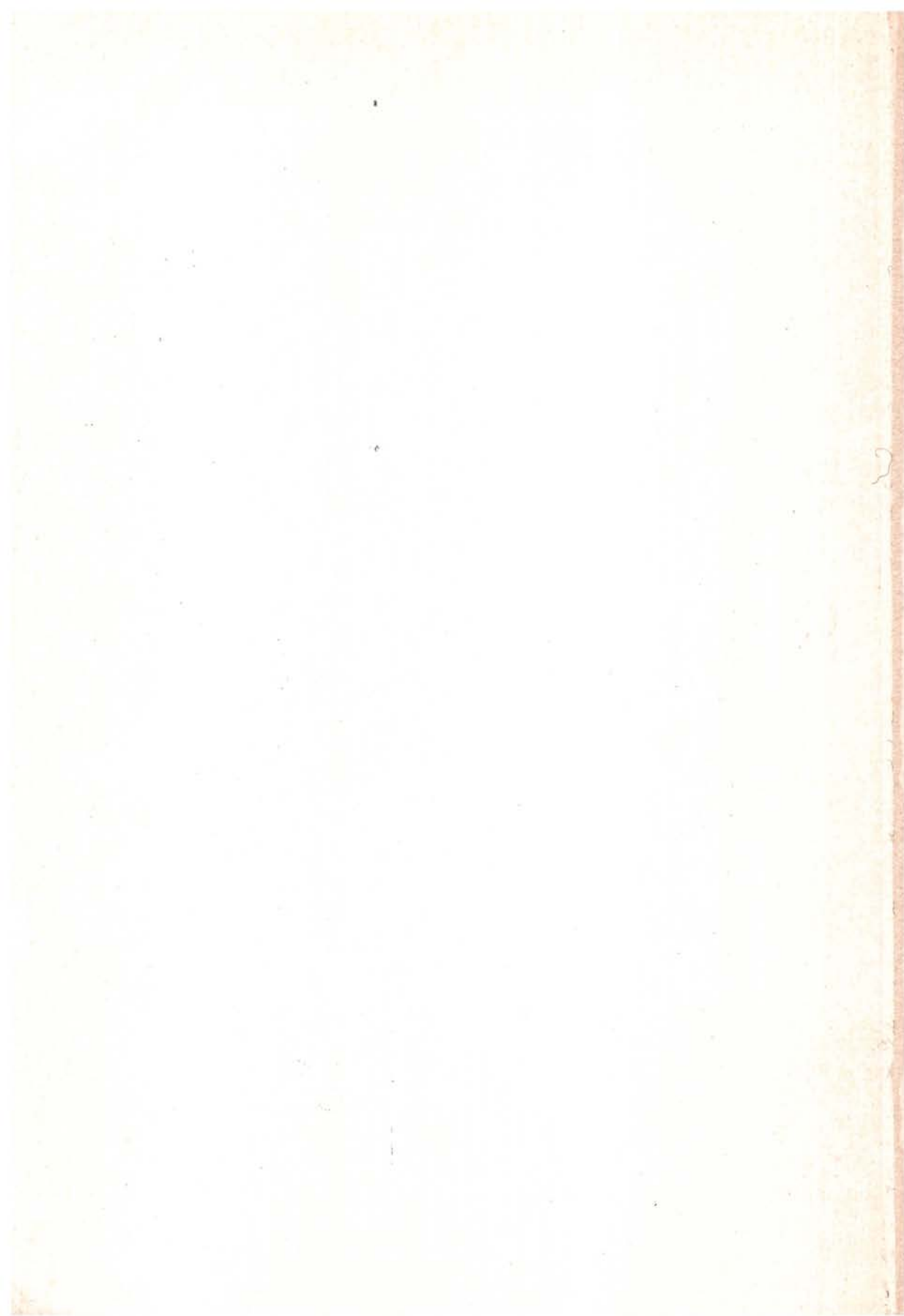

AZ
ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI
KÖNYVTÁR
ÉVKÖNYVE

19

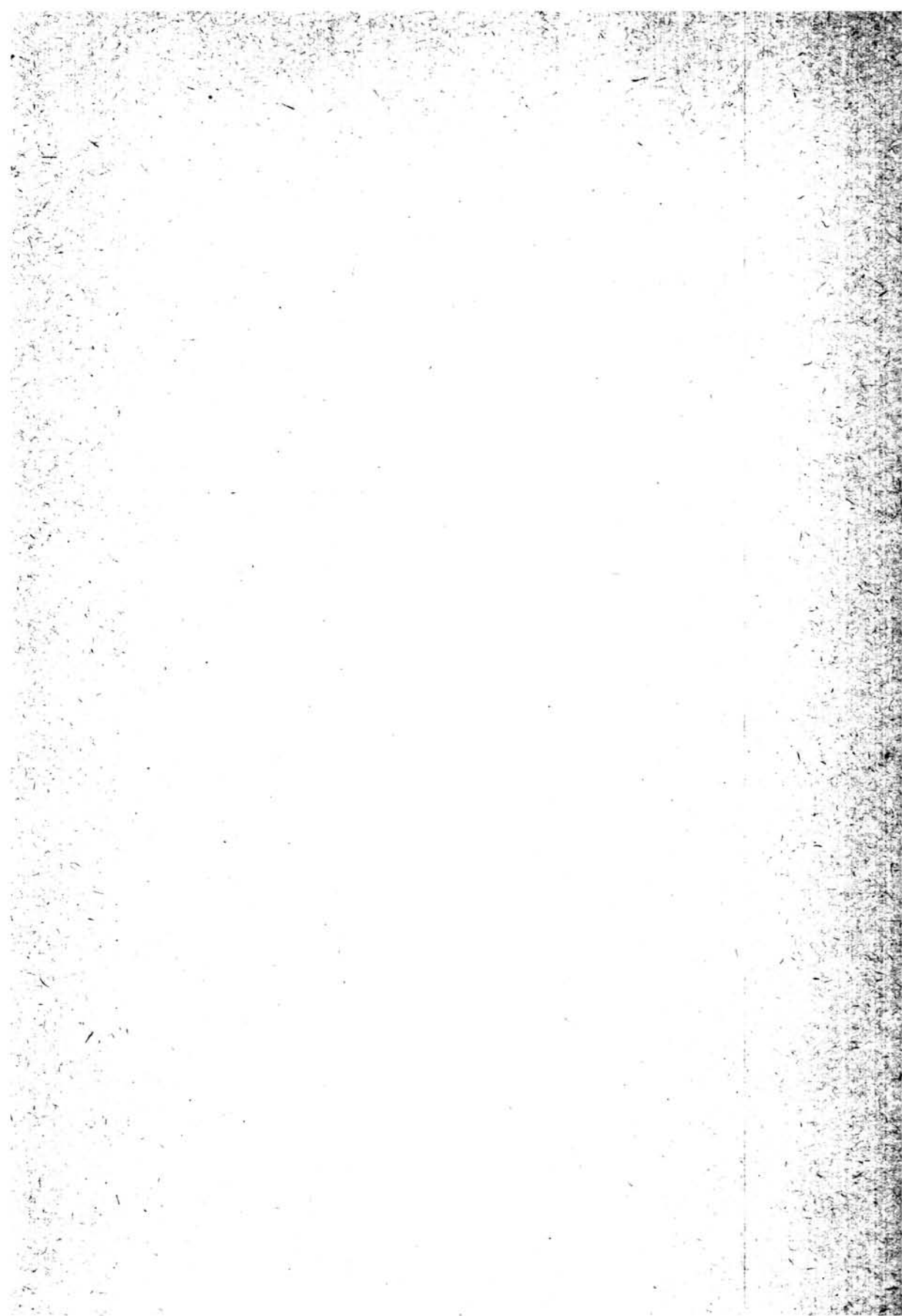

81

AZ ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
ÉVKÖNYVE

1981

AZ
ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
ÉVKÖNYVE

1981

BUDAPEST
1983

Szerkesztő bizottság

BATA IMRE
FERENCZY ENDRÉNÉ
HARASZTHY GYULA
SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ
WINDISCH ÉVA

Felelős szerkesztő
NÉMETH MÁRIA

Technikai szerkesztő
BURÁNY TAMÁS

11 51 4
35.018/1981

HU ISSN 0524-8868

TARTALOMJEGYZÉK
СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS — INHALT
TABLE DES MATIERES

<i>Ferenczy Endréné</i> : Jóború Magda 1918—1982	7
Jóború Magda irodalmi munkássága	12
<i>Havasi Zoltán</i> : Kemény G. Gábor 1915—1981	17
Kemény G. Gábor publikációi 1945—1981	21
<i>Lakatos Éva</i> : Dezsényi Béláné Szemző Piroska 1907—1982	37
Dezsényi Béláné Szemző Piroska irodalmi munkássága	40

I. Az OSZK 1981-ben

<i>Somkuti Gabriella</i> : Az Országos Széchényi Könyvtár működése 1981-ben	53
Деятельность Государственной библиотеки им. Сечени в 1981 г.	101
The Activity of the National Széchényi Library in 1981	106
<i>Papp István</i> : A Könyvtártudományi és Módszertani Központ tevékenysége 1981-ben	111
Деятельность Центра библиотекведения и методической работы в 1981 г. ...	130
The Activity of the Centre for Library Science and Methodology in 1981	131

II. Az OSZK történetéből és terveiből

<i>Németh Mária</i> : Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos munkája és kiadványi tevékenysége 1919—1935	135
Die wissenschaftliche Arbeit und Publikationstätigkeit der Nationalbibliothek Széchényi 1919—1935	173
<i>Hógye István</i> : Széchényi Ferenc levelei Zemplén vármegye levéltárában	175
<i>Zircz Péter</i> : Az Országos Széchényi Könyvtár szolgáltatásai. Helyzetkép és teendők a kilencvenes évekig	185
Система служб Государственной библиотеки им. Сечени. Положение и задачи до конца девяностых годов	209
<i>Futala Tibor</i> : Néhány javaslat a magyar nemzeti bibliográfia és a központi katalógusok rendszerének 1990-ig szóló továbbfejlesztésére	211
Некоторые предложения по перспективному развитию (до 1990 г.) системы венгерской национальной библиографии и сводных каталогов	221

<i>Kováts Zoltán</i> : Az Országos Széchényi Könyvtár szolgáltatásainak szerepe és jelentősége a szakkönyvtárak tevékenységében	223
Роль и значение Государственной библиотеки им. Сечени в деятельности специализированных библиотек	234
<i>Vajda Erik</i> : Gondolatok az országos központi szolgáltatások távlati fejlesztési tervéhez (kb. 1990-ig)	235
Некоторые замечания по перспективному плану развития национальных центральных служб (примерно по 1990 г.)	249

III. Könyvtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok

<i>Vásárhelyi Judit</i> : Egy jezsuita-ellenes vitairat és magyar fordítója	253
Eine Streitschrift gegen die Jesuiten und ihr ungarischer Übersetzer	271
<i>Héjjas Eszter</i> : A kurucmozgalom francia kapcsolatai 1674–1679	273
Les relations françaises des Mécontent Hongrois 1674–1679	308
<i>Galli Katalin—Pavercsik Ilona</i> : Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből	309
Abschnitte aus der Geschichte der Druckerei zu Kassa (Kashau heute Košice)	377
<i>Borsa Gedeon</i> : 18. századi magyar nyelvű ponyvakiadványok gyűjtőköteté Münchenben (Martin Ender kiadványai Magyarország részére)	379
Ein Sammelband von ungarischen Volksbüchern in München (Die Publikationen von Martin Ender für Ungarn)	408
<i>Vekérdi József</i> : Két korai cigány szógyűjtemény Magyarországról	411
Two early Gipsy word lists from Hungary	414
<i>Szelestei N. László</i> : 18. századi tudós világ. III. Kollár Ádám, Tersztyánszky Dániel és a magyarországi tudóstársaság ügye (1763–1776)	415
Die Welt der ungarischen Wissenschaftler im 18. Jahrhundert. III. Ádám Kollár, Dániel Tersztyánszky und die Angelegenheit der ungarländischen Gelehrten-gesellschaft (1763–1776)	446
<i>Somkuti Gabriella</i> : Újfalvy Krisztina és könyvtára. Egy elfeledett 18. századi költőnő	449
Krisztina Újfalvy et sa bibliothèque. Un poète hongrois oublié du 18 ^{ème} siècle	483
<i>Berlász Jenő</i> : Egy ismeretlen Dugonics kézirat. A zágrábi „Karikléa”	485
Ein unbekanntes Dugonics-Manuskript. Die Zagreber „Karikléa”	492
<i>Fried István</i> : Késlettség, újítás, periodizáció a kelet-közép-európai romantikában	493
Оставание, обновление, периодизация романтики Восточно-Центральной Европы	515
<i>Fallenbüchl Zoltán</i> : Ambrus Zoltán az író és a könyvgyűjtő	517
Zoltán Ambrus, Schriftsteller und Büchersammler	545

JÓBORÚ MAGDA 1918–1982

A gyászjelentés, amelyben a Művelődési Minisztérium, az Országos Széchényi Könyvtár, a Magyar UNESCO Bizottság és a Magyar Pedagógiai Társaság együttesen tette közzé a megrendítő hírt, önmagában is jelképe, kifejezője volt a tragikusan elhunyt Jóború Magda kivételesen sokoldalú egyéniségének, életpályája teljességének. Távozása az egész magyar és nemzetközi művelődéspolitikára számáért ugyanolyan pótolhatatlan veszteség, miként szűkebb környezete, a magyar nemzeti könyvtár életében is egy csaknem negyedszázados korszak váratlan lezárulását jelentette.

Személyének búcsúztatása, jelentőségének méltatása megköveteli — ha sikertelenül is — ugyanazt a tárgyilagosságot, amilyen tárgyilagosság és valóságszeretet voltak

jellemének uralkodó vonásai. Őszinte, de zárkózott lényre tiltakozott a kiárulkozások és a nagy szavak ellen. Így életrajzának tényszerű adatait, az életút egyes állomásainak meghatározó, formáló szerepét csupán néhány önvallomásának szűkszavú mondata oldja fel. De a tárgyi adatoknál is világosabban tükröződik életútja egész emberi egyéniségében. Ebben az egyéniségben és ennek minden megnyilvánulásában összefonódott a meggyőződésében tántoríthatatlan politikus állásfoglalása, az érett pedagógus embernemesítő törekvése, a határozott vezető diplomáciája és a humánus ember megértő bölcsessége.

A társadalmi problémák iránti fogékonyság már kunszentmiklósi gimnazista korában megérlelték, és az egyetemi években ért hatások tudatos antifasisztává alakították világnézetét. 1945 februárjában, a Magyar Kom-

munista Párt tagjaként, fiatalságának — mindvégig megőrzött — hitével és aktivitásával vállalt részt Mezőtúron a politikai életben, a pártszervezet, a nőszövetség, a szakszervezet társadalmi munkásaként. A pályakezdő tanár pedagógusi elhivatottsága már ekkor egybekapcsolódott a hajdani egyetemista által megálmodott, és most megszülető új, szocialista rendszerváltással. Ez a szolgálat jellemezte politikai pályáját mindvégig, amikor 1947-ben az MKP jelöltjeként országgyűlési képviselő lett, majd a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének 1948—1950 között betöltött főtárgyalós posztján csakúgy, mint az MDP Központi Vezetőségének tagjaként (1948—1954). Hazáját képviselte akkor is, amikor kultúrpolitikai tevékenysége nemzetközi méretűvé tágult és 1954-ben bekapcsolódott az UNESCO munkájába, melynek Magyar Tanácsát élete végéig vezette és két éven keresztül (1966—1968) a Magyar Népköztársaság állandó delegátusaként dolgozott a világszervezet központjában. 1962-ben az UNESCO Végrehajtóbizottsága tagjává választották, majd 1974 és 1976 között a szervezet legmagasabb fóruma, a közgyűlés elnökeként tevékenykedett. A munkája elismeréseként elnyert magas kitüntetés, az UNESCO Aranyérme, személyén keresztül hazája megbecsülését is jelképezte.

Politikus volt életének minden szakaszában, széles skálájú tevékenységének valamennyi állomásán. Kommunista volt, meggyőződésében tántoríthatatlan, aki politikai pályáját mindenkor hittel végzett szolgálatnak tekintette, eredményeiből sohasem kívánt önmaga számára kiváltságot követelni. Elutasította az ál-demokratizmus látványos megnyilvánulásait, magatartásában, állásfoglalásaiban a szó valódi értelmében vett demokratizmust képviselte, amelyben az emberi értékek megőrzésének és a politikai célok összhangjának megteremtése vezérelte. Higgadt diplomáciája, fejlett politikai érzéke, kicsinyességtől mentes bölcsessége mindenkor képessé tették a feladatok, ügyek megfelelő megítélésére és rangsorolására; művelt tárgyalókészségével a kritikus helyzetekben is megtalálta azt a hangot, amellyel politikai elkötelezettségét kifejezésre juttatva tudott érvelni és meggyőzni. Nem üres szavakkal, hanem egész lényével és magatartásával politizált, sohasem megtorlásra törekedve, hanem így nyerve szövetségeseit annak a társadalmi rendnek az építéséhez, amelyet ezzel a politikai szemléletével szolgált a leghívebben.

Pedagógus, nevelő kívánt lenni már gimnazista korától kezdve. A budapesti tudományegyetemen 1941-ben szerzett magyar--latin szakos tanári diplomájával került első állomáshelyére, a mezőtúri gimnáziumba, ahol az oktatóként és diákokthoni nevelőként eltöltött évek (1941—1946) élményei és tapasztalatai későbbi közéleti pályája és elméleti munkássága számára a mindenkori szívesen idézett alapélményt jelentették. Közben, 1942-ben doktorált magyar irodalomból és 1943-ban a legkiválóbbakat megillető „sub auspiciis gubernatoris” avatták doktorrá. A gimnazistában felébredt vonzódás a magyar irodalom iránt, melyet elsősorban Petőfi, Ady, Móricz és a népi írók gondolatvilága ragadott meg, az egyetemi évek alatt nemcsak megalapozott tudássá mélyült, hanem a klasszikus latin műveltség horizontjával is teljessébbé vált. Életének későbbi állomásain gazdagon kamatoztatt és általánosan elismert műveltségében azonban az egyetemi tanulmányokat csupán alapnak tekintette. Mások talán beérték volna végered-

ményként, egy életre elegendő munícióként azzal a tudásanyaggal, mellyel pályáját elkezdte. Ő azonban egész élete során folyamatosan tovább gyarapította műveltségét, szakismereteit és kivételes nyelvtudását. Önmaga iránti igényessége párosult ebben azzal a meggyőződéssel, hogy az új, szocialista világ megteremtéséhez a társadalomnak kiművelt emberfőkre, magasszintű, korszerű tudásra van szüksége.

A gyakorló tanári éveket követően a Zrínyi Ilona Népi Kollégium igazgatójaként (1946—1947) folytatta új ifjúságunk műveltségének, emberré válásának formálását. Ez a közvetlen kapcsolat a nevelés és oktatás mindennapjaival nem szakadt meg akkor sem, amikor 1950-től közel egy évtizeden keresztül oktatásügyi miniszterhelyettesként a legmagasabb szinten foglalkozott az általános és középiskolai oktatás kérdéseivel. Munkájában, életében ekkor is, ugyanúgy, mint a későbbi évek során, összefonódott az irányító vezető, a gyakorlati pedagógus és az elméleti tudós hármassága. Tudományos érdeklődését is ez a sokoldalúság jellemezte: 1961-ben megvédett kandidátusi értekezésében a Horthy-korszak középiskolai rendszerét elemezte, későbbi tanulmányaiban, nyilatkozataiban az összehasonlító pedagógia kérdéseivel és a magyar oktatásügy korszerűsítésének problémáival egyaránt foglalkozott. Közben pedagógiatörténeti ismereteivel az ELTE neveléstudományi tanszékének docenseként 10 éven keresztül (1963—1972) a jövő tanárainak tudását, hivatástudatát alapozta meg. Szakmai tekintélyével, korszerű pedagógiai szemléletével, szilárd, de mindig fejlődőképes oktatásügyi koncepciójával nyerte el 1981-ben a Magyar Pedagógiai Társaság elnöki tisztét.

1958-ban, amikor elvállalta az Országos Széchényi Könyvtár vezetését, nehéz körülmények között, súlyos feladatokkal kellett szembenéznie. Az intézmény munkáját, szervezetét mélyen megrázták az előző évek társadalmi-politikai válságai; a Széchényi Könyvtár, amelynek a nemzeti könyvtár sokrétű funkcióját kellett betöltenie, korszerűségét és szellemét tekintve ekkor még messze állt azoktól az elvárásoktól, amelyekkel a magyar tudományos élet, a közművelődés és a könyvtárügy feléje fordult. Jóború Magda könyvtárosi gyakorlat nélkül került ebben a meghatározó jelentőségű korszakban az intézmény élére. De kiemelkedő intellektusa, közéleti tapasztalata, egész életpályájának elkötelezettsége képessé tették az új feladat vállalására. Minden hivatalba lépő új vezetőt várakozás, de némi bizalmatlanság is fogad. Ebben az atmoszférában kellett elkezdenie könyvtári munkáját Jóború Magdának is. Akik egyenes, férfiasan határozott egyéniségére, rendkívüli műveltségére, következetes kötelezettségvállalására bízták a nemzeti könyvtár új korszakának kialakítását, — várakozásukban nem csalódtak. A kezdeti bizalmatlankodók kételyeit pedig lépésről-lépésre oszlatta el nyílt becsületessége, egész pályájára jellemző bölcs diplomáciája.

24 évet töltött a nemzeti könyvtár élén és ez a közel negyedszázad nemcsak egy ember, de egy intézmény életében is jelentős időszak. Ebben az időszakban indult el a Széchényi Könyvtár a korszerű, európai színvonalú nemzeti könyvtárrá emelkedés útján; ebben az időszakban készült fel új épületének és ehhez kapcsolódó kötelezettségeinek vállalására. De ez a felfelé vezető út — mint minden felívelő pálya — nem lehetett sima és zökkenőmentes. A mindennapok gondjai, harcai, vitái szegélyezték, melyek

nap, mint nap döntést, felelősségvállalást követeltek, munkatársaktól és vezetőtől egyaránt. Jóború Magda vállalta ennek a nehéz időszaknak súlyos felelősségét. Főigazgatói megbízatását sohasem tekintette pusztán címnek, kiváltságokra jogosító rangnak. Megismerte és világosan áttekintette mindazokat a könyvtári-szakmai kérdéseket is, amelyek vezetői állásfoglalást, iránymutatást kívántak. Irányító munkájában, döntéseiben a nemzeti gyűjtemény megőrzésének, alapfunkciói beteljesítésének kötelezettségét helyezte mindenek elé. Erős akaratú, erős kezű vezető volt, aki azonban nemcsak munkatársaitól kívánta meg a fegyelmet, a következetes feladatvállalást, a hivatali élet nem formális, de érdemi szabályainak tiszteletben tartását, — hanem maga is példát mutatott, soha nem élve a vezető kivétezettségével. Szinte legendás, mindenki által respektált tekintélyével nemcsak a könyvtár belső életéhez, működéséhez elengedhetetlen egyensúlyt tudta mindenkor fenntartani, hanem tekintélyt adott személyisége — itthon és külföldön egyaránt — a rábízott intézménynek is. Így lett 24 esztendő főigazgatói működése a magyar nemzeti könyvtár történetének elválaszthatatlan és jelentőségében mégis önálló korszaka.

Azok, akik életük, munkájuk során közelebből is megismerhették, környezetébe kerültek, nemcsak a korrekt hivatali vezetőt tanulták meg tisztelni Jóború Magdában, hanem a melegen érző, a jó ügyért bátran és keményen kiálló embert is megismerhették. Nem könnyen tárt fel szívét, de gesztusai, cselekedetei beszéltek a szavak helyett is. Elítélte a tartalmatlan külsőségeket, felületességet, és hiányzott lelkéből minden hamis érzélgősség. De annál több helyet kaptak szívében a magasabb minőségű érzelmek: a hivatástudat, a becsület megőrzése és ragaszkodás azokhoz, akiket szeretett. Derűje, vidámsága, értékes humora annak az embernek a sajátja volt, akit az eszményeihez való hűségnek és a maga elé tűzött célok elérésének kiegyensúlyozott érzése tölthetett el. Egész lényének ez a belső rendje hatotta át emberi és vezetői magatartását. A reá bízott feladatok, ügyek elrendezésének kötelezettsége, emberi sorsok jobbításának szándéka határozta meg még életének utolsó, legnehezebb napjait is. Mintegy végakarataként így kívánta ránk hagyni azt a humanista magatartást, amelyre életével mutatott példát.

Életútján végigtekintve, munkájának sokrétűségét és pályájának kiemelkedő eredményeit érzékelve, azt mondhatnánk, hogy teljes utat járt be. De mégis, akik ismerhették az élete utolsó időszakában is benne rejlő erőt, a még további alkotásokra kész képességeit, tervező optimizmusát, — azok szemében halála egy még be nem fejezett, kettétört élet már soha meg nem valósuló lehetőségeinek elvesztését jelenti. Hiszen nem volt kiégett, kiábrándult ember, az életét ifjúságától végigkísérő tenniakarása és a cselekvés képessége töretlenül élt benne. Erről vallanak halála előtt másfél évvel leírt sorai is: „Én ahhoz a szerencsés generációhoz tartozom, melynek sok tagja részesült abban a felejthetetlen élményben, amit a fiatalság, a hivatásként választott munka öröme s egy értelmileg és érzelmileg várt és kívánt társadalmi forradalom átélése jelent. Ez a felejthetetlen élmény nekem is, mint sok más kortársamnak, nagy segítséget adott a későbbi évtizedekben, s bizonyára fog adni a jövőben is azoknak a problémáknak, konfliktusoknak a megoldásához, melyektől sohasem, de különösen a mi gyorsan változó

korunkban nem tudja magát megkímélni senki, aki gondolkodik és cselekszik.” (Kortárs. 1980. 9. 1441. l.)

Még gondolkodni és cselekedni akart. Pedagógusként is, utolsó publikációjában a „jövő iskoláit” álmódva meg, korunk realitásaihoz igazítva az iskolarendszer optimális modelljét. És könyvtárvezetőként is, amikor — az 1981. decemberében megszületett végső döntés végre belátható közelségbe hozta a Széchényi Könyvtár új otthonának elkészültét, — úgy tervezte, hogy még végigkíséri a nemzeti könyvtár útját a vári új épület megnyitásaig.

Másként történt. Amikor az Országos Széchényi Könyvtár megkezdte majd működését új, jelentőségéhez méltóbb helyen és keretek között, Jóború Magda, akinek nevével e negyedszázados korszak összefonódott, már nem lehet jelen. Mégis a könyvtár azokon az alapokon fog tovább fejlődni és múltjához méltó jövőbe lépni, amelynek lerakásában az ő szervezőképességének és ügyszeretetének elévülhetetlen érdemei vannak. Így emlékét nemcsak a kegyelet és munkatársainak tisztelete, szeretete őrzi meg. Felejthetetlen egyénisége és munkássága mindenkor élő marad a magyar nemzeti könyvtár történetében és jövőjében.

Ferenczy Endréné

Jóború Magda irodalmi munkássága

- Akadémiai drámai pályaművek. 1857—88. Mezőtúr [1942.] 62 l.
- Fasizmus és a második világháború. [Bp. 1947.] 11 l. (A Magyar Nők Demokratikus Szövetsége vezetőképző tanfolyamának anyagából.)
- Megvédjük a békét! [A Magyar Értelmiség Nemzeti Szövetségének és a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének nagygyűlése. 1949. március 25. Megnyitó és zárszó.] Bp. 1949. 3—4., 30—31. l.
- Közütemünk öt éves terve és a nevelők feladatai. = *Köznevelés*. 1951. 885—886. l.
- A Pedagógiai Szemle a szocialista köznevelés szolgálatában. = *Pedagógiai Szemle*. 1951. 1—2. l.
- Segítőtársunk, a Köznevelés. = *Köznevelés*. 1951. 413. l.
- A tanév végén. = *Köznevelés*. 1951. 525—526. l.
- Több hallgatót pedagógiai főiskoláinkra. = *Köznevelés*. 1951. 271—272. l.
- Irodalomtanításunk helyzete és feladatai. = *Országos irodalomtanítási konferencia*. Bp. 1952. május 4—5. Bp. 1952, Tankönyvkiadó. 3—22. l. (A szocialista nevelés kiskönyvtára 37.)
- Irodalomtanításunk helyzete és feladatai. = *Köznevelés*. 1952. 10. 305—308. l.
- A következő tanév előkészítése. = *Köznevelés*. 1952. 8. 227—228. l.
- A köznevelés kérdéseiről hozott párthatározat második évfordulója. = *Köznevelés*. 1952. 6. 162—164. l.
- A nevelés célja és feladatai népi demokráciánkban. Bp. 1952, Tankönyvkiadó. 36 l. (Pedagógus továbbképzés.)
- A politechnikai képzésről. = *Köznevelés*. 1952. 20. 611—612. l.
- A tanév befejezésének előkészítése. = *Köznevelés*. 1952. 7. 195—197. l.
- Tanév végi és nyári feladatainkról. = *Köznevelés*. 1952. 12. 369—371. l.
- A XIX. kongresszus közoktatási problémáiról. = *Új Hang*. 1952. 9—10. 7—9. l.

A kádern munkáról. = *Köznevelés*. 1953. 2. 33—35. l.

Egy szovjet pedagógus [N. K. Goncsarov] útmutatásai. = *Szovjet Kultúra*. 1953. 3. 25—26. l.

Az új tanév feladatai. = *Köznevelés*. 1953. 16. 369—372. l.

Oktatásügyünk helyzete és feladatai. = *Új Március*. 1954. 2. 33—38. l.

A politechnikai oktatás szerepe az ifjúság kommunista nevelésében. = *Köznevelés*. 1954. 4. 73—75. l., 5. 102—103. l.

Ua. Bp. 1954, Tankönyvkiadó. 22 l.

Az UNESCO és a Nemzetközi Nevelésügyi Iroda ülése. = *Köznevelés*. 1954. 14/15. [342.] l.

A DISZ II. kongresszusa után. = *Köznevelés*. 1955. 13. 297—298. l.

Az ifjúsági szervezetek további fejlesztése. = *Köznevelés*. 1955. 17. 387—389. l., 18. 409—412. l.

A budapesti brigádvizsgálat tapasztalatairól. = *Köznevelés*. 1956. 5. 98—103. l., 6. 125—130. l.

Igaz-e, hogy nem engedjük énekelni a gyermekeket? = *Művelt Nép*. 1956. 27.

A tanulóifjúság testnevelése és sporttevékenysége. = *Sport és Testnevelés*. 1956. 4. 29—30. l.

Az oktatásügy időszerű kérdései. = *Köznevelés*. 1957. 1. 1—5. l.

Szocialista közoktatásunk helyzetéről. = *Köznevelés*. 1957. 13. 277—285. l.

Szocialista közösségi nevelés — kollégiumi élet. = *Köznevelés*. 1957. 20. 461—463. l.

A magyar köznevelés jelenlegi szervezete és problémái. = *Tanulmányok a neveléstudomány köréből*. Bp. 1958, Akad. Kiadó. 471—494. l.

Ua. klny. Bp. 1958, Akad. Kiadó.

A sèvres-i konferenciáról. [UNESCO konferencia a középiskolai nevelés és oktatás kérdéseiről.] = *Pedagógiai Szemle*. 1958. 7/8. 730—737. l.

Felszabadulásunk 14. évfordulójára. = *OSZK Híradó*. 1959. 7. 1. l.

Céljaink és feladataink a 7. pártkongresszus tükrében. = *Könyvtáros*. 1960. 1. 3—4. l.

La Conférence Régionale Européenne de l'UNESCO. Az UNESCO Európai Regionális Konferenciája előtt. = *UNESCO Tájékoztató*. 1960. 1. 3—8. l.

Nemzetközi kiadványcsere konferencia Budapesten. = *Könyvtáros*. 1960. 11. 801—802. l.

Az afrikai országok nevelésügyi konferenciája. Conférence de l'instruction publique des pays africains. = *UNESCO Bulletin*. 1961. 9—13. l.

Élet és iskola. (A modern köznevelés történelmi és társadalmi háttere.) Bp. 1961, Gondolat. 151 l. (Studium könyvek 24.)

Az UNESCO 11. közgyűléséről. = *Pedagógiai Szemle*. 1961. 4. 353—355. l.

A nevelés szelleme a Horthy-korszak középiskolájában. = *Pedagógiai Szemle*. 1962. 4. 308—320. l.

A középiskola szerepe a Horthy-korszak művelődéspolitikájában. Bp. 1963, Tankönyvkiadó. 159 l. (Neveléstörténeti könyvtár.)

A nevelésügy jelene és jövője Angliában. = *Köznevelés*. 1963. 24. 833—835. l.

A kapitalista országok közoktatásügye 1918-tól napjainkig. Bp. 1964, Tankönyvkiadó. 118 l. (Egyetemes neveléstörténet 60—61.)

After the thirteenth general conference of UNESCO. = *The New Hungarian Quarterly*. 1965. 19. 134—140. l.

Hazánk iskolarendszere nemzetközi mérlegen. = *Pedagógiai Szemle*. 1965. 4. 332—342. l.

Középfokú oktatás világszerte. = *Köznevelés*. 1965. 13/14. 533—535. l.

A nevelés kérdései az UNESCO 13. közgyűlésén. (1964. nov.—dec.) = *Pedagógiai Szemle*. 1965. 3. 268—270. l.

A tézisek első témájához és a pedagógushivatáshoz. Hozzászólás az 5. Nevelésügyi Kongresszus előkészületeihez. = *Pedagógiai Szemle*. 1969. 11. 1009—1014. l.

Public education in Hungary between the two world wars. (1920—1944.) = *University Summer Course. Szeged, 27 July—8 Aug. 1970. Section B. Lectures*. Szeged 1970, 72—81. l.

Die Széchényi Nationalbibliothek. = *Biblos*. 1970. 4. 299—303. l.

Egyéni képesség — tehetség — iskola. = *Társadalmi Szemle*. 1971. 11. 66—72. l.

Ua. = *Az állami oktatás helyzete és fejlesztésének feladatai*. (Válogatott tanulmányok gyűjteménye.) Bp. 1973, Tankönyvkiadó. 101—111. l.

A köznevelés a Horthy-korszakban. (Alsó- és középfokú oktatás.) Bp. 1972, Kossuth Kiadó—Tankönyvkiadó. 225 l. (Neveléstörténeti könyvtár.)

Az összehasonlító pedagógia néhány időszerű kérdése. = *Tanulmányok a neveléstudomány köréből*. 1971. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 213—234. l.

Comenius' legacy. = *Comenius and Hungary. Essays*. Bp. 1973, Akad. Kiadó. 157—159. l.

The function of the National Library in the Hungarian library system. = *Libri*. 1973. 2. 155—165. l.

Ua. = *National libraries*. Ed. by Maurice B. Line, Joyce Line. London 1969. 240—249. l. (Aslib reader series 1.)

Mit tanítsunk a jövő iskolájában? = *Köznevelés*. 1973. 36. 8—9. l.

Neveléstörténet. Bp. 1973, Tankönyvkiadó. 397 l. Társ szerzős egyetemi jegyzet.

Nevelés, kultúra, politika. Beszélgetés dr. Jóbórá Magdával az UNESCO közgyűléséről. = *Magyar Hírlap*. 1974. 345.

Tervek a középiskola megreformálására a felszabadulás utáni években. = *Pedagógiai Szemle*. 1974. 5. 410—418. l.

La funcion de la Biblioteca Nacional en el sistema bibliotecario Hungaro. = *Bibliotecas*. 1975. 1. 11—24. l.

Néhány gondolat a politechnikai képzésről. = *Pedagógiai Szemle*. 1975. 12. 1059—1067. l.

Women librarians and documentalists in Hungary. = *UNESCO Bulletin for Libraries*. 1975. 6. 315—318. l.

Bibliotecsnoe delo Vengrii za 30 let. (1945—1975 gg.) = *Bibliotekovedenie i bibliografija za rubezsom*. 1977. 64. 12—29. l.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója. Ünnepi beszéd. = *OSZK Híradó*. 1977. 10. 209—211. l.

Köznevelésünk felszabadulás utáni történetének néhány kérdése. (1948—1950.) = *Pedagógiai Szemle*. 1979. 10. 867—876. l., 11. 963—972. l.

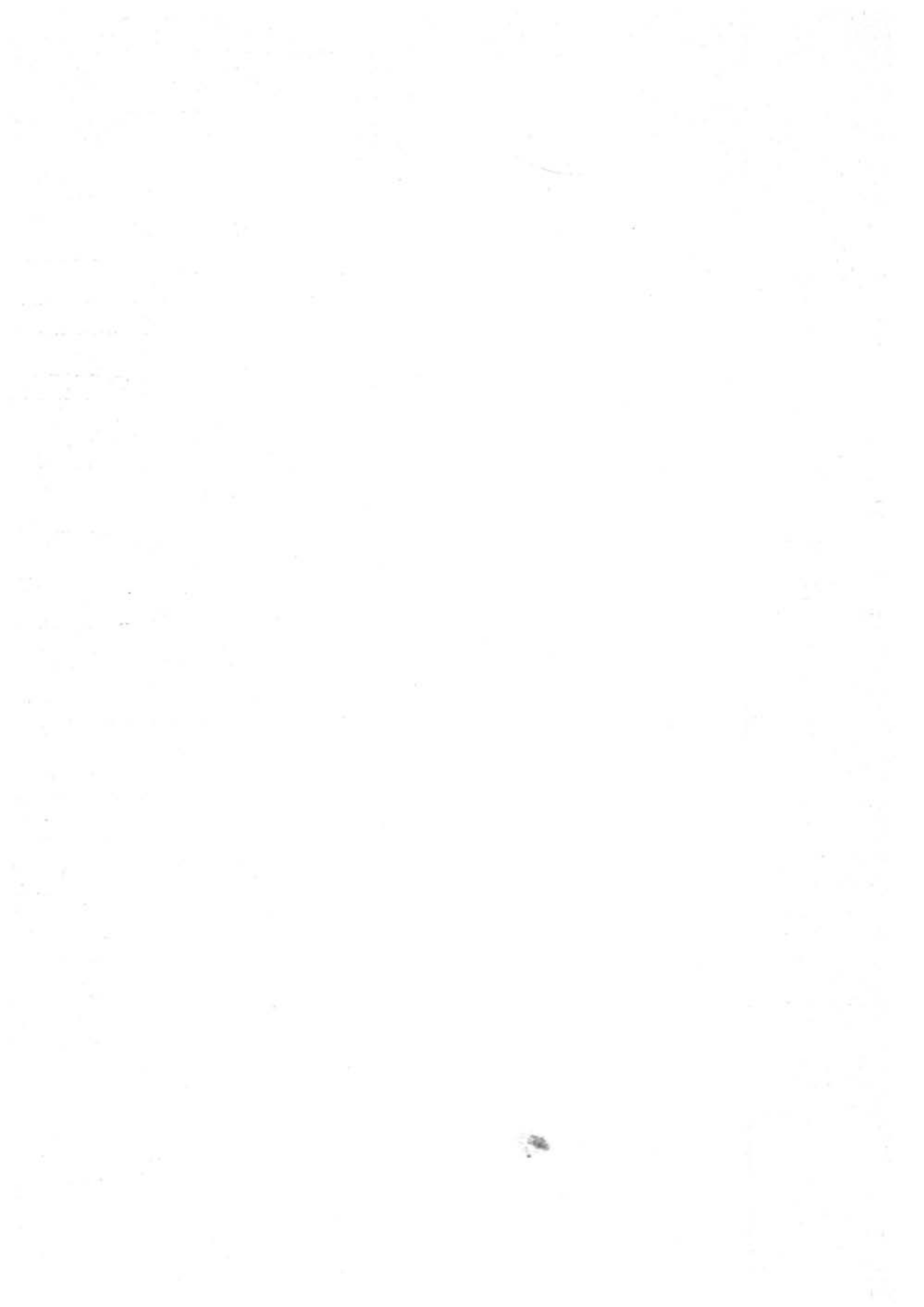
Emlékek Mezőtúrról. = *Kortárs*. 1980. 9. 1440—1441. l.

Gondolatok a gimnáziumról. = *Kritika*. 1980. 2. 12. l.

További gondolatok a gimnáziumról. = *Köznevelés*. 1980. 25. 5—6. l.

A jövő iskolái. = *Köznevelés*. 1981. 6. 3—4. l.

Összeállította: Ferenczy Endréné

KEMÉNY G. GÁBOR
1915–1981

A hozzánk közelálló és a hozzátartozó halálán érzett fájdalom szorításában, itt a halottunkra emlékezés perceiben, a megőrzött és megőrzendő emlékek összességéből előnyomul a kiváló kolléga, a segítőkész barát, a családot is kis kutatóközösséggé alakító személyiség, a lázas munkabírást, szorgalmat és a szintetikus látásmódot tanúsító tudományos dolgozó képe.

Eltávozott közülünk a távozóban levő nemzedék egy nem fellelhető tagja. A komolyság, az egyértelmű elkötelezettség, az emberi és alkotói hűség azok a sajátosságok, melyeknek felismerése nem hagyja majd e generáció emlékét eltörlődni jövőbeni nemzedékek emlékezetében.

Az évtizednyi közelségben vele vagy mintegy évtized különbséggel mögötte haladók emlékezhetnek az 1945-ben harminc éves férfiúra, aki akkor kezdi szolgálatát az Országos Széchényi Könyvtárban, aki a következő években a Hírlaptár nagyméretű, vaskos köteteinek irdatlan mennyiségű ismeretanyagába mélyed el, hogy felszínre hozza több évtizedes kutatómunkájának egyik forrásanyagát, hogy vizsgálандó kérdésköreinek sok új, eddig nem használt anyag mozgatásával történő feltárását megalapozza.

Gyűjtött adatai gyorsan gyarapodnak, ám azok nem önmagukért valók és a kutató nem magának gyűjt csupán. Nem vész el feljegyzései tengerében, naponta látogatók gyűlnek íróasztalához: a nemzetiségi kérdés kutatói, az elmélyült kutatás hívei. Eszmecserék folynak asztala körül; ami már megnevezhető, kimondható, az nem lehet teljesen individuális, az már önmagában, de hatásánál fogva egyetemesebb, intellektuálisabb jelenség, mint

minden más kimondhatatlan és megérthetetlen dolog. Az érző és elszánt emberek tudnak szenvedni, cselekedni, ám a világot igazában mégiscsak a beszélők és gondolkodók értik meg és élik át.

Kemény G. Gábor 1915-ben született Kassán. Itt nevelődött, itt érettségizett. Egyetemi tanulmányokat már Budapesten folytatott a bölcsészeti kar magyar-francia-történelem szakos hallgatójaként, itt abszolvált, itt szerzett bölcsészeti doktorátust.

A nemzetiségi kérdés kutatójának 1945 előtti „előtörténetében” meghatározó jelentőségű lehetett a kassai születés és neveltetés. Ezzel magyarázható, hogy még egyetemi tanulmányai idején kezdett érdeklődni a hazai nemzetiségtörténet iránt, mely később szűkebb tudományos munkaterülete lett. Szakismeretei bővítéséhez — ahogy egyik feljegyzésében írta — hozzájárult az egyetemi tanulmányok időszakában a pécsi egyetem tudományos szakintézetével (Kisebbségi majd Nemzetiségi Intézet) való külső kapcsolata.

Egyetemi tanulmányai befejezése után a Statisztikai Tudósító szerkesztésében készülő szaklexikon nemzetiségi tárgyú anyagának gyűjtője, majd szerkesztési munkálatokban is résztvevő munkatársa lett.

Tudományos érdeklődését alakíthatta maga az átélt történelem, a történelem mozgató erőinek megismerésére irányuló törekvés, ám nem csupán a legáltalánosabb körvonalakat, a leginkább alapvető változásokat kívánta megérteni, hanem az egész folyamat részleteit is.

A mi számunkra sem lehetne elegendő Kemény G. Gábor életrajzi adatainak pusztá ismertetésével elhelyezni őt a történelem koordinátarendszerében, hanem meg kellene ismerni, fel kellene mutatni a cselekvő, szenvedő, gondolkodó, érző alkotó ember közelebbi, valósabb helyét is.

Ő maga adott támpontokat élete utolsó évtizedében a valós hely megragadásához.

Egy 1972-ben készült, publikációit és tudományos működését bemutató írását ezzel a bekezdéssel indította: „Úgy érzem, hogy Könyvtáram és a magyar művelődésügy iránti megbecsülésemnek adok kifejezést, amikor elöljáróban azzal kezdem, hogy az elmúlt közel három évtizedben — tudományos publikációim sorát 1945-től, mint korszakhatártól kezdve — ismételen ért pedagógiai, akadémiai, könyvtártudományi felkérés, megbízatás.”

Az 1980. október 1-i levelét pedig, amelyben hivatalosan bejelentette nyugállományba vonulásának szándékát, ezzel zárta: „Szeretném ez alkalommal kifejezni hálámat és köszönetemet, hogy szolgálatom túlnyomó részét a nemzeti könyvtárban tölthettem el.” Kemény G. Gábor harmincnégy évi szolgálatát csaknem egészében két intézménynél: az Országos Széchényi Könyvtárnál (1945 és 1957 között, valamint 1962 és 1980 között) és az MTA Irodalomtörténeti Intézeténél (1957-től 1962-ig) töltötte.

Történész, irodalomtörténész, tudós bibliográfus és szaktudományos felkészültségű könyvtáros, aki saját tudományos témáinak kutatását mindig azok teljes bibliográfiai apparátusának a feltárásával és közérdekű formába való közzétételével kötötte össze. Témái szinte kivétel nélkül a Széchényi Könyvtár gyűjteményének arculatához igazodnak — ezek általában csakis ebben a könyvtárban voltak kidolgozhatók. Munkássága jellegzetesen példázza, hogy a könyvtár, mint kutatóhely, milyen eredményekhez segíti a

könyvtárban munkatársként kutatót, személyisége pedig arra példa, milyen hozadékkal jár a könyvtárat felkereső kutató számára, ha számíthat a tudós könyvtáros támogatására.

Egyik írásában — a könyvtári szakreferatúráról szólva — felidézte azokat a könyvtáros elődöket, akik a nemzeti gyűjteményrészlegeket nemcsak gyarapították, hanem az OSZK több gyűjteményében a szakkutatást fellendítették és felvirágoztatták, akik kifejlesztették a követendő könyvtári hagyományt: a kelet-közép-európai tudományos vizsgálódás és a napi könyvtári szakfeladatok összekapcsolását.

Az alkotás sokszor idegörlő és aszkétikus folyamatában, a mindig készséggel vállalt újabb és újabb megbízatások teljesítése kötelezettségének, a felfokozott munkatempónak a szorításában, az egymásba torlódó tervek szövvényében feloldást jelentett a szívesen vállalt szóbeli közlés, eligazítás, tanácsadás, örömmel vette, ha előadónak hívták tudományos ülésszakra, emlékünnepekre, bizottsági ülésre, ha hívták az egyetemre, küldték külföldi tanácskozássra vagy akár egy megyei művelődési központba.

A többoldalúan alkotó kutató-könyvtáros típusát testesítette meg. Ám soha nem kívánt kiváltságokat a könyvtáros mezőnyben, mindenki iránti figyelemmel élt a közösségen belül; nem érezte senkivel, hogy az életet szenvedő és cselekvő emberek többsége úgy él, hogy az élet „megtörténik velük”, nem érezte, hogy, aki nem „alkot”, az mindig kissé értetlenül sodródik az idő folyásában.

A szakmai és hivatali kötelezettségeken túli szolgálatkészség jellemezte; szerény volt, de vaskövetkezetességű. Kitartó a vállalkozásai jelentőségének megismertetésében, önérzetes és öntudatos kutatási eredményei hitelének elfogadtatásában.

Hihette-e, hogy teljesítményei és az értük járó elismerések összhangban állnak?

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetében töltött idejéről úgy vélekedett, hogy ebben az időszakban több, nagyobb terjedelmű munkát publikált. Ebben az időszakban mélyült el akadémiai vonatkozású tudományos kapcsolata, és ugyancsak ezekből az évekből való tudományos minősítése. Az irodalomtudományok kandidátusa fokozatot nyerte el.

Ha elmondható, hogy a magyar társadalomtudományok Kelet-Európa kutatásai új szakaszhoz érkeztek, mert megérték a feltételek e régió népei irodalmának, történelmének, társadalmi és kulturális életének interdiszciplináris, komplex vizsgálatára, akkor elmondható az is, hogy e fejlődési szakaszhoz jutásban megvan Kemény G. Gábor elég pontosan meghatározható szerepe is.

Nem a mi tisztünk szólni történész teljesítményeiről. Ha azonban nem említjük, mit tett e téren: csonka a róla vázolt kép. Mert kutatómunkájának fő területe a magyarországi nemzetiségi kérdés története és irodalma. Monografikus írók mellett legnagyobb a jelentősége ötkötetes, több mint négyezer oldalnyi iratpublikációjának (Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez... 1952—1971.), ezeroldalas antológiájának (1962). Ő mutatta be leghitelesebben Mocsáry Lajos személyét (1958—72). Történeti munkájának bibliográfiai eredménye a Magyar történeti bibliográfia 1825—1867.

Nemzetiségek című 4. kötetének gyűjtése (1959), illetve meg nem jelent további kötetének gyűjtése, szerkesztése.

Hosszú éveken át folyamatosan szervezte az Akadémia megbízásából a magyarországi, illetve szomszédországi magyar nemzetiségi irodalom bibliográfiájának az állandó anyaggyűjtését. „A szomszéd országok magyarságával való kulturális kapcsolatok komplex vizsgálata” című akadémiai középtávú téma munkálataiban az ő irányításával dolgozó munkatársak sok tekintetben úttörő érdemű munkát végeztek: megvetették az alapjait egy tudományos igényű nemzetiségi adattárnak és repertóriumnak. Mind a bibliográfiai gyűjtemények, mind a könyvkiadást felmérő statisztikai kimutatások és a hozzájuk csatlakozó tanulmányok magas színvonalon szolgálták a kutatási program céljait. Irodalomtörténészként szerkesztette a Tanulmányok a magyar — orosz irodalmi kapcsolatok köréből című háromkötetes gyűjteményt.

Mint könyvtáros, Kemény G. Gábor több évtizedig búvárkodott a Széchényi Könyvtár Hírlaptára anyagában s ennek eredményét számos sajtóbibliográfiában publikálta. Közszolgálata utolsó másfél évtizedében a könyvtár központi tájékoztató szolgálatában dolgozott az újkori magyar történelem, a szomszéd népekkel való kapcsolatok története és irodalomtörténete kérdéskörben s ebben a munkában állandó kapcsolatban volt magyar és külföldi intézményekkel, egyetemi tanszékekkel, intézetekkel, kutatókkal. Mind a külföldi hungarológiai kutatás, mind a szlovák, román, jugoszláv tudományosság számos eredménye köszönhető segítségének, közreműködésének.

Lezárult a szintetikus látásmódú ember élete, aki az individuálisan tapasztaltat az egyetemessel tudta egyeztetni. Egésszé egységesült ez az élet, amelyet a közért és a családért munkálkodás vezérelt. A megismerő, magyarázó és megértő világ-megragadásban barátunk és kollégánk a népek megbékélésének szolgálatát helyezte központi feladatul és példaul.

Búcsúzó az Országos Széchényi Könyvtár munkatársai és vezetői nevében Kemény G. Gábortól, barátunktól, kollégánktól.

Élete példája, műveinek, írásainak sora, gondolatainak hatóereje fennmarad a közösségi emlékezetben.

Havasi Zoltán

A temetésen elhangzott búcsúbeszéd.

Kemény G. Gábor publikációi 1945—1981

1945—46

A népjog krónikása. = *Századok és tanulságok* (Társadalmi mozgalmak Magyarországon). Szerk. Hegedűs Géza. Bp. 1946 [füzetenként 1945—46], Anonymus. 17—19. l.

Kézai Simon.

Csehek és székelyek. = Uo. 20—29. l.

Az 1437. évi erdélyi népmozgalom huszita ösztönzői.

Pesti kalmárok. = Uo. 30—32. l.

A magyar városi élet kialakulása a XV. században.

Pártütő tudósok. = Uo. 39—48. l.

A Hunyadi Mátyás korabeli magyarországi humanisták politikai mozgalmai.

A tárnák ébredése. = Uo. 65—80. l.

Magyar bányászmozgalmak a mohácsi vész előtt.

Névtelen prókátorok. = Uo. 90—96. l.

A jobbágyság ügyének védelmezői a XVI—XVII. században.

A pörbefogott szabadság. = Uo. 209—224. l.

Az 1848 előtti magyarországi nagy politikai pörök: Wesselényi Miklós, Lovassy László, Kossuth Lajos és Táncsics Mihály pöre.

A balavásári szüret. = Uo. 257—265. l.

A Bach-korszak szabadságmozgalmai.

1946

A váradi hídverés (A „Familia” ankétja a román—magyar szellemi együttműködésről). Szerk. és bev. Kemény G. Gábor. Bp. 1946, Anonymus. 87 l.

A Magyar—Román Társaság és a Dunai Munkaközösség kiadványa, a Szomszédaink — barátaink sorozat I. kötete. 1947 tavaszán a Román Kultúra Heti alkalmából 2. kiadásban is megjelent.

Pionierii dela Oradea (Ancheta „Familiei” despre colaborarea intelectuală româno—maghiară). Bp. 1946, Anonymus. 87 l.

Az előző kiadvány román nyelvű változata.

A magyar nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében (1790—1918). = *A Dunatáj*. Szerk. Radisics Elemér. Bp. 1946, Gergely R. I. köt. 158—320., 479—480. l.

A magyar nemzetiségi kérdés története I. rész. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében 1790—1918. Bp. 1946, Gergely R. 188 l.
A Dunatáj I. kötetében megjelent tanulmány önálló kiadása. 2. kiadása: Uo. 1947.

A Dunatáj (Történelmi, gazdasági és földrajzi adatok a Dunatáj államainak életéből). III. köt.: *A Dunatáj országainak története időrendi táblákban*. Főmunkatárs Kemény G. Gábor. Bp. 1946, Gergely R. III, 626 l.

Táncsics Mihály. Bp. 1946, Szikra. 15 l.
Uo., uakkor 2. kiadásban is.

1947

Mocsáry Lajos és a szerbek. = *Déli Csillag* 1947. 1—2. sz. 38—51. l.

Dunavölgyi klasszikusok I. — 1848 Mocsáry Lajos műveiben. = *Sorsunk* 1947. 12. sz. 728—730. l.

Dezsényi Béla: Az időszaki sajtó története a Dunatáj országaiban. [Ism.] = *Irodalomtörténet* 1947. 1—2. sz. 75—76. l.

1948

1848—1849. évi iratok a nemzetiségi megbékélésről. [Szerk., bev. és az összekötő szövegeket írta Kemény G. Gábor.] [Bp.] 1948, Magyar—Román és Magyar—Jugoszláv Társaság. XVI, 218 l., 6 t.

[Szemelvények a fenti műből.] = *Déli Csillag* 1948. 9. sz. 286—288. l.
K[apás] Gy[ula] (= Moravek Endre) ismertetésének függelékeként.

Két emlékirat az 1849. évi cári intervencióról. [Gyűjtötte Kemény G. Gábor, s. alá rend. Gonda Imre, bev. és jegyz. ellátta Trócsányi Zoltán.] Bp. 1948, Magyar Külügyi Társaság. 171 l., 2 térk.

Dobsa Lajos: Az 1848. évi francia forradalom. [Gyűjtötte Kemény G. Gábor, bev. Gonda Imre.] [Bp.] 1948, Magyar Külügyi Társaság. VIII, 67 l.

A magyar—szerb kapcsolatok két „ismeretlen” évtizede (1850—1870). = *Déli Csillag* 1948. 2—3. sz. 100—106. l.

Az 1886. évi magyar—szerb közeledés és a Magyar Légión története. = *Déli Csillag* 1948. 9. sz. 292—298. l.

A szerb irodalmi realizmus kezdete: Ignjátovity Jakov Respektus Vászája. = *Déli Csillag* 1948. 10. sz. 353—356. l.

1848 július 11. Kossuth megajánlási beszéde és a magyar honvédség születése. = *Honvéd* 1948. 7. sz. 3—6. l.

Név nélkül.

A honvédség az 1848. évi sajtó és irodalom tükrében. = *Honvéd* 1948. 8—9. sz. 71—78. l.

Az 1848. évi honvéd szakirodalom kezdetei. = *Honvéd* 1948. 11—12. sz. 11—17. l.

Nemzetiségi béketervezetek 1848-ban. = *Tiszatáj* 1948. 7—8. sz. 313—318. l.

Az 1848. évi román szabadságharc magyar vonatkozásai. = *Tiszatáj* 1948. 11–12. sz. 532–536. l.

Magyar–jugoszláv közös múlt. = *Valóság* 1948. 6. sz. 491–493. l.
Az 1848–49. évi magyar–szerb közeledési tárgyalások történetéből.

Madjarsko–jugoslovenska zajednička prošlost. = *Hronika Madjarskog Kulturnog Života* 5., 1948. júl., 4–5. l.

1949

Az 1849. évi Hadi Főtanoda egy korabeli röpirat leírásában. = *Honvéd* 1949. 1–2. sz. 97–101. l.

1950

Riedl Szende prágai korszaka és harca a tudományos kritikáért. = *Irodalomtörténet* 1950. 2. sz. 70–90. l.

Prispevky k vývoju slovensko–mad'arského sblížovania. = *Slovensko* (Martin) 1950. 7. sz. 154–158.; 8. sz. 170–174. l.

1951

Iratok Mocsáry Lajos karánsebesi mandátumának történetéhez. = *Századok* 1951. 3–4. sz. 486–524. l.

1952

Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában I. köt. (1867–1892). Bp. 1952, Tankönyvkiadó. 919 l.

Adalékok a kiegyezéskorabeli magyar–szlovák irodalmi és művelődési kapcsolatokhoz. = *Világirodalmi Évkönyv 1951*. Szerk. Kardos László. Bp. 1952, Közoktatásügyi Kiadóvállalat. 169–189. l.

2. kiadása: Bp. 1953, Tankönyvkiadó (l. ott is).

1953

Adalékok a kiegyezéskorabeli magyar–szlovák irodalmi és művelődési kapcsolatokhoz. = *Világirodalmi Évkönyv*. Szerk. Kardos László. Bp. 1953, Tankönyvkiadó. 169–189. l.

1. kiadása: Bp. 1952, Közoktatásügyi Kiadóvállalat (l. ott is).

1954

Adalékok a magyar uralkodó osztályok nemzetiségi politikájához Erdélyben és Magyarországon az 1867 utáni évtizedben. = *Magyar Történeti Kongresszus* (1953 jún. 6–13.). Bp. 1954, Akadémiai. 244–252. l.

Adalékok a magyar uralkodó osztályok nemzetiségi politikájához Erdélyben és Magyarországon az 1867 utáni évtizedben. = *A román és a magyar nép közös küzdelmeinek hagyományaiából* (A Magyar Történeti Kongresszus előadásaiból, 1953 június 6–13-ig). Bp. 1954, Szikra. 47–59. l.

1955

A kritikai realizmus a szlovák irodalom fejlődésében. = *MTA I. Osztály Közleményei* 1955. 3–4. sz. 419–421. l.

Hozzászólás Andrej Mráz előadásához. Klny. is.

Bevezető a magyar sajtótörténet irodalmába. = *Magyar Sajtó* 1955. 11. sz. 492–494. l.

Dezsényi Béla–Nemes György: A magyar sajtó 250 éve. I. köt. [Ism.] = *Századok* 1955. 2. sz. 287–290. l.

1956

Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában II. köt. (1892–1900). Bp. 1956, Tankönyvkiadó. 967 l.

1957

Társadalom és nemzetiség a szabadságharc hadi lapjaiban. Bp. 1957, Hadtörténelmi Intézet. 173 l., 3 térk.

Függelék: Az 1848–49. évek sajtóbibliográfiája (113–146. l.). Összeáll. Busa Margit.

1958

Mocsáry Lajos válogatott írásai. A bevezető tanulmányt [5–114. l.] írta, a válogatást végezte és jegyzetekkel ellátta Kemény G. Gábor. Bp. 1958, Bibliotheca. 799 l.

Lajoš Močari i Srbi. = *Zbornik za Društvene Nauke* 21. Novi Sad 1958, Matica srpska. 34–71. l.

Klny. is.

[A népi írók szomszédnépi érdeklődéséről.] = *Vita a népi írókról*. Bp. 1958, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat. 127–136. l.

Cím nélkül. Felszólalás az MTA Irodalomtörténeti Intézetének 1958. szeptember 8–9-i vitaülésén.

A szomszédos államok magyar irodalmi folyóiratainak 1957. évi magyar irodalomtörténeti repertórium (Vázlat). = *Irodalomtörténeti Közlemények* 1958. 2–3. sz. 406–422. l.

Társszerkesztő: Szabó György. Klny. is.

1959

Magyar Történeti Bibliográfia 1825–1867. IV. köt. Nemmagyar népek (nemzetiségek). Bp. 1959, Akadémiai. XXXV, 675 l.

Általános rész, délszlávok, szlovákok. Társszerkesztő: Katus László. A folytatás kéziratban (l. ott).

Irodalomtörténeti bibliográfiák 1. Nyugat repertórium. Összeáll. Galambos Ferenc. Bp. 1959, Akadémiai. 571 l.

Sorozatszerkesztés.

Mocsáry Lajos a nemzetiségek védelmében. = *Valóság* 1959. 2. sz. 29–39. l.

A szomszédos államok magyar irodalmi folyóiratainak 1958. évi irodalomtörténeti repertórium. = *Világirodalmi Figyelő* 1959. 3–4. sz. 423–442. l.

1960

Mocsáry Lajos és a nemzetiségek. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1960, Tudományos Minősítő Bizottság. 20 l.

[A reformkori magyar–szomszédnépi irodalmi, művelődési kapcsolatokról.] = *A nacionalizmus a magyar irodalom tükrében*. Az MTA Irodalomtörténeti Intézetének vitája, 1960. ápr. 11–12. Klny. az MTA I. Osztályának Közleményei 1960. 1–4. sz.-ából. 71–78. l.

Cím nélkül. Hozzászólás Tóth Dezső előadásához.

Kemény G. Gábor és Rejtő István tanulmányútja a Szovjetunióban. = *Irodalomtörténeti Közlemények* 1960. 2. sz. 297–298. l.

Közös beszámoló.

A „Tanulmányok a magyar–oroszirodalmi kapcsolatok köréből” című tanulmánykötet munkálatairól. = *Irodalomtörténeti Közlemények* 1960. 5. sz. 625–626. l.

A rokontudományok folyóiratainak magyar irodalomtörténeti vonatkozású írásai 1958-ban. = *Irodalomtörténet* 1960. 4. sz. 401–407. l.

1961

Teleki László válogatott munkái. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt [I. köt. 5–125. l.] írta Kemény G. Gábor. Bp. 1961, Szépirodalmi. I–II. köt. 446, 341 l.

Tanulmányok a magyar–oroszirodalmi kapcsolatok köréből. Szerkesztette Kemény G. Gábor. Bp. 1961, Akadémiai. I–III. köt. 595, 487, 487 l.

Teleki László és a „Kegyenc” alapeszméje. = *Irodalomtörténeti Közlemények* 1961. 2. sz. 125–139. l.

Klny. is.

Mocsáry Lajos nemzetiségi politikája és a szerbek (I. rész.) = *Századok* 1961. 4–5. sz. 562–580. l.

Kozocsa Sándor: A magyar irodalom bibliográfiája 1955. [Ism.] = *Irodalomtörténeti Közlemények* 1961. 5. sz. 633. l.

A szomszéd államok magyar irodalmi folyóiratainak 1959. évi irodalomtörténeti repertórium. = *Világirodalmi Figyelő* 1961. 2. sz. 299–324. l.
Társszerkesztő: Varga József.

1962

A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Válogatás hét évszázad írásaiból. Bp. 1962, Tankönyvkiadó. 1039 l., 15 t.

A VIII. fejezet (1945–1961; 863–989. l.) társszerkesztője: Kovács Péter.

Mocsáry Lajos nemzetiségi politikája és a szerbek (II. rész.). = *Századok* 1962. 1–2. sz. 46–63. l.

Din istoricul legăturilor romîno-maghiare (Scrisoarea de adio din 1892 a deputatului Mocșary Lajos către alegătorii săi romîni din Caransebeș). = *Foaia Noastră* 1962. júl. 1. sz. 3. l.

Die Bibliographie in den europäischen Ländern der Volksdemokratie. [Ism.] = *Világirodalmi Figyelő* 1962. 2. sz. 272—273. l.

A rokontudományok folyóiratainak magyar irodalomtörténeti vonatkozású írásai 1959-ben. = *Irodalomtörténet* 1962. 2. sz. 336—360. l.

Magyar irodalomtörténet külföldön 1960. Külföldi folyóiratok magyar irodalomtörténeti repertórium (Bibliográfiai vázlat). = *Irodalomtörténeti Közlemények* 1962. 4. sz. 542—545. l.

Társszerkesztő: Bor Kálmán.

1963

Mocșary Lajos és a szlovákok. = *Csehszlovák—magyar kulturális kapcsolatok*. Szerk. Csanda Sándor. Bratislava 1963, Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo. 2., átd. kiad. 294—296. l.

Észrevételek az „Olvasóforgalmi statisztikák egyszerűsítése” című cikkhez. = *OSZK Híradó* 1963. 3. sz. 81—83. l.

Hozzászólás Papp István fenti című cikkéhez.

Pálffy Endre: A román irodalom története. [Ism.] = *Magyar Könyvszemle* 1963. 1—2. sz. 156—159. l.

A rokontudományok folyóiratainak magyar irodalomtörténeti vonatkozású írásai 1960-ban (Válogatott bibliográfia). = *Irodalomtörténeti Közlemények* 1963. 2. sz. 260—266. l.

A rokontudományok folyóiratainak magyar irodalomtörténeti vonatkozású írásai 1961-ben. = *Irodalomtörténeti Közlemények* 1963. 3. sz. 395—400. l.

1964

Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában III. köt. (1900—1903). Bp. 1964, Tankönyvkiadó. 714 l.

Vengerszko—russzkije lityeraturnyje szvjazi. Moszkva 1964, Nauka. 280 l.

Egykötetes orosz nyelvű válogatás a Tanulmányok a magyar—orosz irodalmi kapcsolatok köréből című háromkötetes gyűjteményből.

Fejezetek a függetlenségi baloldal és a korai munkásmozgalom kapcsolatai köréből (1864—1874). = *Az I. Internacionálé és Magyarország*. Szerk. Erényi Tibor és Kovács Endre. Bp. 1964, Kossuth. 379—484. l.

A történettudományi kutatás aktuális kérdései és könyvtárunk szakkönyvtári funkciói. = *OSZK Híradó* 1964. 9. sz. 233—238.; 10. sz. 265—269. l.

A „Méhkeréki néphagyományok”. [Ism.] = *Új Írás* 1964. 5. sz. 597—599. l.

Domokos Sámuel könyvéről.

1965

Jancsó Elemér köszöntése. = *Új Írás* 1965. 8. sz. 101—103. l.

O sută de ani de la apariția „Familiei”. = *Foaia Noastră* 1965. jún. 15. sz. 6. l.

A magyar nacionalizmus kialakulása és története. [Ism.] = *Társadalmi Szemle* 1965. 1. sz. 89—94. l.

1966

Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában IV. köt. (1903—1906). Bp. 1966, Tankönyvkiadó. 749 l.

Revendications ouvrières et presse progressiste 1848—1849. = *La presse ouvrière 1819—1850*. Bev. J. Godechot. H. n. [Paris] 1966, Société d'Histoire de la Révolution de 1848. 299—312. l.

Társ szerző: Erényi Tibor.

Utószó — Postfață. = Domokos Sámuel: *A román irodalom magyar bibliográfiája 1831—1960 (1961—1965)*. Bukarest 1966, Irodalmi. 835—863. l.

Magyar és román nyelven.

A felvidéki magyar irodalom könyvészete 1918—1938. [Bp. 1966, OSZK.] 147—155. l. (Klly.)

1967

Eminescu felfedezése. = *Budapest* 1967. 1. sz. 34—35. l.

A csehszlovák—magyar barátság nagykövete (Anton Straka budapesti évei). = *Budapest* 1967. 9. sz. 34—36. l.

A nemzetiségi munkásmozgalom kezdetei Pesten. = *Budapest* 1967. 12. sz. 21—22. l.

A nemzetiségi népköltészet első magyar gyűjteménye. = *Látóhatár* 1967. 3—4. sz. 379—383. l.

Greguss Ágost: A hazai nem-magyar ajkú népköltészet tára megjelenésének centenáriuma.

1968

Anton Straka budapesti évei. = *MTA II. Osztály Közleményei* 1968. 1. sz. 125—134. l.

Budapeštianske roky Antona Straku (K výročiu jeho 75. narodenín). = *Slovanský Přehled* (Praha) 1968. 6. sz. 524—528. l.

Pest nemzetiségi lapjai 1848—49-ben. = *Budapest* 1968. 5. sz. 42—43. l.

A munkásság helyzete 1848 forradalmi sajtójában. = *Új Idő* (Brassó) 1968. júl. 25. sz. 9. l.

1969

Ungarische liberale Politiker und die Slowaken. = *L'udovit Štúr und die slowakische Wechselseitigkeit* (Gesamte Referate und die integrale Diskussion der wissenschaftlichen Tagung in Smolenice 27—29. Juni 1966). Herausgegeben von L'udovit Holotík. Bratislava 1969, Verlag der Slowakischen Akademie der Wissenschaften. 241—247. l.

Klny. is.

[Bălcescu] Alakja a magyar történelem-szemléletben. = *Előre* (Bukarest) 1969. jún. 29. sz. 3—4. l.

Csatári Dániel: Forgószélben. [Ism.] = *Népszabadság* 1969. ápr. 10. sz. 7. l.

1970

Lenin él. Vál. Dévald László, közrem. Kemény G. Gábor. Bp. 1970, Kozmosz Könyvek. 258 l.

2. kiadása: Uo. 1977, 257 l.

Magyarország és a kisantant a harmincas években (Ádám Magda történeti monográfiája). [Ism.] = *Népszabadság* 1970. máj. 28. sz. 7. l.

1971

Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában V. köt. (1906—1913). Bp. 1971, Tankönyvkiadó. 739 l.

Magyar—délszláv vonatkozások Mocsáry Lajos XX. századi pályaképében. = *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* (Újvidék) 5—6. sz., 1971. 89—96. l.

Klny. is.

Az újvidéki Hungarológiai Intézetről. = *OSZK Híradó* 1971. 1—2. sz. 16—19. l.

Diplomáciai kapcsolataink történetéből (Tardy Lajos: Régi magyar követjárások Keleten). [Ism.] = *Népszabadság* 1971. dec. 23. sz. 7. l.

1972

Mocsáry Lajos a népek barátságáért. Bukarest 1972, Politikai. 261 l. Tanulmány (13—124. l.) és szöveggyűjtemény (125—256. l.).

Motivi zbližavanja u istoriji mađarsko—južnoslovenskih veza (1790—1914). = *Zbornik za Istoriju* (Novi Sad) 1972. 6. sz. 27—50. l.

Klny. is.

Újból a szakreferatúráról. = *OSZK Híradó* 1972. 3—4. sz. 61—64. l.

1973

A párizsi Kommün az egykorú magyar irodalomban. = *A párizsi Kommün*. Szerk. Erényi Tibor és Vészi Béla. Bp. 1973, Akadémiai. 123—138. l.

Márki Sándor és a századforduló nemzetiségi mozgalmi. = *Kortárs* 1973. 10. sz. 1668—1674. l.

Márki Sándor és a századforduló nemzetiségi mozgalmi. = *Korunk* (Kolozsvar) 1973. 12. sz. 1902—1908. l.

Príspevok k vzájomným vzt'achom maďarskej nezávislej l'avice a robotníckeho hnutia v Uhorsku v rokoch 1864—1874. = *Historický Časopis* (Bratislava) 1973. 1. sz. 96—127. l.

Klny. is.

Mocsáry Lajos (1826—1916). = *Létünk* (Újvidék) 1973. 5. sz. 31—54. l.

Mérei Gyula: A magyar polgári pártok programjai (1867—1918). [Ism.] = *Magyar Tudomány* 1973. 7—8. sz. 546—548. l.

A címben elírás: „A magyar politikai pártok...”

S. Vincze Edit: A hűtlenségi per, 1871—1872. [Ism.] = *Párttörténeti Közlemények* 1973. 1. sz. 204—207. l.

1974

Külföldi magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok címjegyzéke és adattára 1945—1970. 1. Szomszédos szocialista országok. Összeáll. Kemény G. Gábor. Bp. 1974, Országos Széchényi Könyvtár. 268 l.

Márki Sándor és a századforduló nemzetiségi mozgalmi. = *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* (Újvidék) 18. sz., 1974. 77—85. l.

Klny. is.

Közeledési motívumok a magyar—délszláv kapcsolatok történetében (1790—1914). = *Üzenet* (Szabadka) 1974. 5—6. sz., Égtáj rovat, 1—21. l.

Új lapszámozással.

Mocsáry Lajos. = *Brassói Lapok* 1974. márc. 16. sz. 5. l.

1975

Emlékezés a Mocsáry Kollégiumra (Jegyzetek a Kodály—Grozdialógushoz). = *Kortárs* 1975. 6. sz. 1000—1007. l.

Társszerző: Nagy Béla.

1976

Mocsáry Lajos és a nemzetiségi egyenjogúság (Születése másfélszázados évfordulójára). = *Századok* 1976. 4. sz. 587—606. l.

Klny. is.

Mocsáry Lajos és a délszlávok (Születése másfélszázados évfordulójára). = *Tiszatáj* 1976. 10. sz. 45—54. l.

Mocsáry délszláv kapcsolatai (Részlet). = *Magyar Szó* (Újvidék) 1976. nov. 20. sz. 13. l.

Lajos Mocsáry i Južni Slaveni (U povodu 150. obljetnice rođenja). = *Narodne Novine* 1976. okt. 21. sz. 2.; okt. 28. sz. 2.; nov. 4. sz. 2.; nov. 11. sz. 2. l.

Lajos Mocsáry i Južni Slaveni (U povodu 150. obljetnice rođenja). = *Godišnjak Društva istoričara SAP Vojvodine*. Novi Sad 1976, 65—72. l.

Lajos Mocsáry (U povodu 150. obljetnice rođenja). = *Narodni Kalendar (Ljudski Koledar)* 1977. Bp. 1976, MDDSZ—DSJS. 74—76. l.

Lajos Mocsáry a Slováci (K 150. výročiu jeho narodenia). = *L'udové Noviny* 1976. okt. 21. sz. 2.; okt. 28. sz. 2—3.; nov. 4. sz. 2—3. l.

A 2—3. rész alcíme: Slovenské styky v časoch dobrovoľného vyhnanstva.

A második nagy Eötvös-per. = *Korunk* (Kolozsvár) 1976. 11. sz. 858—863. l.

Doda Traján román nemzetiségi képviselő pere.

Nemzetiségi és kelet-európai motívumok a régi *Korunk* publicisztikájában és műfordítás-irodalmában. = *Új Szó* (Pozsony) 1976. jún. 20. sz. 9. l.

Nemzetiségi és kelet-európai motívumok a *Korunk* publicisztikájában és műfordítás-irodalmában. = *Tiszatáj* 1976. 11. sz. 69—75. l.

A szomszédos szocialista országok magyar nyelvű sajtójáról. = *A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* (Szeged) 1976. 101—110. l.

Klly. is.

Nemzetiségi füzetek 1. Kővágó László: Nemzetiségeink jelene. Bp. 1976, ELTE. 83 l.

Sorozatszerkesztés. Társszerk. Arató Endre.

1977

Kapcsolatok vonzásában. Bratislava 1977, Madách. 194 l.

5—34: A tárnák ébredése

35—61: Írások Mocsáry Lajosról

35—48: Az „önkéntes száműzetés” idejének szlovák kapcsolatai

49—61: A népek barátságáért és a nemzetiségi egyenjogúságért

62—69: A reformkori magyar—szlovák kulturális kapcsolatok jobb megértése ügyében

70—99: Riedl Szende prágai korszaka és harca a tudományos kritikáért

100—117: Adalékok a kiegyezés korabeli magyar—szlovák irodalmi és művelődési kapcsolatokhoz

118—125: A múlt század hetvenes éveinek magyar—szlovák kapcsolatairól

126—133: A nemzetiségi népköltészet első magyar gyűjteménye

134—146: Anton Straka budapesti évei

147—155: Nemzetiségi és kelet-európai motívumok a régi *Korunk* publicisztikájában és műfordítás-irodalmában

157—184: Jegyzetek

185—194: Név- és tárgymutató

Mocsáry Lajos (1826—1916). Életút és pályakép. Bp. 1977, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. 65 l.

Mocsáry Kelet-Európája. = *MTA II. Osztály Közleményei* 1977. 1—2. sz. 49—63. l.

Mocsáry Kelet-Európája. = *Magyar Tudomány* 1977. 1. sz. 3–12. l.
Mocsáry és Šarčević (Mocsáry Lajos születése százötvenedik évfordulójára). = *Úzenet* (Szabadka) 1977. 1. sz. 3–32. l.

Társszerző: Mándity Marin.

Mocsáry Lajos az „egyleti jog” szabadságáért (Közeleti küzdelem az egykori magyarországi nemzetek egyesülési és társulási szabadságáért a XIX. század utolsó harmadában). = *Létünk* (Újvidék) 1977. 5. sz. 155–167. l.

Mocsáry Lajos és a szlovákok. = *Új Aurora* 1977. 2. sz. 130–145. l.

A Mocsáry Lajos Kollégium. = *Korunk* (Kolozsvár) 1977. 8. sz. 646–649. l.

Társszerző: Nagy Béla.

Porumbacu Magyarországon. = *Új Aurora* 1977. 3. sz. 76–86. l.

Porumbacu în Ungaria. = *Foaia Noastră* 1977. szept. 15. sz. 4.; okt. 1. sz. 4.; okt. 15. sz. 4. l.

A nemzetiségi kérdés a régi Népszavában az első világháborúig. = *Tiszatáj* 1977. 6. sz. 58–69. l.

Nemzetiségi és kelet-európai motívumok a *Korunk* publicisztikájában és műfordításiroldalmában. = *50 éves a Korunk*. Szerk. Kabdebó Lóránt. Bp. 1977, MTA Irodalomtud. Int., Petőfi Irod. Múzeum, Népműv. Prop. Iroda. 44–51. l.

Az 1976. május 20–21-i emlékülés anyaga.

A Szerb Matica újvidéki jubileumi kongresszusa (az intézmény alapítása 150. évfordulója alkalmából) (1977. ápr. 6–8.). = *Századok* 1977. 6. sz. 1362–1366. l.

A régi „Hírlapkönyvtár”-tól a legnagyobb magyar sajtógyűjteményig. = *Honismeret* 1977. 6. sz. 75–77. l.

1978

Ady do narodów sąsiednich (Problematyka narodowościowa i zagadnienia narodów sąsiednich w poezji i publicystyce Endre Adyego). = *Endre Ady*. Materiały sesji naukowej zorganizowanej w dniu 27 października 1977 r. przez Katedrę Filologii Węgierskiej UW oraz Węgierski Instytut Kultury w Warszawie. Szerk. Csapláros István. Warszawa 1978, Wydawnictwo Węgierskiego Instytutu Kultury w Warszawie. 59–87. l.

A külső borítón: *Endre Ady 1877–1919*. Eseje i studia o poezji i publicystyce Endre Adyego.

Ady üzenetei (Nemzetiségi és szomszéd népi vonatkozások Ady Endre műveiben). = *Tiszatáj* 1978. 1. sz. 31–38. l.

Mocsáry szlovák parabolái (Mocsáry és a szlovák közművelődés). = *Új Aurora* 1978. 2. sz. 121–134. l.

„A béke hőroza” (Széchenyi István szomszéd népi kapcsolataiból). = *Tiszatáj* 1978. 11. sz. 47–52. l.

Széchenyi István 1834. évi kapcsolata az Egyetemi Nyomda román folyóiratával. = *Korunk* (Kolozsvár) 1978. 8. sz. 637–642. l.

Széchenyi și Karkaleki (Legăturile lui István Széchenyi din anul 1834 cu publicația „Biblioteca românească” a tipografiei „Egyetemi Nyomda”). = *Foia Noastră* 1978. febr. 15. sz. 4. l.

Nemzetiségi és szomszédnépi kapcsolatok. = *Üzenet* (Szabadka) 1978. 2. sz. 122–128. l.

Széchenyi István kapcsolata az Egyetemi Nyomda román folyóiratával. Klny. is.

Sándor István: A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1850–1870. [Ism.] = *Magyar Könyvszemle* 1978. 3–4. sz. 383–385. l.

Nemzetiségi füzetek 2. Trócsányi Zsolt: Az 1790-es évek erdélyi rendi reformmozgalmának történetéhez. Bp. 1978, Akad. ny. 95 l.

Sorozatszerkesztés. Társszerk. Arató Endre, Király Péter.

1979

Mocsáry Kelet-Európája. = *Mocsáry Lajos emlékkönyv 1826–1976* (Születésének 150. évfordulójára). Szerk. Tóth Ede. Bp. 1979, Tankönyvkiadó. 13–28. l.

Mocsáry és a nemzetiségi egyenjogúság (Mocsáry Lajos és Eger). = Uo. 77–88. l.

Mocsáry nemzetiségi politikája és patriotizmusa. = Uo. 114–131. l.

Lajos Mocsáry i Južni Slaveni (U povodu 150. obljetnice rođenja). = Uo. 193–201. l.

Lajos Mocsáry a Slováci (K 150. výročiu jeho narodenia). = Uo. 202–213. l.

Mocsáry Lajos az „egyleti jog” szabadságáért. = Uo. 214–221. l.

Mocsáry Lajos művei (Önállóan megjelent munkák, röpiratok, felhívások). — Róla szóló irodalom. = Uo. 423–439. l.

Mocsáry Lajos életrajzi adatai (Időrendi áttekintés). = Uo. 441–449. l.

Névmutató. — Események és fogalmak kislexikona. = Uo. 451–469. l.

A „Névmutató” valójában: életrajzi adatok Mocsáry Lajos kortársairól.

Mocsáry és Sárcevic (Mocsáry Lajos születése százötvenedik évfordulójára). = *Istraživanja* 7. Novi Šad 1979, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Institut za istoriju. 327–365. l.

Társszerző: Mándity Marin. Klny. is.

Mocsáry i Šarčević (Na 150. obljetnicu rođenja Lajosa Mocsáryja). = *Iz naše prošlosti* 1. Bp. 1979, Tankönyvkiadó. 11–51. l.

Társszerző: Mándity Marin.

1980

Új kutatási eredmények és további nyitott kérdések Riedl Szende prágai időszakában (1854–1860). = *Tanulmányok a kelet-európai irodalmak és nyelvek köréből Dobossy László 70. születésnapjára*. Bp. 1980, ELTE Szláv Filológiai Tanszék. 87–95. l.

Klny. is.

Brindza Károly: Forradalmi munkásmozgalom a topolyai járásban (1895—1918). [Ism.] = *Századok* 1980. 5. sz. 867—869. l.

1981

Mocsáry Lajos első munkája. = *Új Aurora* 1981. 1. sz. 94—100. l.

A nemzetiségi kérdés és a kisebbségvédelem eszméje Csuka Zoltán publicisztikájában. = *Tiszatáj* 1981. 10. sz. 91—97. l.

FÜGGELÉK

a) Posztumusz, ill. sajtó alatt levő munkák

Parallelen der Nationalitätenfrage in Grossbritannien und in Osteuropa im letzten Werk von Endre Arató (Die Nationalitätenfrage in Grossbritannien). = *Gedenkschrift Endre Arató*. Herausgegeben von Sándor Balogh, unter Mitwirkung von Mária Diószegi. Bp. 1981, Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica, tomus XXI. 473—494. l.

Klly. is.

Mayer Mária: Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860—1910. [Ism.] = *Századok* 1981. 6. sz. 1340—1343. l.

Jozef Klimko: Slovenská republika rád. [Ism.] = *Századok* 1982. 3. sz. 614—617. l.

A demokratikus szabadságjogok védelmezői (Böszörményi László és Irányi Dániel pályaképéhez). 1. Böszörményi László próbatétele; 2. Irányi Dániel „meredek útja” és pályafordulata. = *Tiszatáj* 1982. 6. sz. 39—47. l.

Kapcsolatok vonzásában. 1. Az én szlovák történész barátomról; 2. „Vajúdó parasztvilág” a Garam mentén; 3. Hazánk: Kelet-Európa. = *Új Aurora* 1982. 3. sz. 119—126. l.

1. František Bokesről; 2. Duba Gyula könyvéről; 3. Sándor László könyvéről.

Déli Csillag alatt (Csuka Zoltán, az irodalomszervező). = *Létünk* (Újvidék) 1982. 3—4. sz. 599—617. l.

Déli Csillag alatt (Csuka Zoltán, az irodalomszervező). = *Irodalomtörténet* 1983. 2. sz. 441—459. l.

Mocsáry Lajos dilemmája. = *Új Aurora* 1983. 2. sz. 60—64. l.

Les relations de István Széchenyi avec la revue roumaine de l'Imprimerie Universitaire en 1834. = *Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777—1848*. Publié par Péter Király. Bp. 1983, Akadémiai. 315—321. l.

Klly. is.

Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában VI. köt. (1913—1914). XXI, 897 + 21 l. S. a. a Tankönyvkiadónál.

1848/49. évi törekvések a nemzetiségi megbékélésre (Két előadás Kemény G. Gábor hagyatékából). 1. Wesselényi álláspontja a nemzetiségi kérdésben, különös tekintettel 1848. augusztusi törvényjavaslatára. 1971,

12 l.; 2. Magyar—délsláv megbékélési kísérletek 1848/49-ben és a „Déli Csillag” szabadságharc-képe. 1978, 16 l. S. a. a Történelmi Szemlénél.

Felsőoktatásunk a dualizmus korában. 1975, 58 l. S. a. a Századoknál.

Fények és árnyak a „Vajda” pályaképében. 1975—76, 13 l. S. a. az Új Auroránál.

Eötvös Károlyról.

Petru Maior és Iosif Vulcan a magyar művelődés tükrében. 1979, 6 l. S. a. a Tiszatájánál.

A dunai Mikrokozmosz (Kiadatlan írások). 44 l. S. a. az *Új Aurora Füzetek* sorozatban.

Az andornaki üzenet. 1945, 14 l.

Magyar Bálcescu-életrajz. 1958, 12 l.

Jókai Mór szlovák kapcsolatai. 1968 k., 5 l.

Miletić Szvetozár és az Áprilisi Felkelés. 1968, 7 l.

Hídverő elődök hagyatéka. 1971, 5 l.

b) Kéziratok

* Távoli köszöntés. 1947 k., 9 l.

Mocsáry Lajosról.

Színi feldolgozásra alkalmas 1848/49. évi történeti események. 1948 k., 12 l.

* Iratok a nemzetiségi munkásmozgalom sajtójából 1897—1905, 1905—1914, 1917—1919. 1951—53 k., 161+37, 767, 281; összesen 1246 l.

Adalékok a nemzeti egyenjogúságért vívott harc történetéhez 1867 után. 1953, 17 l.

* Magyar Történeti Bibliográfia 1825—1867. V—VI. köt. (Románok, erdélyi szászok, magyarországi németek; kárpátukránok [ruszinok], örmények, görögök; egyéb nemzetiségek: cincárok, makedónok, bolgárok, krassovánok, lengyelek, franciák, lotharingiaiak, vallonok; fiumei olaszok; pótlások a IV. kötethez). 1961, 45 310 címfelvétel; feldolgozott címek jegyzéke; rövidítések jegyzéke.

Társszerk. Horváth Viktor és Katus László. — 1962 óta letétként az MTA Könyvtárában.

Révai József-bibliográfia (Vázlat). 1961, V, 223 l.

Közrem. Botka Ferenc.

Sőtér István-bibliográfia (Vázlat). 1962—63, 32 l.

Közrem. Kókay György és Pomogáts Béla.

Irodalom „Az első magyar köztársasági mozgalom (1790—1795)” tárgy-körhöz (Válogatott historiográfia). 1965 k., 48+28 l.

A Korunk és Kelet-Európa. Irodalom a régi Korunk (1926—1940) Kelet-Európa-képének tanulmányozásához (Bibliográfiai vázlat). 1966, 110 l.

[Reformkori magyar—szlovák kulturális kapcsolatok.] 1966, 9 l.

Cím nélkül.

Irodalom a magyar kivándorlásügy (elvándorlások, emigrációk, vándor-mozgalmak és visszavándorlások) történetének tanulmányozásához (a kezdetektől 1944-ig bezárólag). Bibliográfiai vázlat. 1966—67, V, 100 l.

Iratok az 1867. évi osztrák—magyar kiegyezés történetéhez, tekintettel az 1861—1868. időszak nemzetiségi problematikájára. 1967, 865 l.

Bibliográfia az 1867. évi osztrák—magyar kiegyezés történetéhez, tekintettel az 1861—1868. időszak nemzetiségi problematikájára. 1967, VIII, 243 l.

* A külföldi magyar sajtó címjegyzéke, a kezdetektől a felszabadulásig (1784—1944). 1967, 250 l.

Társszerk. Láng Péter.

Huszadik századi szomszédnépi kulturális kapcsolataink néhány kérdéséről. 1968, 152 l.

* A szlovák kérdés a dualizmus kora második felében (1906—1918). [Iratgyűjtemény.] 1968, kb. 1000 l.

Szöveggyűjtemény a bosznia-hercegovinai és a területtel kapcsolatos horvát-szlavonországi kérdések tanulmányozásához (Bosniaco-croatica 1906—1918). 1960-as évek, 48 + 1553 l.

Appendix: Könyv- és röpiratanyag a „Szöveggyűjtemény a bosznia-hercegovinai és a területtel kapcsolatos horvát-szlavonországi kérdések tanulmányozásához (Bosniaco-croatica 1906—1918)” című összeállításhoz. 1960-as évek, V, 930 l.

Fejezetek a budapesti Mocsáry Lajos Kollégium történetéből (1947—1950). [Tanulmány és iratgyűjtemény.] 1972, 50, XLVIII l.

Társszerző: Nagy Béla.

Előszó a „Magyar nyelvű periodikák a szomszédos szocialista országokban (1945—1971)” című bibliográfiához. 1972, 21 l.

A könyv (l. ott) nem ezzel az előszóval jelent meg.

A romániai történelemtankönyvek néhány szemléleti és tartalmi kérdéséről. 1972, 30 l.

Javaslatok a romániai tankönyvekben pótlandó vagy kiegészítendő román—magyar történeti vonatkozásokról. 1972, 18 l.

A szomszédos szocialista országokkal való kapcsolataink és az ott élő magyar nemzetiségek művelődési-társadalmi kérdései hazai sajtónkban és a szomszédos szocialista országok magyar nyelvű sajtójában (1960—1971) (Válogatott repertórium). 1973, 899 l.

Szerkesztői előszó (13 l.), hazai sajtó (267 l.), Csehszlovákia (225 l.), Jugoszlávia (171 l.), Kárpátukrajna (40 l.), Románia (183 l.).

Dialógus a „kérdések kérdéséről”. 1973, 10 l.

Rádióbeszélgetés a nemzetiségi kérdésről. A műsorvezető Hanák Péter volt.

Iratok a magyar felsőoktatás történetéből 1867—1918. 1975, 1230 l.

Társszerk. Felkai László.

Utószó Busa Margit „Ephemerides Hungaricae 1705—1849” című bibliográfiájához. 1975, 11 l.

A külföldi magyar sajtó címjegyzéke és adattára (1784—1974) (Vázlat). 1975, 9 l.

Ilie Ivănuș „Vioara cu cinci strune” (Öthúrú hegedű) című vers- és műfordítás-gyűjteményéről. 1976, 13 l.

[Urr Ida lírájáról.] 1979, 5 l.

Cím nélkül. Rövidítve megjelent Urr Ida A fényrács mágiaja (Bp. 1980) című kötetének fűlszövegében.

* Nemzetiségek Magyarországon I. Magyarországi németek. [Bibliográfia.] 1979, 1503 l.

Társszerk. Käfer István. 9 oldalas szerkesztői útmutatóval.

* Nemzetiségek Magyarországon II. Magyarországi románok. [Bibliográfia.] 1980.

Társszerk. Käfer István.

Nagy-britanniai és kelet-európai nemzetiségi párhuzamok Arató Endre utolsó művében (A nemzetiségi kérdés Nagy-Britanniában). 1980, 25 l.

Német nyelven megjelent az Arató Emlékkönyvben (l. ott is).

Beller Béla „Az európai nemzetiségi kongresszusok és Magyarország a kisebbségvédelem rendszerében (1925–1929)” című tanulmányáról. 1980, 23 l.

[Csuka Zoltán indulása és vajdasági évei.] 1980–81, 12 l.

Cím nélkül. A Létünkben és az Irodalomtörténetben megjelent Csuka-tanulmány 2. fejezetének korábbi, bővebb változata.

*

E bibliográfiai vázlat nem terjed ki a szerző ifjúkori, jórészt kis példányszámú, nehezen hozzáférhető lapokban, folyóiratokban publikált írásaira. Ezeknek, valamint a róla szóló irodalomnak (könyvismertetéseknek, méltatásoknak, interjúknak, nekrológoknak) az összegyűjtése későbbi feladat.

Az 1945 utáni publikációk bemutatásában viszont teljességre törekedtünk, vagyis felvettük a recenziókat és az újraközléseket is.

A kéziratok közé nem soroltuk be az eredetileg sem publikálásra szánt szövegeket (feljegyzéseket, lektori, TMB opponensi és bizottsági tagi véleményeket), jóllehet ezek összterjedelme több száz gépelt lapra rúg, s majdnem valamennyi tartalmaz általánosabb, elvi fontosságú részeket is. Csak néhány, különösen indokoltnak látszó esetben tettünk kivételt ez alól.

Azoknak a kéziratok műveknek a címe elé, melyeknek (valamikor) meglétéről tudunk ugyan, de a kéziratot valamilyen okból nem állt módunkban megtekinteni, ill. amelyeknek csak töredékes példányát ismerjük, megkülönböztetésül csillagot tettünk.

Több mint valószínű, hogy néhány publikáció elkerülte figyelmünket. Kérjük tehát az Olvasót, hogy az észlelt hiányokat tudassa e kiadvány szerkesztőjével vagy a bibliográfia összeállítójával (Kemény Gábor, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1014 Budapest I., Szentháromság u. 2.).

DEZSÉNYI BÉLÁNÉ SZEMZŐ PIROSKA 1907–1982

A Magyar Könyvszemle olvasója érdekes polémiának lehetett tanúja az 1942–1943-as években. A vita arról folyt: vajon a Kossuth szerkesztette Pesti Hírlap 1841-es évfolyamának — második kiadásban is megjelent — első fele mutációnak tekinthető-e avagy sem? Az akkoriban pályára lépett Szemző Piroska azt bizonygatta, hogy igen, s ezzel kívánta megcáfolni a Hírlaptár neves munkatársának Dezsényi Bélának egy korábban leírt véleményét. A válaszok és viszontválaszok már-már a tudományos érveken kívüli érzelmi felhangokat is tartalmaztak, s végül is a szerkesztőségnek kellett a vitát egyértelmű határozottsággal lezárni s kimondani, hogy a második kiadás nem mutáció.

Hogy a két munkatárs nemcsak vitatkozott, hanem kapcsolatuk együttműködéssé szelődött, arról egy ugyancsak 1943-ból származó kis vékonyka füzet tanúskodik, amely a katolikus sajtó hazai irodalmát gyűjtötte össze. S nemsokára jött az ostrom, a nélkülözések, — közben a tudós együttműködése házassággal végződött.

Szemző Piroska hivatali pályafutása szinte kicsinyített szakma- és intézménytörténet. 1932-ben szerzett bölcsészdoktori oklevelet a Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen. Még tartott a gazdasági világválság, s így nem tudott mindjárt megfelelő munkakörben elhelyezkedni. 1935-ben nyílt lehetőség, hogy díjtalan próbaszolgálatos gyakornoki minőségben a Magyar Nemzeti Múzeumhoz pontosabban: a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtárába kerüljön. Két év ingyenes gyakornoki

szolgálat után 1937-ben tett könyvtári szakvizsgát, s ez idő tájt kerül át a Könyvfeldolgozó Osztályról, amelyet Goriupp Alisz vezetett — a Szinnyi József alapította híres Hírlaptárba. Még mindig nem kapott fizetést, s 1938-tól 1942-ig is csak gyakornoki ösztöndíjat, amelynek évi összege 600 pengő volt. 1942-től is csak tiszteletdíjban részesült, de ez sem sokban haladta meg az ösztöndíjat.

Házasságkötésük után (Dezsényi Bélát 1945 után kinevezték a Hírlaptár vezetőjévé) kénytelen volt elhagyni korábbi munkahelyét s 1945—1949 között a Magyar Nemzeti Múzeum Természettudományi Könyvtárába került. Tíz évi szolgálat után ekkor nevezték ki I. osztályú múzeumi segéd-örre. 1946-ban osztályvezetővé lépett elő. Majd 1949—1951 között az Országos Magyar Történelmi Múzeum Magyar Történelmi Képcsarnokban dolgozott tovább. Feladata a reformkori folyóiratok művészeti mellékleteinek feldolgozása volt. 1951—1954: ismét változás állt be pályafutásában. A Népkönyvtári Központba helyezték az állománygyarapítás csoportvezetőjének. Ez az intézmény látta el — még a megyei könyvtárak létesítése előtt időben — a vidéki körzeti könyvtárakat az újonnan megjelenő könyvekkel és a kiküldött könyvek katalógus cédulaival is.

Kilenc utolsó szolgálati évét Szemző Piroska ismét az Országos Széchényi Könyvtárban, az Olvasószolgálati és Tájékoztató Osztályon töltötte el.

Ami Szemző Piroska tudományos tevékenységét illeti: huszonnég éves volt, amikor 1931-ben megjelent doktori értekezése Német írók és pesti kiadók a 19. században (1812—1878) címmel. A kitűnően felépített dolgozat nagyobbik fele sajtótörténet. A Budán és Pesten megjelenő szépirodalmi folyóiratok: Pannonia, Iris, Der Spiegel, Der Ungarn tartalmi elemzésén keresztül mutatja be a német és osztrák írók jelenlétét reformkori kultúránkban. A dolgozat második része Hartleben Konrád és Heckenast Gusztáv kiadói tevékenységét vizsgálja a fenti szempontok alapján. A kis tanulmánykötet filológiai mélységét beszédesen dokumentálja a kiadvány függelékében közreadott levelezés, amely félreérthetlenné teszi, hogy a kötet összeállítója a nyomtatott forrásokon túlmenően levéltári kutatásokat is folytatott.

Szemző Piroska vonzalma a német irodalom iránt későbbi munkálkodását is meghatározta. Mint sajtótörténész kisebb összefoglalókat állított össze, a 19. század második felében megjelenő Pester Zeitungról és a Pester Sonntagsblattról. S Heckenast Gusztáv munkássága iránti vonzalma még a hatvanas években sem hagyta el, feltárta a kiadó munkájának zenetörténeti, képzőművészeti és sajtótörténeti vonatkozásait.

Sajtótörténeti munkái közül figyelmet érdemelnek kisebb dolgozatai a reformkori újságírásról s gyermek és ifjúsági lapjaink történetéről.

Hogy szépírói vénája is volt, azt az Arany János napjai című kötete is bizonyítja, amely Arany írásainak a felhasználásával rajzolt érzékletes portrét a Toldi írójáról. — S hogy írásainak, érdeklődésének távolabbi horizontjait is felidézük elég megemlítenünk Bartók Béla olvasmányelményeiről vagy Glatz Oszkár pályakezdéséről szóló résztanulmányait és forrásfeltárásait. 1962-ben történt nyugdíjba vonulása után az Eötvös Loránd Tudományegyetem 19. századi magyar irodalomtörténeti tanszékén dolgozott tovább, megbízásos munkaviszonyban.

Férje viszonylag korai halálát a feleség lelkileg megrokknva, de hősies ellenállással viselte. Tudta, hogy még feladatai vannak: azok elvégzésére, befejezésére gyűjtötte erejét. Közreműködött a Jókai kritikai kiadás előkészítésében, tudós erudícióval kutatva a nagy író osztrák kapcsolatait, különös tekintettel a 21 kötetből álló Osztrák Magyar Monarchia Írásban és Képben című sorozat szerkesztésében való részvételére. Folytatta korábbi kutatásait Vajda Jánosról, feldolgozta annak sajtóvállalkozásait (Nővilág, Magyar Sajtó), napfényre hozva elfeledett röpiratait (Az Ifjú Magyarország) és megrajzolva a költő két szerelmének Ginának és Bartos Rózának arcképét. Ezekben a késői alkotó években öntötte végleges formába több évtizedes sajtótörténeti kutatásainak remekét, nemzetközileg is jegyzett tanulmányát a magyarországi újságkiadás kezdeteinek illusztrációiról.

Könyvtárosi magatartását beszédesen jellemzik egykori visszaemlékezései (= Könyvtáros, 1968), amelyben leírta, hogyan tért vissza 1945. januárjában, amikor Budán az ágyúk dörögtek, az elhagyott múzeumépületbe, hogyan kereste fel a pinchelyiségekbe menekített hírlapállományt, s hogyan kezdte meg lelkes segítőtársaival a háborús károk eltakarítását. Ez az önkéntesen vállalt és áldozatkész szolgálat jellemezte mindvégig hivatali és kutató munkáját.

Személyében könyvtárunk előző nemzedékének tudós könyvtáros képviselője távozott körünkől.

Lakatos Éva

Dezsényi Béláné Szemző Piroska irodalmi munkássága

1. Könyvek, önálló művek, szerkesztői működés

Gabriele d'Annunzio és Magyarország. Bp. 1943. 16 l. (Bibliográfiai füzetek 4.)

Armarium. Studia ex historia scripturae, librorum et ephemeridum. Szerk. — —, Mezey László. Bp., 1976. Akadémiai K. 384 l.

Gyermek és ifjúsági lapjaink története. [Bp. 1958.] 26 l. (Az Országos Könyvtárügyi Tanács és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár gyermekkönyvtárosi tanfolyamán tartott előadás.)

A katolikus sajtó hazai irodalma. Budapest. 1843. 102 l. (Bibliográfiai füzetek 3.) Társszerző: Dezsényi Béla.

A magyar újságírás a 40-es években, a polgári forradalom közvetlen előkészítésének szakaszában. (1840—1848.) [Kiad. az] Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Kar. Bp. 1955. 20 l.

Nagy magyar elbeszélők. Összeáll. az Országos Széchényi Könyvtár Bibliográfiai Osztálya. (Szerk.: — —) Bp. 1955. ÖSZK. 143 l. (A mi íróink. Ajánló könyvismertetések a szépirodalom tanulmányozásához 5.)

Német írók és pesti kiadók a XIX. században (1812—1878). Budapest 1931. Pfeifer. 154[2] l. (Német philológiai dolgozatok 47.)

A „Pester Zeitung”. Egy XIX. századbeli kormánylap története. Budapest (1941). 40 l. 1 t. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 13.)

A Pester Sonntagsblatt. Pesti [budapesti] szépirodalmi folyóirat az abszolutizmus korában (1853—1855). Budapest. 1942. 9 l. (A sajtó könyvtára 20.)

Peter J[ohann] N[epomuk] Geiger és Heckenast Gusztáv könyvillusztrációink történetében. Budapest [1942]. 28 l. 4 t. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 18.)

Petőfi Sándor képviselőjelöltségének egykori hazai sajtója. Budapest 1942. Magyar Irodalomtört. Társ. 12 l. (Az Irodalomtörténet füzetek 12.)

Schiller [Friedrich] Magyarországon. Schiller in Ungarn. (Bibliográfia.) Összeáll.: — —. Bp. 1959. ÖSZK. 277 l. (Új bibliográfiai füzetek 3.)

Táncsics [Mihály] summárium. Az ember, a gondolkodó, a politikus. Szerk.: — —. Budapest [1948] Rózsavölgyi. 126. l.

2. Tanulmányok, cikkek

1939

A magyar kölcsönkönyvtárak kezdetei. = *Magyar Könyvszemle.* 1939. 165—175. l.

1940

A kolozsvári „főasszonyságok” könyvtára 100 esztendővel ezelőtt. = *Magyar Könyvszemle.* 1940. 171—172. l.

A Pester Zeitung engedély-okirata. = *Magyar Könyvszemle.* 1940. 251—266. l.

1941

A Pester Zeitung története. = *Magyar Könyvszemle.* 1941. 50—68. l.

1942

Kossuth Pesti Hírlapjának változatai. = *Magyar Könyvszemle.* 1942. 193—196. l.

A Pester Sonntagsblatt Pesti (budapesti) szépirodalmi folyóirat az abszolutizmus korában (1853—1855.) = *A Sajtó.* 1942. 16. évf. 2. sz. 5—8. l., 3. sz. 4—7. l.

Peter J. N. Geiger és Heckenast Gusztáv könyvillusztrációnk történetében. = *Magyar Könyvszemle.* 1942. 267—289. l.

1943

Gabriele d'Annunzio és Magyarország. = *Olasz Szemle.* 1943. 1377—1387. l.

A kerettel ékesített könyvek és folyóiratok történetéhez. = *Magyar Könyvszemle.* 1943. 196—199. l.

Könyvkiadásunk a múlt század elején. = *Magyar Könyvszemle.* 1943. 291—295. l.

Ráskai Lea, a magyar középkor írónője. = *Katolikus Szemle.* 1943. 108—113. l.

Változat és nem második kiadás. = *Magyar Könyvszemle.* 1943. 70—72. l.

1944

A levélkiadás problémái. = *Forrás* (Bp.) 1944. 309—314. l.

Az orosz Tudományos Akadémia moszkvai könyvtára. = *Magyar Könyvszemle.* 1944. 169—172. l.

1945

A Lenin-könyvtár. = *Magyar Könyvszemle*. 1945. 126—130. l.

1946

Emlékirataim. Vajda Jánosné nyomán közli: D. Szemző Piroska. = *Műveltség*. 1946. 96—104. l.

Kölcey Ferenc kiadatlan versei. = *Műveltség*. 1946. 153—154. l.

A Magyar Újság és az Új Szó. = *Magyar Könyvszemle*. 1946. 90—94. l.

Táncsics Mihály a főváros fejlesztéséért. = *Demokrácia*. 1946. jún.

Táncsics Mihály olvasó-intézete. = *Diárium*. 1946. jan.—márc. 41—44. l.

1950

Szuovorov magyar ezredei. = *Új Világ*. 1950. máj. 25.

1952

Képzőművészetünk és a Pesti Hírlap. 1841—1849. (Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára.) = *A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség évkönyve*. 1951. Bp. 1952. Művelt Nép, 128—147. l.

A könyvtáros és a sajtó. = *Könyvtáros*. 1952. 2. évf. 7. sz. 23—24. l.

Táncsics Mihály 48-as lapja, a Munkások Újsága. = *Irodalomtörténet*. 1952. 481—509. l.

Táncsics Mihály népkönyvtára. = *Könyvtáros*. 1952. 2. évf. 5. sz. 19—21. l.

1953

Képes ajánló katalógusokat a gyermekkönyvtáraknak. = *Könyvtáros*. 1953. 3. évf. 6. sz. 30. l.

Nagy lendülettel fejlődnek gyermekkönyvtáraink. = *Könyvtáros*. 1953. 3. évf. 5. sz. 15—16. l.

1954

Az esztétikai nevelés fontos eszközei. = *Könyvtáros*. 1954. 4. évf. 7. sz. 16—18. l.

A magyar folyóiratillusztráció kezdetei (1705—1805). = *Művészettörténeti tanulmányok Lyka Károly 85. születésnapjára. A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség évkönyve*. 1953. Bp. 1954. Képzőművészeti Alap. 101—184. l.

1956

Tevan Andor és a magyar könyvművészet. = *Magyar Könyvszemle*. 1956. 68—76. l.

1957

Kalauz a magyar ifjúsági irodalomban. Ajánló könyvismertetések a szépirodalom tanulmányozásához. Bp. 1957. OSZK 130—153. l. (A mi íróink 6.)

A szenzációs hír és illusztrálása. (Sajtótörténeti tanulmány) = *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1957.* 230—245. l.

Tömörkény István és a Magyar Könyvszemlének szánt cikke. = *Magyar Könyvszemle.* 1957. 69—72. l.

1958

Adatok Tömörkény István életéhez. = *Irodalomtörténet.* 1958. 108—113. l.

Kner Imre emlékest. = *Magyar Könyvszemle.* 1958. 4. sz. 378. l.

1959

Vándorló képek illusztrációink történetében = *Magyar Könyvszemle.* 1959. 367—380. l.

1960

Benedek Elek Sopronban. = *Soproni Szemle.* 1960. 167—170. l.

A Magyar Tanácsköztársaság plakátjai az Országos Széchényi Könyvtárban. (Összeáll. Munkácsi Piroska.) Bp. 1959. = *OSZK Híradó.* 1960. 134—135. l.

1961

Heckenast Gusztáv, a zenei kiadó. (Liszt Ferencről Volkmann Róbertig.) = *Magyar Könyvszemle.* 1961. 432—463. l.

1962

Glatz Oszkár indulása. = *Művészettörténeti Értesítő.* 1962. 40—45. l.

1964

Szerzői jogi vita Jókai német kiadása körül. = *Magyar Könyvszemle.* 1964. 324—337. l.

1965

Jókai orosz kapcsolatai. = *Magyar Könyvszemle.* 1965. 339—341. l.

Madách Imre néplapterve. = *Irodalomtörténeti Közlemények.* 1965. 79—81. l.

1966

Kiadástörténet és irodalomtörténet. = *Magyar Könyvszemle*. 1966. 28—38. l. (Vajda János: A szerelem szótára és kalauza.)

1968

Egy könyvtáros emlékeiből. = *Könyvtáros*. 1968. 18. évf. 2. sz. 106—107. l.

1969

Heckenast és Vajda szerepe Jókai „A Hon” című lapjának megindulásában. = *Magyar Könyvszemle*. 1969. 253—267. l.

1970

Vajda János küzdelme 1872-ben költeményei kiadásáért. = *Magyar Könyvszemle*. 1970. 109—118. l.

1971

Bartók Béla gyermekkori személyiségformáló olvasmányélményei. = *Magyar Könyvszemle*. 1971. 124—151. l.

1972/1973

Vernétől Jókaiig. = *Science Fiction Tájékoztató*. 1972/1973. dec.—jan. 61—63. l.

1973

La carrière de Jules Verne en Hongrie. = *Magyar Könyvszemle*. 1973. 158—170. l.

Dezsényi Béla irodalmi munkássága (Bibliográfia). = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*. 1970/1971. Budapest. 1973. 11—23. l.

Petőfi költeményei világirodalmi útjának egyik állomása. = *Magyar Könyvszemle*. 1973. 19—40. l.

Rettegés a republikánus Petőfitől 1874-ben. = *Filológiai Közlemények*. 1973. 399—403. l.

1974

Gondolatok egy levélkiadásról. = *Művészettörténeti Értesítő*. 1974. 49—54. l. (Kiss József: Ó mért oly későn. Levelek... Közread. Scheiber Sándor, Zsoldos Jenő.)

Verne művei Magyarországon. = *SF Tájékoztató* 13. 1974. 32—41. l.

1975

Jókai kiadói pere élete alkonyán. = *Magyar Könyvszemle*. 1975. 262—278. l.

1976

The beginnings of illustration in Hungarian magazines. = *Armarius*. *Studia ex historia scripturae, librorum et ephemeridum*. Budapest, 1976. 201—277. l.

Liszt Ferenc rejtőző levele. = *Muzsika*. 19. 1976. 10. 24—26. l.

Az Osztrák Nemzeti Könyvtár története. = *Magyar Könyvszemle*. 1976. 303—307. l.

1977

Hundert Jahre Ungarische Buchrundschau (Magyar Könyvszemle). = *Biblos*. Wien 1977. 3. sz. 276—289. l.

Robert Musil in Ungarn. = *Biblos*. Wien 1977. 4. sz. 459—462. l.

Vajda János-levelek, róla szóló írások. = *Irodalomtörténeti Közlemények*. 1977. 246—257. l. (Tizenkét levél 1882—1896-ból) Társszerző: Szállási Árpád.

1978

Adalékok Vajda János utolsó éveéhez. = *Irodalomtörténeti Közlemények*. 1978. 377—381. l.

A korona hazatérése 1890-ben. = *A Nők Lapja Magazinja*. 1978. jún.

Az Österreichische Nationalbibliothek kiállítása. = *Magyar Könyvszemle*. 1978. 111—113. l.

1979

Az Egyetemi Nyomda fejlődéstörténetéhez. = *Magyar Könyvszemle*. 1979. 191—192. l.

A Nővilág megszűnési körülményei. = *Magyar Könyvszemle*. 1979. 126—139. l.

Vajda János „Ifjú Magyarország” című röpirata. = *Irodalomtörténeti Közlemények*. 1979. 86—92. l.

1980

Díszpolgárság egy album kiadásáért. = *Magyar Könyvszemle*. 1980. 168—175. l.

1981

Vajda János Ginájáról hitelesen. = *Irodalomtörténeti Közlemények* 1981. 88—89. l.

Vajda János feleségének kézirata a Széchényi Könyvtárban. = *Magyar Könyvszemle*. 1981. 235—238. l. (Vajda Jánosné Bartos Rosália: Emlék-irataim. Egy sokat emlegetett házasság meztelen igazsága.)

3. Recenziók, könyvkritikák

1938

Heckenast Dezső: Heckenast Gusztáv. Egy fejezet a magyar irodalmi élet történetéből. Budapest 1936. = *Magyar Könyvszemle*. 1938. 187—190. l.

1940

Fábián Gyula: Szilasy Bálint. Bp. 1940. = *Katolikus Szemle*. 1940. 380. l.

Fertsek Ferenc: Bábú a polcon. Egy nyugdíjas baba emlékiratai. = *Katolikus Szemle*. 1940. 124—125. l.

Kozocsa Sándor: A hűség diadalmának első kidolgozása. Bp. 1940. = *Láthatár*. 1940. 250. l.

Magyar könyvészet 1911—1920. Bp. 1940. = *Katolikus Szemle*. 1940. 250—251. l.

1941

Zubor István: Az újság technikája. Budapest, 1940/1941. = *Magyar Könyvszemle*. 1941. 421. l.

1942

Bajza József (1885—1938) irodalmi munkássága. Összeáll. Supka Ervin. Bp. 1942. = *Katolikus Szemle*. 1942. 350. l.

M. Beleznay M. Cecília: A Felső-Magyarországi Minerva 1825—1836. Eger, 1942. = *Magyar Könyvszemle*. 1942. 449—450. l.

Csapodi Csaba: Eszterházy Miklós nádor 1583—1645. Bp. 1942. = *Katolikus Szemle*. 1942. 355. l.

Csathó Kálmán: Divat! — Nem divat! Bp. 1942. = *Katolikus Szemle*. 1942. 317. l.

Dercsényi Dezső: Nagy Lajos kora. Bp. 1941. = *Katolikus Szemle*. 1942. 144. l.

Hans Hilger: Pilgerfahrt im Märchenland. = *Katolikus Szemle*. 1942. 217—218. l.

- Herke Rózsa: Pájer Antal. = *Katolikus Szemle*. 1942. 223. l.
- Kolozs Pál: Az idegen. = *Katolikus Szemle*. 1942. 158. l.
- Kosáryné Réz Lola: Morzsák. Bp. 1941. = *Katolikus Szemle*. 1942. 158. l.
- Lengyel Tamás: Gróf Teleki László. Bp. 1942. = *Katolikus Szemle*. 1942. 381—382. l.
- Monoki István: A magyar időségi sajtó a román uralom alatt 1919—1940. Bp. 1941. = *Láthatár*. 1942. 328. l.
- A női nem és a papi hivatás. Oda Schneider: Vom Priestertum der Frau. Wien, 1940. = *Katolikus Szemle*. 1942. 145. l.
- Pados Pál: Szovjetország felett. Bp. 1942. = *Katolikus Szemle*. 1942. 256. l.
- Luiz Reis Santos e Carlos Queiroz: Paisagem e Monumentos de Portugal. Lisboa, 1940. = *Katolikus Szemle*. 1942. 352. l.
- Stadler Aurél: Csend, béke, fény. Versek, 1938—1941. Szabadka, 1942. = *Láthatár*. 1942. 113. l.
- Vajda Imre: Vörösmarty Mihály művei regékben. Bp. 1942. = *Láthatár*. 1942. 68. l.

1943

- Ambrovits Hans: Bibliographie der Zeitungen und Zeitschriften Pressburgs. Südost-Forschungen. 1942. 3—4. sz. 607—645. l. = *Magyar Könyvszemle*. 1943. 452. l.
- Bibliographia bibliothecae regis Mathiae Corvini. Mátyás király könyvtárának irodalma. Fitz József közreműködésével összeáll. Zolnai Klára. = *Katolikus Szemle*. 1943. 28—29. l.
- Ferdinándy Mihály: Az istenkeresők. Bp. 1943. = *Katolikus Szemle*. 1943. 221—222. l.
- Krúdy Gyula: Szinbád ifjúsága és megtérése. Bp. 1942. = *Katolikus Szemle*. 1943. 159—160. l.
- Litteraria Hungarica. Herausgegeben vom Landesverbande der Ungarischen Wissenschaftlichen Gesellschaften und Institute. 1941. Budapest, 1943. H.: 1—2. = *Magyar Könyvszemle*. 1943. 309—311. l.

1944

- Nagyvárad thj. város bibliográfiája. Összeáll.: Kertész János. Budapest, 1943. = *Magyar Könyvszemle*. 1944. 73. l.
- Bretan Judit: A francia könyv Magyarországon. Pótlék a magyarországi francia nyomtatványok bibliográfiájához (1691—1860). Kolozsvár. 1944. — Francia Tanulmányok 27. = *Magyar Könyvszemle*. 1944. 193—194. l.
- Magyar Könyvészet 1911—1920. II. kötet. Bp. 1942. = *Katolikus Szemle*. 1944. 95—96. l.

1947

Kozocsa Sándor: Az orosz irodalom magyar bibliográfiája. Budapest, 1947. Az Orsz. Széchényi Könyvtár kiadványai. = *Magyar Könyvszemle*. 1947. 276. l.

1952

Általános könyvjegyzék. Az 1950. és 1951. évben Magyarországon megjelent ... könyvek jegyzéke ... = *Könyvtáros*. 1952. 7. sz. 43. l.

1958

Nyilas Márta: Arany János Budapestje. Arany János halálának 75. évfordulójára kiadta a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1957. = *Magyar Könyvszemle*. 1958. 303—304. l.

1959

Kner Imre: A könyv művészete. Tanulmányok a tipográfiáról és a könyvművészetről. Bp. 1957. = *Magyar Könyvszemle*. 1959. 131—133. l.

1960

Moravek Endre: Verzeichnis ungarischer Fachausdrücke und Abkürzungen aus dem Buch- und Bibliothekswesen mit Übersetzung ins Deutsche, Französische und Englische. Unter Mitwirkung von Edith Bernáth-Bodnár. Wien 1958. Österreichische Nationalbibliothek. = *Magyar Könyvszemle*. 1960. 220—221. l.

1961

Gerszi Teréz: A magyar kőrajzolás története a XIX. században. Bp. 1960. Akad. Kiadó. = *Magyar Könyvszemle*. 1961. 214—215. l.

1962

Soltész Zoltánné: A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században. Bp. 1961. Akadémiai Kiadó. = *Magyar Könyvszemle*. 1962. 261—262. l.

1963

Arany János „Kapcsos könyve”. Bp. 1962. Akadémiai Kiadó. = *Magyar Könyvszemle*. 1963. 155—156. l.

1975

Csáky Sörös Piroska: A jugoszláviai magyar könyv. 1945—1970. Újvidék 1973. Forum Kiadó. = *Magyar Könyvszemle*. 1975. 214—216. l.

1976

Maria Brykalska: Aleksander Swietochowski redaktor „Prawdy”. Warszawa, 1974. = *Irodalomtörténeti Közlemények*. 1976. 554—555. l.

Kozocsa Sándor: Magyar szerelmes levelek 1528—1944-ig. Bp., 1976. = *Nők Lapja*, 1976. 24. sz.

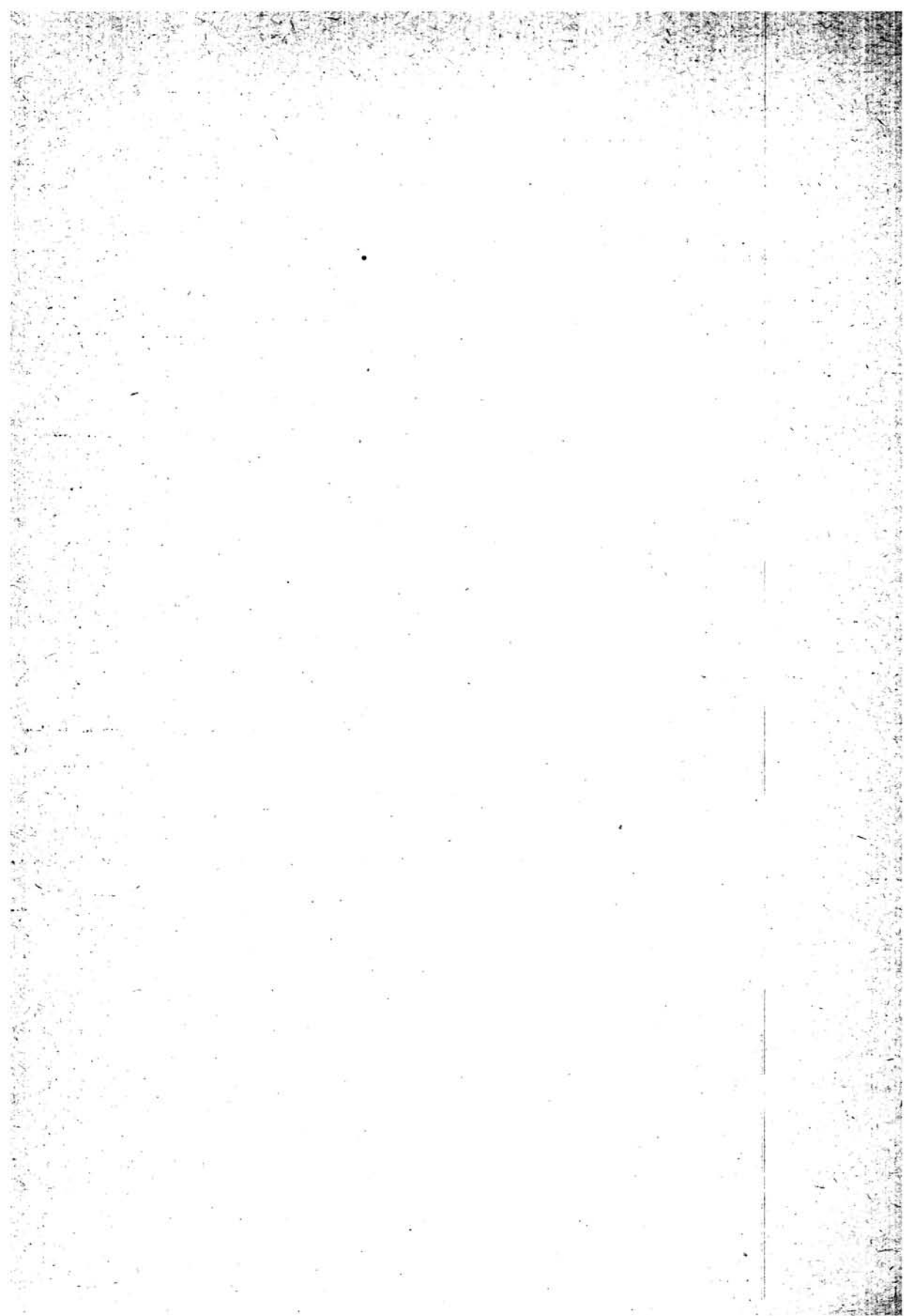
1977

Josef Stummvoll: Technikgeschichte und Schrifttum. Kurze Einführung in die Probleme der Geschichte der Technik und bibliographische Dokumentation der Fachliteratur. Wien 1975. Österreichisches Institut für Bibliotheksforschung, Dokumentation und Informationswesen. (Biblos-SchriftenBd. 80.) = *Magyar Könyvszemle*. 1977. 209—210. l.

1978

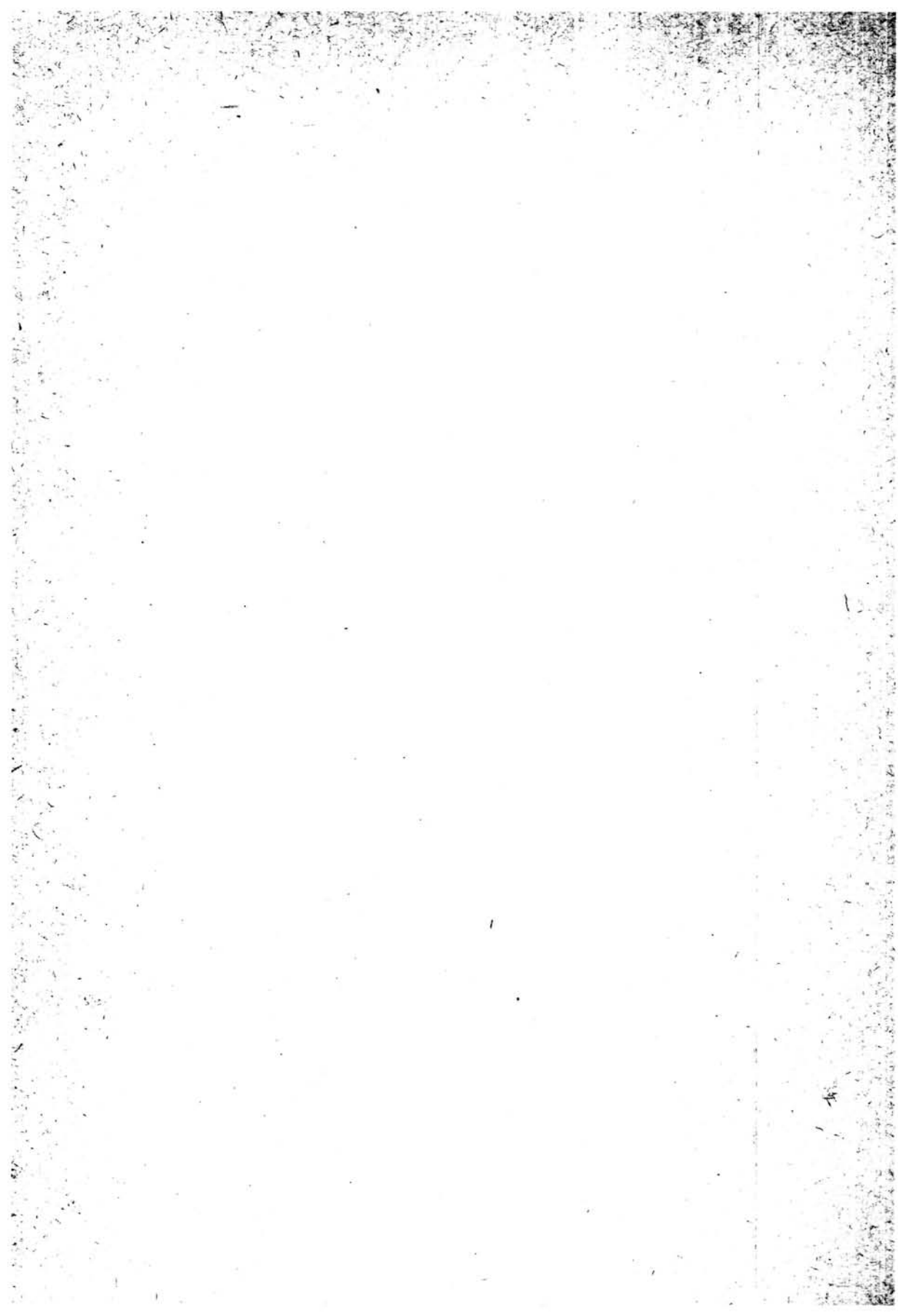
Bibliothekar aus Beroufung. Szerk. Walter G. Wieser. Wien, 1977. ÖNB. = *Magyar Könyvszemle*. 1978. 121—123. l.

Összeállította: Kocsy Anikó

1.

AZ OSZK 1981-BEN

Az Országos Széchényi Könyvtár működése 1981-ben

Látványos eseményekben nem bővelkedő, mégis eredményes évet zárt 1981-ben nemzeti könyvtárunk. Szolgáltatásainkat ugyan — olvasóforgalmunk átmeneti korlátozásával — kénytelenek voltunk radikálisan csökkenteni, mégis számos jele van annak, hogy a belső könyvtári munkában, elsősorban a fellendülő kutató-fejlesztő tevékenységnek köszönhetően, jelentékeny előhaladás történt. Olyan folyamatok indultak el, amelyek eredménye, ill. hatása a magyar könyvtári rendszerre néhány éven belül már számottevő lesz s amelyek teljes kibontakoztatására már előreláthatólag a vári új épületben kerül sor.

Az állományalakítás terén tovább folyt a gyűjtőköri kérdések további pontosítása, a részletek kidolgozása. Ez évben is nagy hangsúly esett a hungarika állományi hiányok pótlására. A külföldi hungarikumok mind kurrens, mind retrospektív beszerzése egyre szorosabban kapcsolódik a külföldön végzett hungarika kutatásokhoz. Az állomány feldolgozásának üteme — az előző évekéhez képest — némileg lelassult.

Olvasószolgálatunknak az év elején történt és a várba való költözésig érvényben levő radikális korlátozása érzékenyen érintette a Széchényi Könyvtár olvasóközönségének szélesebb rétegeit, beleértve az egyetemi hallgatókat is. E kényszerű lépésre a nemzeti könyvtári állomány épségben történő megőrzésének kötelezettsége készítette a kulturális kormányzatot, amely újabb, minden eddiginél hathatósabb lépéseket tett a vári építkezés befejezése érdekében. Reményekre jogosító az Állami Tervbizottság 1981. decemberi döntése, amelynek értelmében az OSZK vári épületét 1983. december 31-ig be kell fejezni. Ennek jegyében gyorsítottuk fel az év folyamán — az olvasószolgálatból felszabaduló munkaerővel — a várba való felkészülés szakmai-könyvtári előkészítését, elsősorban a vári olvasótermi kézikönyvtárak szervező munkáit.

A kutató-fejlesztő tevékenység előtérbe kerülése mind a gyűjteménnyel, mind a központi szolgáltatásokkal kapcsolatos munkák terén érvényesült. Előbbiek terén kiemelkedőek a vári katalógusrendszer kiépítésével foglalkozó résztanulmányok, az új szabványra alapozott új katalógusokkal folytatott kísérletek, valamint a mikrodokumentumok könyvtári szerepével, kezelésével kapcsolatos szabályzatok. Utóbbiak terén legfontosabb eredmény, hogy megvalósult a kurrens hazai könyvtermés integrált feldolgozása: a *Magyar*

Nemzeti Bibliográfia és az *Új Könyvek* már az egyszeri feldolgozás — többszöri felhasználás elve alapján készül. Folynak az előkészületei a központi katalóguscédula-ellátásnak és a CIP (Cataloguing in Publication) magyarországi bevezetésének. A számítógépes technika könyvtári alkalmazása terén eredményként kell elkönyvelnünk az 1980-as év végén beszerzett intelligens terminál üzembeállítását és kooperációs partnerünk, a Számítástechnikai Koordinációs Intézet nagyszámítógépével való közvetlen vonalkapcsolat kiépítését. A *Kurrens külföldi időszaki kiadványok 1978/79-es lelőhelyjegyzéke* egyelőre még a hagyományos formában jelent meg, de foly-
nak a jegyzék számítógépre vitelének előmunkálatai is. Az új törökbálinti tárolókönyvtár küszöbönálló megnyitása s a könyvtárközi kölcsönzésről szóló új jogszabálynak az év végén való megjelenése még azok a tényezők, amelyek a központi szolgáltatásokban a továbbfejlődést segítik elő. A kutató-fejlesztő tevékenység nagy fellendülést mutat az állományvédelem területén is: a Corvinák restaurálásának programja a lehető legszélesebb körű elméleti-gyakorlati tájékozódást kívánja meg s szakértőink ennek megfelelően készülnek fel feladatukra.

A nemzeti irodalom bibliográfiai feltárása során új eredmény az *Időszaki Kiadványok Repertóriumának* ez évtől megvalósult reformja. E szükségszerű változás egyképp számolt a tudományok differenciálódásával, a gazdaságtalan párhuzamosságok felszámolásának kívánalmával és az új típusú könyvtári együttműködés remélt hatékonyságával. Bibliográfiai kiadványaink újabb köteteinek megjelenésével immár teljessé vált a *Magyar Könyvészet* éves sorozata 1979-ig bezárólag, új kötettel gyarapodott a *Magyar Könyvészet 1921—1944* c. ciklusbibliográfia s az 1978-as tárgyévig rendelkezésünkre áll az éves magyar sajtóbibliográfia is. E fontos kiadványok mellett említésreméltó az a nagy bibliográfiai gyűjtőmunka, amely a 18. századi hazai nyomtatványokból eddig — itthon és külföldön — mintegy 140 000 példányt regisztrált.

A nemzeti könyvtár tudományos rangjának újabb elismerését jelenti, hogy 1981-ben megjelent a művelődési miniszteri és akadémiai együttes utasítás, amely az Országos Széchényi Könyvtárat a művelődési miniszter közvetlen irányítása alatt álló, a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott intézménnyé nyilvánította. Ennek értelmében készült el és nyert jóváhagyást az intézmény középtávú kutatási beszámolója az elmúlt öt évről és kutatási terve a következő ötéves (1981—1985) ciklusra. Mindkét dokumentum alapvető fontosságú könyvtárunk életében, mivel úgy foglalja össze nemzeti könyvtári feladatainkat, hogy azok szervesen épülnek be az országos kutatási rendszer egészébe.

A könyvtárhoz kötődő tudományos munka kiemelkedő eseménye, hogy ebben az évben megjelent Berlász Jenő műve, amely a Széchényi Könyvtár történetét alapításától, 1802-től a kiegyezés koráig, 1867-ig tárgyalja. Ez az összefoglaló mű nemcsak a nemzeti könyvtár, hanem a magyar művelődéstörténet egy fontos fejezetét tárja fel.

A hazai és a nemzetközi információs rendszerekben — eddigi vállalkosainknak megfelelően — ez évben is tevékenyen közreműködtünk. Különösen aktív volt részvételünk az ISDS-ben. Nemzetközi kapcsolatainkban az évi 90 külföldi kiutazás nemcsak hungarikakutató, ill. tapasztalatszerző

tevékenységünk aktív voltát jellemzi, de képet ad szakértőink megbecsültségéről is, akik számos nemzetközi tanácskozáson képviselték könyvtárunkat, tartottak előadásokat és vettek részt a vitákban. A hazai események közül kiemelkedő jelentőségű volt az 5-ik magyar—szovjet könyvtárügyi szeminárium könyvtárunk és a KMK közös rendezésében.

A KÖNYVTÁR GYŰJTEMÉNYEI

Állomány, állományépítés, gyűjtőkör

Könyvtárunk állománya 1981-ben 26 192 kötet könyvvvel, 5926 évf. időszaki kiadvánnyal, 13 531 db kézirattal és 72 701 db egyéb dokumentummal, összesen tehát 118 350 könyvtári egységgel gyarapodott. Az év folyamán az állományból törölt egységek száma 25 098, így a tényleges gyarapodás 93 252 egység. (A viszonylag magasszámú fogyatékat a gyűjtőkör-módosításból származó jegyzet-selejtezésből adódik.)

A könyvtár állománya 1981. december 31-én 5 845 035 könyvtári egység volt. (A könyvraktár kötészeti egységekben mért állománya 1 848 402, az időszaki kiadványok raktáráé 271 367 db.)

A gyűjtemény gyarapodásának mennyisége nagyjából megegyezik az előző év adataival (118 350 egység, 1980: 116 515 egység). Az egyes beszerzési források, valamint a dokumentumtípusok szerinti megoszlásban sem mutatkoznak lényeges eltérések, ami arra mutat, hogy a módosított *Gyűjtőköri Szabályzat* alapján kialakult gyűjtési koncepció állandósult. E szabályzatban rögzített általános elvek kiegészítéseként került sor a Színház-történeti Társaság és Plakát- és Kisnyomtatványtár egyes gyűjtőköri kérdéseinek felülvizsgálatára és rendezésére. Ennek értelmében jóváhagyást nyert a színházi irattári anyag gyűjtése, de a színházstudományi szakkönyvtári gyűjtés kereteit a Magyar Színházi Intézettel kialakított ésszerű kooperációval kívánjuk a jövőben meghatározni. A kisnyomtatványok gyűjtési korlátozásában jelentős előrelépés az ún. műszaki használati dokumentumok archiválási kötelezettségének átadása a debreceni Egyetemi Könyvtárnak.

A *Gyűjtőköri Szabályzat* előírásainak megfelelően került sor az 1976-ig még két példányban gyűjtött, nem szakkönyvtári profilba tartozó felsőoktatási jegyzetek másodpéldányainak kiiktatására (24 412 db).

A nemzeti könyvtári gyűjtőkörre vonatkozó több évre tervezett elemző munka ez ideig főként a külföldi gyakorlat vizsgálatára vonatkozhatott; a hazai könyvtári rendszerhez való kapcsolódás — a társadalomtudományi könyvtári és információs rendszer alakulásának lassú üteme miatt — egyelőre csak kis mértékben határozható meg. Befejeződött viszont a külföldi könyvtári és informatikai szakirodalom gyűjtésének koordinálására vonatkozó elemzés, amelynek megtárgyalására a következő évben kerül sor.

A belföldi anyag gyarapításának fő szempontja változatlanul a kötelesepéldányok lehetőség szerinti hiánytalan begyűjtése és tipológiai elbírálása, a vári kézikönyvtárak állományának fokozott ütemű beszerzése, valamint a régi állományi hiányok pótlására való törekvés volt. Ez utóbbi a könyvek tekintetében főként az RMNY Szerkesztőséggel való együttműködés kereté-

ben, eredetiben vagy másolatban beszerzett 18. századi nyomtatványokat, továbbá a Fölőspéldányközpont teológiaanyagából nyert műveket jelentette. A belföldi időszaki kiadványok régi hiányait elsősorban az év folyamán végrehajtott kardinális eredményeként felderített 955 címben mutatkozó, régebbi kötelempéldány-szolgáltatási hiány bekérésével nagymértékben sikerült pótolni.

A külföldi hungarikumok kurrens és retrospektív gyarapítása egyre inkább a hungarikakutatással összekapcsolt feladattá növekedett. Alapvető segédleteként a külföldi magyar szerzők személyi kataszterének bővítésére — folyóiratokból és segédkönyvekből nyert adatokkal — mintegy 1800 újabb adatfelvétel készült. Az 1800 után megjelent hazai és külföldi hungarikumok felderítésének és nyilvántartásba vételének munkamenetére vonatkozóan tervezet készült, amely a következő évek konkrét munkálatainak fontos segédlete lesz. A folyamatos hungarikagyarapítás keretében került sor a martini Matica Slovenska fölőspéldányainak helyszíni válogatására (kb. 6000 kötet).

A különgyűjtemények állományának fejlesztése, a Gyarapítási osztállyal szoros együttműködésben, az előző évekkel azonos szinten folyt. (Külo ngyűjteményi gyarapodás: 69 200 egység, 1980-ban: 74 534 egység.) A gyarapítási munka és a hungarikakutatási tevékenység értelemszerűen szerves kapcsolatban állt, a kutatómunkák többségükben nemcsak bibliográfiai feltárást eredményeztek, hanem a másolati példányokkal az OSZK gyűjteményét is gazdagították. Így a színháztörténeti gyűjtemény kassai forrásokból fontos dokumentumokkal egészült ki; a hungarikatérképek felderítése a szlovákiai és az NDK-beli gyűjtemények alapján egyelőre csak regisztrálást jelentett. Az RMNY-munkálatok során külföldön feltárt hungarikumok mikrofilmen vagy másolatban ebben az évben is nemcsak a régi nyomtatványok gyűjteményét, de a törzsállomány 18. századi részét is gyarapították. A belföldi forrásokból való hiánykiegészítést folytatta a Színháztörténeti Tár a budapesti színházak rendező- és sűgőpéldányainak mikrofilmen való megszerzésével.

A gyarapítás munkájának velejárójaként az adminisztratív teendők mennyisége egyre növekszik, ezt bizonyítja az év folyamán gyarapítási ügyben kiküldött 2213 magyar és idegen nyelvű levél.

A régi könyvgyűjtemény ez évben öt ősnymtatvánnyal gyarapodott. Közülük legértékesebb s egyben legszebb egy nagyfolió alakú velencei ősnymtatvány. Johannes Antonius de Sancto Georgio *Lectura super titulo De appellationibus* című 1497-ben megjelent munkája. Ez a mű semmilyen korai kiadásban nincs meg Magyarországon, de országhatárainkon túl is ritka. Ugyancsak nincsenek meg hazai közgyűjteményben Raphael Regius *Ducenta problemata in Quintiliani depravationes* című, 1492-ben megjelent munkája és az az 1486-ban Bernardinus Benalius velencei nyomdájában készült kötet, amely Johannes Gerson *De meditatione cordis* című munkáját, valamint a többnyire Kempis Tamásnak tulajdonított *Imitatio Christi*-t foglalja magában. Értékes beszerzés Vetéssy László veszprémi püspök 1475. február 2-án IV. Sixtus pápához intézett beszédének 15. századi kiadása, amelyben a magyar diplomata Mátyás király képviselőtében a pápa segítségét kérte a török előretörés visszaszorításához. Az ötödik új szerze-

ményű ősnymotatvány az 1497-ben Manfredus de Bonellis velencei nyomdájában készült Pseudo-Bonaventura: *Meditationes*-a, amelynek ez a kiadása szintén nem szerepelt egyetlen hazai könyvtárban sem.

Az ősnymotatványokon kívül számos 16. századi nyomtatvánnyal is gyarapodott állományunk. Közülük csak azt a mohácsi csatáról szóló, ritka röplapot említjük meg, amelyet — kiegészítő xeroxmásolatával együtt — a bécsi Österreichische Nationalbibliothek főigazgatója, Dr. Josef Zessner-Spitzenberg ajándékozott könyvtárunknak budapesti látogatása alkalmával. Címe: *New erbarmliche tzyduge*. Köln [Arnd von Alch, 1526.]

A Kézirattár ez évi szerzeményei között a középkori irodalmat egyetlen kódex képviseli: Leonardo Bruni: *De bello italico adversus Gothicos* c. műve. Egy 1625. évi magyarországinak látszó possessor-bejegyzés (Pauli Laczkowych), egy szláv nyelvű széljegyzet a kódex valószínű magyarországi használatáról tanúskodnak; a félig kivakart, nem azonosított címer pedig azonos lehet egyes korvinákon található — ezeken utóbb Mátyás címerével átfestett — címerrel. Így nem zárható ki a feltevés, hogy a kódex esetleg a Korvina egy darabja.

18. századi értékes gyarapodásunk a költő Gyöngyösi István egy sajátkezü levele 1702-ből. Az újabbkori kéziratok beszerzéséből kiemelkedik Kölcsy Ferenc hagyatékának mintegy 30 darabból álló töredéke, közöttük öt Kölcsy autográf, és Madách Imre öt levele. A múlt század történetének forrásanyagát bővíti egy érdekes, eddig ismeretlen emlékirat: báró Spányi Béla memoárja, amely az 1819–1860 közötti évekről szól. A 20. századi dokumentumokból megemlítjük Somlyó Zoltán eddig ismeretlen verseit, Juhász Gyula, Babits Mihály, Török Sophie, Eötvös Loránd, Gárdonyi Géza, Ortega y Gasset leveleit.

A Zeneműtár többek között egy 17. századi magyar kéziratot graduáléval gyarapodott. Különleges, muzeális értéket képvisel zenei gyűjteményünkben a Magyar Állami Operaház mintegy 250 pfm. mennyiségű kézirat és nyomtatott partitúra-, zongorakivonat-, valamint zene- és énekkari szölamanyaga. Ugyancsak az Operaház ajándékaént került a Színház-történeti Tár állományába az operaházi fotók, rendező- és sűgőpéldányok, librettók értékes egységet képviselő gyűjteménye. A színház-történeti szövegkönyvek egy 19. századi kéziratot gyűjteménnyel, valamint a Gyermekszínház és a Bábszínház szövegkönyveivel egészűltek ki. A színházi kutatás számára fontos forrásanyagot jelent a Nemzeti Színház kb. 15 pfm. mennyiségű irattára. A jelmez- és díszletterv gyűjtemény ebben az évben Márk Tivadar, Vogel Eric és Mialkovszky Erzsébet rajzaival gazdagodott.

Az állománygyarapításra fordított összeg 7,4 millió forint volt, ebből 1,6 millió a nemzetközi kiadványcsere részesedése.

A Gyarapítási osztály — hatósági feladatainak ellátása során — folyamatosan végezte könyvek, gyűjtemények szakértői értébecslését, védettségi ügyeit, valamint külföldre való kivitelűk engedélyezését.

A szocialista országok nemzeti könyvtárai állománygyarapítási szakértőinek 4. konferenciája ez évben Moszkvában került megrendezésre. Mivel az állománygyarapítási együttműködés 1979–81. közötti időszakának koordináló központja — dr. Ferenczy Endréné irányításával — a Széchenyi Könyvtár volt, a magyar referátum az előző öt éves időszak együttműködési

munkájának értékelésével, a hozott ajánlások megvalósulásának számbavételével és a további teendők megjelölésével foglalkozott. Ennek alapján került kidolgozásra az együttműködés következő 5 éves programja. A közös munka eredményeképpen ez évben jelent meg a Lenin Könyvtár kiadásában *A szocialista országok nemzeti könyvtárainak állománya* c. kiadvány.

A Library of Congress NPAC (shared cataloguing) programjában való részvétel az elmúlt évek gyakorlata szerint, de ismételten változtatott gyűjtőköri szempontok alapján folytatódott. Ennek keretében közel 6000 monografikus műről készült bibliográfiai jelzőcédula, ebből mintegy ezer művet javasoltunk a Kultúra számára beszerzésre, ill. kiküldésre. A Library of Congress levelében megelégedését fejezte ki a bibliográfiai leírások színvonalával és használhatóságával kapcsolatban.

A Gyarapítási munkát, elsősorban a külföldi hungarikumok felkutatását, beszerzését több külföldi út is elősegítette: Csehszlovákiában a már említett martini kiküldetés főlépéldányokban való válogatást tett lehetővé. Hungarikakutatások folytak Kassán és Pozsonyban, az NDK-ban (Berlin), Jugoszláviában (Zágráb), továbbá Ausztriában, Belgiumban, Hollandiában és Spanyolországban. Rendkívül eredményes volt egy USA-beli ösztöndíjas kiutazás az állománygyarapítási munka automatizált módszereinek tanulmányozása, valamint új hungarikabeszerzési források és kapcsolatok kiépítése szempontjából.

Nemzetközi kiadványcsere

A nemzetközi cseretevékenység keretében a csereként, valamint támogatásként kiküldött folyóiratok mennyisége lényegében az előző évekkal azonos, míg a könyveké valamelyest csökkent (4313, ill. 27 768). Jelentősen kevesebb viszont a csereként érkező, átvett könyvek száma (1980: 18 267, 1981: 11 741). Ez a csökkenés mind a deziderátumok kielégítésében, mind a szétosztásra kerülő anyagban megmutatkozik. Ennek oka részben a hivatalos kiadványcsere egy részének átadása az Országgyűlési Könyvtárnak. Másik okként a világszerte fokozódó gazdasági nehézségeket említhetjük, amelyek hatására egyre jobban beszűkülnek — néhol meg is szűnnek — a könyvtárak kiadványcserére fordítható pénzeszközei. Problémát jelentenek az egyre növekvő könyvtárak is. Az év folyamán az osztrák nemzeti könyvtárral folytak szóbeli és írásbeli megállapodások az értékegyenlőségen alapuló csere elveinek kidolgozására.

Feldolgozás és katalógus-rekonstrukció

A fejlesztési munkák keretében a vári katalógusrendszer funkcionális elemzésének előkészítéséhez számos résztanulmány készült. (Az OSZK tervezett vári katalógusrendszere; A betűrendes szolgálati katalógus jelenlegi állapota, hiányosságai és elvégzendő munkái; A sorozati katalógus jövője és az ezzel kapcsolatos tennivalók; A régi anyag feldolgozásának problémái és módosítatai az új szabványok tükrében.) Az új szabványra alapozott új katalógus (az *MNB* leprellon kiíratott leírásának többszörösítésével)

kísérleti jelleggel folytatódott, 12 000 cédula szerelésével és beosztásával. Írásban nyert kidolgozást az ehhez szükséges cédulasokszorosítási munkamenet, valamint a UNITCARD I. típusú cédula szerelési szabályzata. Folyamatosan került feldolgozásra a régi és az új katalógus kapcsolatának, ill. eltéréseinek problémakatasztrofe.

A mikrodokumentumok gyűjtési, feldolgozási és forgalmazási rendszerének szabályozása címmel Vezetői Tanácsi előterjesztés készült és ennek nyomán megtörtént a mikrodokumentumok könyvtári kezelésének szabályozása.

Az országos szabványosítási munkák közül az MSZ 3424/2 *Bibliográfiai leírás. Időszaki kiadványok* c. szabvány kidolgozását Szilvássy Zoltánné, Kovács Ilona és Nagy Zsoltné végezték. Az MSZ 3401 *Besorolás szabályai* c. szabvány munkálataiban is résztvettek könyvtárunk munkatársai.

Az elméleti feladatok, kísérletek és szabályzatok fejlesztési munkálatai mellett az új gyarapodás feldolgozásának mennyisége csökkent és a feldolgozás átfutási ideje ismét sajnálatosan megnövekedett. A kurrens könyvgyarapodás feldolgozása keretében 16,5 ezer címleírás, ill. rávezetés és 12,6 ezer szakozás készült el. Az időszaki kiadványok kurrens feldolgozásának tévyszámai a tervszámokat meghaladják, de az elmúlt évi teljesítményt nem érik el (16,9 ezer periodika címleírás, ill. rávezetés és 1,1 ezer szakozás).

A periodika-rekatalogizálás az előző évek ütemében, tervszerűen folytatódott, bár e kiemelt feladatot végzők létszáma az év folyamán egy fővel csökkent. A tervezett 250 cím helyett 344 cím valamennyi kötetének és példányainak újrafeldolgozása készült el, a hiányok lehetséges kiegészítésével (kötetszám: 9611, terv: 12 000). A rekatalogizálás munkáját nehezíti, hogy jelenleg már az egy példányos, rövidebb élettartamú és ezáltal munkagényesebb címek feldolgozása folyik.

A törzsgyűjteményből (könyv + periodika) az év folyamán feldolgozott összmennyiség 43 ezer egység volt.

A katalógushálózat építésének ütemére és mennyiségére a feldolgozás lemaradása, valamint a cédulasokszorosítás technikai problémái rányomták bélyegüket. A kurrens katalógusfejlesztés keretében mintegy 190 ezer cédula beosztására került sor.

A katalógusok rekonstrukciós munkái közül a könyvek olvasói betűrendes katalógusának 1980-ban befejezett átszerkesztését ez évben még 4500 utaló elkészítése és beosztása egészítette ki. A szakkatalógus rekonstrukciója eredményesen folytatódott és bár a 63 ezer cédula alatta maradt a tervezettnél, elkészültek az átszerkesztett szakokhoz tartozó szabályzatok és példatárak, valamint a soron következő szakok szerkesztésének szabályzatai.

Változatlanul súlyos, sőt lassan megoldhatatlanná váló gondot jelentett az adréma üzem működése. Az év utolsó harmadában beállított, újonnan vásárolt géppel együtt az egész év munkáját általában egyetlen préselőgép működése kísérte végig, így a szükséges lemezeknek csak mintegy kétharmada készült el. Az adrémaüzem állapota most már nemcsak a különgyűjtemények, de a törzsgyűjtemény katalógusfejlesztését is erősen hátráltatja.

A különgyűjteményekben folyó feldolgozó munka a sok, nagyrészt hivatalos távollét (kiküldetés, tanulmányi szabadság stb.) miatt a kelletténél vontatottabban haladt.

A Kézirattárban a latin kódex-katalógus pótkötetének csupán a fele került összeállításra, a tervbe vett teljes anyag feldolgozása helyett. Folytatódott az újkori latin kéziratok katalógusának készítése. A fond-feldolgozásban a nagy fondok közül folytatódott, de nem fejeződött be a Keresztury-fond feldolgozása. Egészében a kézirtári feldolgozó munka az elmúlt évek igen jelentős mennyiségű és értékű gyarapodásával nem tud lépést tartani.

A Régi Nyomtatványok Tárában a kurrens feldolgozás vitele mellett jelentősen előrehaladtak a publikálásra készülő antikvakatológus munkálatai. Elkészült a 15 000 tétel kéziratának ellenőrzése, kiegészítése, betűrendezése és utalóinak beosztása. Az adréma-kapacitás hiánya miatt, nehézségekkel bár, de folytatott a nyomdász-mutató összeállítását. — A Zeneműtárban a legjelentősebb eredmény a 18–19. századi zenei kéziratok, valamint a Bartók-hanglemezek címléírása. A feldolgozott zeneművek mennyisége kevesebb az előző évinél. — A Térképtár a kurrens gyarapodás és a *Magyar Nemzeti Bibliográfia* számára történő feldolgozás mellett befejezte a kézirtatos térképek kiadására szánt, 2000 tételes katalógusának összeállítását. A tár katalógusainak építését lehetetlenné tette az adréma-üzem szűk kapacitása: az adrémazásra váró címléírások száma 7500 műre emelkedett.

A Plakát- és Kisnyomtatványtár gyűjteményének retrospektív feltárásaként 1000 grafikai plakát címléírása készült el. A kurrens kisnyomtatványok és plakátok „önkatalogizáló” rendezése folyamatos volt, és ugyancsak maradéktalanul elkészült a csoportos feltárású dokumentumok szakozása. Ez utóbbiak raktári rendezése azonban — a raktárosi munkaerő hiányában — elmaradt. (A vári raktárban összegyűlt, rendezetlen, és ezáltal használhatatlan csoportos anyag mennyisége — az előző évek restanciájával együtt — megközelíti a 60 000 darabot.)

A Színháztörténeti Tárban a kurrens gyarapodás feldolgozása folyamatos volt. A fővárosi színházak közül ez évben a Gyermekszínház és a Báb-színház rendező- és sűgópéldányai kerültek feldolgozásra. (Átkölcsönzött példányok mikrofilmizetése és címléírása.) Analitikus feltáró munka folyt több területen (külföldi folyóiratokban megjelent színdarabok címléírásai, színházi eseménynaptár stb.). Kiemelkedő jelentőségű a 18–19. századi műsor- és könyvkatalógus szerkesztésének megkezdése, amely későbbi publikálásra készül. Elkészültek a hungarikakutatás keretében feltárt források feldolgozásai is.

Raktározás, forgalmazás

Az év elején életbe léptetett állományhasználati korlátozás a Raktári osztály munkájában erősen éreztette kedvező hatását. A forgalmazott anyag mennyisége jelentősen csökkent: 93 ezer kötet könyv és 75 ezer kötet időszaki kiadvány az előző évi 139, ill. 111 ezerrel szemben, valamint 244 ezer darab kurrens időszaki kiadványszám (1980: 243 ezer), összesen tehát 413 ezer egység (1980: 495 ezer). Az állományvédelmi szempontból jelentős forgalomcsökkenést főleg a könyv- és a kötött időszaki kiadvány mennyiségi mutatói tükrözik, a kurrens periodikumok változatlanul jelentős

menntisége a belső bibliográfiái és feldolgozó munka szükségleteihez igazodott. Ugyancsak csökkent a külső raktárakból forgalmazott anyag mennyisége is: 71 ezer kötet az előző évi 88 ezerrel szemben. A Zárt Kiadványok Tárában a forgalmazott dokumentumok száma az elmúlt évvel azonos volt, közel 7 és félezer.

Megnövekedett munkát jelentett az év során az állomány gondozása. A vári építkezés előrehaladása a betelepített raktárak klímaviszonyait rontotta, a szellőzőberendezésen keresztül beáramló por az állomány épségét veszélyezteteti. Súlyosbította a helyzetet a Telelift-szerelés építészeti munkájának megkezdése, mivel nem lehetett teljesen megakadályozni a raktárakba kerülő építő- és törmelékanyagok káros hatását. Az állomány növekedése miatt újabb 1200 pfm. áttelepítésére került sor.

Mivel a jelenlegi elhelyezés mellett a beköltözés előtt teljes állományrevízió végrehajtására nincs lehetőség, így — a költözés előkészítéseként — bizonyos részleges ellenőrző-rendező munkákat kellett végezni. Ezek között szerepelt a könyvgyűjtemény raktári hiányainak ismételt ellenőrzése és ennek alapján 1982-ben történő deziderálása; a főépületi könyvraktárakban mintegy 4 ezer pfm. rendezése; a Várban elhelyezett anyagból 3,7 ezer pfm. számrevíziója stb.

Vári felkészülés

Az 1979-ben kidolgozott terv alapján kezdődtek meg a vári olvasótermi kézikönyvtárak szervező munkálatai, részben a raktári kiszolgálásban felhasználható munkaerő-kapacitásból fedezve a szükséges látszámot. Az év folyamán elkészült az általános, az irodalomtudományi és a történettudományi olvasóterem eddig beszerzett mintegy 50 000 kötetének szakrendben történő cédulanyilvántartása. A nyilvántartás alapján megkezdődött és durva szakrendben el is készült a kézikönyvtárak állományának rendezése, amely az év folyamán részben kurrens kiadványokból, részben régi deziderátumok beszerzéséből újabb 2700 kötet könyvvel és időszaki kiadvánnyal gyarapodott. Megkezdődött az egyes szakok kézikönyvtári anyagának módszeres, szakkatalógusra és bibliográfiákra alapozott hiánykiegészítése, ennek keretében 2 és fél ezer deziderátum készült antikvár beszerzéshez. A szabadpolcos kézikönyvtárakkal kapcsolatos gyakorlati tapasztalatok szerzésére nyílt lehetőség a belgrádi Nemzeti Könyvtárban, raktári módszereket tanulmányoztak Lengyelországban.

A vári raktári betelepítési tervhez a raktári férőhelyek végleges adatai az év második felétől álltak rendelkezésre. Ennek és a törzsgyűjtemény jelzettartományok szerinti jelenlegi mennyiségének, várható gyarapadási ütemének számbavétele alapján alakult ki a vári raktárak topográfiai tagoltságát és kiszolgálási igényeit figyelembe vevő betelepítési koncepció. A részletes elhelyezési program — a különgyűjtemények raktári betelepítését is szem előtt tartva — a következő évben rögzíthető.

Az állományvédelem lehetőségeit némileg növelte a külső kötészetre rendelkezésre álló jelentős pénzügyi fedezet, ennek segítségével 16 767 kötet könyv és időszaki kiadvány beköttetésére nyílt mód. Folyamatosan kerültek javításra, ill. laminálásra az erősen rongált kötetek is, elsősorban a mikrofilmezésre kerülő magyar hírlapok.

A Restauráló Laboratórium a különgyűjtemények részére mintegy 400 egység restaurálását végezte el. Elsősorban a régi nyomtatványok, zenei dokumentumok és kéziratos térképek restaurálása folyt nagyobb mennyiségben. Külső szakértő munkájának eredményeképp kiállítási célra egyes kéziratokról ún. nemes másolatok készültek.

Az év folyamán nagy lendületet vett a restaurálás terén végzett kutató-fejlesztő munka, amihez több tényező is hozzájárult. Az Egyetemi Könyvtár veszélyeztetett állapotban levő Corvin-kódexeinek tervezett restaurálása szükségessé tette a pergamen- és bőr-restaurálásra vonatkozó szakirodalom összegyűjtését, kiértékelését, számos kísérlet elvégzését, új eljárás kipróbálását. Megkezdődött a kódex-restaurálással összefüggő külföldi tapasztalatok rendszeres és helyszíni összegyűjtése is. Ennek keretében egy leningrádi, egy párizsi és egy NDK-beli (Lipcse, Drezda, Jena) tanulmányútra került sor.

Megtörtént a várban létesítendő Központi Restauráló Laboratóriumba beszerzendő gépi és egyéb felszerelések, berendezési tárgyak megtervezése, az induláshoz szükséges import és hazai anyagszükséglet meghatározása.

A kutató-fejlesztő munkában a könyvrestaurátorokkal együtt az év őszétől már két vegyész is közreműködött. A munka eredményességét jelzi, hogy számos új eljárást dolgoztak ki, sikeresen vettek részt több szakmai tudományos rendezvényen, több előadást is tartottak, többek között a Veszprémben, Unesco támogatással rendezett III. Nemzetközi Restauráló szemináriumon. Tovább szélesedett a más intézményeknek nyújtott szakmai-tanácsadó tevékenység is. A szakmai tapasztalatok elterjesztését szolgálta két intézmény (szegedi Egyetemi Könyvtár, Pestmegyei Levéltár) munkatársainak a hírlap-restauráló műhelyben végzett szakmai gyakorlata. Fontos eredményként könyvelhetjük el, hogy szakértőink hosszabb előkészítő és szervező munkája nyomán 1981 szeptemberében 20 fővel megindult a Képző- és Iparművészeti Szakközépiskola esti tagozatán a kétéves középfokú könyvrestaurátor képzés.

Fejlődésről tanúskodik a szakterület nemzetközi kapcsolatainak bővülése is. A szocialista országok nemzeti könyvtárai együttműködése keretében bejelentettük részvételi készségünket az állományvédelmi kutatások témakörében, megjelölve azokat a részterületeket, ahol közreműködésünkre számíthatnak. Ugyanakkor javaslatokat tettünk a hosszútávú kutatási tervbe felveendő egyéb témákra is. — Az IFLA Nemzeti könyvtári szekciója számára részletes kérdőívet töltöttünk ki a világ nemzeti könyvtárainak restaurálási, állományvédelmi elveiről és gyakorlatáról készülő áttekintő jelentéshez. — Az 1982-ben Lipcsében megrendezésre kerülő Nemzetközi Könyvművészeti Kiállítás keretében a „Kézi könyvkötés gyakorlata” c. versenyre és kiállításra négy munkatársunk pályázott egyedi könyvkötéssel.

Mindezek összegezéseként elmondhatjuk, hogy kialakult könyvtárunkban az a szakmai bázis, amely mind elméleti, mind gyakorlati téren alkalmas arra, hogy a hazai könyvtárak restauráló tevékenységében központi szerepet töltsön be.

Mikrofilmezés

A magyar hírlapok állományvédelmi mikrofilmezésének eredményei ez évben is tovább csökkentek. Az alacsonyabb teljesítmény egyik oka a nyersanyaghiány volt: a külföldről rendelt negatív filmet csak nagy késéssel kaptuk meg. Végző soron elkészült mintegy 767 ezer felvétel, 1,3 millió hírlapoldalról. A fényképezett címek száma 358. A felvételek egy része — 28 hírlapcím kb. 40 ezer oldaláról készített 22 ezer felvétel — a hungarika-pótló-program keretében a szomszédos országokban, helyszíni mikrofilmezéssel készült (Csehszlovákia, ill. Jugoszlávia). A hírlapok pozitív olvasófilmjeinek termelése a tervezettnél mintegy egy negyede volt (210 ezer).

A Vezetői Tanács részére beszámoló készült a magyar hírlapok állományvédelmi mikrofilmezése 1979-es felülvizsgálata határozatainak végrehajtásáról. A határozatok nyomán az osztály munkaszervezetében több ponton változtatást hajtottak végre (a filmezés előtti javítást végző csoport létszámának 2 fővel való megemlése, az ellenőrzés egyszerűsítése, a filmfeldolgozás szűk keresztmetszetének megszüntetése 2 fő átcsoportosításával a fényképezést végzők rovására stb.). Az átcsoportosítások egészben véve a zökkenőmentes munkamenetet és az átfutási idő csökkentését hivatottak szolgálni, pozitív eredményei elsősorban a következő évben fognak megmutatkozni.

A Raktári osztály — olvastatási célra — közel 200 ezer felvétel pozitív olvasófilmet vett át, valamint 777 mikrofilmlapon mintegy 30 ezer folyóirat-oldalról készült felvételt. Az Olvasó- és Tájékoztató Szolgálat részére 21 mikrofilmlap terjedelmű összesített tartalomjegyzék készült.

Viszonylag jelentős ütemben folyt a különgyűjteményi dokumentumok állományvédelmi mikrofilmezése. Mintegy 250 ezer negatív felvételt és 260 ezer felvételnyi pozitív filmet készítettek, amit az egyes táraknak olvasófilmként átadtak. A grafikai plakátokról 1514 színes diafelvétel készült.

Jó eredménnyel működött közre a Mikrofilmtár az illetékes osztályokkal és táarakkal a bel- és külföldi mikrofilmcsere lebonyolításában (189 ezer kocka olvasófilm a küldött, 6,5 ezer kocka a kapott mikrofilmek száma).

A hazai könyvtárak számára állományuk kiegészítésére 610 ezer kocka mikrofilmet szolgáltatunk.

A Vezetői Tanács foglalkozott *Az OSZK egyes kiadványainak mikroformátumú megjelenítési lehetőségei* és *A mikrodokumentumok gyűjtési, feldolgozási és forgalmazási rendszerének szabályozása* tárgyában készült tanulmányokkal, melyeknek előterjesztői dr. Németh Mária tud. titkár, ill. dr. Ferenczy Endréné főosztályvezető voltak. Az előterjesztések értelmében a könyvtár vezetősége úgy határozott, hogy egyelőre szerény méretekben ugyan, de meg kell kezdeni a könyvtár egyes kiadványainak mikroformátumú kiadását, egyidejűleg szabályozta a javasoltaknak megfelelően a könyvtár birtokában levő mikrodokumentumokkal kapcsolatos könyvtári eljárásokat.

SZOLGÁLTATÁSOK

Olvasó- és tájékoztató szolgálat

A művelődési miniszter által 1980 decemberében engedélyezett átmeneti olvasószolgálati korlátozás a Széchényi Könyvtárban 1981-től gyakorlatilag is életbelépett. Ettől az időtől kezdve csak a közérdekű tudományos kutatást végzők számára válik lehetővé a könyvtár állandó és rendszeres használata. Az intézmény fenntartja magának a jogot arra, hogy már a beiratkozásnál máshová irányítsa azokat az olvasói igényeket, amelyek más budapesti könyvtárakban is kielégíthetők. Ugyanakkor a könyvtár nyitvatartási ideje is jelentősen, mintegy felére csökkent.

Könyvtárunkat 1981-ben 24 242 esetben keresték fel az olvasók és 291 115 könyvtári egységet használtak helyben (1980: 58 232, ill. 514 485). A kölcsönzők száma 411, zömmel intézmények, a kikölcsönzött dokumentumok száma 1186.

Az olvasói és nyitvatartási korlátozás természetsszerűleg elsősorban a központi olvasószolgálat munkájában éreztette hatását. (A különgyűjtemények kutatóforgalmát az új rendelkezés nem érintette.) Az olvasói szám és a szolgálatban töltött idő csökkenése mellett a végrehajtás adminisztratív és érdemi teendői (más könyvtárba történő átirányítások, a jogosultság ellenőrzése, engedélyezések stb.) kezdetben az olvasószolgálat feladatait nem csökkentették. Az állományvédelmi szempontból végrehajtott korlátozás indokoltága az év folyamán beigazolódott: örvendetesen csökkent a forgalmazott dokumentumok mennyisége. Míg 1980-ban az olvasótermekben 167 ezer könyvet és folyóiratot használtak, ez a szám 1981-re 81 ezer egységre olvadt. A kisebb olvasóforgalom jótékonyan hatott az olvasószolgálati munka minőségére: több idő jutott a kutatókkal való érdemi foglalkozásra, a gondosabb ügyintézésre.

A beiratkozott olvasók száma 2230, az előző évekének mintegy egyötöde (1980: 10 547, 1979: 12 555), ebből külföldi 237 (1980: 262).

A korlátozás legerősebben a könyvgyűjtemény használatában éreztette hatását (9846 olvasó, 1980: 36 585), természetsszerűen kevésbé látványos a csökkenés a periodika-gyűjteményt eddig is zömmel csak kutatójegglyel használók esetében (9527 olvasó, 1980: 16 309). A korlátozással összefüggő, új jelenségeként értékelhető a napijegyek számának növekedése (987; 1980: 676), ez a tendencia azonban az eredeti szabályozással és rendelkezéssel összhangban áll. Kevésbé örvendetes, hogy csaknem kétszeresére növekedett a gyűjteményi dokumentumokról kért és készített másolatok száma (csak az olvasószolgálat gépein 73 142 db; 1980: 46 765), ami arra mutat, hogy sok esetben a könyvtár használatára nem jogosultak is olvasói igényeiket másolatkéréssel igyekeznek kielégíteni. A másolatkérésre jogosultak körének meghatározása — állományvédelmi szempontból — a jövőben az olvasói korlátozáshoz hasonló rendezést igényel. — A különgyűjtemények olvasó- és dokumentumforgalmában az előző évekéhez képest lényeges változás nem volt (4869 olvasó, 210 093 használt egység).

Részben az olvasói korlátozással is összefügg a központi olvasószolgálati tájékoztatások számának növekedése. Az év folyamán 648 írásbeli

tájékoztatás készült, ebből 220 külföldi megkeresésre (1980: 510, ebből külföldi: 158). A szóbeli tájékoztatások száma 9800 (1980: 8485). Emellett az egyes különgyűjtemények írásos és szóbeli tájékoztató tevékenysége az előző évekkel azonos nagyságrendű volt.

A különböző tömegkommunikációs szervek a könyvtár gyűjteményébe tartozó dokumentumokról 83 esetben kértek másolási engedélyt és különféle reprográfiai eljárással 1148 másolatot készítettek. A vonatkozó rendelet értelmében felszámított engedélyezési díj összege: 134 270,— Ft volt. — A könyvtárunkban őrzött dokumentumok alapján 6 esetben adtunk ki hiteles másolatot és 39 színésznek — nyugdíja megállapításához — igazolást.

Az év végén elkészült a nyilvános szolgálatot ellátó részlegek munkarendjének pontos kidolgozása az 1982-ben bevezetésre kerülő 5 napos munkahét és a lehetőség szerint változatlanul fenntartott szolgálat elveinek alapján.

Az olvasószolgálat vári felkészülésének jegyében indultak meg a központi tájékoztató kézikönyvtár előkészítésével kapcsolatos munkálatok, amelyek egyelőre a jelenlegi segédkönyvtár revíziójára szorítkoztak. A különgyűjtemények vári kézikönyvtárai és segédkönyvtári szervező és dezideráló munkái közül eddig csak a Színháztörténeti Tár eredményei emelhetők ki. Itt a gyűjtőköri szabályozással együtt került sor a kézikönyvtár koncepciójának kialakítására és a konkrét deziderátumkatalógus összeállítására.

Közönségkapcsolatok

(Látogatók, kiállítások, propaganda)

Könyvtárunkat 1981-ben 516 látogató kereste fel, ebből 172 volt a külföldi (szocialista országokból 126, egyéb országokból 46).

A könyvtárat felkereső látogatók — tanulmányi és szakmai csoportok, külföldi egyéni és csoportos látogatók — részére rendszeresen végeztük a vezetések, bemutatásokat.

A látogatók számát — tekintettel a szűkös helyviszonyokra, külön kiállítási helyiség hiányára, a különgyűjteményekben dolgozók alacsony létszámára — már évekkel ezelőtt korlátozni kellett. Jelenleg kizárólag az el nem hárítható, szakmai érdeklődésű látogatók fogadását tudjuk biztosítani, természetesen ezt sem nehézségek nélkül. (A vendégek fogadása a két leginkább látogatott különgyűjtemény, a Kézirattár és a Régi Nyomtatványok Tára napi munkájában számottevő kiesést okoz.)

A korlátozások bevezetésével csökkentettük a saját kiállítások számát is. A központi olvasószolgálaton mindössze egy, az OSZK történetével összefüggő kiállítás megrendezésére került sor „Könyvtárunk vándorlásai” címmel, melyet elismerő sajtóviasszhang fogadott. A Zeneműtár a Budapesten megtartott AIBM kongresszus alkalmából kiállításon dokumentálta a magyarországi zenei könyvtárügy fejlődését.

Ez évben is számos alkalommal adtuk át dokumentumainkat kölcsönképpen más intézmények által rendezett kiállításokra, rendszerint a kiállítási anyag összeválogatásához, feliratok stb. készítéséhez is segítséget nyújtva. A belföldi kiállítások közül a jelentősebbek: Művészet Magyarországon 1830—1870 (Magyar Nemzeti Galéria — MTA Művészettörténeti Kutató

Csoport), Bálint György emlékkiállítás, Rippl-Rónai és az irodalom, Gép-képirások (Petőfi Irodalmi Múzeum), Az írás története (Országos Műszaki Múzeum), Kereskedelmi szakmák kialakulása a 19. században (Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum), a Magyar Vöröskereszt Egyesület megalakulásának 100. évfordulója (Simmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár), 18. századi soproni nyomtatványok (Evangélikus Gyűjteményi Tanács), Árpádházi Szt. Erzsébet halálának 750. évfordulója (Észtergomi Keresztény Múzeum), A szép magyar könyv díjnyertes munkáinak kiállítása (Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése), a PKHI sajtókiállításai (Kecskemét, Balmazújváros), a nyíregyházi színház megnyitása alkalmából rendezett kiállítás, a IV. Könyvtárügyi Konferenciára készített kiállítás stb.

Jelentős volt nemzeti könyvtári gyűjteményünk képviseltetése a — részben még szervezés alatt álló és 1982-ben megnyíló — külföldi kiállításokon, így a marburgi Szt. Erzsébet kiállításon (1981), az ausztriai kremsi Assisi Szt. Ferenc kiállításon (1982), valamint Firenzében a Pinocchio-kiadások kiállításán. Komoly előkészítő-kutató munkát igényelt Haydn születésének 250. évfordulójára Kismartonban (Eisenstadt, Ausztria) 1982-ben megrendezésre kerülő kiállítás anyagának és katalógusszövegének összeállítása (amelyben a törzsgyűjtemény, a Zeneműtár, a Térképtár és a Színháztörténeti Tár egyaránt érdekelt), valamint a nagyszabású „Mátyás király és a magyarországi renaissance” címen Schallaburgban (Ausztria) megnyíló nemzetközi kiállítás szervezése, anyaggyűjtése és katalógus készítése, amelyen főként kódexeink és régi nyomtatványaink szerepelnek (1982). Velencében kerül megrendezésre a Budapest 1890—1919 lélek és forma c. kiállítás (rendező: Magyar Nemzeti Galéria), Duisburgban Bartók-emlékkiállítás (rendező: MTA Bartók Archivum), Eisenstadban Liszt Ferenc emlékkiállítás születésének 170. évfordulójára (rendező: Liszt Ferenc Társaság). A bécsi Coronelli Társaság által 1982-ben rendezendő J. Felkl glóbuszkészítő tevékenységét bemutató kiállítás számára elvégeztük a magyarországi kutató-feltáró munkát.

Közönségkapcsolati munkánk elsősorban arra irányult, hogy megismertesse a közvéleményt beszerzett új értékeinkkel. Ezt a célt szolgálta a művelődési minisztérium által szervezett és néhány éve már rendszeressé vált sajtóbemutató, ahol a közgyűjtemények előző évi kiemelkedő szerzeményeinek bemutatására kerül sor. Az idén első ízben a sajtóbemutatót több napon át nyitva tartó kiállítás is követte. — Különgyűjteményeink értékeinek megismertetésére több alkalommal is sor került. (Az iskola-tv számára a glóbuszkészítés történetének ismertetése a Térképtár anyagának felhasználásával, az MKE Könyv- és Könyvtártörténeti Bizottsága látogatása a Zeneműtárban stb.) — A tömegkommunikációs szerveket rendszeresen el láttuk témajavaslatokkal, de számos esetben e szervek munkatársai kerestek fel bennünket és tájékoztatták a közvéleményt munkánkról és gondjainkról egyaránt. — Továbbra is gyűjtöttük és témák szerint csoportosítva rendeztük a sajtóban megjelent és a rádióban elhangzott, könyvtárunkkal kapcsolatos dokumentumokat.

Műemlékkönyvtárak

A műemlékkönyvtárak munkáját elsősorban a látogatóforgalom növekedése jellemezte. A zirci Reguly Antal Könyvtárban befejeződött a kutatószobák felújítása és az újonnan restaurált barokk terem betelepítése mintegy 60 százalékkal. Az állomány restaurálását munkatársaink két heti munkával a helyszínen végezték. A könyvtár látogatóinak száma 75 385 volt (1980: 68.483). A könyvtár munkatársai jelentős részt vállaltak a helyi közművelődési feladatok ellátásában is: általános- és középiskolák egyes osztályai, illetve szakkörei számára irodalom és történelem órákat tartottak a könyvtárban, énekkari hangversenyeket szerveztek a műemléképületben, részt vettek Zirc fennállása 800 éves évfordulójával kapcsolatos tervezési és szervezési munkákban.

A gyöngyösi Műemlékkönyvtár épületének a város által tervezett felújítása elmaradt, így a könyvtár működése zavartalan volt. A látogatószám az előző éveket felülmúlta: 10 090 fő kereste fel az intézményt (1980: 6900). A könyvtár a helyi művelődési intézményekkel való kapcsolatok kiépítése útján jelentős mértékben hozzájárult a város közművelődési feladatainak ellátásához. Új kapcsolatokat létesítettek (honismereti körök, könyvbarát klubok), közös rendezvényeket szerveztek, beléptek a Tájak — Korok — Múzeumok mozgalomba. A könyvtár iránti megnőtt érdeklődésben szerepet játszott az aktív propagandamunka, valamint a sajtó figyelemfelkeltő tevékenysége. A Magyar Rádió miskolci (egri) stúdiója rövid műsort készített a könyvtárról. A könyvtárvezető feldolgozta a könyvtár történetét (a megyei múzeumi évkönyv számára) és összeállította a kiadásra szánt könyvtárismertető kéziratát.

Reprográfiai szolgáltatások

A Sokszorosító Üzem gyakran feszített tempójú munkájába könnyebb-
séget hozott, hogy az év közepétől a példányszámú anyagok egy része stencilgépen kerül sokszorosításra. Egy 4 órás stencilgépkezelő alkalmazásával a gép évi termelése a tervezettet jóval meghaladta s ezzel megvalósult a Romayor gépek tehermentesítése is. Ez utóbbiak megnövekedett kapacitásának kihasználására a kiadványi részlegekkel történő kapcsolattartás ugyan állandó és tervszerű volt, mégsem sikerült azonban — különösen az év vége felé — valamennyi betervezett kéziratot sokszorosításra leadni. A régi vágógépet egy Maxima 80—5 típusú új vágógéppel cserélték el.

A reprográfiai szolgáltatások körében a fotóreprodukciók és a fotónagyítások száma kb. az előző évivel volt azonos, a xerox gép teljesítménye azonban — a növekvő igények ellenére — a gyakori üzemzavar miatt erősen visszaesett (200 ezerről 137 ezerre). Ennek következtében a könyvtár más részlegeiben elhelyezett gyorsmásológépekre — elsősorban az Olvasószolgáltatón működő OCE és Toshiba gépekre — aránytalanul nagyobb teher jutott. Az egyre több olvasói rendelés mellett egyre növekszik a gyorsmásolás iránti belső igény is s ennek a gépek műszaki állapota egyre kevésbé

tud megfelelni. Az év folyamán elkészült fénymásolatok száma: Mikrofilm-tári xerox: 137 836, olvasószolgálati: 73 142, könyvtárközi kölcsönzés: 22 321, Gazdasági Igazgatóság: 10 299).

Bibliográfia

Kurrens nemzeti bibliográfiai munkálatok

A *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Könyvek Bibliográfiája* 36. évfolyamának 24 füzete 6766 új magyarországi könyvről, élő sorozatról és 1981-es indulási időszaki kiadványról, valamint több mint 15 000 — gyűjtőkötebekben megjelent — tanulmányról, konferencia-előadásról adott tájékoztatást. A számítógépen nyilvántartott adatbázis 22 560 rekorddal bővült, teljes állománya az év végén 91 832 rekord volt.

A kurrens nemzeti bibliográfiai munka területén fontos eredmények, hogy megvalósult az *MNB* és az *Új Könyvek* katalogizáló munkájának integrációja, az *Új Könyvek*-ben közölt leírások előállítás — az 1981/8. füzetétől kezdődően — az *MNB*-rekordok módosított kiírásával készült. A bibliográfiai tájékoztatás meggyorsítása érdekében — egyelőre kísérleti jelleggel — bevezettük az ún. előzetes katalogizálást. Lényege, hogy a kiadók által beküldött imprimatúrapéldányok alapján előzetes leírások készülnek, és az ideiglenes adatokat — a megfelelő kötelespéldány beérkezésekor — rekordmódosítással, ill. rekordkiegészítéssel véglegesítjük. A katalogizálásban ez évben már alkalmaztuk az 1980. decemberéig megjelent új magyar szabványokat, mind a besorolási adatok alakjára vonatkozóan (*MSZ 3440/1, 3, 4, 5*), mind a cirill betűk romanizációja esetében (*MSZ 1362*). A Könyvtártudományi és Módszertani Központ, valamint a közművelődési könyvtárak szakértőivel együttműködve meghatároztuk az *MNB*-rekordok alapján a közművelődési könyvtárak számára előállítandó katalóguscédulák adattartalmát és az adatok elrendezésének módját.

A kurrens nemzeti cikk-bibliográfia, a *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Időszaki Kiadványok Repertórium*a ez évtől kezdve szűkítette profilját: 1981 januárjától csak az ún. „általános” tartalmú, valamint a társadalom- és természettudomány szakterületébe tartozó irodalmat dolgozta fel. A szerkesztőség munkájában a cél egyrészt az új feldolgozási és szerkesztési módszerek megszilárdítása, másrészt az éves indexek közreadásában való lemaradás fokozatos felszámolása volt. A három együttműködő országos szakkönyvtárral — *AGROINFORM*, Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, Országos Orvostudományi Információs Intézet és Könyvtár — folyamatosan tisztáztuk a gyűjtőköri problémákat és az ún. „szóródó irodalom” esetében rendszeresen megküldtük részükre az illetékességi körükbe tartozó cikkek leírásait (összesen 597 tételt). A műszaki, az orvosi és a mezőgazdasági cikkek közlésének elhagyásával párhuzamosan fokozott gondot fordítottunk a társadalomtudományi szakirodalom teljességének biztosítására: a kötelespéldányok rendszeres előválogatásával a repertórium forrásbázisát 283 időszaki kiadvánnyal bővítettük. Az ily módon átalakult

repertóriumban jelentősen csökkent az országos szakkibibliográfiákkal való párhuzamosság, ugyanakkor bővült az információtartalom a tárgyszavazás révén. A katalogizálásban megkezdtük a személynevekre és a földrajzi nevekre, valamint a cirill betűk romanizációjára vonatkozó új magyar szabványok (*MSZ 3440/2*, *MSZ 3440/5*, *MSZ 1362*) alkalmazását, a bibliográfiai leírási szabályok adaptálására azonban — megfelelő nemzetközi szabályzat hiányában — nem kerülhetett sor. A havonta megjelenő füzetekhez 15 984 cikket katalogizáltunk, közülük 15 387 egyszerűsített szakozása és 12 421 tárgyszavazása készült el. Az éves indexek közül az 1977. és az 1978. évi ez évben megjelent.

A kurrens magyar sajtóbibliográfiának ez évben két kötete jelent meg: az 1977-es és az 1978-as tárgyév anyaga, előkészületben van az 1979-es kötet.

A patriotika irodalmat regisztráló két negyedévenként megjelenő bibliográfia közül a *Külföldi Magyar Nyelvű Kiadványok* 2700 tételt, a *Hungarika Irodalmi Szemle* pedig 3444 tételt közölt.

Ez évben került a könyvtár Vezetői Tanácsa elé *A kurrens hungarika-regisztráció és -tájékoztató fejlesztésének lehetőségei* c. előterjesztés. A könyvtár vezetősége úgy döntött, hogy a jelenlegi két kurrens hungarika-bibliográfiát 1982-ben még változatlan tartalommal és formában fenn kell tartani, de ugyanakkor kezdődjék meg — intézményközi vállalkozásként, egyelőre kísérletképpen — a magyar kultúra külföldi visszhangját, ill. a külföldön élő magyarság kulturális életét regisztráló dokumentációs és információs szolgáltatás.

A *Magyar könyvészet* éves kötetei közül az utolsó hagyományos technikával előállított kötet — az 1975. évi — is megjelent. A számítógépes technikával készülő kumulációk közül megjelent az 1978/79. évi.

A másodfokú bibliográfiával kapcsolatos tevékenységünk jelenleg a gyűjtésre korlátozódik. A munkaerő és az anyagi eszközök átcsoportosítása miatt *A magyar bibliográfiák bibliográfiája*-nak megjelentetését egyelőre kénytelenek vagyunk szüneteltetni.

Retrospektív nemzeti bibliográfiai munkálatok

A *Magyar könyvészet 1921–1944* c. ciklusbibliográfia kötetei közül ez évben jelent meg a *Nyelvészet, Irodalom* c. kötet. A bibliográfia szakrendben közli a két háború között megjelent nyelvtudományi, a világirodalommal kapcsolatos irodalomtudományi, valamint (az 1980-ban már publikált magyar anyag kivételével) a szépirodalmi könyvek bibliográfiai adatait, függeléke pedig az irodalmi sorozatok mutatóját közli, vegyesen a magyar és világirodalmat tartalmazó irodalomtudományi és szépirodalmi sorozatokat. Az itt közreadott címanyag különösen jelentős, mert átfogó képet ad a Horthy-korszak könyvkiadás-politikájáról, eddig ismeretlen adatokat szolgáltatva az irodalomszociológia, a kiadástörténet és a közönségkutatás számára. E kötet sajtó alá rendezésével párhuzamosan folytak a további kötetek előkészítő munkálatai is, így az *Általános művek, filozófia, vallás* és a *Társadalomtudományok* 1. c. kötetek előkészítése.

A *Magyar könyvészet 1961–1975* c. ciklusbibliográfia *Nyelvészet, irodalom* c. kötetének törzsanyaga nyomdakész. A *Külföldi magyar nyelvű könyvek, 1961–1970. Csehszlovákia* mikrofilmlapos kiadásához szükséges speciális mutatók elkészültek, és a bibliográfia technikai előállítása megkezdődött.

A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNY) 2. kötetének (1601–1635) nyomdai korrektúrájára nem kerülhetett sor, mivel a kötet szedését az Akadémiai Nyomda csak az év végén kezdte meg. A 3. kötet (1636–1660) előkészítő munkáiban a szakkatalógus kiépítése közeledik a befejezéshez.

Az év során főleg külföldről gyűjtött, majd azonosított és nyilvántartásba vett 18. századi hazai nyomtatványok száma kb. 15 000. Így e kategóriából eddig összesen kb. 140 000 példányt regisztráltunk már. Tovább folyt a fenti kategóriába tartozó és bibliográfiailag ismeretlennek tűnő nyomtatványok ellenőrzése mind a belföldi, mind a külföldi gyűjteményekben. Az összeállítás alatt álló Petrik VII. kötet részére ezek közül további 1300 műről készült pontos leírás a címlapreprodukció felhasználásával, így számuk ezzel összesen már 3000-re emelkedett.

Elkészült a 16.–17. századi magyar nyelvű nyomtatványok szöveg-típusainak nyilvántartása, ami lehetővé teszi az ilyen kiadványok nyomdájának meghatározását. A 17. századi hazai műhelyek betűtípusainak, ill. nyomdadíszjeinek repertóriumát továbbra is csak igen vontatottan sikerült kiépíteni, miután e munka érdemben igen szűk, többnyire csak kutatónapikörben folyik.

Szakkbibliográfiai munkálatok

A szakkbibliográfiai munkák — a kutatási hitelkeret bizonytalansága ellenére — nagyjából a tervek szerint alakultak. A *magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiájának* 1978-as kötete nyomdába, az 1979. évi kötet anyaga lektorálásra került. Az 1980–81-es évek bibliográfiai gyűjtése folyamatos volt. A *magyar szépirodalom idegen nyelven 1969–1980* című tervezett kiadvány szerkesztési és anyagkiegészítési tennivalói — a pénzügyi fedezet hiányában — szüneteltek.

A magyar irodalmi hanglemezek diszkográfiájának munkái a tervezettnél lassúbb ütemben haladtak.

Egyéb bibliográfiai munkálatok

Az OSZK *Mikrofilmek címjegyzéke* — Új sorozat folytatásaként, megjelent a *Zenei dokumentumok* 1. kötete. A *Grafikai plakátok* 1. kötete mikrofilmkiadásának alapnegatívja elkészült. Befejezés előtt áll az *Időszaki kiadványok* 4. kötetének szerkesztési munkája.

Az egyházi gyűjteményekben őrzött újkori kéziratok katalogizálása erre a célra biztosított külön hitelkeretből folytatódott. A *magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai* c. sorozatban előkészületben vannak a pannonhalmi, a sárospataki, valamint a Ráday-könyvtári kötetek. Az

egyházi könyvtárak értékeinek központi nyilvántartásba vétele, ill. a bejelentések ellenőrzése viszont az év folyamán — munkaerőhiány miatt — szünetelt.

Nemzetközi bibliográfiai munkálatokban való részvétel

Az *Annual Bibliography of the History of Printed Books and Libraries* számára összeállítás készült az 1980. évi magyarországi publikációkról.

A *Nemzetközi Zenei Forrásrepertórium* (RISM) magyar munkálatai a tervezettnél és az előző éveknél lassabban haladtak. A kasseli RISM-központban rendezett munkautalás a szerkesztőmunka során felmerült kérdések tisztázására személyes megbeszélésre kerülhetett sor.

A szocialista országok kurrens kulturális és művészeti periodikumai nemzetközi jegyzéke számára a magyar anyagot újraserkesztettük.

Nemzetközi kapcsolatok

A bibliográfiai munka számítógépesítésének tanulmányozására nyílt lehetőség Csehszlovákiában, Lengyelországban, az NDK-ban, Ausztriában és az USA-ban (féléves ösztöndíj 1980/81-ben). Jugoszláviában (Belgrád) a folyóirat repertorizálás kérdéseit tanulmányozták. — RMNY kutatások folytak Csehszlovákiában, Jugoszláviában, Hollandiában és az NSZK-ban.

A szocialista országok nemzeti könyvtárai együttműködése keretében a kurrens nemzeti bibliográfiákkal foglalkozó szakértői bizottság 6. tanácskozásán Moszkvában Fügedi Péterné és Zöldi Péter vettek részt. Fügedi Péterné az előzetes katalógizálás (CIP) magyarországi bevezetésének előkészítéséről számolt be, Zöldi Péter az ETO-jelzetek és tárgyszavak megfeleltetésére vonatkozó kutatásokat ismertette.

KÖZPONTI SZOLGÁLTATÁSOK, KÖNYVTÁRÜGYI FELADATOK

A központi szolgáltatásokról — a IV. Országos Könyvtárügyi Konferencia előkészítése keretében — távlati fejlesztési koncepció készült. A konferencia javaslatainak megfelelő módosítására, ill. tízéves fejlesztési tervvé való kibővítésére 1982-ben kerül sor.

Kötelespéldány szolgálat

A hazai nyomdák és sokszorosítók által beszolgáltatott dokumentumok mennyisége az előző évvel megközelítően azonos volt: míg 1980-ban 1,278 ezer 1981-ben 1,231 ezer kötelespéldányt szolgáltatott be. Közülük szétosztásra került 1,081 ezer darab. A könyvtárakban nem hasznosítható maradvány az eddigiekhez képest némileg csökkent (1980: 179 ezer, 1981: 150 ezer). A könyvtárak kívánságának megfelelően növeltük az elosztás szempontjából is egyedileg nyilvántartott időszak kiadványok körét. (Jelenleg — a

sorozatok kivételével — minden egyes, ISSN-nel ellátott periodikum elosztása egyedileg nyilvántartott.)

A racionalizálás érdekében jegyzék készült a jogszabályban előírtnál kisebb példányszámban beszolgáltatandó dokumentumtípusokról. A regionális központi könyvtárak és a rajtuk keresztül kötelespéldányokból részesedő szakkönyvtárak munkatársaival 1981. május 14-én Budapesten értekezletet tartottunk a kötelespéldányelosztás régió belüli szabályzatának, elvi és gyakorlati kérdéseiről. A regionális kötelespéldányok gyűjtésére, hasznosítására vonatkozó útmutató, valamint a minősített dokumentumok kötelespéldány-szolgáltatására vonatkozó tájékoztató elkészítése 1982-re tolodott el. Mivel a kötelespéldány-szolgáltatás ellenőrzésével kapcsolatosan a megyei könyvtárak bevonására vonatkozó eddigi próbálkozásaink minimális eredménnyel jártak, a problémát megkíséreljük saját erőből megoldani. Itt kell megemlítenünk, hogy 1981. májusában elhunyt a főosztály egykori vezetője, Hámori Béla, aki nyugdíjasként egészen haláláig a budapesti nyomdák és sokszorosítók ellenőrzését látta el.

A kiadványok nemzetközi azonosító számozása

A hivatásos kiadóknál megjelent könyvek és térképek azonosításához 4537 ISBN, a kiadói azonosítóval megkülönböztetett intézmények által kiadottakhoz 2459, az ún. gyűjtőszám alá sorolt kiadványokhoz pedig 1356, összesen tehát 8352 ISBN szám került felhasználásra (1980-hoz képest a növekedés 10 százalékos). Benyomtatott ISBN-nel jelent meg a hivatásos kiadók kiadványainak 92,7%-a, a nem hivatásos kiadóknál megjelentek 56%-a, a gyűjtőszám alá soroltak közül pedig 17%. Hibás tipológiai minősítés miatt 204 számot kellett visszavonni, a hibásan nyomott ISBN-ek száma pedig mindössze 40 volt.

A 127 új indulású időszaki kiadvány és sorozat ISSN-jének megállapítása mellett 1981-ben megkezdjük az ún. második kategóriába sorolt periodikumok nemzetközi azonosító számozását is. Ez év folyamán összesen 605 ISSN-t utaltunk ki. A kötelespéldányok alapján a már kiadott számok felhasználásának ellenőrzése folyamatos volt.

Könyvek Központi Katalógusa

Az év folyamán 139 könyvtár (93 budapesti és 46 vidéki) 177 ezer bibliográfiai leírást, a kliring állomás számára további 32 ezret küldött be. A bejelentések száma tovább csökkent: 8,4 ezer tétellel kevesebb az előző évinél. Az 1979-es bejelentésekkel összehasonlítva az utolsó két év alatti csökkenés 15%-os. Valószínű, hogy e csökkenésben a katalógus gyűjtőkörének szűkítésén kívül szerepük van már a devizatakarékossági intézkedéseknek is. Öröndetes tény, hogy a beszerzéstől a bejelentésig eltelt idő némileg rövidebb lett. Megfelelő jogi intézkedés hiányában csak a Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára küldött jelentést az állományából kiselejtezett könyvekről.

Az új szerzeményekről adandó friss tájékoztatás érdekében a válogatást naprakészen követte a bejelentéseknek az előkatalógusba való beosztása. A feldolgozási munka további racionalizálása révén sikerült hatékonyabbá tenni az információs tevékenységet: a könyvtárak által bejelentett művekről a bejelentést követő két héten belül tájékoztatást tudunk nyújtani. Az év során adott lelőhelymegállapítások száma 18,5 ezer volt, mintegy ezerrel kevesebb az előző évinél.

A kliringszolgáltatás során mintegy 63 ezer bibliográfiai tételt juttattunk el a 19 partnerintézményhez.

A *Külföldi Társadalomtudományi Kézikönyvek* c. lelőhelyjegyzék ez évre tervezett összevont kötete elkészült. A kiadvány szerkesztésében fontos eredmény, hogy megjelent az első öt évfolyam (1975/79) kumulált betűrendes indexe.

Külföldi Folyóiratok Központi Katalógusa

A *Kurrens külföldi időszaki kiadványok a magyar könyvtárakban 1978/79.* c. lelőhelyjegyzék 2 kötetben (1213 lap terjedelemben) megjelent. A következő kötet előkészítéseként megtörtént az új bejelentések (mintegy 80 ezer tétel) bibliográfiai igazolása és kardexelése. A kurrens feladatok ellátása mellett megkezdődött a számítógépes technika alkalmazásának előkészítése is.

A *Külföldi időszaki kiadványok a magyar könyvtárakban XVII. sz. — 1970 c. retrospektív lelőhelyjegyzék* elsőként kiadandó kötetéhez (L—N kezdőbetűs címanyag) a preprintek köröztetése befejeződött, a tételek szerkesztése pedig 80 százalékos készülségű. A montírozással készülő — mind sokszorosításra, mind mikrofilmlapos előállításra alkalmas — kéz-irathoz mintaanyagot gépeltettünk, a kötet kiadását 1982-re tervezzük.

Állományselejtezésről 31 könyvtár küldött bejelentést. A kurrens, ill. a retrospektív nyilvántartásokban szereplő anyagból a negatív bejelentések 1006 címre (12 830 kötetre) vonatkoztak.

Ez évben került sor a kódkatalógus revíziójára is.

A lelőhelytájékoztatás egyenletesen növekvő tendenciát mutat (1981: 13 742).

Az IKARR/ISDS munkákra vonatkozóan a nemzetközi információs rendszerekről szóló rész tájékoztat.

A könyvtárak központi nyilvántartása

Az év folyamán a könyvtáraktól beérkezett adatlapok száma 2795-re növekedett. A különböző címtárakból kigyűjtött adatok alapján 525 — a hálózati központok által nem jelentett, ill. hálózathoz nem tartozó — könyvtárnak küldtünk adatlapot, közülük regisztrálásra alkalmas adatokkal 326 intézményét kaptuk vissza. Külön körlevéllel kerestük meg az egyházi gyűjtemények vezetőit, a katolikus egyházi könyvtárakra vonatkozó adat-szolgáltatás azonban csak 1982-re remélhető. Hasonlóképp megoldatlan egyelőre az iskolai könyvtárak adatainak teljes begyűjtése.

Az adatlapok feldolgozásakor pótoltuk a könyvtárak hiányzó kódjait, majd megfelelő ellenőrzés és rendezés után megkezdtuk a fénylyukkártyás nyilvántartáshoz szükséges kijelölést.

A nyilvántartások alapján már többízben adhattunk tájékoztatást (pl. a magyarországi könyvtárak mikrofilm-leolvasó készülékei, a hazai könyvtárak audio-vizuális berendezései, tizennégy kiemelt magyarországi könyvtár gyűjtőköri és egyéb adatai stb.).

Kigyűjtöttük az adatokat a következő évben kiadásra kerülő (és csak az alapvető információkat tartalmazó) címjegyzékhez.

Könyvtárközi kölcsönzés

A könyvtárközi kölcsönzési munkában az átfutási idő csökkentését és a gazdaságosság követelményét tartottuk szem előtt. Igyekeztünk erősíteni, bővíteni kapcsolatainkat azokkal a külföldi könyvtárakkal, amelyek állományára és szolgáltatásaira a hazai tudományos kutatásnak szüksége van, ugyanakkor segítettük egyes egyetemi és központi szakkönyvtárak közvetlen külföldi kölcsönzését.

Az év kiemelkedő jelentőségű eseménye a könyvtárközi kölcsönzésről szóló új jogszabály — a 19/1981. (XII. 8.) MM sz. rendelet — kibocsátása volt. Ennek alapján a könyvtárközi kölcsönzés menetére vonatkozó útmutató, ill. kézikönyv elkészítése a következő év feladata.

A kölcsönzési forgalomra vonatkozó statisztikai nyilvántartásainkat felülvizsgáltuk, az indított kéréseknek az IFLA-ajánlások szerinti regisztrálását előkészítettük.

A beérkezett kérések száma 24 125 (1980: 23 400) volt, ebből belföldről 21 256, külföldről pedig 1744 (1980: 1424) érkezett. A teljesített kérések száma 12 321 (1980: 11 187) volt.

A belföldi könyvtárak kéréseinél arra törekedtünk, hogy a könyvtárak a friss hazai irodalmat az OSZK közvetítése nélkül, közvetlenül az illetékes régióban, ill. hálózatban szerezzék meg. Jelentős munkatöbbletet okoztak a hiányosan kitöltött kérőlapok, valamint a könyvtárközi kölcsönzés menetét nem ismerő, tévesen irányított kérések még mindig elég magas száma. 8305 kérést — lelőhely-megállapítás és bibliográfiai ellenőrzés után — hazai könyvtárnak továbbítottunk, 11 815-öt külföldi könyvtártól kértünk meg (ez utóbbiak közül — nemleges válasz miatt — 2895 dokumentumot más külföldi könyvtártól próbáltunk megszerezni). A külföldről igényelt kérésekből 10 046 teljesült, közülük eredetiben 4320 kiadványt kaptunk meg. Az elmúlt évek gyakorlatával megegyezően, 1981-ben is mintegy 40 ország könyvtáraival voltunk kapcsolatban. Legtöbb kérésünket az NSZK (2889), Nagy-Britannia (1927), a Szovjetunió (1106) Hollandia (800), Svédország (576), Franciaország (546), és Svájc (511) teljesítette.

A külföldi könyvtárak kérései közül 1458-at teljesítettünk, az eredetiben kiküldött dokumentumok száma 563 volt. Az általunk teljesített kérések tekintetében a legjelentősebb partnereink közé az NSZK (319), Csehszlovákia (140), Nagy-Britannia (138), a Szovjetunió (109), Ausztria (97) és az NDK (94) tartozott.

Ismét tovább emelkedett a másolatban lebonyolított kölcsönzések száma. A külföldre küldött másolatok száma 895, a külföldről megkapottaké 5726 volt. A külföldi partnerek a másolatok 49 százalékát díjmentesen küldték, a legtöbb díjmentes másolatot az NSZK-ból (993), a Szovjetunióból (544), Hollandiából (324) és Svédországból (315) kaptuk.

Telexen könyvtárközi kölcsönzési célra 296 adás és 318 vétel volt (egyéb célokra 300 telex-üzenetet továbbítottunk és 229-et fogadtunk). A teljes telex-forgalom (1143) az előző évihez képest emelkedést mutat.

Fölőspéldány Központ és Tároló Könyvtár

A Fölőspéldány Központ állományának gyarapítása során 117 könyvtár selejtezési jegyzékeit néztük át. A több mint 64 ezer tétel átválogatásával 8808 kiadványt kértünk be. A könyvtáraktól 1981-ben ténylegesen átvett anyag kb. 24 ezer kötet.

A Fölőspéldány Központban tárolt, szaksoportonként előrendezett anyagból befejeződött a földrajz, a néprajz, a nyelv- és irodalomtudomány feldolgozása. Ennek eredményeképp 83 jegyzéket állítottunk össze és köröztettünk.

A fölőspéldányok elosztása során a belföldi könyvtáraknak mintegy 21 ezer kötet jutott, külföldi cserére és kereskedelmi értékesítésre kb. 3 ezer kötet került. A szétoztásra került anyag mennyisége valamivel kevesebb mint az előző évben, ennek következtében a központi állománya nem csökkent: a behozatal és a kivitel kb. egyensúlyban van.

A tároló könyvtár állománya 12 405 művel (12 906 kötettel) gyarapodott. Az újonnan épülő tároló könyvtár betelepítésével kapcsolatos előkészítő munkákat elvégeztük, de az építési, ill. berendezési munkák késedelmé miatt a költözés 1982-re halasztódott.

Nemzetközi kapcsolatok

A szocialista országok nemzeti könyvtárai együttműködése keretében a könyvtárközi kölcsönzéssel és a központi katalógusokkal foglalkozó szakértői bizottság legközelebbi 1982-es budapesti tanácskozásának előkészítésére a varsói nemzeti könyvtárban folytattunk tanácskozásokat egy tapasztalatcsere jellegű tanulmányút keretében. Az 1980-as berlini konferencia ajánlásai értelmében részt vettünk a Lenin Könyvtár által kísérletként javasolt egységes könyvtárközi kölcsönzési statisztikai adatok gyűjtésében és szolgáltatásában.

Munkatársaink külföldi tanulmányútjaik során a központi katalógusok terén gyűjtöttek tapasztalatokat Moszkvában (Lenin Könyvtár), Pozsonyban (Egyetemi Könyvtár, külföldi folyóiratok központi katalógusának gépesítése) és Svédországban (Stockholm, Lund stb.). A központi szolgáltatások, különösen ezek gépesített megoldásainak tanulmányozását, országos információs rendszerekkel való megismerkedést tett lehetővé néhány ösztöndíjas kiutazás (Csehszlovákia, Ausztria, Olaszország).

Az IFLA-nak a BLLD-ben működő Könyvtárközi Kölcsonzési Irodája számára összeállítottuk és megküldtük az 1980-as hazai adatokat.

A Nyugat-Berlinben székelő nemzetközi ISBM Központtal folyamatosan tartottuk a levelezési kapcsolatot. Az egyes országok ISBN Irodáinak tanácskozássán sajnos ez évben sem sikerült részt vennünk.

FEJLESZTÉS, SZÁMÍTÓGÉPESÍTÉS, RÉSZVÉTEL AZ ORSZÁGOS ÉS A NEMZETKÖZI INFORMÁCIÓS RENDSZEREKBEN

A könyvek integrált feldolgozása

A Magyar Nemzeti Bibliográfia. Könyvek Bibliográfiája és az Új könyvek vonatkozásában 1981-ben megvalósult az új magyarországi könyvtermés integrált feldolgozása. Az Új könyvek leírásai az 1981/8. füzetétől kezdődően az MNB rekordok módosított kiíratásával készülnek. Az első kísérleti év tapasztalatainak összegezése, a partnerintézmények (Könyvtártudományi és Módszertani Központ) állásfoglalásai, valamint a közművelődési könyvtárak szakértőinek véleményezése alapján mind az Új könyvek leírásaihoz, mind a közművelődési könyvtárak katalóguscéduláihoz alkalmas output-változat adatelemeinek, közlés módjának és alaki követelményeinek meghatározása, a programmódosítások könyvtári — bibliográfiai előkészítése megtörtént. A programozási konzekvenciák végrehajtása 1982 elején fejeződik be.

Az MNB-adatbázisra alapozható számítógépes szolgáltatásokra vonatkozóan a „fogadóképes” tudományos könyvtárak igényeinek felmérését megkezdjük.

CIP (Cataloguing in Publication, a kiadványokba nyomtatott címléírás)

Az Új könyvek előzetes katalogizálási programja keretében, és a CIP bevezetésének előkészítéseként, 1981-ben megkeztük a kiadók által beküldött imprimatúra-példányok előzetes számítógépes feldolgozását. E módszer — a kísérleti év tapasztalatai szerint — nemcsak az országos könyvtári rendszer számára jelentett előnyöket, hanem meggyorsította a nemzeti bibliográfiai regisztrációt is: az adatok verifikálására redukált végleges számítógépes feldolgozás időigénye (beleértve a füzetek gépi szerkesztését is) 2 hétre csökkent.

A számítógépes technika alkalmazásának könyvtári/szervezési előkészítése

Az MNB gépi rendszerének az integrált feldolgozással, a CIP bevezetésével, valamint a nemzeti bibliográfiai munkával kapcsolatos fejlesztése mellett, 1981-ben fokozott jelentőségűvé vált a külföldi folyóiratok számítógépes kurrens lelőhelyjegyzékének könyvtári/szervezési előkészítése. Az 1979/80-ban elkészített elemzések, javaslatok értékelése mellett összehasonlítás készült az ISBD/S-t adaptáló MSZ 3424/2 által előírt, a periodikumok

nemzetközi regisztrációs rendszereiben (ISDS, IKARR) jelentendő, valamint a kurrens lelőhelyjegyzékekben használatos, ill. a KFKK-ban kurrensen nyilvántartott adatelemekről. A tervezett gépi lelőhelyjegyzék bibliográfiai adataihoz főforrásnak tekinthető ISDS adatállományra vonatkozóan egyrészt elemeztük az ISDS rekordok nemzetközi adatainak bibliográfiai megbízhatóságát, másrészt pedig mintavételre alapozottan (12 000, címe szerint rendeztetett ISDS-rekord alapján) a KFKK-ban és az ISDS-ben előforduló azonos címek gyakoriságát vizsgáltuk meg. A szoros értelemben vett könyvtári előkészítésen kívül megkezdődött a nagyvonalú rendszerterv kidolgozása. (Ennek első részeként *A külföldi Folyóiratok Központi Katalógusának számítógépes rendszere* című tanulmány készült el.) A külső erőkkkel végeztetendő munkákhoz „A Magyarországra kurrensen járó külföldi időszaki kiadványok országos nyilvántartásának ... gépesítése” c. pályázattal a Tudományos-szervezési és Informatikai Intézettől 500 000,— Ft támogatást nyertünk el.

Az új technika gépi bázisának biztosítása

A könyvtárunkban folyó, ill. megindítandó számítógépes munkák egyik döntő meghatározója, hogy a feldolgozást, tárolást, igényesebb kiíratást (fényszedést) a jelenlegi ötéves tervidőszakban bér munkában kell elvégeztetnünk.

A realitásokkal számotvetve a saját tulajdonú gépi háttér kialakításánál speciális bibliográfiai igényeinket kielégítő (viszonylag nagy jelkészletű adatrögzítésre és kiíratásra alkalmas), egyes számítógépes műveleteket „helyileg” is megoldó (pl. a rekordok logikai/szintaktikai ellenőrzését végző), a nagygépes feldolgozáshoz, ill. a szöveg-előállításához konverzió nélküli, sőt közvetlen kapcsolatot biztosító intelligens terminálok beszerzésére törekedtünk.

Az *MNB* részére 1980 végén beszerzett TS—51/S intelligens terminál beállítási munkáiból az adatrögzítő és a sornyomtató egység jelkészletének bővítése, ill. módosítása megtörtént. Elkészült a fényszedés inputját jelentő mágneskazettás egység és kiépült a terminált a Számítástechnikai Koordinációs Intézet nagyszámítógépével összekapcsoló vonal is. A terminál működtetéséhez szükséges speciális programok kidolgozása megtörtént, tesztelésük folyamatban van. E pozitívumok ellenére — a külső partnerekkel végeztetett fejlesztési munkák elhúzódása miatt — a berendezés üzembe-állítása 1982-re halasztódott.

A kurrens lelőhelyjegyzék gépi előállításához az Unesco részvételi programja keretében 1980-ban kért inputberendezés (FACIT 4540—T printer terminál) műszaki specifikációja (az *MNB* jelkészletével egyeztetve) elkészült, külföldi megrendelése folyamatban van.

Részvétel a hazai és a nemzetközi információs rendszerekben

A kulturális és művészeti információ-ellátás hazai helyzetének felmérése során a zenei információ-ellátás helyzetének elemzése a végső megfogalmazás stádiumában van. A kulturális hungarikumok intenzívebb feltárására irá-

nyuló kísérleteket folytattunk, a kialakult koncepció — egyelőre kísérleti jelleggel történő — megvalósítására már a következő években sor kerül. Tevékenységünk során együttműködési kapcsolataink bővültek: tárgyalásokat kezdtünk az Állami Gorkij Könyvtárral, együttműködési megállapodást készítettünk elő a Népművelési Intézettel.

A Társadalomtudományi Információs Munkacsoport (TIM) munkájában 1981-ben is részt vettünk.

Nemzetközi szabványosítási munkák

Szakértőink több ISO, ill. KGST/NTMIR szabványtervezetet véleményeztek. Részletes írásbeli állásfoglalás készült az *ISO 690 (Bibliographic references to monographs, serials and the contributions in monographs and serials)* új átdolgozott tervezetéhez. Szilvássy Zoltánné a Magyar Szabványügyi Hivatal képviselőjeként részt vett egy párizsi ad hoc ISO-tanácskozáson. A moszkvai KGST/NTMIR szabványosítási konferenciákon Szűcs Jenőné és Sonnevend Péter vettek részt, utóbbi az egyik NME (Normatív Műszaki Előírás) kidolgozója is volt. A moszkvai tanácskozások fő témája az NTMIR kommunikációs formátumainak kidolgozása (MEKOF—1), ill. módosítása (MEKOF—2) volt.

Időszaki Kiadványok Automatizált Regisztrációs Rendszere (NTMIR/IKARR)

Az IKARR rendszertanácsának 5. ülésén — a rendszertanács tagjaként — Szilvássy Zoltánné képviselte könyvtárunkat. Az elméleti munkák keretében elkészült az 1980-as regiszter, valamint az 1981-es bulletin értékelése; állásfoglalást készítettünk az IKARR keretében a sorozatok és a napilapok feldolgozására vonatkozóan. A Meghatalmazott Képviselők Bizottságának májusi, ill. decemberi ülésére — a magyar meghatalmazott képviselő felkérésére — Szilvássy Zoltánné több tájékoztató dokumentumot, ill. állásfoglalást dolgozott ki, köztük egy vitaanyagot az IKARR és az ISDS közötti kapcsolat problémáiról.

Az operatív munkák közül 711 tétel IKARR—ISDS revíziója készült el, az IKARR részére további új címeket jelentettünk be.

International Serials Data System (ISDS)

A Unisist program keretében létrehozott nemzetközi regisztrációs rendszerben könyvtárunk képviselője, Szilvássy Zoltánné az Igazgató Tanács elnöki tisztségét töltötte be, e minőségben vett részt az Igazgató Tanács 9. ülésén, az Igazgató Tanács 5. és 6. elnökségi ülésén, valamint a Nemzeti és Regionális Központok Vezetőinek 7. szakmai tanácskozásán. E felsorolt tanácskozások vitaanyagának kidolgozásában közreműködött, ill. véleményezte azokat.

Kiértékelésre kerültek az OSZK által még 1980-ban az ISDS és az IKARR központnak küldött első kísérleti mágnesszalagokra vonatkozó párizsi és moszkvai állásfoglalások. A számítógépes jelentés előkészítésekké

elkészült a két regisztrációs rendszer adatelemeinek összehasonlító táblázata.

Az ISDS-ben való részvételünk keretében elvégeztük a szükséges operatív munkákat, többek között 813 rekord készjelentését, továbbá egy 1484 rekordot tartalmazó jegyzék verifikálását.

Interinformkultúra

A szocialista országok kulturális és művészeti információs szerveinek együttműködése keretében véleményyeztük a *Nemzetközi Kulturális és Művészeti Ágazati Rubrikátor* 2. tervezetét. Átdolgozott és bővített formában jegyzékbe foglaltuk a hazai kulturális és művészeti periodikumok adatait. A Lenin Könyvtárral kötött kétoldalú együttműködési megállapodás alapján részletes tájékoztatást állítottunk össze a hazai képzőművészeti propagandáról, végül cédula formában rendszeres bibliográfiai tájékoztatást adtunk a magyar kulturális és művészeti szakirodalmi termésről is. Az 1981. évi moszkvai tanácskozáson Sonnevend Péter képviselte könyvtárunkat.

IFLA

Az UBC Office részére az ISBD-k magyarországi alkalmazásáról és az ISBD/M magyar szabványként való bevezetéséről Fügedi Péterné készített tájékoztató anyagot, az ISBD/S revíziójának előkészítéseként pedig — Kovács Iлона és dr. Nagy Zsoltné közreműködésével — Szilvássy Zoltánné dolgozta ki a magyar állásfoglalást. A Section of Serial Publications jóváhagyásával, az UBC Office Szilvássy Zoltánnét kérte fel az ISBD/S Review Group elnöki tisztére.

IGAZGATÁS, VEZETÉS, KÖZPONTI FELADATOK

Szervezeti és személyi változások

A könyvtár kérdéseivel foglalkozó, 1980-as miniszterhelyettesi értekezlet és minisztériumi célvizsgálat megállapításai nyomán időszerűvé vált az intézmény szervezetének és munkaszervezésének továbbfejlesztése. A javaslatok kidolgozására Zircz Péter főigazgatóhelyettes vezetésével munkabizottság alakult, amely — távlati megoldásokat is tartalmazó — jelentését az első félév végén nyújtotta be a főigazgatónak. December 8-én került Vezetői Tanács elé a *Javaslat az OSZK szervezetének módosítására* c. előterjesztés, amely ismételten leszögezte, hogy a könyvtár jelenlegi szervezete már több szempontból korszerűsítésre szorul. „Emellett szól az a körülmény — írja a javaslat —, hogy az idők folyamán elvállalt új funkciókat ... nem minden esetben sikerült a funkcionálisan legközelebb eső szervezeti egységek feladatkörébe illeszteni, elszaporodtak a párhuzamos ... munkafolyamatok;” de emellett szól „az új technológia (új szabványok, számítógépesítés) jelentkezése és az ebből következő racionalizálási és gépesítési igények, főként pedig: a vári beköltözés előkészületei, a vári működtetésnek megfelelő szervezet előkészítése” is. A felsoroltakon kívül előtérbe került a kutatási-

fejlesztési tevékenység, amelynek szintén meg kell találni a megfelelő szervezeti kereteket. A Vezetői Tanács állásfoglalása alapján készült el az alternatív megoldásokat is tartalmazó felterjesztés a minisztérium könyvtári osztálya részére.

Az *OSZK szervezeti és működési szabályzata* — tekintettel az 1982 elejére tolódot átstruvezésre — ez évben még nem készühetett el.

A Személyzeti osztály új vezetője 1981. febr. 1-től Juhász Lászlóné, a Mikrofilmtár új osztályvezetője május 1-től dr. Tremkó Györgyné. A Zeneműtár vezetésére 1981. aug. 1-től dr. Murányi Róbert kapott megbízást.

Az év folyamán, ill. végén nyugalomba vonultak N. Rácz Aranka és dr. Pajkossy György főosztályvezetők, dr. Kecskeméti István, a Zeneműtár vezetője, dr. Ráduly Márta, a Személyzeti osztály vezetője, Hervay Ferenc és Kovács Istvánné tud. főmunkatársak. — Elhunyt Kádár László könyvtári csoportvezető.

Nyugdíjas kollégáink közül 1981-ben sokan távoztak az élők sorából: Hámori Béla ny. főosztályvezető, a könyvtár egykori párttitkára, Horváth Viktor ny. osztályvezető, volt szakszervezeti titkár, Soltész András ny. gazdasági igazgató, dr. Kemény G. Gábor kandidátus, ny. tud. főmunkatárs, dr. Szauder Józsefné ny. tud. főmunkatárs, Németh János, 60 éves közszolgálatot teljesítő ny. raktárkezelő. — Elhunyt dr. Szentmihályi János kandidátus, ny. egyet. docens, aki élete végéig felelős szerkesztője volt a *Hungarika Irodalmi Szemlé*-nek.

Vezetői tanácsulések, ellenőrzések

A Vezetői Tanács 1981-ben hat alkalommal ült össze és tizenkét előterjesztést, valamint három szóbeli tájékoztatást tárgyalt meg. Az előterjesztések közül különösen jelentősek a dr. Havasi Zoltán főigazgatóhelyettes által kidolgozott és a könyvtár következő ötéves munkáját meghatározó feladatterv, valamint a középtávú kutatási beszámoló az elmúlt öt évről, és a következő ötéves ciklusra szóló középtávú kutatási tervjavaslat.

A Művelődési Minisztérium Ellenőrzési főosztálya által 1980. év végén megkezdett költségvetési revízió 1981 elején fejeződött be.

A revízió nyomán intézkedési terv készült, amelynek egy része megvalósult, más részének megvalósítása folyamatban van.

Megtörtént a kiértékelése a Pártszervezet három területen lefolytatott vizsgálatának: a bérhelyzet, a könyvtárban folyó kutató-fejlesztő munka és a külföldi kiküldetések.

Könyvtári bizottságok

A Tudományos és Közművelődési Bizottság két munkaiülésén a Keresztúry-pályázatra érkezett pályaművek elbírálásával foglalkozott. A Könyvtártechnológiai és Fejlesztési Bizottság az átszervezéssel összefüggő tevékenység miatt nem működött (helyette az új szervezeti felépítéssel foglalkozó ad hoc bizottság ülésezett), ill. — más összetételben — az *Új Könyvek* reformjával foglalkozó bizottság tartotta rendszeresen megbeszéléseit.

A Vár-bizottság és a Nyelvpótlék Bizottság folyamatosan foglalkozott az év közben felmerült problémákkal.

Az Ifjúsági Bizottság foglalkozott többek között a könyvtár bérhelyzetével kapcsolatos elemzéssel (kül. tekintettel a fiatal munkatársakra), valamint a továbbtanulni szándékozók ügyével, és a KISZ akcióprogramjának pénzügyi támogatásával. Az Ifjúsági Parlament megrendezésére november 30-án került sor. Az itt elfogadott intézkedési terv kitért többek között a pályakép-megbeszélések rendszerének bevezetésére, a pályakezdő fiatalok szakmai továbbképzésére, a fiatalok továbbtanulását, kutatási-fejlesztési tevékenysége előmozdítását szolgáló intézkedésekre, valamint az élet- és munkakörülményekkel, bérezéssel kapcsolatos kérdésekre.

Személyzeti munka, munkaügyi és létszámhelyzet, munkakörülmények

A Minisztertanács 1022/1980. (VII. 10.) számú határozata értelmében a személyzeti nyilvántartások korszerűsítésére, új minősítési rendszer kidolgozására került sor. Mivel a minősítésre kötelezettek száma jelentősen megnövekedett (kb. 250 fő), a minősítések elkészítésének megkönnyítésére egy 8 oldalas tájékoztató készült, amelynek alapján megkezdődtek a minősítések.

A munkaerőmozgás 1981-ben a következőképpen alakult: eltávozott a könyvtárból 46 státusos dolgozó (nyugdíj: 22, áthelyezés: 8, munkaviszonya megszűnt: 14, halál: 1, kilépett: 1), a könyvtár állományába került 32 fő.

A pártvezetőség felkérésére 1980 őszén munkabizottság vizsgálta az OSZK bérhelyzetét. A jelentés javaslatai alapján az 1981. évi bérkorrekció alkalmával rendkívüli béremelésben részesült a szakalkalmazott I. és a szakmunkás kategória. Az 1981-ben munkába lépő diplomások személyi alapbérét az előző évekhez képest megemeltük.

Bár a munkaerő-mozgás összkönyvtári viszonylatban nem volt magas, több osztályt (pl. a Gyarapítási osztályt, a Külföldi Folyóiratok Központi Katalógusát, néhány különgyűjteményt) érzékenyen érintettek. A fő problémát nem is minden esetben a végleges eltávozások, hanem a munkából hosszabb-rövidebb időre kimaradó dolgozók jelentették.

A változatlanul nagy számú munkanapot kitevő betegségek és főleg gyermekgondozási-ápolási távollétek mellett nagymértékben megnövekedett az egyéb okok miatt, elsősorban a tanulmányi okokból távollevők száma (továbbképzés, továbbtanulás). A képzési formákkal járó fizetéses vagy fizetés nélküli szabadságok, engedélyezett távollétek különösen az egymásra épülő, többségükben normázott és külső tényezők által meghatározott munkafolyamatokat végző osztályok zökkenőmentes működését nehezítik meg. Más probléma jelentkezik a különgyűjteményeknél, ahol a létszámhelyzet csaknem két évtizede stagnál. A létszámfejlesztés elmaradását mindaddig a vári felkészülés, valamint az újonnan jelentkező, országos feladatok előtérbe helyezése indokolta. Ennek eredményeként 1981-re, a vári beköltözés előtt, éppen az új épületben különösen fontos szerepet betöltő nemzeti könyvtári gyűjteményrészek felkészülési lehetősége, feltártsági szintje nem biztosított. A munkatervi feladatok maradéktalan teljesítésének

akadályává válik az is, amit másrészt pozitívumként kell értékelnünk: a kutatómunka fellendülése, a továbbképzésre, nyelvtanulásra, tudományos-fokozat megszerzésére irányuló törekvések, a külföldi ösztöndíjak, nemzetközi szervezetekben való közreműködések, külföldi előadások stb. Mind ezek egyfelől a könyvtár rangját és hírnevét növelik, másfelől azonban a munkatervi feladatok teljesítésének nem válnak előnyére. Az olvasó- és tájékoztató szolgálatot, valamint a különgyűjteményeket magában foglaló főosztályon az említett okokból távollevők átlagosan az összlétszám egy-harmadának hiányát jelentették. Ez a létszám nemcsak a fejlesztésre, de még a jelenléti szolgálathoz és a napi, folyamatos munkákhoz sem elegendő.

Nem kevésbé jelentősek a munkavégzés szempontjából a megfelelő munkakörülmények, amelyek különösen a könyvtári futószalag állomásait magában foglaló főosztályon kedvezőtlenek s a jelenlegi elhelyezésben a munkamenet ésszerűségét akadályozzák (többszöri anyagrazkodás, könyv-szállító kocsik elhelyezési lehetetlensége stb.). Rendkívül nehéz munkakörülmények között dolgoztak azon munkatársaink, akik munkájukat a vári épületben (raktárakban) kellett végezzék.

Elkészült a könyvtár *Munkaügyi Szabályzata* az 1981–1985. évekre, majd röviddel ezután megjelent ennek módosítása is, amely már az ötnapos munkahétre való áttérés szabályait is magába foglalta. Ezzel egyidejűleg megtörtént a felkészülés a könyvtár egész területén az ötnapos munkahét bevezetésére 1982. január 1-től, a nyilvános szolgálat nagyjából változatlan fenntartása mellett.

Kitüntetések, jutalmazás

A könyvtár vezetőségének javaslatára dr. Kecskeméti István a Munka Érdemrend ezüst fokozata kitüntetést kapta. A Szocialista Kultúráért kitüntető jelvényt Belencsik Lajos, dr. Csillag Lászlóné, Deli Györgyné, Demény Ottóné, Froemel Károlyné, Gyulai Árpád, dr. Hegedűs Károly, dr. Illyés Katalin, Jánka Józsefné, dr. Nagy Zsoltné, Samkó Ferencné, dr. Tornya Alice, dr. Tremkó Györgyné, dr. Ürögdi Györgyné, dr. Vizkelety Andrásné, a Kiváló Munkáért kitüntető jelvényt Bán Józsefné, Boda Józsefné, Farkas Ágnes, Hajdú Sándorné, Illy Lászlóné, Kocsy Lászlóné, Nagy László, Nemere Zoltánné, dr. Neumayer Katalin, dr. Pálincás Györgyné, Palotás Endréné, dr. Réti Lászlóné, Sándor Ernő, Somogyvári Gyula, Szabó Istvánné, Tóthné Székely Ágnes, Tóth Sándorné és Varga Lajosné kapták.

Május 1. alkalmából kiemelkedő társadalmi munkájáért 8 fő, az év során nyújtott rendkívüli munkateljesítményéért 20 fő, tartósan jó munkája elismeréseként november 7. alkalmából 308 fő részesült jutalomban.

Kutató- és fejlesztő munka, kiadványi tevékenység

A 101/1970. sz. KM utasítás könyvtárunkat kutatóhellyé nyilvánította. Az 1981. évben jelent meg az a miniszteri és akadémiai utasítás, amely az OSZK-t a művelődési miniszter közvetlen irányítása alatt álló, az MTA által támogatott intézménnyé nyilvánította, a kutató-fejlesztő tevékenység

tartalmi meghatározását, szervezési formáit és személyi feltételeit — a már említett 1980. évi rendelettel együtt — megalapozta.

Mindezek alapján 1981-ben első kötelezettségünk a középtávú kutatási tervjavaslat összeállítása volt. A könyvtár vezetői az elmúlt öt év (1976 — 1980) eredményeit számbavéve, ezekről részletes középtávú beszámolót összeállítva foglalták össze a következő időszakra szóló elképzeléseiket, amelyek részben nemzeti könyvtári, részben könyvtári fejlesztési kötelezettségeinkből fakadnak és az országos kutatási rendszer egészébe szervesen épülnek be. A tervjavaslatokat mind főhatóságunk, mind pedig az MTA elfogadta és jóváhagyta.

A K + F feladatok megfogalmazásával párhuzamosan folyt a már említett 1980-as utasítás alapján a tudományos dolgozók kijelölésének, illetve meghatározott kategóriákba sorolásának előmunkálata. Az év végére elkészült besorolási javaslatot az intézmény főigazgatója — a megfelelő fórumokon lezajlott viták után — 1982 legelején jóváhagyta.

Az új kutatási mechanizmus kidolgozása — amely részben még 1982-re is átnyúlt — nem akadályozta a könyvtárat K + F tevékenysége folyamatos vitelében. Komolyabb nehézséget jelentett viszont a pénzügyi támogatás késedelve. Bár 1981-ben — kutatási tervünk elfogadása után — elvben más anyagi források is megnyíltak a könyvtárban végzett munkák segítésére, ezek folyósítására még nem került sor. Az év jelentős eseménye, hogy megjelent Berlász Jenő monográfiája: *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802 — 1867* címen. A közel 560 oldalas mű a legteljesebb tudományos apparátussal tárja fel intézményünk első 65 évének életét. Nemesak saját múltunk hiteles megismerését szolgálja, hanem egyben a magyar művelődéstörténet adott korszakának is értékes forrása.

A könyvtár anyagának feltárása és közzététele terén végzett, szaktudományi felkészültséget igénylő munkákról a bibliográfiai résznél számoltunk be.

A fejlesztési munkák egyik súlyponti feladata a könyvtári munkafolyamatok ésszerűsítése, technológiai tökéletesítése volt. Az eredmények közé kell sorolnunk az *MNB* és az *Új Könyvek* dokumentumleírási tevékenységének teljes integrálását, a közművelődési könyvtárak központi katalóguscédula-ellátásának a reformját (az MSZ 3424/I. szabvány szerinti leírás meghonosítását, az *MNB* leírások adaptálásával), a *CIP* (leírás a kiadványban) előkészítését az imprimatúra-példányok alapján történő előzetes leírásra való fokozatos áttéréssel. Számítástechnikai fejlesztési munkálataink középpontjában a gépi háttér megszerzése állott, a TS 51 jelű intelligens terminál fokozatos kifejlesztésével a Számítástechnikai Koordinációs Intézettel való vonalkapcsolat létrehozásával. Ugyancsak a jelentősebb fejlesztési munkák közé kell sorolnunk a törökbálinti tárolókönyvtár küszöbön álló átadás-átvételével összefüggő előkészítési teendőket, ideértve a szombathelyi Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtárral megkötött megállapodásunkat a Vas megyei főlőspéldányanyag összegyűjtéséről és átvételéről.

A kutatónap tevékenység az elmúlt évben is a már szokásos keretek között folyt. Az év elején 72 munkatársunk részesült kutatónap kedvezményben, közülük negyvenen összesen 44 könyvtártudományi, harmincketten pedig azonos számú egyéb (irodalom- és történettudományi stb.)

téma feldolgozására kaptak lehetőséget. Kutatás céljára általában heti egy nap állt rendelkezésre, csupán három kezdő kapott heti 4 - 4 óra időt feladatának megoldására.

A könyvtártudományi területen dolgozók tizenöten folytattak fejlesztő tevékenységet (17 témára vonatkozóan), a többiek témája — kevés kivételtől eltekintve — történeti jellegű volt. (Kézirat-, könyv-, illetve nyomdászattörténettel tizenhárman, könyvtártörténettel hárman foglalkoztak.) Hungarika kutatásokat — különböző területeken — öten végeztek. Néhányan OSZK állományrészek feltárására, bibliográfiák összeállítására stb. fordították kutatóidejüket. Más tudományterületeken domináltak az irodalomtudományi kutatások (19 téma), lényegesen kevesebb volt a történet-tudományi (7 téma), ezen kívül három nyelvészeti, két zenei és egy színház-történeti kutatást tartottunk nyilván.

Az elmúlt évihez képest valamelyest visszaesett az egyetemi doktori disszertáción dolgozók száma: 1981-ben hét fiatal igényelt erre a célra kutatónapot. (1980-ban 12 fő). Valamennyien irodalomtudományi, történettudományi vagy nyelvészeti témából kívánnak doktorátust szerezni. Többen dolgoznak kandidátusi, illetve nagydoktori értekezésükön. 1981-ben egyik fiatal kollégánk — dr. Vásárhelyi Judit — kandidátusi fokozatot nyert el. Vele együtt jelenleg 8 kandidátus és egy tudományok doktora dolgozik intézményünknel.

A könyvtár Tudományos és Közművelődési Bizottsága az OSZK történettel kapcsolatos kérdéseken túl több ízben a Keresztury-pályázatra beérkezett művek elbírálásával foglalkozott és javaslatát előterjesztette a könyvtár vezetőségének. A pályázatra négy mű érkezett be, ezek közül kettőt tartott jutalmazásra érdemesnek az intézmény vezetősége: Pavercsik Ilona *A löcsei Brewer nyomda története a 17—18. században* c. és Morvai Zsuzsanna *A Wigand család nyomdászati és könyvkiadói tevékenysége* c. tanulmányát díjazta.

A kiadványok előkészítésével, szerkesztésével, valamint előállításával kapcsolatban ez évben is számos nehézséggel kellett megküzdeni. Pénzügyi bizonytalanságok, a szervezésben mutatkozó hiányosságok lassították a munkát. Az év végi torlódás újra bebizonyította a kiadványelőkészítéssel és a kiadványtárral foglalkozók szűk keresztmetszetét.

A kiadványok előállításánál már évek óta fennálló nehézségek arra késztettek bennünket, hogy behatóan foglalkozzunk a mikrofilmlap formájában történő kiadás lehetőségeivel. E témát dr. Németh Mária tud. titkár előterjesztésében a könyvtár Vezetői Tanácsa is megtárgyalta. A hozott határozatok értelmében — egyelőre szerény mértékben — de ezzel a közreadási móddal is élni fogunk. E tevékenységet mennyiségi tekintetben két tényező határozza meg: a könyvtár állományvédelmi programja (a kiadás nem veszélyeztetheti ezen alapvető feladat teljesítését), országos viszonylatban pedig a használatás szűk lehetősége. Ez utóbbi tekintetében országosan jelentős fejlesztésre volna szükség.

Képzés

Képzési tevékenységünk középpontjában az első könyvtárkezelői tanfolyam megszervezése, majd októberi megindítása állt. (A tanfolyam 1982. júniusában fejeződött be.) Az OSZK 17 hallgatója mellett az Egyetemi Könyvtár, az Országgyűlési Könyvtár és a Gorkij Könyvtár összesen 11 dolgozója, valamint két kis könyvtár egy-egy munkatársa vett részt. Az előadásokat az OSZK és az említett könyvtárak munkatársai tartották.

Főiskolai, egyetemi tanulmányait 2 fő kezdte meg, magasabb évfolyamon 23 fő folytatta. Az ELTE könyvtári kiegészítő szakára heten nyertek felvételt. Az információs kiegészítő szakon hárman kezdték meg tanulmányaikat.

Többéves előkészítő munka után 1981. szeptemberében az OSZK és a Képző- és Iparművészeti Szakközépiskola szervezésében megindult a középfokú könyv- és papírestauráló tanfolyam. Az 1981/82-es tanévben 7 dolgozónk kezdte meg tanulmányait.

A Marxizmus—Leninizmus Esti Egyetemen 8-an folytattak tanulmányokat. A Művelődésügyi Minisztérium által szervezett intenzív nyelvtanfolyamokra 11 főt vettek fel (angol: 3, orosz: 1, német: 7). Folytatódtak a KISZ szervezésében indult nyelvtanfolyamok is (angol, orosz, latin).

Továbbképzés

A továbbképzésben elsősorban a KMK tanfolyamai említhetők. Az „Információs rendszerek és szolgáltatások a társadalomtudományokban” c. téma foglalkozásain három dolgozónk vett részt, az „Osztályozás — koordinált indexelés” előadásain pedig kettő. Jelentős eredményeket mutatott fel az osztálykeretekben történő továbbképzés. (A Régi Nyomtatványok Tárában pl. a 16. századi külföldi nyomtatványok publikálásának egyetemes és magyar szempontjaival foglalkoztak, az MNB Szerkesztőségében a címléirési és kódolási kérdésekről tartottak heti megbeszélést az adatlap kitöltők és címléírók részére, megbeszéléseket folytattak az MSZ 3440 sz. szabvány értelmezéséről. A Repertórium Szerkesztőségének tagjai a tárgy-szavazás kérdéseit vitatták meg több alkalommal.)

Sokan éltek a külső intézmények továbbképzési lehetőségeinek igénybevételével. Egy munkatársunk a SZÁMOK Rendszertervezői, rendszerszervezői tanfolyamán vett részt, míg egy másik 10 napos NTMIR tanfolyamon kapott képzést. A Térképtár dolgozói a földrajzi társaságok, szakmai egyesületek rendezvényeit látogatták rendszeresen, a Restauráló Laboratórium és Hírlapállományvédelmi osztály munkatársai pedig nemzetközi és hazai konferenciákon, a MTESZ egyik szakbizottságában, a TIT keretében fejlesztették ismereteiket.

Nemzetközi kapcsolatok

A könyvtár egyes osztályai — szakmai tevékenységük során — közvetlen kapcsolatban állnak számos külföldi intézménnyel és nemzetközi szervezettel. Szakirányú munkájuk ismertetésére tehát a megfelelő helyen kerül

sor, itt a nemzetközi kapcsolatokról általános összefoglalást és jellemzést adunk.

Ebben az évben léptek életbe az 1981/85-ös tervidőszakra szóló, a szocialista országokkal kötött államközi kulturális egyezmények. (Jugoszlávia viszonylatában 1980/82-es időszakra szóló egyezmény van érvényben.) Az új egyezmények általában megerősítik az OSZK-nak a szocialista országok partnerintézményeivel való közvetlen együttműködését, a személycserére fordítható napok számát azonban néhány viszonylatban csökkentették (Csehszlovákia, Lengyelország, Szovjetunió). Némileg bővült az együttműködő intézmények köre, megfelelő személycserre kerettel. (Kijev, Ukrán Állami Köztársasági Könyvtár, Kassa, Állami Tudományos Könyvtár, ill. Városi Könyvtár.)

Intézményközi megállapodás megújítására és aláírására került sor a moszkvai Lenin Könyvtárral az 1981/85-ös időszakra. Többéves előkészítés után ebben az évben létrejött az együttműködést rögzítő első közvetlen megállapodás a leningrádi Szaltükov-Scsedrin Könyvtárral ugyancsak az 1981/85-ös időszakra. Előkészítettük a martini Matica Slovenskaval való megállapodásunk megújítását, ugyanez folyamatban van a pozsonyi Egyetemi Könyvtár viszonylatában. Végleges formát és jóváhagyást nyert a kassai Állami Tudományos Könyvtárral való megállapodásunk. Az intézményközi kapcsolatok személyes megtárgyalására nyílt lehetőség Prágában, Kassán, továbbá Budapesten a Matica Slovenska, ill. a pozsonyi Egyetemi Könyvtár képviselőivel. Elsőízben került sor személyes kapcsolatfelvételtre a Litván Nemzeti Könyvtárral Algirdas Kancleris igazgatóhelyettes budapesti látogatása révén. Ugyancsak elsőízben utazhattak munkatársaink hungarikakutatásra a kijevi Ukrán Állami Köztársasági Könyvtárba. Megvalósult ez évben a vezetői szintű személyes kapcsolat felvétele az osztrák Nemzeti Könyvtárral. Dr. Josef Zessner-Spitzenberg, az Österreichische Nationalbibliothek igazgatója mint az OSZK vendége egyhetes hivatalos látogatásra érkezett hazánkba. Látogatása elsősorban a kölcsönös tájékozódást szolgálta, de a tárgyalások során máris megmutatkoztak azok a pontok, ahol a közös együttműködés lehetséges, sőt kívánatos volna (austriaca-hungarica kutatások, egyes különgyűjtemények szorosabb együttműködése stb.) Budapesti tárgyalásokra érkezett hozzánk M. Rosenbaum, a párizsi ISDS Központ igazgatója. Rövid látogatásra fogadtuk N. Clavel-t, a lausannei Egyetemi Könyvtár, S. B. Aje-t, a nigériai Nemzeti Könyvtár igazgatóját.

A szocialista országok nemzeti könyvtárainak együttműködése keretében a részt vevő országok könyvtárügyi és nemzeti könyvtári vezetőinek 10. jubileumi tanácskozását Varsóban rendezték. Az OSZK képviselőjében Zircz Péter főigazgatóhelyettes vett részt az értekezleten. — A szakértői bizottságok munkájában ez évben is tevékenyen közreműködtünk. Az állománygyarapítási szakértők moszkvai konferenciáján dr. Havasi Zoltán főigazgatóhelyettes és dr. Ferenczy Endréné vettek részt, a kurrens nemzeti bibliográfiák 6. szakértői tanácskozásán Moszkvában Fügedi Péterné és Zöldi Péter képviselték a könyvtárat. A központi katalógusok és a könyvtárközi kölcsönzés szakértői testülete 1982-es budapesti ülésének előkészületi munkáit megkezdtek.

A közös tudományos munka keretében az együttműködést irányító Lenin Könyvtár kiadásában az év folyamán megjelent *A szocialista nemzeti könyvtár feladatai* c. kötet, mely a nemzeti könyvtárak tipológiai sajátosságait a szocialista társadalomban vizsgáló, az 1976–80 közötti időszakban lefolyt nemzetközi összehasonlító kutatás eredményeit összegezi. A vizsgálatokban könyvtárunk is részt vett és a kötethez részanyagokat készített.

A tudományos együttműködés keretében a Lenin Könyvtárnak bejelentettük részvételi készségünket az állományvédelmi kutatások témakörében, különös tekintettel a hírlap- és kéziratgyűjtemények védelmére és a mikrofilmezésre.

A KGST-országok információs rendszereinek (NTMIR) együttműködése keretében részt vettünk a szabványosítási munkákban, az IKARR (Időszaki Kiadványok Automatizált Regisztrációs Rendszere) munkálataiban és az Interinformkultúra, a szocialista országok kulturális és művészeti információs szerveinek együttműködésében.

1981-ben a szocialista országokba utazott 65 munkatársunk (1980: 54), közülük hungarikakutatást végzett 20 fő, tapasztalatcserére, tárgyalások folytatására utazott 22 fő, konferencián 19 fő, nyelvi továbbképzésen 4 fő vett részt. Országok szerint: Bulgária 1, Csehszlovákia 19, Jugoszlávia 10, Lengyelország 6, NDK 18, Szovjetunió 11 fő. — A szocialista országokból a csereegyezmények keretében 35 könyvtárost fogadtunk, akik összesen 226, azaz átlagosan 64 vendégnapot töltöttek nálunk. (1980: 26 fő, 229 vendégnapra.)

Jelentős eseménye volt az évnek az OSZK—KMK által Budapesten rendezett 5. magyar—szovjet könyvtárügyi szeminárium. (nov. 24–25). Az előadók — G. Kondratyeva a Kulturális Minisztérium Könyvtárügyi Igazgatósága részéről, L. Inkova és R. Zotova a Lenin Könyvtár részéről — a szovjet könyvtárügy 1990-ig szóló távlati fejlesztésének irányelveiről tájékoztatták a magyar szakembereket, kül. tekintettel a könyvtártudományi kutatások alapp problémáira és a könyvtárak ideológiai nevelőmunkája módszertani támogatására.

A tőkés országokba 25 munkatársunk utazott, közülük hungarikakutatást végzett 5, könyvtári módszereket tanulmányozott 8, konferencián vett részt 11 fő (hatan előadást is tartottak), kiállítási anyagot kísért 1 fő. Országok szerint: NSZK 6, Ausztria 5, Franciaország 4, Olaszország 3, Anglia 2, Belgium, Hollandia, Spanyolország, Svédország, USA 1-1 fő.

Kiemelkedő szakmai és tudományos munkásságot végző munkatársaink révén egyre bővülő kapcsolatokról számolhatunk be. Az MTA és az Osztrák Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Vegyesbizottsága munkájában könyvtárunk is részt vállalt a két ország irodalmi múltjának feltárására közösen indított könyvsorozat létrehozásában az egyik szerkesztő, dr. Vízkelety András, az OSZK tud. főmunkatársa személyében. Ugyan ő osztrák meghívásra vett részt és tartott előadást az osztrák kéziratfeldolgozók részére rendezett kollokviumon Salzburgban és vett részt a Nemzetközi Lenau Társaság közgyűlésén Sindelfingenben (NSZK). Dr. Fried István osztrák meghívásra tartott előadást Eisenstadtban az osztrák irodalomról rendezett tudományos ülésszakon, nyugat-németországi meghívásra vett részt és tartott előadást a Studienkreis für Kulturbeziehungen in Mittel-

und Osteuropa 12. konferenciáján Würzburgban, a Szerb Tudományos Akadémia meghívására tartott előadást a szerb—magyar történészszimpozicion keretében. Dr. Borsa Gedeon az Istituto Centrale per il Catalogo Unico ... meghívására olasz könyvtárosok szemináriumán tartott előadást Rómában a régi nyomtatványok katalógizálási kérdéseiről, ismertette a 16. századi nyomtatványok világkatalógusának tervezetét. Ugyan ő vett részt a wolfenbütteli Könyvtörténeti Munkaközösség tudományos ülés-szakán és vezetőségi ülésén, mint a vezető testület felkért tagja. Dr. Murányi Róbert a Nemzetközi Hymnológiai Munkaközösség oxfordi kongresszusán tartott előadásával járult hozzá külföldi kapcsolatainknak a zenetudomány területén való erősítéséhez. Szűcs Jenőné mint a Londonban rendezett angol—magyar könyvtárügyi szimpozion résztvevője számolt be a hazai könyvtárgépesítés helyzetéről.

A nemzetközi szervezetek közül az IFLA 47., Lipcsében tartott közgyűlésén dr. Ferenczy Endréné, Fügedi Péterné, Kovács Ilona és dr. Borsa Gedeon vettek részt mint hivatalos küldöttek. Borsa Gedeon szakbizottsága vezetőségének leköszönő tagjaként csehszlovák kollégájának adta át a szervezettel kapcsolatos tapasztalatait. Az IFLA egyes szekcióival levelezési és adatszolgáltatási szinten tartottuk a kapcsolatot. Az ISO-nak egy párizsi konferenciáján vettünk részt. Tekintettel arra, hogy az AIBM kongresszus színhelye ebben az évben Budapest volt, munkatársaink közül többen részt tudtak venni, felhasználva az alkalmat külföldi szakemberekkel való személyes kapcsolatteremtésre. Az előkészítő-szervező munkákba a Zeneműtár valamennyi dolgozója bekapcsolódott. A kongresszus ideje alatt könyvtárunk dísztermében „Zenei könyvtárak és gyűjtemények Magyarországon” címmel kiállítás nyílt meg. A RISM munkálatok tervszerűen folytak. A kasseli RISM-központ ez évben munkaértekezletet tartott a különböző országokban folyó bibliográfiai feltáró munkák módszereinek egy-egyesítése céljából. Az értekezleten az OSZK részéről Murányi Róbert vett részt. Az NDK AIBM Nemzeti Csoportjának 3 évenként rendezett szakmai találkozásán Magyarországot Vavrincz Veronika képviselte. Az IASA, IADA, SIBMAS kapcsolataink a tájékozódás szintjén maradtak.

Szilvássy Zoltánné, mint az ISDS Igazgató Tanácsának 1980-ban két évre megválasztott elnöke számos, a szervezet irányításával, vezetésével összefüggő feladatot látott el és kétízben utazott Párizsba üléseken való részvételre. Az 1981-es októberi tanácskozásokat a francia fővárosban összekötötték az információs rendszer 10 éves fennállásának jubileumi ünnepeivel. Levelezési kapcsolatban álltunk az ISBN nyugat-berlini központjával is.

1981-ben hivatalosan voltak külföldön: a) szocialista országokkal kötött kulturális egyezmény, ill. intézményközi megállapodások személycseréje keretében Bulgáriában Vajda Gábor; Csehszlovákiában Baranyi Olga, Berlász Piroska, Borsa Gedeon, Horváth Tiborné, Illy Lászlóné, Malek Magdolna, Óvári Sándor, Patay Pálné, Somkuti Gabriella, Vásárhelyi Judit, Velencei Katalin, Zircz Péter, Zséli Lászlóné, Zsigmondy Árpádné; Jugoszláviában Bor Kálmán, Branda Gyuláné, Fallenbüchl Zoltán, Heltai János, Inota István, Koroknai Ákosné, Nagy Zoltán, Sándor Ernő; Lengyelországban Fejes Józsefné, Karácsonyi Rózsa, Somogyi Pálné, Sente Péter,

Zsembery Anna; NDK-ban Fügedi Péterné, Németh S. Katalin, Patay Pálné, Szabó András; Szovjetunióban B. Kozocsa Ildikó, Biegelbauer Pál, Bor Kálmán. *b)* Ösztöndíjas tanulmányúton voltak szocialista országokban: Csehszlovákiában Pavercsik Ilona, Plihál Katalin, Sonnevend Péter, V. Ecsedy Judit; NDK-ban Kalocsai László. *c)* Ösztöndíjas tanulmányúton voltak nyugati országokban: Ausztriában Németh S. Katalin, Sonnevend Péter, Zircz Péter; Belgiumban Wix Györgyné; Franciaországban B. Kozocsa Ildikó, Czigler Mária; Hollandiában V. Ecsedy Judit; NSZK-ban Borsa Gedeon; Olaszországban Bácskai Istvánné, Mohor Jenő; Spanyolországban Vízkelety András; Svédországban Kondor Imréné; USA-ban Wix Györgyné. *d)* Kongresszuson, ill. konferencián voltak szocialista országokban: Csehszlovákiában Zöldi Péter (Prága, a nemzeti bibliográfia gépesítésével foglalkozó konferencia); Jugoszláviában Fried István (Belgrád, szerb—magyar történelem szimpozium); Lengyelországban Zircz Péter (Varsó, szocialista országok nemzeti könyvtári igazgatói konferenciája); NDK-ban Belitska-Scholtz Hedvig (Berlin, Színkritikusok Nemzetközi Szövetsége szemináriuma), Borsa Gedeon, Ferenczy Endréné, Fügedi Péterné és Kovács Ilona (Lipcse, IFLA közgyűlés), Sonnevend Péter és Szűcs Jenőné (Berlin, NTMIR szabványosítási értekezlet); Szovjetunióban Baranyi Olga és Szilvássy Zoltánné (Moszkva, az NTMIR—IKARR rendszertanács ülése), Ferenczy Endréné és Havasi Zoltán (Moszkva, állományépítési konferencia), Fügedi Péterné és Zöldi Péter (Moszkva, bibliográfiai konferencia), Sonnevend Péter (Moszkva, az INTERFORMKULTÚRA konferenciája), Szűcs Jenőné (Moszkva, NTMIR szabványosítási konferencia). *e)* Kongresszuson, ill. konferencián voltak nyugati országokban: Angliában Murányi Róbert (Oxford, a Nemzetközi Hymnológiai Munkaközösség kongresszusa), Szűcs Jenőné (London, angol—magyar könyvtárügyi szimpozium); Ausztriában Vízkelety András (Salzburg, kéziratfeldolgozók kollokviuma); Fried István (Würzburg, kulturális kapcsolatok történetével foglalkozó konferencia); Franciaországban Szilvássy Zoltánné két alkalommal (Párizs, ISDS elnökségi és igazgató tanács ülése); NSZK-ban Borsa Gedeon (Wolfenbüttel, a Könyvtörténeti Munkaközösség vezetőségi ülése), Murányi Róbert (Kassel, RISM munkaértekezlet), Vízkelety András (Sindelfingen, a Nemzetközi Lenau Társaság közgyűlése), Olaszországban Borsa Gedeon (Róma, olasz könyvtárosok szemináriuma). *f)* Egyéb kiutazások szocialista országokba: Jugoszláviába Kiszely Olivérné (Lendva, nemzetközi cserekapcsolatok fejlesztése); NDK-ba Ferenczy Endréné (Drezda, a Sächsische Landesbibliothek jubileumi ülésszaka), Fodor Éva, Fülep Katalin, Heltai János és Nagy Lajosné (Halle, intenzív nyelvtanfolyam), Vavrincz Veronika (Weimar, részvétel az NDK zenei könyvtárosainak továbbképzésén). *g)* Egyéb kiutazások nyugati országokba: Ausztriába Fried István (Kismarton, előadás tartása osztrák—magyar irodalmi kapcsolatokról); NSZK-ba Vízkelety András (Marburg, kiállítási anyag kísérete).

Vári épület

A vári épület belső építési munkálatai ebben az évben nem haladtak előre a kívánt mértékben. Ennek legfőbb oka az épületben 1980. tavasza óta dolgozó lengyel vendégmunkásoknak az év elején más építkezéshez történt átirányítása volt. A vendégmunkások csak 1981. októberében folytatták újra a Várban a munkát. Emiatt nem lehetett megkezdeni a már korábban leszállított könyvszállító berendezésnek, a Teleliftnek beépítését. A restauráló laboratórium vári helyiségeinek az 1982-ben esedékes üzembehelyezéséhez szükséges munkálatok a megfelelő ütemben folytak.

A belső berendezés tekintetében a könyvtár a belső tervezőkkel együtt végezte a már elkészült tervek felülvizsgálatát. Ismételt tárgyalások folytak az új épületben létesítendő vagyonvédelmi berendezések kérdésében.

A könyvtári Várbizottság sorozatos üléseken tárgyalta a vári olvasószolgálat működési rendjének kérdéseit és meghozta a szükséges elvi döntéseket. Meghatározta a Várbizottság a vári létszámtöbblet-szükségletet és a gépszükségletet, továbbá a felköltözésnek és a vári működtetésnek előrelátható költségeit.

Az Állami Tervbizottság 1981. decemberi ülésén foglalkozott a Budavári Palota rekonstrukciójával. Az itt hozott döntés értelmében az OSZK vári épületét 1983. december 31-ig be kell fejezni.

Gazdálkodás, elhelyezés, beruházás, felújítás

A gazdálkodás anyagi és személyi feltételei, a munkakörülmények a beszámolási időszakban lényeges mértékben nem változtak. Az állami pénzügyekről szóló 1979. évi II. számú törvény végrehajtásáról, az állami költségvetési szervek gazdálkodásáról szóló új jogszabályok nagy része az év során folyamatosan megjelent. E jogszabályok minisztériumi, valamint intézményi szintű végrehajtásának, az új gazdálkodási rendszerre való áttérésnek, a számvitel (gazdasági ügyvitel) és bizonylati rend újbóli szabályozásának az előkészítése megkezdődött, különös tekintettel az állami költségvetés szerkezetének 1983. január 1-től bekövetkező változásaira.

A rendelkezésünkre bocsátott gazdálkodási keretek alapfeltételként biztosították, hogy az OSZK a szakmai feladatokat az ismert nehézségek (az elhelyezési körülmények mostohasága, a zsúfoltság, az épületek műszaki állagának fokozatos romlása stb.) ellenére is teljesíthesse.

Beruházási tevékenységünk a Törökbálinton épülő tároló könyvtár létesítésével, valamint a gépberuházások megvalósításával összefüggő feladatok végzése mellett a várbeli Központi Restauráló Laboratórium soron kívüli létrehozásával járó intézkedések megtételére, illetve azok kezdeményezésére irányult. A tároló könyvtár építése befejeződött, azonban a technológiai berendezés kivitelezésének befejezése — beleértve a teherlift kivitelezését is — a következő évre maradt.

A felújítási munkák során a zirci Reguly Antal Múemlék Könyvtár ún. barokk termének helyreállítása befejeződött. Az e műemlékkönyvtárunkban levő kutatószobák belső rendbehozását, berendezésük felújítását szintén elvégeztük.

Összeállította: Somkuti Gabriella

Az Országos Széchényi Könyvtár dolgozói 1981-ben

A) KÖNYVTÁR

Főigazgató

Dr. Jóború Magda
a neveléstudományok kandidátusa

Főigazgató-helyettesek

Fábry György gazdasági igazgató
Dr. Havasi Zoltán
az irodalomtudományok kandidátusa
Óvári Sándor igazgató
Zircz Péter

Főosztályvezetők

Dr. Ferenczy Endréné
Fügedi Péterné
N. Rác Aranka
Dr. Pajkossy György

Főosztályvezető-helyettesek

Dr. Hernády Dénes
gazdasági igazgatóhelyettes
Ónódy Miklós

Osztályvezetők

Belitska-Scholtz Hedvig
Beöthy Bertalané
Dr. Bikich Györgyné
Dr. Borsa Gedeon
Fejes Józsefné
Gyulai Árpád
Kastaly Beatrix
Dr. Kecskeméti István
Dr. Komjáthy Miklósné

Dr. Kondor Imréné

Kovács Ilona

Kovács József

Malomsoki János

Dr. Markovits Györgyi
az irodalomtudományok kandidátusa

Mészáros Pálné

Milhoffer Alajos

Mohor Jenő

Dr. Németh Mária

Dr. Patay Pálné

Rakovszky Istvánné

Dr. Ráduly Márta

Rosta Lajosné

Soltész Zoltánné dr.

Somkuti Gabriella

Sonnevend Péter

Szilvássy Zoltánné

Dr. Szűcs Jenőné

Dr. Tóth Lajos

Tőkés Lászlóné

V. Dr. Windisch Éva

a történelemtudományok kandidátusa

Dr. Vekerdi József

a nyelvtudományok doktora

Dr. Wittek Lászlóné

Dr. Wix Györgyné

Osztályvezető-helyettesek

Baczoni Tamásné

Bor Kálmán

Dr. Csillag Lászlóné

Gajtkó Éva

Dr. Hegedűs Károly
Jávor Péterné
Karácsonyi Rózsa
Mártován Gyuláné
Dr. Nagy Zsoltné
Rohács Ervin
Schneller Károly
Tamás Péter
Dr. Ürögdi Györgyné

Főmunkatárs I.

Dr. Balogh György csop. vez.
Dr. Batári Gyula
Berlász Piroska csop. vez.
Botka Ferencné csop. vez.
Darabos Pálné
Dr. Fallenbüchl Zoltán
Dr. Fried István
az irodalomtudományok kandidátusa
Galamb Györgyné
Hervay Ferenc
Dr. Kelecsényi Gábor
Dr. Kemény G. Gábor
az irodalomtudományok kandidátusa
Kiszely Olivér
Miklóssy János csop. vez.
Miklóssy Jánosné csop. vez.
Mikó Lajosné
Murányi Róbert
Pap Zoltán
Papp Ferencné csop. vez.
Sipos Márta csop. vez.
Somogyi Pálné
Dr. Spira Györgyné
Dr. Vízkelety András
a irodalomtudományok kandidátusa
Zágonyi Ilona csop. vez.
Zöldi Péter
Zsemberi Anna

Főmunkatárs II.

Balogh Judit
Dárdai Miklósne
Dr. Divényiné Váradi Zsuzsa
csop. vez.
Dömötör Lajosné

Froemel Károlyné csop. vez.
Dr. Horváth Istvánné
Dr. Illyés Katalin
Juhász Lászlóné
Karakas Péterné csop. vez.
Kiszely Olivérné
Kovács Istvánné dr.
Kunszabó Ferenc
Dr. Melczer Tibor
Nagy Lajosné
Sándor Ernő
Szász Andrásné
Szegedy-Maszák Mihályné
Dr. Szegleti Ildikó
Szöllősy Éva csop. vez.
Tóth Sándorné dr.
Vavrinecz Veronika csop. vez.
Dr. Vlastaris Orsolya
a nyelvtudományok kandidátusa

Szakalkalmazott I.

Antonya Zsuzsa
Bácskai Istvánné
Baranyi Olga
Dr. Bálint Tiborné
Dr. Beck Ivánné
Bellágh Rózsa
Dr. Burián Ignácné
Butor Veronika
Dr. Csecserits Istvánné
Dérczy Péter
Fülep Katalin
Grallert Izabella
Gróh Gáspár
Gróh Gáspárné
Gulyás Gabriella
Haydené Kis Zsuzsanna
Dr. Heltai János
Illy Lászlóné
Juhász Katalin
Kamondi Antal
Kiss Dénesné
Dr. Koroknai Ákosné
Kökössy Gabriella
Dr. Kunszt Zoltánné csop. vez.
Kürti Lászlóné Kiss Éva
Lancsák Zsuzsanna
Dr. Lichtmann Tamás

Dr. Maróthy Jánosné
 Melegh Elek
 Morvai Zsuzsanna
 Muzslay Lászlóné
 Müller Rodica
 Nagy László
 Nagy Zoltán csop. vez.
 Németh Gabriella
 Németh László
 Neumayer Katalin
 Dr. Németh S. Katalin
 Orbán Emőke
 Patay Lászlóné
 Dr. Pavercsik Ilona
 Perczel Erzsébet
 Péterffy Judit
 Plihál Katalin
 Rajka Ágnes
 Dr. Réti Lászlóné
 Révai Zsuzsanna
 Sára Ágnes
 Sárkány Mihályné
 Dr. Simon Miklósné
 Sonnevend Péterné
 Sövény Zoltán
 Süle Gábor
 Szabó András
 Szabó Géza
 Szalai Gindl Rozália
 Dr. Szenté Péter
 Takács Jánosné
 Tolnai Lászlóné
 Dr. Tornyai Alice
 Tóth Árpád
 V. Dr. Écsedy Judit
 Vajda Gábor
 Dr. Vásárhelyi Judit
 Dr. Velencei Katalin
 Veöreös Enikő
 Dr. Wojtilla Gyuláné
 Zana Ferenc
 Dr. Zarnóczkiné Héjjas Eszter

Szakalkalmazott II.

Babucsik Péter
 Bánáti Istvánné
 Biegelbauer Pál

Bódás Éva
 Borsányi Ferenc
 Deli Györgyné
 Demény Ottóné
 Dobai Miklósné
 Farkas Ágnes
 Gál Ágnes
 Gál Júlia
 Gyimesi Pál csop. vez.
 Hissler Donátné Soós Ágnes
 Homor Ferenc
 Horváth Gyuláné
 Horváth Tiborné
 Kasánszky Zsombor
 Dr. Kausay Tiborné csop. vez.
 Kálóczy Lajosné
 Kocsy Lászlóné
 Dr. Losonci Andrásné
 Magyar Miklósné
 Marillai Zsuzsa
 Nemeshanyi Hubáné
 Orvos Mária csop. vez.
 Óvári Gézáne
 Pál Ágnes
 Dr. Pálinkás Györgyné
 Palotás Endréne
 Pócsi Árpádné
 Révay Rita
 Sajtós Endre
 Samariay-Leölkes Katalin
 Dr. Sándor Istvánné
 Simon Jánosné
 Somogyi Lajosné
 Somogyiné Gál Katalin
 Sopronyi János
 Dr. Susánszky Zoltánné csop. vez.
 Szabó Ervin csop. vez.
 Száraz Györgyné
 Szelesi Rózsa
 Szőnyi Éva
 Toma Imréné
 Tomits Ottília
 Urbán Gusztávné
 Velich Sándorné
 Dr. Vissi Gézáne
 Wolf Magdolna
 Záhony Éva
 Zsigmondy Árpádné

Szakalkalmazott III.

Appel Károlyné
Balogh Andrásné
Bálint Nagy Tünde
Bánfi Szilvia
Bán Katalin
Bászler Katalin
Beleznai László
Béres Deák Lászlóné
Bókay Béláné
Borsa Zsófia
Borsányi Ferencné
Both Magdolna
Branda Gyuláné
Csucs Dalma
Czigler Mária
Dr. Debulay Imréné csop. vez.
Falvainé Szabó Edit
Farnady Lívia
Fodor Éva
Földessy Péter
Frank Ágnes
Gabányi Gézáne
Galaba Irén
Gálos Gáborné
Gyorgyevics Tamásné
Hausenblasz Róbertné
Herke Péter
Dr. Hernádi Lászlóné
Holtzinger Gáborné
Horváth Pál
Horváthné Payer Berta
Dr. Jáky Lászlóné
Kaibinger Károlyné
Kalocsai László
Kálmán Péterné
Kereszturyné Jónás Mária
Kis Elemérné
Kiss Jenőné
Kozák Miklósné
Kricsfalussy Lászlóné
Lovászné Vona Katalin
Malek Magdolna
Dr. Nyáry Gálné
Papp Andrásné
Papp Sámuelné
Pásztor Rezsőné

Perlaki-Horváth Lászlóné
Pulayné Szucsák Katalin
Ravasz Erzsébet
Dr. Rózsa Miklósné
Somorjai Olga
Somogyvári Gyula
Szénási Lászlóné
Szóts Endréné
Takács Béláné
Tóthné Székely Ágnes
Dr. Vajda Tádéné
Vajnai Sándorné
Varga Lajosné
Vizsolyi Gyuláné
Vladár Edit
Zölde Kornélia

Szakalkalmazott IV.

Antal Edit
Ábry Béláné
Ács Istvánné
Bácsvári Anna
Barsin József
Bárdosy Éva
Belencsik Lajos
Benkő József
Bleicher Ferencné
Borsányi Zsuzsanna
Csajkovits Józsefné
Gazdag Tibor
Gömbös Lajosné
Haász Erzsébet
Hermány Csabáné Szatmári Beatrix
Hódy János
Jáger Judit
Kádár László
Kisfaludy Puha Györgyi
Koczkás Zoltánné Bozzay Éva
Kókay Péterné Horváth Orsolya
Korber Károlyné
Lányiné Hajdú Lívia
Mártonffy Attila
Dr. Pál Albertné
Pataki Gáborné Körösi Sarolta
Prepeliczay Györgyné
Radnóti György
Reichenberger Jánosné
Riba István

Sárosi Attila
Sefcsik Gyuláné
Sinkó Pálné
Szilágyi József
Szilágyi Péter
Tarcsai Gáborné
Tatai András
Tibolya Istvánné
Tölgyesi Lászlóné
Török Sára
Vén Tiborné

Ügyintéző II.

Járvás Andrásné
Mihály Józsefné
Reisenleitner Lajosné

Ügyintéző III.

Balassa Jenőné
Bolgár Tamásné
Einhorn Tiborné
Dr. Erényi Ivánné
Farkas Judit
Gaál Mária
Görgeyné Kovács Katalin
Jenei Anna
Kosznovszky Sándor
Kovács b. Istvánné
Dr. Lakatos Lászlóné
Lőrinczné Juhász Márta
Dr. Lugosi Andorné
Mencsik Pál
Nemere Zoltánné
Pap Béláné
Radics Lajos
Rákóczy Csabáné
Savanyó Rezsőné
Szász Jánosné

Ügyintéző IV.

Jánka Józsefné
Jónás Lászlóné
Mohr Kálmán
Szomolányi Elemérné

Ügyviteli alkalmazott II.

Dr. Kovács Mihályné

Műhelyvezetők

Balázs Ferencné
Deutsch Dávid
Farkas Ottó
Fodor Béla
Gerőly Józsefné
Mürschberger Ferencné
Németh Jánosné
Samkó Ferencné
Schmidka Ferenc
Stroh Tamásné
Szabó Istvánné
Tábori Györgyné
Tremmel József

Szaktanácsadók I.

Bartókné Hajdú Erzsébet
Csillag Ildikó
Dányi Gyula
Dózsáné Vörösváry Hajnalka
Fazekas Gáborné
Gáspár Istvánné
Gáspár Pál
Grineusz Ferencné
Hollós János
Horváth Miklósné
Horváthné Solymár Ildikó
Hörömpöli Andrásné
Járdai György
Klenczner Lászlóné
Koczka Katalin
Kucska Lászlóné
Kun Miklósné
Mazula Károlyné
Molnár Béla
Murányi Mihályné
Papp Árpádné
Prepelicza István
Pusztai Ervin
Pusztai Istvánné
Reczetár Kálmán
Siklós Gyuláné
Szűcs Károlyné
Tóth Tiborné
Törpényi Lajos
Urbauer László
Zséli Lászlóné

Szakmunkás II.

Bujk Anna Mária
Molnár János
Takács Jenő
Uburnyák Katalin
Urbányi Vilmos

Betanított munkás I.

Balázsovics Mihály
Balogh Attiláné
Balogh Lóránt
Barnaföldi Gábor
Bartók Péter
Berey Béla
Boda Józsefné
Borsos Attila
Chapó Gertrúd
Deák Sándor
Donaberger Emil
Faltusz Jánosné
Hegyi Andrásné
Holczmüller József
Horváth Józsefné
Inotai István
Kalácska József
Kassai Lajos
Kis Gábor
Kiss Gábor
Koczás Zoltán
Kovács Lajosné
Körmendi Miklósne
Krizka Györgyné
Kuczog Lajosné
Kurecz Antalné
Lőrincz Dezső
Maksa Lajosné

Pataki Gábor
Rásy Árpád
Sági Gábor
Strupka József
Sutka Istvánné
Szép Sándorné
Szita Gábor
Szőke Józsefné
Tiszai István
Trencsényiné Varga Katalin
Vágvölgyi Tamás
Várszegi Róbert
Weeber Tibor

Betanított munkás II.

Balogh Mária
Bán Józsefné
Berey Béláné
Debreczeni Károlyné
Ernszt Mihályné
Haás Sándorné
Hajdú Sándorné
Hajós Csabáné
Mayer Jánosné
Mészáros Mihályné
Rosta Jánosné
Scherer Rafael
Szeles Árpádné
Szerdai Tiborné
Tóbiás Jánosné
Urbauer Lászlóné

Gépkocsivezetők

Bagóczky Béla
Rétháti János
Szabó József

B) KÖNYVTÁRTUDOMÁNYI ÉS MÓDSZERTANI KÖZPONT

Főigazgató-helyettes

Papp István

Osztályvezetők

Bereczky László

Gerő Zsoltné

Dr. Kamarás István

Dr. Katsányi Sándor

Pelejtei Tibor

Szente Ferenc

Főmunkatárs I.

Fodor András
Fogarassy Miklós
Dr. Károlyi Zsigmondné
Dr. Kövendy Dénes
Dr. Urbán László
Dr. Urosevics Danilo
a történelemtudományok kandidátusa

Főmunkatárs II.

Gereben Ferenc
Dr. Nagy Attila
Nagy Lajos

Szakalkalmazott I.

Bartos Éva
Bárdosi Mária
Benkő Attiláné
Csapó Edit
Füle Sára
Havas Katalin
Dr. Kenyéri Katalin
Kovács Katalin
Lakatos András
Mándy Gábor
Pál Tiborné
Rác Ágnes
Dr. Skaliczky Józsefné
Szabó Lászlóné
Színai Tivadarné
Táborossy Zoltán
Tóth Tibor

Törökné Jordán Katalin
Török Sarolta
Tremkó Györgyné
Vajda Kornél
Varga Ildikó

Szakalkalmazott II.

Bereczky Lászlóné
Cavalloni Gyöngyi
Feimer Ágnes
Freisinger Jenő
Hegyközi Ilona
Herboly Miklósné
Kiglicsné Katona Rita
Kovács Lászlóné
Moór Istvánné
Pázmán Péter
Sarlós Veronika
Szende Lászlóné

Szakalkalmazott III.

Dr. Czinner Tiborné
Jávori Ferencné

Szakalkalmazott IV.

Búza Ágnes
Halmai Szilvia
Szita Júlianna

Ügyviteli alkalmazott I.

Kovács Árpádné
Dr. Pákh Tiborné

A KÖNYVTÁR ÁLLOMÁNYA

	Állomány 1980. dec 31.	Gyarapodás 1981-ben	Fogyaték 1981-ben	Állomány 1981. dec. 31.
Könyv ¹	1 964 279	26 192	24 671 ²	1 965 800
Időszaki kiadvány ³	222 673	5 926	426 ⁴	228 173
Kézirat	554 823	13 531	—	568 354
Zenemű	120 147	4 951	—	125 098
Térkép	178 947	519	—	179 466
Kisnyomtatvány	2 220 652	40 068	—	2 260 720
Szabvány ⁶	47 476	—	—	47 476
Szabadalmi leírás ⁶	1 521	—	—	1 521
Kép, metszet	249 672	9 265	1	258 936
Mikrofilm neg. (címl. egys.)	80 381	7 722	—	88 103
Mikrofilm poz. (címl. egys.)	69 355	9 273	—	78 628
Dok. neg. és diafilm (címl. egys.)	11 916	37	—	11 953
Hanglemez, hangszalag	8 187	847	—	9 034
Egyéb dokumentum	21 754	19	—	21 773
<i>Összesen</i>	<i>5 751 783</i>	<i>118 350</i>	<i>25 098</i>	<i>5 845 035</i>

Megjegyzések:

¹ A könyvraktár állománya 1980. dec. 31-én kötészeti egységben mérve 1 853 485 db volt, 1981. dec. 31-én 1 848 402 db.

² A könyvfogyaték magas számának oka a gyűjtőkör-módosításból adódó jegyzetselejtezés (visszamenőleg is 1 példányosra selejteztük a nem szakkönyvtári gyűjtőkörbe tartozó jegyzeteket).

³ Az időszaki kiadványok raktári állománya 1980. dec. 31-én kötészeti egységben mérve 261 162 db, továbbá 20 298 db csoportos feldolgozású időszaki kiadvány, 1981. dec. 31-én 268 567 db, továbbá 24 540 db csoportos feldolgozású időszaki kiadvány, 2800 raktári egységben, összesen tehát 271 367 db.

⁴ Továbbá 5 szórványszám.

⁵ E gyarapodás megoszlása: 18 440 kisnyomtatvány és 18 361 csoportos feldolgozású hivatalos és használati kiadvány (utóbbiak 1978-ig a könyvállomány gyarapodásánál szerepeltek).

⁶ Szabványokat, szabadalmi leírásokat az új *Gyűjtőköri Utasítás* értelmében 1978-tól nem gyűjt a könyvtár.

2. táblázat

AZ 1981. ÉVI GYARAPODÁS A BESZERZÉS MÓDJA SZERINT

Dokumentum	Vétel	Csere	Ajándék	Köteles- példány	Saját előáll.	Összesen
Könyv	4 850	2 524	3 812	14 965	41	26 192
Időszaki kiadvány	733	417	692	4 084	—	5 926
Kézirat	10 575	5	2 921	—	30	13 531
Zenemű	517	120	1 098	3 213	3	4 951
Térkép	78	7	4	430	—	519
Kisnyomtatvány	1 382	909	975	18 440	1	21 707
Hivatali és használati nyomtatvány*	—	—	—	18 361	—	18 361
Kép, metszet	4 136	—	1 383	3 746	—	9 265
Mikrofilm neg. (címl. egys.)	—	9	65	—	7 648	7 722
Mikrofilm poz. (címl. egys.)	13	—	—	—	9 260	9 273
Oktató diafilm (címl. egys.)	—	—	—	37	—	37
Hanglemez, hangszalag	471	65	53	258	—	847
Egyéb	18	—	1	—	—	19
<i>Összesen</i>	<i>22 773</i>	<i>4 056</i>	<i>11 004</i>	<i>63 534</i>	<i>16 983</i>	<i>118 350</i>

* Könyv formátumú hivatali és használati nyomtatványok a Plakát- és Kisnyomtatványtár állományában. Ezek 1978-ig statisztikailag a „könyvek” rovatában szerepeltek.

A GYŰJTEMÉNYEK HASZNÁLATA 1981-BEN

Olvasótermek forgalma	Használók száma	Használt egységek száma
Beiratkozott olvasók	2 230	
Napi jeggyel olvasók	987	
Központi olvasótermek		
könyvek	9 846	40 592
időszaki kiadványok	9 527	40 430
Különgyűjtemények		
Kézirattár	1 224	31 582
Régi Nyomtatványok Tára	889	3 874
Plakát- és Kisnyomtatványtár	130	90 000
Színháztörténeti Tár	512	70 100
Térképtár	101	2 768
Zeneműtár	864	4 311
Zárolt Kiadványok Tára	1 149	7 458
Összesen	24 242	291 115

A KÖNYVTÁR KIADVÁNYAI

1. Berlász Jenő: *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867.* Bp. 1981. 555 p.
2. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1979.* (Fel. szerk.: Németh Mária.) Bp. 1981. 667 p.
3. *Magyar Könyvészet 1921–1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke.* VI. kötet. *Nyelvészet – Irodalom.* (Szerk.: Komjáthy Miklósné.) Bp. 1981. 540 p.
4. *Magyar Könyvészet 1975. A Magyarországon megjelent könyvek és térképek szakosított címjegyzéke.* 1–2. kötet. (Fel. szerk.: Rajos Ferencné.) Bp. 1981. XII, 1263 p.
5. *Magyar Könyvészet 1978–1979. A Magyarországon megjelent könyvek bibliográfiája.* 1–3. kötet. (Fel. szerk.: Szűcs Jenőné.) Bp. 1981. 1225 p.
6. *Kurrens időszaki kiadványok. A Magyarországon megjelenő időszaki kiadványok bibliográfiája 1978.* (Szerk.: Nagy Zsoltné.) Bp. 1980 [1981.] 288 p.
7. *Kurrens külföldi időszaki kiadványok a magyar könyvtárakban. Lelőhelyjegyzék 1978–1979.* 1–2. kötet. Bp. 1980 [1981]. 1126, LXXXVIII p.
8. *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Könyvek Bibliográfiája.* 36. évf. 1–24. szám. + éves index.
9. *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Zeneművek Bibliográfiája.* 12. évf. 1–4. szám.

10. *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Időszaki Kiadványok Repertórium.* 36. évf. 1—12. szám. + 1977/index + 1978/index.
11. *Hungarika Irodalmi Szemle. Külföldön, idegen nyelven megjelent magyar vonatkozású könyvek és folyóiratcikkek válogatott bibliográfiája.* 11. évf. 1—4. szám.
12. *Külföldi Magyar Nyelvű Kiadványok. Külföldön magyar nyelven megjelent könyvek és folyóiratcikkek válogatott bibliográfiája.* 10. évf. 1—4. szám + éves index.
13. *Külföldi Társadalomtudományi Kézikönyvek. Országos gyarapodási jegyzék.* 1981/1—2. szám.
14. *Külföldi Társadalomtudományi Kézikönyvek. Országos gyarapodási jegyzék. Összesített betűrendes mutató 1975—1979.* (Fel. szerk.: Kondor Imréné.) Bp. 1981. VI, 478 p.
15. *Az Országos Széchényi Könyvtár mikrofilm jegyzékei. Új sorozat.* Szerk. Ónódy Miklós.
— *Zenei gyűjtemény 1. Zeneműkéziratok 1. Vegyes eredetű rezidenciális zeneműkéziratok 1.* Összeáll.: Nagy Zoltán. Bp. 1979 [1981]. 165 p.
16. *OSZK Híradó.* 24. évf. 1—12. összevont számok.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БИБЛИОТЕКИ ИМ. СЕЧЕНИ В 1981 Г.

Хотя 1981 год не был богат для венгерской национальной библиотеки выдающимися событиями, все же он был успешным. Хотя — из-за временного сокращения круга читателей — мы вынуждены были радикально ограничить обслуживание, имеются многочисленные признаки того, что во внутренней библиотечной работе, в первую очередь, благодаря развернувшейся научно-исследовательской деятельности, мы достигли значительных успехов. Результаты этих начатых теперь процессов через несколько лет позитивно повлияют на всю венгерскую библиотечную систему и укрепят ведущую роль национальной библиотеки. Наши стремления соответствуют международным тенденциям (трендам), и мы присоединяемся к крупным международным программам (UBC, UAP).

Строительство нового здания нашей библиотеки, продолжающееся уже 20 лет, близится к концу. По решению (в декабре 1981 г.) Госплана, строительство должно закончиться к 31-му декабря 1983 г. Последующие 1—2 года будут периодом устройства и переселения в Будайскую крепость. Соответственно этому с 1981 года мы ускорили специально-библиотечные работы по подготовке переселения в новое здание. В первую очередь это касается расстановки 60—70 тыс. томов подсобного фонда в читальных залах. (Как известно, новое здание национальной библиотеки расположится в одном из флигелей бывшего королевского дворца Будайской крепости, в непосредственной близости от Будапештского исторического музея и Венгерской национальной галереи. Непредвиденные трудности, возникшие в процессе реконструкции архитектурного комплекса, в основном явились причиной запоздания строительства библиотеки.)

Комплектование

Фонд библиотеки в 1981 году пополнился 26 192 томами книг, 5926 годовыми томами периодических изданий, 13 531 рукописью и 72 701 единицей прочих материалов (музыкальные произведения, карты, мелкие печатные произведения, микрофильмы, грампластинки), итого: 118 350 библиотечными единицами. Кроме всего круга изданий, вышедших в Венгрии, мы продолжаем приобретать иностранные произведения на венгерском языке или же литературу, имеющую отношение к Венгрии. Ввиду того, что в со-

седних странах — в первую очередь на территории Румынии, Чехословакии и Югославии — живет значительное число венгерского национального меньшинства, а в Западной Европе и США также рассеяно значительное число венгров, приобретение этих произведений требует широкой библиографической информированности, активных торговых и обменных связей. Параллельно с текущим пополнением фонда идет и ретроспективное восполнение недостатков фонда материалами хунгарики. Произведения, недоступные в оригинальном экземпляре, мы стараемся приобрести в форме копий (ксерокс, микрофильм).

Кроме хунгарики из иностранной литературы, в соответствии с профилем библиотеки, нами были куплены только издания по общественным наукам, в первую очередь по лингвистике, литературоведению и истории, а также справочно-информационные издания.

Раскрытие фонда. Каталоги

Пополненный текущий фонд — за исключением рукописей — в этом году повсеместно был обработан. Продолжается фундаментальная рекаталогизация собрания сериальных изданий, начатая в 1976/77 г. Завершается продолжающаяся уже несколько лет реконструкция систематического каталога, построенного по системе УДК.

Из фондов специальных собраний нами подготовлены к публикации несколько каталогов (каталог „антиква“, каталог латинских кодексов, каталог театральных документов XVIII—XIX. вв. и т. д.). В рамках теоретических работ нами были проведены опыты по созданию нового каталога, основанного на новом библиотечном описании (ISDB), и закрытии старого. Были подготовлены инструкции по библиотечной роли микродокументов и работе с ними.

Библиографическая работа

В рамках системы Венгерской национальной библиографии непрерывно издаются текущие библиографии книг, музыкальных произведений, а также статей текущих сериальных изданий. (Новоизданные географические карты освещаются Библиографией книг в приложении). В 1981 году база данных издания „Венгерская национальная библиография. Библиография книг“, выпуск которого с 1978 г. осуществляется с помощью ЭВМ, пополнилась 22 560 рекордами. Таким образом база данных в настоящее время превышает 90 тыс. рекордов.

Результатом этого года является основание интегрированной обработки отечественной книжной продукции. Венгерская национальная библиография и аннотированная текущая библиография „Новые книги“ (Új könyvek) для публичных библиотек составляются уже по принципу одинарной обработки и многократного использования при помощи модифицированной выписки рекордов Венгерской национальной библиографии.

В этом году нами был сокращен профиль „Репертория сериальных изданий Венгерской национальной библиографии“. С 1981 г. в состав этой библиографии статей входят только статьи „общего характера“, а также статьи, относящиеся к сфере общественных и естественных наук; в нее перестала входить техническая литература, литература по медицине и сельскому хозяйству. На этот шаг нас принудило значительное увеличение количества специальной литературы, дифференцирование наук и необходимость прекращения библиографических описаний, параллельных с прочими отечественными специальными библиографиями.

В течение года вышли в свет годовые тома библиографии текущей венгерской прессы 1977 и 1978 гг. Систематически издаются текущие библиографии, регистрирующие литературу-патриотику („Литературный обзор хунгарики“, „Зарубежные издания на венгерском языке“ — (Hungarika Irodalmi Szemle, Külföldi Magyar Nyelvű Kiadványok). Серия годовых сводных томов „Ежегодника венгерской книги“ (Magyar Könyvészet...) стала полной до конца 1979 г.

В этом году вышел в свет том под заглавием „Лингвистика. Литература“ библиографического цикла „Венгерское книгоиздание 1921—1944 гг.“ (Magyar Könyvészet...), запланированного на 10 томов. Продолжаются работы над третьим томом „Старых печатных изданий в Венгрии“ (1636—1660) (Régi Magyarországi Nyomtatványok). В процессе библиографического учета экземпляров, изданных в Венгрии в XVIII веке, нами зарегистрировано 15 тыс. новых данных, таким образом из этой категории число зарегистрированных до

сих пор экземпляров, находящихся на территории Венгрии и за границей, достигло 140 тыс.

В процессе составления отраслевых библиографий мы систематически работали над годовой „Библиографией венгерской литературы и литературоведения“ (следующий том, охватывающий материал 1978 года, до конца 1981 г. не был выпущен).

Наша библиотека продолжает участвовать в таких международных библиографических мероприятиях, или информационных системах (RISM, ISDS, MAPCI, IBNB), куда систематически посылает данные по Венгрии.

Отдел по обслуживанию читателей

В этом году руководство библиотеки было вынуждено радикально ограничить круг читателей. В соответствии с этим, записаться в библиотеку и пользоваться ее фондами могут только научные работники. (Исключение составляют такие отдельные читательские запросы, которые не могут удовлетворить другие библиотеки.) Одновременно с этим сократилось на половину и рабочее время библиотеки. Необходимость в этих мероприятиях назрела, с одной стороны, с целью охраны фондов, а с другой стороны, чтобы обеспечить соответствующую рабочую силу для подготовки к переселению библиотеки в Будайскую крепость. Имея в виду, что значительная часть фонда библиотеки помещена уже в складах нового здания, надо было предотвратить дальнейшую порчу фонда из-за его постоянной транспортировки.

Ограничение возможности чтения на месте увеличило работу Отдела по обслуживанию читателей, а также повысило количество копий, заказанных из материала нашего фонда.

В результате ограничительных мероприятий число посетителей библиотеки в сравнении с предыдущим периодом снизилось в пять раз. Работа с массами ограничивалась отдельными экскурсиями. Вместо своих выставок мы нередко предоставляли ценные документы библиотеки для экспонирования их на отечественных и зарубежных выставках.

Библиотеки-музеи, находившиеся в ведении нашей библиотеки, в этом году посетило 85 тыс. человек. (В городе Зирч находится библиотека бывшего аббатства цистерского ордена, а в городе Дьендеш — библиотека бывшего францисканского монастыря.)

Охрана фонда

Большие усилия были направлены на переплет материалов фонда, причем с привлечением помощи извне (было переплетено приблизительно 17 тыс. томов).

В области реставрации кодексов начался систематический сбор новейшего зарубежного опыта при помощи переписки и изучения на месте. В этом году было осуществлено 3 научные командировки в Ленинград, Париж и ГДР.

В рамках программы микрофильмирования венгерского газетного фонда было заснято 1,3 млн. газетных страниц. Объем заснятия документов из специальных собраний библиотеки на микрофильм (рукописи, старые книги, театральные и музыкальные документы и т. д.) составил 260 тыс. кадров. Были приготовлены цветные диапозитивы с графических плакатов историко-художественного значения.

В целях пополнения фонда отечественных библиотек было изготовлено за плату 610 тыс. кадров микрофильмов с материалов нашей библиотеки.

Межбиблиотечные (центральные) службы

Из полученных от отечественных типографий и репрографических мастерских 1,2 миллиона обязательных экземпляров почти 1 миллион был распределен среди других компетентных по профилю библиотек страны.

Бюро ISBN и ISSN в этом году выдало 8352 нового идентифицирующего номера ISBN, а ISSN — 605. В 1981 году Бюро ISSN начало и международную идентифицирующую нумерацию сериальных изданий, причисленных к так называемой второй категории.

В Сводном каталоге иностранных книг на основе сводок 139 отечественных библиотек было зарегистрировано 177 тыс. новых данных. Число информационных справок, выданных отделом составило 18,5 тыс. Вышли в свет два годичных тома указателя „Иностранные справочники по общественным наукам“ (Külföldi Társadalomtudományi Kézikönyvek), который информирует о местонахождении справочников в венгерских библиотеках.

В Сводном каталоге зарубежных периодических изданий было зарегистрировано 80 тыс. новых поступлений, а число выданных справок составило около 14 тыс. Указатель „Текущие зарубежные сериальные издания в венгерских библиотеках 1978/79“ (Kürens külföldi időszaki kiadványok a magyar könyvtárakban 1978/79) вышел в свет в двух томах. Продолжается и достигла стадии редактирования работа над ретроспективным справочником местонахождений „Зарубежные журналы XVII в.—1970 г. в венгерских библиотеках“.

Центральная служба регистрации венгерских библиотек получила от библиотеки 2795 заполненных ими опросных листов. Таким образом, мы имеем в распоряжении подробные данные об этом количестве библиотек. Мы начали учет и церковных библиотек.

Для деятельности Отдела межбиблиотечного абонеента характерно то, что количество направленных за границу запросов (11 815) намного превышает число запросов, поступивших из-за границы (1744). Поскольку настолько высока потребность в обращении к зарубежным фондам специальной литературы, это, при постоянно возрастающей стоимости абонеента и почтовых услуг, серьезно обременяет нашу платежеспособность твердой валютой. Именно поэтому большое значение имеет тот факт, что 49% копий было получено из-за границы бесплатно, среди них большинство из ФРГ. Наши связи по библиотечному абонеенту распространяются почти на 500 библиотек их 40 стран.

В этом году выйдет в свет новое распоряжение министерства, регулирующее работу межбиблиотечного абонеента.

Все усиливающиеся экономические трудности уже дали себя почувствовать в работе международного книгообмена. Все более сужается, а кое-где вообще прекращается, выделение финансовых средств на обмен изданиями. Таким образом, в значительной мере сократилось число книг, поступивших из-за границы в форме обмена. Число изданий, пересланных за границу нами, сократилось в меньшей мере.

Число книг, поступивших в Центр лишних экземпляров, приблизительно соответствовало количеству книг, пересланному Центром в другие библиотеки. Из полученных почти 24 тыс. томов в результате перераспределения среди отечественных библиотек удалось разместить 21 тыс., а около 3 тыс. томов было направлено на иностранный обмен и торговый рынок. Число томов для формирующейся в настоящее время депозитарной библиотеки составило 12 тысяч.

Научно-исследовательская работа. Внедрение вычислительной техники

Выдвижение на первый план научно-исследовательской работы проявилось как в области работы с собраниями, так и в центральных службах библиотеки. В первом случае выделяются исследования по подготовке системы каталогов в новом здании национальной библиотеки в Будапештской крепости, продолжающиеся опыты по внедрению нового стандарта в каталоги, а также теоретические работы в области охраны фонда (реставрации). В области центральных служб важнейшим результатом является внедрение интегрированной обработки текущей отечественной книжной продукции. Проводится предварительная подготовка по централизованному обеспечению каталожными карточками и внедрению СРР (Cataloguing in Publication) в Венгрии.

В области библиотечного использования вычислительной техники успешным следует считать ввод в эксплуатацию „интеллектуального“ терминала, закупленного в 1980 году, и налаживание непосредственной линии связи с большой ЭВМ нашего кооперативного партнера — Координационного вычислительного института. Продолжаются подготовительные работы по вводу в ЭВМ списка местонахождений текущих зарубежных периодических изданий.

Новое признание научного ранга национальной библиотеки отразилось в постановлении высших органов от 1981 г. Постановление объявляет Государственную библиотеку им. Сечени учреждением, находящимся в непосредственном ведении министра культуры и получающим поддержку со стороны Венгерской Академии Наук. Соответственно этому был подготовлен и одобрен отчет о научной работе библиотеки за последние 5 лет, а также план исследования на следующее пятилетие (1981—1985).

Значительным результатом научно-исследовательских работ, связанных с библиотечной, является опубликованная в этом году работа Ене Верласа, излагающая историю Государственной библиотеки им. Сечени с момента ее основания 1802 г. по 1867 г.

*Международные связи
Участие в работе международных информационных систем*

В области сотрудничества с социалистическими странами мы поддерживали тесные рабочие связи с национальными библиотеками. Мы приняли участие в работе конференции экспертов по комплектованию фондов в Москве (Эндрене Ференци, Золтан Хаваши), а также в работе 6-ого совещания специалистов по национальной библиографии в Москве (Петерне Фюгеди, Петер Зелди). Заместитель генерального директора Петер Зири представлял нашу библиотеку на совещании директоров национальных библиотек в Варшаве. Мы принимали участие в научном исследовании „Особенности национальной библиотеки в социалистическом обществе“ и включились в работу комиссии экспертов по охране фонда.

По прежнему мы активно принимали участие в работе Международной системы научно- и технической информации (МСНТИ) социалистических стран, в первую очередь в работе Автоматизированной системы регистрации периодических изданий (АСРПИ) и в работах по стандартизации (Золтанне Сильваши, Петерне Фюгеди, Енене Сюч, Петер Зонневенд). Мы принимали участие в конференции Интеринформукультуры, являющейся информационной системой по культуре и искусству стран-членов СЭВ (Петер Зонневенд).

Были возобновлены и подписаны двусторонние договоры с Государственной библиотекой им. Ленина в Москве и Публичной библиотекой им. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде. Мы вели непосредственные переговоры с директором австрийской Национальной библиотеки, д-ром Йозефом Цесснер-Шпитценбергом, приглашенным в Будапешт. Директор Центра ISDS в Париже М. Розенбаум посетила Венгрию по случаю будапештских переговоров.

Наша библиотека активно участвовала в работе системы ISDS, в первую очередь Золтанне Сильваши в качестве президента Совета директоров ISDS, избранного в апреле 1980 г. сроком на 2 года. В таком качестве она принимала участие в работе многочисленных заседаний, конференций, т. е. руководила и управляла ими. Золтанне Сильваши также участвовала в работе конференции ISO в Париже.

Несколько сотрудников нашей библиотеки принимали участие в работе 47-ого общего собрания ИФЛА в Лейпциге. С одобрения Организации ИФЛА/ Section of Serial Publications, IFLA/UBC Office предложило Золтанне Сильваши должность председателя ISBD/S Review Group. — Так как, по случаю празднования 100-летия со дня рождения Бельи Бартока, местом действия конгресса AIBM был Будапешт, многие сотрудники нашей библиотеки смогли участвовать в работе этого конгресса. — Наши связи и системами IADA, IADA и SIBMAS осуществлялись на уровне взаимознакомления.

В рамках программы „Library of Congress Shared Cataloguing“ мы и в дальнейшем систематически посылаем информацию об отечественных изданиях.

Значительным событием этого года считается пятый венгерско-советский семинар по библиотекведению, организованный в Будапеште.

В 1981 году 65 сотрудников нашей библиотеки посетило социалистические страны в целях обмена опытом, научных исследований или участия в конференциях. Из социалистических стран нас посетило 35 библиотекарей, что составило в общей сумме 226 дней, т. е. в среднем каждый из гостей провел у нас 6,4 дней.

В капиталистических странах побывало 25 наших сотрудников, 11 из них приняли участие в работе различных конференций, из которых выделяется англо-венгерский семинар по библиотекведению, организованный Great Britain East Europe Centre в Лондоне. Признание наших сотрудников отражается в том, что все увеличивается число приглашений для участия в иностранных конференциях и выступлениях с докладами.

THE ACTIVITY OF THE NATIONAL SZÉCHÉNYI LIBRARY IN 1981

Although it was not marked by spectacular events, 1981 was a successful year in the National Széchényi Library. No doubt, we were compelled to reduce our services radically, especially, by way of the temporary reduction of our readers services, but there are numerous evidences to prove that a considerable advance took place especially due to our development activities. The results of these processes commenced now will exert a positive influence on the whole Hungarian library system and strengthen the leading role of the national library. Our efforts are in keeping with international trends and are related to major international programs (UBC, UAP).

The construction of the new building of the library, having been under way for more than 20 years, is nearing completion. In accordance with the decision of December 1981 of the State Council of Planning, construction activities shall have to be completed by December 31, 1983. Thereafter, the following year or two will be the period of furnishing and moving. In order to promote this, we have accelerated the respective library activities as of this year. This applies, in the first place, to the establishment of a reference library of 60–70,000 volumes. (As it is well known, the new residence of the national library will be in the Buda Castle, the former royal residence, in the neighbouring wing of the Budapest Historical Museum and the Hungarian National Gallery.) The unexpected delay in construction was due to the unforeseen difficulties stemming in the restoration of a historical complex.

Acquisition

In the year 1981, the holdings of the library have been increased by 26,192 volumes of books, 5,926 volumes of periodicals, 13,531 manuscript items and 72,701 units of other documents (music notes, maps, small prints, microfilms, LP records), i.e. altogether 118,350 library units. Apart from acquiring all documents published inside Hungary we have continued making efforts to obtain the Hungarian language and Hungary-related literature published abroad. In view of the fact that in the neighbouring countries — especially in Rumania, Czechoslovakia and Yugoslavia — there lives a considerable Hungarian national minority, and ethnic Hungarians too can be found in West Europe as well as in the USA, this activity requires wide-scale bibliographical information together with active commercial and exchange relationships. Parallel to current Hungarica acquisition, a retrospective gap-filling activity is also necessary. When original copies are unavailable, we try to obtain them in mimeographed forms, i.e. in xerox and in microfilm.

Apart from Hungarica, our fundamental field of acquisition, we have purchased works only in the field of social science, viz. linguistics, literary science and history, moreover reference works.

Processing and Cataloguing

New acquisitions—except manuscripts—have been currently processed in all collections. The large-scale re-cataloguing of the periodicals begun in 1976/1977 has been going on. The reconstruction of the UDC Catalogue which is under way since long is nearing completion. Several catalogues of our special collections are being prepared for publishing (the catalogue of 16th century books, Latin codices, 18–19th century theatre documents, etc.).

Efforts have been made to elaborate the principles of a new catalogue based on ISBD together with closing the old one. We have also regulated the processing and the usage of the microdocuments.

Bibliographical activity

The numbers of the Hungarian National Bibliography registering the books, notes and the papers published in periodicals together with two quarterlies registering Hungarian books published abroad and foreign references to Hungary have been

continuously published. Maps are included as an Appendix of the bibliography of books. The database of the *Hungarian National Bibliography: Bibliography of Books* computerized since 1978 has been increased by 22,560 records in 1981, thus the total database is now over 90,000.

The integrated processing of the books published in Hungary has been brought about this year. Both *Hungarian National Bibliography* and *Új könyvek* ("New Books", an annotated current bibliography made for the use of public libraries) are being prepared by the help of these modified Hungarian National Bibliography records.

This year we have narrowed the profile of the *Hungarian National Bibliography: Repertory of Periodicals*. Therein only the "general" articles in the field of social and natural sciences are being processed from 1981 on. We have excluded technical, medical and agricultural articles in order to terminate parallelisms with other special bibliographies. Moreover, the amount of the articles has been growing considerably in these branches as science differentiated.

The 1977 and 1978 volumes of the current press bibliography were published this year. The annual cumulation of the Hungarian National Bibliography, *Magyar Könyvészet* has been completed up to 1979.

This year the volume "Linguistics and Literature" of the 10 volume cumulative bibliography *Hungarian Bibliography 1921–1944* was published. Volume 3 of the bibliography *Early Hungarian Printings* (for the period 1636–1660) is under way. In the course of the bibliographical processing of 18th century books, 15,000 new data have been registered. Thus, at present ca. 140,000 copies are known of this category in Hungary and abroad.

The annual *Bibliography of Hungarian Literature and Literary Science* is under way (the forthcoming volume, i.e. the 1978 issue has not been published up to the end of this year).

We continued taking part in those international bibliographical enterprises and information systems which we furnish regularly with Hungarian data (RISM, ISDS, ASPRI, IBHD).

Readers' and Information Service

This year the library has been forced to reduce radically its readers services. In accordance with this, its holdings can only be used by research workers. (Exceptions to this regulation are those cases when the document in question can be found only in our library.) Parallel to this, service hours have been diminished by the half. Taking this measure was necessary for reasons of holdings preservation on the one hand, and to concentrate the necessary labour force for the preparation of the moving to the new building, on the other. Regarding the fact that a considerable part of our collections are already stored in our future residence, we had to prevent further deterioration of the holdings by its translocation from one place to another.

The reduction in the accessibility to reference usage has increased information services and, consequently, the amount of the mimeographed copies requested.

As a result of the above-mentioned reducing measures the present number of the registered readers—as compared to the previous years—is only the one-fifth. Public relations work was limited to occasional library guidance. Instead of organizing own expositions, we have lent our documents to exhibitions arranged inside and outside Hungary.

The two historical libraries supervised by our library were called upon by 85,000 visitors (they are: the library of the former Cistercian Abbey at Zirc and that of the former Franciscan Monastery in Gyöngyös).

Holdings Preservation

We have concentrated considerable labour capacities, sometimes those of outside entrepreneurs as well, for binding. (Almost 17,000 volumes have been bound.)

In the field of restoring there is a considerable advance in research work. We started to gain foreign experiences in codex restoration by way of systematic postal

correspondence as well as field trips abroad. This year we have visited libraries in Leningrad, in Paris and in the GDR.

In the frame of our newspaper preservation program 1,3 mn pages have been microfilmed. Approximately 260,000 frames have been produced from the documents of our special collections, such as manuscripts, early printings, theatre documents and music documents, etc. Colour frames were made from graphic posters of historical or artistic value.

As a priced service, we have produced 610,000 microfilm frames for other Hungarian libraries to fill gaps in their holdings.

Interlibrary (Central) Services

Of the 1,2 mn legal deposit copies supplied by Hungarian printing offices, we have distributed approx. 1 mn among libraries in accordance with their profile of acquisition. The Hungarian ISBN and ISSN Office issued 8,532 and 605 new codes respectively. This year the Hungarian ISSN Office has begun issuing international code numbers to periodicals of the so-called "second category".

In the Union Catalogue of Foreign Books 177,000 new data received from 139 Hungarian libraries have been registered. We have provided location information in 18,500 cases. The two numbers of the semiannual location index of foreign handbooks in the humanities, *Külföldi Társadalomtudományi Kézikönyvek* have been published.

The Union Catalogue of Foreign Periodicals has registered 80,000 new data and has given information in about 14,000 cases. The location index of the current foreign periodicals, *Külföldi Folyóiratok a Magyar Könyvtárakban 1978/79* was published this year. The compilation of a retrospective location index (Foreign Periodicals in Hungarian Libraries from the 17th century to 1970) has been going on.

The number of the data sheets returned to the Central Registration Bureau of Hungarian Libraries amounts to 2,795, i.e. we have detailed information about as many libraries as that. We started to register ecclesiastical libraries as well.

It is characteristic of our interlibrary loan services that the number of the requests forwarded abroad (11,815) well supercedes that of the requests directed to us (1,744). Since our dependence on foreign special literature is so strong and postage expenses as well as lending expenses are steadily growing, it means a considerable burden on our hard currency budget. That is exactly why we cannot but appreciate the fact that 49 per cent of the mimeographed copies have been sent free of charge, especially from the FRG. We have interlibrary relations with 500 libraries in about 40 countries.

This year the new departmental order re-regulating interlibrary lending has appeared.

The growing economic difficulties have already affected international exchange, as a result of which the number of the publications obtained via exchange has been considerably diminished. For the moment the amount of the publications we supplied to other countries has been only slightly diminished.

The Centre for Duplicate and Surplus Copies kept an approximate balance as to the items received and distributed. Of the approx. 24,000 volumes, 21,000 have been re-distributed to Hungarian libraries and about 3,000 volumes have been disposed of via exchange or via commerce. The holdings of the new storing library have been increased by 12,000 volumes.

Research Activities. Computation

Research activities have undergone further development regarding both the holdings of the library and our central services. As to the former one, case studies have been devoted to the construction of our future catalogue system, to the experiments with the catalogues based on new standards and to theoretical problems of restoration and preservation. As regards central services, the most important result was the integrated processing of the current Hungarian books. Preparations have been made as to the central card-supply and the introduction of CIP (Cataloguing

in Publication) in Hungary. A crucial step forward in applying computation in the library was the installation of a terminal purchased in 1980 and its in-line connection with the computer of our co-partner, the Computation Co-ordination Institute (SZÁM-KI). Preparations are made for computerizing the union catalogue of current foreign periodicals.

It was a remarkable event in 1981 that a departmental order declared our library an institution directly subordinated to the Minister of Culture and sponsored by the Hungarian Academy of Sciences.

In accordance with this, an account was rendered and accepted of our research activities in the past five years together with the draft plan for the forthcoming five years (1981–1985).

An outstanding achievement of this year was the publication of the history of the National Széchényi Library from its foundation in 1802 to 1867 by Jenő Berlász.

International Relations. Participation in International Information Systems

We have been in close contact with the national libraries of the socialist countries similarly to the previous years. We have taken part in the Moscow Conference of Acquisition Experts (Lidia Ferenczy, Zoltán Havasi), in the 6th conference of the national bibliographies' experts held also in Moscow (Jolán Fügedi, Péter Zöldi). Deputy director-general Péter Zircz represented our library at the Warsaw meeting of the directors of the national libraries. We have also participated in the scientific research program "The Tasks of the Socialist National Library" and we have joined the committee concerning holdings preservation.

We have continued our active participation in the International Scientific and Technical Information system of the socialist countries, especially in the registration system of periodicals (ASPRI) and in standardizing activities (Judit Szilvássy, Jolán Fügedi, Erzsébet Szűcs, Péter Sonnevend). Péter Sonnevend represented our library at the Moscow conference of Interinformkultura, an organization of the socialist countries for exchanging information on culture and art.

We have renewed and signed our inter-institutional agreements with the Lenin Library in Moscow and with the Saltykov-Shchedrin Library in Leningrad. We have carried on direct negotiations with dr. Joseph Zessner-Spitzberg, director of the Österreichische Nationalbibliothek in Vienna. M. Rosenbaum, director of the ISDS Centre of Paris, also came to Budapest for negotiations.

Our library actively participated in the ISDS-system. Mrs. Judit Szilvássy was elected president of the Board of Directors of the ISDS in April 1980 for two years. In this quality she has attended or chaired several sessions and conferences.

A number of our colleagues attended the 47th general assembly of the IFLA held in Leipzig. With the support of the IFLA Section of Serial Publication, the IFLA/UBC Office has invited Mrs Judit Szilvássy to the presidency of the ISBD/S Review Group.—Since the AIBM congress was held in Budapest on account of the Bartók memorial year, many of our colleagues could attend it.—We had connections, on information level, with other systems such as IADA, IASA and SIBMAS.

In the frame of the Library of Congress Shared Cataloguing Program, we continued supplying information about Hungarian publications.

An important event of the year was the 5th Joint Hungarian-Soviet Colloquium of Librarianship.

In 1981, 65 of our colleagues visited institutions of foreign socialist countries for exchange of working methods or attended conferences there. We received 35 librarians from the socialist countries who spent altogether 226 days, i.e. an average of 6.4 days in our country.

25 of our colleagues visited capitalist countries of whom 11 attended conferences. An outstanding event of this kind was the Anglo-Hungarian Joint Colloquium of Library Science organized by the Great Britain East Europe Centre in London. The proof of a growing esteem towards our library is that our colleagues receive an increasing number of invitations to conferences abroad for participation as well as for lectures.

A Könyvtártudományi és Módszertani Központ munkája 1981-ben

Az 1981-es évben két kiemelt feladatot tűztünk magunk elé: 1. a Művelődési Minisztérium ágazati felügyeletének fokozott szakmai támogatását és 2. a IV. Országos Könyvtárügyi Konferencia előkészítésében, megszervezésében és lebonyolításában való intenzív közreműködést. Megítélésünk szerint mind a két vállalkásunkat eredménnyel teljesítettük, ahogy részletes beszámolóinkból remélhetőleg kitűnik.

Az 1981—1985-ös tervidőszakra megváltoztattuk a korábban követett tervezési és beszámolási szerkezetet: áttértünk a feladatok és teljesítések osztályonként való felsorolására. Ezt az tette lehetővé és indokolta, hogy mostanra olyan szervezeti alakult ki a KMK-ban, amelyben az egyes funkciók egy-egy szervezeti egységhez rendelhetők. Ennek ellenére, vagy éppen ezért szükség van bizonyos összetett feladatok osztályközi kooperációval, kisebb, ad hoc csoportok megalakításával való megoldására. Így például ilyenek alakultak szakfelügyeleti vizsgálatokra, konferenciák, továbbképzések rendezésére, szakmai tanácsadásra és konzultációkra. (Ezért fordulnak elő beszámolóinkban kisebb átfedések.)

Beszámolóink bevezetésében szeretnénk kiemelni minden osztály esetében azt az egy teljesítményt, amit 1981-es tevékenysége legfőbb eredményének tekintünk. Tehát:

Hálózatfejlesztési Osztály: az alapjogszabályokban felvázolt könyvtári rendszer megvalósításának és működésének segítése.

Könyvtártechnológiai Osztály: konzultációs-operatív közreműködés a könyvtári gyakorlat korszerűsítésében.

Olvasáskutatási Osztály: a könyvtárszociológiai jellegű vizsgálódások továbbbi térnyerése.

Állományépítési Osztály: az *Új Könyvek* című állománygyarapítási tanácsadó strukturális és tartalmi továbbfejlesztése.

Oktatási Osztály: a könyvtárkezelői képzés támogatása.

Kapcsolatszervezési Osztály: a tömegkommunikációs kapcsolatok kiépítése.

Tájékoztatási Osztály: az időszaki kiadványok zavartalan megjelentetése.

HÁLÓZATFEJLESZTÉS

A szakirodalmi ellátás fejlesztése

A területi együttműködési körök és koordinációs központok feladatainak minimális programjáról, illetve a szervezés módszertani variációiról előterjesztést készítettünk. A különböző adottságú régiók számára eltérő modelleket javasoltunk és tételesen körvonalaztuk a nyugat- és észak-dunántúli könyvtárak körében megindítandó együttműködés intézményeit és szolgáltatási feladatait.

Előterjesztést készítettünk — az érdekeltekkel előzetesen egyeztetve — a természettudományi és a társadalomtudományi szakterületi kooperációs körök koordinációs központjainak a kijelölésére, továbbá helyzetképet és fejlesztési javaslatot dolgoztunk ki a szakterületi együttműködésről.

Két szakkönyvtári hálózati központ (AGROINFORM, VÍZDOK) munkáját tanulmányoztuk a működés formái és hatékonysága szempontjából. Néhány további adatszerező látogatás (hálózati alközpontokban és tagkönyvtárakban) után írásos összegezés készül a szakkönyvtári modell kialakítása érdekében.

Megvizsgáltuk valamennyi fővárosi, valamint országos feladat körű múzeum könyvtárának munkáját, s a tapasztalatok alapján helyzetképet és fejlesztési javaslatot készítettünk. A múzeumi könyvtárak fejlesztését szolgáló irányelveket — az 1976-os tervezet részleges módosításával — újra-fogalmaztuk.

A könyvtári munkamegosztás lehetőségeiről felmérést végeztünk Szombathelyen, Jászberényben és Szekszárdon. Tájékozódunk az üzemi szakkönyvtárak működési feltételeiről és tevékenységéről, valamint a megyei és a helyi városi könyvtárral való kapcsolatairól. Elemeztük két ágazat (építésügy, textilipar) vállalati szakkönyvtárainak működését és feldolgoztuk két megyei könyvtár (Kaposvár és Szombathely) tapasztalati anyagát a vállalati szakkönyvtárakkal való kapcsolatáról, illetve a vállalati szakemberek igényeinek megyei könyvtári kielégítéséről.

Elkészítettük a hivatali szakkönyvtárak helyzetéről és fejlesztéséről szóló tanulmányt. Az Országgyűlési Könyvtárral közösen munkabizottságot alakítottunk a hivatali szakkönyvtárak irányelveinek kidolgozására. Az irányelvek tervezete elkészült, az egyeztetési folyamat van még hátra.

A szakirodalmi igény- és ellátottsági vizsgálatok módszereivel foglalkozó továbbképző tanfolyam hallgatóinak záródolgozataiból kiválogattuk azokat, amelyek közzététele hasznos lehet. A szerzőkkel több ízben konzultáltunk.

A közművelődési könyvtári ellátás fejlesztése

Megbízás, illetve felkérés alapján több szakfelügyeleti vizsgálatot bonnyolítottunk le, illetve vizsgálatban vettünk részt. Így Pest megyében (a megyei és más szintű összevont művelődési intézmények működési tapasztalatai), Tolna megyében (a járási könyvtárak az összevont művelődési

intézményen belül), Veszprém megyében (a járási ellátó rendszer működése), Komárom megyében (általános felügyeleti vizsgálat).

A Művelődési Minisztérium megbízásából számos megyében vettünk részt a megyei könyvtár jelentésének és munkatervének megbeszélésén, s meghívás alapján egyes megyei szintű szakfelügyeleti vizsgálati jelentések megvitatásán.

A közművelődési könyvtárakban dolgozó módszertanos könyvtárosok számára regionális értekezletek sorát indítottuk el; 1981-ben Észak-Magyarországon (Noszvaj) és Dél-Dunántúlon (Szekszárd) tartottunk háromnapos tapasztalatcserét, a házigazda megyei könyvtárak tevékeny közreműködésével.

Felmértük az A- és B-típusú könyvtárak állománygyarapítási kereteinek alakulását, elemeztük a könyvtári nevelőmunka tapasztalatait, s javaslatot készítettünk a miskolci Megyei Könyvtár munkaszervezetének továbbfejlesztésére.

A SZOT Kulturális Osztályának irányításával elkészítettük a szakszervezeti hálózatok fejlesztési irányelveinek végleges változatát; az irányelvek a SZOT Elnöksége vonatkozó határozatával együttesen kiadványként is megjelentek.

A kettős funkciójú munkahelyi könyvtárak lehetőségéről konzultáltunk szakszervezeti hálózati központokkal, és munkahelyeken is folytattunk helyszíni tanulmányokat.

Összefoglalót készítettünk a szakszervezeti könyvtárak állománygyarapítási tevékenységéről. A vizsgálat mintavételes alapon történt, négy budapesti és három vidéki könyvtárhálózatban. A tapasztalatokat a szakszervezeti könyvtárosok körében tervezzük közreadni.

Konzultációs segítséget adtunk a SZOT-üdülők könyvtárainak szervezetével és működésével foglalkozó tervezethez, s több szakszervezeti hálózati központnak aktuális problémáik megoldásához.

A Magyar Néphadsereg Módszertani Központjával rendszeres munkakapcsolatot tartottunk. Szükség szerint tanácsokat adtunk, részt vettünk országos értekezletükön, előadásokat tartottunk képzéseiken és továbbképzéseiken.

Kiépítettük kapcsolatunkat a Vakok és Gyengénlátók Szövetségével, s látogatást tettünk több, hátrányos helyzetű személyeket gondozó intézet könyvtárában.

A gyermek- és ifjúsági ellátás fejlesztése

Elkészítettük az iskolai könyvtárak szakmai irányelveinek tervezetét. Ezt közművelődési és iskolai könyvtáros szakemberekkel véleményeztettük és megvitattuk, többször átdolgoztuk, és az 1982. évben végső formára hoztuk az OPKM-mel közösen.

Részt vettünk az iskolai könyvtári szakfelügyelők tatabányai tanácskozásának munkájában, a tantárgyi bibliográfiák szerkesztő bizottságában, a pedagógusok informálását célzó új koncepció kidolgozásában. Az OPKM-mel közös könyvtárlátogatásokat végeztünk, és kapcsolatokat építettünk ki az újjászervezett központi pedagógiai intézményekkel.

Megjelentettük az általános művelődési központokban működő könyvtárakról szóló módszertani útmutatót. Az iskolai és a közművelődési könyvtárak együttműködése és integrálása ügyében megbeszélésen vettünk részt Tatabányán, Kaposváron, Miskolcon, Szekszárdon.

Felmértük az A- és B-típusú könyvtárakban a gyermekek számára készített katalógusok állapotát, és elkészítettük a gyermekkönyvtári katalógusszerkesztés és szabadpolcos szolgáltatás útmutatójának kéziratát. Ugyancsak e témában rendeztük az 1981-es továbbképzéseket, amelyek hat helyszínen zajlottak le, s a gyermekkönyvtárosok teljes körét átfogták.

Az új általános iskolai tantervekből 250 példányt juttattunk el a gyermekkönyvtárakba.

Folyamatos munkakapcsolatban álltunk a Móra Kiadóval, az Írószövetséggel, az Úttörőszövetséggel a gyermekek olvasási kultúrája fejlesztése érdekében.

Általános fejlesztési és adminisztratív feladatok

Közreműködtünk a IV. Országos Könyvtárügyi Konferencia dokumentumainak kidolgozásában és a konferencia lebonyolításában.

Elláttuk a Társadalomtudományi Információs Munkabizottság titkársági teendőit: megszerveztük a TIM két ülését, kiadásra előkészítettük kiadványsorozata második füzetét. Hasonlóképpen titkársági funkciót láttunk el a megyei könyvtárigazgatók tanácsa mellett (két ülés) és részt vettünk az egyetemi és a főiskolai könyvtárigazgatók tanácsa munkájában.

A tudományos könyvtárrá való minősítés folyamata az év során jelentősen előrehaladt: lényegében valamennyi, a területi és szakterületi együttműködésben érdekelt jelentősebb könyvtár, továbbá az egyházi és kutató-intézeti könyvtárak minősítésére javaslatot tett az illetékes bizottság, amelynek titkárságát mi adtuk.

Az 1981. évben is folyamatosan véleményeztük a hozzánk elküldött szervezeti és működési szabályzatokat. E szabályzattervezeteket nemcsak véleményeztük, hanem elkészítésükhöz, pontosabbá tételükhöz konzultációs segítséget is nyújtottunk.

Közreadtuk a TEKE és a SZAKMA 1980. évi kötetét. A korábbi évekhez képest a megjelenést sikerült egy hónappal előbbre hozni. A TEKE-ben már az új népszámlálási adatokat tüntettük fel és egy új fejezettel is bővítettük a kiadványt: az új fejezet a városokban működő tanácsai és szakszervezeti közművelődési könyvtárak összesített adatait tartalmazza.

A közművelődési könyvtárak statisztikai adatszolgáltatási rendjének egyszerűsítése érdekében előkészítettük a szakszervezeti könyvtárakról szóló statisztika egészének átadását. a Tudományszervezési és Informatikai Intézetnek.

Javaslatot készítettünk a kettős funkciójú könyvtárak statisztikai adatszolgáltatási rendjére. A javaslat a tanácsai — iskolai, tanácsai — szakszervezeti, és a munkahelyi (szakszervezeti közművelődési — szak) könyvtárak adatszolgáltatása során jelentkező kettősség feloldása érdekében készült.

A IV. Országos Könyvtárügyi Konferencia dokumentumához az elmúlt tíz év könyvtári fejlődését statisztikai táblázatokban foglaltuk össze.

Az ötnapos munkahét bevezetése kapcsán állásfoglalást dolgoztunk ki a könyvtárak új nyitvatartási rendjével szemben támasztott általános követelményekre, s javaslatot tettünk könyvtártípusonként a nyitvatartási idő módosítására.

A különféle könyvtári dokumentumokról készített másolatok jogi vonatkozásainak tisztázása érdekében javaslatot készítettünk.

Számos esetben konzultációs segítséget nyújtottunk a hozzánk forduló könyvtárak és könyvtárosok jogi problémáinak megoldásához.

KÖNYVTÁRTECHNOLÓGIA

Dokumentumbázis

Megvizsgáltuk a régi és ritka könyvek állományvédelmének helyzetét, felhívtuk a figyelmet a munkaerőelosztás aránytalanságaira, művelődéspolitikai határozatok előkészítését szorgalmaztuk.

Tervezetet készítettünk a dokumentumok piacának áttekintéséhez, a feladat kooperatív végrehajtásához. Tervezetet dolgoztunk ki a devizaigényes folyóiratbeszerzés tanulmányozásához, amit az Országos Könyvtárügyi Tanács vállalkozásához csatlakozva hajtunk végre.

A közművelődési könyvtárak szakrészlegeire vonatkozó nemzetközi felmérés összefoglalóját az INTAMEL 1981. évi budapesti konferenciájának vitaanyagaként angol nyelven megjelentettük. Az opponensi vélemények és hozzászólások összegzésével a kéziratot felajánlottuk az IFLA-nak kiadásra.

Állományfeltárás, bibliográfia

Részt vettünk a könyvtári vonatkozású szabványokat gondozó bizottság munkájában, két szabványtervezethez szakvéleményt dolgoztunk ki.

Közreadtuk az *Állóképek bibliográfiai leírása* című útmutatót és a kartográfiai kiadványok (ISBD/CM) magyar nyelvű változatát. Kiadásra előkészítettük a zeneművek egységesített címének megállapítását segítő útmutatót. A hangfelvételek bibliográfiai leírásának szabványához írott útmutatót az IABM budapesti konferenciája elé terjesztettük.

Részt vettünk a kecskeméti bibliográfiai konferencia programjának megszervezésében, munkájában és eredményeinek összefoglalásában; a megyei könyvtárak munkatársaival a katalógusszerkesztési követelményekről öt alkalommal tartottunk megbeszélést. A kialakult nézetekről a „Könyvtáros” hasábjain — négy folytatásra terjedő — tájékoztatót adtunk közre a szakmai közvélemény kialakítása érdekében.

A zenei, a helyismereti, valamint feldolgozó munkával foglalkozó öt továbbképző tanfolyamon és kilenc megyei továbbképzésen oktattuk az új bibliográfiai leírás ismeretait. A nem könyv jellegű dokumentumok bibliográfiai leírásához feladat- és példatárat állítottunk össze.

A központi cédulaellátás keretében a hanglemezek és diasorozatok leírásait ellenőriztük.

Részt vettünk a megyei szakfelügyeleti vizsgálatokban, s a B-típusú könyvtárak leíró katalógusainak állapotáról tapasztalatokat gyűjtöttünk.

Információ-visszakereső rendszerek

A két- és többnyelvű tezauruszok irodalmáról kritikai szemlét és annotált bibliográfiát állítottunk össze, a magyar nyelven megjelent anyagból szöveggyűjteményt adtunk közre. Előadói és gyakorlatvezetői feladatokat láttunk el a tezauruszok készítésével foglalkozó tíznapos tanfolyamon.

Az osztályozási rendszerekről, elméleti kérdésekről, információkereső rendszerekről több előadást tartottunk (Kalocsán, Kecskeméten, Csepelen, a Neumann János Számítógéptudományi Társaságban). Automatizálásuk kérdéseiről tanulmányt jelentettünk meg a Könyvtári Figyelőben.

Tervezetet dolgoztunk ki a Csepel Művek szakirodalmi információkereső rendszerének kialakításához.

Audiovizuális szolgáltatások

Tervezetet készítettünk a nagyobb közművelődési könyvtárak vizuális dokumentumállományának kialakítására, eszközeinek, gépi felszerelésének összeállításához, majd az Országos Közművelődési Alap anyagi támogatásával 25 gyűjtemény megindulásához adtunk segítséget.

Megalakítottuk az AV-dokumentumok helyzetével foglalkozó könyvtárosok munkacsoportját és kidolgoztuk a csoport programját.

Részt vettünk a Zenei Könyvtárak Nemzetközi Szervezete (AIBM) Budapesten rendezett konferenciájának megszervezésében és a konferencia munkájában. Ebből az alkalomból kiadtuk a *Zenei könyvtárak kalauza* című adattárat, valamint a Magyar Könyvtárosok Egyesületével közösen az MKE zenei szekciójának tíz évét áttekintő füzetet.

Az MKE Zenei Szekciójának megalakulása tizedik évfordulója alkalmából összefoglaltuk az európai és az amerikai zenei gyűjtemények fejlődését.

Közreműködünk a zeneművek másolásának szerzői jogi kérdéseivel kapcsolatos állásfoglalás kialakításában.

Részt vettünk a zenei könyvtárosok továbbképző tanfolyama megszervezésében és magában az oktatásban, valamint szakfelügyeleti vizsgálatokban. Szakmailag segítettük a Könyvértékesítő Vállalat központi hanglemezellátását.

A könyvtári és információs tevékenység gazdaságtana

A megyei könyvtárak munkafolyamatainak az előző években lefolytatott elemzését vitára bocsátottuk. Kidolgoztuk a felsőoktatási könyvtárak szervezete és működése elemzésének kérdőív-sorozatát, s azt az érintetteknek szétküldtük.

Elemző tanulmányt készítettünk a könyvtári normák megállapításainak módszereiről. Művelési időméréseket folytattunk, s munkaszervezési kérdésekben tanácsadó szolgálattal segítettük a hozzánk forduló könyvtárakat (Megyei Könyvtár, Miskolc; FSZEK; OTKI, Eü. Főisk., M. Kábelművek stb.).

A szakterület nemzetközi irodalmáról fordítás- és szemelvénygyűjtemény összeállítását kezdtük el.

Műszaki fejlesztés

Folyamatosan gyűjtöttük a könyvtári vonatkozású felszerelések és gépek termékismertető füzetait. Ezekről 17 információs füzetet jelentettünk meg több nyelven, a szocialista országok tájékoztatási szervezetének (NTMIR) keretében, kettőt — csupán hazai érdekltség miatt — magyar nyelven. Két szám a mozgáskorlátozottak nemzetközi éve alkalmából a könyvtári ellátásukhoz szükséges berendezéseket ismertette.

Tevékenységünket összehangoltuk az OMIKK hasonló célú munkájával. Bekapcsolódtunk a Szervezés- és Vezetéstudományi Társaság Eszközbizottságának munkájába. Felvettük a kapcsolatot a Szovjetunió Szervezés-technikai Kutatóintézetével: a katalóguscédula sokszorosító gépükkel üzemi kísérletet folytattunk. Az ezzel azonos rendeltetésű magyar készülék gyártásának és forgalmazásának megindítását tovább szorgalmaztuk.

Építés, berendezés

Tanulmánytervet készítettünk az Állami Gorkij Könyvtár, a veszprémi Megyei Könyvtár, a tapolcai Városi-Járási Könyvtár, a kaposvári Tanárképző Főiskola Könyvtára, a kenderesi Nagyközségi Könyvtár és a debreceni Egyetemi Könyvtár fejlesztéséhez. Berendezési tervjavaslatot dolgoztunk ki 18 könyvtár kérésére. További 13 könyvtár tervezőivel konzultációt folytattunk. Szakvéleményt adtunk több tervezet, beruházás tervdokumentációjáról.

Megkezdttük a konzultációkat az IKARUSZ székesfehérvári fejlesztési osztályával a bibliobuszok sorozatgyártásának előkészületeiről.

Tapasztalatcserét szerveztünk a berendezési és építési feladatokkal foglalkozó megyei könyvtári munkatársak részére.

Részt vettünk a szocialista országok szakértőinek VIII. prágai konferenciáján, előadásokkal járultunk hozzá a szakmai továbbképzési programokhoz, s kiadásra készítettük elő a könyvtárak világításáról írott tervezési segédlet kéziratát.

OLVASÁSKUTATÁS

A gyermekek olvasási kultúrája, olvasáspedagógia

Befejeződött a 10–14 éves gyerekek olvasási kultúráját felmérő kutatásunk adatainak gépi feldolgozása. Elkészült és részben megjelent az eredményeket összegező tanulmány néhány fejezete.

Előkészítettük, de anyagi és szervezési nehézségek miatt egyelőre nem tudtuk megindítani az önálló könyv- és könyvtárhasználatra építő olvasáspedagógiai kísérletünket.

Előadásokat tartottunk ebben a témakörben továbbképző tanfolyamainkon, különféle országos és megyei rendezvényeken, a gyermek- és ifjúsági irodalommal foglalkozó szekszárdi tanácskozáson.

Táborvezetőként, előadóként és szaktanácsadóként segítettük több olvasótábor (Bakonyoszlop, Kecskemét, Csillebérc, Vác-Katalinpuszta stb.) sikeres megvalósulását, a Hazafias Népfront országos és budapesti olvasótábori munkacsoportjában pedig közreműködtünk az olvasótábor-mozgalom országos irányításában is. Elkészült és jó néhány alkalommal bemutatásra került az 1980. évi bakonyoszlopi olvasótáborról készült hangosított film. A Tankönyvkiadónál van az öt bakonyoszlopi olvasótábor eseményeit, módszereit és eredményeit tartalmazó könyv kézírata.

Megjelenőben vannak az *Önismereti játékok és beszélgetések*, valamint a *Beszélgetések a könyvtárban* című módszertani kiadványok, amelyek anyaga nagyobb részt olvasótábori tapasztalatainkra épült.

Olvasási szokások, az olvasás folyamata

Számítógépre került a házikönyvtárak összetételét, használatát és az olvasói szokásokat vizsgáló kutatásunk csaknem valamennyi adata. Jelentős mennyiségű gépi táblázat áll rendelkezésünkre. Ezek alapján több résztanulmány készült el, és részben meg is jelent (az olvasási szokások időbeli alakulásáról, a mai magyar irodalom olvasottságáról, az olvasási és egyéb művelődési szokások, valamint a tömegkommunikációs eszközök igénybevételének összefüggéseiről).

Tíz közművelődési könyvtárban vizsgáltuk az olvasmányválasztás módjait, és az olvasói igények kielégítését. Az egyéves megfigyelés után a teljes adatanyag birtokában megkezdtuk az összegező tanulmány elkészítését. Ennek a kutatásnak az adatai alapanyagot szolgáltatnak a történeti, néprajzi és szociográfiai témák iránti érdeklődést vizsgáló kutatásunkhoz is, amelyhez már egy előtanulmány elkészült *A történelemtudomány és könyvkiadás a felszabadulás óta eltelt időszakban* címmel.

A *Mester és Margarita* c. regény magyarországi fogadtatását vizsgáló kutatás feldolgozási munkálatai befejeződtek, elkészült a zárótanulmány első fejezete és több résztanulmány.

Egy 1965-ös és egy 1979-es adatfelvétel eredményeinek összevetése alapján tanulmányt készítettünk egykori bácsalmási általános iskolai tanulók olvasási szokásairól.

Adatokat gyűjtöttünk a századforduló novella-irodalmának könyvtári hozzáférhetőségéről egy kanadai kutató vezette nemzetközi összehasonlító vizsgálathoz.

Ebben a témakörben is jó néhány előadást tartottunk, mind saját, mind más könyvtárak továbbképzésein, közreműködtünk rádióműsorokban, különböző szakmai fórumokon, tanfolyamokon, valamint az Olvasó Népert Munkabizottság és annak olvasáspolitikai munkacsoportja tevékenységében.

Tanulmányokat írtunk bolgár, angol és NDK-beli szakfolyóiratok kérésére a magyarországi olvasáskutatásról.

Könyvtárak és társadalmi környezetük

Tanulmánykötetet állítottunk össze a könyvtárhasználati szokásokról: a különböző olvasmányközvetítő csatornák (köztük a könyvtár) használatáról, a könyvtári tagság (valamint a párhuzamos tagság és a lemorzsolódás) arányairól, a könyvtárlátogatás gyakoriságáról és a könyvkölcsönzés intenzitásáról, a kölcsönzött könyvek összetételéről, a látens könyvtárhasználatról, a különböző könyvtári szolgáltatások igénybevételéről, a könyvtárhasználók különböző típusairól, az egyetemi hallgatók könyvtárhasználati szokásairól, a könyvtárhasználók könyvtárképéről szóló tanulmányokból. Jelenleg a szerkesztési munkálatok folynak.

Átdolgoztuk, és nyomdába küldtük a *Közelképek a közművelődési könyvtárainkról* című kiadványt. (A kutatás eredményeit több folyóiratközlemény is ismertette.)

Lezárult a kelenföldi könyvtár és társadalmi környezetének négy évig tartó vizsgálata, elkészült a zárótanulmány több fejezete.

Részt vettünk a hátrányos helyzetű személyek könyvtári szolgáltatásával foglalkozó féléves továbbképző tanfolyam munkájában előadások tartásával és szemináriumok vezetésével. A hátrányos helyzetű rétegek könyvtári ellátásáról szóló tanulmánykötet az eredeti elképzelés szerint összeállt, 1982 elején kiegészül a továbbképző tanfolyam anyagával.

Előadásokat tartottunk ebben a témakörben is különböző könyvtáros konferenciákon, továbbképzéseken, közreműködtünk ilyen kérdésekkel foglalkozó rádióműsorokban, fórumokon és a magyar–szovjet könyvtártudományi szemináriumon.

Számos esetben adtunk szaktanácsokat olvasószolgálatokkal kapcsolatos szakmai kérdésekben, segítséget kisebb, helyi vizsgálatokhoz és egyetemi (főiskolai), e témakörbe vágó szakdolgozatokhoz.

ÁLLOMÁNYÉPÍTÉS

Az Új Könyvek szerkesztése és fejlesztése

Az év legfontosabb munkája az *Új Könyvek* című állománygyarapítási tanácsadó szerkesztésének új rendjére való áttérés volt. Az osztály minden más tevékenységét az átállás sikeres végrehajtásának rendeltük alá. Ez azt eredményezte, hogy sikerült az új eljárás bevezetése, de néhány egyéb feladat elvégzése halasztást szenvedett.

Az *Új Könyvek* 1981. januárjától szabadlapos formában jelent meg. Az év folyamán megszerkesztett 32 „számban” 2650 könyvről adtunk tájékoztatást. Az első negyedévben megjelent lapokon és a nyomtatott katalóguscédulákon egyaránt a régi szabvány szerinti címleírás szerepelt, a gépi program csúszása miatt. A második negyedévtől kezdődően a szabadlapokon már az MNB szerkesztősége által az új szabvány szerint készített bibliográfiai leírásokat közöltük, a nyomtatott cédulákon azonban a régi szabvány szerinti címleírás maradt egészen az év végéig, amivel az volt a célunk, hogy a kétfajta leírás összevetése révén a könyvtárosok érzékeltessék a különbségeket, s megkönnyítsük számukra az átmenetet.

Külön kell szólni az *Új Könyvek* negyedéves szakrendi és betűrendes mutatóinak összeállításáról (szakrendben közöljük a címleírásokat és ehhez jön a betűrendes mutató), amely lényegesen több munkát igényelt, mint korábban az egyes számokhoz közölt betűrendes mutató. Ugyanakkor folyamatosan építettük az éves kumulációt, hogy az év lezárása után minél előbb nyomdába küldhessük.

Az *Új Könyvek* reformját előkészítendő regionális értekezleteket szerveztünk, továbbá részt vettünk az új bibliográfiai leírási és a szakozási gyakorlatl kapcsolatos problémákról a Magyar Könyvtárosok Egyesülete Bibliográfiai Bizottságával közösen rendezett kecskeméti tanácskozáson és az azt követő munkaküléseken.

Elláttuk a Könyvtári Könyvminősítő Bizottság elnöki és titkársági teendőit, jelzeteltük valamennyi kiadó 1982-es tervét és megadtuk a Könyvtárellátó számára a megfelelő példányszámjavaslatokat. Ugyancsak javaslatokat tettünk a Kulturális Alap terhére megvásárlandó művekre és azok példányszámára. A bizottságot az év végén a Művelődési Minisztérium Könyvtári Osztálya feloszlatta.

Bekapcsolódtunk egy sor szakfelügyeleti vizsgálatba és számos előadást tartottunk továbbképző tanfolyamokon.

Az Új Könyvek kumulációi

A *Könyvtári kis tükör* c. ajánló könyvjegyzék készülöben levő kötetei a következőképpen állnak:

Világirodalom: kézírata nyomdakész.

Történelem, művelődéstörténet, szociográfia, néprajz: lektorálás alatt.

Természettudományok: készültségi foka 60%-os.

Alkalmazott tudományok: készültségi foka 70%-os.
Gyermekirodalom (1976—1980): az anyaggyűjtés elkészült, a gépelés és a zárószerkesztés húzódik át 1982-re.

Helyismereti munkák

A helyismereti munkák szervezéséből, irányításából ránk eső feladatok 1981 folyamán elsősorban előadásokat (kb. 15), konzultációkat (kb. 5), felügyeleti vizsgálatban való részvételt (2), valamint a helyismereti könyvtárosok továbbképző tanfolyama megszervezésében és lebonyolításában való részvételt jelentettek (tervezet, előadás, a dolgozatok értékelése stb.).

A helyismereti munka kézikönyvének tervezete elkészült, s megbeszéléseket folytattunk a leendő munkatársakkal.

A helyismereti kutatások módszertanával foglalkozó könyv korábbi szerzőjével kötött szerződést felbontottuk és más szerzővel állapodtunk meg, aki a munka befejezését 1982. végére vállalta. A helyismereti bibliográfiai kalauz kézírata tovább késik.

OKTATÁS — KUTATÁSSZERVEZÉS

A könyvtárosképzés fejlesztése

Az MM Könyvtári Osztálya által létrehívott oktatási-továbbképzési állandó bizottságban elláttuk a titkári teendőket. E bizottság számára felmerésen alapuló számszerű, táblázatos áttekintést készítettünk a közművelődési könyvtárak, a szakkönyvtárak és a felsőoktatási intézmények könyvtárainak szakemberellátottságáról; a közművelődési könyvtárak vonatkozásában a változás tendenciáiról is. Ugyancsak az említett bizottság számára áttekintést készítettünk a fejlett könyvtárüggyel rendelkező külföldi államokban folyó felsőfokú könyvtáros- és informatorképzés tantárgy-struktúrájáról.

Áttekintést és elemzést készítettünk a könyvtárosképzés egyes ismeretköreinek tankönyv- és taneszköz-ellátottságáról.

Figyelemmel kísértük a fakultatív könyvtárkezelői tantárgy előkészítését, majd szeptembertől bevezetését a gimnáziumi oktatásba. Az új tanárok részére szakmai-módszertani tájékoztatást tartottunk és elláttuk őket a legfontosabb segédeszközökkel (könyvtárkezelői tankönyv, példatár stb.). A tanév során — az OPI megbízása alapján — három vidéki gimnáziumban ellenőrzést végeztünk, a tapasztalatokról és az általánosan jelentkező problémákról, feladatokról jelentést adtunk.

A tanítóképző főiskolák könyvtárosi szakkollégiumain oktató tanárok részére többnapos konferenciát rendeztünk a könyvtárügy és a könyvtárosképzés aktuális kérdéseiről. Rendszeres munkakapcsolatot tartottunk fenn az ELTE Könyvtártudományi Tanszékével és a tanárképző főiskolák könyvtárosi tanszékeivel.

A 2/1976. OM rendelet alapján szervezett könyvtárosi főiskolai államvizsgák a vonatkozó rendelet szerint lényegileg befejeződtek, ezzel lezárult egy tevékenység, amely öt éven át kiemelkedő feladatunkat jelentette. Mivel néhány pótvizsga átnyúlik 1982-re, értékelő áttekintést csak ezek után tudunk írni.

Könyvtárkezelők képzése

Az év során 11 tanfolyam ügyét intéztük: szervezési, tartalmi, didaktikai szempontból tanácsokat adtunk, az egyes tantárgyak tanárai részére munkaértekezleteket szerveztünk, eszköztárunkból a hallgatók részére tankönyveket, példatárakat, útmutatókat kölcsönöztünk.

Az írásbeli vizsgákra egyénenként változó feladatokat tartalmazó tesztfüzetet állítottunk össze. Minden írásbeli és szóbeli vizsgán részt vettünk; elláttuk a vizsgák felügyeletének, majd a tanári értékelések felülbírálatának feladatát.

Az év során megjelentettük a könyvtárkezelői ismeretek ideiglenes tankönyvét és megkezdjük a végleges tankönyv kidolgozását.

A tanfolyamok eddigi szervezési, tartalmi és didaktikai tapasztalatairól értékelő jelentést készítettünk, az indokoltnak látott változtatásokra javaslatot tettünk.

Továbbképző tanfolyamok szervezése

Az év során a következő továbbképző tanfolyamokat szerveztük:

— Tárgyszavas-indexelő osztályozási eljárások osztályozók részére. (Kétféléves tanfolyam; befejeződött.)

— Szakirodalmi igény-, szükséglet- és ellátottsági vizsgálatok módszertana. (Kétféléves tanfolyam; befejeződött. A vizsgadolgozatok javából tanulmánygyűjteményt szerkesztünk.)

— A szépirodalom könyvtári használatának kérdéseiről olvasószolgálatosok részére. (Kétféléves tanfolyam; befejeződött.)

— A hátrányos helyzetű rétegek könyvtári szolgálatáról olvasószolgálati vezetőknek. (Féléves tanfolyam; befejeződött.)

— Helyismereti gyűjtemények szervezéséről, vezetéséről az „A” és „B” típusú könyvtárak munkatársainak. (Féléves tanfolyam; befejeződött.)

— Társadalomtudományi információkereső rendszerekről és szolgáltatásokról kisebb társadalomtudományi könyvtárak munkatársainak. (Féléves tanfolyam; befejeződött.)

Többszövegű teauruszok készítése. (Tíznapos tanfolyam.)

— A dokumentumleírás oktatása. A megyei könyvtári hálózatok dokumentumleírással és katalógusszerkesztéssel foglalkozó, módszertani tevékenységet is folytató szakembereinek kiképzése az új szabvánnyal kapcsolatos ismeretek átadására. (Nyolcnapos tanfolyam.)

— Zeneművek bibliográfiai leírása az új szabvány szerint. (Ötnapos tanfolyam.)

Fiatalközművelődési könyvtárosok továbbképző tábora Ásotthalmon. (Kéthetes tanfolyam.)

— A gyermekkönyvtárak aktuális kérdései. Kétnapos konzultáció a korábbi gyermekkönyvtárosi tanfolyam hallgatói részére.

A tanfolyamok szervezésén kívül az alábbi továbbképzéssel kapcsolatos munkákat végeztük.

A megyei könyvtári hálózatok nagyobb igényű továbbképző tanfolyamainak szervezéséhez, programjuk összeállításához segítséget nyújtottunk (pl. Szolnok, Pest, Heves megyében). Több esetben a központi továbbképző tanfolyamaink tematikáját és szervezési tapasztalatait adtuk át; például a zenei tanfolyam ismétlődött meg szerényebb keretek között Pest megyében, a szépirodalmi tanfolyam Szolnok megyében, az új bibliográfiai leírási tanfolyam mindkét helyen.

A szakszervezeti könyvtárak igazgatói tanácsának vezetőjével megbeszélést folytattunk a szakszervezeti könyvtárak érdekeinek intenzívebb figyelembevételéről a központi továbbképzések szervezésénél. Külön keret-tervet dolgoztunk ki a szakszervezeti könyvtárosok részvételéről. Ezen túlmenően az egyes szakszervezeti hálózatoknak továbbképzési tervük és programjaik összeállításához konkrét segítséget is nyújtottunk.

Támogattuk a Magyar Könyvtárosok Egyesülete által szervezett, a ritka és értékes könyvek egyedi kötéseti munkáira felkészítő bibliofil tanfolyamot.

Továbbképzéseinkhez többféle oktatási segédeszközöket készítettünk. Kiemelkednek közülük a dokumentumleírás oktatását szolgáló AV-eszközök (transzparenszek) és programozott feladatgyűjtemények. Átadtuk sokszorosításra a nem könyvjellegű dokumentumok oktatási példatárát.

Kutatásszervezés

A könyvtárügy középtávú (1981—1985) kutatási terveire javaslatot dolgoztunk ki, és megvitatás céljából publikáltuk a *Könyvtári Figyelő*-ben. Regisztráltuk a folyamatban levő és az újonnan indult könyvtári témájú kutatásokat, az utóbbiakat publikáltuk a *Magyar Könyvtári Szakirodalom Bibliográfiájában*; a kiemelkedőkről jelentést készítettünk az illetékes nemzetközi szervezeteknek.

Az év elején közzétettük a magyar könyvtárak ez évi bibliográfiai terveit.

A könyvtárosi ismeretek egy-egy területe alapművének kiadása terén csak lassan haladtunk előre. Engedélyt szereztünk Rijsbergen: *Information retrieval* c. művének kiadására, megbízást adtunk lefordítására. Megkezdtek az információkereső nyelvek kérdéseit tárgyaló szöveggyűjtemény összeállítását. Ugyancsak elkezdődtek a könyvtárosi, könyvészeti és informatikai ismeretek értelmező szótárának előmunkálatai.

KAPCSOLATSZERVEZÉS — PROPAGANDA

Módszertani tevékenység

Módszertani tevékenységünk középpontjában a közönségkapcsolatok szemléleti elvének további népszerűsítése és elismertetése állt. Tanulmányok, cikkek készültek, a megyei továbbképzések során előadások hangzottak el a könyvtárak és társadalmi környezetük kapcsolatainak eszközeiről, a könyvtári élet demokratizmusának és magatartásformáinak kérdéseiről, a sajtómunka alapelveiről, az olvasómozgalmak (főként a könyvtárhasználatot elősegítő ifjúsági mozgalom) célravezető módszereiről.

Az utóbbi feladat érdekében két alkalommal országos továbbképzési konferenciát és tapasztalatátadó szemináriumot szerveztünk a könyvtárosok és KISZ-vezetők részére a KISZ KB székházában.

Elkészült a könyvtári közönségkapcsolatokkal foglalkozó külföldi szakirodalom szemléjének kézírata.

Tömegkommunikációs kapcsolataink

Főként a gondosan kiépített személyes kapcsolatok és a rendszeressé vált tájékoztatások révén tovább erősödtek kapcsolataink mind a sajtó, mind a rádió és televízió kulturális rovatainak szerkesztőivel.

A sajtó érdeklődése 1981-ben is élénk volt a könyvtári témák iránt, sőt némi számszerű fejlődést is mutatott: 1981-ben 2611 közleményt regisztráltunk, míg 1980-ban kétezret. Ezek közül érdemi, nem hírjellegű (a párhuzamosan megjelenő közlésekkel együtt) 1005, hírjellegű (ugyancsak az ismétlődőkkel együtt) 1606. Az adatok közül érdemes kiemelni a Magyar Rádió ugrásszerűen megnövekedett érdeklődését: ebben az évben 129 alkalommal foglalkozott valamilyen formában a könyvtárüggyel. Említésre méltó az országos napilapok közül a *Népszabadság* 83 közleménye, ami az 1979-es év kétszerese. A vidéki sajtótermékek közül érdemes kiemelni a *Dél-Magyarországot* 69, a *Kelet-Magyarországot* 71, a *Somogyi Néplapot* 90 és a *Kisalföldet* 101 közleményével. Az adatok reális megítéléséhez hozzá kell fűzni, hogy a IV. Országos Könyvtárügyi Konferencia megrendezése nagy mértékben megemelte az érdemi cikkek számát. Ezért a következő évben visszaesés várható.

Az első félévben megjelentettük a *Témajavaslatok* c. kiadványunkat a sajtó dolgozói részére, ugyanakkor a második félévben már nem volt módunk hasonló kiadványt készíteni, mert a beküldött információk mennyisége és minősége erre nem volt alkalmas. Helyette — kísérletképpen — áttértünk a havi tájékoztatásra, *Könyvtárügyi hírlevél* címmel, és az újságírók esetenkénti informálására. E módszerek tapasztalatait 1982-ben fogjuk értékelni.

Az 1980. decemberében meghirdetett sajtópályázatot értékeltük. Az eredményhirdetésre 1981. decemberében került sor, amikor is Darvas András, Filippinyi Éva, Nagypál Endre, Nógrádi Gábor, Szegvári Katalin,

Tripolszky László, Varsányi Gyula, Virágh F. Éva újságírók, tévé- és rádió-szerkesztők jutalomban részesültek.

Az év során két alkalommal közreadtuk a Könyvtár és Művelődés (könyvtárügyi információk vezetőiknek) című kiadványunkat. Az első a IV. Országos Könyvtárügyi Konferencia sajtóviSSszhangjának szemléje volt (megjelent 800 példányban), a második ugyancsak a konferenciával foglalkozott: közreadta a Könyvtáros c. folyóiratban megjelent beszámolókat és beszédeket, továbbá a konferencia ajánlásait (az érdeklődésre való tekintettel 1500 példányban jelent meg).

1981. márciusában a Művelődési Minisztérium Közgyűjteményi Főosztálya a Munkásmozgalmi Múzeumban országos sajtótájékoztatót tartott, amelynek megszervezésében (kiállítási anyagok összegyűjtése, elrendezése, a könyvtárügyi információk megírása) aktívan részt vettünk.

Olvasómozgalmak

Az olvasómozgalmak közül a legnagyobb figyelmet a KISZ KB és társszervei által meghirdetett „Művelt ifjúságért, korszerű műveltségért” c. program olvasópályázatára fordítottuk: egész évben folyamatosan támogattuk, majd az országos könyvtári propagandabizottsággal együttműködve értékeltük az Olvasó Ifjúságért pályázat első fordulójára küldött megyei jelentéseket, s javaslatot tettünk az országos jutalmazásokra. A KISZ KB felkérésére kidolgoztuk a pályázat második, illetve harmadik évének programtervét.

Részt vettünk a Műszaki és Közgazdasági Könyvnapokra hirdetett pályázat szervezésében és értékelésében. A Bartók-centenárium népszerűsítésére a FSZEK Bartók-albumát juttattuk el a nagyobb közművelődési könyvtárakhoz. A kiemelt évfordulókról megemlékeztünk az irányításunkkal készülő *Eseménynaptár* c. kiadvány számaiban.

Az 1981-es évre tervezett könyvtárügyi kiállításunkat „Magyar könyvtárak a 70-es és 80-as években” címmel mutattuk be a IV. Országos Könyvtárügyi Konferencián, majd vándoroltattuk (Salgótarján, Szolnok és Győr). Ennek a kiállításnak már része volt a „Híres könyvek — híres könyvtárak Magyarországon” című fejezet, amelyet tovább kívánunk bővíteni az 1982-es esztendőben. A zenei könyvtárak nemzetközi egyesülete (AIBM) konferenciája alkalmából készülő kiállításhoz segítséget adtunk. A FSZEK-val közösen rendeztük meg a magyar—szovjet könyvtárügyi szeminárium alkalmából a „Könyvtárügy a Szovjetunióban” című kiállítást.

A könyvtári propagandabizottság ez évben kétszer (Vác, Sátoraljaújhely) ülésezett; megvittattuk az *Eseménynaptár* lapterveit, az aktuális propagandafeladatokat és az Olvasó Ifjúságért pályázat további programtervét. Határidőre elkészítettük az *Események — évfordulók 1982.* című kiadványt és megkezdjük a kapcsolatszervezők és kiadványszerkesztők kislexikona anyagának gyűjtését.

Tovább javult a könyvtári propagandaanyagok központi ellátása a Könyvértékesítő Vállalat Propagandaosztálya és Könyvtárellátó Főosztálya

jóvoltából. Téma- és kiviteli javaslatunk nyomán a mennyiségi növekedés (16-féle kiadvány, több mint 700 ezer példányban) mellett minőségükben is szép és hasznos propagandakiadványok készültek a KÉV gondozásában.

Nemzetközi kapcsolatok

Közreműködtünk több, hazánkban folytatott nemzetközi rendezvény megszervezésében, így az INTAMEL (Nagyvárosi Könyvtárak Nemzetközi Egyesülete) és az AIBM (a Zenei Könyvtárak Nemzetközi Egyesülete) konferenciáján vállaltunk nemcsak személyi, hanem tartalmi feladatokat is (l. jelentésünk más fejezetében).

Az 5. magyar—szovjet szemináriumon az OSZK-val együtt láttuk el a házigazdai tisztséget.

Súlyt helyeztünk arra, hogy a két, hozzánk látogató tanulmányúton levő diákcsoport — az egyik Hollandiából, a másik az NSZK-ból — jó benyomásokat szerezzen a magyar könyvtárügyről; ennek megfelelően állítottuk össze programjukat, adtunk szakmai kíséretet.

Számos külföldi könyvtáros (20 fő) számára szerveztünk szakmai programot, adtunk tájékoztatást a magyar könyvtárügyről, s esetenként elkísértük őket vidéki útjaikra.

Munkatársaink 16 rövidebb utat tettek külföldre, részben tájékozódás, részben értekezleteken való részvétel céljából. Négy munkatársunk összesen 11 hétig volt tanulmányúton Dániában (ketten), Franciaországban és Finnországban.

Továbbra is tevékenyen működünk közre az IFLA munkájában: a lipcei közgyűlésen vett részt két dolgozónk, de elláttuk az *IFLA Journal* szerkesztő bizottságának elnöki tisztségét és tagságot vállaltunk a Közművelődési Könyvtári Szekció állandó bizottságában is.

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÁS

Könyvtártudományi Szakkönyvtár

A Szakkönyvtár ez évi munkáját nagy mértékben akadályozták személyi jellegű nehézségek, ám ennek ellenére sikerült a folyamatos működést és a szolgáltatásokat zökkenőmentesen biztosítani.

Az állomány kiegyensúlyozottan gyarapodott: a könyvvállomány 1183 kötettel (az előző évekhez képest kissé emelkedett), 35 új folyóirattal (jelenleg az élő folyóiratok száma 499 cím), 570 szakdolgozattal, 240 képpel, számos útijelentéssel, aprónyomtatvánnyal és könyvtárismertetővel, s néhány fordítással. Külön említendő az ELTE Könyvtártudományi Tanszékétől átvett mintegy 2000 szakdolgozat, amelyek feldolgozása még előttünk álló feladat.

Nemzetközi cserénk élénk volt, bár néhány nagy nyugati partnerünk anyagi nehézségekre hivatkozva szűkítette a csere volumenét. Tőkés orszá-

gokba 179 egységet küldtünk, 187-et kaptunk; szocialista országokba sokkal többet küldtünk, mint amennyit kaptunk (606, illetve 88 egység).

Feldolgozó munkánkban nehézséget okozott, hogy átmeneti jelleggel mind a régi, mind pedig az új szabvány szerint is leírtuk a könyveket, hogy előkészítsük az átállást. Az új leírásokból külön katalógust kezdtünk szerkeszteni. Az egyéb dokumentumtípusok feldolgozásában az említett személyi nehézségek miatt elég nagy a lemaradás; sikerült viszont rekatalogizálni az ún. csoportos anyagot, s ezzel állományunk értékes részét tettük hozzáférhetővé.

Az olvasószolgálat forgalmi adatai tovább csökkentek, valószínűleg annak következtében, hogy a szaktanfolyamot végzett könyvtárosok komplex államvizsgái már lezajlottak. A látogatók száma 3290 fő volt (1980-ban 3892). A könyvtárközi kölcsönzésben szerény mérvű emelkedés mutatkozott (1980: 151 könyvtárnak 272 egységet, 1981: 126 könyvtárnak 308 egységet és 43 másolatot). Tizenegy gyarapodási jegyzéket állítottunk össze és a figyelőszolgálat keretében 900 cédulát küldtünk szét; ez a növekedés azonban nem mutatkozott meg a keresletben. Mindössze három irodalomkutatót végeztünk.

Igyekeztünk propagálni Szakkönyvtárunk szolgáltatásait. Továbbképző tanfolyamainkon irodalom- és könyvtárhasználati bevezetőket tartottunk, s a csoportosan hozzánk látogató hallgatókat megismertettük a használatához szükséges tudnivalókkal. *Könyvtárismertető kalauzt* is kiadtunk.

Információs és dokumentációs szolgáltatások

A *Magyar Könyvtári Szakirodalom Bibliográfiája* négy száma 1600 tételt regisztrált, s megjelent az 1980. év kumulált betűrendes és tárgymutatója. Sikerült teljesebben feldolgozni a szórt irodalmat a Magyar Nemzeti Bibliográfia Időszaki Kiadványok Repertóriumának szerkesztőségének közreműködésével. Előrehaladt az 1975–1979-es évkör összesített mutatóinak a szerkesztése.

A *Hungarian Library and Information Science Abstracts* (és orosz változata: *Vengerszkaja literatura po bibliotekovedeniju i informatike*) két száma megjelent.

A könyvtári és a tájékoztatási szakterület központi katalógusát folyamatosan gondoztuk; mikrofilmlapon 1982-ben tesszük közzé az újabb anyagot.

Külföldi folyóiratcikk-katalógusunk 1657 tétellel gyarapodott, a *Könyvtári és Dokumentációs Szakirodalom* c. referáló lapunk négy száma 762 tételt közölt; ennek mintegy felét referátum nélkül. Az 1974–1978-as évfolyamok kumulált mutatóinak szerkesztése folyamatban van.

A könyvtári és információs munkában használatos eszközökről szóló prospektusok gyűjteményét folyamatosan fejlesztettük, bár a beérkezett prospektusok száma csökkent. Erősítettük kapcsolatainkat a hasonló hazai gyűjteményekkel.

Könyvtári Figyelő

A folyóirat ez évi hat száma megjelent, a hetedik — különszám — nyomdában van. Ez utóbbi a külföldön élő magyar származású könyvtárosok számára 1980-ban rendezett konferencia anyagát fogja tartalmazni. A szerkesztőbizottság három alkalommal ült össze, s nagy segítséget nyújtott szerzők és kéziratok ajánlásával, javaslataival és bírálataival a szerkesztéshez.

Gondoztuk a szerkesztőségi segédleteket, nyilvántartásokat, s előkészítettük a lap tízéves repertóriumának a munkálatait.

A *Könyvtári Szemle* hasonló kiadása folytatódott: megjelent az 1914-es és 1915-ös évfolyam a FSZEK, illetve az Országgyűlési Könyvtár közreműködésével.

Kutató—fejlesztő—módszertani munkák

A különböző dokumentumtípusok könyvtári kezelésére vonatkozó útmutatók közül az útjelentésekkel és a szakdolgozatokkal-disszertációkkal foglalkozók előkészületben vannak, megjelenésük 1982-ben várható.

A *könyvtári és informatikai tezauruszt* folyamatosan gondoztuk; a kiegészítéseket és módosításokat belső használatra időnként összesítve lesokszorosítottuk.

A könyvtári és tájékoztatási berendezések és felszerelések beszerzésével foglalkozó módszertani útmutató kézírata elkészült, lektorálása folyamatban van.

Lassan halad a többnyelvű könyvtári és informatikai szakkifejezések gyűjtése.

Összeállította: *Papp István*
Szte Ferenc, Urbán László,
Kamarás István, Bereczky
László, Katsányi Sándor,
Pelejtei Tibor, Gerő Vera
közreműködésével

KIADVÁNYOK

Alapelvek a könyvtár fejlesztéséről, kezeléséről és szolgáltatásairól. A Művelődési Minisztérium Tárcaközi Munkabizottságának megbízásából kiad. az OSZK—KMK. Bp. 1981. 15 p. (Az általános művelődési központ munkájának szervezeti és tartalmi kérdései. Módszertani füzetek. 1.)

BARTOS Éva—MÁNDY Gábor: *Tematikus érdeklődésvizsgálat közművelődési könyvtárakban.* Kiad. a KM Tudományos Koordinációs Bizottsága megbízásából az OSZK—KMK. Bp. 1981. 125 p.

BENJÁMIN Judit—BOLGÁR Ágnes: *Idősek és betegek könyvtári ellátása.* (Az 1. fejezetet írta Futala Tibor.) Bp. 1981. 107 p.

Bibliographic description of sound recordings. A guide. (Comp. by Ildikó Varga.) Bp. 1981. 38 lev.

Centralizációs törekvések a hazai közművelődési könyvtárakban. (Szerk. Mándy Gábor.) Bp. NPI, 1980. 148 p.

(Háromszor egy) 3×1 olvasótábor. Módszerek és eredmények Mátrafüredről. (Szerk. Nagy Attila.) Bp. NPI, 1981. 66 p.

Idegen nyelvű természettudományi kézikönyvek. (Az anyaggyűjtést végezte: Fodor Zsolt, Jantsits Gabriella, Ordódy Mária. Összeáll. és szerk. Szabó Sándor.) Bp. NPI, 1981. 100 p.

ISBD/CM. A kartográfiai anyagok nemzetközi szabványos bibliográfiai leírása. (Ford. Faragó Lászlóné. Szerk. Varga Ildikó.) Bp. 1981. 69 p.

Iszszledovanie cstenija v Centre bibliotekovedenija i metodiceszkov rabotü. 1977—1980. Bp. 1980. 74 p.

Könyvtári kis tükör. Ajánló könyvjegyzék. Bp. NPI, 1981.

Általános művek, filozófia, pszichológia, vallás. 1945—1978. (Összeáll. és szerk. Vajda Kornél.) 88 p.

Irodalomtudomány, nyelvészet. 1945—1979. (A kötetet összeáll. és szerk. Lakatos András, Vajda Kornél.) 186 p.

Társadalomtudományok. 1945—1978. (A kötetet szerk. Mándy Gábor. Készült a Hajdú-Bihar megyei Tanács V. B Könyvtárával együttműködésben.) 274 p.

Könyvtárkezelői ismeretek. Ideiglenes tanfolyami jegyzet. Bp. 1981. 271 p.
A községi könyvtárak módszertani segítése. (Tanfolyami segédlet.) (Szerk. Csapó Edit.) Bp. NPI, 181. 130 p.

Külföldi könyvtártudományi és informatikai könyvek. Központi katalógus. 1975—1979. Szerk. Tremkóné Meszleny Mária. Bp. 1980. 12 mikrofilmlap.
LOWELL, Mildred Hawksworth: Könyvtárak és információs központok vezetése. (The management of libraries and information centres.) (Vál. és ford. Sz. Kiss Csaba.) Bp. NPI, 1980. 101 p.

A Magyar Könyvtárosok Egyesülete zenei szekciójának tíz éve. 1970—1980. (Szerk. Skaliczki Judit.) Bp. MKE—OSZK—KMK. Bp. 1981. 88 p.

MÁNDY Gábor: Subject departments in public libraries. An international survey 1979/1980. Draft. Bp. OSZK—KMK—FSZEK, 1981. 113 p.

Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ Könyvtártudományi Szakkönyvtár. (Könyvtárismertető.) Bp. 1981. 17 p.

(RÁCZ Ágnes): Nem publikált útijelentések bibliográfiai leírása. Útmutató. Bp. 1981. 23 p.

Reading research in the Centre for Library Science and Methodology. 1977—1980. Bp. 1980. 80 p.

Recommendations of the Fourth National Conference on Librarianship. 2—3 June 1981, Budapest. Művelődési Minisztérium, 1981. 16 p.

Rekomendacii 4-oj Goszudarsztvennoj konferencii po bibliotecsnomu delu. Budapest, 2—3 ijunja 1981. Bp. Művelődési Minisztérium, 1981. 19 p.

STIER Miklós—SZÁSZ Zoltán: A helytörténetírás módszertani kérdései. Új- és legújabb kor. (Szerk. Stier Miklós.) Bp. NPI, 1980. 166 p.

(Helyismereti kutatók kézikönyvei.)

Szakkatalógus szerkesztés csoportképzés alapján. (A módszertani útmutatót írta és szerk. Bereczky Lászlóné. A szakkatalógus osztólapjainak feliratait és a betűrendes mutatót összeáll. Surján Miklós.) 2. átd. bőv. kiad. Bp. OSZK—KMK—OMKDK, 1981. 165 p.

Szakmai irányelvek az egyetemi könyvtárak fejlesztéséhez. Tervezet. + Mellékletek „Az egyetemi könyvtárak távlati fejlesztési irányelvei”-hez. (A KMK és az Egyetemi Könyvtárigazgatók Tanácsa által kiküldött munkabizottságok tanulmányai ... alapján szerk. és összeáll. Fényes Miklós, Fogarassy Miklós, Máder Béla.) Bp. 1981. 2 db. 33 lev., 20 p.
Belső használatra.

Időszaki kiadványok

Események, évfordulók. 1982. Bp. NPI, 1981.
Eseménynaptár. Bp. NPI, 1981. 1—4. sz.
Hungarian Library and Information Science Abstracts. Bp. 1981. 1—2. sz.
Információ a könyvtári és információs munka eszközeiről és berendezéseiről. Bp. 1981. 1—18. sz., 2 különszám. Angol és orosz nyelven is.
Könyvtár és Művelődés. Bp. 1981. 1—2. sz.
Könyvtári és Dokumentációs Szakirodalom. Referáló lap. Bp. NPI, 1981. 1—4. sz.
Könyvtári Figyelő. Bp. NPI, 1981. 1—6. sz., 1 különszám.
Könyvtárügyi témajavaslatok tömegkommunikációs célokra. Bp. 1981. 1. félév.
A magyar könyvtárak bibliográfiai tervei. 1981. Bp. 1981. 51 p.
A Magyar Könyvtári Szakirodalom Bibliográfiája. Bp. 1981. 1—4. sz.
Szakszervezeti könyvtárak működési adatai. Munkahelyek könyvtári ellátása. 1980. Bp. 1981. 45 p.
Településeink könyvtári ellátása. A tanácsai és szakszervezeti könyvtárak statisztikai adatai. 1980. Bp. 1981. 60 p.
Új Könyvek. Bp. Könyvért, 1981. 1—33. sz.
Új Könyvek. Könyvtárak állománygyarapítási tanácsadója. Betűrendes mutató 1970—1975. Szerk. Körtés Júlia. Bp. 1980. 13 mikrofilm lap.
Vengerszkaja literatura po bibliotekovedeniju i informatike. Referativnij zurnal. Bp. 1981. 1—2. sz.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЦЕНТРА БИБЛИОТЕКОВЕДЕНИЯ И МЕТОДИЧЕСКОЙ РАБОТЫ В 1981. г.

В 1981 году мы поставили перед собой две задачи: 1. постепенная поддержка отраслевой инспекции Министерства культуры и 2. интенсивное участие в подготовке организации и проведения IV-ой Государственной конференции по библиотековедению. По нашему мнению, обе задачи были выполнены нами успешно, как это вытекает, можно надеяться, из нашего отчета.

На пятилетку с 1981 по 1986 гг. мы изменили структуру и систему планирования и отчета: мы перешли к перечислению задач и их выполнений по отделам нашего центра. Это стало возможным и обоснованным в результате создания такой организации в ЦБМР, в которой отдельные функции могут входить в компетенцию отдельных организационных единиц. Несмотря на это, или именно поэтому, для решения некоторых сложных задач было необходимо создать кооперацию небольших групп, так называемых „ад hoc“. Таким образом, нами были созданы группы по исследованию библиотечных инспекций, по организации конференций, курсов по повышению квалификации и консультированию. (Поэтому в нашей отчете встречаются некоторые повторения.)

Во введении к нашему отчету мы хотели бы выделить по каждому отделу лишь по одному результату, которое мы считаем основным в работе 1981 г., а именно:

Отдел по расширению библиотечной сети: способствование реализации и функционированию библиотечной системы, намеченной в основных юридических правилах.

Отдел технологии библиотек: консультативно-оперативное участие в совершенствовании библиотечной практики.

Отдел исследования чтения: дальнейшее расширение исследований библиотечно-социологического характера.

Отдел формирования фондов библиотек: дальнейшее развитие структуры и содержания справочного издания по пополнению фонда „Новые книги“ (Új könyvek).

Учебный отдел: обеспечение библиотечных курсов обучения.

Отдел организации связей: развитие связей массовой коммуникации.

Информационный отдел: бесперебойное опубликование сериальных изданий.

THE ACTIVITY OF THE CENTRE FOR LIBRARY SCIENCE AND METHODOLOGY IN 1981

In the year 1981 we set two tasks of major importance ahead us: 1. increased professional support for the surveillance on behalf of the Library Branch of the Cultural Ministry and 2. intensive participation in preparing, organizing the 4th National Conference of Librarianship. So far as we could judge it, we succeeded in both tasks as it might be perceivable in our detailed report.

We have altered the system of planning and reporting for the period of 1981-1986. The tasks and their accomplishments will be enumerated according to departments. The reason for this is that the structure in the Centre has so changed that each function can be separately attributed to an organizational unit. Notwithstanding these novelties interdepartmental co-operation is necessary to accomplish certain more complex tasks, e.g. by organizing smaller, *ad hoc* groups. Such groups were formed for supervising surveys, for organizing conferences and refresher courses, for professional counselling and consultations. (This is why smaller overlappings can occur in our report.)

We should like to pick out the most important accomplishment of each department we consider characteristic of the year 1981.

Department for Library Network Development: counselling and aiding for carrying out the library system designed in the basic laws and regulations.

Department for Library Technology: consultative and operative contribution in modernizing library practice.

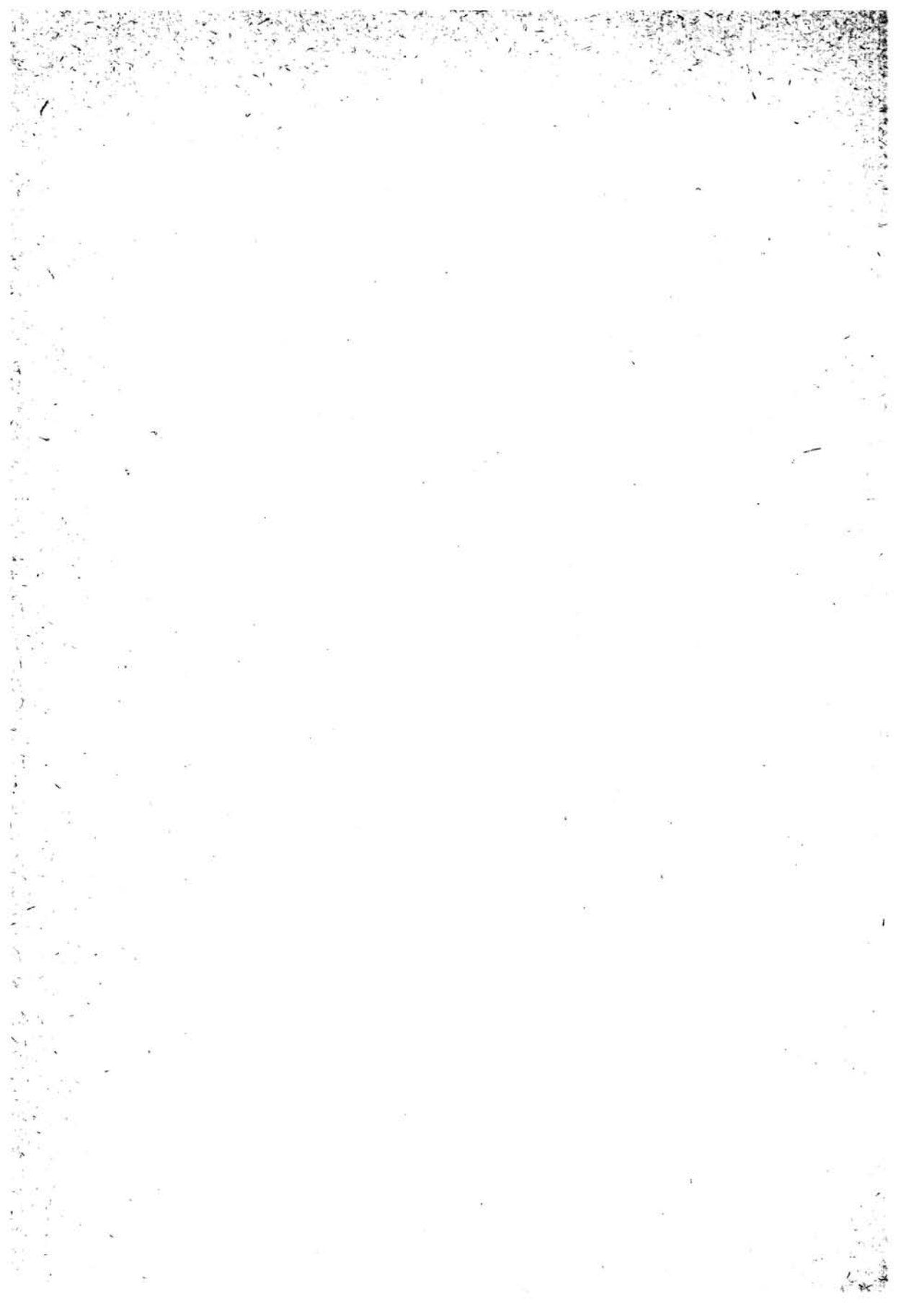
Department for Reading Research: further development of surveys in the field of library sociology.

Department for Holdings: developing the periodical Új Könyvek ("New Books"), an accessioning aid, as regards its structure as well as content.

Educational Department: supporting training of librarians.

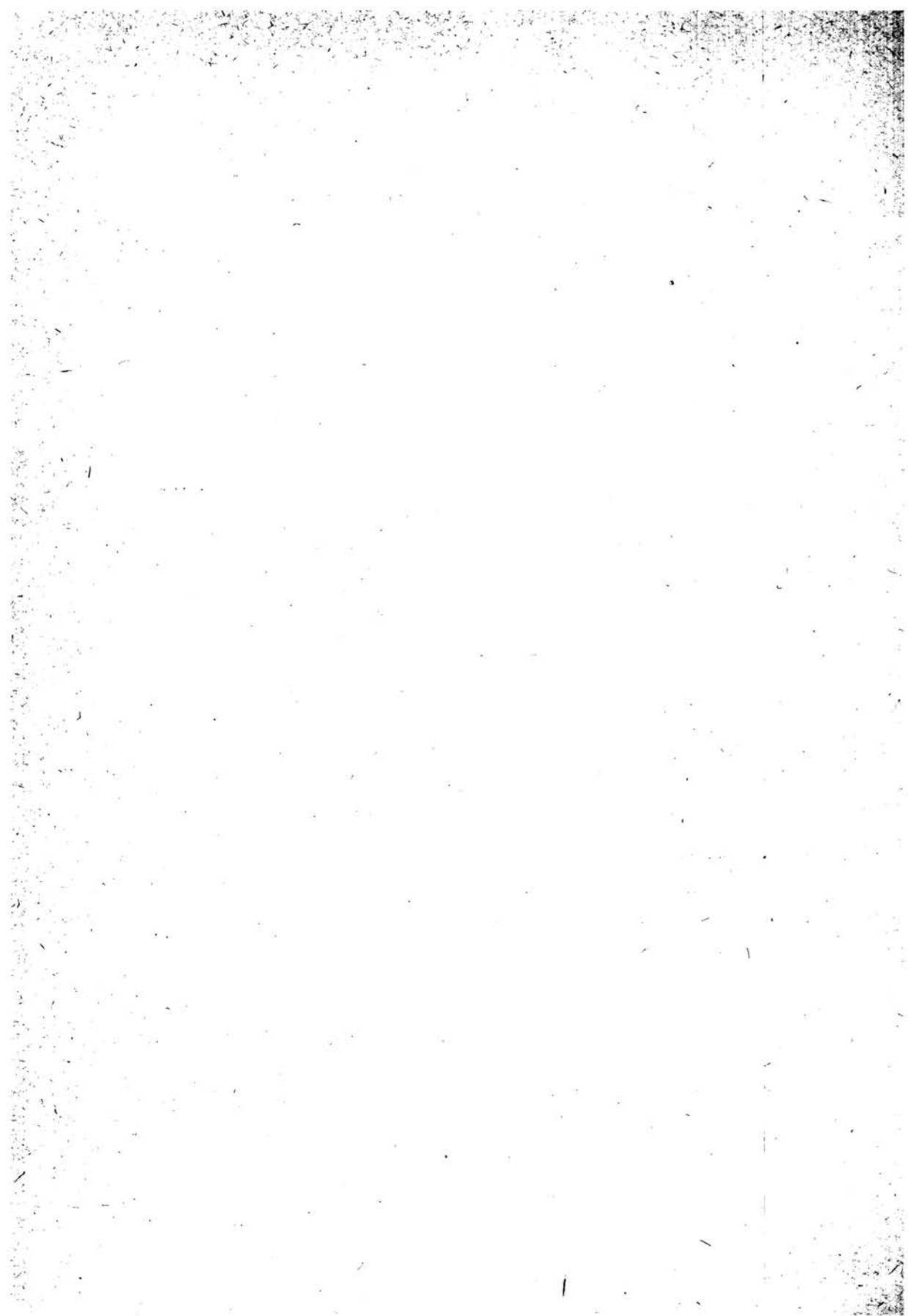
Department for Public Relations: construction of public relations with mass communication media.

Information Department: publishing our periodicals as usual.

II.

AZ OSZK TÖRTÉNETÉBŐL ÉS TERVEIBŐL

Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos munkája és kiadványi tevékenysége 1919—1935

NÉMETH MÁRIA

I.

Amikor az Országos Széchényi Könyvtár 1919 és 1935 közötti tudományos tevékenységét, kiadói munkáját bemutatjuk,¹ röviden szólunk kell azokról a körülményekről, tényezőkről, amelyek e funkciók tartalmi összetevőit, gyakorlati vitelét és ezek együtteséből származó eredményeit meghatározták.²

Az első világháborúból vesztesen kikerült ország nyomoráról és szétziláltságáról aligha kell bővebben beszélnünk, és elég, ha itt csak utalunk az ebből következő gazdasági helyzetre, amelynek némi javulását az 1930-as évek világgazdasági válsága, illetve annak hazánkra is ránehezedő hatása váltotta fel. Mindennek az OSZK-ban jelentkező vetületét az elmondottak fogják érzékelteni.³

A Horthy-rendszer első éveiben — állapította meg Dezsényi Béla⁴ „az országos kultúrpolitika nélkülözötte az átgondolt vonalvezetést”. A művelődési koncepció kialakításához, a szervezethez az első — és nem jelentéktelen — lépést gróf Klebelsberg Kunó tette meg, aki az 1922 tavaszán alakult Bethlen kormányban a vallás- és közoktatásügyi miniszteri posztot töltötte be. Klebelsberg nevéhez fűződik a háború utáni kultúrpoliti-

1. Haraszthy Gyula *Az Országos Széchényi Könyvtár 1918-ban c. tanulmánya* (= *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1978*. Bp. 1980. 227—245. p.) ez év munkájáról teljes képet ad. Havasi Zoltán *1919 és az Országos Széchényi Könyvtár c. írása a Tanácsköztársaság időszakának elképzeléseit tárja fel.* (= *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1978*. Bp. 1980. 227—245. p.) — Miután Kovács Ilona *Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos munkája és kiadói tevékenysége* címen az 1936-tól 1944-ig terjedő éveket elemezte (= *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1968/69*. Bp. 1971. 171—184. p.), így feladatunk a közbeeső évkör ez irányú tevékenységének bemutatása lesz. A felszabadulás utáni időkre vonatkozóan l. Németh Mária: *Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos tevékenysége 1945—1974. c. összefoglalását.* (= *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1979*. Bp. 1981. 143—218. p.)
2. Dezsényi Béla egyik kitűnő tanulmánya: *Szervezet, ügyvitel és igazgatás az Országos Széchényi Könyvtárban a Horthy-korszak elején* (= *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1967*. Bp. 1969. 124—181. p.) számos pontján érintkezik adott témánkkal, így megállapításaira sokszor csak utalunk. Ugyanez a helyzet Kovács Ilona — a jelen tanulmányt időben folytató — írásával is. (L. az előző jegyzetben.)
3. A húszas évekre vonatkozóan értékes adatokkal szolgál Dezsényi Béla idézett művének *Gazdasági dolgok. Költségvetés. c. fejezete is.* (159—161. p.)
4. Dezsényi Béla idézett tanulmánya 161. p.

kai koncepció kialakítása, mely a magyar művelődés és tudomány már meglevő értékeit kívánta az új történelmi helyzetbe átmenteni, az elért eredményeket szélesebb területen, erőteljes ütemben akarta továbbfejleszteni. Kétségtelen, hogy a miniszter Magyarország és a szomszédos államok közti „kulturális versenyben” való helytállást igyekezett fokozni. E törekvést azzal az erőfeszítéssel indokolta, amellyel a határaink mellett fekvő országok műveltségi szintjük emelésére fordítanak, akik azon fáradoznak, hogy „azt a kulturális előnyt, amellyel ma még a bennünket környező államok fölött bírnak... behozzák, bennünket utolérjenek.”⁵

Kultúrkoncepciójának megvalósítása érdekében számos javaslatot dolgozott ki és propagált. Ezek elfogadtatása után konkrét intézkedések egész sorát hozta (az analfabetizmus elleni küzdelem, a népiskolák, polgári- és középiskolák reformja, a természettudományok fejlesztése érdekében — többek között — a tihanyi Biológiai Kutatóintézet megszervezése, egyetemek létesítése, a külföldi magyar intézetek megalapítása, az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ életrehívása, a Magyar Tudományos Akadémia állami támogatásának biztosítása stb.). Az 1922. év második felében létrejött Országos Magyar Gyűjteményegyetem megalapítása,⁶ amely a legfontosabb hazai (nemzeti jellegű) gyűjteményeket foglalta egy önkormányzati szervezet keretébe, a tudományos erők egyesítése, a lehetőségek jobb kihasználása érdekében.^{6a} Nagy hangsúly esett az anyagi erők koncentrálására, céltudatos, szervezett felhasználására is. Bár ez az összpontosítás az adott gazdasági körülmények között nem váltotta, nem válthatta be teljesen a hozzá fűzött reményeket, a régebbi, szinte anarchikus helyzethez képest mégis jelentős előrelépést jelentett.

5. Idézet képviselőházi beszédéből, melyet a kultusztárca 1928—29. évi költségvetési vitája során mondott el. Megjelent — többek között — a *Neonacionalizmus. Klebelsberg Kunó összegyűjtött újságcikkei* c. műben (Bp. 1928.), *Ki az oka, mi az oka* címen. (238—300. p.) Idézett rész: 246. p. — Természetesen nem feladatunk itt Klebelsberg a maga korában is sok vitára alkalmat adó művelődéspolitikájának részletes ismertetése, a benne érvényesülő ún. kultúrfőlény elméletének taglalása.

6. Elődje: a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa, ill. Főfelügyelősége nem felelt meg a kívánalmaknak, ezért 1922-ben feloszlatták. — A Gyűjteményegyetem megalapítására az 1922. évi XIX. törvénycikk adott alapot; ez a *Nemzeti nagy közgyűjteményeink önkormányzatáról és személyzetéről* címen került kiadásra. — Javaslati szövegét az OSZK is véleményezte (l. Dezsényi Béla idézett tanulmányában, 163—164. p.) — A Gyűjteményegyetem keretébe az alapításkor az Országos Levéltár, a Magyar Nemzeti Múzeum, az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum — és bizonyos jogfenntartással — a budapesti Tudományegyetem Könyvtára tartozott. — L. még Fejes Erzsébet: *Könyvtárak a Horthy-korszakban*. = *Magyar Könyvszemle* 1982. 107. p.

6a. Klebelsberg Kunó: *Indokolás a „nemzeti nagy közgyűjteményeink önkormányzatáról és személyzetük minősítéséről” szóló törvényjavaslathoz*. = *Országos Magyar Gyűjteményegyetem kiadványai*. 1923—24. év. 2. füz. Bp. 1923. 8—22. p. — Klebelsberg leszögezte, hogy a társadalom szegénysége, a „magántudománypártolás” hiánya és a magányesületek ebből következő „pangása” miatt az egyetemeken kívül csak a Gyűjteményegyetembe foglalt intézményeknél található tudományos állás. Ezért fontos, hogy ezen intézmények és alkalmazottaik szakszerű igazgatásáról gondoskodás történjék. (8. p.)

A Gyűjteményegyetem élén a Tanács állt, melynek ügyvezető alelnöke 1924 végétől az a Hóman Bálint volt, aki hosszú egyetemi könyvtári szolgálat után 1922 végétől a Széchényi Könyvtár igazgatója, majd 1923 decemberében a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója lett. Ő, aki a gyakorlatban is átélte e szervezet működéséből származó változásokat, a Múzeum 1924—1928. évi működéséről szóló jelentésében lényegében pozitívan értékelte a Gyűjteményegyetem tevékenységét.⁷ Bár elismerte, hogy az új önkormányzati szervezetbe tömörült intézmények bizonyos megalkuvásra kényszerültek a magasabb egység érdekeinek alárendelve magukat, a nyereség mégis megérte az áldozatot. „Az új autonóm szervezet gondolata a tudomány szabadságának alapvető normájában és a közigazgatási autonómia ... elvében gyökerezik, s általa múzeumaink felszabadultak a korábbi bürokratikus gyámkodás alól” — írta Hóman. Nem tagadta, hogy a bürokratikus ellenőrzés kényelmesebb volt az intézmények számára mint a társintézmények vezetőiből, egyetemi tanárokból, szakemberekből álló Tanács felügyelete, de ennek is több az előnye mint a hátránya. „Gróf Klebelsberg Kunó gyűjteményegyetemi koncepciójának legfőbb jelentőségét ... abban látjuk, hogy e szervezeti keretben lehetőség nyílt az egymással rokon funkciókat ellátó tudományos intézmények magasabb kultúrpolitikai szempontból kiinduló s a napi politikai áramlatoktól mentes szakszerű és céltudatos irányítására és fejlesztésére” — foglalta össze véleményének lényegét Hóman Bálint.

Az Országos Széchényi Könyvtár — amely a Magyar Nemzeti Múzeum keretében dolgozott — a múzeumon keresztül kapcsolódott be a Gyűjteményegyetem tevékenységébe. Ez munkáját, az áttételen keresztül is, jelentősen fellendítette, és nagymértékben éppen a tudományos és kiadványi tevékenység területén éreztette jó hatását. Legalábbis egy-egy időre, amikor a gazdasági helyzet a további fejlődést meg nem gátolta.

1934-ben a Magyar Nemzeti Múzeumról szóló VIII. törvénycikk a Gyűjteményegyetem jogutódjaként a Magyar Nemzeti Múzeum szervezetét hozta létre és ennek önkormányzati jogait a Múzeum Tanácsára ruházta. A névváltozás természetesen a funkciók stb. felülvizsgálásával is járt.⁸

7. Hóman Bálint: *A Magyar Nemzeti Múzeum öt éve. Jelentés az intézet 1924—1928. évi állapotáról és működéséről*. Közzéteszi —. Bp. 1929. 168 p. Az idézett rész: 31—32. p. — Az OSZK 1923. évről szóló jelentése is beszámol az új szervezet „kifogástalan” működéséről és az önkormányzat „üdvös” hatásáról. Első eredményként a tudományos tisztviselők, majd a segédszemélyzet státusának nagyarányú rendezését és az alapszerű pénzkezelési rendszer életbeléptetését könyveli el. (*Magyar Könyvszemle* 1924. 107. p.)

8. A Gyűjteményegyetem szervezetébe az évek során újabb intézményeket kapcsoltak be. Ezáltal megszűnt az azonos jelleg és a közös tudományos törekvésen alapuló szellem sem érvényesülhetett. Ezért a Magyar Nemzeti Múzeum szervezetének kialakításakor visszatértek a régi koncepcióhoz, és ebben csak a *gyűjteményi jellegű* intézmények kaptak helyet. (Az 1808: VIII. törvénycikkkel létesített Magyar Nemzeti Múzeum, az Országos Levéltár, az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum és az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum.) — Hóman Bálint: *Indoklás a „Magyar Nemzeti Múzeum”-ról szóló törvényjavaslathoz*. (1934. márc. 2.) = *A Magyar Nemzeti Múzeum kiadványai*. 1. füz. Bp. 1937. 14—22. p. Idézett rész: 16. p. — A törvény 22. §-a A Magyar Nemzeti Múzeum tudományos és közműve-

Ezt a szervezeti folyamatosságot az is fokozta, hogy Hóman Bálint, akit 1922 decemberében a nemzeti könyvtár igazgatójává neveztek ki, 1923 végétől egészen vallás- és közoktatásügyi miniszterré történt megbízatásáig (1932 októbere) a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatói tisztségét viselte, de ebben a pozícióban, valamint a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának elnökeként⁹ is igen szoros kapcsolatban maradt a Múzeummal, illetve a Széchényi Könyvtárral. Hogy ő mennyire egységesnek érezte ezt a másfél évtizedet mi sem bizonyítja jobban mint a Magyar Nemzeti Múzeum kiadványai c. sorozat I. füzetéhez 1937-ben írt előszava, amely nem más mint a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatói tisztségébe való beiktatásakor, tehát 1923-ban elmondott beszédének szó szerinti szövege.

*

A felvázolt szervezet stabilitása mellett meghatározó tényező az OSZK egész működése, ezen belül elsősorban tudományos tevékenysége szempontjából az akkori országos kutatói rendszerben elfoglalt helye. Erről éppen a Gyűjteményegyetem megalakulásával, működésével kapcsolatos megnyilvánulásokból kapunk pontos képet.

Azt ugyan eleve tudjuk, hogy a kutatóintézeti hálózat és ezzel párhuzamosan a tudományegyetemi tanszékek kutatási iránya csak fokozatosan, a második világháború után, a szocializmus időszakában épült ki hazánkban, és ezért — ezt megelőzően — szükségszerűen nagyobb feladat hárult a tudományos tevékenység vitelében a könyvtárakra, levéltárakra és múzeumokra. Mégsem érdektelen, ha kortársi szemmel tekintünk bele a kutatás akkori rendszerébe és így határozhatjuk meg a könyvtár abban elfoglalt helyét.

Erre vonatkozóan számtalan megnyilvánulást, véleményt idézhetnénk. Hogy ezek közül éppen Hóman Bálintét elevenítjük fel, annak oka az a már említett körülmény, hogy a magyar tudománypolitika és ezen belül a könyvtárpolitika egyik irányítójaként ő állt könyvtárunkkal a leghosszabb, legszorosabb kapcsolatban. Meg kell jegyezni, hogy Hóman igen jól képzett, tudós könyvtáros volt, hiszen e korszak egyik legkiválóbb szakembere,

lődési feladata címen a következőket mondja: „A Magyar Nemzeti Múzeum és az önkormányzati szervezetébe tartozó intézmények feladata a magyar szellem és a magyar föld tudományos és művészeti értékű termékeinek és a magyar múlt emlékeinek, továbbá a magyar nemzeti művelődés és a tudományos kutatás szempontjából fontos külföldi eredetű múzeumi, levéltári, könyvtári anyaga gyűjtése, rendszerezése, nyilvántartása, a tudományos bűvárkodás, a gyűjtemények szemléltető kiállítása és ismertetése a művészeti nevelés és a népművelés rendszeres előmozdítása céljából.”

9. Hóman Bálint 1934. jún. 27-én kelt 18.945 sz. miniszteri rendelete, amelyben közli, hogy az elnöki tisztelet meghatározott időtartamra fenn kívánja tartani. Ez az irat tartalmazza a Tanácsba meghívottak névsorát is. Köztük találkozunk dr. Fitz József egyetemi magántanár, „magyar nemzeti múzeumi főigazgatói címmel és jelleggel felruházott osztályigazgató” (az OSZK főigazgatója) nevével. (*Jegyzőkönyv a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának 1936. évi jan. hó 15-én tartott alakuló teljes üléséről.* = *A Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának kiadványai.* 1. Bp. 1937. 143. p.)

Ferenczi Zoltán, a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatója mellett dolgozott több mint másfél évtizeden át. Akkoriban annyira értékelték, hogy a Tanácsköztársaság idején ő kapott megbízást az Egyetemi Könyvtár reformjára szóló tervezet összeállítására. Politikai állásfoglalása a huszas években még nem volt kifogásolható, szélsőjobbra tolódása minisztersége idejére esik.¹⁰

Hóman úgy ítélte,¹¹ hogy a közgyűjtemények tudományos irányba való fejlődésével (értve ez alatt az igényes rendszerező és feldolgozó munkát) lényegesen bővült az ide tartozó intézmények feladatköre. „A múzeumok, könyvtárak és levéltárak ma már nemcsak rendszeres anyaggyűjteményei, hanem egyben alapvető feladatokat megoldó kutatóintézetek is szaktudományuknak.” A közgyűjtemények tevékenysége „szervesen egészíti ki a tudósképzésre hivatott egyetemek és a tudományos munkát irányító, megszervező, annak eredményeit ismertető társulatok munkáját.” (A társulatok részben a tudományszervezés akkori fórumai voltak, részben a kutatóintézetek szerepét is betöltötték.) Ezért tartotta Hóman fontosnak a közgyűjtemények és a tudományos intézmények, testületek együttműködését, amely személyi kapcsolatok révén vagy intézményes szervek keretében valósulhat meg. Nagy jelentőséget tulajdonított az egyetemek és a közgyűjtemények személyi „csereviszonyának” is. A közgyűjtemények az egyetemek legjobb fiataljai közül „toborozzák” tisztviselőiket, viszont az egyetemek igen gyakran „a közgyűjtemények légkörében nevelkedett tudósokat emelnek katedrára.” Utalt Hóman a közgyűjteményeknek, az ország egyetemeinek és a budapesti Tudományegyetemnek intézményes kapcsolataira, arra a tényre, hogy a Gyűjteményegyetem Tanácsában a közgyűjtemények vezetői mellett helyet foglalnak „a legközelebb álló szaktudományoknak egyetemi tanárai is.” Hóman a jövő fontos feladatának tekintette a közgyűjtemények, egyetemek és tudományos társulatok együttműködésének elmélyítését.

*

Az, hogy a Széchényi Könyvtár a tudományos intézmények sorában foglalt helyet, egyértelműen kiderül az elmondottakból. Nem lényegtelen azonban annak tisztázása sem, hogy a könyvtár mely tevékenységét tekintette az akkori kultuszkormányzat, illetve kulturális vezetés tudományosnak.

Ebben először és egészen világosan Klebelsberg Kunó foglalt állást 1922. november 18-án, a Gyűjteményegyetem alakuló ülésén.¹² Így nyilatkozott: „Midőn e feladatot «tudományos munkának» neveztem, azt tapasztaltam, hogy egyesek félreértettek. Azt hitték, hogy csak kutatásra, cikkek

10. L. Dezsényi Béla idézett cikkének megállapításait és Kóhalmi Béla tanulmányát: *A három nagy könyvtár a Tanácsköztársaság alatt.* = *Magyar Könyvszemle.* 1959. 149–162. p.

11. Hóman Bálint: *Múzeumok, könyvtárak levéltárak.* = *A magyar tudománypolitika alapvetése.* Szerk. Magyary Zoltán. Bp. 1927. VIII, 628 p. Idézett rész: 313–315. p.

12. Klebelsberg Kunó: *Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem 1922. évi november 18-i alakuló ülésén mondott megnyitóbeszéde.* = *Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem kiadványai.* 1922/23. év. 1. füze. Bp. 1922. 1–11. p. Idézett rész: 6–7. p.

és könyvek írására gondolok. Korántsem. Én a levéltárban, könyvtárban és múzeumban folyó belső szakmunkát is kifejezetten tudományos munkának tekintem. Csak hisztorikus ismerheti és értékelheti igazán a gondjaira bízott levéltári anyagot. Csak aki a modern társadalom-, gazdaság-, művelődés és művészettörténet legmagasabb szempontjait ismeri, az adhat szakszerű felvilágosításokat, útbaigazításokat a levéltárban dolgozni kívánó kutatóknak. Ma, midőn valutánk leromlása folytán külföldi könyvek vásárlására aránylag kevés jut, a könyvtárnokoknak kétszeresen figyelemmel kell kísérniük az egész külföldi irodalmat, a könyvismertetéseket és bírálatokat, hogy biztos szemmel ki tudják választani azokat a munkákat, melyeknek megszerzése feltétlenül szükséges... Persze örömmel kell üdvözlönnünk, ha Gyűjteményegyetemünk tudományos tisztviselői kara minél nagyobb számban vesz részt a magyar tudományos irodalomban. Ez azonban akkor lesz igazán gyümölcsöző, ha az irodalmi munka is szoros kapcsolatban áll ... a könyvtári anyaggal."

Hóman Bálint néhány évvel később¹³ a könyvtárak (levéltárak és múzeumok) általános feladatkörébe az anyag gyűjtését — mégpedig első sorban a tudomány „sajátosan magyar anyagának, a magyar ... szellem termékeinek” beszerzését, megőrzését, meghatározását, rendszerezését és az így feldolgozott állomány közhasználatra bocsátását, publikációk és előadások útján történő megismertetését utalta. Más megfogalmazásban a közgyűjtemények alapvető funkcióját „a tudományok anyagának a tudósok használatára, s a tudományos pályára készülő ifjúság okulására való előkészítése”-ben látta. Ez a *rendszerező munka* — szögezte le Hóman Bálint — *a tudományos tisztviselők legfontosabb feladata*. E mellett azonban *más kötelességei* is vannak a közgyűjtemények tisztviselőinek. Ezek közé tartozott mindig is a könyvészeti, könyvtörténeti és más tudományos kérdésekkel való foglalkozás, a feldolgozás folyamán felmerült tudományos problémák megoldása, az eredményeknek speciális leíró katalógusokban, önálló könyvtártudományi kiadványokban és folyóiratcikkekben való publikálása.¹⁴

Mindezek megvalósítása érdekében alapkövetelmény a közgyűjteményi tisztviselői kar tudományos szempontból megfelelő munkaerővel történő kiegészítése, a fiatalok tudományos továbbképzése szakszerű, és az intézet, valamint a tudomány érdekeit szem előtt tartó foglalkoztatása révén.

Hóman hangsúlyozta a közgyűjtemények *népművelő hivatását* is, mondván, hogy „minden tudományos közgyűjtemény egyben közművelődési célokat is szolgál, hogy „a múzeum és könyvtárpolitika mai stádiumában

13. Hóman Bálint: *Múzeumok, könyvtárak, levéltárak*. = *A magyar tudománypolitika alapvetése*. 313–314. p.

14. Itt említjük meg, hogy Hóman minisztersége idején jelent meg az a VKM Bizalmas, 12.232/1933. IV. sz. rendelete, amely felhívta a figyelmet arra, hogy a köz-tisztviselők a politikai időszaki sajtóban csak a felettes hatóságok engedélyével jelentethetik meg írásaikat. Ez az utasítás nem vonatkozott a Gyűjteményegyetem igazgatóira és tudományos jellegű cikkek tekintetében tisztviselőire sem. De a rendeletet aláíró Szily Kálmán államtitkár ugyanakkor felkérte a Tanácsot, hogy „a Gyűjteményegyetem kebelébe tartozó összes tisztviselővel *bizalmasan*, közölje azt is, hogy a tudományos cikkeikben tartózkodjanak mindennemű politikai megjegyzéstől.” (OSZK Irattár 43/1933.)

csak a (közművelődési célt is szolgáló) tudományos és a (tudományos alapon rendezett és fejlesztett) közművelődési közgyűjteményeknek van létjogosultsága.”¹⁵

*

A Gyűjteményegyetem, illetve a Magyar Nemzeti Múzeum szervezetébe tartozó intézmények tudományos tisztviselői státusába természetesen csak egyetemet végzettek, — közülük is eleinte csak a doktori, illetve mérnöki diplomával rendelkezők, később már a tanári oklevél birtokosai is — kerülhettek.¹⁶

De ez az „elméleti minősítés” önmagában még nem jogosított a magasabb kategóriák elnyeréséhez. Klebelsberg Kunó — a Tanácssal egyetértésben — ui. azt a gyakorlatot alakította ki,¹⁷ hogy a tudományos tisztviselői rang várományosaiként csak olyan munkatársakat alkalmaztak, akik valamelyik Collegium Hungaricum-ban, vagy „kézi ösztöndíjjal” hosszabb időt külföldön töltöttek. Ez utóbbi követelményt a már korábban tudományos tisztviselői minőségben foglalkoztatottak előléptetésénél is érvényesítették: ők csak akkor kerülhettek magasabb fizetési osztályba, ha utólag legalább egy évet külföldön kutattak. Ez a tanulmányút, amely eleve nyelvismeretet feltételezett, elsősorban a szakmai ismeretek elmélyítését, a már megkezdett tudományos munka folytatását szolgálta.

Hogy ez a kíváncsi teljeshető legyen, az 1927. évi XIII. törvénycikk 5. §-a kimondta, hogy a Gyűjteményegyetem tudományos tisztviselőinek legalább 5%-a számára minden évben ösztöndíjat szükséges biztosítani.

A kultuszkormányzat a tudományos kritériumok betartását szigorúan megkívánta és ellenőrizte. 1928-ban például az önkéntes gyakornokok kutatói eredményeit vizsgálta felül, 1929-ben pedig a VKM jelentést kért a Gyűjteményegyetem tudományos tisztviselőinek irodalmi munkásságáról.¹⁸

Amilyen céltudatos volt az érdemi munkákat végző tudományos tisztviselők saját szakmájukon belüli felkészítése, annyira szervezetlen volt — hogy saját területünkön maradjunk — a könyvtárosi ismeretek elsajátításának módja, lehetősége.

15. Hóman 1923. évi beszédében különválasztotta a tudománypolitikai irányt (intézményeket) a közművelődésitől. És bár magát a tudománypolitikai irány hívének vallotta, és veszedelmet látott abban, ha a tudományos intézetek nagy engedelmeket tennének a népművelés szempontjainak, mégis elfogadta ez utóbbi funkció ellátását is. Vállalta, hogy a tudományos intézmények — különösen az adott nehéz gazdasági helyzetben — népművelési feladatokat lássanak el, de csak olyan módon, hogy ez a tevékenység az intézmények tudományos karakterét ne veszélyeztesse.

16. Az 1922. évi XIX. törvénycikk „nemzeti nagy közgyűjteményeink önkormányzatáról és személyzetükről” 7. §-a. — Ez egy kiskaput nyitva hagy 10 fő számára, akik ugyan nem feleltek meg a követelményeknek, de hivatottságukat kiváló irodalmi vagy gyakorlati munkássággal igazolták.

17. Klebelsberg Kunó: *Megnyitóbeszéd az Országos Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsának 1931. évi május 7-én tartott cikluskezdő teljes ülésén.* = *Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem kiadványai. II. ciklus. 1. füz.* Bp. 1931. 1–28. p. Idézett rész: 12. p.

18. OSZK Irattár 462/1928 és 591/1928. — 503/1929.

Melich János 1920-ban Fejérvataky Lászlóhoz (1857—1922), a Nemzeti Múzeum főigazgatójához egy személyi ügyben intézett levelében leírta, hogy „Mint minden tudományos foglalkozásban, a könyvtárnokiban is szükség van olyan ismeretekre, amelyek nélkül könyvtárnoki teendőket végezni nem lehet. E könyvtártudományi, bibliográfiai és adminisztratív ismereteket részint az egyetemen, ahol a könyvtártudományokat egy magántanár adja elő, részint pedig a könyvtárakban mint szakgyakornok szerzik meg azok, akik könyvtári pályára készülnek.”¹⁹

Melich tehát elismerte a könyvtári szakma önálló létét, sőt tudományos mivoltát, és ezt a felfogását, illetve az erre való szakképzés szükségességét a következő években senki sem vonta kétségbe. A kíváncsi a Gyűjteményegyetem létrejöttékor is megfogalmazódott.²⁰ És hogy nem ment feledésbe, bizonyítja az a tény is, hogy 1928-ban — Hóman főigazgató 50/1928. sz. alatti felkérésére — Gulyás Pál összeállította a Gyűjteményegyetemnél és a tudományegyetemi könyvtáraknál foglalkoztatott tudományos tisztviselők részére szolgáló könyvtárosi (szakképzés) szakvizsga tervezetét.²¹ Ennek ellenére sem történt semmi e kérdésben mindaddig, amíg az 1935-ben — Fitz József igazgató elnökletével — létrehozott egyesület, a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Országos Egyesülete a tanfolyam megszervezését programjába nem iktatta és az első tanfolyamát 1937 folyamán meg nem indította.²²

A tudományos tisztviselők szakmai felkészítése akkoriban — legalábbis könyvtári vonatkozásban — egyoldalú volt, a saját területükön kiváló tudósok a könyvtári ismereteket általában csak a gyakorlatban szerezhették meg.

II.

A Széchényi Könyvtár tudományos munkáját és kiadványi tevékenységét — a már vázolt külső tényezőkön túl — a Múzeum főigazgatója és a könyvtár igazgatója határozta meg.²³

19. OSZK Irattár 356/1920. — Az egyetemi előadásokat Gulyás Pál, az OSZK munkatársa tartotta.
20. L. a Gyűjteményegyetemre vonatkozó 1922. évi XIX. törvénycikk 6. §-át: „... a könyvtárnoki, levéltárnoki és múzeumi tisztviselői szakképzés és gyakorlati minősítés rendezése végett a vallás- és közoktatásügyi miniszter az intézetek személyzetének és gyűjteményeinek fölhasználásával továbbá az intézet kötelékén kívül álló szakemberek bevonásával gyakorlati tanfolyamot szervezhet és szakképzést rendszeresíthet...”
21. OSZK Irattár 158/1928. — *A Gyűjteményegyetem és a Kir. Egyetemi Könyvtárak tudományos tisztviselői részére. A könyvtárnoki szakképzés szabályzata. Tervezet.*
22. Pasteiner Iván: *Magyar könyvtárpolitika. = A Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének Évkönyve. I. 1935—1937.* Bp. 1937. 5—12. p.
23. A könyvtári munkáról szóló éves beszámolók 1933-ig a *Magyar Könyvszemle* következő évre szóló kötetében olvashatók. 1919 és 1928 között *Jelentés az Országos Széchényi Könyvtár ... évi állapotáról* címet viselték. 1929-től, a szervezeti változás időpontjától kezdve 1933-ig *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtári osztályainak állapotáról az ... évben összefoglaló* címmel, azonbelül tárankénti beosztásban (köztük: Országos Széchényi Könyvtár és Hírlaposztály) kerültek kiadásra. (1929 első és második félévéről külön-külön jelentésben számolt be

Tárgyalt korszakunk elején a könyvtár élén Melich János, a kitűnő szlavista állt, aki 1922 legvégén, egyetemi nyilvános rendes tanárrá történt kinevezése miatt vált meg az intézettől.

Őt Hóman Bálint, a neves történész követte éppen egy éves időszakra, 1923 decemberéig, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójává való kinevezéséig. Hóman — mint Dezsényi Béla megállapította²⁴ — nehezen szakadt el a könyvtártól, az új igazgató kinevezéséig magának tartotta fenn a könyvtár irányítását, majd 1924. február 8-i körrendeletével a szolgálati út feltétlen betartását írva elő, biztosította, hogy az egyes részlegek a fel-
sőbb hatóságokkal csak rajta keresztül érintkezhetnek.

Így aztán Lukinich Imre, Hóman utóda, voltaképpen a főigazgató terveinek a végrehajtója és az adminisztratív fegyelem fenntartója lett — írta Dezsényi Béla.

Lukinich Imre — szintén kiváló történész — 1924 tavaszától 1929 közepéig vezette a Széchényi Könyvtárat, mindaddig, amíg a budapesti Tudományegyetem Kelet európai történeti tanszékére nyilvános rendes tanárrá nem nevezték ki.

Lukinich távozása után hosszú ideig nem volt igazgatója az OSZK-nak. 1929 elején ui. a könyvtár három, illetőleg az előzőleg már megalakult Zenetörténeti osztállyal együtt négy önálló egységre bomlott.²⁵ Ezek nem a könyvtár részlegeiként folytatták munkájukat, hanem mint önálló múzeumi táruk működtek. Az Országos Széchényi Könyvtár (Könyvosztály és Kézirattár) vezetését Hóman Bálint, a Múzeum főigazgatója vette át, helyettese és a részleg napi ügyeinek intézője Zsinka Ferenc volt. A Levéltári osztály élére Jakubovich Emil, a Hírlaposztályéra Rédey Tivadar, a Zenetörténeti osztályára pedig Isoz Kálmán került. Az osztályok vezetői Hóman Bálint főigazgató közvetlen irányítása és ellenőrzése mellett dolgoztak.

Zsinka Ferenc 1930 májusában bekövetkezett korai halála után Jakubovich Emil vette át a Széchényi Könyvtár (Könyvosztály és Kézirattár) vezetését. (A Levéltári osztály munkájának irányítására ekkor Sulica Szilárd kapott megbízást.) Jakubovich, az ismert paleográfus és nyelvtörténész 1934 júniusáig töltötte be ezt a funkciót, ekkor az Országos Levéltár Múzeumi Levéltárának és Diplomatikai osztályának igazgatójává nevezték

a könyvtár vezetősége.) 1934 eseményeiről részben egy rövid beszámoló tudóst, részben a *Jelentés az Országos Széchényi Könyvtár működéséről 1934. július 1-től 1935. december 31-ig c.*, a Fitz-korszak első másfél évéről szóló, 24 oldalas összeállítás. Utóbbiak csak sokszorosítva jelentek meg. További jegyzeteinkben a címeket rövidítve (*Jelentés és az adott év*) idézzük.

24. Dezsényi Béla idézett tanulmánya 129. p. és OSZK Irattár 94/1924.

25. L. a *Magyar Könyvszemle* 1929. évfolyamának Vegyes Közlemények rovatában. 264. p. — A könyvtár 1929. évi jelentésében a szervezeti változást indokló vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendeletet idézi: „tekintettel az Orsz. Széchényi Könyvtár gyűjtési körének és forgalmának folytonosan fokozódó növekedésére, ez intézmény természetes tagoltságának megfelelően három, adminisztratív tekintetben önálló osztályra tagoltassék; mégpedig a szervezeti kérdés érintetlenül hagyása mellett...” (*Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchényi Könyvtárának állapotáról az 1929. év első felében.* = *Magyar Könyvszemle*. 1930. 311—312. p.)

ki. Július elsejével az újra egységes Széchényi Könyvtár élére Fitz Józsefet, a pécsi Egyetemi könyvtár addigi igazgatóját állította a kultuskormányzat.²⁶

*

Az igazgatók neveinek és ittlétük idejének felsorolását a már említett meghatározó szerepük miatt tartottuk fontosnak. A nevek már önmagukban is felhívják a figyelmet egy alapvető, mindnyájukat jellemző vonásra, nevezetesen arra, hogy a könyvtár (1929-től 1934-ig: könyvtári osztályok) élén álló vezetők kivétel nélkül tudósok, mégpedig szakterületük legkiválóbb képviselői voltak. Ebből adódóan vezetői munkájukban eleve adottan és lényegében egységesen érvényesült a tudományosság szelleme, kíváncsága. Éppen ezért most azt szükséges megvizsgálnunk, hogy mennyiben értették meg a könyvtár sajátos problémáit, és szaktudományi beállítottságukkal hogyan tudtak a napi munka, illetve a könyvtári kutatótevékenység realitásába beilleszkedni.

Dezsényi Béla említett tanulmányának „Három könyvtárigazgató” c. fejezetében igen jól jellemzi Melich János, Hóman Bálint és Lukinich Imre személyiségét, vezetői koncepcióját, magatartását.²⁷

Melich Jánosnál a tudományos szemléletet állítja előtérbe a könyvtári belső munka megbecsülésével szemben, utóbbiak elhanyagolását veti szemére. Bár Dezsényi elismerte, hogy Melich a legnehezebb években igazgatta a Széchényi Könyvtárat, azt talán nem vette eléggé figyelembe, hogy az általa megindított, illetve újra felvett tudományos feladatok könyvtári alapkívánalmak voltak (a kurrens nemzeti bibliográfiai munkálatok megindítása, nyomtatott katalógusok kiadása, a *Magyar Könyvszemle* közreadásának folytatása). Melich törődött a könyvtár lényegi ügyeivel és mindent elkövetett az alapvető funkciók fenntartása érdekében.²⁸ Ha működését mostani témánk szemszögéből értékeljük, ezt egyértelműen pozitívnak kell ítélnünk.

Vitathatatlan, hogy Hóman Bálint, — az előzőnél valamivel kedvezőbb időszakban — valóban több gondot fordított a gyakorlati munka megszervezésére (katalógusrendszer kiépítése, raktári férőhely megoldása stb.), de tudatosan és egyértelműen képviselte, folytatta elődje tudományos irányvonalát.

Lukinich idejében lényegi változás nem történt, ő a működést elősegítő reformokat nem sürgette, a tudományos tevékenységet viszont a kialakult módon továbbra is biztosította.

26. A könyvtári részlegek egyesítéséről az 1934. évi VIII. tc. rendelkezett. Az OSZK-nak a Múzeumon belül az addiginál nagyobb önállóságot biztosított, a könyvtár igazgatósága főigazgatósággá alakult át. Ugyanekkor az Országos Levéltár és a múzeumi Levéltár közös vezetés alá került, tehát kivált a Magyar Nemzeti Múzeum szervezeti keretéből.

27. Dezsényi Béla idézett tanulmánya 126–131. p.

28. Melich Jánosnak a Széchényi Könyvtárban eltöltött éveit és igazgatásának korát Bajza József jellemezte a *Magyar Könyvszemle* 1923. évfolyamában (150–151. p.) Többek között ezt írta róla: „Nem tartozott a tudományos tisztviselők ama válfajához, mely a tudomány ürügye alatt a tudományhoz fűződő egyéni ambíciók kedvéért elhanyagolja hivatalos kötelességeit.”

A megbontott szervezetben dolgozó, az egységes vezetést és fejlesztést nélkülöző könyvtár működésére a következő években nem is annyira a részlegek vezetőinek szemlélete, elképzelése nyomta rá bélyegét, hanem a gazdasági világválság idején egyetlen lehetséges cél szolgálata: az alapfeladatok ellátásának biztosítása, a tudományos tevékenység lehetőség szerinti folytatása. Pedig ők is tudósok voltak: Rédey Tivadar irodalomtörténész, az MTA tagja, Isoz Kálmán zenetörténész, Zsinka Ferenc pedig turkológus, történész.²⁹ A színvonal fenntartásában nagy érdemeik voltak, de az 1930-as évek első felét mégis a létfenntartásért folytatott küzdelem és nem az egyéni kezdeményezés, nem az új utak nyitásának lehetősége jellemezte.

Az évtized közepén, a gazdasági helyzet valamelyes konszolidálódása idején foglalta el igazgatói helyét Fitz József, aki a legszerencsésebben egyeztetette magában a szakképzett gyakorlati könyvtáros és a könyvtári („könyvtártudományi”) területen kutató tudós minden erényét. Korszakának tudományos és publikációs tevékenységét 1936-tól kezdődően Kovács Ilona már említett tanulmánya ismerteti, (l. az 1. sz. jegyzetet) de működésének első másfél évével — amely egy korszak lezárását és egy új modern éra kezdetét jelenti, mostani összefoglalásunk keretében is szükséges foglalkozni.

*

A könyvtárban az első világháború végén 34 vagy 35 fő, közöttük 23 állandó tisztviselő dolgozott. Ez a szám 1921-re megemelkedett, feltehetően a volt magyar területekről áttelepedett tanítók, tanárok stb. átmeneti idehelyezése révén. 1923-ban a Gyűjteményegyetem új besorolási rendszere keretében 24 alkalmazottat javasoltak átminősítésre,³⁰ közülük feltehetően 16—18-an nyerték el a tudományos tisztviselői rangot. 1928-ban 34 munkatárs közül húszan³¹ 1935-ben a már kb. 60 alkalmazottból 36-an tartoztak ebbe a kategóriába.

Ha e korszak jelentéseit tanulmányozzuk,³² majd mindegyikben találkozunk az elégtelen létszámról szóló panasszal. Ez jelentkezett tisztviselői, de főleg segédszemélyzeti és altiszti vonatkozásban. Utóbbi következményeként a tudományos munkatársakra hárult olyan feladatok ellátása, amelyeket alacsonyabb képesítéssel rendelkezők is megoldhattak volna.

A létszámviszonyok megítélésénél azonban figyelni kell arra, hogy a gyűjteményegyetemi tisztviselők ezekben az években csak napi öt órát

29. Zsinka Ferencet a VKM a Gyűjteményegyetem Tanácsán keresztül bízta meg a tervezett török diplomatikai és paleográfiai kiadványsorozat gyűjtési és feldolgozási munkáiban való részvétellel. (Csánki Dezső: *Beszámoló beszéd az Országos Magyar Gyűjteményegyetem tanácsának 1925. évi március hó 14-én ... tartott teljes ülésén.* = *Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem kiadványai.* 1924—25. évi 3. füz. 11. p.)

30. A névsort l. Dezsényi Béla idézett tanulmányában (136. p.) — A létszámviszonyokról és ennek értékeléséről tanulmányában olvashatunk.

31. Kovács Ilona adata.

32. *Jelentés ... 1925.* (= *Magyar Könyvszemle.* 1926. 154. p.) és Hóman 1924—1928-ra vonatkozó idézett beszámolója (42. p.) egyaránt utal a B-listázás okozta munkaerőkiesésre. „Egész ... könyvtári szakcsoportok maradtak ... szakavatott gondozó nélkül” — írta Hóman. Külön kiemelte a segéd-tisztviselők és az altisztek elégtelen létszámát.

dolgoztak. Sőt ebből a Széchényi Könyvtárban a háború utáni években — legalisan — egy órát magántermészetű (tudományos) munkákra fordíthattak. Úgy látszik azonban, hogy ez a gyakorlat e lehetőség hivatalos eltörlése után és annak ellenére is fennmaradt.³³ Így a valóbani létszám — amikor egy könyvtáros négy, jó esetben öt órát dolgozott naponta — lényegesen kevesebb munkaidőt fedezett, mint ma.

*

Ha az 1920-as években a könyvtárban dolgozók névsorát végignézzük, akkor egyértelművé válik az, hogy ebben az intézményben valóban tudósok dolgoztak.

Még 1919 végével került el az OSZK-ból Bátky Zsigmond és Madarassy László, a két neves etnográfus, valamint Sebestyén Gyula, a folklóre kutatók szervezője, akadémikus, 1923-ban pedig Bajza József kapott egyetemi tanári kinevezést a budapesti, Holub József pedig a pécsi Tudományegyetemre. De a hazai tudományos élet kiválóságai közé tartozott, illetve került később az akkori Széchényi könyvtári alkalmazottak sorából Bártfai Szabó László, Bartoniek Emma, Fekete Nagy Antal, Fitos Vilmos, Goriupp Alisz, Grexa Gyula, Gulyás Pál, Hajnal István, Havran Dániel, Hevesi András, Isoz Kálmán, Jakubovich Emil, Némethné Sebestyén Irén, Nyireő István, Pukánszky Kádár Jolán, Rédey Tivadar, Rédeyné Hoffmann Mária, Sikabonyi Antal, Sulica Szilárd, Tóth László, Váczy Péter is. A felsoroltak közül többen egyetemi katedrára kerültek, vagy más kiemelt beosztásban tevékenykedtek. Egyeseket akadémiai tagságra is érdemesnek tartottak.

De nem változott, sőt — ha lehet — még „javult” az érdemi dolgozók összetétele korszakunk végére. Ennek érzékeltetésére az 1934—1935. évi jelentés alapján csak a legismertebb neveket soroljuk fel: Asztalos Miklós, Bartoniek Emma, Bartha Dénes, Clauser Mihály, Csapodi Csaba, Deér József, Dercsényi Dezső, Dezsényi Béla, Droszt Olga, Fitz József, Goriupp Alisz, Halász Gábor, Honti János, Hubay Ilona, Jakubovich Emil, Joó Tibor, Knieza István, Kozocsa Sándor, Lakó György, Lavotta Rezső, Moksay Júlia, Ortutay Gyula, Sajó Géza, Sárkány Oszkár, Szemző Piroska, Szent-Iványi Béla, Tamás Lajos, Tolnai Gábor, Varjas Béla, Waldapfel Eszter, Zolnai Klára.³⁴

33. Erre a problémára egy véletlen hívta fel a figyelmet. A Múzeum több tisztviselője fordult ui. a főigazgatóhoz azzal a kéréssel, hogy munkaidejük utolsó óráját a jövőben egyéni kutatásra fordíthassák. Kérésüket a Széchényi Könyvtár gyakorlatára való hivatkozással indokolták. Hóman erre reagálva figyelmeztette Lukinich Imre igazgatót, hogy a Gyűjteményegyetem igazgatótanácsa 1923. szeptemberében csak azért nem emelte fel a tisztviselők munkaidejét (OSZK Irattár 531/1924.), mert úgy vélte, hogy a szolgálati idő gondos betartását és lelkiismeretes felhasználását kötelességüknek fogják tartani. (OSZK Irattár 169/1931.)

34. Az érdekesség kedvéért jegyezzük fel az 1934—35. évi másféléves jelentés alapján a Katalógusosztály munkatársainak névsorát. Vezető (az egész Nyomtatványtáré is) Goriupp Alisz, önálló művek felállítása és beszámozása: Knieza István, folytatások és sorozatok nyilvántartása: Katonáné Palló Margit (turkológus), Waldapfel Eszter; címleírók: K. Katona Lajos, Zolnai Klára, Sárkány Oszkár, Honti János.

Bár e nevek önmagukért beszélnek, nem érdektelen felidézni a tudományos alkalmazottak munkásságának mennyiségi adatait, egyes jellemzőit. 1923-ban például 16 fő 75, 1930-ban pedig 24 fő 155 tétellel szerepelt a tudományos tevékenységről szóló összeállításban. (Ezek 1918 és 1930 között a Magyar Könyvszemlében kerültek nyilvánosságra.)³⁵ A számok nem egészen egyértelműek, mert a jegyzékek nem csupán a megjelent, hanem a kéziratban elkészült munkákat is felsorolták, a recenziókat hol összevontan, hol egyenként közölték, magukban foglalták a szerkesztői megbízatásokat, tudományos funkciókat. Nem egyértelműek abban a tekintetben sem, hogy a monografikus műveket, a tanulmányokat, kritikákat és újságcikkeket, tehát a legkülönbözőbb súlyú irodalmi megnyilvánulásokat, sőt az úti-jelentéseket, belső tervezeteket stb. is tartalmazták.

A közlemények zöme szaktudományi jellegű, tehát az egyéni kutatási területet képviselte. Egy részük azonban — és ez nagyrészt a *Magyar Könyvszemle* érdeme — könyvtörténeti, könyvészeti jellegű, elsősorban a könyvtár anyagához kapcsolódó magasszintű anyagfeltáró írás (L. Bartoniek Emma, Gulyás Pál, Jakubovich Emil, Rédeyné Hoffmann Edit és mások tanulmányait.) Az, ami keveselhető, a könyvtári módszertani kérdések feldolgozása; ezek elvétele — akkor is inkább tervezet, beszámoló formájában jelentkeztek (Lavotta Rezső, Kemény György, Nyireő István, Sikabonyi Antal stb. munkái).³⁶ Aktuális könyvtári, könyvtárügyi kérdésekkel (képzés, egyes könyvtárak bemutatása stb.) az 1934 ősztől másfél éven át — tehát az ún. Fitz-korszak elején — Asztalos Miklós szerkesztésében megjelent *Könyvtári Szemle* foglalkozott. Ebben a folyóiratban rendszeresen találkozunk Asztalos Miklós, Clauser Mihály, Dercsényi Dezső, Fitz József, Isoz Kálmán, Joó Tibor, Kniezsa István, Kozocsa Sándor, Szent-Iványi Béla, Tóth László, Tolnai Gábor, Trócsányi Zoltán cikkeivel.

Az egyéni tudományos teljesítmények értékelése az adott szaktudományok képviselőinek feladata. A felsorolt nevek azonban jelzik azt az előkelő helyet, amelyet a Széchényi Könyvtár tisztviselőinek munkássága révén biztosított magának a magyar tudományos életben.

Hogy mennyire kiemelt ez a hely, azt az a tény is egyértelműen jelzi, hogy az OSZK tudományos személyzetének írásai a korszak legjelentősebb folyóirataiban láttak napvilágot. (Csak példaként említünk közülük néhányat: *Akadémiai Értesítő*, *Budapesti Szemle*, *Egyetemes Philológiai Közlöny*, *Etnográfia*, *Hadtörténeti Közlemények*, *Irodalomtörténet*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, *Katolikus Szemle*, *Körösi Csoma Archivum*, *Levéltári Közlemények*, *Magyar Bibliofil Szemle*, *Magyar Helikon*, *Magyar Múza*, *Magyar Nyelv*, *Napkelet*, *Protestáns Szemle*, *Századok*, *Történeti Szemle*, *Ungarische Jahrbücher*, *Zenei Szemle* stb.) Nem szabad természetesen megfeledkeznünk

35. A Gyűjteményegyetem Szervezeti és Szolgálati Szabályzata alapján Hóman részletes írásbeli havi jelentéstételre kötelezte a könyvtár tisztviselőit, ezek a hivatali és az egyéni munkákat egyaránt tartalmazták.

36. Csak példaként említjük, hogy Sikabonyi 1923-ban a könyvtár átszervezéséről készített tervezetet, ezzel foglalkozott Nyireő is (A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi-könyvtárának átszervezési munkálatai. Bp. 1928, OSZK. 39 p.), Kemény pedig a szakkatalógus átformálására és a hátralékos anyag gyors feldolgozására tett előterjesztést. De még lehetne a felsorolást folytatni.

az OSZK saját közlönyéről, a *Magyar Könyvszemlé*ről, hiszen ebben az értékes folyóiratban sorra jelentek meg az OSZK munkatársainak magas-szintű tanulmányai.³⁷ Az 1920-as, 1930-as évek fordulóján, illetve ettől kezdve már külföldi kiadványokban is megjelentek egyes kutatók munkái (*Mannheimer Schriften*, *Rumeni Studi*, *Musikwissenschaftliche Zeitschrift* stb.).³⁸

A tudományos életben való részvétel intenzitására jellemző adat az is, hogy a könyvtár munkatársai a legjelentősebb tudományos társaságok tagjaiként is tevékenykedtek, ezekben felolvasásokat tartottak; többek között a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Bibliophil Társaság, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, a Magyar Történelmi Társulat, a Philológiai Társaság és a Szent István Akadémia keretében játszottak aktív szerepet.

*

A Széchényi Könyvtárban tehát túlnyomórészt elkötelezett tudósok dolgoztak, akik természetszerűen elsősorban saját szaktudományuk művelői voltak és csak másodsorban könyvtárosok. Tudományos felkészültségük és a könyvtár anyagának ismerete alapján azonban a gyarapítási és a tájékoztatási munkát a legmagasabb szinten látták el. A szoros értelemben vett könyvtárosi tevékenységre azonban már kevesebb figyelmet fordítottak. Hóman és Klebelsberg — mint láttuk — felismerte ugyan a könyvtárosi speciális szakismeretek fontosságát,³⁹ szorgalmazták ezek oktatását, ennek ellenére e kérdés a harmincas évek második feléig megoldatlan maradt. A könyvtáron belül a legtöbben magát a könyvtárosi szakmát megbecsülték. Közülük is kiemelkedik Havran Dániel, majd Goriupp Alisz, aki elsősorban a szakszerű feltárás kívánalmait, a katalógushálózat korszerűsítését, a könyvtár használhatóságának biztosítását tartotta elsőrendű feladatának. A könyvtári működés jelentős reformátora, Nyireő István is a munkák korszerűsítésére, a Nemzeti Könyvtár új elhelyezési terveinek kidolgozására törekedett.

*

A gyakorlati könyvtári tevékenység elvi megalapozásához és a tudományos munka végzéséhez egyaránt szorosan kapcsolódnak a külföldi tanul-

37. 1923-ban a könyvtár majdnem minden tisztviselője írt a *Könyvszemlé*be. 1930-ban a cikkeknek kb. a fele származik az OSZK munkatársaiktól.

38. A könyvtár tudományos rangját jelzik azok a felkérések is, amelyek az akkor induló folyóiratokban való publikálásra szólítottak fel: 1923-ban pl. az Eckhardt Sándor és Baranyai Zoltán szerkesztésében megjelenő *Revue des Études Hongroises et Finno-ougriennes* c. francia nyelvű magyar tudományos folyóirat számára kértek az OSZK munkatársaiktól tanulmányokat. (OSZK Irattár 724/1923.)

39. Dezsényi Béla idézi tanulmányában Hóman egyik 1925. évi nyilatkozatát: „Ma is nagy akadálya az egészséges könyvtári élet kialakulásának a múltból átörökölt káros felfogás, mely a könyvtárak vezetéséhez és könyvtárosi munkához elegendőnek véli a tudományos minősültséget, holott a speciális könyvtári képzettséggel és érzékkel nem bíró, dilettáns tudós-könyvtárosok rendszerint megbénítják intézetük egészséges fejlődését.”

mányutak. Éppen e természetszerű összefüggés miatt ezek jellemzői a könyvtári munka egészének (így a tudományos munkának) és tükrözik annak irányvonalát is.

1922-ben Melich János egyik előterjesztésében fogalmazta meg röviden, de egyértelműen a külföldi kiküldetések értelmét és célját.⁴⁰ Az 1922/23-ra szóló költségvetési javaslat III. pontjában a „gyűjtő és tanulmányi utak” céljára összesen 160 000 koronát igényelt. Az ún. gyűjtőutakra, amelyek kifejezetten a szomszéd országokhoz csatolt területeken megjelent magyar kiadványok megszerzését kívánták segíteni 100 000, a voltaképpeni tanulmányutakra pedig 60 000 koronát kért a könyvtár. Ez utóbbi indoklását a következőképpen fogalmazta meg az előterjesztés: „A könyvtár fejlődésének egyik leghasznosabb biztosítója, ha a könyvtár tisztviselői állandóan külföldi könyvtári viszonyok tanulmányozására küldetnek ki hajlamuk és tudásuk szerint. Ez a nyugati nagy könyvtárak és a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának annyira kívánatos kontaktusának fenntartásához is szükséges.”

A következő évből, 1923-ból származó állásfoglalás Hóman Bálintnak, Melich utódjának felfogását tükrözi. A lényegben egyetértettek, de néhány új mozzanat miatt — Hóman akkori felfogásának jellemzésére is — érdemes néhány sort idézni a Nemzeti Múzeum főigazgatóhelyetteséhez, Horvát Gézához intézett leveléből.⁴¹ „Legyen szabad már most jeleznem, hogy a vezetésem alatt álló könyvtár bármelyik tudományos tisztviselőjének kiküldetéséhez kis létszámunk miatt csak nehéz szívvel járulhatnék hozzá, és csak abban az esetben, ha az illető tisztviselőnek mind anyagi existenciáját biztosítva látnám, mind arra nézve garanciáim volnának, hogy az illető porosz intézmény keretében mint porosz kollégáival egyenrangúval fognak vele bánni. És miután egy-egy könyvtár rendszerével pár nap alatt meg lehet ismerkedni, a könyvtár belső életének megismerése legalább egy évet igényel, a párhónapos kiküldetésnek nem vagyok barátja.”

Hogy Hóman mennyire fontosnak tartotta a tanulmányutakat, azt ez év szeptember 21-i körlevele is bizonyítja. Ebben választ kért arra, hogy ki és milyen céllal szeretne 1924-ben külföldi tanulmányutat tenni.⁴²

Míg Melich és Hóman általában tartották fontosnak az európai könyvtárak munkájának megismerését, addig Lukinich Imre, aki Hómant az igazgatói tisztségben követte, 1925-ben németországi tanulmányútja iránti kérését azzal indokolta, hogy „hozzánk a könyvtártechnika és az adminisztráció terén minden új gondolat és eszme Németországból került át.”⁴³

40. OSZK Irattár 208/1922.

41. A porosz kultuszminisztérium szívesen hozzájárulna magyar könyvtárosok, levéltárosok és múzeológusok megfelelő német intézményeknél történő elhelyezéséhez. Hóman, aki nem volt a részletek felől informálva, fenntartással fogadta az ajánlatot, kérdéseket tett fel az „alkalmazás” jogi és tartalmi vonatkozásaira. Ennek során rögzítette fentiekben idézett álláspontját. (OSZK Irattár 255/1923.)

42. OSZK Irattár 687/13/1923.

43. OSZK Irattár 281/1925. Lukinich Lipcsében, Berlinben és Drezdában kívánta a könyvtári gyakorlatot megismerni. 1926-ban Lukinich újabb négyhetes közép-németországi útra, 10 város könyvtárainak megtekintésére kért és kapott segítyt. (OSZK Irattár 418/1926.)

A német könyvtári elvek nyilvánvaló és hazánkban jól érzékelhető hatása természetesen nem jelenthette az utak egy országra, illetve nyelvtérületre való koncentrálódását, még könyvtári-módszertani vonatkozásban sem. Földrajzi és egyéb adottságaink következtében azonban szükségszerűen az ausztriai és németországi tanulmányutak voltak többségben.

Nehéz pontosan felmérni, hogy egy-egy adott évben kik, de főleg azt, hogy milyen céllal utaztak állami támogatással külföldre. Nem lehet meghatározni, hogy hány út szolgált gyakorlati célokat és hánynak volt könyvtári vagy egyéni kutatási indítéka. Nem sikerül minden esetben kideríteni a kiküldő, az utat anyagilag fedező, illetve támogató intézmény nevét sem. Pontos helyzetképet csak az úti jelentések ismeretében lehetne adni, ezek nagyrésze azonban sajnos nem maradt meg.

Pár év adataiból azonban bizonyos irányvonalak kirajzolódnak és a tendenciák többé-kevésbé kibontakoznak.

1920-ban és 1921-ben öt OSZK tisztviselő — közülük négy hamarosan egyetemi tanár — járt egyéni kutatóként Bécsben és Párizsban.⁴⁴ 1922-ben már javultak a kiutazási lehetőségek és ekkor már egy év leforgása alatt jutottak el öten a könyvtárból Ausztriába és Németországba.

1923-ban a Hóman felszólítására jelentkezők között többségben voltak a külföldi könyvtárügyét megismerni kívánók,⁴⁵ és hasonló tendencia volt tapasztalható 1926-ban is. A legtöbben a „könyvtárak és levéltárak tanulmányozására” mentek ki. (E kifejezés pontos tartalmát egyenként nem lehet meghatározni.) A húszas évek végén már egy-egy kérdéskör beható megismerését tűzte ki célul az intézmény illetékes munkatársa (könyvtári berendezés, könyvrestaurálás, adréma-rendszer stb.). A kutatási céllal indulók programja — legyen az a könyvtári tevékenységhez kapcsolódó, vagy egyéni — meghatározott (adatok gyűjtése a latin kódexkatalogushoz, kongresszusi kiküldetés, néprajzi, irodalmi stb. kutatásra szóló ösztöndíj, és így tovább).⁴⁶

44. Bajza József (Ausztria); Bártfai Szabó László (Bécs: Széchenyi István könyvtára katalógusának összeállítása); Hajnal István (Bécs: levéltári kutatások); Holub József (Párizs: levéltári kutatások); Kádár Jolán (Hollandia). Bártfai Szabót és Holubot a Magyar Történelmi Társulat küldte ki, Holub útját a VKM fedezte. Hajnal és Holub könyvtári feladatokat is teljesítettek: Hajnal a Bécsben megjelent magyar nyelvű baloldali emigráns kiadványokat gyűjtötte a későbbi egyetemi tanárral, Eckhart Ferencsel együtt, Holub pedig a „Bibliothèque de la Musée de la Guerre” gyűjteményeit tanulmányozta. Ugyancsak ő tárgyalta először Brüsszelben az Ómagyar Mária-siralmat tartalmazó kódex megszerzéséről.

45. Bartoniek Emma (Bécs); Grexa Gyula (Olaszország: kötelezpéldányszolgálat és kölcsönzés); Nyireő József (Olaszország: szervezeti kérdések és könyvművészet); Rédey Tivadar és Rédeyné Hoffmann Mária (Bécs és Németország: könyvtárak, kéziratárak); Sikabonyi Antal (a Felvidék nagyobb könyvtárainak tanulmányozása, nyomtatványok gyűjtése); Sulica Szilárd (az előbbi céllal Romániában); Tóth László (Olaszország: egyéni történettudományi kutatások.) (OSZK Irattár 687/13/1923.)

46. Sok az összetett program. 1935-ben Halász Gábor egy angliai társasutazásról visszatérően a nürnbergi Staatsarchiv-ban magyar vonatkozású kéziratanyag után kutatott, a frankfurti városi könyvtárban pedig az adréma-rendszert tanulmányozta.

A típusok számszerű vagy százalékos megoszlását nem lehet kimutatni, de példaként megemlíthető az 1926-os év, amikor 8 útból 5, 1932-ben pedig 10 közül 4 szolgált közvetlen könyvtári célt.⁴⁷

Minden bizonytalanság ellenére is megállapítható, hogy a tudományos tisztviselők közül az arra érdemesek — a Gyűjteményegyetem-i (Magyar Nemzeti Múzeum-i) Tanács intenciójának megfelelően — valóban és többször is kijutottak külföldre, valamint az is, hogy a könyvtár — bár minden módon támogatta az egyéni kutatásokat — saját szakmai kérdései tanulmányozására is súlyt helyezett.

III.

Az az adottság, hogy a könyvtár érdemi dolgozói nagyrészt szaktudósok voltak és saját területükön búvárkodtak, nem jelentette azt, hogy az intézmény — mint nemzeti könyvtár — saját tudományos és ezzel szorosan összefüggő kiadványi tevékenységét elhanyagolta volna. Ellenkezőleg. Éppen a kutató szakemberek látták világosan az ő egyéni munkájukat is segítő könyvtár e területen jelentkező kötelezettségeit. Az állomány feltárása (anyagrendezés, katalógusok közreadása, kiállítások rendezése), a hazai kiadványok nyilvántartása, a könyvtár életének és értékeinek saját folyóiratában történő bemutatása egyértelmű és vitathatatlan kíváncsólaként jelentkezett a két világháború közti időszakban.

A háború utáni súlyos helyzetben Melich János igazgató érdeme a könyvtári rend helyreállítása, a rendszeres munka megindítása. De ahogy Hóman Bálint az 1923. évi jelentésben Melich vezetői éveire visszatekintve megállapítja, „nemcsak színvonalon tartotta ... az intézetet, hanem új nagyfotosszerű és tudományos értékű munkálatokat is kezdeményezett.” Bár 1918 és 1922 között, pontosabban 1920 és 1922 között a gyarapítás (hungarika-beszerzés) megszervezése állt az előtérben, a tudományos, illetve ilyen jellegű tevékenység újrafelvétele is megtörtént. Nemcsak a *Magyar Könyvszemle*t sikerült ismét megjelentetni, hanem 1920-ban a nemzeti bibliográfiai munkálatokat is meg lehetett indítani (részletesen l. külön fejezetben), jelentős előrelépés történt egyes állományrészek feltárásában (a zene-gyűjtemény, a könyvtár balkáni anyagának, az értesítőgyűjteménynek, a Hírlaptár 48-as anyagának, az irodalmi levelestárnak új feldolgozása, a háborús gyűjtemény rendszerezésének befejezése). 1922-ben került sor a háború utáni első kiállítás megrendezésére (l. külön fejezetben), és a könyvtári célú külföldi utakra is ez évben indultak el először az OSZK tisztviselői. 1923-ban Hóman Bálint megindította a korszerű cédulakatalógus munkálatait a tudomány akkori igényeinek megfelelő katalogizálási szabályok és szakrendszer alapján. Hozzákezdtek a könyvtár dolgozói újabb gyűjteményrészek (fakszimile-, alkalmi- és postabélyeggyűjtemény, gyászjelentések) rendezéséhez és feldolgozásához is. 1923 folyamán fellendült a kiadványi tevékenység (l. külön fejezetben), 1924-ben — immár Lukinich Imre

47. Az adatok nem egyértelműek. (l. a „könyvtárak tanulmányozása” meghatározást) és nem is pontosak: az irattári, sokszor nehezen egyeztethető, hiányos feljegyzésekre, nem pedig útijelentésekre alapozódnak.

igazgatósága alatt — megkezdődött az előző évben Goriupp Alisz által kidolgozott új rendszer szerinti katalogizálás. A Kézirattárban Jakubovich Emil, az osztály vezetője, a középkori kódexek feldolgozásához fogott hozzá, Rédeyné Hoffmann Mária pedig az irodalmi levelestár regesztázását végezte. A következő évben a tudományos felkészültséget kívánó munkák közül elsősorban a Régi Magyar Könyvtár III. részének rendezését kell kiemelni (Pukánszky Kádár Jolán munkája 1926-ban fejeződött be), valamint a kézirattári feldolgozás folytatását (a már említetteken kívül az Erdy- és a Tagányi-gyűjtemény és más állományrészek feltárása). A Levéltárban a családi levéltárakat rendezték. A plakátanyag és az előző évben felállított arcképgyűjtemény feldolgozása ugyancsak megfelelő ütemben folyt. 1926-ban kezdetét vette az a jelentős átszervezési tevékenység, amely a helyszűkével küzdő könyvtár célszerűbb elhelyezését szolgálta. 1926-ban a Levéltári osztály az Országos Levéltár épületébe települt át és ezzel közel két évig tartó költözködési, rakodási munka vette kezdetét. Ennek következményeként nem csupán az állomány mozgott, nemcsak a tisztviselők munkahelyei változtak, hanem ezek következményeként igen sok könyvtári feladat elvégzésére is sort kellett keríteni (átszámozás, katalógusmunkák, az új olvasótermi kézikönyvtár felállítása stb.). Így ezekben az években a különgyűjteményi állományrészek rendezése némileg háttérbe szorult. Jelentősebb tudományos munka csak a Kézirattárban folyt, az egyes hagyatékok feldolgozása mellett elsősorban Bartoniek Emma és Rédeyné Hoffmann Mária régebbi munkáinak továbbvitelében jelentkezett. Ez a helyzet 1930-ban sem változott, a gyűjtemények kialakításának „nagy korszaka” lezárult, a Kézirattárban és a Levéltárban egyes hagyatékok, illetve családi levéltárak rendezése történt meg. A következő években a személyi helyzettől függően folytatódott a feltárás munkája, a könyvtári részlegekben — elsősorban a különgyűjteményekben — általában zökkenőmentesen. Sor került az Apponyi gyűjtemény felállítására és egyes csoportjainak katalogizálására, tovább munkálkodtak a háborús és proletárgyűjtemény feltárásában, továbbá hagyatékokat dolgoztak fel az illetékes tudományos munkatársak.

A könyvtári munka egészét átszötte tehát — és átszövi ma is — a *tudományos felkészültség* igénye, kívánalma. Ez érvényesült a beszerzéstől és a feldolgozástól kezdve egészen a tájékoztató tevékenység ellátásáig. Voltak — és vannak — olyan speciális területek is, amelyeken a tudományos jelleg még erősebben érvényesült, amelyek aktív kutatói tevékenység eredményeként valósulhattak csak meg. Ezeket típusonként vesszük sorra.

Magyar Nemzeti Bibliográfia

Még 1908-ban kérte a Széchényi Könyvtár a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával a vallás- és közoktatásügyi miniszter segítségét a magyar nemzeti bibliográfia egész rendszerének kiépítéséhez, leszögezve, hogy ezen munkálatok végzése természetesen csak az OSZK-ban történhet. A jól átgondolt és modern koncepciót tükröző tervet akkor — az anyagi feltételek hiánya miatt — nem lehetett megvalósítani.

Melich János igazgató 1918-ban — a Múzeumok és Könyvtárak Tanácsának átíratára válaszolva — megfogalmazta a nemzeti bibliográfiai munkák elveire és megvalósítására vonatkozó nézeteit. Hangsúlyozta, hogy ezt a feladatot csakis a nemzeti könyvtár keretében a beszolgáltatott kötelespéldányokra alapozva lehet és kell megoldani.⁴⁸

Melich azonban nem csak tervezett, hanem *tett* is a kurrens nemzeti bibliográfia kiadása érdekében. 1920-ban, a legnehezebb gazdasági körülmények között megindította a munkálatokat, megbízta Kádár Jolánt, a könyvtár fiatal tisztviselőjét a hazai nyomtatványok bibliográfiájának összeállításával.⁴⁹ A vállalkozás alapvető és egyértelmű célján túl az is ösztönözte a könyvtárat az anyaggyűjtés megindítására, hogy e munka gyakorlati haszonnal is jár, megkönnyíti a kötelespéldányok beszolgáltatásának ellenőrzését, „ami főleg az amatőr kiadásoknál bizonyult igen szükségesnek”.⁵⁰ Hogy a várt eredményekben nem csalódott a könyvtár, azt a következő évi jelentés igazolta azzal, hogy a beérkezett kötelespéldányok számbeli emelkedését „jelentékeny részben” a nemzeti bibliográfiai munkálatok eredményeként könyvelte el.⁵¹

Melich János, majd az őt követő Hóman Bálint igazgató az összegyűlt címeket kiadvány formájában kívánta a könyvtárak és a kutatók használatára bocsátani. 1921-ben, amikor Melich a Tudományos Társulatoknak és Intézményeknek Társulatközi Bizottsága keretében indított, és a papír-szükséglet biztosítását célzó akciója révén olcsó papírt igényelt, 6000 ívet a „tervezett nemzeti bibliográfia” számára kívánt lekötni.⁵²

48. Részletesen I. Haraszthy Gyula idézett tanulmánya 218–220. p. — A nemzeti bibliográfiai munkálatok szervezett megindítását természetesen nemcsak az OSZK szorgalmazta. Köztudott, hogy Szabó Érvint, Kóhalmi Bélát és másokat is menyire foglalkoztatta ez a kérdés. Itt azonban csak a nemzeti könyvtár kezdeményezéseire utalunk.

49. *Jelentés ... 1923.* = *Magyar Könyvszemle.* 1924. 109–110. p. Közzéteszi a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatósága. (Összeáll. Isoz Kálmán) Bp. 1926. Egyet. ny. 70 p.

50. *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1913–1923. évi állapotáról és működéséről.* 46–47. p. — Kádár Jolán 1923. febr. 10-én kelt jelentéséből: az 1921-ben és 1922-ben Csonkamagyarországon megjelent nyomtatványok bibliográfiája. („Ehhez írtam 2086 cédulát, beosztottam 4931-et.”) (OSZK Írártár 73/1923.)

51. Az ország területén megjelent kiadványok pontos adatainak regisztrálása ui. lehetővé tette a be nem küldött nyomtatványok reklamálását. Ezen az úton olyan amatőr-példányokhoz jutott hozzá a könyvtár, amelyek beszolgáltatását a nyomdák sokszor elmulasztották (*Jelentés ... 1922.* = *Magyar Könyvszemle.* 1923. 141–142. p.)

52. OSZK Írártár 320/1921. — A Bizottság elnöke Klebelsberg Kunó, ügyvezető alelnöke pedig Czákó Elemér volt. A Bizottság Vass József minisztertől 8 vagon ingyen papírt eszközölt ki tudományos kiadványok megjelentetésére. Czákó javaslatára a papírból részesedő társulatok önként vállalták a kilogrammonkénti 15 korona befizetését, azért, hogy az így begyűlt tőkéből közös nyomdát hozhassanak létre. Három millió korona jött így össze, „amely altruista hozzájárulással (O. J. H. Futura és Anyagértékesítő r. t.) nyolc millió korona alaptőkéjű társaság alapítását tette lehetővé.” A nyomda 1922 szeptemberében a Tudományos Társulatok Sajtóvállalata R. t. néven, Klebelsberg teljes támogatását élvezve kezdte meg működését. (Magyar Zoltán: *A Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége.* = *A magyar tudománypolitika alapjai.* Bp. 1927. 515–521. p.)

1924-ben elkészült az 1921-es és 1922-es években megjelent hazai nyomtatványok bibliográfiája.⁵³ „A nemzeti bibliográfia két évet egybefoglaló első kötete — írta Hóman Bálint igazgató — nyomtatás előtt áll, s az 1923. évtől kezdődőleg szerkesztését Gulyás Pál főkönyvtárnok, a kötelespéldány-osztályunk vezetője vette át.”

A tervezett kötet azonban nem került kiadásra. Pontosabban fogalmazva: nem tudjuk, hogy mi lett a nyomdakész kiadvány sorsa.

A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesülete 1924 és 1926 között hat füzetben megjelentette *Magyar Könyvészet 1921–1923* címmel Pikler Blanka szerkesztésében (szerzőségében) az adott évek hazai könyvészetének bibliográfiáját.⁵⁴ Amint Szentmihályi János megállapította: „A nem hivatalos kiadványok között ez képviseli a legmagasabb színvonalat. Címleírásai pontosak, megbízhatóak és nemcsak a nyomtatványokat, hanem a hivatalos — minisztériumi — kiadványokat is felsorolja. Az összeállítás szerzője Pikler Blanka...”⁵⁵ (A füzetek nem tüntetik fel a nevét.)

Önkéntelenül is felvetődik a kérdés, hogy az OSZK gyűjtése és Pikler Blanka műve között bármilyen kapcsolat fennállott-e? Ő az anyaggyűjtést a nemzeti könyvtárral egyidőben, vele párhuzamosan folytatta? És ha ezt tette, akkor felhasználta-e kiegészítésként — például a hivatalos kiadványok esetében — a könyvtárban 1921 és 1922 vonatkozásában nyomdakészen álló jegyzéket és az 1923-ban is folyamatosan gyűjtött címanyagot?

Sajnos, a későbbi források sem adnak választ erre a kérdésre. Fitz 1927-ben *A bibliográfia* c. tanulmányában⁵⁶ csak annyit mondott, hogy a nemzeti bibliográfia 1918 és 1920 között szünetelt ugyan, de „az 1921 óta megjelent nyomtatványokról ismét van bibliográfiánk” (*Magyar Könyvészet 1921–1923*), és ennek folytatását a *Corvina* mellékleteként Gulyás Pál szerkesztésében teszik közzé.⁵⁷

A könyvtár 1924-ben is folytatta a kurrens anyag címeinek gyűjtését.⁵⁸ Miután a kiadás költségeit nem tudta előteremteni, május elsején szerződést kötött a Magyarországi Könyvkiadók és Könyvkereskedők, Zeneműkiadók és Zeneműkereskedők Egyesületével.⁵⁹ A megállapodást létrehozó felek megegyeztek abban, hogy

53. *Jelentés ... 1923.* = *Magyar Könyvszemle.* 1924. 109–110. p. — Érdekes, hogy ebben a beszámolóban az 1920-as anyaggyűjtésről nem esik szó.

54. [Pikler Blanka]: *Magyar könyvészet 1921–1923.* Bp. 1924–1926, Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők, Zeneműkiadók és Zeneműkereskedők Egyesülete. 491 p. hat füzetben.

55. Szentmihályi János: *A magyar nemzeti bibliográfia.* Bp. 1960, OSZK–KMK. 33 p. (A középfokú könyvtárosképzés jegyzetei. Bibliográfia 2.)

56. = *A magyar tudománypolitika alapvetése.* 355–367. p. Idézett rész: 358. p. — 1931-ben az Institut International de Coopération Intellectuelle kérdőívre Gulyás adta meg a kurrens nemzeti bibliográfiára vonatkozó válaszokat. De ez sem szolgál új adalékkal. (OSZK Irattár 449/1931.)

57. A folyóirat mint a könyvkereskedők és kiadók közlönye adott a magyarországi kiadványokról tájékoztatást.

58. *Jelentés ... 1924.* = *Magyar Könyvszemle.* 1925. 161. p. — OSZK Irattár 272/1924. és 285/1924. — A május havi jelentés szerint Gulyás Pál „készítette a nemzeti bibliográfiát, ezt összevetette a Corvina-bibliográfiával.” (OSZK Irattár 394/1924.)

59. *Jelentés ... 1924.* = *Magyar Könyvszemle.* 1925. 161. p. — OSZK Irattár 285/1924.

— az évek óta szünetelő *Magyar Könyvészet* megjelenését lehetővé kell tenni;

— az éves bibliográfiát a jövőben az OSZK és a nevezett egyesület közös kiadványaként kell közreadni, oly módon, hogy az évkönyv anyagát — a lehető teljesség kedvéért — a könyvtár állítja össze és sajtókészen bocsátja az egyesület rendelkezésére, az egyesület pedig az éves kurrens bibliográfia kötetait saját kiadványaként fogja megjelentetni. (A szerkesztéssel megbízott tisztviselő a tárgyév anyagát a következő év júniusáig köteles a közreadónak átadni.)

— a két intézmény közti munkamegosztást a címlapon is tükröztetni kell: „Szerkeszti a Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchényi Könyvtára megbízásából N. N. (:a szerkesztéssel megbízott tisztviselő neve:). Kiadja a Magyar Könyvkereskedők Egylete.”

A könyvtár igazgatója Gulyás Pált bízta meg a szerkesztéssel, aki a nemzeti bibliográfiát — a Kötelespéldányosztály segítségével — már 1923 óta készítette.

Sajnos, a megállapodás évekig nem vezetett teljes eredményre. Az éves kötet csak egyszer, 1932-ben, az 1930-as tárgyre vonatkozóan jelenhetett meg. A *Magyar Könyvészet* e kötetének címlapján ez a szöveg áll: „Az Orsz. Széchényi Könyvtár kötelespéldányainak figyelembevételével szerkesztette Gulyás Pál.” A bibliográfia a *Magyar Könyvkereskedők Évkönyvének* U. f. 1. köteteként látott napvilágot.⁶⁰

Gulyás Pál személyén keresztül azonban e kötet megjelenése előtt és után is fennmaradt a kapcsolat a könyvtár és a nemzeti bibliográfia pótlására, helyettesítésére szolgáló jegyzékek között. Ő ui. rendszeresen összeállította a *Corvina* c. folyóirat számára az új hazai könyvek jegyzékét, mégpedig a munkabeszámolókból ítélve — hivatali feladatként.⁶¹

A kurrens nemzeti bibliográfiai munkákat — most már az Országos Széchényi Könyvtár keretében — 1936-ban Fitz József indította újra.

Fitz József érdemét, azt, hogy elődei terveit a harmincas évek derekán továbbfejlesztette, megvalósította és a munkák folyamatosságát biztosította, aligha szükséges e helyen bővebben kifejteni.

De végső szóként még egyszer ki kell hogy mondjuk, ha a jövőben a magyar nemzeti bibliográfia történetéről szólunk, akkor Melich János eddig kevésbé méltányolt kezdeményezéséről sem szabad megfeledkeznünk.

*

60. *Magyar Könyvészet* 1930. Az Orsz. Széchényi Könyvtár kötelespéldányainak figyelembevételével szerk. Gulyás Pál. Bp. 1932. XI, 208 p. *Magyar Könyvkereskedők Évkönyve*. U. f. 1. (A címlap szövege tehát eltér attól, amiben 1924-ben megállapodtak.)

61. A *Corvina* hol külön rovatban, hol önálló mellékletként, esetenként negyedéves kumulációkkal jelentette meg a magyar könyvészetet. — Gulyás hivatali munkájáról beszámolván szólnak a jelentések szerkesztési tevékenységéről.

A nagyobb évköröket átfogó nemzeti bibliográfiák közül az 1901—1910-es ciklus *Magyar Könyvésze* 1917 és 1928 között jelent meg a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete kiadásában.⁶² A következő korszak, az 1911—1920-ig terjedő évtized anyagát — a Magyar Könyvkereskedők Egylete megbízásából — közben Barcza Imre, a Kereskedelmi és Iparkamara főkönyvtárosa gyűjtötte össze.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter 195/1934. számú, december 1-én kiadott rendeletével — az előbb említett egyesülettel történt megállapodás után — a Széchényi Könyvtár igazgatóságát bízta meg az összeállítás revideálásával és sajtó alá rendezésével. Az intézményen belül e munka elvégzésére Kemény György kapott megbízást, akit feladata teljesítésében az irányítása alatt álló Bibliográfiai osztály segített. Hamarosan kiderült, hogy az átvett anyag egyrészt hiányos, másrészt pedig beosztásában következetlen, így kiegészítést és alapos átdolgozást kíván. A következő években ezen munkálkodott Kemény György és az osztály. 1935 októberében a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesületének főtítkára, Benedek Marcell a bibliográfia mielőbbi megjelentetése érdekében sürgette az anyag felülvizsgálatának munkáját és tájékoztatást kért Fitz Józseftől az átdolgozás várható befejezésének időpontjáról. Fitz válaszában két alternatívát vetett fel: vagy nyomdába adják a kéziratot átdolgozatlan formában, vagy kb. egy évig várni kell, amíg a teljes revideálás megtörténhet. A jelzett időpontban hárman (Kemény György, Posonyi Erzsébet és Sajó Géza) dolgoztak a bibliográfia egységesítésén. Az összefoglalást, amelynek első kötete 1939-ben látott napvilágot, végül is Kozocsa Sándor rendezte sajtó alá.⁶³

Végso soron megállapítható, hogy bár a kurrens bibliográfiai számbavételt csak 1936-ban indíthatta meg Fitz József, de voltaképpen már igazgatásának első fél évében, 1934 végével átkerült a nemzeti bibliográfiai gondozásának kötelezettsége az Országos Széchényi Könyvtár feladatkörébe.

1936 elején, első nagy jelentésében⁶⁴ Fitz József beszámolt arról, hogy a könyvtár adréma-levonatokon gyűjti az 1921 és 1935 közötti időszak cím-anyagát, de az 1712-től 1920-ig terjedő kor könyvészeinek kiegészítő adatait is. 1936. január 1-től pedig megkezdődik a kurrens anyag adremázott lapjainak gyűjtése az éves bibliográfia számára. A jegyzéket Fitz nem nyomdai előállításban, hanem az adréma-eljárás segítségével kívánta megjelentetni.

*

62. Petrik Géza—Barcza Imre (utóbbi a 15/b füzetűtől): *Magyar Könyvészet 1901—1910*. 1—2. köt. Bp. 1917—1928.

63. Az elmondottakra vonatkozóan l. az 1901—1910. évi kumuláció előszavát (V—VIII. p.), az 1969. évi hasonmás kiadás előszavát (9—10. p.), valamint az OSZK Irattárában található levelet, melyet Kemény György intézett a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. (OSZK Irattár 54/1940.) — Benedek Marcell és Fitz József levélváltása az OSZK Irattár 193/1935. számán található. — A megjelent mű adatai: *Magyar Könyvészet 1911—1920*. Kiadja a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Orsz. Egyesülete. Barcza Imre címanyagának felhasználásával összeáll. az OSZK bibliogr. oszt. Sajtó alá rend. Kozocsa Sándor. 1—2. köt. Bp. 1939—1942.

64. *Jelentés ... 1934. július 1-től 1935. december 31-ig*. 6—7. p.

A nemzeti bibliográfiai tevékenység során magától értetődően merül fel a hungarika problémakör, a hungarikumok regisztrálásának kérdése.

Ennek a Széchényi Könyvtár 1920 és 1935 közötti hivatalos munkájában csak egy vetülete jelentkezett, mégpedig az a törekvés, hogy a külföldi hungarikumokat általában, de ezen belül elsősorban a szomszédos országokhoz csatolt területek „magyar érdekű” anyagát minél teljesebben szerezz be a könyvtár. Erről a tevékenységről Dezsényi Béla: *Fejezetek az Országos Széchényi Könyvtár gyarapítási politikája és állományának fejlődése köréből a két világháború között* c. tanulmánya rajzol részletekbe menő képet.⁶⁵

A gyarapításon és a katalógusok számára történő feldolgozáson, sajnos, nem tudott túllépni a könyvtár. Pedig a határokon túli hungarikumok bibliográfiai feltárásának gondolata erősen foglalkoztatta az illetékeseket.

Már az intézmény 1920. évről szóló jelentése is utalt arra, hogy a kurrens bibliográfiai munkákat nemcsak a tudományos és a könyvkereskedelmi érdekeket, hanem a „magyar vonatkozású sajtótermékek állandó nyilvántartásának célját is szolgálni kívánja.”⁶⁶

1921-ben ugyancsak felmerült a hungarikumok regisztrálásának gondolata. Krisztics Sándor, akkoriban a Magyar Nemzeti Szövetség főtítkára Melich Jánoshoz intézett leveléből kiderül,⁶⁷ hogy Teleki Pál „a Magyarországra vonatkozó idegen nyelvű munkák bibliográfiáját kiadni szándékozik.” Krisztics bemutatta Telekinek a Területvédő Ligában rendelkezésre álló ilyen jellegű anyaggyűjtést. De Teleki, aki a bibliográfiai munkákat a Széchényi Könyvtárban akarta összpontosítani, felszólította őt arra, hogy ez ügyben Melichhel vegye fel a kapcsolatot. Krisztics kérte, hogy amennyiben gyűjtésükkel előmozdíthatnák „a nagy bibliográfiai mű előrehaladását”, úgy tegyék lehetővé a Magyar Nemzeti Szövetségnek a munkába való bevonását.

Az 1930. évi *Magyar Könyvészet*et ugyan a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesületének megbízásából állították össze és az ő anyagi fedezetével adták ki, de a kötet szerkesztője Gulyás Pál, az OSZK egyik vezető tisztviselője.

Így jelentősége van a bibliográfia előszavában leírt mondatnak: „... fájdalommal kell megállapítanunk, hogy kitűzött célunknak nem felhettünk meg teljes egészében ..., mivel számos kísérlet ellenére is ered-

65. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1968/69.* Bp. 1971. 85–158. p. Egyik fejezete: Az elcsatolt országrészek (131–137. p.) részletesen leírja a szomszédos államokból történt hungarika-beszerzés problémáit. — A beszerzéssel kapcsolatos ugyan, de jegyzékről lévén szó, megemlítjük dr. Praznovszky Iván rendkív. követ és meghat. miniszter 1919 végén Melich Jánossal történt levélváltását. Praznovszky egy olyan lista összeállítására kérte a könyvtárat, mely azon idegen nyelven megjelent magyar vonatkozású könyvek címeit tünteti fel, melyek beszerzését külföldi képviselőink a külföldi könyvtáraknak ajánlhatnák. Melich válaszából kiderül, hogy a küldött jegyzék (ez sajnos nem maradt meg), se nem teljes, se nem szakszerű, de ha van idő rá, úgy a könyvtár szívesen készít egy igényesebb összeállítást. (OSZK Irattár 331/1919.)

66. *Jelentés ... 1920.* = *Magyar Könyvszemle.* 1920—21. 140. p.

67. OSZK Irattár 596/1921.

ménytelen maradt abbeli fáradozásunk, hogy a szűkebb hazánkon kívül megjelent magyar nyelvű irodalmi termékek jegyzékét megszerezzük. . . ”⁶⁸

Barcza Imre terveiben is szerepelt „az ún. emigrációs irodalom” fel- dolgozása az 1911–1920-as ciklusbibliográfia számára, ezért betekintésre elkérte Melich Jánostól Bánóczy Dénes gyűjteményének az OSZK-ban található jegyzékét.⁶⁹ Nincs feljegyzés arra vonatkozóan, hogy az összeállítást végül is megkapta-e.

A fenti töredékes adalékokat azért tesszük közzé, hogy bizonyítsuk: volt törekvés, próbálkozás a külföldi hungarikumok regisztrálására, de ezek elszigetelt elképzelések, kezdeményezések voltak és nem vezettek átfogó eredményre. Ami e korszakban a külföldi hungarikumok bibliográfiai fel- tárása területén történt, az egyes kutatók egyéni munkájának terméke volt, és nagyrészt a könyvtár folyóiratában látott napvilágot,^{69a} illetve a magyar nemzeti könyvtártól függetlenül valósult meg.⁷⁰

Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai

Az 1923. évi munkáról szóló jelentésben⁷¹ Hóman Bálint örömmel szá- molt be az intézmény gazdasági lehetőségeinek javulásáról, amely a Gyűjte- ményegyetemben statuált alapszerű pénzkezelési rendszer életbeléptetésé- nek eredménye volt. Megemlítette, hogy külön gondoskodás történt — töb- bek között — a tudományos kiadványok kiadásának fedezéséről is.

A fellendülés azonban nem tartott sokáig, hiszen a gazdasági élet nehézségei újabb megszorításokra kényszerítettek. Hóman Bálint 1929-ben megjelent, a Magyar Nemzeti Múzeum 1924–1928. évi állapotáról adott összefoglalásában⁷² arról szólt, hogy az összeomlást követő években, a

68. Az előszót nem jelzi aláírás, nyilvánvalóan a közreadó testület egyik vezetőjétől származik.

69. OSZK Irattár 330/1924.

69a Gulyás Pál: *Magyar szépirodalom idegen nyelven a M. N. Múzeum naptárgygyűj- teményében.* = *Magyar Könyvszemle.* 1919. 1–55. p. Önállóan is megjelent 1920- ban a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címjegyzékei 4. füzetének füg- gelékeként is. Bajza József: *Adalékok Montenegro magyar könyvészetéhez.* = *Magyar Könyvszemle.* 1926. 330–363. p. — Tóth László: *Magyar vonatkozás a római sajtó történetében.* = *Magyar Könyvszemle.* 1926. 367–369. p. — Hevesi András: *A magyar vonatkozású francia színdarabok bibliográfiája.* = *Magyar Könyvszemle.* 1929. 64–86. p. és még néhány kisebb közlemény.

70. Pl. Apponyi Sándor: *Hungarica* c. művének 2. része, Ballagi Aladár: *Buda és Pest a világirodalomban 1473–1711. c.* munkája, az *Erdélyi magyar irodalom bibliográfiájának* kötetei (György Lajos, Ferenczi Miklós, Valentiny Antal mun- kája), Alapy Gyula összeállítása az 1919 és 1928 között megjelent csehszlovákiai magyar kiadványokról (*Kisebbségi irodalmunk tíz éve és ennek könyvésze*) a berlini egyetem Magyar Intézetének *Bibliographia Hungariae* c. négy kötetes műve.

71. „Dr. gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter méltányolván az előtte kifejtett terveket, a pénzügyi kormányzattól megszerezte a szükséges összegeket, amelyekkel nemcsak a túrhetetlenül szerény javadalom felemelése vált lehetővé, hanem a háborús hiányok pótlására és az átszervezés költségeire is új hitel folyósított, minek folytán 1923-ra 39 1/2 millió korona állt az igazgató rendelkezésére.” (*Jelentés . . . 1923.* = *Magyar Könyvszemle.* 1924. 107–108. p.)

72. Hóman Bálint: *A Magyar Nemzeti Múzeum öt éve.* 10. p.

devalváció következményeként a Múzeum dologi költségvetése az utolsó békeköltségvetés 8%-ára olvadt le és ilyen körülmények között még a leg-
elemibb napi adminisztratív szükségleteket sem lehetett kielégíteni, „... a
kiadványok régi keretek közt való megjelentetésére gondolni sem lehetett.”

A korlátozás betartására Hóman — immár a Múzeum főigazgatója —
ismételten felhívta a könyvtár figyelmét. 1927 elején Lukinich Imrét, a
könyvtár vezetőjét arról tájékoztatta, hogy a Múzeum kedvezőtlen pénzügyi helyzete miatt a legnagyobb takarékossgot szükséges érvényesíteni.⁷³
Ez a kiadványok megjelentetését is érinti. Közölte, hogy amíg a táarak javadalmazásának felemelésére nincs lehetősége, addig csakis a folyamatos kiadványok nyomtatására kerülhet sor. E helyzetben szükségesnek látta az egységes elbírálás érvényesítését, ezért elrendelte, hogy további intézkedésig minden kiadvány kéziratát neki előzetesen be kell mutatni. Ezért az igazgatót személyében és anyagilag is felelőssé tette.

E szigorú intézkedések ellenére Hóman egy év múlva újra kénytelen volt a táarak vezetőit a pénzügyi fegyelem betartására figyelmeztetni.⁷⁴
Ekkor, Lukinich Imre összeállítása szerint, a könyvtár tartozása kiadványi vonalon 1000 pengőre rúgott.

Bár Hóman előbb idézett iratában megígérte, hogy mindent elkövet újabb hitelek megszerzése érdekében, a világgazdasági válság évekre visszafogta az ország és ezen belül a Magyar Nemzeti Múzeum fejlődését, gátolta tárgyalt korszakunk végéig a könyvtár kiadványi tevékenységének megfelelő vitelét.

Fitz igazgatásának első teljes évében (1935) a könyvtár állami javadalmának 10%-át (azaz 2000 pengőt) irányozta elő kiadványokra, de ez az összeg nem volt elegendő az igények kielégítésére.⁷⁵

Le kell azonban szögeznünk, hogy bármilyen reménytelennek látszott is a nyomdai költségek előteremtésének lehetősége, az intézmény vezetősége soha nem mondott le kiadványi tevékenysége folytatásáról. Ellenkezőleg, mindent elkövetett a legalábbis minimális szint fenntartása érdekében. (A kiadás változatos módjairól az egyes művekkel kapcsolatban szólunk.) A nehéz gazdasági helyzetben „... hagyományainkhoz híven, meglevő értékeink fokozott használhatóvá tételére, a kutatásnak a könyvtári munka által való megkönnyítésére törekedtünk” állapította meg Jakubovich Emil, a Széchenyi Könyvtár vezetője, 1931-ről szóló jelentésében.⁷⁶

Az OSZK akkori kiadványi munkája kiadói funkcióval is párosult. Ez azt jelentette, hogy nemcsak saját tisztviselőinek akár munkaköri feladatként, akár egyéni kutatás eredményeként elkészült műveit jelentette meg, hanem külső szakembereknek az OSZK tudományos profiljába beilleszkedő írásait is. A könyvtár más esetben csak a szellemi közreadó szerepét vállalhatta.

73. OSZK Irattár 81/1927.

74. OSZK Irattár 283/1928.

75. *Jelentés ... 1934. július 1-től 1935. december 31-ig.* 6. p.
évben. = *Magyar Könyvszemle.* 1931. 74–104. p.

76. *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtári osztályainak állapotáról az 1931–1933. évben.* = *Magyar Könyvszemle.* 1932/34. 90. p.

Korszakunkban a kiadott művek többsége — ha részben vagy egészében külső anyagi támogatással került is kiadásra — egyértelműen könyvtári kiadvány (itt készült, illetve szorosan kapcsolódott a gyűjteményhez). A Nemzeti Múzeummal való összefonódottság e területen is jelentkezett (l. a kiállítási katalógusokat, az önálló műveket).

*

Bélley Pál és Ferenczy Endréné Wendelin Lidia bibliográfiával kiegészített tanulmánya⁷⁷ pontos képet ad az OSZK kiadványairól, a könyvtár megalapításától kezdve az 1955. évvel bezárólag. A jegyzék elemzése során a szerzők megállapították, hogy a Széchényi Könyvtár már korán felismerte kiadványpolitikájának legfontosabb összetevőit, elveit, amelyek a következőkben valósulnak meg:

- a könyvtár állományát bemutató nyomtatott katalógusok,
- bibliográfiák (elsősorban nemzeti bibliográfiák) összeállítása és közreadása;
- könyvtári tanulmányok, valamint
- könyvtárismertetők és kiállítási katalógusok megjelentetése.

Ha ezt a csoportosítást a háború utáni másfél évtizedre rávetítjük, világossá válik, hogy a 160 évből kiragadott, általunk tárgyalt 15 év is ezen célok megvalósításának szolgálatában állt.

A könyvtár kiadványi tevékenységének addigra kialakult profilján ez időben senki sem kívánt változtatni. Alapelveiben tehát egyértelmű volt ez a munka. Ha egy sorozat közreadása megszakadt, annak gazdasági okai voltak, nem elvi megfontolás miatt szünetelt vagy szűnt meg publikálása. Új kezdeményezések természetesen voltak, de ezek harmonikusan illeszkedtek be a funkciórendszerbe. Helyes elgondolások is kialakultak, amelyek azonban már nem valósulhattak meg.

A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának címjegyzéke. *Catalogus Bibliothecae Musei Nationalis Hungarici* c. sorozatot⁷⁸ 1895-ben indította meg a könyvtár. A sorozat célja a gyűjtemény értékes állományrészeinek feltárása, elsősorban a kutatás számára. Ez olyan feladat, amelynek vállalását azóta is, ma is elsőrangú kötelességének tartja minden nemzeti (és más jelentősebb) könyvtár. Az I. világháború előtt a sorozat öt kötete jelent meg, Tárgyalt korszakunkban, pontosabban 1921 és 1925 között újabb hat katalóguskötetet sikerült kiadni.⁷⁹ (A következő csak 1936-ban került ki a nyomdából.)

77. Bélley Pál—F. Wendelin Lidia: *Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványairól.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957.* Bp. 1958. 365—383. p. Idézett rész: 355. p.

78. 1—10. szám sorozatcíme: *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címjegyzéke.*

79. Áldásy Antal: *A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címeres levelei.* 2. köt. Bp. 1930. 161—303. p. — Zenei Kálmán: *Zenei levelek 1—3.* füz. Stephaneum ny. 1921—1924. — Akantisz Viktor: *Todoreszku Gyula és neje Hor-*

A *Magyar Nemzeti Múzeum kiállításai* c. sorozat⁸⁰ ugyan 1922-ben indult, de kiállítási katalógusokat egyedi műként már a század elejétől kezdve adott közre a Széchényi Könyvtár. 1922 és 1933 között nyolc füzet jelent meg, majd 1934-ben az *Országos Széchényi Könyvtár kiállításai* címen még egy ide tartozó kiadvány látott napvilágot. Ezzel, sajnos, megszűnt a sorozat, és a későbbi katalógusok önálló művekként kerültek kiadásra. 1928-ban jelent meg az *Országos Széchényi Könyvtár kiadványai* c. sorozat⁸¹ első tagja, és időszakunkban még három kötetét sikerült közreadni Jakubovich Emil, Lukinich Imre, majd Rédey Tivadar szerkesztésében. Közülük az első kettő a *Magyar Könyvszemléből* származó különlenyomat, csupán a harmadik, Goriupp Alisz munkája először közreadott tanulmány. Utóbbinak jelentőségét az is fokozza, hogy könyvtárunk történetével foglalkozik, a Hírlaptár fennállásának első félévszázadát idézi fel.

váth Aranka régi magyar könyvtára. Bp. 1922, Stephaneum ny. XV, 117 p., 10 mell. Bártfai Szabó László: *Gróf Széchényi István könyvtára*. Bp. 1923, ny. n. 102 p. — Váczy János—Rédeyné Hoffmann Mária: *Irodalmi levelestár*. 1. köt. Bp. 1923, M. Tud. Társ. 20 p. — Végh Gyula: *Rariora et curiosa gróf Apponyi Sándor gyűjteményéből*. Bp. 1925, Egyet. ny. 99 p.

Azt, hogy egy-egy művet milyen módon sikerült kinyomtatni, Isoz Kálmán *Zenei kéziratok* c. munkájának első kötetén tudjuk szemléletesen bemutatni. Ennek első füzeté 1921-ben jelent meg, a második 1923-ban került ki a sajtó alól. A VKM intenciója szerint ez utóbbit a Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata nyomdájában kellett volna előállítani, de folytatásos műről lévén szó, a könyvtár ragaszkodott az előző füzet technikai munkáit végző Stephaneum nyomdához. Az utóbbinál jelentkező 40 000 koronás többletet (a papír árát) a minisztériumtól kellett kérnie. (OSZK Irattár 146/1923.) A 3. füzet nyomtatási költségei „a Nemzeti Múzeumban kiállított Dudits-féle Eskü a vérmezőn c. kép belépti díjaiból a kiállító József-szanatórium Egyesület által e célra felajánlott részesedési százelekről fedeztettek” — írta Hóman a füzet előszavában (V—VI. p.)

Akantisz művének kiadási költségeit Todoroszku Gyuláné Horváth Aranka fedezte (Jelentés... 1913—1923. 45. p.). Az *Irodalmi Levelestár* 1. kötete az olcsó papírt biztosító „altruista nyomdában” készülhetett el (OSZK Irattár 687/1923.) — Ugyanebben a nyomdában jelenhetett meg Áldásy művének 2. kötete. (OSZK Irattár 171/1923.)

80. 1. Rédey Tivadar: *Az Országos Széchényi Könyvtár Petőfi kiállítása*. Bp. 1922. M. Tud. Társ. 24 p. — Ua. 2. kiad. 1923. — 2. Kossuth emlékkiállítás (Rendezte Höllrigl József, Bartoniek Emma). Bp. 1924. M. Tud. Társ. 24 p. — 3. Jókai emlékkiállítás. (Rendezte Rédey Tivadar.) Bp. 1925, Egyet. ny. 20 p. — Ua. 2., 3., 4. kiad. 1925. — 4. Magyar sporttörténeti kiállítás. Bp. 1926, Egyet. ny. 72 p. 8 t. — 5. Tíz év szerzeményei. 1919—1928. Bp. 1928, Stephaneum ny. 140 p., 10 t. — 6. Tóth László—Zambra Alajos: *A Garibaldi-emlékkiállítás katalógusa*. Bp. 1932. Franklin ny. 164 p., 1 t. — 7. Varjú Elemér—Höllrigl József: *Ernst Lajos magyar történeti gyűjteménye*. Bp., 1932, Légrády ny. 144 p., 17 t. — 8. Kossányi Béla: *A Báthori—Sobieski emlékkiállítás katalógusa*. Bp. 1933, Sárkány ny. 165 p., 3. t. — *Az Országos Széchényi Könyvtár kiállításai. A szép könyv*. (Összeáll.: Hunyadi József.) Bp. 1935. 15 p.
81. Hoffmann Edith: *A Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának illuminált kéziratai*. Bp. 1928, Stephaneum ny. 135 p., 15 t. (Klly. a *Magyar Könyvszemléből*.) — 2. Gárdonyi Albert: *Régi pesti könyvkereskedők*. Bp. 1930, Stephaneum ny. 115 p. (Klly. a *Magyar Könyvszemléből*.) — 3. Goriupp Alice: *A Magyar Nemzeti Múzeum Hírlaptára fennállásának első félévszázadában*. 1884—1934. Bp. 1934. Stephaneum ny. 23 p.

Sorozatként indult 1931-ben a *Magyar zeneművek könyvészete*. Ekkor megjelent kötete korszakunkban — OSZK vonatkozásban — a szakbibliográfia egyetlen képviselője.⁸² (A könyvtár munkatársai közül néhányan részt vettek más kiadóknál megjelent szakbibliográfiák összeállításában. Közülük kiemeljük Kozocsa Sándor magyar irodalomtörténeti repertóriumainak sorozatát.)

A legtöbb figyelmet az új sorozatok közül voltaképpen az 1934-ben először megjelenő (és 1941-ben megszűnt) *Musicologia Hungarica*⁸³ és *A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára nemzeti kincseinek hasonmásai* című,⁸⁴ egyetlen kötettel képviselt sorozat érdemli. Előbbi keretében Isov Kálmán és Bartha Dénes szerkesztésében 1934-ben és 1935-ben egy-egy füzet került kiadásra.

A sorozatokon kívül megjelent önálló művek között a hivatalos jellegű, az intézmény működésével összefüggő publikációk mellett⁸⁵ az egyetlen, a

82. Isov Kálmán: *Petőfi dalok (Zenei bibliográfia)*. Bp. 1931, Stádium ny. 109 p. Megjelent a Magyar Nemzeti Múzeum Barátainak anyagi támogatásával. — A Zenetörténeti osztály évekig tervezte egy, a gyűjtemény új szerzeményeit, értékeit, munkáját bemutató zenetörténeti adalékokat közlő időszaki kiadvány megjelentetését. Ez anyagi okok miatt nem valósulhatott meg. 1929-ben és 1930-ban sikerült e célra a *Muzsika* c. lapban a Nemzeti Múzeum Zenei osztályának közlései számára néhány oldalt biztosítani, a lap megszűnte után azonban erre már nem volt mód. — Isov előbb említett bibliográfiája is e folyóiratban jelent meg először, erről különlenyomat az önálló kiadvány.
83. *Musicologica Hungarica. A Magyar Nemzeti Múzeum zenetörténeti kiadványai*. 1. Bartha Dénes: *Szalkai érsek zenei jegyzetei monostoriszkolai diák korából. Das Musiklehrbuch ... von Fürstprimas Szalkai*. 1934, Kertész ny., Karcag. 128 p., 9 mell. — 2. Gombosi Ottó: *Bakfark Bálint élete és művei (1507–1576). Der Lautentist Valentin Bakfark. Leben und Werke*. 1935, Kertész ny., Karcag. 166 p., 32 mell. — Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Nemzeti Múzeum Barátai Egyesületének anyagi támogatásával.
84. *Szent István törvényeinek XII. századi kézírata, az Admonti kódex*. Bev., ford., jegyz. ell. Bartoniek Emma. Bp. 1935, Lantos. 69 p., 8 t. — A kódex kiadásának fedezetét a Lantos könyvkereskedés biztosította (OSZK Irattár 170/1934.) A jelzett aktából az is kiderül, hogy Fitz József eredetileg Jakubovich Emilt kérte fel a kiadás gondozására, aki azonban betegsége miatt nem vállalkozhatott e munka elvégzésére. — Fitz első jelentésében (1934–35) örömmel állapította meg, hogy a kiadás anyagilag sikerrel járt, és remélte, hogy a sorozat további kötetekre is tudnak kiadót találni. Sajnos, a sorozat mégis megszakadt.
85. *Hóman Bálint beszéde. Elmondotta a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójává történt beiktatásakor. (1923. dec. 22.)* Bp. 1924, Stephaneum ny. 16 p. — *Magyar Nemzeti Múzeum Barátainak Egyesülete. Alapszabályok*. Bp. 1926, Egyet. ny. 8 p. — Lechner Jenő: *A Magyar Nemzeti Múzeum épülete 1836–1926*. Bp. 1927, Magyar Nemzeti Múzeum Barátainak Egyesülete, Dunántúl Pécsi Egyet. ny., 68 p., 1 t., 1 mell. — Nyireő István: *A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi-Könyvtárának átszervezési munkálatai*. Bp. 1928, M. N. M. Orsz. Széchényi-Könyvtára. 39 p. — Hóman Bálint: *A Magyar Nemzeti Múzeum öt éve. (1924–1928.) Jelentés az intézet 1924–1928. évi állapotáról*. Bp. 1929, Egyet. ny. 165 p., 12 t. — *Jelentés az Országos Széchényi Könyvtár 1934–1936. évi működéséről*. Bp. 1943, Vörösváry soksz. — *A Magyar Nemzeti Múzeum Barátai Egyesületének első száz-ezer pengője. Összefoglaló jelentés a Nemzeti Múzeum támogatásáról. 1926–1933*. Bp. 1934, Sárkány ny. 28 p. — *A Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának szervezeti, ügyviteli és fegyelmi szabályrendelete*. Bp. 1934, Egyet ny. 20 p.

könyvtárról is szóló tájékoztató,⁸⁶ néhány kiállítási katalógust találunk,⁸⁷ valamint egy nagyobb kötetet, Gulyás Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században* c. művét.⁸⁸

*

A könyvtár adott korszakában érvényesülő kiadványi politikáját és annak eredményeit áttekintve megerősítve látjuk az előjáróban már említett alapelv érvényesülését: a nemzeti könyvtári funkciókból adódó kiadói tevékenység vitelének megvalósítását. Nincs ebben a másfél évtizedben egyetlen olyan kiadott mű sem, amelynek megjelentetése fölösleges lett volna.

A szűkös anyagi lehetőségek természetesen nem adtak módot e feladatkör egészének kibontakoztatására, ellátására. Ez vonatkozik elsősorban a nemzeti bibliográfiai kiadványokra, ezek hiányára.

Az a tény azonban, hogy a Széchényi Könyvtár 1919 és 1935 között a *Magyar Könyvszemle* mellett közel 40 kisebb-nagyobb művet jelentetett meg,⁸⁹ igazolja azon állításunkat, hogy az intézmény mindenkor vezetősege — amit lehetett — elkövetett a kiadványi tevékenység fenntartása érdekében.⁹⁰

Nem feladatunk a megjelent munkák egyenkénti értékelése. A korabeli kritika ezt a feladatot elvégezte. De az egyértelmű, hogy a jelzett időszakban kiadott műveket a tudományos felkészültség és magas szakmai szint jellemezte. Bizonyossága ennek az is, hogy egy részük ma is forrásműként szolgál, könyvtárunk Kiadványtárától még most is igénylik őket.

Álljon itt végezetül Fitz Józsefnek, az 1934 júliusában hivatalba lépő új főigazgatónak, a könyvtár kiadványi tevékenységére visszatekintő,

86. *Tájékoztató a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeiben.* Bp. 1919, Bíró ny. 54 p. — Az OSZK-ról szóló részt az 5–10. oldalakon olvashatjuk.

87. *A bécsi gyűjteményekből Magyarországnak juttatott tárgyak kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban.* Bp. 1933, Kertész ny., Karcag. 82 p., 17 t. — *Az Országos Református Kiállítás alkalmára a Magyar Nemzeti Múzeumban rendezett Református Történelmi kiállítás katalógusa.* Bp. 1934, Sárkány ny. 108 p. — *The Past of Hungarian Law. Exposition in the Hungarian National Museum.* Bp. 1934, Print Sárkány. 26 p. — *Rákóczi-emlékkiállítás.* Magyar Történelmi Múzeum. Leíró-lajstrom. Bp. 1935, Egyet. ny. 50 p., 10 t.

88. Gulyás Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században.* Bp. 1931, Stephaneum ny. 272 p., 34 t. — Gulyás Pál munkáját a Magyar Nemzeti Múzeum Barátainak Egyesülete adta ki. (OSZK Irattár 33/1934.) Az illusztrációs anyag nagyrészt a Térképészeti Intézettel fennálló csereviszony szolgáltatásaként kapott klisékből került ki. (*Az Országos Széchényi Könyvtár 1929. évi állapota.* = *Magyar Könyvszemle.* 1930. 323. p.)

89. Ezek között — főleg a kiadványi katalógusok és az „önálló művek” sorában — több a pár oldalas kiadvány.

90. A könyvtár akciói természetesen nem jártak mindig sikerrel. Amikor a Magyar Asszonyok Könyvtára címjegyzékét szeretne volna az intézmény — a hagyatékozó Benczur Gyuláné családjának kérésére — közreadni, akkor Hóman Bálint Tormay Cecilehez, a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége elnökéhez fordult segítségért, „mert szűkreszábot és legújabbban is csökkentett dotációnkból” nem tudták a kiadás költségeit fedezni. (OSZK Irattár 33/1931.) Az, hogy a kiadvány nem jelenhetett meg, jelzi, hogy ez a kérés sem bizonyult teljesíthetőnek.

de egyben a jövőt is meghatározó véleménye⁹¹: „A katalógusokon kívül a könyvtár állományát kiadványaink tárják fel. Immár nagy múltú és tekintélyes kiadványsorozataink vannak, mint a hatvanéves Magyar Könyvszemle, különgyűjteményeink címjegyzéke, az összefoglaló tanulmányok sorozatai, kiállításaink katalógusai és az 1935-ben megindult hasonmás-gyűjteményünk, melynek első kötete a nemrég megérkezett Admonti kódexet mutatta be. Ezeket kár volna abbahagynunk.”

*

E rész lezárásaként még szólnunk kell a kiadványok terjesztési lehetőségeiről, módjáról is.

A könyvtár lényegében maga gondoskodott erről, természetesen a rendelkezésére álló lehetőségek igénybevételével. A megjelent munkákból a legnagyobb tételt általában Ranschburg Gusztáv könyvkereskedő mint bizományos vette át a Széchényi Könyvtártól — a megfelelő haszonkulcs ellenében.⁹² Ezt az üzleti kapcsolatot a rendszeres elszámolások dokumentálják. A bizonylatokból, illetve a céggel folytatott levelezésből derül ki, hogy Ranschburg részesedése 40%-os volt, ő a könyv árából ennyi engedményt kapott.

De az OSZK a Szent István Társulattal is tartott kapcsolatot,⁹³ számukra pl. Gulyás Pál művének 80 pengős bolti árából — készpénzfizetés esetére — 25% kedvezményt ajánlott fel az intézmény.

Több helyre, belföldre és külföldre egyaránt, tiszteletpéldányként jutottak el a könyvtár kiadványai.⁹⁴ Az árusításon kívül nagy szerep jutott a terjesztésben a nemzetközi cseretevékenységnek is. Ennek bemutatása azonban már nem e tanulmány keretébe tartozik.

Magyar Könyvszemle

A *Magyar Könyvszemle* megjelentetésének gondjai ugyancsak híven tükrözik az egész korszak gazdasági nehézségeit. Nem kívánjuk itt e kitűnő folyóirat tartalmi vonatkozásait feltárni (ez külön elemző tanulmány feladata lenne), de könyvtárunk közlönye megjelentetésének történetét szükségesnek tartjuk bemutatni.

91. *Jelentés ... 1934. július 1-től 1935. december 31-ig.* 6. p. — Fitz utalt a kurrens nemzeti bibliográfia kiadásának kötelezettségére, valamint arra is, hogy a jelenlegi gazdasági helyzetben a kiadványsorozatokat csak szerény keretek között és korlátozott terjedelemben lehet folytatni.

92. OSZK Irattár 599/1923. — 287/1928. — 121/1930. — Gulyás két kötetben megjelent kiadványára a következő megállapodás jött létre: Ranschburg az első füzetből 420 példányt vesz át bizományba, ennek előfizetési ára (a 2. füzet megjelenéséig) 60 P., ebből 20% a Ranschburg cégé; a 2. füzet megjelenése után megszűnik az előfizetési ár, a két kötet 80 pengőbe kerül, ebből 40% engedmény illeti a céget. A könyvet csak Ranschburg árusíthatja, köteles a kiadványt hirdetni. A könyvkereskedők az előfizetési árból 10%, a bolti árból 25% engedményben részesülnek.

93. OSZK Irattár 45/1933.

94. A Székely Nemzeti Múzeum részére pl. már 1916 óta minden kiadványát megküldte az OSZK. (OSZK Irattár 309/1930.)

1918-as impresszummal, Gulyás Pál szerkesztésében,⁹⁵ 16 ívnyi terjedelemben, gazdag tartalommal jelent meg a *Magyar Könyvszemle* azonos évre szóló kötete (U. F. XXVI. köt.). A következő évi csak némi késedelemmel és csökkent, 10 íves terjedelemben 1920-ban látott napvilágot. Az 1920. évi könyvtári jelentés viszont már arra utalt, hogy az 1920-as évfolyam az 1921. évvel egyesítve, későbbi időpontban kerül kiadásra.

Aligha kell bizonyítani, hogy a folyóirat közreadásában jelentkező nehézségek magyarázata a háború utáni gazdasági összeomlásban rejlik. Erre hivatkozott röviden az 1920. évi beszámoló, de a kétségbeejtő valóságot a maga teljességében a *Könyvszemlét* előállító Stephaneum Nyomda R. t. és az OSZK közti levelezés érzékelteti. Nem ismertetjük itt ennek minden részletét, csupán jelzésként idézünk három nyomdai értesítésből.⁹⁶ Ezekből kiderül, hogy 1920. február 10-én a nyomdai munkások béremelése miatt 10%-kal emelkedtek a technikai munkák költségei, április elsejére viszont már elérte a 30%-ot, ugyanakkor a papír is jelentősen megrágult. A Budapesti Grafikai Főegyesülés a munkásság kérésére április 12-én újabb jelentős béremelést rendelt el, ezt május 31-én még egy követte. Így áprilistól 12%-kal, májustól pedig 5%-kal növekedtek a nyomdai előállítás költségei. Novemberben ismét 12%-os emelést jelentett be a Stephaneum, jelezve, hogy a jövőben technikai munkadrágulás címen további 50 %-ot számítanak majd fel.

Ez a kétségbeejtő folyamat készítette 1921-ben Melich Jánost arra, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatóját megkérje: forduljon a vállas és közoktatásügyi miniszterhez a *Magyar Könyvszemle* kiadási költségeinek fedezése ügyében. Melich leírta, hogy a folyóirat 1919-es kötete jelent meg utoljára és szeretné, az 1920–1921-es évfolyamot is kiadni (költsége kb. 60 000 korona lenne). Érvelése így hangzott: „... Tegye [a miniszter] magáévá azt a gondolatot, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum időszak kiadványai, tehát folyóiratai, a minisztérium részéről a tudományos társaságok folyóirataival egyenlő elbánásban részesüljenek. ... Miután folyóiratunk azon belül, hogy az Országos Széchényi Könyvtár anyagát ismerteti, egyúttal a tudományos bibliographiának egyedüli képviselője ... s így tulajdonképpen egy meg nem alakult bibliographiai társaság folyóiratát pótolja.”⁹⁷

95. Gulyás Pál, aki 1911 óta szerkesztette a folyóiratot, 1916-ban a VKM-től erre újabb öt évre szóló megbízást kapott. Miután a *Magyar Könyvszemle* szerkesztése Melich János osztályigazgató közreműködésével történt, a VKM 946 335. sz. irata jóváhagyta, hogy ez a folyóirat címlapján is kifejezésre jusson. (OSZK Irattár 502/1920.) 1921-ben lejárt Gulyás megbízása, Melich János kérésére azonban a VKM július elsejével újabb öt évre szólóan megerősítette szerkesztői tisztségében (OSZK Irattár 451/1921.). 1925-ben Gulyás Pál — másirányú tudományos kötelezettségeire hivatkozva — lemondott a szerkesztőségről. (Gulyás Pál ekkor nagy erővel dolgozott — az MTA-tól 1915-ben kapott megbízás alapján — Szinnyei: *Magyar írók élete és munkái* c. bibliográfiájának kiegészítésén.) Hóman Bálint ekkor a szerkesztői teendőket ellátásával Rédey Tivadart bízta meg. (OSZK Irattár. 141/1925.)

96. OSZK Irattár 179/1920. márc. 23. — 208/1920. ápr. 21. — 573/1920. nov. 12.

97. OSZK Irattár 64/1921. jan. 19.

Nyilván ez az akció is hozzájárult ahhoz, hogy Czakó Elemér miniszteri tanácsos 1921-ben arról értesítette a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatóját, Fejérfataky Lászlót,⁹⁸ hogy a Tudományos Társulatoknak és Intézményeknek Társulatközi Bizottsága által szervezett — a papírszükséglet biztosítására szolgáló — akciója révén sikerült elérni, hogy a tudományos folyóiratok és egyéb kiadványok megjelentetéséhez olcsó vagy ingyenes papírt biztosítsanak. Melich János — 20 korona/kg áron — 6000 ívet igényelt a *Könyvszemle* céljaira. Így az 1920–1921-es évfolyam 1922-ben megjelenhetett, ezt követte 1923-ban az 1922. évre szóló kötet.

Mindez nem jelentette a nehézségek végleges megoldását, hiszen 1922-ben és 1923-ban újabb áremeléseket jelzett, egyre drámaibb hangon, a Stephaneum Nyomda.⁹⁹

Bár az 1925-ös évfolyamával félszázados jubileumához érkezett folyóirat bevezető cikkében¹⁰⁰ pesszimistán ítélte meg a szerkesztőség a kiadási helyzetet, nem remélt a jövőtől sem gyökeres javulást, a *Magyar Könyvszemle* megjelentetését a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójának segítségével mégis fenn lehetett tartani. Az egyes kötetek általában 25–30 ívnyi terjedelemben láttak napvilágot.

Pedig a könyvtár igazgatója, Lukinich Imre, 1926 végén már szinte feladta a folyóirat megjelentetéséért folyó küzdelmet.¹⁰¹ Amikor a könyvtárat terhelő tartozások jegyzékét összeállította és a Gazdasági Hivatalnak felterjesztette, Hóman Bálint főigazgató számára is készített egy feljegyzést. Ebben írta: „Ami a Magyar Könyvszemlét illeti szerintem mindenestre meggondolás tárgyát képezheti, hogy akkor, mikor a könyvtár a legszükségesebbeket is kénytelen nélkülözni, indokolt-e egy ilyen költséges [kiadvány] megjelentetése, vagy sem, főleg akkor, ha a folyóirat kiadási költségei a könyvtárnak különben is lehetetlenül kevés javadalmazását terhelik. Ennek eldöntését Méltóságodra bízom.” Szerencsére Hóman határozottabb

98. OSZK Irattár 320/1921. VKM 85470-21/IV. b.

99. OSZK Irattár 490/1922. nov. 15. Ebből a levélből kiderül, hogy a munkaadók az index alapján történő áremeléseket fölmondták ugyan, de „a munkásság nem nyugodott bele a fölmondás időbeli hatályába és így kénytelenek voltunk a felmerült ellentétet pártatlan bírói döntés alá bocsátani. A független bíróság a munkásság javára ítelt, mely ítélet következtében kénytelenek voltunk a munkásságnak az index alapján — e szerint azonban visszavonhatatlanul utoljára — újlag nagyarányú béremelést koncedálni.” Szinte korlátlanul lehetne még az előállítási költségek újabb és újabb növekedéséről szóló bejelentésekre hivatkozni. Ezek közül kiemeljük az 1923. március 27-én kelteztet, amely a számlák 4 napon belüli kiegyenlítését kérte, azzal az indokkal, hogy különben a korona érték-differenciáját kénytelenek lesznek pótlólag felszámítani. (OSZK Irattár 271/1923.) 1923 júliusában újabb — 46%-os áremelés következett be (OSZK Irattár 584/1923), majd augusztusban már 80%-os az emelés. A munkásság a drágulást természetesen nem nézhette tétlenül és sikerült is nekik 40%-os béremelést elérni — követte a Stephaneum nyomda levele. (OSZK Irattár 633/1923.) — Az egymást követő értesítések közül még az 1924. február 25-i dátummal érkezett érdekes: a nyomda bejelentette, hogy ezután már nem lesz képes a könyvtárat az áremel-keésekről hétről-hétre értesíteni. (OSZK Irattár 32/1924.)

100. *A félszázados Magyar Könyvszemle*. = *Magyar Könyvszemle* 1925. 3–5. p. — A Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchényi Könyvtára aláírással jelezve.

101. OSZK Irattár 740/1926.

állásponton állt ebben a kérdésben és a *Könyvszemle* továbbra is kiadásra kerülhetett.

Jakubovich Emilnek, a könyvtár következő igazgatójának a vallás- és közoktatásiügyi miniszterhez 1933-ban intézett levele ad¹⁰² — többek között — felvilágosítást arról, hogy a folyóirat megjelentetését a háborút követő évtizedben, milyen módon sikerült lehetővé tenni. Ebben leírta, hogy a könyvtár költségvetése az összeomlás óta „hivatalos kiadványaink fedezésére szolgáló tétellel nem rendelkezik”. Hivatkozott arra, hogy az ebből adódó nehézséget Hóman Bálint főigazgatói intézkedése küzdötte le, mégpedig azzal, „hogy a pedagógiai filmgyártásra állami engedélyt élvező Magyar–Holland Külgazdasági Társaság által közművelődési célok előmozdítására teljesített anyagi juttatásnak Könyvtárunkat megillető részét a Magyar Könyvszemle költségeinek fedezetéül méltóztatott elrendelni. Ebből a forrásból hét éven át, az akkor éppen félszázados fennállását betöltő folyóiratnak tekintélyes sorozatát tizenegy jelentékeny terjedelmű füzettel volt módunkban folytatni. Az 1931. év folyamán ez a támogatás megszűnt s ezzel közlönyünk megjelentetésének lehetősége is a legteljesebb bizonytalanságba jutott.” Jakubovich a továbbiakban utalt arra is, hogy a *Könyvszemle* cserealapul is szolgál, és esetleges megszűnésével számos külföldi folyóirat megszerzésétől esnék el a könyvtár.¹⁰³

Sikerült még az 1932–1934-es évekre szóló összevont, kis terjedelmű XXXIX. kötetet 1934-ben megjelentetni, de a folytatás közreadására már nem jutott anyagi erő. 1933-ban és 1934-ben sorra érkeztek a szerkesztőséghez a folyóirat „hiányzó” kötetait reklamáló levelek.¹⁰⁴ A könyvtár kénytelen volt bevallani, hogy a *Könyvszemle* kiadása anyagi fedezet hiányában szünetel.

Az intézmény 1934. július 1-től 1935. december 31-ig terjedő jelentésében Fitz József, a könyvtár új igazgatója, behatóan foglalkozott a *Magyar Könyvszemle* kiadásának kérdésével. Megállapította, hogy a könyvtár a folyóiratot a maga erejéből képtelen fenntartani, egyrészt a nagy nyomdaszámla miatt, másrészt pedig „mert az eddigi 60 évfolyam a könyvtár

102. OSZK Irattár 45/1933.

103. Egy 1933-ból származó kimutatás szerint a *Magyar Könyvszemle* 400 példányban készült, ebből cserepéldányként (a Bibliográfiai Központ útján, valamint közvetlen cserére 150 példányt használtak fel). Bizományba 150 példányt adott át a könyvtár, a hivatali és tudományos intézményeknek „kölesön-tisztelet-példányként” kb. 60–70 példány jutott. (OSZK Irattár 45/1933.) Részben az általános szegénységre, de egyben a folyóirat megbecsültségére is jellemző, hogy többen igényelték — ingyen. Így pl. a Műegyetem Közgazdasági Szemináriumra kérte, hogy küldjék meg ingyenesen számukra, nem volt ui. pénzük előfizetési díjra. Melich két évre engedélyezte a tiszteletpéldányként való küldést, ezt Heller Farkas ny. r. tanár levélben köszönte meg. (OSZK Irattár 176/1920.) Hasonló igénnyel fordult a könyvtárhoz a Dorpati Egyetem Magyar Intézetének igazgatója, Csekey Imre professzor is. (OSZK Irattár 740/1923.) — Az Országos Menekültügyi Hivatal a Vatikáni Könyvtár számára kért egy sorozatot; erre a Külügyminisztérium megadta az engedélyt. (OSZK Irattár 546/1920. és 664/1920.)

104. Többek között a *Kirjath Sepher* (Jeruzsálem) szerkesztősége, a New York Public Library (OSZK Irattár 45/1933.), a müncheni Deutsche Akademie, a Preussische Staatsbibliothek. (OSZK Irattár 24/1934.)

kincseit és régibb gyűjteményeit már kimerítően ismertette. Egy negyed-évenként öt ívben kiadandó folyóirathoz most már nincs elegendő adatunk." Miután Fitz feltétlenül szükségesnek tartotta a *Magyar Könyvszemle* további megjelentetését, azt javasolta, hogy a folyóirat a jövőben valamennyi magyar közkönyvtár közlönye legyen. Úgy gondolta, hogy a kiadásában részt vevő intézmények a számukra szükséges, de legalább fél ívnyi terjedelemben vállalnának anyagi részesedést (félívenként 100 pengőt), s e terjedelem felett — saját anyaguk ismertetése céljára — maguk rendelkeznének. A szerkesztésről „pártatlan szerv”, az 1935 óta működő Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete intézkednék. A *Könyvszemle* különnyomataiból a részt vevő könyvtárak megalkothatnák saját sorozataikat, és ilyen módon az OSZK tanulmányorozatát is sikerülne fenntartani.

Az említett Egyesület első, 1937-ben megjelent évkönyve¹⁰⁵ már jelezte is, hogy a *Magyar Könyvszemle*t „hivatalos közlönyükké” tette, megjelenését a közkönyvtárak arányos hozzájárulásukkal biztosítják. A folyóirat harmadik folyamának első füzeté — Trócsányi Zoltán szerkesztésében — 1937-ben került kiadásra.

IV.

A kor kultúrpolitikai koncepciójának megfelelően a közgyűjteményeknek — bizonyos korlátok között — közművelődési feladatokat is el kellett látniuk. Hóman, ahogy erre a bevezetésben utaltunk, már a húszas évek közepén hangsúlyozta, hogy ezen intézményeknek népművelő hivatásuk is van: ... „szemléltetésre és szélesebb körök okulására alkalmas anyagukat tudományos szempontok szerint, de a nagyközönség igényeinek figyelembevételével rendezett állandó és időszaki kiállításokon, illetőleg olvasóhelyiségeikben bocsátják a közönség rendelkezésére, tudományos eredményeiket pedig ismeretterjesztő kiadványok és népszerű előadások útján ismertetik.”¹⁰⁶

A közművelődési funkció tehát ráépült a „tudományos hivatásra”, annak egyfajta, de feltétlenül szerves megnyilvánulása volt (és ez fokozott mértékben természetesen ma is).

A két feladatkör ilyenén összefonódottsága teszi szükségessé, hogy a könyvtár tudományos munkájának ismertetése során az OSZK közművelődési kötelezettségeinek teljesítéséről is szó essék.

*

A Nemzeti Múzeum keretében működő Széchényi Könyvtár éppen úgy köteletségének ismerte el kincseinek a nagyközönség elé való tárását, mint az anyaintézet bármely más részlege. Tette ezt részben önállóan, részben a Múzeum által rendezett kiállítások keretében, de oly módon is, hogy

105. *A Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének Évkönyve*. I. 1935—1937. Szerk. Bisztray Gyula. Bp. 1937, Egyet. ny. 90. p.

106. Hóman Bálint: Múzeumok, könyvtárak, levéltárak. = A magyar tudomány-politika alapvetése. 315. p.

anyagát — ilyen célra — más intézmények számára is rendelkezésre bocsátotta. A húszas évek végén, a harmincas években már külföldre is eljuttattak állományának értékes darabjait.

A Magyar Nemzeti Múzeum időszaki kiállításainak újabb (háború utáni) sorozatát az OSZK 1922-ben, a Petőfi-centenárium alkalmából rendezett kiállítása nyitotta meg. Fejérpataky László főigazgató ekkor látta időszerűnek, hogy a Múzeum kincsei iránt kiállítások rendezésével is megélénkítse az érdeklődést. Ezt az alkalmat további bemutatók megnyitójául is szánta és ezért a kiállítás katalógusát is egy sorozat első füzeteként bocsátotta közre. A költő kézírataiból, műveinek kiadásaiból és általában a Petőfi-irodalom javából Rédey Tivadar állított össze nagyhatású szemlét.¹⁰⁷

Fejérpataky 1923 folyamán a könyvtár Madách emlékeit kívánta a közönség elé tárni, terve azonban — elhunytá miatt — nem valósulhatott meg. Utóda: Hóman Bálint, de a könyvtár új vezetője, Lukinich Imre is lelkesen folytatta a gyűjtemény egyes részét megismertető kitűnő kezdeményezését.

A következő év őszen, amikor a Múzeumban őrzött Kossuth-hagyaték harmincéves zárlati ideje lejárt, a könyvtár és a Múzeum többi osztályának idevágó anyagát is emlékkiállításon mutatták be. A könyvtári dokumentumokat Bartoniek Emma állította össze.¹⁰⁸ Az OSZK szakértői közreműködtek az Egyetemi Nyomda jubileumi kiállításán is (350 év) és jelentős könyvanyagot is rendelkezésre bocsátottak.

1925-ben, Jókai Mór születésének századik évfordulóján, a Múzeum elsősorban a Széchényi Könyvtár anyagából származó dokumentumok kiállításával vette ki részét az országos ünneplésből. Ez a kiállítás olyan nagy erkölcsi és anyagi sikerrel járt, hogy Lukinich igazgató az időleges kiállítások állandósítását vette tervbe.¹⁰⁹

Érdekes kezdeményezés fűződött az 1926. évhez. Hóman Bálint, a „Magyar Sporttörténeti kiállítás” katalógusában arra hivatkozott, hogy „a magyar sportéletnek számos megnyilvánulása, maradványa esett már eddig is a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjtési körébe.” Ez a gyűjtés 1923 óta, egy felhívás nyomán egyre nagyobb arányokat öltött, ezért a Múzeum vezetősége az Országos Testnevelési Tanáccsal együttműködve rendezte ezt a kísérletinek tekintett első sporttörténeti kiállítást, amelyen a könyvtár sportirodalmi érdekességei is helyt kaptak — Zsinka Ferenc rendezésében.¹¹⁰

„Tíz év szerzeményei” címet viselte a Nemzeti Múzeum egészére kiterjedően az 1928. évben szervezett kiállítás. Ezen az OSZK könyv-, hírlap-,

107. Rédey Tivadar: *A Magyar Nemzeti Múzeum Kossuth emlékkiállítása. = Magyar Könyvszemle. 1924. 150–153. p. Jelentés ... 1922. = Magyar Könyvszemle 1923. 142. p. Katalógusa leírását l. a 80. sz. jegyzetben. — Az OSZK (MNM) kiállításairól a Magyar Könyvszemle és a Könyvtári Szemle is beszámolt, esetenként értékelő ismertetéseket közölt.*

108. *Jelentés ... 1924. = Magyar Könyvszemle. 1925. 164–165. p. Katalógusa leírását l. a 80. sz. jegyzetben. — U. o. 1927. 352. p.*

109. *Jelentés ... 1925. = Magyar Könyvszemle. 1926. 157. p. Katalógusa leírását l. a 80. sz. jegyzetben.*

110. Katalógusa leírását l. a 80. sz. jegyzetben.

kézirat- és levéltári anyagával vett részt. Bemutatta a szomszédos országokhoz került területek könyv- és plakátanyagát is.¹¹¹

Ugyanebben az évben a könyvtár nyomtatványokat bocsátott rendelkezésre a Népegészségügyi Minisztérium által rendezett „Kuruzslás elleni”, valamint az Idegenforgalmi Hivatal kiállítására. A kölni nemzetközi sajtókiállításon ex libris gyűjteményével szerepelt az OSZK. Ide a Zenei osztály is elküldte a kért dokumentumokat.¹¹²

1929-ben a budapesti Egyetemi könyvtár és a Bibliográfiai Központ társaságában a római nemzetközi könyvkiállításon, továbbá az amszterdami nemzetközi gazdaságtörténeti kiállításon is részt vett.¹¹³

1930-ban az Astronomische Gesellschaft Budapesten megtartott kongresszusa alkalmából 134, részint régi magyar könyvtári darabbal, és Párizsban a „La Pologne en 1830–1920–1930” címen rendezett bemutatón szerepelt az OSZK nyomtatványokkal és kéziratokkal.¹¹⁴

1932-ben a Korvin Mátyás Magyar–Olasz Egyesület kezdeményezésére és „áldozatával” rendezett kiállítást a Magyar Nemzeti Múzeum, amelyen számos kézirat, levéltári és könyvtári dokumentum elevenítette fel Garibaldi halálának ötvenéves évfordulóján az olasz nemzeti hős emlékét és magyar kapcsolatait.¹¹⁵ De hozzájárult intézményünk a PEN-Club 1932. évi kongresszusának sikeréhez is azzal, hogy alkalmi kiállítására nagyszámú nyomtatványt választott és kölcsönzött ki.¹¹⁶

A következő évben a könyvtár ismét számos helyen mutathatta be értékeit. Ezek közül a legfontosabb a bécsi gyűjteményekből Magyarországnak juttatott tárgyak kiállítása.¹¹⁷ Nyomtatványi és kéziratári dokumentumokkal a Magyar Heraldikai Társaság jubileumi kiállításán, majd a Báthory István–Sobieski János emlékkiállításon szerepelt.¹¹⁸ Részt vett az Országos Ügyvédmúzeum Katona József emlékkiállításán, valamint azon a varsói bemutatón, amely az idegen nyelven megjelent lengyel szépirodalmat kívánta a világ elé tárni.¹¹⁹

Ezekkel egyidőben önállóan mutatta be az OSZK „A szép könyv 1473–1933” címen 110 kötetét, amely a magyar könyvkultúra fejlődését volt hivatva dokumentálni.¹²⁰

111. Katalógusa leírását l. a 80. sz. jegyzetben.

112. *Az Országos Széchényi Könyvtár 1928. évi állapota.* = *Magyar Könyvszemle.* 1929. 99–110. p.

113. *Jelentés ... 1929 első fele.* = *Magyar Könyvszemle.* 1930. 311. p.

114. *Jelentés ... 1930.* = *Magyar Könyvszemle.* 1931. 76–77. p.

115. Katalógusa leírását l. a 80. sz. jegyzetben.

116. *Jelentés ... 1931–1933.* = *Magyar Könyvszemle.* 1932–1934. 97. p.

117. Az Ausztriával közösen birtokolt tudományos és művészeti (könyvtári és múzeális) javak elosztását – a trianoni béke előírása értelmében – az érdekelt államok közti közvetlen tárgyalásokon kellett megoldani. A Gyűjteményegyetem Petrovics Elek elnökletével külön bizottságot alakított a magyar igények összeállítására. A két ország közt létrejött megegyezés alapján Magyarországnak átadott értékeket mutatta be az említett kiállítás.

118. Katalógusa leírását l. a 80. sz. jegyzetben.

119. *Jelentés ... 1933.* = *Magyar Könyvszemle.* 1934. 107. p.

120. Katalógusa leírását l. a 80. sz. jegyzetben.

1934-ben és 1935-ben a Magyar Történeti Múzeummal és az Országos Levéltárral együtt több kiállítást rendezett: jogtörténeti, református történeti és Rákóczi emlékkiállítást.¹²¹

Fitz József szervezte meg a Todoreshku-teremben és a Kézirattárban a könyvtár legnagyobb értékeinek bemutatását (nyelvemlékek, kódexek — köztük Corvinák —, első hazai nyomtatványok stb.). Az olvasóterem előtti folyosón felállított tárlókban havonként változó anyaggal ismertette meg egyes írók műveit, a legszebb hazai nyomtatványokat, régi könyvkötéseket, gyűjteményének érdekességeit az OSZK.

Ha megnézzük a nagyobb kiállítások katalógusait, ha végigtekintünk azoknak a tudományos tisztviselőknek névsorán, akik a kiállítások anyagának összeállításában, a rendezés munkájában részt vettek,¹²² ha elolvassuk az egyes kiállításokról megjelent ismertetéseket, akkor egyértelművé válik, hogy a könyvtár ezen a területen tudományos igényű és szinten oldotta meg feladatait, és ezáltal ez az elismerést kiváltó tevékenysége tudományos munkájának egy részét alkotta.

A könyvtár nemcsak kiállításokon mutatta be anyagát a nagyközönségnek, hanem rendszeresen fogadta a hazai csoportokat és természetesen a külföldi vendégeket, érdeklődőket is. Már 1921-ben „felújult az a régi szokás, hogy az iskolák és egyesületek testületileg tekintették meg könyvtárunkat” — állapította meg a jelentés. Tudjuk, hogy 1930-ban például hat iskola növendékei, a vasmunkások önképzőköre és a fővárosi iskolán kívüli népművelés előadásai során keresték fel csoportok az intézményt. A következő években a tankerületi főigazgatóság rendelkezésére sűrűn, szinte hetenként tekintették meg a könyvtár becses dokumentumaiból rendezett bemutatót tanáraik vezetésével a középiskolák felsőbb osztályai.¹²³

Hogy a közművelődési munkának milyen jelentőséget tulajdonított a könyvtár mindenkor vezetője, azt a kalauzollással megbízott tudós tisztviselők névsora is igazolja: Halász Gábor, Isov Kálmán, Tóth László, Tamás Lajos, Pukánszky Kádár Jolán és mások látták el ezt a feladatot.

1928-ban a könyvtár részt vett a Rádió R. t. közművelődési sorozatában a Magyar Nemzeti Múzeumot népszerűsítő előadások tartásával.¹²⁴ Gulyás Pál az OSZK történetéről, Rédey Tivadar a kéziratgyűjteményről, Nyireő István az állomány érdekes és ritka nyomtatványairól adott áttekintést, Zsinka Ferenc pedig az Országos Széchényi Könyvtár Levéltárát mutatta be a hallgatónak.

121. *Jelentés ... 1934. július 1-től 1935. december 31-ig.* 9–10. p. — Az első kettő könyvtári anyagát Supka Géza rendezte, ő szerkesztette a kiállítási katalógusokat is. A református történeti kiállítás katalógusa a Magyar Református Egyház kiadásában jelent meg. A Rákóczi kiállítás szervezője az OSZK részéről Asztalos Miklós és Halász Gábor volt.

122. Csak a színvonal érzékeltetésére emeljük ki Bartoniek Emma, Halász Gábor, Isov Kálmán, Jakubovich Emil, Pukánszky Kádár Jolán, Rédey Tivadar, Sikabonyi Antal és Zsinka Ferenc nevét.

123. *Jelentés ... 1921. = Magyar Könyvszemle. 1922. 183. p. — Jelentés ... 1930. = Magyar Könyvszemle 1931. p. — Jelentés ... 1934. július 1-től 1935. december 31-ig.* 9–10. p.

124. *Az Országos Széchényi Könyvtár 1928. évi állapota. = Magyar Könyvszemle. 1929. 100. p.*

Közismert, hogy a Horthy-korszak tudománypolitikájában, különösen a harmincas évek második felétől, egyre több a problematikus vagy egyenesen negatív elem. Azt sem lehet állítani, hogy a húszas évek és a következő évtized első felének felfogása minden vonatkozásban helyes lett volna. Mégis ebben az időben még sok az előremutató gondolat, a jó elképzelés, és ebből adódott is eredmény.

Bár 1932-ig Klebelsberg Kunó töltötte be a kultuszminiszteri tiszteket és a Gyűjteményegyetem létrehozásával ő szabta meg a következő időszak művelődéspolitikájának elvi és szervezeti irányvonalát, az OSZK életében — részben Klebelsberg elképzeléseinek egyik támogatójaként és megvalósítójaként, másrészt az OSZK-val, illetve a Múzeummal való állandó és szoros kapcsolata révén — elsősorban a húszas években — Hóman Bálint jelentette a kapcsolatot a művelődéspolitika és a Széchényi Könyvtár között.

Így azok a könyvtári elvek, amelyeket ő Klebelsberg Kunóval egyetértésben a húszas években képviselt — az adott körülmények között — korszerűek és az országos tudománypolitikával összhangban állók voltak. (Nem feladatunk e helyen a művelődéspolitikában — így a könyvtárpolitikában is — felbukkanó retrográd jelenségek felsorolása, elemzése, mi az általános képet csak a Széchényi Könyvtár szempontjára próbáljuk lezárítani.)

Az OSZK tudományos tevékenységét az *akkori kívánalmak* szemszögéből vizsgálva, azt pozitívnak kell hogy értékeljük. Nem csupán a szervezeti, hanem a személyi folyamatosság is lehetőséget adott arra, hogy a könyvtár feladatának megfelelően illeszkedjék bele a tudományos élet egészébe, hogy személyzeti összetételében, munkájának irányvonalával azt képviselje, ami elvárható volt tőle.

Az ismertetett alapokon tehát az OSZK egészének tevékenysége, ezen belül tudományos feladatainak ellátása — *mai szemmel tekintve* is — alapjában jó irányban indult és haladt előre. A harmincas évek elején, a könyvtár szerencsétlen széttagoaltsága, de még inkább a gazdasági válság következtében voltaképpen megakadt a fejlődés. 1934 közepén viszont a gazdasági helyzet némi javulása, a könyvtár újraegyesítése, Fitz József főigazgató kitűnő vezetési elveinek és gyakorlati munkájának hatására szinte egyik napról a másikra fellendült az intézmény szakmai és tudományos tevékenysége, úgy, hogy sem a „kultúrfölény” elmélet, sem a harmincas években kibontakozó és egyre erősödő fasiszta irányzat nem érintette a könyvtár dolgozóit és tevékenységét.

Nem ismételjük meg írásunk végén azt, ami ebben a korban előremutató és jó volt. Az eredményekről már bőven szoltunk. Nem is akarnánk az eddigiekből kibontakozó pozitív képet lerombolni. Egy — kissé negatív irányban ható — problémára azonban rá kell még mutatnunk.

A tudományszervezet adottságaiból következően az OSZK a két világháború között egyértelműen tudományos intézmény volt. Rangját, nemzeti könyvtári mivolta mellett — tisztviselőinek egyéni kutatói súlya és saját tudományos munkájának eredménye biztosította. Ez ma sincs másként, és

ez így is van jól. De ebben a kettősségben, sőt a napi könyvtári feladatok ellátását is számba véve, ebben a hármasságban helyes arányt kell kialakítani. Nem szabad az egyéni kutatásnak a könyvtári tudományos tevékenységet elnyomni, sem pedig a szakmai feladatok ellátását (feldolgozás, olvasók szolgálata stb.) háttérbe szorítani. Márpedig korszakunkban sokszor ezzel a jelenséggel találjuk magunkat szemben. A tudományos tisztviselők elsősorban tudósok voltak és csak másodsorban könyvtárosok, ugyanakkor a szó szoros értelmében vett könyvtárosok alig voltak képviselve. (Goriupp Alisz, Nyireő István és még néhányan tartoztak közéjük.) A személyzeti összetétel — a kollektív munka szempontjából — nem volt előnyös, pontosabban egyoldalú volt.

E tudós-könyvtárosok a munkaidőt is részben saját kutatásaikra fordították, vagy tudományos hivatásukból fakadó kötelezettségeik teljesítésére törekedtek. Nem véletlen, hogy a munkafegyelem betartására elég sűrűn hívta fel az intézmény mindenkori igazgatója beosztottjainak figyelmét. Lehet hogy a könyvtár tudományos munkájának eredményei intenzívebb időkihasználás esetén még szebbek és nagyobbak lettek volna.

De befejezésül mi a pozitívumokat emeljük ki, azt, hogy hány kiváló, haladó szellemű tudós dolgozott ebben a könyvtárban, hogy mennyien kerültek közülük a hazai és nemzetközi tudományosság élvonalába, és azt, hogy minden nehézség ellenére is jól felismert kötelességeit végeredményben e nehéz időkben is teljesítette az Országos Széchényi Könyvtár.

DIE WISSENSCHAFTLICHE ARBEIT UND PUBLIKATIONSTÄTIGKEIT DER NATIONALBIBLIOTHEK SZÉCHÉNYI

1919 — 1935

M. NÉMETH

Die wissenschaftliche und Publikationstätigkeit der ungarischen Nationalbibliothek wurde in der betreffenden Zeit durch die Armut und Inflation nach dem verlorenen Krieg, später durch die Weltwirtschaftskrise der 1930-er Jahre stark gehindert. Die Leiter (János Melich, Bálint Hóman, Imre Lukinich, Emil Jakubovich, József Fitz — alle hervorragende Wissenschaftler und Bibliothekare) und die wissenschaftlichen Dignitäre des Instituts aber — unter denen die meisten mit ihren wissenschaftlichen Forschungen eine Anerkennung im ganzen Land gefunden haben — wussten, dass die eigene wissenschaftliche Arbeit, die Erfüllung der kulturellen Aufgaben des Instituts auch unter den schwersten Umständen nicht aufgehoben werden darf.

Deshalb wurde alles getan, um die Traditionen dieses Bereiches aufrechtzuerhalten. Es wurde versucht, die nationalbibliographische Kontrolle, die seit dem Ende des Weltkrieges in Stillstand war, wiederzuerwecken, die Registrierung der ausländischen Hungarikaliteratur zu verwirklichen und die alte Publikationstätigkeit fortzusetzen. Die Anstrengungen führten hauptsächlich im letzteren zum Erfolg: im Jahre 1920 ist es gelungen — wenn auch mit grossen Schwierigkeiten — die traditionsreiche Zeitschrift der Bibliothek (*Magyar Könyvszemle*) zu veröffentlichen, mit der Herausgabe einiger Werke konnten auch die neueren Bände der schon laufenden Serien erscheinen. Es wurden sogar einige neuen Serien in Gang gesetzt, sie mussten aber in den Jahren des zweiten Weltkrieges abgestellt werden.

Die Bibliothek verwendete auf die wissenschaftlich gegründete Verwirklichung ihrer kulturellen Aufgaben grosse Sorgfalt, organisierte regelmässig selbständige Ausstellungen, mit ihren Beständen bereicherte sie aber auch die heimischen und ausländischen Bücherschauen. Die Kostbarkeiten ihrer Bestände hat sie gern den Interessenten vorgestellt.

Die damaligen Mitarbeiter der Nationalbibliothek Széchényi betätigten sich nicht nur, um die traditionelle wissenschaftliche Arbeit für die nächste Generation hinüberzuretten, sie konnten sich ungeachtet ihrer schweren Lage auch zahlreicher Ergebnisse rühmen.

Széchenyi Ferenc levelei Zemplén vármegye levéltárában

HÓGYE ISTVÁN

Széchenyi Ferenc közéleti és kulturális tevékenységének néhány becses emlékét őrzi Zemplén vármegye levéltára. Szépen illusztrálják ezek a művészet- és tudománypártoló hazafi el nem múló érdemét.

Széchenyi Ferenc három leveléről van szó, amelyeket Zemplén megyéhez írt: első az 1791—92. évi nápolyi küldetéséről, a második a könyvtára katalógusának megküldéséről, harmadik pedig éremkatalógusa eljuttatásáról szól. A leveleket teljes szövegükben közöljük, hasonlóképpen a hozzájuk kapcsolódó Zemplén vármegyei határozatokat, a hála, köszönet kifejezéseit. Új adatként tesszük közzé azt a levelet, mely szerint Zemplén vármegye a Nemzeti Múzeum Széchenyi Országos Könyvtárának berendezésére 300 forintot adományozott.

1.

Első levelében Széchenyi Ferenc az emlékpénzek verettetéséről, átadásáról, a nápolyi küldetéséről, itáliai útjáról szól. Életrajzaiból¹ tudjuk, hogy nagy szerepe volt az emlékérmék elkészíttetésében, amelyeket az 1790/91-i országgyűlés határozatából vertek IV. Ferdinánd nápolyi király és felesége Mária Carolina királyné tiszteletére hálából azért, hogy e fejedelmi pár megjelent II. Lipót pozsonyi koronázásán. Zemplénhez küldött levelében mintegy mentetgetve magát megjegyzi, hogy az országgyűléstől nem kapott utasítást a pénzek, érmék „rajzolatjára”, ez iránt tehát maga intézkedett. Lehet, hogy ez az ábrázolat nem fog mindenkinek tetszeni, de őt a legjobb szándék vezette. Az országgyűléstől nyert megbízatása után Con Felice Coronni hazánkban élő olasz szerzetessel terveztetette meg az érméket, majd módosíttatta, minthogy a tervező előbb az osztrák császári címert használta, Széchenyi pedig súlyt helyezett rá, hogy Magyarország címere legyen az érmén, a nápolyi király pedig magyaros öltözékben ábrázoltassék.² Kivitelezőnek Würth János bécsi kamarai érmészt, éremvésnököt a képzőművészeti akadémia tanácsosát kérte fel. Meg is állapodtak a nagyságról, súlyról és darabszámról, így előbb 30 nagy, 60 kis arany, 100 nagy és 600

1. Fraknói Vilmos: *Gróf Széchenyi Ferenc 1754—1820*. Bp. 1902.

Kollányi Ferenc: *A Magyar Nemzeti Múzeum Széchenyi Országos Könyvtárának története*. Bp. 1905.

2. Fraknói i. m. 148. pag.

kis ezüst került szóba, melyeknek költsége 5151 Ft volt. Később szükségessé vált újabbak veretése, hiszen nemcsak a magyar királyi udvarnak és magyar főuraknak, hanem a pápának és kúriájának, valamint fejedelmi udvaroknak is kellett ajándékozni az emlékérmékből. Végül is összesen 43 nagy és 222 kis arany, valamint 110 nagy és 1379 kis ezüst érem készült³. Ezeknek elosztásáról tájékoztat Széchényi az alábbi levelében.

„Nemes Zemplin V.megyéhez.

Tekintetes Nemes Vármegye!

Azon bennem helyheztetett bizodalma a Tekéntetes Statusoknak, melly szerint a Felséges Nápolyi Kyrálynak számára köz rendeléssel verettendő emlékeztető pénzeknek el vitelét reám bízni méltóztatták, olly kötelességre viszen, hogy el menetelem előtt leg előre-is a Tekéntetes Statusoknak ezen rész szerint való kegyességeket még egyszer meg köszönyem; azután az említett pénznek verettetéséről, s annak hova leendő fordításáról számot adjak; végre pedig magamat utazásom üdeje alatt, kedves hazámnak kegyességébe s a Tekéntetes Nemes Vármegyének szíves emlékezetébe ajánlyam.

Illyetén kötelességemnek meg akarván tehát felelni, meg újítom ismét a Tekintetes Statusoknak bennem tett bizodalomokért köszönetemet, olly magam el tökéllésivel, hogy ezen bizodalomnak lehető képpen való meg köszönéséért, a reám bízott rendelésnek bé tellyesítésével, nem tsak utam között, hanem Nápolyban leendő tartózkodásomkor-is nyilván meg mutassam, melly Nemes Nemzetnek legyenek köldötye, s melly különös érdeme legyen ezen küldetésem mind Nemes hazánknek, a mellytől, mind Nápolynak a hova küldtettem, örök ditsőségére nézve. Ugyan ezen ditsőségnek bizonyosabb meg szerzésére a nevezetes emlékeztető pénzeket az ide alázatosan rekesztett forma szerint verettettem ki, országunk' leg főbb tagjainak, s mind honnyai, mind külső tudósoknak közben járásával s javallásával. — Innét látják ki rövid summában unokáink, ki számára, mi okból, mi alkalmatossággal, s kinek rendeléséből lett legyen a pénz-verettetés. — Igaz ugyan, hogy ezen kiveretésre fordított fáradságomnak mind könnyebbségére, mind nagyobb bátorságára esett volna, ha ez iránt-is a Tekintetes Statusoknak Posonyban lételekor különös rendelését kaphattam volna: de mivel ez a Diétának el oszlása miatt meg nem lehetett, botsánatot kérek, ha talán mindenkiének szándékát el nem érhettem. — Ezen pénzekből tehát hová és mennyi fog fordíttatni az ide zárt egy vonás alatt :/: hogy hosszas ne legyen merészlem a Tekéntetes Nemes Vármegyének elejébe terjeszteni. — Jut ezekből nem tsak mostan boldogul uralkodó kyrályunk házának, és a Felséges Nápolyi Fejedelemnek, hanem még azon Fejedelmi udvaraknak is, mellyek vagy vérséggel vannak ezen két udvarhoz kötve vagy kiknek birodalmain utazásomban keresztül kell mennem. — Jut ezeken kívül még kyrályi Fő Hertzeg Nádor Ispányunknak, így mint kegyes Fejedelmünk után hazánk leg főbb, s leg kedvesebb oszlopának; Hertzeg Kaunitz Ó Kegyelmességének és Báró Spielmann titkos Státus Tanácsos Ó Nagyságának, kik különös készséggel, s hazánk ditsőségét tárgyazó fáradozással

3. Fraknói i. m. 152. pag.

jártak el a fenn említett udvarokhoz szőlő, s kegyes Felségünknek önnön maga kezevonásával meg erősítettett ajánló leveleknek meg szerzésében. — És ámbátor mind az előbb nevezett udvaroknak számára le-endő pénz kiosztás, a Tekéntetes Statusoktól reám nem bízattatott-is: mind az által hazánkban tágasabb ditsóságára lenni gondoltam, ha a magyarok királyának koronázására — minden hív Magyarának öröm Inepére meg jelenő, sőt ezen kettős örömet Magyar köntösben-is tetéző idegen király örök ditsóságának fényét, tulajdon eredetétől kedves hazámtól fogva, több tartományokra, s érdemes méltóságokra-is derítem, s ekképpen ugyan azon örömben az említett udvarokat-is részessé teszem, a végből, hogy ő általok nemzetünknek, s ezen két Nagyháznak ditsósága, a Tekéntetes Statusoknak szándéka szerént, egész Európának hírrül menjen.

Hogy pedig ezen tsupán hazafiságbul származott, s egyedül hazám ditsóságára tölöző gondolatom bé tellyesedett, és hogy azon pénzen felől, melyet a múlt ország gyűlésen a Tekéntetes Státusok kezembe adni méltóztattak, újólág való alkalmatlankodással, újabb segedelmet nem kértem: Ő Herczegségének Cardinális Battyányi Joseph Úr Ő Eminenciájának, Hertzeg Esterházy Antal Úr ő kegyelmességének, s Gróf Pálfi Károly Úr Ő Excellentiájának, országunk fő Cancellariussának köszönhetem, kik közül az első, még az ország gyűlésen kegyesen meg ígérte summa pénzét, ezer tallér-ra emelte, a két utolsó pedig ugyan ott való jelen nem léte miatt illetén ígéretet nem tehetvén, most olvasta kezembe azon számossabb költségeket, melyek ezeknek ki pótlására még szükségesek valának.

El indulok én tehát a Tekéntetes Státusok nevében, hazánkban örökös nevet maga után hagyó ezen pénzekkel December havának elején Nápoly felé, és ugyan tetemes úti költségeimmel nem gondolván, úgy indulok el, hogy a Tekéntetes Statusok bennem tett bizodalmodkat mindenkor szemem előtt viseljem.

Ha Isten hazámba szerentsésen vissza térít, köteleességemnek fogom úgy-is tartani, hogy Nemes hazánkban a jövő ország gyűlésében küldettetéséről bővebb számot adjak.

Azomban-is ha a Tekéntetes Nemes Vármegyének, vagy maga, vagy érdemes tagjainak számára tetzeni fog ezen emlékeztető pénzekből egy-nehányat maga költségén megszerezni: méltóztasson ez iránt a Felséges Hellytartó Tanátsnál jelenteni, melly Tekéntetes Nemes Vármegye kívánságának (mint ezt nékem országunk érdemes Fő Bírája Gróf Zichy Károly Úr, Ő Excellentiája meg ígérni méltóztatott) az emlékeztető pénzeknek előre le tett ára szerént eleget fog tenni.

Utoljára esedezem a Tekéntetes Nemes Vármegyének, hogy engemet nem tsak az alatt, míg kedves anya-földemtől távol leszek, hanem az után-is maga szívességében tartani, s közelgő utamban jó szerentse kívánnással kísérni méltóztasson, a ki mély alázatossággal vagyok.

A Tekéntetes Nemes Vármegyének

Sopronban 26 9-ber '791

Alázatos kész szolgálja

Gróff Széchényi Ferentz''⁴

4. Zemplén vármegye levéltára Sátorajaujhely (Z. lt. S.) Szirmay—Kazinczy-féle historiai iratok. Loc. 45. No.: 7.

A levélhez mellékelve van az a jegyzék, amely a pénzek elosztásáról, értékéről készült:

„Az emlékesztető pénzeknek kiosztása

A Felséges Királyi udvarnak	= 12 nagy arany pénz 24 nagy ezüst pénz 50 kis arany pénz 300 kis ezüst pénz
A Felséges Nápolyi Udvarnak	= ugyan annyi
A Felséges Maylandi Udvarnak	= 3 nagy arany pénz 6 nagy ezüst pénz 20 kis arany pénz 100 kis ezüst pénz
A Felséges Florentziai Udvarnak	= ugyan ennyi
A Felséges Thuringi Udvarnak	is ennyi
A Felséges Parmai Udvarnak	= 2 nagy arany pénz 6 nagy ezüst pénz 20 kis arany pénz 100 kis ezüst pénz
A Szentséges Római Udvarnak	= 2 nagy arany pénz 4 nagy ezüst pénz 10 kis arany pénz 100 kis ezüst pénz
Királyi Fő Hertzeg Nádor Ispáynak	= 1 nagy arany pénz 2 nagy ezüst pénz 4 kis arany pénz 10 kis ezüst pénz
Hertzeg Kaunitz Ő Kegyelmességének	= 1 nagy arany pénz 1 nagy ezüst pénz 1 kis arany pénz 1 kis ezüst pénz
Báró Spielmann Titkos Status Tanácsos Úrnak	= 1 nagy ezüst pénz 2 kis arany pénz 4 kis ezüst pénz

Az emlékesztető pénzeknek érdeme

Egy nagy arany pénz 20 arany nehézségű, aranyát 4 for. 40. kr. számlálván tézen	= 93 for. és 20 kr.
Egy nagy ezüst 2 1/2 lat nehézségű, latját 2 for. számlálván tézen	= 5 for.
Egy kis arany pénz 2 arany nehézségű, aranyát 4 for. 40. kr. számlálván tézen	= 9 for. 20. kr.
Egy kis ezüst pénz 1/4 lat nehézségű, latját 2 for. számlálván tézen	= 30 kr. ”

A levélhez mellékelte Széchényi Ferenc IV. Ferdinánd nápolyi király és felesége Mária Karolina királyné arcképével készült nagy arany, nagy ezüst, valamint kis arany és kis ezüst emlékérmék „rajzolatját”, amelyek

megtalálhatók a későbbben megküldött éremgyűjteménye első katalógusa 76. tábláján.

Széchenyinek ez a küldetés fontos volt, hiszen ezzel tért vissza a magyar politikai életbe, e küldetése során kapta meg a Szent Januarius-rend lovagja kitüntetését.⁵ Itáliai útjáról sokat tudunk, térkép is készült erről a fontos több szempontból is meghatározó küldetésről.⁶

2.

Széchenyi Ferenc alábbi második levelével együtt megküldte Zemplén vármegyének a nemzetnek ajándékozott könyvgyűjteményéről készült katalógusokat, azokat amelyek már megjelentek Sopronban, illetve Pozsonyban és jelzi, hogy a következőket is meg fogja küldeni. Széchenyinek nemcsak az volt a célja a katalógusok szétküldésével, hogy gyűjteményeit megismertesse, hanem az is, hogy e gyűjtemény hiányainak pótlására mozgósítson, ajándékokat kapjon. Berlász Jenő kimutatása szerint 469 darabot küldött szét az ország különböző részeibe; 52-t a városoknak, 61-et a vármegyéknek és 356-ot magánszemélyeknek: tudósoknak, íróknak, politikusoknak, egyházi főméltóságoknak.⁷ A Zemplén vármegye használatára megküldött katalógusok mellett a megye két jeles írója Szirmay Antal és Kazinczy Ferenc is kapott egy-egy példányt. Sőt Kazinczy később még egy példányt kért és kapott belőle, amelyről barátja Ungvárnémeti Tóth László így írt: „... Az Index Bibliothecae három első kötetét még egyszer megszerzi Horváth Úr, azt ígéri, hanem hozzátette, hogy ha azt is el ajándékozod, többé nem fog szolgálhatni.”⁸

Széchenyi Ferencnek ez a levele keltezés nélküli, de 1807 őszén írható, mivel Zemplén vármegye 1807. november 18-án tartott közgyűlésen tárgyalta meg és köszönte meg a gróf figyelmességét, nagylelkű ajándékát.

„Tekintetes Nemes Zemplén Vármegyének!

Nagy Méltóságú, Méltóságos, Fő-Tisztelendő, Tisztelendő, Nemes Nemzetes 'S Vitézlő Rendei!

Ő Taszári és Királyi Fő-Hertzege, Ausztriai József Nádor-Ispányunknak hathatós pártfogása által méltóztatott Felséges Királyunk I-ső F e r e n c z Tsászár megengedni, hogy a' melly Gyűjteményeket ifjúságomtól fogva kedves Hazámhoz vonzó szeretetből ugyan ezen Hazámat egyedül illető Könyvekből, Kézírásokból, régi kelendő és emlékeztető Pénzekből, Mappákból, Képekből és Tzimerekből szereztem, azokat annak nagyobb ditsőségére és az Idegenek előtt méltó megismerésére, de leg inkább a' Király és Haza mellett híven és böltsen szolgáló Érdemes Eleinknek örökösítésekre, és ezeknek ditsőséges példáit követni óhajtó Polgártársaimnak felsegítésekre az Országnak ajánlhassam 's ajándékozhasssam.

5. Fraknói i. m. 159. pag.

6. Berlász Jenő: *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802—1867.* Bp. 1981. 27—28. pag.

7. Berlász J. i. m. 115. pag.

8. *Kazinczy Ferenc levelezése* XIV. k. 221. pag.

Hogy tehát ezen tsekély áldozatomnak, mely már most a' Hazá' örökjévé, és az által minden Magyarnek tulajdonává vált, kiki mivoltát jobban tudhassa, 's annál inkább használhassa-is; bátorkodom a' Tekintetes Statusoknak és Rendeknek azon Könyveknek Lajstromával kedveskedni, melyek immár Ó Tsászári és Királyi Fő-Hertzege, Nádor Ispányunknak Fő-Gondviselése és Pártfogása alatt Pesten az Ország' Könyves Tárházában tartatnak.

Ezen Könyvek' Lajstroma után rend szerént a' többi fenn említett Szerzeményeknek Lajstromai-is fognak következni, a' mennyire azoknak kiadását megélhetem.

Méltóztassanak tehát a' Tekintetes Statusok és Rendek ezen ide kaptsoltt Könyveket szívesen elfogadni és tökéletesen meggyőződni, hogy szívességekbe és betses jóvoltokba magamat ajánlván illendő tisztelettel maradok

Nagyságtoknak, Kegyelmeteknek

kész köteles Szolgája
Gróf Széchényi Ferentz."9

Széchényi ajándékozásainak meg is lett az eredménye, ezt bizonyítják a grófhoz írt magánosok, hírességek, és a vármegyék köszönőlevelei, amelyből néhány jellemzőt közöltek már.¹⁰ Berlász Jenő 476 db köszönő válaszelevélről tud,¹¹ amelyekhez hasonló az alábbi zempléni is, a hála kifejezésének szép példája:

„Nagy Méltóságú Gróf Belső Titkos Tanácsos, Különös Kegyességű Jó Urunk!

Azon nevezetes Gyűjteményeket, melyeket Excellenziaád egyedül Kedves Hazánkat illető könyvekből, kész írásokból, régi emlékeztető pénzekből, képekből és czimerekből össze szerzett és szeretett Nádor Ispányunk hathatós pártfogása által az Ország Könyves Tár Házában Pesten szép rendel tartattnak, eddig csak hírekben, de most immár közöltetvén véllünk 4 kötetben a Könyvek Laistromát közelebből esmérjük. Ezeket tehát Excellenziaád érdemes Eleinek nyomdokit követvén Polgár Társainak, Hazájának ajándékozni méltóztatik?

Valóban minden józanul gondolkozó Hazafi bár belső háladó érzékenységeit külső képpen nyilván valóvá nem teheti, láthatatlanul mind az által oszlopot emel az Magyar Múzsák Nevelőjének, mert ugyan is a gondoskodásnak, könyvek és kész írások által lett közlése csatolja a Maradékot legg régiebb Eleihez, tökéletesíti a Lelket, köszörüli az elmét, szebbikíti a szívet, világosítja az igazságokat, ditsóíti, boldogítja a népeket, az embert egy szóval emberré, Istenfélővé, jó Polgárrá teszi, annál fogva édes örömetst háládatosan el fogadjuk Megyénk részéről is ezen költséges alázatot, ritka

9. Z. lt. S. [= Zemplén megye levéltára] Közgyűlési iratok 1807. Loc. 153. No.: 239.
10. Széchényihez írt köszönőlevelekből Fejér, Szabolcs, Turóc vármegyeieket közölte Berlász Jenő i. m. 116–118. pag.

11. Berlász Jenő: *Hogyan propagálta Széchényi Ferenc az Országos Könyvtárat. Az értelmiség jelentőségének felismerése. = Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1968–1969. Bp. 1971. 80. pag.*

ajánlást és nemes ajándékot, kívánván Excellentiádat tökéletesen meggyőzni arról, hogy háládatosságunk vég nélkül lévén, azt késői Maradékainkra által adni akarjuk és fogjuk, maradván meg szűnhetetlenül Excellentiának engedelmes szolgálai Zemplén Vármegye Közönsége.”¹²

(A fenti katalógusokat Zemplén vármegye levéltárában az 50. polcon őriztette, ezek ma is megtalálhatók a levéltár szakkönyvtárában.)

3.

Széchenyi Ferenc Zemplén vármegyéhez írt harmadik levelével küldte meg éremgyűjteményének katalógusát:

„Nagy Méltóságú, Méltóságos, Fő Tisztelendő, Tisztelendő, Tekintetes, Nemes, Nemzetes 's vitézlő Karok és Rendek!

Azon különös szívéssége a' Tekintetes Statusoknak és Rendeknek, mellyel az Édes Hazámnak tőlem ajánlott Könyvtárnak eddig küldött Lajstromait elfogadni méltóztattak: és az a' közönséges bizonyosság-tétel, mellyel ezen Adományomnak emlékezetét nem csak az arról hozott Hazai Törvény által kívánták fenntartani a' T. SS. és Rendek, hanem a' midőn Főlséges Királyunknak kegyelmes engedelme mellett, Ő Tsászári Királyi Fő Hertzegsége szeretett Nádor-Ispányunk, a' leg később Magyar Maradéktól-is hálaadással nevezendő Nevének örökös ditsóságére, egy Nemzeti Tudományos Tárháznak felállítása eránt-is hazafiúi törekedését jelentette volna, akkor ugyan-e' végre pénzbeli segedelmeket-is tellyes készséggel ajánlották; mondom, mind-ezek határ nélkül való öztönt gerjesztettek szívemben arra, hogy igen-is folytassam a' többi Gyűjtemények' lajstromainak is kinyomtatását: hogy mennél előbb élhessenek azokkal kedves Hazámfiai.

Illyen Lajstrom e' jelenvaló három darabokból álló Könyv, melly a Régi kelendő, és emlékeztető pénzeket Leírásban, és száz szám felett való Rajzolatokban adja-elő. Ezeknek ajánlása mellett megújítom ígéretemet, hogy hasonló Készséggel és szorgalmatossággal fogom fordítani a' Kézírások', Mappák', Képek' s. a. t. lajstroomainak kinyomtatására-is költségeimet. Szerentsésnek tartom magamat, ha ez úttal is helyben hagygyák a' Tekintetes SS. és Rendek iparkodásomat, érezvén ez által, hogy bőven jutalmaztatok Hazámhoz vonszó buzgóságomért.

Nagyságtoknak, Kegyelmeteknek

Posonban 4. 8-berben '808.

kész köteles szolgálja

Gróf Széchenyi Ferentz”¹³

A fenti levelet Zemplén vármegye az 1808. december 6-án Sátoraljaújhelyen tartott közgyűlésében olvasták fel, majd rávezették:

„A fent említett Pénzek leírását magába foglaló könyv a több könyvek Catalogusához tétetett az Archivumban.”

*

12. Z. lt. S. Közgyűlési iratok 1807. Loc. 153. No. 239.

13. Z. lt. S. Közgyűlési iratok 1808. Loc. 183. No. 311.

Zemplén vármegyének ez után is voltak kapcsolatai Széchenyi Ferencel, illetve a Nemzeti Múzeum Széchenyi Könyvtárával. Amikor a könyvtár költözködni készült az egyetem épületéből a Batthyány-villába, több szekrényre volt szükség mint korábban, mivel az ott levő 22 db már nem volt elegendő. Tudjuk, hogy gróf Csáky László nagyváradi prépost költségén újabb 8 db szekrény készült.¹⁴

Zemplén megye is segítséget akart nyújtani az új gyarapodás elhelyezésére. Ezért 1816-ban egy könyvszekrény, „almárium” elkészíttetésére 300 forintot adományozott. A megyei segítséget Miller Ferdinánd Jakab a Könyvtár akkori igazgatója eképpen köszönte meg Szemere István zempléni alispánnak:

„Méltóságos Császári és Királyi Tanácsos és All-Ispány Uram!

Folyó holnapnak elsődikén Méltóságos Gróff Eszterházy Jóseff Ő Excellentiájának tudósítását vettem, tudni illik: hogy a' Tekintetes Nemes Zemplén Vármegye egy meg- készítendő Almárium számára 300. forintokat az Nemes Nemzeti Gyűjteményháznak ajánlani méltóztatott. Valamint efféle hazafiságos Serénységek példajokat Nemes Institutum nevében illendőképen meg-köszönni kötelességemben áll: úgy nem külömben szerentsémre szolgál, hogy alkalmatosságom esett, Méltóságos Fő-Ispány Úrnak izenete szerint ezen ditsósséges ajánlás eránt Consiliarius Urat barátságosan meg-keresni, és kérni: ne sajnálja a' pénzt jövő Pesti Vásár alkalmatosságával hozzám utasítani; mellyrül nem tsak a' szokott nyugtató levelet ki-adni, hanem Ő Cs. K. Herczegségének Felsőges Nádor-Ispányunknak iránta Tudósítást tenni el nem mulatom.

Egyszer s mind jelentenem kell, hogy a' Méltóságos Gróff Széchenyi Ő Excellentiája, az Kéz-Írásoknak, mellyeket a' Nemzeti Könyvháznak ajándékozott, Lajstromával három kötetben a' Tekintetes Nemes Vármegyének kedveskedik. A' példázott nálam vagyon letéve. Tessék hites emberre bízni, kinek kezéhez lehessen bízvást szolgálnom.

Ezek felett bátorkodom ide kaptsolni egy nevezetes Könyvnek kiadásáról való jelentést, melly Felsőges Nádor-Ispányunk parantsolatjára kiadódik. — Annak az első és második része a sajtót már elhagyta, az harmadik most nyomtatódik. — Ha az Híradás Consiliarius Úrnak pártfogása alatt valamely Gyűlésnek alkalmatosságával közönségesé tétetődik, nem kétlem, hogy Zemplén Vármegyében is az honnyi Litteratúrának előlmozdítói 10 forinttal arra praenumerálni fognak, kiknek a' munkával kedveskedni különös szorgalmatosságom lészen.

Azonban magamat Consiliarius Úrnak szívességébe ajánlom, minden tisztelettel állandóul maradván

Méltóságos Úrnak

Pesten Májusnak 10.dikén 1816.

alázatos Szolgája

Brassoi Miller Ferdinánd Jakab

több T. N. Vármegyéknek Tábla Bírája és
a' Nemes Nemzeti Gyűjteményháznak Fő-Igazgatója”

14. Kollányi. i. m. 378 és 394. pag.

Miller e leveléhez egy előfizetési felhívást is csatolt:¹⁵ Pray Györgynek Bethlen Gáborról szóló kiadandó művére. Szeretett volna Zemplén vármegyében is a műre előfizetőket találni, ezért kérte az alispánt, hogy megyei közgyűlésen szóljon a megjelenés előtt álló könyvről. Ez a kötet folytatása Miller korábbi forráskiadásainak: Széchényi Pál érsek levelezésének, Verancsics és Zay követi jelentésének, vagy a Pray-féle erdélyi okmánygyűjteménynek stb. A közleményekkel a Nemzeti Múzeum és Széchényi Könyvtár tudományos intézeti tekintélyét igyekezett emelni, s egyben önmagának is hírnevet szerezve.¹⁶

Zemplén vármegye közgyűlésén Szemere alispán így számolt be Miller leveléről és az ehhez kapcsolódó intézkedéseiről:

„Alább írt, az Tekintetes Nemes Vármegyének alázatosan jelentem, hogy az Tekintetes Nemes Vármegye által a' Nemzeti Gyűjtemény Házában készíttendő Almariomokra ajándékozott 300 Forintokat Komáromy Gábor Insurrectionalis Perceptor Úrnak számadásai bizonyságok szerint, ki fizettettem, 's Pestre le is szállítottam; alázatosan jelentvén egyszersmind azt is, hogy Nagy Méltóságú Széchényi Ferencz Eö Excellentiája, az Kéz írásoknak, melyeket a' Nemzeti Könyv Háznak ajándékozott, Laistromával, három kötetben az Tekintetes Nemes Vármegyének kedveskedvén, azokat Tekintetes Miller Ferdinánd Jakab Úrnak az Nemes Nemzeti Gyűjtemény Ház Feő Igazgatójának eredetiben itt rekesztett Leveléhez képpel el hozattam, és ugyan ezeket alázatosan bé is mutatom.

Költ. Sátora Alja Újhelyben 1816-ik Esztendőben Decembernek 12-ik Napján. Szemerei Szemere István Tekintetes Zemplén Vármegye Első All Ispánya.”¹⁷

Zemplén vármegye levéltárában nincs adat arra, hogy előfizettek volna Pray művére. A Széchényi Könyvtár katalógusait azonban használták, hiszen Kazinczy ebből tudott azokról az értékes kéziratokról, amelyeket azután, hol Ragályi Tamással, hol Szemere Pállal másoltatott le, ha nem idézhetett Pesten.¹⁸

A fenti levelek közvetlenül szemléltetik közéleti és mecénási tevékenységét, bizonyítják, hogy olyan távoli megyével is jó kapcsolatai voltak mint Zemplén megye, ahol sok tisztelője élt.

Megküldött könyvtári és éremtári kiadványai ma is megtalálhatók a levéltár könyvtárában, amelyet 1815-től haláláig itt dolgozó Kazinczy Ferenc is gyarapított.

15. Z. lt. S. Közgyűlési iratok 1816. Loc. 225. No.: 1633.

16. Berlász Jenő: *Az Országos Széchényi Könyvtár története*. 105. pag.

17. Z. lt. S. Közgyűlési iratok 1816. Loc. 225. No. 1633 és Közgyűlési jegyzőkönyv 1816. No. 2185.

18. *Kazinczy Ferenc levelezése*. Szerk. Váczy János. VI. k. 106. pag.

Az Országos Széchényi Könyvtár központi szolgáltatásai Helyzetkép és teendők a kilencvenes évekig

ZIRCZ PÉTER

Az OSZK központi szolgáltatásainak ügyével átfogóan utoljára az 1970. évi Országos Könyvtárügyi Konferenciát megelőző külön szekcióülés foglalkozott, amelyre néhai dr. Sebestyén Géza irányításával és szerkesztésében tanulmány sorozat készült. A szekcióülés megvitatta a tanulmányokat és ajánlásokat fogadott el.

Több mint 11 év múltán időszerű az azóta elért fejlődés mérlegének megvonása, a további teendő kijelölése. A jelen tanulmány — amely az Országos Könyvtárügyi Tanács felkérésére készült — e célt hivatott szolgálni. Kidolgozását több hónapos előkészítő munka előzte meg, számos előtanulmány készült. Külső szakértőként Futala Tibor, Kováts Zoltán és Vajda Erik készített alapos, elemző dolgot, az OSZK saját szakértői közül Fügedi Péterné, Kastaly Beatrix, Kondor Imréné, Mohor Jenő, Pálincás Györgyné, Sonnevend Péter, Szűcs Jenőné, Szilvássy Zoltánné, Tremkó Györgyné, Vajda Gábor készített tanulmányt. (A külső szakértők tanulmányait — tekintettel nagyobb terjedelmükre — ebben az *Évkönyv*-ben — némileg *rövidítve* — tesszük közzé, a belsőket a *Könyvtári Figyelő* 1982. 6. tematikus számában jelentettük meg.) Az előkészítő munkálatokat Szűcs Jenőné vezetésével az OSZK Fejlesztési Csoportja koordinálta.

A tanulmány tartalma az OKÜT Elnöksége által elfogadott szinopszis tartalmi megoszlását követi, azzal a változtatással, hogy az egyes fejezetek élén igyekeztünk összefoglalni a vizsgált területek általánosítható problémáit. Az I. és II. fejezet végén külön alfejezet részletezi a kiemelt (I., illetőleg II. sz. program) fejlesztési feladatokat. Itt kell megjegyeznünk, hogy méreteik és/vagy jelentőségük folytán kiemelt feladatként való kezelést érdemel a tárolókönyvtár és a központi restauráló laboratórium (az utóbbival összefüggésben inkább: az állományvédelem országos problematikája), mindkettő esetében azonban — a könyvtári rendszerrel való szoros összefüggéseik miatt — célszerűbb, ha megtárgyalásukra — külön kidolgozandó előterjesztések alapján — az OKÜT többször elhalasztott üzembe helyezésük megtörténte után tér vissza.

Megjegyzendőnek tartjuk még, hogy a tanulmány — az MM Könyvtári Osztállyal történt egyeztetés alapján — csak az OSZK által nyújtott központi szolgáltatásokat tárgyalja, nem foglalkozik a más könyvtár, információs intézmény által nyújtott szolgáltatásokkal. A szinopszist el-

fogadó OKüT elnökségi ülés határozata értelmében az OMIKK közreműködésével a tanulmányt az országos fordításnyilvántartás problematikájával kellett volna kiegészíteni, az ehhez szükséges kiegészítés azonban a tanulmány kidolgozásának lezárásáig (1982. november 15.) nem érkezett be, ezért a tanulmányba nem volt beépíthető.

BIBLIOGRÁFIAI INFORMÁCIÓ

Általános problémák

Az OSZK szerepkörét — adottságainak, kialakult hagyományainak és a szakirodalmi információ korábbi koncepcióinak megfelelően — a nemzeti és a patriotika könyv- és folyóirattermes bibliográfiai számbavételében (és az ezzel összefüggő teendőkben) jelöljük meg. Az ily módon tágan értelmezett Magyar Nemzeti Bibliográfia (MNB) rendszer főbb problémakörei — saját vizsgálódásaink és a különböző oldalakról (információs intézmények, szak- és közművelődési könyvtárak, tudományos kutatás) megnyilvánuló jogos igények, bírálatok tükrében — a következőkben foglalhatók össze:

- a már nyújtott kurrens szolgáltatások minőségének javítása (ideértve a megbízhatóan stabilizált gyors átfutási időt, mint minden további származékszolgáltatás előfeltételét),
- a gyűjtőkör (és ezzel voltaképpen az egész MNB rendszer) kiterjesztését,
- szakterületek szerint bontott — szakbibliográfiai — szolgáltatások nyújtása,
- a kurrens MNB-rendszer outputjai megjelenítési (ma még: kiadványi) struktúrájának korszerűsítése, átalakítása,
- a megkezdett retrospektív vállalkozások befejezése, a hiánypótlás folytatása. (Részletezését lásd az I. fejezet végén.)

A *minőség* gondja a legsúlyosabb: a kisebb feldolgozási hiányosságok természetesen megszüntethetők (jónéhányat már sikerült kiküszöbölnünk), a nagyobbak felszámolásának egyik előfeltétele a könyvtári és bibliográfiai feldolgozó munkának könyvtáron belüli átszervezéssel végrehajtandó egyesítése lenne, ami az elengedhetetlen feldolgozói létszámtöbblet biztosításán kívül a szakképzettségi és teljesítményi igényeknek minden szempontból megfelelő feldolgozói gárda létrehozását is lehetővé tenné. A másik előfeltétel: az OSZK sokszorosító üzemének rekonstrukciója, működési-műszaki színvonalának és kapacitásának jelentékeny emelése vagy (az előbbi hiányában) kiadványaink külső előállításához szükséges pénzeszközök rendszeres — vagyis: tervezhető — biztosítása. Nagyobb terjedelmű kiadványaink (kumulációk stb.) általában azért késnek, mert nyomdábaadásukhoz hiányzanak a szükséges, az előbbieken vázolt feltételek (a számítástechnikai úton előállított kumulációk esetében a gépi futtatás költségei sem biztosítottak az OSZK költségvetésében.)

A *gyűjtőkör* bővítése iránti igények elsősorban az audiovizuális dokumentumok bibliográfiai számbavételére vonatkoznak, de — főleg a köz-

művelődési könyvtárak oldaláról — határozott igény mutatkozik speciális kiadványfajták (például: felsőoktatási jegyzetek) regisztrálására. Mindkét típusú igény kielégítése: létszámkérdés, ami a jelenlegi feltételek között aligha oldható meg (lásd a későbbiekben).

A *szakbibliográfiai* — kurrens — szolgáltatások nyújtását — vagyis az MNB szakbibliográfiai rendszerének létrehozását — azon túl, hogy az OSZK több évtizedes adósságáról van szó, különösen sürgetővé teszi az NTMIR NÁTMIR-ek fejlődésének előrehaladása és az ebből adódó párhuzamos feldolgozások lehetőség szerinti elkerülése, megszüntetése. A következő években el kell érniünk, hogy géppel olvasható hordozón nyújtsuk — legalább nagy szakterületek szerinti bontásban — a kurrens hazai könyvés időszaki kiadványtermés leírásait. Minthogy távlatilag ez a megoldás fokozatosan az MNB rendszer valamennyi főbb szolgáltatására kiterjesztendő, az MNB szolgáltatásokban az ETO mellett egységes, nagyobb tárgycsoportok, szakterületek gépi kiválasztására alkalmas keresőrendszert kell meghonosítanunk.

A *megjelentési struktúra* (pontosabban: a kurrens MNB kiadványok, *Új Könyvek*) korszerűsítését részint a technikai fejlődés (mikrofilm és mikrolap, COM, mágnesszalag), részint az MNB rendszer továbbfejlődése és közelítése az *Új Könyvek*hez teszi időszerűvé. A következő években fel kell derítenünk az egyes szolgáltatások iránti igények fajtáit (információs eszközként, gyarapítási, ill. feldolgozási segédletként stb. használják-e) és ennek megfelelően dönteni kell az egyes szolgáltatások terjedelmének, egyes szolgáltatások esetleges összevonásának, megjelenítési formájának esetleges megváltoztatása dolgában (például: „papír”-kiadvány helyett mikrolap stb.). A feladat elvégzését takarékosági szempontok is sürgetővé teszik, fokozottan vonatkozik ez az *MNB-Könyvek Bibliográfiája* és kumulációi, valamint az *Új Könyvek* és kumulációi közötti átfedésekre. Helytörténeti — és merőben másutt jelentkező — takarékosági indokok tennék megfontolandóvá az *Időszaki Kiadványok Repertóriumának* szétvágható kartonlap formában való kiadását stb.

Eredmények és tervek

A hetvenes években — a 3. Országos Könyvtárügyi Konferencia határozatai nyomán — reformtörekvéseink eredményeképpen lényegében az MNB rendszer szinte valamennyi főbb szolgáltatása átalakult, fejlődött.

Az UBC követelményeinek megfelelően a *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Könyvek Bibliográfiája* a könyveken és füzetes kiadványokon kívül 1978-tól feldolgozza mind az új indulású (ill. új címen megjelenő) időszaki kiadványokat, mind pedig az élő sorozatokat. A hazánkban kiadott térképek leírásait melléklet tartalmazza, a zeneművekről és zenei hanglemezekről pedig a negyedévenként megjelenő *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Zeneművek Bibliográfiája* tájékoztat. Megkezdődött a hazai, élő időszaki kiadványok rendszeres számbavétele: az első ízben az 1976-os év anyagát feldolgozó „*Kurrens időszaki kiadványok*” két kötetben, 1978/79-ben jelent meg. A *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Időszaki Kiadványok Repertórium*a 1946.

évi indulásakor még csak évi 2500—3000 tétel feldolgozásával teljes folyóiraticikk-bibliográfiának vallhatta magát. Az elmúlt időszakban a repertórium feldolgozása kiterjedt a vezető napilapok cikkeire, 1977-től kezdve pedig az évkönyvek és más periodikusan megjelenő gyűjteményes kötetek analitikus feldolgozására is, a teljesség helyébe azonban a válogatás lépett. A szaporodó bírálatok hatására került sor az 1981-től megvalósított reformra: a repertórium gyűjtőköre a társadalom- és a természettudományok cikkeinek feldolgozására szorítkozik (jelentősen bővített dokumentumbázis alapján, az eligazodást tárgyszavak segítik elő). A repertóriumról így módon kiszorult szakterületek gondozásáról (műszaki tudományok, orvostudományok, mezőgazdasági tudományok) külön megállapodások alapján az illetékes központi információs intézmények gondoskodnak, munkájukat a repertórium szerkesztősége a szóródott anyag rendszeres átadásával segíti.

A hetvenes évek kezdetén megkezdődött a külföldi magyar publikációk kurrens bibliográfiai számbavétele: a *Hungarika Külföldi Irodalmi Szemle* és a *Külföldi Magyar Nyelvű Kiadványok* c. negyedéves periodicitású kiadványok feldolgozzák a cikkeket, recenziókat és a könyveket.

Az MNB kurrens kiadványai nem problémamentesek. Az *MNB Könyvek Bibliográfiájában* csak a könyvkereskedelmi forgalomba kerülő művek gyors tükrözése biztosított, létszámgondok miatt a felpublikus kiadványok (amelyek pedig mind a nagyobb közművelődési, mind a szakkönyvtárak számára fokozott fontosságúak) kisebb-nagyobb késéssel kerülnek közlésre. Az *MNB Időszaki Kiadványok Repertórium*a a *Könyvtári Figyelő*ben (1982. 3., 5. számaiban) megjelent kritikák tanúsága szerint továbbra is „válogat” a folyóiratickek között, tárgyszó-rendszere továbbfejlesztésre szorul. Patriotika-bibliográfiánkat nem annyira a használók, hanem saját szerkesztősége tartja tökéletesítendőnek: a gyűjtés periodikumbázisa nem kielégítő és ingadozó, túlteng bennük a természet- és alkalmazott tudományi anyag stb.

Míg az előző két esetben a belső munkatársak számának növelésére lenne szükség a továbbfejlődéshez, a patriotika-bibliográfia esetében az e célra felhasználható állományon kívüli beralap többszörözése tenné lehetővé az egyébként már felderített új folyóiratbázis kiaknázását, sőt — az Állami Gorkij Könyvtárral és az Országgyűlési Könyvtárral együttműködve — az OGYK világpolitikai tájékoztatási szolgáltatásához hasonló — számítógépes SDI-szolgáltatás megindítására is módot adna.

Gyengéink sorában kell számot adnunk arról, hogy feldolgozói és sokszorosítási kapacitás hiánya miatt szüneteltetni kényszerülünk a tankönyvek kurrens bibliográfiájának kiadását, többéves az elmaradásunk a kurrens másodfokú bibliográfia (*A magyar bibliográfiák bibliográfiájának*) kiadása terén.

Eredményként kell elkönyvelünknek viszont az új könyvtári (leírás, besorolás, átírási stb.) szabványok bevezetését kiadványaink többségében, az éves indexek, éves kumulációk terén mutatkozó lemaradás behozását (ami azonban pénzszűke miatt újra termelődni látszik).

Ami terveinket illeti: lehetőségeink függvényében elsőrendű fontosságú feladatnak tartjuk a felsorolt hiányosságok felszámolását. Ezen kívül — figyelembe véve az OSZK meglehetősen szerény fejlesztési lehetőségeit —

egyetlen MNB-szolgáltatás (alrendszer) fejlesztését kívánjuk célul kitűzni; ez az

MNB Könyvek Bibliográfiája, a fejlesztés fő iránya: származékszolgáltatások nyújtása, a CIP (könyvbe nyomtatott leírás) meghonosítása.

Az MNB-rendszer többi szolgáltatásával kapcsolatban fejlesztés csak a költségvetésben eddig is biztosított személyi és tárgyi feltételek között képzelhető el, manuális technikával (kivételt egyedül a tervezett patriotika SDI-szolgáltatás jelenthetne). A jelen tanulmány előkészítésében közreműködő külső szakértőink egyike nyomatékosan állást foglalt az *MNB Időszaki Kiadványok Repertóriumának* automatizált adatbázissá való fejlesztése mellett. Bár a feladat sürgősségét el kell ismernünk (ugyancsak a NÁTMIR-ek fejlődése indokolná egy ilyen egységes adatbázis létrehozását), mai adottságaink és lehetőségeink mellett a feladatot egy következő ciklusra kell elhalasztanunk.

*I. sz. program: az MNB Könyvek Bibliográfiája
származékszolgáltatásainak kifejlesztése. CIP*

Az *MNB Könyvek Bibliográfiája* (KB) alrendszer gépesített üzemszerű működésének megvalósítása (1978. május) óta eltelt időben elért újabb eredményeink:

- az MNB—KB leírások felhasználása az *Új Könyvek* füzetekben (1980—1981),

- ezek egyik — a közművelődési könyvtárak igényei szerint módosított — változatának felhasználása a Könyvért által nyújtott országos cédulaellátásban (1982),

- a könyvkereskedelmi forgalomba kerülő könyvek ún. imprimatúra előpéldányai előzetes feldolgozásának megvalósítása (1981),

A további — ugyancsak az MNB—KB adatbázisra felépíthető szolgáltatások a következők:

- bővített adattartalmú cédulaszolgáltatás (szakkönyvtárak számára),

- mágnesszalag-szolgáltatás (bel- és külföldre),

- az MNB—KB adatbázis közvetlen lekérdezhetőségének megvalósítása,

- a CIP bevezetése.

Megítélésünk szerint a felsorolt fejlesztési lehetőségek mindegyike reális igényeket fedezne, hasznosíthatóságuk köre azonban erősen elütő. Legkisebb „piacra” a mágnesszalag-szolgáltatás belföldi forgalmazásánál számíthatunk, mindössze néhány teljes kötelespéldányt fogadó nagykönyvtár — KLT, KSH, MTA, JATE — és egy-két fejlett közművelődési hálózat (pl.: Szombathely) kerülhetne számításba. A szalaghasznosítás lehetőségeit a könyvtárak által hozzáférhető számítógépek és perifériák típusainak tarkasága is korlátozza (a különböző számítógépek számára egyedi felhasználói programok készítenők, a kiíróegységek eltérő jelkészletei miatt a

konverziót alighanem minden fogadó könyvtár számára külön kellene elvégezni stb.. A valós igénylők köre és a gazdaságosság kérdése csak a cserére alkalmas szalag elkészítése után mérhető fel.

Bizonyosan nagyobb igény mutatkoznék a teljes adattartalmú, cédula-hordozójú leírások automatikus előállítása iránt. A rendszer létrehozása jelentősebb költségigénnyel nem jár, kidolgozását azonban nehezíti az olyan nyitott kérdések eldöntetlensége, amelyek az OSZK saját katalógusainak jövőjével is összefüggnek (adattartalom és elrendezés, melléklapok kérdése). Az automatizált előállítás az előbbi problémák tisztázása után már „csak” technikai (programozási, sokszorosítási), szervezési (terjesztési) és gazdaságossági kérdés. A dilemma nemcsak látszólagos: a technikai és szervezési kérdések viszonylag könnyűszerrel megoldhatók (fényszedés, a Könyvért útján való terjesztés), azonban egy, igényes és korszerű cédula-szolgáltatás (az egyébként is költséges fényszedéssel) jelentősen megdrágítaná a cédulaárakat. A terjesztő — amelynél a jelenlegi színvonalú cédula-szolgáltatás is veszteséges profilt jelent — a többletköltségeket kénytelen lenne az előfizetőkre áthárítani. A probléma tehát úgy jelentkezhethet, hogy jöllehet elsődleges érdek a könyvtári feldolgozó munka legalább egy részének „kiváltása”, mégis felő, hogy a könyvtárak sokkal inkább ragaszkodnának saját feldolgozásukhoz, semhogy a drága cédulaszolgáltatás költségeivel csökkentsek egyébként is apadó beszerzési kereteiket. Egyetlen kivezető út kínálkozik: a teljes adattartalmú, fényszedésszerű cédulaellátást valamilyen módon dotálni kellene (központi forrásokból, az OSZK költségvetéséből, a Könyvért nyereségéből stb.).

A legcélszerűbb (és legkorszerűbb) megoldást a *közvetlenül lekérdezhető MNB—KB adatbázis* kifejlesztése jelentené, amelynek szoftver feltétele a meglevő, eredetileg kiadványszerkesztő funkciójú adatbázis átszervezése (többéves költséges munka), hardver feltétele pedig saját számítógép (és kezelőszemélyzet) megléte. Folyamatos vagy akár szakaszosan megvalósított lekérdezés nyereségorientált külső szervezet birtokában üzemeltetett számítógéppel olyan költségeket jelent, amelyek fedezésére jelenleg sincs, de a jövőben is aligha lesz lehetőségünk.

A CIP-rendszer bevezetésének az OSZK-t érintő előkészületei lényegében befejezettek mondhatók, mivel

- kidolgozásra és elfogadásra került a vonatkozó magyar szabvány (amely a CIP bevezetésének kezdőidőpontját egyébként 1983. január 1-ben jelöli meg),

- az MNB Szerkesztőség és az Új Könyvek Szerkesztőség együttműködésével folyamatosan megvalósul az imprimatúrapéldányok előzetes leírása (ennek kiegészítésével készül a végleges leírás). Az eredményt elsődlegesen hasznosító könyvelőrendelési rendszer megvalósítása (amihez képest a leírásoknak a könyvekbe való benyomtatása fontos ugyan, de mégiscsak másodlagos jelentőségű ügy) attól függ, hogy mikorra sikerül a Könyvért készletgazdálkodási és ügyviteli rendszerét — mint a még hiányzó alapvető feltételt — automatizálni (s miként lehet a kiadókat az imprimatúrapéldányok hiánytalan szolgáltatására rászorítani).

Az elmondottak nyomán a következőkben foglalhatjuk össze az MNB—KB származékszolgáltatásainak kifejlesztésével kapcsolatos stratégiánkat:

Alapelv: részint kényszerűségi, részint célszerűségi okokból az előzőekben felsorolt valamennyi szolgáltatásváltozat kifejlesztését célul tűzzük ki (mert összefüggnek egymással, feltételezik egymást illetőleg — a mágnesszalag esetében — más „piacon” (külföldön) is terjeszteni tervezzük). Munkánkban az egyszerűbbtől a bonyolultabb felé igyekszünk haladni, az előkészítési szakaszok azonban többnyire átfedik egymást. Ennek megfelelően:

Legelőször — viszonylag legegyszerűbb feladatként — az MNB—KB mágnesszalagos változatát kívánjuk létrehozni és a hazai hasznosításához a kooperációt megteremteni (1983).

Ezt követőleg, részben azonban vele párhuzamosan tisztázni kívánjuk a teljes adattartalmú „hagyományos” cédula tartalmi-formai problémáit (1983) és közreműködünk az előállításával kapcsolatos technikai és terjesztésével összefüggő szervezési munkákban (1984). Az MNB—KB adatbázisának átszerveztetésével (1983—1985) megtesszük az előkészületeket a közvetlenül lekérdezhető adatbázisként való használatára.

Végül: amikor a Könyvértel folyó automatizálási munkálatok előrehaladása lehetővé teszi (becslésünk szerint 1984 vége, 1985 eleje) a teljes könyv (imprimatúra) anyag előzetes feldolgozására való áttéréssel közreműködünk az előrendelés megvalósításában és kezdeményezzük a könyvekben való megjelenítést.

Megjegyzés: Az „egyszerűbbtől a bonyolultabb felé” haladás és valamennyi lehetséges szolgáltatásváltozat figyelembevétele mellett szól az is, hogy az „egyszerűbb” (például: cédula) szolgáltatások gyorsabban vezethetők be és addig működtethetők, amíg a bonyolultabb és korszerűbb változat (on-line adatbázis) működésképpé nem válik.

Retrospektív munkálatok, az MNB retrospektív rendszerének hiánypótlásai

A retrospektív nemzeti bibliográfiai vállalkozások újjáélesztése az ötvenes évek derekán kezdődött meg, két főirányban:

— Szabó Károly *Régi magyar könyvtár*-ának kiegészítéseként és korszerűsítéseként a magyar könyvnyomtatás kezdeteinek bibliográfiai újrafeldolgozása;

— ezzel párhuzamosan: a 20. század hiányzó ciklusbibliográfiáinak szerkesztése, kiadása.

Az elsőként említett vállalkozás eredményeképpen eddig megjelent (és akadémiai nívódíjat kapott) a *Régi magyarországi nyomtatványok* I. kötete, amely az 1473—1600 között magyar nyelven, ill. Magyarországon kiadott dokumentumokról, példányaikról tájékoztat. A 2. kötet kézírata nyomdában van.

A második feladat keretében 1964—1970 között öt kötetben jelent meg a *Magyar Könyvészet. 1945—1960* c. ciklusbibliográfia, majd ennek folytatásaként — több mint tízéves gyűjtő- és feldolgozó munka eredményeként megkezdődött a Horthy-korszak ciklusbibliográfiájának kiadása: 1980-ban jelent meg a *Magyar irodalom*, 1981-ben a *Nyelvészet—irodalom* c. kötet.

Munkaterveink szerint évente további egy-egy kiadása esedékes, ilyen módon a nyolcvanas évek végéig a *Magyar könyvészet 1921–1944* ciklus-bibliográfia teljes egészében kiadásra kerül.

A vége felé közeledik a *Magyar könyvészet 1961–1975* — vagyis a még hiányzó, az első „éves” könyvészetek megindulásától az első gépi kumulációig terjedő időszakot lefedő — ciklusbibliográfia nyomdába adásának előkészítése (a többkötetes mű első kötetének szedése 1983-ban kezdődik meg). A sorozat megjelentetésével hiánytalanná válik az 1711 utáni Magyar Könyvészet-ek sora.

Az időszaki kiadványok tekintetében kedvezőtlenebb a helyzet. A magyar sajtó kezdetét Kereszty és Szalády bibliográfiáit kiegészítve — teljességre törekvően újrafeldolgozó retrospektív bibliográfia első kötetének (1705–1849) kiadása hosszú évek óta várat magára. A felszabadulást követő első évtized időszaki kiadványainak bibliográfiája (a *Magyar sajtó bibliográfiája 1945–1954*) már 1956-ban megjelent, folytatására egyelőre nem kerülhetett sor. Biztató jelenség azonban, hogy közel negyedszázados szünet után újraindult az időszaki kiadványokkal kapcsolatos retrospektív bibliográfiai tevékenység: 1981-ben megkezdődött a Horthy-korszakban megjelent időszaki kiadványok bibliográfiai feldolgozása.

A *Magyar könyvészet 1945–1960* szerkesztésekor indult meg a korszakban megjelent térképek és zeneművek önálló retrospektív bibliográfiai számbavétele, a munka eredményeképpen elkészült bibliográfiák 1969-ben jelentek meg. Az ezt követő időszak (1961–1975) és az 1945 előtti időszakban megjelent anyagok feltárásának dolga egyelőre megoldhatatlan.

A retrospektív bibliográfiai vállalkozások mérlegét megvonva azt állapíthatjuk meg, hogy bár

- kedvezően alakul és a kilencvenes évekig terveink szerint lezárul a könyv-ciklusbibliográfiák hiánypótlása,

- a legutóbbi időszakban újra megélénkült az időszaki kiadványokkal kapcsolatos retrospektív bibliográfiai tevékenység,

- a) a hiányok még mindig jelentősek,

- b) a különböző dokumentumfajtákra orientált vállalkozások kezdeményezése jórészt aszinkron módon történt (az első javulást e tekintetben a Horthy-korszak retrospektív periodika-bibliográfiája jelenti, amely még szinkronban lehet a könyvbibliográfia megjelentetésével).

A hiányosságok fő oka, hogy megfelelő kapacitás hiányában (a szerkesztőségek együttes létszáma nem éri el a tíz főt) a vállalkozások részben munkaidőn kívüli foglalkoztatás keretében bonyolódhatnak le, aminek anyagi fedezete külső (akadémiai illetőleg minisztériumi) forrásokból tevődik össze. Ezek mindeddig esetlegesek, tervezhetetlenek voltak. Ugyancsak minisztériumi (Kulturális Alap) támogatás terhére készülnek kiadásra a nagyobb terjedelmű kötetek (Horthy-korszak könyvbibliográfiájának egyes kötetei, egy kötet nyomdai költsége mintegy egymillió forint). A gyorsítás és a nagyobb tervszerűség előfeltétele a rendszeres — és eddiginél nagyobb méretű — támogatás lenne.

A patriotika-irodalom retrospektív feldolgozását célzó vállalkozások közül az OSZK gondozásában a hetvenes években két bibliográfia jelent

meg: a *Külföldi magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok címjegyzéke és adattára 1945–1970* (két kötetben), valamint a *Magyarországi irodalom idegen nyelven 1945–1968*. Az utóbbi folytatása előkészületben van és megkezdődött a külföldön megjelent magyar nyelvű könyvek bibliográfiáinak szerkesztése is: elsőként a csehszlovákiai magyar nyelvű könyvek bibliográfiája jelent meg: — mikrofilmlapokon) a Matica Slovenská lektori közreműködésével).

ORSZÁGOS DOKUMENTUMREGISZTRÁCIÓ

Általános problémák

A különböző funkciójú, nem egyszer egymással legfeljebb csak közvetetten összefüggő regisztrációs rendszerek közös sajátossága, hogy hazai szerepkörükön kívül — eltérő szorossággal — meglevő vagy alakulófélben levő nemzetközi (világméretű vagy regionális) rendszerekhez, vállalkozásokhoz kapcsolódnak. Két különálló nemzetközi rendszer részeként működik a könyvek azonosító számozását (ISBN, központja: Nyugat-Berlin) és az időszaki kiadványok azonosító számozását (ISSN, központja: Párizs) végző irodánk. Közreműködünk továbbá a világméretű (ISDS, Párizs) és a szocialista — regionális — (MARSZI, Moszkva) folyóiratregisztrációs rendszerek építésében, valamint — legújabban — a szocialista nemzeti könyvtárak közelmúltban elhatározott nemzetközi, automatizált folyóiratkatalógusának létrehozásában. Kényszerűségből (devizagazdálkodási okok miatt) „levelezői” státusban veszünk részt a nemzeti bibliográfiai csereszalagok cseréjét szorgalmazó IFLA-programokban (UBC, MARC), erőteljesen kiveszszük részünket azonban a nemzetközi szabványok hazai adaptálásából, az NTMIR-szabványok és normatív dokumentumok kidolgozásából (MEKOF). A különféle nemzetközi kötelezettségek jelentős munkaigényt jelentenek: épp a legjobb szakértőink idejének tetemes részét kötik le. Ennek ellenére részvételünk bennük — különböző megfontolások miatt — elengedhetetlen. Problémát okoz az is, hogy egyes esetekben

— a rendszerek átfedik egymást (az ISDS–MARSZI antagonizmus miatt hazai időszakos kiadványainkat duplán kell — eltérő adattartalommal és elrendezésben — bejelentenünk),

— primér hazai érdekeink és ennek megfelelő saját fejlesztési terveink csak kétoldali kompromisszumok árán hozhatók összhangba egy-egy nemzetközi vállalkozás célkitűzéseivel (szoc. nemzeti könyvtárak központi folyóiratkatalógusa).

Követendő stratégiai alapelvként az ajánljuk leszögezni — ami egyébként összhangban van a szakmai (szakirodalmi) információs rendszer nemzetközi együttműködési koncepciójával —, hogy a nemzetközi együttműködési rendszerekben való együttműködésünk intenzitását elsősorban hazai fejlesztési programjaink szemszögéből ítéljük meg, vagyis erőteljesen veszünk részt minden olyan működő rendszerben, amely fejlesztési terveink szempontjából kézzelfogható hasznot nyújt. Kitüntetett módon kell ter-

mészretesen kezelnünk a szocialista együttműködési vállalkozásokban való részvételünket: ezekből működési feltételeink függvényében ki kell vennünk részünket, igyekeznünk kell azonban elfogadtatni az adottságainknak, terveinknek megfelelő álláspontjainkat. Fejlesztési elképzeléseink tükrében ez azt jelenti, hogy változatlan mértékben — intenzíven — kell közreműködnünk az ISDS munkájában, mérsékeljük — de nem adjuk fel — a MARSZI-ban való részvételünket (a rendszer közel tíz éves működése után sem jutott szolgáltatóképes állapotba), közreműködünk természetesen a szocialista nemzeti könyvtárak regionális folyóirat-katalógusa létrehozásában, mégpedig mindkét oldal számára előnyös formában: adatlapok kitöltése helyett (amihez nincs munkaerő-fedezetünk) saját rendszerünk automatizálása után mágnesszalagokat szolgáltatunk (ezt az álláspontunkat egyébként az 1982 novemberének első napjain Budapesten tartott nemzetközi szakértői konferencia elfogadta).

A két (könyv és időszaki kiadvány) katalógus vonatkozásában jelentkező, általános jellegű hazai problémák a következőkben foglalhatók össze:

- bizonytalankodás tapasztalható a könyv és az időszaki kiadvány megkülönböztetése dolgában: a jelentő könyvtárak jelentős részének gyakorlatában még nem érvényesül kellőképpen nemzetközi és immár hazai szabványok fogalmi meghatározásainak megfelelő elhatárolás és könyvként jelentenek ma már időszaki kiadványnak minősülő dokumentumokat;

- állandó gondot jelent, hogy e bejelentések eltérő módszerűek, gyakran minőségileg rendkívül gyenge színvonalúak, pontatlanok (időszaki kiadványok esetében a gond a címmegválasztás bizonytalanságával is tetéződik);

- a selejtezések bejelentését nem írja elő utasítás, így az jelenleg önkéntes.

Megjegyzés: itt kell megemlítenünk, hogy a hatályos miniszteri utasítás egyébként is csak az időszaki kiadványok kötelező bejelentését írja elő, a könyveket nem.

E problémákon részben a kiadásra váró új jogszabály segítene, amely elképzeléseink szerint kötelezően előírná mindkét dokumentumtípus beszerzésének és állományból való kiiktatásának bejelentését, az eddigieknél rugalmasabban szabályozná a bejelentő könyvtárak körét, a részletproblémákat következetesebben, finomabban szabályoznák. (A jogszabálytervezet elkészült, megvitatásra, ill. kiadásra vár.) Csodát azonban ettől sem várhatunk, ezért kísérletet kell tennünk — oktatással, instruálással — a könyvtárosok alacsony bibliográfiai-leírási kultúrájának fejlesztésére.

Eredmények, gondok és tervek

A hetvenes évek második felében létrehozott ISBN—ISSN Iroda teljesíti feladatát: a hivatásos könyvkiadókat gyakorlatilag teljes mértékben, a sűrűbben közreadó nem hivatásos kiadók zömét sikerült rászorítani az ISBN számok használatára. A néhány évvel később bevezetett ISSN

számozás többé-kevésbé ugyancsak általános, itt nehézségeket a közreadók mezőnyének rendkívüli szórtsága és az időszaki kiadványok sajátos vonásai: címváltozás, megszűnés, új indulás okozzák. Az esetleg hiányzó számokat mindkét számozási rendszerben az Iroda pótolja, a nemzetközi bejelentési küszöböt el nem érő könyvek, időszaki kiadványok esetében az ISBN, ill. ISSN számalkotás elveit megtartva házi, kiegészítő számok osztását vezettük be (kvázi-ISBN, kvázi-ISSN számok). Az MNB-rendszer gyűjtőkör bővítése kapcsán fejlesztési feladatként jelentkezik a különböző nem hagyományos dokumentumok azonosító számozásának bevezetése (a szabványosítási munkálatok előrehaladásának függvényében).

A *Könyvek Központi Katalógusa* (állománya — jelenleg mintegy három és fél millió tétel — évente kb. 150 könyvtár évi 80 ezer könyvre vonatkozó, mintegy 200 ezer bejelentésével gyarapodik) munkájának átszervezésével és részletes szabályozásával, az 1975-ben megszüntetett Országos gyarapodási jegyzék helyett évente kétszer kiadott *Külföldi Társadalomtudományi Kézikönyvekkel* (ETO szerint csoportosítva, betűrendes mutatóval, ötéves kumulációval) illetőleg a különböző szakterületi gyarapodási jegyzékek szerkesztésének és kiadásának támogatásával igyekszik informálni. A Külföldi Könyvek Katalógusa (KKK) működésének jelentősebb továbbfejlesztése manuálisan már nem képzelhető el.

A *Külföldi Folyóiratok Központi Katalógusa* (állománya jelenleg kb. 270 ezer bejelentés, mintegy 70 ezer címre vonatkozólag. A katalógusba 750—800 könyvtár jelenti kurrens, ill. retrospektív gyarapodásának adatait. 1963 óta a két évente megjelenő *Külföldi időszaki kiadványok a magyar könyvtárakban* c. kiadvány évi mintegy 80 ezer bejelentés alapján kb. 17—18 ezer folyóirat lelőhelyéről tájékoztat (betűrendbe rendezetten több mutatóval). A közel 10 év óta előkészített *Külföldi időszaki kiadványok a magyar könyvtárakban a 17. századtól 1970-ig* c. retrospektív lelőhelyjegyzék 250 könyvtár, ill. fenntartói hálózat külföldi periodikumainak állomány- és lelőhelyadatait tartalmazza majd. A szerkesztési munkálatok átszervezésével sikerült az *első (L—N) kötet* idei nyomdábaadását elérni, a megjelenés 1983 januárjában várható. (A kiadás költségeit OMFB és MTA támogatásból fedezzük).

Mindkét katalógus automatizálása időszerű, ennek ellenére a szakértői vélemények (és objektív igények: a devizagazdálkodási követelmények) a Külföldi Folyóiratok Központi Katalógusa (KFKK) gépesítésének elsőbbségét hangsúlyozzák. A két katalógus egyidejű automatizálása ellen szólnak — a gazdasági-pénzügyi megfontolásokon kívül — saját szellemi fejlesztési kapacitásunk korlátai is. Eddigi előkészületeink szerint a lehetséges változatok (az automatizálás szellemi előkészítése munkatársaink tanulmányútjaival, a szakirodalom tanulmányozásával már megkezdődött) a következők:

a) *Változat*: az eredetileg elképzelt, a hazai MNB szalagért cserélt külföldi NB mágnesszalagok adattárára és a hazai lelőhelyekre építendő automatizált KKK kezd illuzórikussá válni: a nemzetközileg ajánlott szalagsere partnereink számára nem feltétlenül vonzó, számolnunk kellene

egyes szalagok rendszeres megvásárlásával, előfizetésével. Az ezek pótlásaként beszerezhető LC (Library of Congress) szalagok vizsgálataink szerint a bennük felhalmozott és számunkra irreleváns nagy adatmennyiség miatt (összehasonlításképpen: az LC szalagok évente 200 ezer leírást tartalmaznak, Magyarországra évente átlagosan 40–50 ezer külföldi könyv érkezik, többéves késéssel. Ezeket kellene a sokszázezer adat halmazából visszakeresni...). Hihetetlenül költséges lenne, nem szólva arról, hogy a meglett leírásokat a magyar leírási gyakorlatnak megfelelően adaptálni kellene. Mindezen felül — a külföldi fejlődés trendjeit (on-line lekérdezhető adatbázisok) figyelembe véve — a legjobb esetben is olyan rendszerhez jutnánk, amely már működésének megkezdése pillanatában (ami csak többéves munkával lenne elérhető) elavultnak számítana.

b) *Változat*: külföldi nemzeti bibliográfiai adatbáziskezelő és -forgalmazó rendszerek lekérdezése (a vonatkozásban elsősorban az LC és a BL adatállományát egyesítő BLAISE kerülhetne számításba). Ez a megoldás látszólag a legegyszerűbb, technikailag különösebb nehézséget ma már nem jelent, költségesebb beruházást sem igényel. Hátlutóje azonban, hogy adaptálási problémák ebben az esetben is jelentkeznek, bár ennél sokkal nagyobb gondot jelentenek a költségek: olcsóbb adatbázisok esetében is legalább 1–2 dollár egyetlen tétel lekérdezése, nem számítva az előfizetési, vonalbérleti, adatkiírási stb. költségeket. Az átlagosan beérkező könyvmennyiségre számítva a rendszer fenntartása legkevesebb 100 ezer dollárba kerülne, ami a jelenleginél lényegesen jobb devizagazdálkodási viszonyok között is elérhetetlen összeg.

c) *Változat*: az OCLC mintájára a nagy jelentő könyvtárak (és saját on-line hálózatukba bekapcsolt kisebb szakkönyvtárak) valamint az OSZK saját feldolgozó munkájára támaszkodó saját, közvetlen hozzáférhetőségű adatbank létrehozása, amely — szükség és lehetőség esetén — részlegesen ugyancsak meríthetne külföldi adatbázisból. Ezt a több könyvtár feldolgozó munkájára épülő KKK adatbázist tartjuk jelenleg a leginkább megvalósíthatónak. Mindez azonban további vizsgálódást, előkészítő munkát és megfelelő számítástechnikai háttérrel (szoft- de főleg: hardver) igényel.

A fenti megfontolások késztettek bennünket arra, hogy a tárgyalt időszakra a KFKK gépesítését tűzzük ki célul, a KKK esetében a további vizsgálódások, szellemi előkészületek és a tervezés elvégzését tartsuk feladatunknak.

II. sz. program: Nemzeti Periodika Adatbázis létrehozása

A cél: olyan szakaszosan kiépítendő — előbb kiadványszerkesztési célokat szolgáló, később távhozzáférhetőségű adatbankként szolgáló — rendszer létrehozása, amely friss tájékoztatást képes nyújtani

- az országban fellelhető külföldi időszaki kiadványok címeiről, bibliográfiai adatairól,
- egy-egy intézmény,
- hálózat,
- települési egység,

- területi, ill. szakterületi együttműködési kör,
- szakterület, diszciplína külföldi kurrens folyóiratairól,
- a kurrens magyar folyóiratok bibliográfiai adatairól.

Ezen kívül a következő évre rendelni kívánt periodikumok címeinek regisztrálásával a

- gyarapítás összehangolásának és
- a devizatakarékossági szempontok érvényesítésének eszközéül szolgálhat.

A lelőhelyjegyzék széles körű mutató- és utalórendszerrel, kumulációkkal rendelkeznek.

A rendszer forrásai:

- a nemzetközi regisztrációs rendszerek (az első szakaszban: ISDS, a másodikban: MARSZI) által előállított és a magyar részvétel fejében szolgáltatott mágnesszalagok rekordjai,
- a nemzetközi regisztrációs rendszereknek — a részvétel keretében — szállított magyar mágnesszalagok rekordjai,
- saját előállítású (a könyvtárak bejelentései alapján előállított vagy általuk már géppel olvasható formában rendelkezésre bocsátott) rekordok azokról a kiadványokról, amelyek a nemzetközi regisztrációkban nem szerepelnek (vagy nemzetközi szempontból küszöb alattinak minősülnek),
- állományadatok és lelőhelyek (a bejelentések, ill. a saját nyilván tartások alapján).

A rendszer létrehozásának előkészítése két évvel ezelőtt kezdődött meg (előtanulmányok készültek, sor került az ISDS-szalag kísérleti leolvasására, a magyar csereszalag kísérleti példányának előállítására és párizsi ellenőrzítésére stb.). Megtörtént a feladatmeghatározás és annak rendszer-szervezési visszaigazolása, kidolgozás alatt van a rendszerterv (1982. végéig készül el). A további munkaszakaszok:

- 1983: a programok elkészítése és a rendszer feltöltése,
- 1984—1985: az első lelőhely (és egyéb) jegyzékek kiadása,
- 1985— közvetlen hozzáférhetőségű adatbázis létrehozása.

ORSZÁGOS DOKUMENTUMFORGALMI TEVÉKENYSÉG

Általános problémák

Az e fejezetbe sorolt, rendkívül szerteágazó tevékenység problémáinak általánosítása nem könnyű, a következő tennivalók azonban mégis érvényesek a dokumentumforgalmi feladatok többségére, esetenként mindegyikére.

a) a szolgáltatások „egymásraépítésének”, egymás közötti kapcsolatainak fejlesztése, erősítése, a visszacsatolások megteremtése olyan követelmény, amelynek teljesítése szinte valamennyi tevékenységfajtánál elengedhetetlen (például a tárolókönyvtár és a központi katalógusok között). Megjegyzendő, hogy ugyanez a követelmény — kisebb mértékben — az előző (2.) fejezetben felsorolt tevékenységtípusokra is érvényes;

b) nagyobb „nyitottság” tanúsítása, az együttműködési készség fokozása a könyvtári rendszer egésze irányában. A megoldás egyik példáját a Könyvtárközi kölcsönzés szolgáltatta az osztály mellett működő, a könyvtárközi kölcsönzésben leginkább érdekelt könyvtárak szakértőiből álló „konzultatív bizottság” létrehozásával, működtetésével;

c) elavult jogszabályok újakkal való felváltásának kezdeményezése (nemzetközi csere), elavult részletrendelkezések felfrissítése, kiegészítése (kötelesspéldány-szolgáltatás), hiányzó rendelkezések pótlásának iniciálása (a „megőrző” könyvtárak hálózatának létrehozása — a tárolókönyvtárral összefüggésben).

d) általános követelmény: az elhelyezés (kötelesspéldány), berendezés és technikai felszereltség javítása, korszerűsítése (telex- és gyorsmásoló a tárolókönyvtárban stb.).

Eredmények, gondok, tervek

A kötelesspéldány-begyűjtéssel és elosztással összefüggésben a beszolgáltatási rendszer finomítása az egyik legsürgősebben elvégzendő teendő (előfeltétele: jogszabáymódosítás). Az ok: a legutóbbi — 1977. évi — jogszabály előkészítésében közreműködő könyvtáros szakértői csoport oly precizitással szabta meg a beszolgáltatandó dokumentumok körét, hogy annak a szakértelemmel nem rendelkező nyomdai ügyintézők nem képesek eleget tenni, inkább többet küldenek. A következmény: bár az 1977. előtti gyakorlathoz képest csökkent a feleslegesen beküldött dokumentumok aránya, mennyisége még mindig túlzott (az egyre növekedő kötelesspéldány-mennyiség miatt az 1981. évi adatot közöljük: a beküldött összesen 1150 ezer dokumentumból mintegy 150 ezer bizonyult fölöslegesnek).

A begyűjtés területén új — fontos — tennivaló a beszolgáltatási kötelezettség kiterjesztése az audiovizuális dokumentumok meghatározott fajtáira (ugyancsak jogszabáymódosítással).

Az elosztás vonatkozásában a tennivalók az elosztási rendszer további finomítására, a kötelesspéldányban részesülő könyvtárak kötelezettségeinek betartásában foglalkozó össze (e tekintetben nagy segítséget jelentene szakfelügyeleti vizsgálatok időszakonkénti lefolytatása, az OSZK bevonásával).

A nemzetközi csere klasszikus formája fokozatos átalakításra szorul: az OSZK szerepkörét e vonatkozásban mindinkább a nemzeti könyvtári állománygyarapításra kell korlátozni (kivételt képeznek azok a transzmissziós funkciók, amelyeket nemzetközi egyezmények rónak a nemzeti könyvtárra), ezzel párhuzamosan fejleszteni kell a koordináló-módszertani funkciókat (cserelehetőségek felderítése és átadása az illetékes könyvtáraknak, párhuzamos cseretevékenységek kiküszöbölése, a cserében kapható dokumentumválaszték bővítése stb.). A nemzetközi cseretevékenység ilyen irányú megváltoztatásához szükség van az egyébként is elavult (a könyvtárak cseretevékenységét saját kiadványaik felajánlására korlátozó) 101/1960. (M. K. 1.) MM sz. utasítás egyes pontjainak módosítására.

A nemzetközi cseretevékenység másik ága — a külföldi magyar intézmények, tanszékek egyesületek stb. könyvajándékokkal való támogatását — a növekedő igényekre való tekintettel a lehetőség szerint fokozni kell. Új elemet jelent e tekintetben a Külügyminisztérium Kulturális Főosztályával erősödő kapcsolatunk, ami remélni engedi a támogatandó szervezetek körének kibővítésén túl a támogatásban részt vevő különböző magyar intézmények (Magyarok Világszövetsége, Magyar Írók Szövetsége stb.) akcióinak jövőbeli koordinálását, a magyar követségek kulturális tanácsosainak a támogatási akciókba való bevonását is.

A könyvtárközi kölcsönzés legfontosabb feladata jelenleg a 19/1981. (XII. 8.) MM sz. rendelet végrehajtásának szorgalmazása az érdekelt könyvtárakban, e hazai könyvtárközi kölcsönzési szervezet működésének elősegítése (területi anketokkal, instruálással stb.). Egy későbbi időpontban (a rendelet csak 1981 decemberében került kiadásra) e vonatkozásban is mérlegelendőnek látszik egy országos méretű szakfelügyeleti vizsgálat elvégzése.

Az OSZK-ba eddig beérkezett könyvtárközi kölcsönzési kérések (évi 20—22 ezer db) mintegy 50%-át (évi 10—12 ezer db-ot) kell külföldre továbbítanunk, a kérések teljesítésének költségeit az MM e célra rendelkezésünkre bocsátott devizakeretének terhére fedezzük (kerekén 500 ezer forintnak megfelelő devizaösszeg). Ez a keret — hála a könyvtárközi kölcsönzési szolgálatunk által kikísérletezett kérés stratégiajának (olcsóbb NSZK-beli, svájci könyvtárak igénybevétele, a BLLD egyre dráguló szolgáltatásainak csak sürgős és fontos esetekben való használata stb.) mindaddig elegendőnek bizonyult. A legutóbbi hónapokban — feltehetőleg a devizás nyugati könyvés folyóiratimport korlátozásairól kiszivárgó hírek hatására — a befutó kérések mennyisége gyorsiramban növekedést kezd mutatni (szeptember 30-án 700-zal, október 7-én 900-zal volt több, mint az elmúlt év azonos időszakában). A továbbiakban a befutó igények újabb, ugrásszerű növekedését kell feltételeznünk, ezek fedezetére az eddig évente kapott keret aligha lesz elegendő. Kötelességünk nyomatékosan figyelmeztetni, hogy amennyiben fedezethiány miatt — korlátozni vagy leállítani kényszerülünk a külföldi könyvtárközi kölcsönzést, ezzel a mai helyzetben egyik legfontosabb dokumentumbeszerzési forrástól fosztjuk meg magunkat. A növekedő nemzetközi könyvtárközi kölcsönzési igény kielégítése nem az OSZK érdeke (ahol emiatt más munkaterületekről kell idevonunk munkatársakat a megnövekedett munkamennyiség elvégzésére), hanem a magyar tudomány és kultúráé.

A főlépéldány-begyűjtés és -elosztás vonatkozásában eredményként kell elkönyvelnünk, hogy több évtizedes — hullámozó munkaerő-ráfordítással végzett — erőfeszítés eredményeképpen 1981-ben befejeződött az államosításkor köztulajdonba vett többmillió kötetnyi könyvanyag feldolgozása, elosztása. Raktáraink (köztük a pinceraktárak is) ennek ellenére telítve vannak az időközben átvett újabb főlépéldányokkal), a Főlépéldányközpont feldolgozási-elosztási kapacitása — teljes létszámmal működve — kb. 60 m³ könyv = kb. 60—80 ezer db könyv.

A törökbálinti tárolókönyvtár közelgő üzembehelyezésére számítva 1982 elején a szombathelyi Berzsényi Dániel Megyei Könyvtárnál közös kísérletet kezdeményeztünk a megye területén működő, különböző típusú könyvtárak fölőspéldány-állományának felszámolására. A szombathelyi megyei könyvtár javaslatunkat elfogadva hozzálátott a fölőspéldányok kiválasztásához, jegyzékeltetéséhez, a jegyzékek megyén belüli köröztetéséhez. Bár az akció a tervezettnél lassabban bonyolódik (az OSZK oldalán is akadt bonyodalom: a tárolókönyvtár nem készült el), már eddig is eredményesnek mondható: a Vas megyei tanácsai és szakszervezeti könyvtárak mintegy 50 ezer kötetnyi fölőspéldány-állományát vettük át, most zajlik az iskolai könyvtárak fölőspéldányoktól való megtisztítása. A kísérlet közös értékelése után (amire 1983 első felében szeretnénk sort keríteni) országos programot tervezünk kidolgozni, amelynek keretében — évenként 2–3 megyét számítva — a kilencvenes évek elejéig könyvtáraink többsége megszabadítható lenne fölőspéldányaitól. Kíváncsú lenne, ha az országos program előkészítésébe, a megyei hálózatok erre való felkészítésébe a KMK is bekapcsolódhatnék. A szállítási költségek fedezésére központi támogatásra lesz szükség.

A törökbálinti *tárolókönyvtár* épületének átadás-átvétele technikai akadályok miatt évek óta húzódik, mivel azonban az épület lényegében elkészült, 1981-ben kezdtük és 1982-ben — újabb beruházási lehetőséghez jutva — folytatjuk az eddig rendelkezésünkre álló fél épület állványoztatását (az épület második felét az Operaház birtokolja, az operaházi rekonstrukció befejeződéséig). Az épületet számításaink szerint — a hibák kijavítása és az állványozás befejeződése után — 1983 közepe táján vehetjük birtokba.

Az eddig elvégzett előkészítő munkálatok:

- a tárolókönyvtár gyűjtőkörének kialakítása (a hetvenes évek végén az érdekelt könyvtárakkal való egyeztetés nyomán: társadalom- és természettudományi gyűjtőkör, kisebb hiátusokkal);
- folyik a tárolókönyvtár állományának (eddig 200 ezer kötet) gyűjtése, katalogizálása (a beérkező fölőspéldányanyagból kiválasztva),
- elkészült a költözködés és betelepítés terve,
- kidolgozásra került a könyvtár működésének ideiglenes rendje.

Mindez azt jelenti, hogy az épület birtokbavételét követően a tárolókönyvtár nyomban meg tudja kezdeni működését. Ezt két irányban tervezzük fejleszteni

a) belsőleg — vagyis az állományépítés folytatásával, esetleges kibővítésével (folyóirat-előfizetések, devizás beszerzések), valamint a technikai szolgáltatások kibővítésével (telex, gyorsmásolók);

b) külsőleg: olyan kooperációt tervezünk kialakítani, a törökbálinti raktárvárosban működő többi könyvtári raktárral (OMIKK, MTA, KSH), amely szakterületek szerint bontott munkamegosztást alakít ki a dokumentumok megőrzése és könyvtárközi kölcsönzés keretében történő rendelkezésre bocsátása terén. Ez a megoldás jelentős lépés volna az „igazi” tárolókönyvtári funkció megvalósításához. (Az OSZK raktár tárolókapacitása

— az Operaház által jelenleg elfoglalt részt is számításba véve — mintegy 800 ezer kötet, a partner-könyvtárak közül kettőé ennek kétszerese, a harmadik ezzel azonos).

A *Könyvtárak Központi Nyilvántartása* az 1976. évi könyvtári tvr. egyik rendelkezésének végrehajtásaként vette kezdetét, 1978-ban. Célja: felvilágosítást adni a könyvtárak (különböző típusok, egyéb megkülönböztető jegyek) szerinti számáról, megoszlásáról, legfontosabb adataikról, állományuk összetételéről, szolgáltatásaikról. A lebonyolított és (idén) befejeződött adatgyűjtés eredményeként a nyilvántartás kiépített- és szolgáltatóképes (több ízben szolgáltatott már összeállításokat minisztériumi, KMK és egyéb igényekre). Az adatgyűjtés leglátványosabb eredménye annak megállapítása, hogy az alapul vett — nem túl szigorú kritériumok alapján — országunkban mintegy 2800 intézmény tekinthető könyvtárnak, szemben az eddig szívesen emlegetett 16—18 ezerrel.

A Nyilvántartás első, publikus terméke: a könyvtárak címét, legfontosabb adatait tartalmazó jegyzék nyomdában van. A Nyilvántartás adatainak felfrissítése után a *Könyvtári Minerva* új kiadását tervezzük.

Megjegyzés: a Nyilvántartás adatait fénylyukkártyákra rögzítettük, a későbbiekben kézenfekvő teendőnek látszik az adatoknak saját minikomputerünk memóriájába való betáplálása.

TECHNIKAI JELLEGŰ ORSZÁGOS SZOLGÁLTATÁSOK

Általános problémák

Minden fajta technikai szolgáltatásunk alapvető gondja a meglevő készülékek, gépi berendezések elavultsága, elhasználódása, hiánya. Meglevő gépparkjával az OSZK csak ideig-óráig képes üzemét komolyabb akadozások nélkül fenntartani, a pótalkatrészek beszerzése, házi vagy külső előállítás (mert sok esetben nem gyártják már őket) bonyolult folyamat. A nehézségeket fokozza az országsszerte — a legkülönbözőbb importanyagok vonatkozásában tapasztalható — hiány. Mikrokép-technikai laboratóriumunk vonatkozásában új gépek szükségesek a Pentakta-lánc kiegészítésére, az elhasználódott előhívó berendezések pótlására, restaurálási tekintetben pedig az új (vári) restauráló laboratórium berendezéseihez. Az ezeken felül jelentkező igényekre csak utalni kívánunk: szükség van gyorsmásolókra (egy kivételével gyorsmásoló automatáink előregedtek, sűrűn meghibásodnak), a sokszorosító üzem rekonstrukciójának szükségességét már említettük, de szükség lenne a könyvkötészet lényeges bővítésére, elektronikus író-automatákra stb.

Igényeink e teljes listájának kielégítése a mai körülmények között aligha várható, de a legfontosabbak között kell említenünk a mikroképtechnikával és a restaurálással összefüggőket, mert ezek nélkül sem külső — központi — szolgáltatásaink folyamatosságát, sem a saját céljainkra végzett állományvédelmi munkákat továbbfolytatását nem leszünk képesek biztosítani.

Üzemeink egyrészének (ide tartozik a restaurálás is) továbbfejlődését mindeddig akadályozta a helyhiány is. A restaurálás vonatkozásában ez a probléma a vári új épületünkben létesített, átadásra váró új laboratóriumi helyiségeknek köszönhetően még a könyvtár teljes átköltözése előtt enyhül.

Csak közvetve tartozik a központi szolgáltatások tárgyköréhez, fontossága miatt mégis szólunk kell arról, hogy az OSZK saját állományvédelmi céljaira fotózandó, restaurálandó anyagok kiválasztása terén az eddiginél lényegesen átgondoltabb, tervszerűbb módszerekre, az állományvédelmi szempontból hangsúlyosabban védendő állományrészek, dokumentumtípusok, időhatárok stb. kijelölésére van szükség.

Az új restauráló laboratórium üzembehelyezése újabb kötelezettséget is ró az OSZK-ra: restauráló részlegeinknek tovább kell fejleszteniük országos funkcióikat: az eddigi passzív (megkeresésre történő) szakértő-tanácsadói feladatkörük megőrzése mellett vállalkozniuk kell állományvédelmi előírások, irányelvek, országos programok kidolgozására is. Megkönnyíti ezt az a körülmény hogy mind mikroképtechnikai mind restaurálási területen országos jelentőségű fejlesztő tevékenység folyik az OSZK laboratóriumaiban.

Mikrokép-technika

Az OSZK-ban — főként a Rosenberg-házaspár utcai üzemeknek a hetvenes években történt rekonstruálása óta — európai léptékben is jelentős méretű mikrofilmezési tevékenység folyik. A jobb áttekintés érdekében néhány adat:

- az állományvédelmi mikrofilmezés keretében évente mintegy 1—1,5 millió archivális célú alapnegatív készül, (jelentős részükről olvasófilm is.) A Mikrofilmtár alapnegatív-állománya jelenleg: 25 millió felvétel,

- a külföldi lelőhelyű hungarikák mikrofilmen való megszerzése most már évek óta helyszíni mikrofilmezés formájában történik. Évente mikrofilmeket készítünk Szlovákiában (Martin, Kassa). Jugoszláviában (Újvidék),

- nemzetközi mikrofilmcsere keretében évente mintegy 200 ezer felvétel készül,

- használói megrendelésre évente 90 ezer negatív és 350 ezer pozitív mikrofilmfelvételt, 25 ezer fotoreprodukciót és 140 ezer xeroxmásolatot készítünk,

- külön megbízásra — szerződéses munka keretében — elsősorban a helytörténeti gyűjtemények kiegészítésére évente 6—700 ezer kockányi mikrofilmet szállítunk.

A kifelé — tehát központi szolgáltatásként, megrendelésre — előállítandó filmmennyiség a jelenlegi szabályozórendszer keretében (szerződéses, azaz „KK” munkának minősül) jelentős mértékben aligha növelhető, a nagyobb mennyiség eléréséhez az érintett dolgozókat erősebben érdekeltté kellene tenni munkájuk eredményében. Pedig az OSZK gyűjteményei számos olyan dokumentumot tartalmaznak, amelyek mikrofilmjei nemcsak bel-, hanem külföldön is értékesíthetők lennének. Ehhez azonban új szervezeti-gazdálkodási formákra, lehetőségekre volna szükség.

A mikroképtechnika kínalta új lehetőség a mikrolapelállítás, amelynek nemcsak állományvédelmi (folyóiratok mikromásolása), hanem kiadvány-
pótló jelentősége is van. Az OSZK most már több mikrolapkiadványt állí-
tott elő kísérletképpen, tapasztalataink szerint az újabb kiadványok tech-
nikai szempontból jó minőségűek, kialakításuk is korszerű. Más kérdés,
hogy — különösen a bibliográfiákban, katalógusokban, korszerű leolvasó
berendezések hiányában meglehetősen nehézkes a keresés és könyvtáraink
leolvasó ellátottsága egyébként is gyenge (egy felmérés tanúsága szerint
összesen 80 leolvasó áll rendelkezésre). Minthogy azonban takarékosági
okokból (és sokszorosítási kapacitás hiányában) a jövőben az OSZK mind-
inkább rákényszerül a mikrolapkiadványok rendszeres megjelentetésére,
megfontolandónak tartjuk a nagyobb könyvtárak számára központi források
(Kulturális Alap, Közművelődési Alap) terhére leolvasókészülékek beszer-
zését. Ez, valamint a mikrolapkiadványok értékesítési árának, copyright
stb. problémáinak a rendezése véleményünk szerint sürgető feladat (az
utóbbiakkal foglalkozunk).

Restaurálás. Országos állományvédelmi tevékenység

A mikroképtechnikához hasonlóan a restaurálás is kettős célú: részint
a könyvtár saját állományvédelmét, részint külső — hasonló — igények
kielégítését szolgálja. Az utóbbi mindeddig szinte kizárólag az egyházi
könyvtárak legértékesebb darabjainak mentését, megőrzésének biztosítását
jelentette, de az OSZK restauráló szakemberei számos esetben nyújtottak
szaktanácsot, segítséget (helyszíni mérésekkel, vizsgálatokkal) egyéb könyv-
tárak számára is. A külső kérésre végzett munkák díjtalanok.

Az egyházi könyvtárak számára végzett munkálatok eredményeként
jelentkezik az egyházi tulajdonban levő kódexek restaurálásának befejezése.

Az egyházi és egyéb könyvtárakban restaurálandó anyag mennyisége
igen nagy, a rendelkezésre álló kapacitással (6 fő) ennek a munkának az
elvégzése beláthatatlan ideig tarthat. Hozzá kell ehhez tenni — és ez az
OSZK restaurálási tevékenységének eddig legfőbb eredménye —, hogy az
operatív munkán kívül a restauráló részleget „terhelik” a könyvtári
(papír-, bőr- stb.) restaurálási módszerek önálló kutatásával, a bevált
külföldi eljárások adaptálásával összefüggő fejlesztési munkák, valamint a
könyvtári restaurálás képzési, továbbképzési feladatainak zöme is (az OSZK
illetékes szakembereinek kezdeményezésére sikerült a középfokú papír-
restauráló képzést intézményesíteni, továbbra is megoldatlannak tekinthető
a szortiment könyvkötők képzése. A felsőfokú restaurátorképzés elindult,
egyelőre hiányzik még a papír, bőr stb. szakosodás lehetősége.

A helyzeten csak némileg javít a reményeink szerint most már rövide-
sen üzembe helyezhető új vári restauráló laboratórium (amihez hét új
munkatárs alkalmazását engedélyezte a minisztérium), hiszen feladata
— előreláthatólag évekig — a korvínák restaurálása lesz (nem szólva arról,
hogy az új munkatársakat megfelelőképpen ki kell képezni). A későbbiekben
természetesen az új laboratórium magva lehet egy országos feladatkörét
hatékonyan ellátó restauráló központnak.

Addig azonban tovább romlik nagykönyvtáraink többségében a régi, egyedileg értékes és a legújabb, gyűjteményi értékű anyag (különösen a 19.—20. századi — savtartalmú papírosra nyomott — hírlapok, folyóiratok és a könyvek túlnyomó része). A probléma a következőkben foglalható össze:

— nem ismerjük — még becslésszerű pontossággal sem — a restaurálendő (új anyagok esetében inkább: mikrofilmezendő) dokumentum mennyiséget és ennek megoszlását (érték, kor, unikális jelleg, lelőhely stb. szerint),

— az előbbieket következtében nem lehet képünk arról sem, hogy milyen sürgősségi sorrend alakítandó ki az egyes könyvtárak, dokumentumok (esetleg dokumentumtípusok) tekintetében.

A fentiekhez hozzá kell tennünk, hogy hazánkban — elszórt kezdeményezésektől és a Könyvért „könyvtári kötési” akciójától eltekintve — gyerekcipőben jár az előzetes, a preventív állományvédelem és itt kell megjegyeznünk azt is, hogy bár öröndetes módon a legújabban több vállalat, szervezet is hajlandó vállalni könyvtári fertőtlenítést, rovtartalanítást, nem megnyugtató, hogy nincsenek ismereteink arról, hogy a növényvédelemben vagy a lakások rovtartalanításához alkalmazott mérgek, gázok hogyan hatnak a könyvek papír- és bőralkatrészeire. Autoklávus fertőtlenítőberendezés a magyar könyvtárügyben nincs... Mindehhez járul még, hogy az aktív állományvédelem módszerei olyannyira nem hatoltak a szakmai köztudatba, hogy a célra még az önálló költségvetéssel működő nagykönyvtárak sem rendelkeznek előirányzatokkal.

Az állományvédelem, éppúgy mint része — a restaurálás — a magyar könyvtárügy egyik legsúlyosabb, a könyvtárügy szintjén meg nem oldható problémája. Hatékony intézkedésre csak miniszteri vagy minisztertanácsi szinten lehetne számítani. Ennek előfeltétele:

— országos felmérés és ennek nyomán országos állományvédelmi program kidolgozása.

Ezzel párhuzamosan: irányelveket kell kidolgozni a tömeges helyi fertőtlenítés könyvtárakban megbízható módon és olcsón alkalmazható módszereire.

Mindehhez az OSZK-nak nemcsak kezdeményező, hanem — a szakma más könyvtárakban dolgozó legjobb szakembereinek bevonása és másutt működő restauráló-állományvédelmi részlegek közreműködésének megnyerése érdekében — koordináló szerepkört is be kell töltenie.

A VÉGREHAJTÁSHOZ SZÜKSÉGES FELTÉTELEK

Létszámproblémák

Az 1—4. pontokban felsorolt feladatok némelyike csak abban az esetben hajtható végre, ha az ezzel megbízott részlegek megfelelő létszámtöbbletet kapnak (jellegzetesen ilyen feladat az audiovizuális dokumentumok gyűjtésének, bibliográfiai feldolgozásának a kérdése, az MNB—KM származék-

szolgáltatásai megvalósítása, az NPA adatbázis feltöltése, majdani működtetése, országos állományvédelmi feladatok stb. Néhány fővel ezen kívül — új feladatok nélkül is — meg kellene erősíteni több részleget (MNB Szerkesztőség stb.) ahhoz, hogy rutinfadatait naprakészen elláthassa.

Az OSZK összes létszáma (KMK nélkül): kereken 540 fő. A központi szolgáltatásokért felelős II. főosztályé: 125 fő. A szakmai közhit szerint az OSZK létszáma túlságosan nagy, megfelelő átcsoportosításokkal a keletkező létszámgigények kielégíthetők. Ezzel szemben:

Az OSZK immár egy évtizede kizárólag új feladatokhoz kap — többnyire szűken mért (vagy a többszörös szűrőn erősen lecsökkentett) — létszámokat, ezeket az új feladatok igénybe is veszik. Jelentősebb (látványosabb) új feladatokat felmutatni nem tudó részlegek létszáma hosszú évek óta változatlan (a legrosszabb a helyzet a különgyűjteményeknél). Az I. Gyűjteményi Főosztálytól (amelyre a vári beköltözés és működtetés szakmai előkészületeinek teljes terhe nehezedik) érthető módon nem lehet elvonni létszámot. Ugyanez vonatkozik a technikai szolgáltatásokat nyújtó III. főosztályra is, a Gazdasági Igazgatóság kis létszáma miatt egyébként is gondokkal küszködik. Marad a II. főosztályon belüli átcsoportosítás lehetősége. Ezzel azonban szüntelenül élünk (a jelenleg 3 főnyi Fejlesztési Csoportot az MNB Szerkesztőség és a KFKK rovására hoztuk létre legutóbb).

A jelen tanulmányban vázolt feladatok elvégzéséhez (és a nélkülük is jelentkező kapacitáshiány pótlására) 10–15 fő szükséges. Ekkora létszámmennyiséget az egyes részlegektől „ellopkodni” nem lehetséges, ehhez egész feladatkomplexum feladására, egész részleg (osztály) megszüntetésére és a felszabaduló munkatársak átcsoportosítására lenne szükség. A magunk részéről ilyen feladatkomplexumot nem tudunk megjelölni, anélkül, hogy a könyvtári rendszer ellátása ne csorbulna.

Pénzügyi feltételek

Számítástechnikai feladatok: Jóllehet az e célra fordítható keretek — hála a Könyvtári Osztály megértésének — folyamatosan, dinamikusan növekedtek (jelenleg összesen mintegy 2 millió forintot biztosít ilyen címen a költségvetés), ma már alig fedezik az üzemeltetési költségeket (a kumulációk gépi futtatását már nem), a folyamatosan szükséges számítástechnikai fejlesztés költségeire nem jut belőlük. Az utóbbiakat oly mértékben vagyunk képesek végeztetni, amennyire egyéb forrásokból fedezetet tudunk rá teremteni.

Az elmondottak tükrében nyilvánvaló, hogy nincs jelenleg fedezetünk (hogyan csak a nagyobb munkákat említsük)

— az MNB—KB adatbázisának átszervezésére (milliós nagyságrendű megrendelés),

— az NPA adatbázis létrehozási előkészületeinek folytatására (ugyan csak milliós nagyságrendű megrendelés).

A közelmúltban kifejlesztett TS—51 intelligens terminált ugyan használatba vettük, az SZKI-val a vonalkapcsolat is működik, vétek lenne

azonban lemondani azokról a lehetőségekről, amelyeket éppen a gép „intelligens” volta kínál. A további fejlesztések keretében lehetővé kell tenni

- az ún. „maszkos” adatrögzítést (adatlapok helyett a gép kiírja ernyőjére az összes mezőt, almezőt, a rögzítőnek csak ezek tartalmát kell kitöltenie),
- további felhasználói programok kidolgoztatását (ISBN, ISSN azonosítók helyességének, kötelező mezők meglétének automatikus ellenőrzése),
- az MNB Szerkesztőség munkájához használandó segédletek (testületi szerzők, többkötetes művek, személynevek stb. adatainak) a TS—51 memóriájában való tárolását, kiíratását,
- az „előzetes” (az imprimatúrapéldányok alapján készített, később a megjelent könyv adataival kiegészítendő) leírások helybeli kiíratását,
- a gép párbeszédes üzemmódban való működtetését.

Mint hogy a TS—51 minderre alkalmas, a kisebb-nagyobb fejlesztéseket a szolgáltatások színvonalának emelése és nem utolsó sorban költségeik jelentékeny csökkentése érdekében (az esetek többségében a „nagy” számítógép igénybevételének elkerüléséről van szó) feltétlenül szükségesnek tartjuk. Összköltségük becslésünk szerint néhány százezer forint, a fejlesztések fokozatosan is elképzelhetők.

Kellemes gondunk az UNESCO támogatással megkapott és most megérkezett második, „FACIT” típusú intelligens terminálunk adaptálása (magyar jelszavakra való átállítása), üzembehelyezése, a TS—51-gyel való összekapcsolása és távlatilag a KSH Számítóközponttal való vonalkapcsolatának kiépítése. Eddigi tapasztalataink szerint ennek költsége ugyan csak néhány százezer forint.

A két kiszzámítógép továbbfejlesztésére sem költségvetési (a szoftvermunkákra), sem beruházási fedezetünk nincs. Az OSZK korábban kisebb beruházási igényekre rugalmasan felhasználható saját „fejlesztési alapja” — a szerződéses munkákra idén kiadott új rendelkezés rendkívül előnytelen szabályozói miatt — gyakorlatilag megszűnt.

Számítástechnikai munkáink mennyiségi fejlődése és a fejlesztéseink eredményeként felmerülő új minőségi igények a külső számítástechnikai bázisok térítéses igénybevételét hovatovább anyagilag mértéktelenül megrágítják, anélkül, hogy a külső számítógépekkel kezelt adatbázisaink szükségleteinknek megfelelő rugalmasságú használata biztosítható volna. A továbbfejlődés elkerülhetetlenül szükségessé teszi saját vagy más szervezet gondozásában levő, de díjtalanul használható és távlatilag is rendelkezésünkre álló számítógép rendelkezésünkre bocsátását. A szóban forgó számítógép kapacitására, egyéb szükséges jellemzőire vonatkozó adatokat az NPA adatbázis programjainak kidolgozását követően kell meghatározatnunk, számítástechnikai szakértők eddigi becslése szerint feltehetőleg egy „TPA” típusú „kis-közép” gépnek megfelelő berendezés elegendő lenne.

Mind nagyobb gondot okoz a szoftver-fejlesztés, nemcsak a jelentős költségek, hanem megbízásaink teljesítésének nehézkessége, állandó elhúzódása miatt is (SZKI). A növekedő feladatok elkerülhetetlenné teszik, hogy

fokozatosan „házilag”, saját programozókkal oldjuk meg a szoftver-fejlesztéseknek legalább egy részét. Optimálisnak egy olyan önálló részleg kialakítását véljük az OSZK-n belül, amely — lehetőleg saját számítógép birtokában — rendszerszervezői, programozói illetőleg üzemeltetési csoportból tevődne össze, és amely az OSZK valamennyi számítástechnikai feladatáért felelősséget viselne.

Beruházás: A törökbálinti beruházás (tárolókönyvtár) befejezésének a jelen pillanatban nincs akadálya, az állványozás költsége (az Operaház által igénybe nem vett „fél” részre) biztosított.

A beruházásokról szólva ismételten meg kell említenünk azokat a beruházási igényeket, amelyek kielégítése reprográfiával foglalkozó üzemünk technológiájának sürgős felújításához, kiegészítéséhez szükséges.

Kiadványok: Költségvetésben biztosított kiadási lehetőségünk csak a kurrens kiadványokra van (a kétévenként kiadandó *Külföldi időszaki kiadványok a magyar könyvtárakban* c. lelőhelyjegyzék legutóbbi kötete azért késett, mert nem volt fedezet a nyomdába adására.) Semmiféle intézményesített (költségvetésben biztosított) fedezetünk nincs a retrospektív bibliográfiák tetemes nyomdai költségeire. Hasonlóképpen nincs fedezet az esetenként szükségessé váló egyéb kiadványok (ilyen volt a legutóbb a *Könyvtárközi kölcsönzési útmutató*) előállítási költségeire.

Külső feltételek

A magyar könyvtáraknak sohasem volt erős oldala az együttműködés-készség, az utóbbi években azonban a helyzet további romlása tapasztalható. Ennek okai:

a) a minisztériumi — ágazati — irányítás tartamának megváltozása: amíg korábban a Könyvtári Osztály könyvtártani-szervezési kérdésekkel is erőteljesen foglalkozott, addig a legutóbbi években működése az irányítási-koordinációs teendőkre koncentrálódik. Ez a — csak helyeselhető — változás azonban azzal a következménnyel járt, hogy a „módszertani” (jobb szó helyett e kifejezés használatára kényszerülünk) irányítás szintjén bizonyos vákuum keletkezett: szervezői támogatás hiányában a hetvenes évek második felében kiadott új jogszabályok nyomában nem bontakozott ki az együttműködési körök szervezete, tanácstalanság tapasztalható az új leírási (és ehhez kapcsolódó) szabványok alkalmazása terén, a katalógusok továbbfolytatása vagy lezárása ügyében stb.

b) Hozzájárul mindehhez az OSZK és a KMK közötti viszony tisztázatlansága, a munkamegosztás koordinátlansága. Meg kell jegyezni, hogy e tekintetben nem személyi, még kevésbé hatalmi kérdésekről van szó, hanem olyan valós problémák megoldatlanságáról, hogy például az új szabványok bevezetésének, elfogadtatásának problematikájáért melyik szervezet felelős (a KMK tudomásom szerint inkább csak a közművelődési könyvtárak vonatkozásában tesz lépéseket ebben az irányban), ki és mit tegyen az együttműködési körök ésszerű határokon belüli feltámasztásáért stb.

c) Az egykor az államigazgatási rendszer „leképzésével” kialakított hálózati rendszer szükségszerű bomlását az államigazgatás felső szintjén történt nagyszabású változások (az ipari tárcák összevonása, például) meggyorsította, fokozta. A következmény: a „módszertani” vákuum kibővülése, annál is inkább, mert a könyvtári rendszer koordinációs központjai az új helyzetnek megfelelő új módszereket csak most kezdik kibontakoztatni (OMIKK).

d) És végül (de távolról sem utolsó sorban): a könyvtárosképzés gondjai — és feltehetőleg a fluktuáció következtében is — leromlott a könyvtárakban egyes alapvető könyvtári folyamatok színvonala (elsősorban, mint ez az OSZK-nak küldött leírásbejelentések, könyvtárközi kölcsönzési kérésekből kitűnik: a feldolgozásé és a bibliográfiáé). Valóságos „ördögi spirál” alakult ki: az OSZK központi szolgáltatói részlegeihez (például: központi katalógusaihoz) beérkező hiányos vagy rossz leírások lelassítják e részlegek munkáját, fokozzák a hibalehetőségeket, ezt tapasztalva az e központi szolgáltatásokat igénybe vevő (esetleg épp a gyenge leírást beküldő) könyvtárak elmarasztalják a központi szolgáltatást, felesleges rossznak tartják. És a legközelebb még kevesebb gondot fordítanak a leírások minőségére...

A megoldások kézenfekvőeknek látszanak: oktatásra, továbbképzésre, szervezőmunkára lenne szükség, megfelelő munkamegosztásban. A szükséges döntések előkészíthetők, az OSZK-nak azonban nincs munkaerőtartaléka (lekötetlen szellemi kapacitása sem) a fentiekből esetleg ráháruló tenni-valók elvégzésére.

Az igazi (mert jövőbemutató) megoldást a koordinációs központok szervezési és számítástechnikai lehetőségeire támaszkodó országos munkamegosztás kialakítása jelentené, legalábbis a központi katalógusok, a könyvtárközi kölcsönzés vonatkozásában. Az OMIKK könyvtári vezetőivel folytatott tárgyalásaink eredményeként egy olyan folyóiratbejelentési rendszer körvonalai bontakozódnak, amelyben országosan egységes adattartalmú jelentőrendszer keretében a műszaki könyvtárak bejelentéseiket az OMIKK-hoz juttatják el. Itt történik — szükség esetén az OSZK adattárának megkerdezésével is — a bejelentett adatok ellenőrzése, feldolgozása, gépbe táplálása. A munka továbbfolytatásaként:

- a nemzetközi adatszolgáltatásokból nyert, mágnesszalagos rekordokból a műszaki területre vonatkozókat az OSZK és OMIKK rendelkezésére bocsátja,

- az OMIKK a nyilvántartásaiban levő — további — külföldi folyóiratait az OSZK-nak átadja,

- az OMIKK-nak gépben tárolt információk formájában rendelkezésre állnak a műszaki terület kurrens folyóiratainak adatai, lelőhelyei, gyors lelőhelyjegyzéket állít össze belőlük,

- az OSZK saját — valamennyi szakterületre, diszciplínára kiterjedő — automatizált folyóiratregisztrációjához mágnesszalagok formájában megkapja és felhasználja az OMIKK által begyűjtött, feldolgozott és számítógépre vitt folyóirat- és lelőhelyadatokat.

Ezt a modellt lehetne és kellene az erre vállalkozó többi koordinációs központ, egyéb nagykönyvtár (egyetemi központi könyvtár) esetében is

alkalmazni. Kézenfekvőnek látszik az Agroinformnak első lépésként való bevonása. A már kialakított együttműködés az együttműködő könyvtárak közötti vonalkapcsolatok létrehozásával szűkkörű on-line hálózattá, az együttműködő nagykönyvtárak és a saját jelentő hálózatahoz tartozó jelentő könyvtárak közötti vonalkapcsolatok kialakításával pedig széles körű on-line hálózattá fejleszthető.

Lényegében ugyanez lenne alkalmazható a külföldi könyvek vonatkozásában is. Tisztában kell lennünk azonban azzal, hogy e rendszerek csak a fontosabb (jól működő, szolgáltatóképes) könyvtárak halmazát ölelhetik fel, periferikus könyvtárak bevonása nehézségekbe ütköznék. A rendszerek megvalósítása — megfelelő tervek, programok elkészítése után — központi támogatást igényelne.

СИСТЕМА СЛУЖБ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БИБЛИОТЕКИ ИМ. СЕЧЕНИ. ПОЛОЖЕНИЕ И ЗАДАЧИ ДО КОНЦА ДЕВЯНОСТЫХ ГОДОВ

П. ЗИРЦ

Статья готовилась с той целью, чтобы отразить результаты, достигнутые национальной библиотекой со времени 3-ей Венгерской библиотекovedческой конференции 1970 г. в области развития системы служб, а также с тем, чтобы наметить дальнейшие задачи и обрисовать условия их осуществления. В соответствии с этим рассматриваются задачи, связанные с библиотечной информационной системой, национальной системой регистрации документов, национальным оборотом документов, а также с различными техническими службами центрального характера. Автор, помимо двух основных программ (создание Базы данных национальной периодики и развитие автоматизированных производных служб библиографии книг Венгерской национальной библиографии), освещает в соответствии со скромными внешними и внутренними возможностями минимализированные задачи развития или альтернативные решения во всех других сферах служб. Вместе с этим, принимая во внимание возрастающее значение защиты фонда, автором высказывается предложение о самостоятельном плане научных исследований в области этих проблем.

(Написанию данной статьи предшествовала длительная подготовительная работа; внутренними и внешними сотрудниками были проведены предварительные исследования. Настоящая статья представляет собой их синтез.)

*Néhány javaslat a magyar nemzeti bibliográfia
és a központi katalógusok rendszerének 1990-ig szóló
továbbfejlesztésére*

FUTALA TIBOR

A dolgozat tárgyának megközelítéseként, nehogy túlzásokra ragadtassam magam, egy pár közismert tényt kell felsorolnom:

— Hazánk területe alig haladja meg a 93 ezer négyzetkilométert lakossága a 10 és fél milliót. Fővárosa felé mennek az utak és a vasutak. Feltételezhető, hogy a közeljövőben a posta is korszerű — hibátlanul és gyorsan működő — „hírközlő utakkal”, azaz távközléssel hálózza be ezt a területet.

— A magyarok jó egyharmada határainkon kívül él. „A Szovjetunió kívül Európa népességének csupán mintegy 2 százaléka, 40 milliónyi kisebbségének viszont több mint 10 százaléka magyar”¹. És van még ezen felül — talán egy milliónyi lélekkel — a nyugat-európai és Európán kívüli magyar diaszpóra.

— Olyan könyvtárunk, amely az Országos Széchényi Könyvtárnak a magyar nemzeti bibliográfia és a központi katalógusok rendszerének továbbfejlesztésében érdemi partnerévé is tud válni, mindössze 35 ha van (közéjük számítottam a korábban „általános gyűjtőkörű országos jellegű tudományos könyvtárak”-nak nevezett könyvtárakat, valamint a megyei könyvtárakat).

— Azon könyvtárak számát, amelyeket a kk-szolgáltatások vitelében ún. jelentő könyvtáraknak érdemes számításba venni, legfeljebb 600-ra teszem.

— Az itt szóba jövő központi szolgáltatások, különösen azok egy részének fogyasztói szféráját — fokozatos fogyást feltételezve — 8–10 ezer intézményre becsülöm, miközben úgy vélem, hogy meghatározott szolgáltatások fogyasztásában növekedni fog az „utcán át”, tehát a nem könyvtári közvetítésű forgalom.

— Végül van az NTMIR és az UNISIST, illetve a belőlük kifutó sok olyan vezetékszál, amelyhez az országos központi szolgáltatásoknak kapcsolódniuk kell és/vagy érdemes.

A felsorolásból — remélem — joggal vonhatók le az alábbi következtetések:

— Az Országos Széchényi Könyvtárnak az adott nagyságrendek és műszaki lehetőségek mellett a szóban forgó központi szolgáltatások tekin-

1. Für Lajos: *Nemzetiségi kérdés, nemzetiségstudományi kutatások.* = *Valóság.* 1982. 1. sz.

tetében meg kell őriznie nem hogy a hegemoniáját, hanem kizárólagos szerepkörét. Ez — persze — nem jelenti azt, hogy elzárkózzék az erre alkalmas két-három tucatnyi könyvtárral való együttműködés elől, ám ez ne esetlegesen bontakozzék ki, hanem egy eleve meghatározott-kidolgozott rendszerbe illeszkedjék. És továbbmenve: még látszatát se keltse bizonyos nemzeti könyvtári feladatok elhagyásának, hanem ellenkezőleg, lényegénél fogva legyen integratív.

— A nemzeti bibliográfiai és kk-szolgáltatások inputjának — egyiket sem elhanyagolva — három forrásból kell táplálkoznia, úm. a hazai dokumentumterméskből (beleértve a csak mikrohordozón közzétett dokumentumokat, a hanglemezeket, a magnókazettákat, sőt talán már a videokazettákat is!), a hungarikákból, valamint a hazánkba behozott és könyvtári állományként kezelt külföldi dokumentumokból.

— E központi szolgáltatások keretében előállítható produktumok piacát gondosan fel kell mérni, majd a gazdaságossági követelményeknek is megfelelően kell beszerezni (kiegészíteni) a kereslet kielégítésére alkalmas gépi berendezéseket. E közben nem szabad megfeledezni azon berendezések megvásárlásáról (bérlet útján való biztosításáról) sem, amelyek üzembiztossá teszik a szóban forgó produktumok szolgáltatását.

A nemzeti könyvtárnak — nem árt figyelmeztetni rá — a központi szolgáltatások színvonalát és gyorsaságát illetően nagy felelőssége van. Akarja-nem akarja, a szakmai közvélemény e szolgáltatásokat szigorúbban ítéli meg, akárcsak a szélesebb közvélemény a papot, ha hivatásában mulasztást követ el, vagy az orvost, ha nem nyújt idejében első segélyt.

Központi szolgáltatásainknak az optimum felé való makacs közelítése mindenképpen számítógépes vagy számítógéppel segített technológiákat feltételez. De van-e rájuk esélye az Országos Széchényi Könyvtárnak? Meggyőződése: van, mégha országunk gazdasági nehézségeiről elég sok információval rendelkezem is. Mindenesetre több, mint amennyi a III. országos könyvtárügyi konferencia ajánlásaiból a 70-es években realizálódott. S mind ezt nem azért hiszem, mert a IV. országos könyvtárügyi konferencia ajánlásaiban e tekintetben ismét kiteljesített követelményeket olvashatunk, hanem mert

— az Országos Széchényi Könyvtár az MNB Könyvek Bibliográfiájának számítógépesítésével és egyéb megkezdett számítógépesítési terveivel máris bizonyított: tud és akar előre haladni;

— az ország számítógépi potenciálja és kultúrája időközben nagyokat lépett előre, s e lépései a közeli években várhatóan fel is gyorsulnak;

— az ágazati irányításban megtörtént ez a nemzedékváltás, amely feltétele az ilyen tervek és programok szeriőzebb kezelésének, kitartó támogatásának, illetve a megvalósításukhoz szükséges „emberfők” és gépek előteremtésének.

1. A MAGYAR NEMZETI BIBLIOGRÁFIA RENDSZERE

E dolgozat értelmezésében minden olyan dokumentum beletartozik a nemzeti bibliográfia illetékességébe, amelyet típusától és hordozójától függetlenül

— Magyarország területén „sokszoroztak” (területi hungarika), külföldön magyar nyelven (nyelvi hungarika), idegen nyelven, de magyar szerzőtől (szerzői hungarika) és/vagy magyar vonatkozással jelentettek meg (tárgyi hungarika),

— és amely meghatározott közlésmennyiséget tartalmaz. (Belátom, emlékezve Csűry István e tekintetben kifejtett elméleti-erőfeszítéseire is, az e küszöbben való megegyezés a legnehezebb.)

Ebből következik, hogy a nemzeti bibliográfiát — mint rendszert — szelektívként nem tudom elfogadni, miközben elismerem, bár a számítógép lehetőségeit tekintve, mind kisebb mértékben, hogy e „bibliográfiai massa” egyes részhalmozainak külön és sajátos kezelése — az ún. „önfeltáró kezelésig” bezárólag — indokolt.

Rövidre fogva: a nemzeti bibliográfiával kapcsolatos követelményként a mind teljesebb, a reális kereső kérdések mindegyikére válaszolni tudó és mindinkább az integráltság felé haladó (végső soron: az integráltság reális mértékét elérő) adatbázist (adatbázisokat) szeretném célul megszabni egyfelől, másfelől pedig az e bázisra (bázisokra) telepíthető változatos szolgáltatási rendszert, amelyből nem hiányozhatnak az „egészen testre szabott”, tehát az egyedi szolgáltatások sem.

Ezt követően konkrétan is hadd szóljak az MNB különféle adatbázisairól (fájljairól), illetve a belőlük nyújtandó szolgáltatásokról.

1.1 A könyv-fájl és szolgáltatásai

Ez a fájl tartalmaz

— (műfaji és hordozói diszkrimináció nélkül) minden Magyarországon megjelent könyvet és brosúrárt, illetve kurrensen bővül vele,

— minden nyelvi, szerzői és tárgyi hungarikának minősített könyvet és brosúrárt, illetve kurrens módon bővül vele,

természetesen a maximális teljességű és pontosságú bibliográfiai leírások formájában. (Nem tudom biztosan, hogy külön fájlra kell-e „nyitni”, ha pedig nem, érdemes-e néhány olyan dokumentumféleségnek, mint amilyen a hanglemez, kotta, térkép, a kazetta. Mindez azonban nem módosítja e fájl gazdagsága iránti igényemet.)

Hogy miként lehet ezt a bibliográfiai adatgazdagságot teaurálni, azaz milyen úton-módon kellene e fájlra szervezetszerűen fel-feltöltekeznie a szóban forgó dokumentumtermés új és új rekordjaival, arra nézve ajánlatom

— a CIP megvalósítása a Magyarországon kiadott dokumentumok vonatkozásában, ha erre a könyvtár-, könyvkiadás- és belügyi (nem hivatalos kiadók és sokszorosítók!) „ágazati irányítás” hajlandó lenne össze-

szedni minden erejét és szigorát. Jó és gyors CIP működik pl. Kanadában.²

— a szalagcserék gyakorlata a nem magyarországi dokumentumok vonatkozásában, olyan ütemben, amelyben lehetőség nyílik e cserékre. (Addig marad a szokott figyelés!)

Meglehet, hogy a hungarika könyveknek nem külön fájlba való szervezésére tett javaslatom — a közismert politikai és ideológiai kontroverziák miatt — némi „ridalmat” kelt, de ennek ellenére is „egybeszervezve” szeretném a kétféle termés rekordjait látni, nem utolsósorban a mind jobban kibontakozó hungarológiai kutatások jobb alátámasztása érdekében.³ És különben is: ez még csak adatbázis, amiből azt hívhatok le, amit akarok.

A CIP bevezetésével kapcsolatos javaslatomnak az MNB-szolgáltatások további gyorsítására és — talán — még hézagtalanebbá tételére való alkalmasságán túl az ad még külön jelentőséget, hogy nevelné a nagyközönséget az új bibliográfiai leírások megszokására és értelmezésére.

Milyen legyen e fájlnak a szolgáltatás-kínálata, illetve felkínálkozása egyedi hasznosítás céljából? Nagyjából a következő:

a) Mindenekelőtt ki kell „adnia” magából az időszakos és kumulált kötelespéldány-szolgáltatási statisztikákat, amelyek — szerződés, megegyezés alapján — akár a könyvkiadási statisztika funkcióit is betölthetnék.

b) Az MNB—KB kéthetes füzetait 1990-ig még bizonyosan fenn kell tartani, de az alábbi változtatásokkal:

— ne negyedévenként közölje függelékben a térképeket, atlaszokat és szöveges hanglemezeket, hanem minden füzetében,

— az egyes füzetek — mutató kérdése az egész — vállalják a bibliográfiai bibliográfiáinak kimutatását is,

— az egyes füzetek integrálják magukba a tankönyvek és a *Külföldi Magyar Nyelvű Kiadványok* rekordjait, amit — terjedelmi szempontból — minden nagyobb nehézség nélkül „elviselnek”,

— mondjon le az MNB—KB a gyűjteményes kötetek analitikus feltárásáról meg az új indulású időszaki kiadványok leírásáról, illetve ezt a funkciót utalja át az időszaki kiadványok bibliográfiája és az MNB—IKR fájlok hatáskörébe (l. ott).

Ha az MNB *Zeneművek Bibliográfiája* sorozata egyelőre (nem tudom, meddig) fenn is maradna, s ha az éves *Magyar Könyvészetek* helyett a kéthetes füzetekhez éves indexet lenne célszerű kiadni, máris több eddigi elem iktatódnék ki a kiadványrendszerből.

A teljes anyagot öt és/vagy tíz évenként kellene kumulálni (függően a rendelkezésre álló tárolási kapacitástól). Ezután a mágneses hordozókról az anyagot le lehetne törölni, mivel a továbbiakban már megbízhatóan konzerválódna papírhordozón. A kumulációknak lehetne, illetve: jó lenne, ha lenne COM-fiche változatuk is.

2. *National Library News*, 1981. 9—10. no. 7—9. p.

3. *Vö. Látóhatár*, 1982. májusi sz. 174—192. p.

c) Az MNB—KB mellett — ugyanezen fájlból táplálkozva — fenn kellene tartani az *Új Könyveket*, a nemzeti bibliográfiai rendszer ajánló bibliográfiai változataként. Bibliográfiai leírásai — az előző kiadványok közölte teljes változatokhoz képest — rövidítettek, mondhatnám: katalógus-pragmatikusak lennének, s mint ilyenek ellátnák a következő — a d) alatt tárgyalt — szolgáltatás „szedéstükrének” funkcióját is. Mindazonáltal az *Új Könyvek* tartalmát a jelenlegihez képest bővíteni kellene,

— legalább a vezető információs intézmények kiadványainak bibliográfiai leírásával,

— az av-dokumentumok bibliográfiai leírásával és — persze — annotálásával, ami esetleg maga után vonja a kiadvány címének megváltoztatását. Mindenképpen szükséges, hogy az UK is regisztrálta anyag rekordjai az ajánló jelzéseket — mint keresési szempontot — tartalmazza.

d) A c) alatt említett bibliográfiai leírásokból, amelyek az új leírási gyakorlat kialakításában valamiféle standardizáló szerepet játszanának, állna elő a nemzeti bibliográfiai rendszer katalóguscédula szolgáltatása. Ez lenne az utolsó tömeges szolgáltatás, bár ezen belül a legtömegesebb, s nyilvánvalóan a Könyvtárellátóval való kooperációban valósulna meg, mint az eddigi, számítógéppel nem támogatott, azaz hagyományos szolgáltatás.

e) Az egyedi — vagy mondjuk inkább: exkluzív — szolgáltatások a következők lehetnének:

— megrendelésre különféle listák kiírása, ahol keresési szempontként szerző, közreadó, kiadó, tárgy, földrajzi szempont, meghatározott korszakra vonatkozás, feldolgozási színvonal stb. egyaránt és különféle konfigurációban szerepelhet, ami felvetheti az eddig felhalmozódott adatbázis lekérdezhetőségi ismérveinek ismételt ellenőrzését;

— a mágnesszalagos szolgáltatás akár kurrensen, akár retrospektíven, aminek csak korlátozott piacot jósolok (a már említett 35 nagykönyvtár, a szalagcserére berendezkedő külföldi nemzeti és egyéb könyvtárak), miközben itt is inkább a rész-szalagok iránti igény lesz a számottevőbb. Tehát az adatbázis lekérdezhetőségének optimalizált volta ebből a szempontból is követelmény;

— azt hiszem, hogy legalábbis a magyar nagykönyvtárak a mágnesszalagok előfizetésénél szívesebben élnek majd (majd, ha saját feldolgozó munkájukat sikerül számítógépesíteniük) az adatbázis közvetlen lekérdezésének a lehetőségével, illetve az adatbázisban található rekordoknak a saját fájljaikba történő „átrendelésével”. CIP-ajánlatom ebből a szempontból különösen fontosnak látszik.

E szolgáltatások felsorolása után — megismételt szólamként — hadd utalok ismét az előzetes gazdaságossági számítások és a piackutatás fontosságára. E szolgáltatásoknak ha nem is hic et nunc, de mindenesetre hic et cras kell működniük. S jórészt nem a devizaövezeti külföldiek számára.

A hazai könyvtárak az Országos Széchényi Könyvtárnak eddig felsorolt erőfeszítéseit legfeljebb szurkolva — biztatva-aggódva-kifütyürészve — követhetik, mint valamilyen trapézmutatványt. Ha valaki e tekintetben

igazán segíthet a nemzeti könyvtárnak, az inkább a könyvkiadás és a könyvkereskedelem, annak is a könyvtárellátó ága. Könyvtárközi részvételt mindössze két szektorban tudok elképzelni:

— némely nagykönyvtár meghatározott országok vonatkozásában vállalhatná a hungarika-figyelést, aminek szervezetszerűvé tételében élete alkonyán Szentmihályi János oly magányosan fáradozott;

— a koordinációs és a hálózati központok intenzívebben propagálhatnák a szolgáltatásokra való előfizetéseket.

1.2 Fájlok és szolgáltatások az időszaki kiadványokra és repertorizálásukra

Itt már gyorsabban haladhatok, mivel a nemzeti bibliográfia kiterjedésével-tartalmával kapcsolatos állásfoglalásomat korábban már kifejtettem, s ez az időszaki kiadványok területére is — mutatis mutandis — érvényes kell hogy legyen.

Az időszaki kiadványok vonatkozásában két adatbázis kialakítására és folyamatos karbantartására-bővítésére van szükség, úm. a kurrens időszaki kiadványokéra és a repertóriuméra.

1.21 A kurrens időszaki kiadványok adatbázisa

Ennek — az összes életjelenség regisztrálását feltételezve — tartalmaznia kell

- minden Magyarországon kiadott időszaki kiadványt;
- minden külföldön megjelenő magyar nyelvű időszaki kiadványt;
- minden külföldön megjelenő idegen nyelvű időszaki kiadványt, amelynek főprofilja /tárgya/ magyar vonatkozású.

Részint az Országos Szécsényi Könyvtár erőfeszítéseiből, részint pedig az ISDS-szalagok hasznosítása útján kell „előállnia”. (A hazai munka elvégzését egyébként éppen az ISDS-ben való részvételünk írja elő.)

Hozzáférhetőségét a következő outputoknak kellene biztosítaniuk:

- a jelenlegi fejlettségi fokon: két évenként teljes lista, a két év közé eső években változáslista, megrendelésekre kiiratások;
- egy fejlettebb fokon: közvetlen terminálos hozzáférés, mikrolapos vagy COM-kiadás, megrendelésre kiiratások.

A fájl igazi fontossága azonban a repertorizálási fájl létrehozásában való rásegítésben jelölhető meg, ui. úgy kell megszervezni, hogy belőle a forrásmegjelölések hozzá tudjanak rendelődni a repertorizált cikkek enélkül, illetve csak rájuk való utalással betáplált rekordjaihoz, azaz hogy ki tudják egészíteni őket. Ilyen megoldást alkalmaznak pl. az INSPEC új számítógépes rendszerében.⁴

4. Vö. *INSPEC Matters*, 1981. 6. no. 8. p.

1.22 A repertórium adatbázisa

Ha valahol, akkor éppen ezzel a majdani adatbázissal kapcsolatban valósulhat meg az informatikusok nagy álma: az egyszeri feldolgozás, többszöri felhasználás. És ha valahol, akkor éppen itt kell az Országos Széchényi Könyvtárnak érvelnie a számítógépes feldolgozás szükségessége és minél előbbi megvalósítása mellett.

Megvallom, én is azok közé tartozom, akik az MNB—IKR decentralizálását igen fanyalogva, sőt: dühösen fogadták, még ha nem is ragadtam azonnal tollat, illetve írógépet, hogy protestáljak. Szerencsére, ezt a KF-ben és a TMT-ben megtették helyettem mások. A dolog akkor sincs rendjén, ha történetesen eme akció feje fölé oda lehet rajzolni a kooperáció glorioláját, ami — mint tudjuk — hazánk könyvtárügyében meglehetősen ritka lehetőség. Ám félreértés ne essék: nem az a baj, hogy az Országos Széchényi Könyvtár meghatározott számú folyóiratot feldolgozási bizományba adott ki a különféle „nem társadalomtudományi” könyvtáraknak és információs intézményeknek, az még kevésbé, hogy ezek az intézmények vállalták ezt a feladatot. Ez még nagyon dicséretes dolog. A baj ott kezdődik, hogy a repertorizált anyag már sohasem kerül együvé, nem ad ki többé — legalábbis a folyóiratcikkek vonatkozásában — „bruttó nemzeti össztermék”-et. Másként fogalmazva: nem illesztődik bele egy átfogó — nemzeti szempontú — keresőrendszerbe. Ez a „megosztott” repertorizálás nem felel meg a decentralizált feldolgozás, centralizált tárolás követelményének. Tehát: amint az Országos Széchényi Könyvtár „meglátja az ígért földjét”, azaz a számítógépes feldolgozás lehetőségeit, azonnal hozzá kell látnia a repertorizálás reintegrálásához.

A repertóriumai fájlnak a következő források feldolgozására és tárolására kell berendezkednie:

- az 1.21-ben leírt időszaki kiadványok,
- az iménti körön kívül álló időszaki kiadványok hungarikái,
- a hazai gyűjteményes kötetek anyaga (ezt, mint korábban szó volt róla, az MNB—KB-től venné át, mint a feltárás mélységét tekintve ide kívánczoló dolgot).

Az outputok a következők lehetnének:

a) havi füzetes változat „nyílt” anyaggal, azaz a hazai cikkekkel, amelyeket a nem prohibált külföldi cikkek leírásai is kiegészítenének, ami annyit jelent, hogy az új repertórium (sőt: az új címet is kapott repertórium) nagyjából magába szívna a mostani Hungarika Irodalmi Szemle anyagát is;

b) negyed- és féléves mikrofilmlapos (COM-lapos) kiadás a teljes negyed- vagy féléves gyarapodmánnyal a tudományos kutatás használatára;

c) az a) és a b) alatti kiadványokhoz éves és ötéves kumuláció, de csak az indexek szintjén. A papírhordozón készítendő ötéves index-ről — nehezen kezelhetősége miatt — esetleg le is lehetne mondani, s helyette az öt évig tartó tárolási ciklusokat (pontosabban: mágneses hordozón való

tárolási ciklusokat) a ciklus teljes anyagát tartalmazó COM-lapos kiadással lehetne lezárni;

d) a diszkrét szolgáltatások iránt itt igen nagy érdeklődés feltételezhető. A legkevésbé fejlett forma a repertóriumí fájll esetében is a különböző szempontú kiíratás, a legfejlettebb pedig — bár ismét csak a 2—3 tucatnyi nagykönyvtárra vonatkozik — a terminálos hozzáférés, illetve az ez úton történő igénybevétele.

Úgy vélem, hogy a mostani állapot egészséges elemét, azaz meghatározott folyóiratok decentralizált feldolgozását továbbra is fenn kellene tartani, ám — a fejlettebb technológiából következően — most már terminálkapcsolat révén, miközben mini vagy kisszámítógépek (értelmes terminálok) közbeiktatására is gondolni kell a gazdaságosság követelményét kielégítendő!

Ugyanígy: a szóródó hungarikumok feltárását is lehetne együttműködésben végezni, ha ennek célszerű szervezete kimunkálást, az érdekelt könyvtárak körében pedig — az ágazati irányítás nyomatékait is szükség szerint bevetve — elfogadást nyer.

Azt hiszem, az újmódi repertorizálás tervezése közben fel fog vetődni az alkalmazandó keresőnyelv kérdése is. S ez megint csak fogas kérdés, amire választ itt nem tisztem adni.

Lehet, hogy a repertorizálás imént „megálmodott” fejlesztése 1990-ig még nem valósul meg. Az előkészületnek azonban itt az ideje.

2. A KÖZPONTI KATALÓGUSOK SZÁMÍTÓGÉPESÍTÉSE

A központi katalógusok mindmáig a „mindenkinek mindenkitől” fantarzmagória áldozatai: olyan lelőhelyadatokkal vannak tele, amelyekből a könyvtárközi kölcsönzési szolgáltatások céljából megbízható információra szert tenni nem lehet. Ugyan vannak némi információim arról, hogy az Országos Széchényi Könyvtár megkezdte a jelentő könyvtárak körének szűkítését, ám ezt az akciót az optimális kör — jómagam számosságát 600-ra becsültem — kialakításáig folytatni kell és be kell fejezni. (Azt, hogy az e körön túl beszerzett külföldi dokumentumok egy részét meghatározott idő múltán a nemzeti dokumentumvagyronba, azaz a „könyvtári könyvtárak” folyamatosan visszakereshető és szolgáltató állományába be lehessen építeni, tárolókönyvtári feladatnak tartom, amire pl. az Országos Műszaki Könyvtárban van némi remény. S talán másutt is.)

De központi katalógusaiknak csak egyik rákfenéje a parttalan bejelentés. Még egy másik is van. Ez nem más, mint a hazai könyvtárak hihetetlenül alacsony bibliográfiai leírási kultúrája, amelynek díszpéldányait részint a szakirodalomban (Fügedyné, Biegelbauer, Indalíné cikkeiben) vehettem szemügyre, részint pedig saját tapasztalatok alapján. Így pl. láthattam azokat a folyóirat-bejelentéseket, amelyeket az Országos Műszaki Könyvtár a műszaki koordinációs kör külföldi időszaki kiadványairól készülő jegyzékéhez megkapott. Az efféle élményekre való reagálást fogalmazta úgy Ady: „káromkodott vagy fütyörészett”.

2.1 Az országban fellelhető külföldi időszaki kiadványok adatbázisa

Úgy tudom, hogy — már csak az ISDS-ben meg az ezzel foglalkozó NTMIR-beli alrendszerben való részvételünk következtében is — a központi katalógusok számítógépesítése itt fog elindulni legelőször, sőt erre már a konkrét előkészületek is megtörténtek.

Értesültem arról is, hogy az Országos Széchényi Könyvtár vezető munkatársai más-más reményekkel vannak az ISDS szalagok hatékony felhasználhatóságát illetően.

Mindegy. Az azonban tény, hogy ennek az adatbázisnak kb. 15 ezer folyóirat lesz a tartalma, s ha megfogadják ajánlatomat: 600-nál nem több lelőhellyel.

Ezt az adatbázist kell az Országos Széchényi Könyvtárnak

- évenként aktualizálnia;
- belőle kétévenként nyomtatott jegyzéket kiadnia, illetve
- teljesítenie belőle a lelőhelyinformációkat.

Gondolom: a lelőhelyinformációk megadása még hosszú ideig kizárólagosan, majd azután is majdnem kizárólagosan helyszíni keresés, telefon, telex és levélbeli megkeresés útján fog történni. Ennek ellenére úgy kell tervezni, hogy előbb-utóbb a nagykönyvtárak közvetlen távhozzáféréssel is használni tudják ezt a műszert.

E műszer tökéletesítéséhez jelentős mértékben járulhatnának hozzá a koordinációs központok és/vagy a hálózati központok.

Ebbéli feladatukat abban látom, hogy még mielőtt az Országos Széchényi Könyvtár felkészül-felvonul e kk számítógépesítésére, a maguk hatókörében végezzék el, azokat a nyilvántartás-egységesítési gyakorlatokat, amelyek mintegy megtisztítanák a terepet az „előnyomulást” akadályozó tényezőktől vagy azok nagyobb részétől.

Erre — különböző regionális és szakterületi lelőhelyjegyzékek kiadásával — máris több példát találunk. Ezeknek azonban az a gyöngeségük, hogy a szerkesztő könyvtár és a bejelentő könyvtár kapcsolata csak eseti, azaz hiányoznak belőle a visszajelzések.

Ezt a hiányosságot kiküszöbölendő, az Országos Műszaki Könyvtár most próbálkozik — a már említett számítógépes együttműködési köri jegyzék kiadása révén, mellett, illetve „melléktermékeként” — e kapcsolat kiépítésével (az egyes könyvtárak állományának kiíratásának módszerével, illetve a kiírt listáknak az érdekelt könyvtár által való verifikálását és aktualizálását várva), illetve a műszaki könyvtárak azon körének meghatározásával, amely bizvást vehető „visszakereshetőnek és szolgáltatónak” (itt ugyancsak a listaküldés és a hozzá csatlakozó módszertani körlevél fog eszközül szolgálni).

Úgy vélem, hogy ezzel az unifikáló és „körmeghatározó” munkával mind a bejelentésre kerülő folyóiratok, mind pedig a bejelentésre érdemes könyvtárak országosan kb. fele részének erejéig az Országos Műszaki Könyvtár egy előrerendezettebb terepet tud felkínálni az Országos Széchényi Könyvtárnak nagyon gyorsan — 7 hónap alatt — összeállított és kiadott számítógépes jegyzékével, amelyben jelenleg 7300 folyóirat és 400 lelőhely szerepel.

2.2. A külföldi könyvek központi katalógusa

A számítógépes technológiára való áttérés — azt hiszem — itt várható a legkésőbbben. Nem azért, mintha ennek műszaki akadálya lenne, hanem mert e téren sok függ attól, hogy az egyes koordinációs központok nem vetemednek-e olyasmi megoldásokra, mint az OCLC, illetve annak valamiféle, COM-katalógusokkal kombinált változatára, miközben e kooperációba bevonnának minden valamirevaló gyűjtőkörileg illetékes könyvtárat.

Így öt-hat ilyen fajta egyesülésből olyan újra és újra kumulált katalógusokat lehetne kiadni, amelyek nemcsak a beérkezett külföldi dokumentumokat, hanem a magyarországi dokumentumokkal is „feldúsított” állományokat tartalmaznák különféle szempontú keresésekre alkalmassá téve. Persze: egyelőre a legtöbb koordinációs központban ehhez még hiányzik az előállító technika, a partnerként számításba jövő könyvtárakban pedig a „csatlakozási” és a „leolvasási” technika.

Az Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtárban mindenestre fel-felmerülnek az efféle elképzelések.

Ebből az következik, hogy amit a MNB—IFR-nél kárhoztattam (a „bruttó nemzeti termék” kimutathatatlanságára mint nemzeti bibliográfiai funkció-sértésre hivatkozva), azt a külföldi könyvek kk-regisztrálása vonatkozásában el tudnám képzelni. Így talán érdemes lenne gondolkodni azon, hogy a felemlített öt-hat „egyesülés” egyikének élére (mondjunk olyan „gyűjtőkörrel”, mint amilyen jelenleg az MNB—IFR-é) éppen az Országos Széchényi Könyvtár álljon, mégha itt el is kellene tekinteni a hazai könyveknek — mint az Országos Széchényi Könyvtár és a partner könyvtárak állományának — attól a „dúsító” funkciójától, amiről az egyéb szakterületek „egyesüléseivel” kapcsolatban említést tettem.

3. A SZÜKSÉGES FEJLESZTÉSEK ÉS BERUHÁZÁSOK

Amikor az ember, főleg egy középeurópai, a jövőről szólhat, szívesen elereszti a fantáziáját, még ha — mint én tettem — kezdetben köti is magát a valósághoz, illetve a belőle kikövetkeztethető lehetőségekhez.

A szóban forgó központi szolgáltatásoknak az a rekonstrukciója, amelyet ebben a dolgozatomban megpróbáltam elképzelni, még nagyfokú szerénységgel haladva is, sokmindent követel meg előfeltétellül.

Még a technikai berendezések előteremtése előtt, illetve e berendezések előteremtésével párhuzamosan is egy csomó előfeltételtől kell gondoskodni. E tekintetben vannak személyzetiek és vannak szervezésiek (a javasolt kooperációk „elfogadtatása”).

Ami a gépi berendezéseket illeti, nem érzem magam túlságosan kompetensnek. Az egész rekonstrukcióhoz mindazonáltal a következő berendezések beszerzését (meglétét) tartom szükségesnek:

- egy nagy számítógép meglehetősen nagy tárolókapacitással (háttértárolókkal) kiegészítve;
- több mini vagy kis számítógép (intelligens terminál);

- az adatbázisok lekérdezésére alkalmas terminálok;
- „hozzáférési” vonalak az adatbázisokhoz más könyvtárak számára;
- konvertált fájlokhoz szükséges berendezések;
- olyan reprográfiai és leolvasó technika, amely COM-termékek előállításához és használatához szükséges;
- jó minőségű printerek a megrendelt kiíratások teljesítéséhez, illetve bizonyos kötetkatalógusok előállításához (nem kell mindent fényszedőgéppel produkálni);
- valamiféle fényszedő-szerkesztő gép (pl. Wang típusú) a szélesebb körben terjesztett katalógus- és bibliográfiatermékek, illetve az Országos Széchényi Könyvtár egyéb kiadványainak előállításához.

Hogy azután ebből mennyi legyen az OSZK-tulajdonú berendezés, illetve mennyi a bérelt, az már a főhatósággal való tárgyalások és a főhatóság által biztosított lehetőségek kérdése. Általában azért kívánatos lenne, ha a könyvtárügynek egy központi komplett technikai bázisa alakulna ki, amelyen — természetesen — nemcsak központi szolgáltatásokat lehetne és kellene előállítani, hanem részben az OSZK egyéb feladatainak (pl. gazdasági ügyvitel), részben pedig bizonyos egyéb társulások feladatainak (pl. a nagyobb közművelődési könyvtárak számítógépes kölcsönzési rendszere) az ellátására is kapacitást biztosítani.

НЕКОТОРЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ ПО ПЕРСПЕКТИВНОМУ РАЗВИТИЮ (до 1991 г.)

СИСТЕМЫ ВЕНГЕРСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ БИБЛИОГРАФИИ И СВОДНЫХ КАТАЛОГОВ

Т. ФУТАЛА

Принимая во внимание масштабы страны, численность проживающих за границей в национальном меньшинстве венгров, особенности отечественной библиотечной системы и возможности международного сотрудничества, статья выступает с предложением об автоматизированном развитии системы венгерской национальной библиографии и сводных каталогов.

В связи с упомянутыми выше обстоятельствами, этой системе в основном следует централизоваться вокруг Государственной библиотеки им. Сечени и быть неотъемлемой от нее, что само по себе не исключает возможности осуществления частичных задач пригодным и подготовленным для этого крупными библиотеками (число подобных библиотек — около 35).

Венгерская национальная библиография направлена регистрировать материал, имеющий отношение к Венгрии (хунгарiku), любого географического, языкового, авторского и предметного профиля, причем независимо от его носителя. На основании такой базы данных, стремящейся к всеохватности, (хотя и делящейся на некоторые отдельные файлы, как например, книжный, журнальный или статейный), легко можно получить все те выходные данные (output), в которых есть необходимость: текущие выпуски, рекомендательные библиографические указатели, обслуживание посредством каталожных карточек, коммуляции путем вывода информации на микрофильм (COM), отдельные требования, обмен магнитными лентами, а позднее и непосредственное запрашивание базы данных.

Что касается проблематики сводного каталога зарубежных периодических изданий, то статья, рассматривая систему вывода информации (output), развивает ее до перспекти-

вы непосредственного запрашивания. До тех пор, пока Государственной библиотекой им. Сечени не будет создана такая автоматизированная база данных, допускается образование региональных и специализированных баз данных. Эти базы данных впоследствии войдут в сводный каталог зарубежных периодических изданий.

В отношении сводного каталога зарубежных книг статья допускает возможность большей децентрализации. А именно таким образом представляет суть дела, что каждая библиотека, являющаяся ведущей в одной из пяти-шести основных специальных отраслей, постепенно наращивая темпы, фиксирует в своем текущем списке новых поступлений расширение фондов всех более-менее значительных библиотек данной отрасли, а затем с соответствующими интервалами станет издавать кумуляции этих фондов путем вывода информации на микрофильм (СОМ). В дальнейшем же будущем и здесь возможно непосредственное запрашивание базы данных.

Az Országos Széchényi Könyvtár központi szolgáltatásainak szerepe és jelentősége a szakkönyvtárak tevékenységében

KOVÁTS ZOLTÁN

1982 elején felkérést kaptam az Országos Széchényi Könyvtártól, hogy mondjam el véleményemet arra vonatkozóan, hogy az ún. központi szolgáltatások miként segíthetnék leghatékonyabban a hazai szakkönyvtárak tevékenységét. Az alábbiakban vázolt javaslatokat az OSZK erre illetékes munkatársainak segítségével alakítottam ki.

A javaslat rögzítése előtt szükségesnek tartom három alapvető fogalom pontosabb meghatározását. Mégpedig

- a szakkönyvtárét;
- az országos szolgáltatások;
- a központi szolgáltatások

fogalmának körülírását a tanulmányra korlátozott érvénnyel.

Szakkönyvtárnak az olyan vállalati, kutatóintézeti, akadémiai vagy egyetemi könyvtárat tekintem, amely a legmagasabb szintű tudományos és műszaki információk terjesztését tekinti feladatának. Nem tekinthető szakkönyvtárnak az olyan könyvtár, amely középszintű ismeretterjesztő tevékenységet folytat, vagy az olyan vállalati, pl. szakszervezeti könyvtár, amely a szakmunkás szint információ-ellátásával foglalkozik.

Országos szolgáltatásnak azokat a szolgáltatásokat tekintem, amelyeket valamely országos jellegű tudományos szakkönyvtár a szakterületén működő egyéb helyi könyvtárak, kutatóintézeti és vállalati könyvtárak számára teljesít megfelelő térítés ellenében. Igénybevevőinek köre tehát az egész országra kiterjed, ezért tekinthető országos szolgáltatásnak. Korlátozza viszont felhasználóinak körét a szakterület.

A *központi szolgáltatások* éppen abban különböznek az előbb meghatározott országos szolgáltatásoktól, hogy igénybevevőik között különféle tudományágak szakkönyvtárai és azok olvasói egyaránt megtalálhatók. A központi szolgáltatásokat továbbá nemcsak a különböző szakterületekre specializálódott szakkönyvtárak, hanem a közművelődési és minden egyéb könyvtár is igénybe veszi. Csak példaként idézem a legfontosabbakat: a központi katalógusokat és a *Magyar Nemzeti Bibliográfiát*, valamint az arra épített szolgáltatásokat.

Ezek után megkísérlem közelítő pontossággal megfogalmazni, azt, hogy mit várnak a szakkönyvtárak az Országos Széchényi Könyvtár központi szolgáltatásaitól. Röviden: az egyetemes hozzáférhetőség és ennek logikus feltételeként az egyetemes számbavétel biztosítását. Az egyetemes hozzáférést legközvetlenebbül a könyvtárközi kölcsönzés segíti elő. Ezen a területen az elmúlt években igen alapvető, nagyjelentőségű pozitív változások következtek be. A részbeni decentralizáció igen rugalmassá tette a szolgáltatást. Erről a későbbiekben részletesen is kívánok szólni.

Bizonyos átmenetet jelent az egyetemes hozzáférhetőség és az egyetemes számbavétel között a központi katalógusok és lelőhelyjegyzékek használatának lehetősége és az ezek alapján nyújtott szolgáltatások. A telexen vagy telefonon kapott lelőhelyadat nagymértékben meggyorsította a könyvtárközi kölcsönzések átfutási idejét a régi, hagyományos módszerhez képest amikor a kérőlapok körözése hónapokig is eltartott. Ezzel szemben a lelőhely birtokában közvetlenül a célkönyvtárhoz küldött kérőlap kb. negyedére, ötödére csökkenti a várakozási időt. A szolgáltatás gyorsasága különösen az információigényes műszaki területeken fontos.

Az egyetemes számbavétel, mint az egyetemes hozzáférés logikai előfeltétele úgy értelmezendő, hogy ennek segítségével kívánja a felhasználó akár az információt közvetítő szakkönyvtár, akár annak valamely olvasója az információk minél nagyobb halmazát — azok között főleg a szabadszemmel olvasható adathordozón megjelenő információk halmazát — áttekinteni abból a célból, hogy belőle a hasznosnak feltételezetteket kiválogathassa.

Az egyetemes számbavétel termékei lényegében információvisszakeresést biztosító eszközök. Az Országos Széchényi Könyvtár tevékenysége szempontjából ezen a területen elsősorban a hazai könyvtermés számbavétele, a *Magyar Nemzeti Bibliográfia* szerkesztése a legfontosabb. A hazai egyéb dokumentumtípusok, mind pedig a nem magyar eredetű könyvek és egyéb információhordozók számbavételére más eszközöket kell a felhasználóknak, illetve az információközvetítő intézményeknek igénybe venniük.

Ezen a ponton kell tovább differenciálnunk a számbavétel fogalmát. Beleérttem ugyanis egyrészt a dokumentumok, publikációk nyilvántartásba vételét (hagyományos kifejezéssel: feldolgozását), és a nagyobb mélységű feldolgozást, a dokumentációs tevékenységet valamint az ezek alapján létrejött katalógusok, referálólapok, KWIC-indexek és egyéb (információvisszakereső) eszközök használatát, vagyis az információvisszakeresés műveletét is. A felhasználót — legyen az maga az olvasó, vagy a munkáját megkönnyíteni szándékozó információt közvetítő tájékoztató intézmény — elsősorban az információkeresés gyors és könnyű módja vonzza és érdekli. Az információ-visszakeresés viszont általában annál könnyebb, minél több munkát fektetett bele a segédeszköz előállításába az információt feldolgozó könyvtáros.

A *Magyar Nemzeti Bibliográfia* gépesítésére fordított erőfeszítéseket tehát a szakkönyvtárak csak abból a szempontból tudják értékelni, amennyiben elősegíti számukra a világirodalmi termés, a szakmai információhalmaz áttekintését. Érdekes tehát megvizsgálni azt, hogy mekkora hányadát teszi ki az áttekintendő információhalmaznak a *Magyar Nemzeti*

Bibliográfiában feldolgozott anyag. Ehhez természetesen a saját szakterületemből, a kémiából tudok számszerű adatot közölni. Egyik felmérésünkben — a hetvenes évek elején — azt tapasztaltuk, mintegy három- és félezer bibliográfiai adat feldolgozásából, hogy a kémiai információ-igényeknek gyakorlatilag pontosan kétharmad része, 65,6%-a a folyóirat-közleményekben fordul elő. A következő leggyakrabban használt dokumentumtípus a szabadalom és szabvány, amely az összes információk 22,8%-át, a kutatási jelentések 3,3%-át, a disszertációk 1,4%-át és a könyvek mindössze 1,1%-át alkotják a kémiai kutató-fejlesztő munkához szükséges információkat hordozó dokumentumtípusoknak.

Nem állítom, hogy a dokumentumtípusok aránya mindegyik szakterületen ugyanaz. Elképzelhető, sőt biztos, hogy a társadalomtudományok területén a könyvek jelentősége az előbbieknél lényegesen magasabb. Nem tagadható viszont, hogy mindenütt fennáll az igénye a könyveken kívül a nem könyvjellegű információhordozók áttekintésének és felhasználásának is. A „*Magyar Nemzeti Bibliográfia Könyvek Bibliográfiája*” tehát semmiképpen sem képes egymaga biztosítani az egyetemes hozzáférésnek az egyetemes számbavételtől várt feltételeit.

Lássuk az egyéb dokumentumtípusok számbavétele terén a szervezett központi szolgáltatásokat. A hazai kiadású folyóiratcikkek számbavétele terén végzett OSZK munka nem tekinthető központi szolgáltatásnak, tekintettel arra, hogy a *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Időszaki Kiadványok Repertórium*a nem valamennyi magyar folyóirat számbavételével készül, hanem csak a társadalomtudományi tárgyuak tartoznak a Széchényi Könyvtár hatáskörébe. A műszaki területen megjelenő folyóiratokat pl. az Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár dolgozza fel és jelenti meg *Műszaki Lapszemle* címen. Ezek szerint, a bevezetőben leszögezett nomenklatúra alapján a hazai folyóiratirodalom számbavételét nem központi, hanem országos szolgáltatásnak kell tekinteni.

Ennek ellenére a munkamegosztás igen célszerű és nem kárhoztatandó. Sokkal inkább kívánatos volna a területen burjánzó párhuzamosság megszüntetése. A műszaki területen ugyanis háromszoros párhuzamosság ismerhető fel hazánkban a közleménymélységben történő folyóiratfeltárás, dokumentáció területén. A vállalatokat, kutatóintézeteket kiszolgáló szak-könyvtárak igényesebb szakmai munkára törekvő része általában megszervezi az előfizetett 30–50, esetleg 100 folyóirat figyelését és a könyvtárat fenntartó intézmény profiljába való közleményekről kivonatokat készít, azokat házi referáló folyóiratként publikálja is. Megismétlődik ez a dokumentációs tevékenység az azonos minisztréumokhoz tartozó intézmények szakkönyvtárainál általában szélesebb folyóirat választékkal rendelkező ún. ágazati információs központoknál, amelyek — tudomásom szerint — egyetlen esetben sem foglalkoznak azzal, hogy összesítsék a szakmai felügyeletük alá tartozó intézményeknél készült dokumentációs kiadványok anyagát, hanem megismétlik gyakorlatilag ugyanazoknak a folyóiratoknak feldolgozását, dokumentálását, és adják ki a terméket ágazati referáló folyóiratként. Harmadszor ismétlődik ez a folyamat — most már az ágazatok fölötti, országos szinten — az Országos Műszaki Információs Központban, amely nem néhány, hanem néhány ezer folyóirat újra feldolgozását

végzi el és publikálja tudományágak szerint bontva a *Műszaki Lapszemlék* sorozatában. A magyar természettudományos és műszaki kutatások eredményét elkülönítve — a külföld számára — több idegen nyelven is közreadja az Országos Műszaki Információs Központ.

A külföldi folyóiratok tartalmától elkülönített magyar anyagot a műszaki tudományos területen magyarul semmiféle kiadvány nem foglalja össze. A társadalomtudományok területén megjelenő magyar folyóirat-közleményeket az Országos Széchényi Könyvtár dolgozza fel és jelenteti meg *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Időszaki Kiadványok Repertórium*a címmel.

Ha tehát a felhasználó a nem könyvjellegű kiadványok áttekintésére keres megfelelő segédeszközt, akkor az eddigiek alapján az Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár kiadványai biztosítják a legszélesebb körű kitekintést. Előnye ezeknek a kiadványoknak, hogy magyar nyelvű kivonatait közli a fontosabb külföldi folyóirat-közleményeknek. Az előnyöket sajnos hiányosságok is terhelik. Ezek egyike a kivonatok szakmai színvonalának gyengesége, második az átfutási idők nem kielégítő rövidsége, harmadik pedig a dokumentumbázis megengedhetetlen hiányossága, ha fenntartjuk a teljes számbavétel, az információk minél nagyobb halmazának áttekintésére vonatkozó igényünket.

Itt ismét a kémia területéről veszem a példát. Amikor a kémia szakterületének nemzetközi szintű referáló lapja, a *Chemical Abstracts* 14—15 ezer tudományos szintű szakfolyóirat közleményeinek referátumát közli ugyanakkor a hazai országos szintű dokumentációs tevékenységgel legfeljebb 1000—1500 kémiai profilú folyóirat áttekintése biztosítható.

A hazai dokumentációs tevékenység reménytelenségét jellemezhetjük azzal is, ha figyelembe vesszük a nemzetközi szervezetben dokumentációs tevékenységet folytató szakemberek számát és összehasonlítjuk azt a lehetséges magyar felhasználók létszámával. A *Chemical Abstracts* évi félmillió referátumát ui. közel 4000 docensi, professzori szintű szakember készíti, ugyanakkor Magyarországon a diplomás vegyészek száma nem sokkal haladja meg a hatezret. (Ez a szám a Magyar Kémikusok Egyesületének az 1970-es évek elején közölt adata.) Mindezeket a körülményeket figyelembe véve arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a legdrasztikusabban fel kellene számolnunk a hazai párhuzamos dokumentációs tevékenységet és a szakkönyvtáraknak a bibliográfiai számbavétel iránt támasztott igényeit, vagyis a szakmai világirodalom áttekintését a szakterületi munkamegosztásban működő nemzetközi dokumentációs intézmények kiadványaira kell alapítani. A hazai dokumentációs tevékenységet a hazai kiadványok feldolgozására kell összpontosítani, és ennek termékét kétoldalú szerződésekben biztosított módon a nemzetközi szervezetek részére átadni.

Az előbbi körülmények figyelembevételével természetesen teljesen át kell értékelni a *Magyar Nemzeti Bibliográfia* gépesítésének tíz-tizenöt év előtt megszületett koncepcióját. Ez a koncepció lehet, hogy írásban, egységes formában soha sehol meg nem jelent, de a könyvtáros közvélemény alapján és a hatvanas évek végén megjelent hazai könyvtáros szakirodalomból kielégítő biztonsággal és elég részletesen kielemezhető az, hogy mit

vártak el a hazai könyvtárak az Országos Széchényi Könyvtár központi szolgáltatásaitól, főleg a Magyar nemzeti bibliográfia gépesítésétől.

Ennek a korszaknak az irodalmában több közlemény hangsúlyozottan kiemelte, hogy a Magyar nemzeti bibliográfia gépesítésének csak akkor van értelme, a ráfordított hatalmas szellemi és anyagi munka csak akkor térül meg, hogyha csatlakozhat az IFLA által kezdeményezett Nemzetközi MARC Hálózathoz. Vagyis a gépi adathordozón átadott *Magyar Nemzeti Bibliográfia* megfelelő számú példánya ellenében cserébe megkapja a MARC Hálózat-hoz csatlakozott többi államok nemzeti bibliográfiájának azonos formátumú, géppel olvasható adattárát. A hatvanas évek második felének a gépi adatfeldolgozás terén elért eredményei azzal a reménnyel biztattak, hogy belátható időn belül lehetségessé válik a világ valamennyi jelentősebb könyvkiadással rendelkező országa nemzeti bibliográfiájának közös formátumban való hozzáférhetősége. Ez az egyetemes számbavétellel azonos értékű lehetőség biztosította volna a különböző profilú szakkönyvtárak gyűjtőköréhez tartozó művek folyamatos kiválasztását a MARC szalagokra alapított SDI jellegű központi szolgáltatások révén.

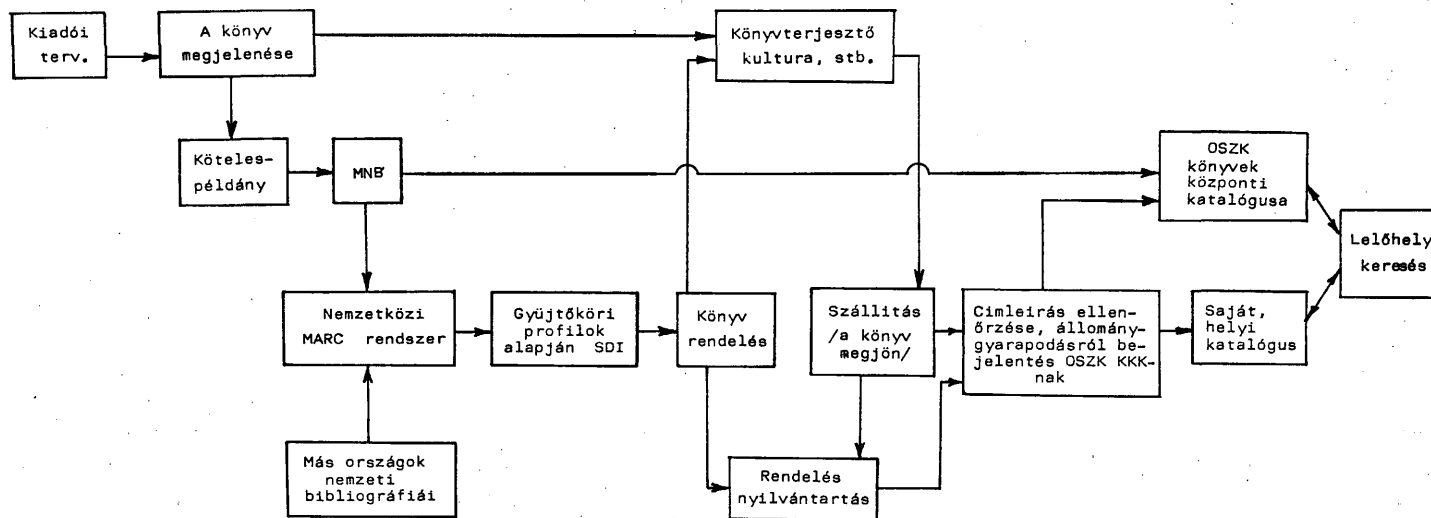
A korszerű szolgáltatások iránt érdeklődő szakkönyvtárak a MARC-szalagokra alapított központi szolgáltatásoktól remélték elsősorban a könyvbeszerzés hézagtalanságának biztosítását, olyan gépi outputként előállított előszerzeményezési jegyzékeket, amelyek már a könyvek megrendelésének időszakában a szakkönyvtár rendelkezésére állnak, és fölöslegessé teszik a rendelési lapok kitöltéséhez szükséges adatok különféle szórólapok, árjegyzékek, prospektusok és egyéb kiadványokból való összegyűjtését. Másodszor ugyanez a MARC-szalagról vett címléírás könnyítené meg a szakkönyvtárak feldolgozó részlegeinek tevékenységét, amennyiben felhasználható lenne a helyi katalógusok kiépítésében. Harmadszor a megrendelés alapján beérkezett művek visszajelentése alapján az Országos Széchényi Könyvtár közvetlen hozzáférésű gépi adathordozóra felépíthetné az ország szakkönyvtárainak központi katalógusát. Ez egyben a lelőhely megállapítására is alkalmas volna, és ilyen módon meggyorsítaná a könyvtárközi együttműködést, elsősorban a kölcsönzést és a reprográfiai szolgáltatást.

Ezt a tíz év előtti koncepciót az 1. sz. folyamatábra foglalja össze.

Nem kívánom részletesebben ismertetni a nem könyvjellegű dokumentumok számítógéppel segített áttekintését és gyakorlatilag egyetemes rendelkezésre bocsátásának módszereit. Ez szakterületek szerinti munkamegosztásban egyre több tudományterületen valósul meg. Közismert, hogy a hetvenes évek elején a kémiai szakterületen indult meg ez a folyamat, folytatódott a bányászat-kohászat, majd pedig a mezőgazdaság és az élelmiszeripar területén. Feltehetőleg a közeljövőben más tudományterületeken is megvalósul.

Ki kell jelenteni tehát a fentiek alapján, hogy a *Magyar Nemzeti Bibliográfia* gépesítésének tíz év előtti koncepciója elavult. A *Magyar Nemzeti Bibliográfia* a gépesített formájában sem épült bele a Nemzetközi MARC Hálózatba. De ha beépült volna és cserébe megkapnánk a Nemzetközi MARC Hálózathoz tartozó valamennyi ország gépi adathordozón rögzített nemzeti bibliográfiáját, ezeknek segítségével sem lenne megvalósítható a tíz-tizenöt évvel ezelőtt megfogalmazott cél:

1. sz. folyamatábra

- a világ teljes könyvtermésének áttekintése és hézagtelen előszerzeményezési jegyzékek összeállítása;
- a MARC szalagokra épített címleírások felhasználása a helyi katalógusok kiépítésében;
- a beszerzett könyvekről szóló bejelentések alapján kiépített országos központi katalógus.

A 2. sz. folyamatábrán olyan rendszer szervezetét és működését próbáltam felvázolni, amely feltételezi, hogy már a megrendelések időpontjában rendelkezésre áll a szakkönyvtáraknak egy olyan géppel olvasható adattár, amely mentesíti a prospektusok és szórólapok átnézésétől és az egyetemes számbavétel eredményeképpen egyetlen feltáró eszköz segítségével teszi lehetővé a teljes gyűjtőköri kötelezettséget feltüntető előszerzeményezési jegyzék használatát.

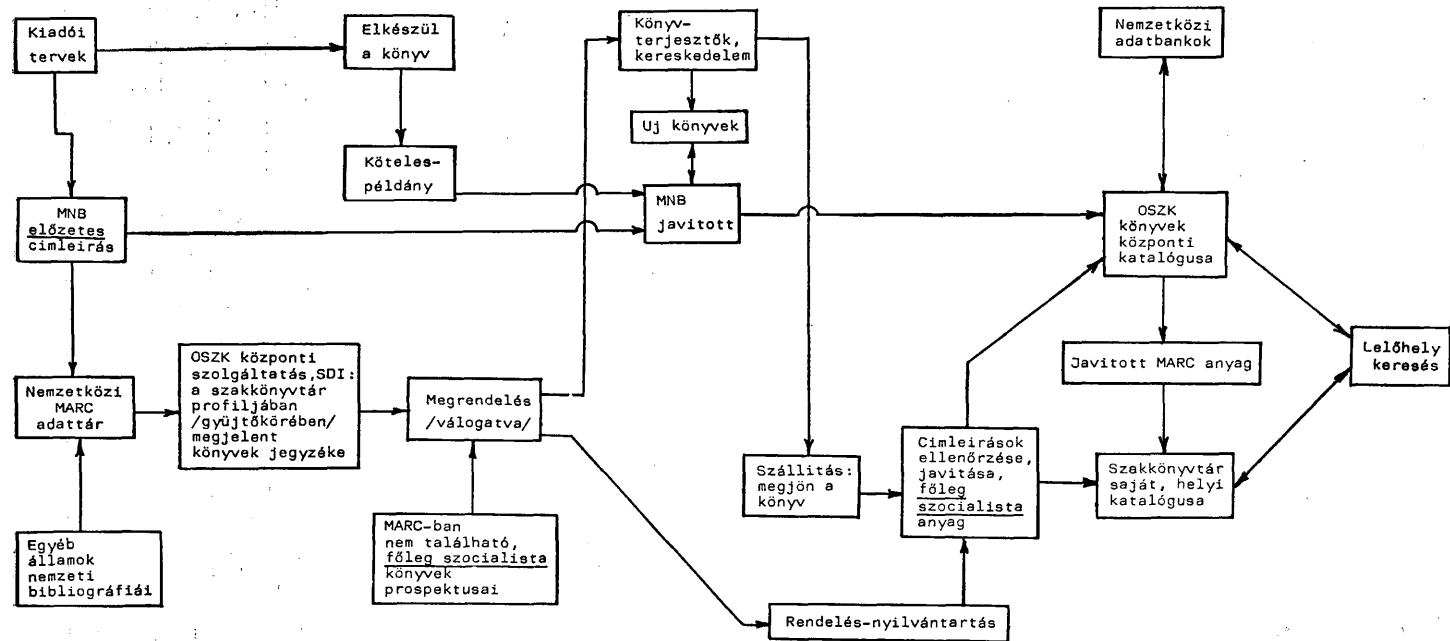
Előszerzeményezésre is alkalmas nemzetközi adattár létezik. A British Library BLAISE adatbázisa az angol és amerikai CIP rekordokat tartalmazza, de tartalmazhatná a magyar könyvkiadók imprimatúráiról készülő rövid rekordokat a *Magyar Nemzeti Bibliográfia* is. Meg kellene győzni ugyanis a kiadókat arról, hogy milyen előnyök származnak számukra abból, ha legnagyobb vásárlóik, a könyvtárak idejében értesülnének a tervbe vett művek megjelenéséről és már a megjelenés pillanatában rendelkeznének azok pontos leírásával.

Mivel a Nemzeti Könyvtár munkatílusában eddig a hatósági tevékenység volt a domináló — ami a kötelespéldányok begyűjtésével kapcsolatban volt leginkább érezhető —, nehezen feltételezhető, hogy fel tudja ismerni a központi szolgáltatások és a kiadók közös érdekeit, és ezt kellőképpen vonzóvá tudja tenni, illetve rá tudja venni adminisztratív intézkedés nélkül a kiadványállatokat a cél érdekében való együttműködésre. Amennyiben pedig egy-két éven belül nem valósítható meg az előszerzeményezésre is felhasználható, egyetemes áttekintést biztosító gépi adattár, akkor fel kell építenünk a központi szolgáltatások szervezetének és működésének egy harmadik alternatíváját.

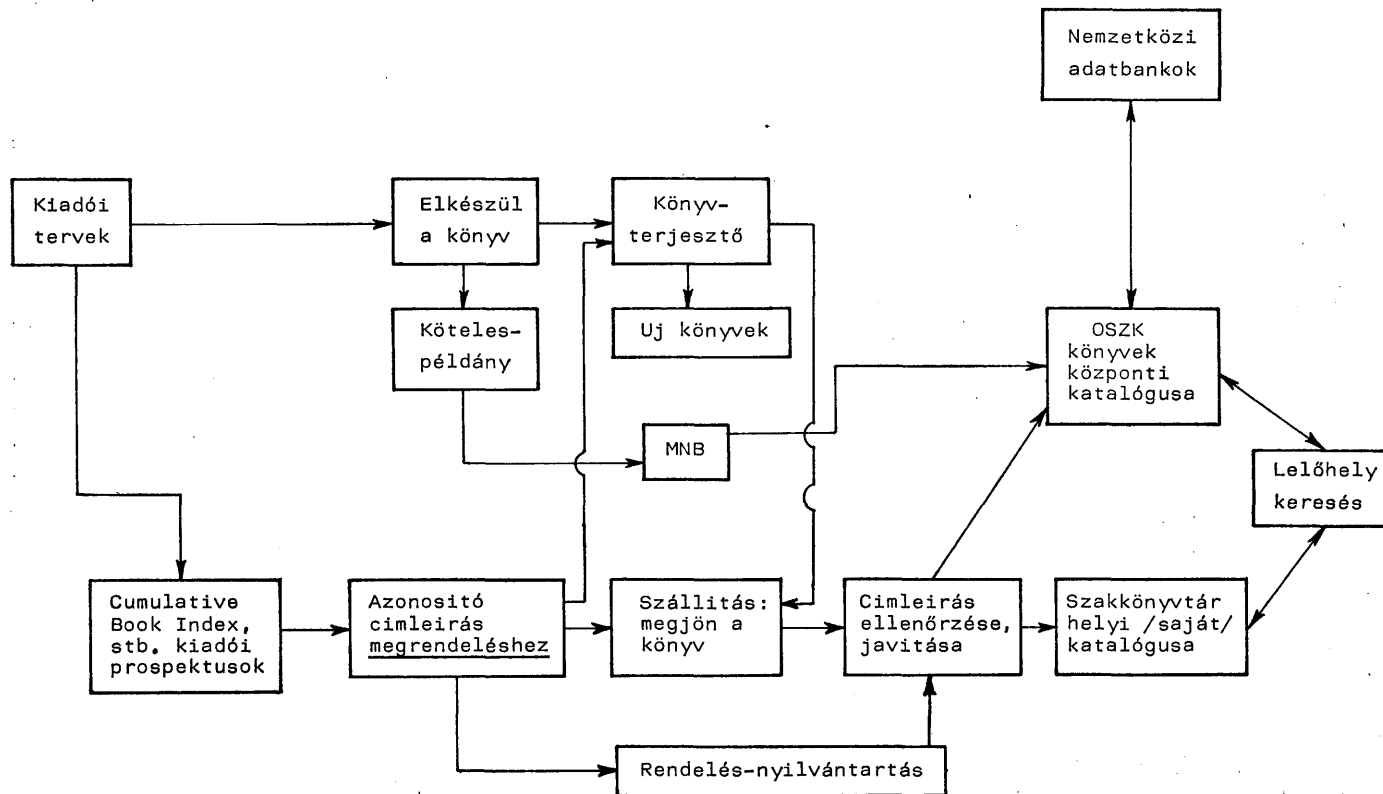
Ez a harmadik változat abból indul ki, hogy nincs olyan központi szolgáltatás amely géppel olvasható adattár segítségével könnyíti meg a szakkönyvtáraknak a világirodalom megjelenés előtti számbavételét, áttekintését és az abból történő megrendeléseket, hanem a jelenleg is gyakorolt módon: nyomtatott információhordozókról, kiadói prospektusokból, ill. kumulált könyvindexekből merítik a megrendeléshez szükséges azonosító adatokat, állítják elő az első, sok esetben hiányos, vagy helytelen adatokat tartalmazó előzetes címleírást a szakkönyvtárak. A rendszer még sem marad meg a mai manuális módszerek mellett, hanem lehetővé teszi a korszerű módszerek iránt érdeklődő szakkönyvtárak számára saját nyilvántartásaik, katalógusuk és egyéb könyvtári munkafolyamataik gépesítését. Ugyancsak biztosítja a szakkönyvtárak beszerzéseiről történő bejelentések alapján az Országos Széchényi Könyvtár Könyvek Központi Katalógusának és kiépítendő lelőhelyjegyzékének megszervezését.

A nem könyvjellegű kiadványok számbavételét jelenleg csak szakterületenként lehet megbízhatóan biztosítani. A nemzetközi dokumentációs

2. sz. folyamatábra

3. sz. folyamatábra

intézmények ugyanis szakmák szerinti munkamegosztásban állítják elő azokat az információ-visszakereső eszközöket, amelyek használatára Magyarország is fel lehet építeni egy-egy tudományterület művelőinek információ-ellátását a szakterületi kooperációs központok tevékenységére és országos szolgáltatásaira építve.

A könyvek, monográfiák számbavételének gépesítésére és a szakkönyvtárak egyéb tevékenységének gépesítésére természetesen bizonyos műszaki feltételek teljesülése is szükséges. Ezek azonban viszonylag egyszerű és aránylag olcsó követelmények. Egyik alapvető követelmény a szakkönyvtáraknál üzembe helyezendő terminál, amelynek beszerzési költsége közelítőleg 120 000,— Ft, és a székesfehérvári VIDEOTON-nál beszerezhető. Második feltétele az adatátviteli rendszer, amelynek kiépítését a Magyar Posta heteken, legfeljebb hónapokon belül befejezi: a japán NEDICS rendszer, amelynek bérleti költsége havonta 5—10 000,—Ft körüli nagyságrendben mozog.

A terminálokról érkező adatokat természetesen egy központi adattárba kell gyűjteni, amelynek méretezése a rendszer szempontjából ugyancsak lényeges. (Tudomásom szerint 15 mbytes diszken kétszázezer bibliográfiai rekord adatai helyezhetők el. Mivel az OSZK Könyvek Központi Katalógusához az új külföldi könyvekre vonatkozó bejelentések száma évente nem haladja meg az ötvenezret a 15 mbytes közvetlen hozzáférésű memória kb. három évre elegendő kapacitást jelent.) A központi szolgáltatások hármas számú változatának kiépítése esetén gondolni kell arra is, hogy a központi katalógus anyagát tároló és kezelő gépegységének meg legyen az online kapcsolata valamely nagy európai adatbankhoz, amelynek állományából azoknak a kiadványoknak a címléírását is le tudja hívni, amelyek a hazai adatbankban még nem találhatók, de amely iránt esetleg valamely tagkönyvtár megrendelés céljából érdeklődik. Azonos árajánlatok esetén a semleges országok adatbankjait kell előnyben részesíteni. Ilyennek tekinthető a svájci telephelyű DATASTAR rendszer.

Az eddigiekben részletezett javaslat elsősorban az egyetemes számbavétel szervezési és műszaki feltételeivel foglalkozott, kifejezetten abból a szempontból vizsgálva a kérdést, hogy hogyan egészíthetnék ki az Országos Széchényi Könyvtárban szervezendő központi szolgáltatások, ezen belül a gépesített *Magyar Nemzeti Bibliográfia* az országos jellegű szolgáltatásokat.

A szakkönyvtárak elsőrendű közvetlen igényeként jelentkező egyetemes hozzáférhetőség biztosítására az Országos Széchényi Könyvtár könyvtárközi kölcsönzési rendszerének közelmúltban bekövetkezett átszervezése alapvetően pozitív változásokat hozott létre. Ezeket az intézkedéseket elsősorban a decentralizálás jellemzi. A régebbi mechanizmus szerint ugyanis valamennyi külföldre küldendő kölcsönzéskérelem csak az Országos Széchényi Könyvtár közvetítésével futhatott ki. A külföldi könyvtárak csak a Nemzeti Könyvtár által vállalt garancia esetén teljesítették a kölcsönzési kéréseket. Ez a helyzet az utóbbi időben különösen a műszaki egyetemi könyvtárak között létrejött közvetlen nemzetközi kapcsolatok következtében megváltozott. Számos hazai szakkönyvtár személyi kapcsolatok révén el tudta érni, hogy a Nemzeti Könyvtár közvetítése nélkül is kapott reprográfiát, illetve kölcsönkönyvet külföldi szakmai partnereitől.

Az Országos Széchényi Könyvtár ennek a periódusnak a kezdetén arra való hivatkozással ragaszkodott a nemzetközi kapcsolatok közvetítésének fenntartásához, hogy e nélkül nem tudja fenntartani a nemzetközi kapcsolatok egyébként szükséges áttekintését és ellenőrzését. Rövidesen kiderült azonban, hogy a közvetlen nemzetközi cserekapcsolatokra csak a legnagyobb forgalmat lebonyolító néhány hazai nagykönyvtár tart igényt, a többiek változatlanul fenn kívánják tartani az Országos Széchényi Könyvtár közvetítő szerepét a nemzetközi kapcsolatok használatában. Kiderült az is, hogy az önálló külföldi kölcsönzést folytató szakkönyvtárak tevékenysége az erről vezetett nyilvántartások alapján kielégítően áttekinthető, azon kívül pedig jelentősen tehermentesítik a Nemzeti Könyvtár Könyvtárközi Kölcsönzési Osztályának munkáját.

Hasonlóképpen nagyjelentőségű és előnyös változást jelentett a nemzetközi könyvtárközi kölcsönzés szabályai között az elmúlt időkhöz képest az a szolgáltatás amit a Széchényi Könyvtár a kisebb összegű devizás számlák konvertálása terén vállalt magára. Ez a központi szolgáltatás leginkább a reprográfiai igények teljesítését könnyítette meg olyan esetekben, amikor nem lehetett előre váltott coupon-nal fizetni, vagy pedig a külföldi partner a reprográfiai küldeményhez számlát is mellékel.

További áldásos következménye volt a decentralizáló és egyszerűsítő intézkedéseknek a kölcsönzések és reprográfiai beszerzések átfutási idejének drasztikus lerövidülése. A belföldi könyvtárközi kölcsönzés meggyorsítása szempontjából legnagyobb jelentőségű a Nemzeti Könyvtár központi katalógusainak telexen vagy telefonon való lekérdezhetősége és a külföldi folyóiratok lelőhelyének közlése. Ez teszi lehetővé a kérésnek a hosszadalmas köröztetés helyett közvetlenül a lelőhelyre való irányítását.

Végezetül néhány alapvető elvi szempontot szeretnék javasolni a Nemzeti Könyvtárnak a központi szolgáltatások átszervezésére irányuló törekvéséhez. A legelső, hogy a jelenlegi körülmények között a hagyományos adminisztratív intézkedéseknek vajmi kevés a foganatja. Ugyanis nemcsak a szakkönyvtárakban, hanem az egész magyar közéletben alapvetően csökkent a hivatalos adminisztratív intézkedések tisztelete, annál is inkább, mivel megtartásukat semmiféle szankció nem biztosítja. Sokkal inkább hat a jelenlegi magyar közéletben az érdekeltség érve, amely feltételezi az önkéntességet, a minőségi munkát és a hatékony és gazdaságos szolgáltatásokat.

Ennek megfelelően — véleményem szerint — az Országos Széchényi Könyvtár központi szolgáltatásait a jövőben úgy kell megszervezni, hogy a létesítésükhöz központi alapból céltámogatást kell ugyan kérni, de fenntartásukat a felhasználók által fizetett térítési díjakból kell legalább nagyrészen biztosítani. Ezek a térítési összegek azonban ne legyenek az egyetemi KK munkákhoz hasonlóan hatalmas, egyéb befizetési kötelezettségekkel terhelve, hanem csupán a valóságos ráfordítás költségeit, ezenkívül maximum 10% könyvtárfejlesztési járulékot és minimális, kb. 5%-nyi jutalmazási alapot tartalmazzanak.

Budapest, 1982. május. Kivonatos közlés.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БИБЛИОТЕКИ ИМ. СЕЧЕНИ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ БИБЛИОТЕК

З. КОВАЧ

Статья среди всех видов служб Государственной библиотеки им. Сечени особенно подробно рассматривает деятельность сводного каталога книг и межбиблиотечного абонемента. Автором определяются требования, предъявляемые специализированными библиотеками и центральным службам, с учетом итогов в области обработки книг (имеется в виду опыт 1970-х годов), а также делаются предложения по решению ближайших задач. Автор вносит предложение о том, чтобы Государственная библиотека им. Сечени явилась национальным центром комплектования и каталогизации и помогала бы организационными и практическими советами в вопросах автоматизации и технического осуществления этих процессов.

Gondolatok az országos központi szolgáltatások távlati fejlesztési tervéhez (kb. 1990-ig)

VAJDA ERIK

Előzetesen meg szeretném jegyezni, hogy fejlesztési javaslataimban sokszor hangsúlyozom a számítógéppel fenntartott közvetlen, párbeszédés (on-line) üzemmód jelentőségét, illetve egyes szolgáltatásokat eleve ebben az üzemmódban látok megvalósítandónak. Elképzelhető, hogy a tervidőszakban sem az OSZK-n belül, sem országosan nem nyílik mód az ehhez szükséges hálózat megfelelő kiépítésére, jóllehet ez nem lehetetlen. Mégis óva intek minden olyan tervezéstől, amely 1990-ig konzerválná (néhány, e célra hivatott területtől eltekintve) a számítógép írott adatkivitelére, valamint a kötegetett üzemmódra támaszkodó feldolgozási gyakorlatot.

1. Az MNB számítógépes rendszerére alapuló szolgáltatások

1.1. Katalóguscédula

A cédulaszolgáltatással kapcsolatban két fő fejlesztési kérdés merül fel:

- a „gyűjtőköri” fejlesztés és
- a tartalmi-formai (az adatállományra és közlésmódjára vonatkozó) fejlesztés lehetősége.

Abból indulunk ki, hogy a cédulaszolgáltatásnak elvi célja, hogy *minden magyar könyvtár* (amely nem áll közvetlen, párbeszédés kapcsolatban a Magyar Nemzeti Bibliográfia adatbázisával) felmentsen a magyar irodalom katalógizálási feladatai alól, vagy e munkát a minimumra szorítsa. Egyéb feltételezések esetén a cédulaszolgáltatás számottevő fejlesztésének nem lenne értelme. Ebből a felfogásból viszont adódik, hogy a *gyűjtőköri fejlesztést* (ez alatt értem az MNB teljes anyagának feldolgozását katalóguscédulák céljaira, vagy legalábbis e lehetőség megteremtését) mindenképpen tervezni kell.

A katalóguscédulák adattartalma és az adatok közlésmódja tekintetében nem szabad túlságosan sok változatot tervezni. A jelenleg is létező, elsősorban közművelődési könyvtárak használatára szánt „cédula-terv” mellett még kétféle cédulára lehet szükség:

- „teljes” (lásd alább) adatközlést nyújtó, „megfejtelt” főlap, a hozzá tartozó melléklapokkal;

— ugyanez, de „fejelés” nélkül, ennek megfelelően „biankó” mellék-lapok szolgáltatásával.

Az adatok *teljes köre nem szükségképpen jelenti* a bibliográfiai leírási szabvány és más szabályzatok értelmében *közölhető* adatok teljességét. Megfelelő előkészítéssel (írásban és tanácskozáson) meg lehetne határozni azt az adatminimumot (és egyben adatmaximumot), amit a tudományos és szakkönyvtárak többsége szükségesnek tart. Ettől az adattartalomtól nem szabadna a szolgáltatás keretében az egyedi igényektől függően eltérni. Esetleg felmerül egyetlen kiegészítő megoldás: a megjegyzések külön cédu-lára „tördelése”, mivel a legtöbb vita a megjegyzések mennyisége, illetve szükségessége tekintetében merül fel. A „különcédulás” megoldás megadja az igénybe vevő könyvtárnak a lehetséges választékot anélkül, hogy feltét-lenül közölnie kellene katalógusában e választék egészét.

Azokban az esetekben, amikor a szabványok változatokat engednek meg, de az MNB gyakorlata kialakultnak tekinthető, az e gyakorlat sze-rinti változatot kell követni; egyéb esetekben az adattartalomhoz hasonlóan a többséget reprezentáló könyvtárak véleményét kell elfogadni.

A céduellaállítás néhány szervezeti-szervezési kérdése:

Célszerű lenne, ha a teljes céduellaállításra (de legalább az általa (akár bizományban) terjesztett könyvek céduleinak értékesítésére a *Könyvért vál-talkozna*. Amennyiben ez a lehetőség nem, vagy csak rendkívül korlátozottan áll fenn, akkor az *OSZK-nak meg kell szerveznie e szolgáltatásának értékesíté-sét*. Ennek csak két lehetőségét látom:

a) szakcsoportonkénti értékesítés (ide tekintve ennek határesetét, a teljes sorozat szállítását is);

b) egyedi (könyvenkénti) értékesítés, megrendelésre, az azonosító ada-tok (ISBN, besorolási adatok, illetve e célra képezhető „ujjlenyomat-kód”) alapján.

Nyilvánvaló, hogy az a) alattiak céljaira a katalóguscédulák nyomdai sokszorosítására kell felkészülni, ami lehetővé tenné az elérhető áru (de így is lehetőség szerint ártámogatásban részesítendő) szolgáltatást, míg a b) esetben az egyedi cédulákat a számítógépnek kellene produkálnia, vagy legalábbis öntapadós „etiketteket” kellene előállítania, amelyekkel a ka-talóguscédula elkészíthető.

Végül még fennmaradt egy *technikai-módszertani-szabványosítási* kér-dés: ez a tervidőszak megérleli az A6 méretű katalóguscédulákra való fokozatos átállást. Ismeretes, hogy az A6 méretnek számos előnye van az ún. „nemzetközi könyvtári katalóguskarton” tökéletesen ésszerűtlen mé-retéhez képest. Kétségtelen hátránya a nagyobb anyagigény és helyigény (bár a kettős cédulák számának csökkenése mindkettőt némileg ellensúlyoz-za). A jövőben a valóban nagy állománnyal rendelkező könyvtárak kataló-gusainak helyproblémája egyre inkább on-line és mikrofilm (COM) kataló-gusokkal oldódik majd meg, és ezért az egyetlen „hátrány” fokozatosan veszít jelentőségéből. Bár ez országos szabályozási-szabványosítási kérdés, nem lenne szabad kihagyni ezt a megfontolást a tervidőszakra vonat-kozó fejlesztési elképzelésekből sem.

1.2. Mágnesszalagos és on-line adatszolgáltatás az MNB adatbázisából

A mágnesszalagos és on-line adatszolgáltatásról szólva, a továbbiakban *nem beszélek a nemzetközi adatszolgáltatásról*, (csereszalagról), jóllehet ennek kifejlesztése és „forgalmazása” nyilvánvalóan szükséges, mind a remélhetően kapható csereszolgáltatásokat, mind a nemzetközi fejlesztés irányát figyelembe véve. Már e csereszalag kapcsán is felmerül azonban két olyan kérdés, ami az egész kérdéskört illeti, és ezért már e ponton tisztázandó:

a) Meg kell határozni az MNB adatbázisára épülő *mágnesszalag-szolgáltatások formátumát*, mégpedig nem elsősorban az egyes rekordok szerkezete, szintaxisa, hanem sokkal inkább az adatelemek köre és közlésmódja tekintetében. Ami a *nemzetközi csereszalagot* illeti, jelenleg úgy tűnik, hogy ezt a legcélszerűbb az UNIMARC formátum szerint előállítani, felhasználva a Közös Adatscereformátum (Common Communication Format; CCF) által ajánlott megoldásokat. Emellett azonban mind nemzetközi, mind belföldi célokra ki kell dolgozni az e formátumról a CCF-re, illetve a KGST-formátumra (MEKOF-1) való konverzió módszerét. Ami a *belföldi mágnesszalag-szolgáltatás* formátumát illeti, feltételezhető, hogy a belföldi bibliográfiai adatscere formátumának kidolgozandó hazai szabványa (amelynek kidolgozásában az OSZK-nak aktívan részt kellene vennie) nem tér majd el számottevően a fent említett formátumok valamilyen szintézisétől, így a formátum általános szabályai tekintetében aligha kell majd jelentős különbséget tenni a nemzetközi és az országon belüli csereszalag között, ami azonban sajnos nem jelenti a szalagok azonosságát, mindenekelőtt az eltérő nyelvi követelmények, a hazai gyakorlatban alkalmazott bizonyos változatok stb. miatt.

b) Fel kell készülni arra, hogy mindennemű mágnesszalag-szolgáltatás (csereszalag, belföldi szolgáltatás) az adatbázis szervezése tekintetében el kell, hogy térjen az MNB gépi rendszerében alkalmazott megoldásoktól. Ez azt jelenti, hogy a csereszalagok előállítása során nem, vagy csak minimálisan lehet élni a *rekordok (sőt fájlok) összekapcsolásának lehetőségével*.

A *belföldi mágnesszalagi igény* tekintetében határozott kétélyeim vannak. Mire ugyanis e szempontból számottevő nagyobb hazai könyvtáraink, illetve hálózataink technikai felkészültsége eléri azt a szintet, amikor (katalógusaik céljaira általában és a magyar állományrészeket illetően különösen), géppel olvasható, hiteles katalogizálási adatokat tudnak és akarnak igénybe venni, addigra várhatóan lényegesen gazdaságosabb, rugalmasabb, jobb megoldás lesz az on-line kapcsolat, mint a mágnesszalag-szolgáltatás. Mindenekelőtt azért vélem ezt így, mert on-line kapcsolat esetén nem kell előre „megrendelni”, „előfizetni” az MNB adatbázisának egy meghatározott részét, hanem eseti — leegyszerűsített — információkeresési folyamattal lehet „lehívni” annak vagy azoknak a dokumentumoknak a rekordját, amely(ek)re a felhasználó könyvtárnak szüksége van. Egyben az is lehetővé válik (anélkül, hogy ennek érdekében az egyedi felhasználói igényekhez igazodó programozást kellene végezni), hogy a felhasználó könyvtár az általa szükségesnek tartott adatösszetételben vegye igénybe az MNB adatait.

Mindez természetesen nem zárja ki a *hazai mágnesszalag-szolgáltatás* lehetőségét. Az OSZK-nak (sőt a Művelődési Minisztériumnak) kellene *felmérnie*, hogy az előttünk álló 10–15 éves időszakban mely könyvtárainkban merül fel a gépesített katalogizálás, vagy éppenséggel a gépben tárolt katalógusok terve. Vélelmezhető ugyanis, hogy a hagyományos katalogizálásnál maradók igényeit a cédulaszolgáltatás jobban elégíti ki, mint a mágnesszalag, vagy éppenséggel az on-line kapcsolat. Még megemlítem, hogy az on-line megoldás mellett szól az *OSZK-ban megvalósítandó integrált feldolgozás is*, mivel aligha tudom elképzelni, hogy az OSZK belső rendszere tartósan cédulaszolgáltatásra építse fel a nemzeti könyvtár katalógusainak szerkesztését és fejlesztését.

Ha a felmérések alapján a mágnesszalag-szolgáltatás valósulna meg, akkor nyilván ismét dönteni kell adattartalom és a megrendelési formák tekintetében. Ezzel kapcsolatos javaslatom lényegében megegyezik a cédula-ellátásnál említett javaslatommal: olyan adattartalommal kell szolgáltatni a mágnesszalagokon az egyes rekordokat, amelyek — a könyvtárak által egyöntetűen feleslegesnek tartott adatok kivételével — tartalmazzák az MNB-rekordok minden adatát. A szalagokat előfizethetővé kell tenni szakcsoportonként (ide értve a teljes állomány igénybevételének határesetét is), de nem lehet elzárkózni attól sem, hogy valamely könyvtár „egyedi” szalag összeállítását kérje dokumentumonként, az ISSN vagy egyéb azonosító adatok megadásával.

A jelenlegi távlati tervidőszak fejlesztési céljai között mindenképpen szerepelnie kell az *MNB-adatbázis olyan szervezésének (vagy szükség szerint átszervezésének), amely lehetővé teszi az adatbázis könnyű, gyors, on-line kezelését, hozzáférhetőségét*. Ezt — a „kifelé” irányuló szolgáltatásból és az OSZK integrált feldolgozási rendszeréből, valamint olvasószolgálati követelményeiből adódó szükségletek mellett — *maga az MNB rendszere*, illetve annak továbbfejlesztése is szükségessé teszi.

1.3. Előkatalogizálás (katalogizálás a kiadványban; CIP)

E megoldás központi szolgáltatásként elsősorban akkor jelentős (és ezért is nevezem elsősorban „előkatalogizálásnak”), ha nyomtatott, vagy közvetlen, géppel olvasható formában *állománygyarapítási segédletet* ad a hazai (és az érdeklődő külföldi) könyvtáraknak.

Ha azonban a könyvtáraink (és nem utolsósorban a könyvkereskedelem, illetve a kiadók) részéről mutakozó igény nem indokolja sem nyomtatott, sem géppel olvasható előkatalogizálási adatok állománygyarapítási célból való rendelkezésre bocsátását, akkor erősen kérdéses, hogy *van-e értelme a gépesített előkatalogizálásnak*. Maga a kiadványba nyomtatott tétel ugyanis — ha sikerül kellő szélességben megszervezni a kéziratok, illetve a szükséges adatok szolgáltatását — kézzel is elkészíthető, és az előkatalogizálási adatok „gépie vitele”, illetve a kiadványba nyomandó tétel gépi „előállítása” aligha kifizetődő, mint ahogy az egycélú számítógép-alkalmazás ritkán az.

Természetesen a döntés előkészítésében szerepet játszik az is, hogy *magának az MNB rendszerének működését* mennyire egyszerűsíti, illetve gyorsítja meg az előkatalogizálás. Ha az előkatalogizálás a tételek elé

széles körére terjed ki és az MNB input-folyamatát, illetve átfutási idejét lényegesen javítja, akkor a rendszer belső igényei folytán is érdemes előkatalogizálást végezni és ez esetben természetes, hogy mindennemű szolgáltatásnak is gépi adatbázisra kell épülnie. Hangsúlyozom azonban, hogy valóban sokrétű szolgáltatást akkor lehet elérni, ha az előkatalogizálás *három célt teljesít*, nevezetesen

- a rendszer belső céljait,
- a kiadványba nyomtatott tételek előállítását, és
- az állománygyarapítási segédletként felhasználható jegyzékek vagy géppel olvasható adattárak előállítását és terjesztését.

Mindezek az összetett követelmények azt jelentik, hogy az előkatalogizálás tekintetében sem lehet dönteni felmérés, illetve konzultációk nélkül.

1.4. Kiegészítő megjegyzés

A felsorolt szolgáltatásoknak csak akkor van értelme, ha teljesek és megbízhatóak. Ez alatt értem a jelen esetben

- a gyűjtőkör kielégítő szélességét,
- a gyűjtőkörbe tartozó dokumentumok teljes körű feldolgozását, és
- a feldolgozás rövid, állandó, megbízható átfutási idejét.

Más szóval: nem szabad központi szolgáltatásokat szervezni „magyar módra” úgy, hogy a kapacitás akkor teszi lehetővé az említett követelmények teljesítését, ha „minden jól megy”. Csak bizonyos mérvű tartalék és háttérkapacitás birtokában lehet e szolgáltatásokra vállalkozni. Ez egyaránt vonatkozik a feldolgozás és a szolgáltatás szellemi és hagyományos technikai munkaműveleteire, valamint a számítógépes rendszerre. A központi szolgáltatások hasznosításának minden előnye ellenére egyetlen magyar könyvtártól sem várható az, hogy egy bizonytalan rendszertől tegye függővé katalógusainak teljességét, olvasóinak kiszolgálását, vagy éppen-séggel állománygyarapító munkájának alaposságát.

2. Központi katalógusok

Előzetes megjegyzés

A központi katalógusokat két szempontból kellene vizsgálni:

- annak a hagyományos funkciónak (központi szolgáltatásnak) a szempontjából, amelynek lényege az, hogy megállapíthatóvá tegye valamely kiadvány jelenlétét az országban, és — pozitív válasz esetén — lelőhelyét, illetve

- a katalogizálást előkészítő, illetve katalogizálási adatokat szolgáltató új, illetve kiépítendő funkció szempontjából („katalogizálási központ”).

Mivel a „hagyományos” funkcióból adódó fejlesztési követelmények szinte teljességgel felmerülnek az „újszerű”, katalogizálási központként ellátandó funkcióból következően is, az utóbbi funkciónak viszont sajátos kö-

vetelményei is vannak, az alábbiakban — az általános fejlesztési követelmények mellett — elsősorban a katalogizálási központként ellátandó központi funkcióról szölok.

2.1. Időszaki kiadványok központi katalógusa

Mindkét fent említett funkció ellátásának lényeges fejlesztési követelménye, de egyben természetes racionalizálási útja is, hogy az időszaki kiadványok központi katalógusa (amelyet a továbbiakban — éppen a kettős funkció miatt — nemzeti időszaki kiadvány-adatbázisnak; NIKÁ nevezek), *olyan bibliográfiai leírásokat (tételeket) tartalmazzon*, amelyek hitelesek, a bibliográfiai leírás és besorolás követelményei szerint teljesekek és nyomon követhetők az időszaki kiadványban (adataiban) bekövetkező változásokat. Szorosan ide tartozik még az is, hogy a NIKÁ adatainak sokrétűen, tehát a legfontosabb azonosító elemek (ISSN, cím, közreadó, ország, tárgyköri csoport, lelőhely) felől hozzáférhetőnek (kezelhetőnek) kell lennie. Ugyanehhez a követelménycsoporthoz tartozik, hogy a NIKÁ mindenkor, *naprakész állapotában* legyen hozzáférhető a központi szolgáltatást igénylőknek, tehát nemcsak kiadványként, hanem „lekérdezés” alapján is.

A fentiekből következően nyilvánvaló, hogy a NIKÁ, mint adatbázis gépesítendő, pontosabban adataiból on-line és off-line módon hozzáférhető számítógépes adatbázist kell létrehozni. A fejlesztés során figyelembe kell venni a külföldön létező hasonló rendszerek szoftverjét, másrészt kapcsolatba kellene lépni azokkal a hazai könyvtárakkal, amelyek már konkrét lépéseket tettek időszaki kiadvány-nyilvántartásaik gépesítésére (pl. OMIKK).

A másik követelmény/következmény az, hogy a NIKÁ adatbázisát nem hazai „katalogizáló” munka eredményeként kell létrehozni (sem decentralizáltan, sem centralizáltan), hanem valamely létező *nemzetközi (külföldi) időszaki kiadvány-adatbázis* hitelesnek tekinthető leírásait kell alapként elfogadni, szükség szerint módosítva és kiegészítve az adott adatbázis rekordjait. A nemzetközi, illetve külföldi rendszerekből *átvett rekordok mindenképpen kiegészítendőek* (legalább a lelőhelyadatokkal, de kíváncsan magyar címfordítással és tárgyköri osztályozási adatokkal is). Az utóbbiakra a 3. fejezetben még visszatérek.

A teljesség érdekében a NIKÁ adatbázisát és szolgáltatásait úgy kell megszervezni, hogy a *könyvtárak* bejelentéseiket nyomtatott, vagy gépi jegyzék alapján, a nekik járó időszaki kiadványok túlnyomó többségét illetően, egyszerűen a rendszerben már tárolt *rekord valamely azonosító adatának* (ISSN, vagy ennek híján az azonosító adatok megállapítandó köre, esetleg „ujjlenyomat kód”) *közlésével tehessék meg*, és csak kivételes esetekben kényszerüljenek — egyszerűsített — leírás közlésére. A teljesség érdekében — jól lehet az mindenképpen csak részrehozott jelenthet — meggondolható lenne a PKHI—Kultúra útján *előfizetett időszaki kiadványok* lelőhelyenkénti adatainak eleve adott bevétele a rendszerbe, amely esetben ezeket az adatokat a könyvtáraknak csak a cserébe vagy ajándékba érkező kiadványok azonosító adataival kellene kiegészíteniük.

A nyilvántartás naprakészé tétele érdekében célszerű lenne, ha a mindenkor alapul szolgáló külföldi, illetve nemzetközi adatbázis(ok) válto-

zásjelző (updating) szolgálata mellett az OSZK kölcsönösségi alapon megállapodna hazai nagykönyvtárak (lelőhelyek) korlátozott körével, az időszaki kiadványok adataiban bekövetkezett *változások jelzéséről, bejelentéséről*. Ilyen megállapodások fokozhatnák a gyorsaságot és biztonságot, egyben szorosabbá tennék az OSZK és a megfelelő könyvtárak kapcsolatát.

Elsősorban a hagyományos funkciót érinti a *lelőhelyadatok* kérdése. Ezzel kapcsolatban mindenképp arra van szükség, hogy a lelőhelyek kapcsolt adatai (rekordjai) tartalmazzanak a lelőhelyek szelektálására alkalmas adatokat, nevezetesen adatokat az illető könyvtár államigazgatási (ágazati), hálózati és kooperációs kör-beli hovatartozásáról, a könyvtár (illetve a fenntartó) jellegéről, végül — de elsősorban — a *könyvtár szolgáltató készségéről* (kölcsönzés, másolás, mikromásolás). Adott esetekben (a megfelelő időszaki kiadvány-tétel és lelőhely összekapcsolásakor) még külön adatoknak is jelentkezniük kell a könyvtár és az illető időszaki kiadvány viszonyát illetően (pl. kölcsönzésből vagy egyéb szolgáltatásból kizárva; nem őrzi meg stb.). Ide tartozik még az is, hogy a távlati fejlesztési időszakban lényegükben kell megreformálni a *lelőhelykódokat*. A jelenlegi, változó számú karaktert tartalmazó, állítólag mnemonikus, valójában csupán értelmetlen kódokat semmiképpen sem szabad konzerválni. Ha azonban a számítógépes rendszer átmenetileg be tudja fogadni ezeket a kódokat, akkor megváltoztatásuk a vonatkozó nemzetközi szabványosítási tevékenység elvi eredményeinek bevárása előtt (várhatóan 2—4 év) nem célszerű.

Még egy kérdést kell említeni, ami voltaképpen valamiféle „NIKA-előkatalógizálást” érint. Különböző hálózatok és koordinációs körök ugyanis azzal indokolják saját KC-akciójukat, hogy az OSZK központi katalógusa még számottevő fejlesztés után is csak a *ténylegesen beérkező* időszaki kiadványok lelőhelyadatait fogja tartalmazni, míg a saját KC-kba az önkéntes koordináció eredményeként fel lehet venni a *rendelési szándékot* is, tehát gyakorlatilag a tárgyév megkezdése előtt 6—9 hónappal adatokat lehet kapni a következő évi beszerzésről, illetve annak változásairól. Ez az érv meggondolandó, mert a legtökéletesebben működő rendszer esetében is az OSZK csak a mindenkori tényleges helyzet adatait tudná az adott hálózatnak, kooperációs körnek stb. szolgáltatni, de nem a „dezideráta-adatokat”. E „dezideráta-adatok” központi OSZK-s nyilvántartása egyébként azt is jelentené, hogy a tényleges bejelentés során azoknak a könyvtáraknak, amelyek e „dezideráta-akcióban” részt vettek, már csak a tényleges beszerzésben ehhez képest bekövetkező különbségeket kellene újra bejelenteniük. Ez a lehetőség legalábbis meggondolandó.

Végül a NIKA igénybevételi lehetőségeiről kell szólni. Nyilvánvalóan fenn kell tartani a *kiadvány*-formát, de *éves gyakorisággal* és mérlegelve a mikrokiadványban való párhuzamos, idővel esetleg kizárólagos kiadás lehetőségét. Az is elképzelhető, hogy kétévenként jelenne csak meg a „*papírkiadás*”, és a közbelső években mikrokiadványt publikálna az OSZK.

A kiadvány és a hagyományos, személyes, vagy telefonérdeklődés mellett a NIKA csak akkor tudja katalógizálási központként, illetve az állománygyarapítási koordinációt segítő központi katalógusként ellátandó feladatát teljesíteni, ha adatai *bármely időpontban on-line lekérdezhetővé* (kereshetővé), *illetve géppel olvasható adatbázisként szolgáltathatóvá válnak*.

Nem tartozik a központi katalógusként ellátandó funkciók közé, hanem kizárólag a katalogizálási központ szerepét érinti, hogy az utóbbi célra az adatbázisba fel kell venni (célszerűen összekapcsolva a hazai ISSN iroda tevékenységével és nyilvántartásával) *a magyar időszaki kiadványok adatait*. Ha ugyanis abból indulunk ki, hogy a hazai könyvtárak és tájékoztatói intézmények egyszer és mindenkorra radikálisan szüntessék meg az időszaki kiadványok saját katalogizálását, sőt pl. az analitikus feldolgozás eredményeit tartalmazó dokumentációs-információs kiadványaikba is a NIKA adatbázisából vegyék át az időszaki kiadványok adatait (és ez a követelmények fejlesztési lényege), akkor mindenképpen tragikomikus lenne, ha ez az eljárás éppen a magyar időszaki kiadványok esetében nem lenne lehetséges.

2.2. Könyvek központi katalógusa

Bár elvben ugyanazok a kérdések merülnek fel, mint az időszaki kiadványoknál, a könyvenként változó állomány és a felhasználható nemzetközi/külföldi adatbázisok hiánya, illetve gyökeresen más jellege miatt, végül pedig a — többek között anyagi-pénzügyi okokból is — kisebb hazai igények miatt, alighanem *óvatosabban kell bánni a fejlesztés irányával és ütemével*, mint az időszaki kiadványok esetében.

A könyvtári technológia általános fejlődési irányai mellett a hazai igényekből is nyilvánvaló, hogy a külföldi könyvek központi katalógusának (a továbbiakban, az egyszerűség kedvéért: KC) *számítógépes gépesítése* — ha nem is a kezdetekig visszamenően, de bizonyos időszaktól kezdve — *célszerű és indokolt lenne*. Emellett szólnak egyebek között az alábbi érvek:

- a könyvek esetében különösen nehéz azonosítás lényegesen könnyebb a különböző ismérvek koordinációja alapján végzett keresést lehetővé tevő számítógépes rendszerben, mint a hagyományos cédulakatalógusban;
- jelentős terület és munka takarítható meg;
- a KC (vagy annak egy része) tárgyi szempontú információkeresésre könnyebben alkalmassá tehető mint a hagyományos módszerekkel;
- a KC vagy egyes részei (ilyen igény esetén; lásd társadalomtudományi kézikönyvek) kiadvány és különösen mikrokiadvány formájában könnyebben közreadhatók, szerkeszthetők;
- végül, de nem utolsósorban: katalogizálási központként gyakorlatilag csak gépesített KC működhet.

A számítógépesítés tehát lehetséges és indokolt. Más kérdés, hogy a — a dologi, pénzügyi és szellemi kapacitás nyilvánvaló szűkössége miatt — e feladat *prioritás tekintetében alighanem elmarad az MNB, illetve az időszaki kiadványok központi katalógusának gépesítési-fejlesztési feladatai mögött*. A tervidőszakban mégis jelentősége van, mert ha a számítógépes fejlesztés megvalósítása csak kívánatos is, koncepciójának megalkotása és előkészítése mindenképpen szükséges.

Az egyetemes bibliográfiai számbavétel programjának már hosszú idő óta kívánatosnak tekintett természetes „mellékterméke” lenne az, hogy a KC katalogizálási központ funkcióját is ellássa. Természetesen segítené a

hagyományos funkciók ellátását is, ha a katalogizálási központként is működő KC adatbázisának alapjául nem az egyes könyvtárak bejelentéseiben foglalt leírások, hanem egyéb, hiteles forrásból merített leírások szolgálnának.

Hosszú időn keresztül úgy képzeltük el, hogy az egyetemes bibliográfiai számbavétel, illetve a nemzetközi MARC-hálózat keretein belül mód lesz arra, hogy cserébe (?) az MNB mágnesszalagjaiért *megkaphassuk a leglényegesebb országok nemzeti bibliográfiáinak géppel olvasható, mágnesszalagos változatát*, ami lehetővé teszi, hogy valamely könyv magyarországi *beszerzése* (sőt, az erre irányuló szándék) *esetén hiteles rekord* készülhessen erről a könyvről, és a későbbiekben minden lelőhely-bejelentés e rekordot bővítené. Úgy vélem azonban, hogy ez az elképzelés még akkor is *vitatható*, ha a külföldi nemzeti bibliográfiák mágnesszalagjainak *beszerzése* nagy anyagi áldozatok nélkül megvalósítható lenne. A fő nehézséget ugyanis az *országba beérkező könyvek bibliográfiai rekordjainak keresése*, azonosítása jelentené a külföldi nemzeti bibliográfiák mágnesszalagjaiban. Nyilvánvaló, hogy a nemzeti bibliográfiák mágnesszalagjainak formájában „importált” leírások (tételek, rekordok) száma sokszorosan felülmúlná az országban valóban szükséges (tehát a beszerzett és bejelentett külföldi könyvekre kiterjedő) tételmennyiséget. Emellett a folyamatosan beérkező bibliográfiai mágnesszalagok — hacsak az OSZK nem végez további számítógépes feldolgozási munkát (kumuláció, invertált fájlok létrehozása stb.) — „időben elválnak” a bejelentéstől, vagyis igen nagy terjedelmű adatbázist kell a mindenkori azonosító adatok (szerencsés esetben ISBN, egyéb esetekben „hagyományos azonosítók”) szerint, rekordonként átvizsgálni, hogy a rendszer „átvegye” a megfelelő rekordot és a további bejelentéseket már ennek alapján regisztrálja, illetve az első vagy további bejelentőknek szolgáltatassa a hiteles tételt. Valószínű, hogy *egy-egy hiteles tétel megállapításának, szolgáltatásának és a KC számítógépes adatbázisába való átvételének költségei olyan nagyok lennének*, hogy ez az út járhatatlanná válik.

A technika fejlődése időközben kedvezőbb lehetőségeket nyitott meg. Ha a KC céljaira valóban a nemzeti bibliográfiai adatbázisokból kívánjuk beszerezni a hiteles tételeket (amelyek a katalogizálási szabályok országos-kénti eltérései miatt — a besorolási adatokat illetően — még időnként korrekcióra szorulnának), akkor sokkal gazdaságosabbnak és célszerűbbnek látszik *on-line kapcsolatba lépni olyan adatbázis-kezelő és terjesztő rendszerekkel* (vagy rendszerrel), amely (vagy amelyek) kezeli(k) a megfelelő nemzeti bibliográfiák adatbázisát. Ezek az adatbáziskezelő és terjesztő rendszerek eleve invertált fájlokat tartalmazó adatbázisokkal dolgoznak, ezért a mindenkori azonosító adatok alapján végzett keresés viszonylag gyors és könnyű munka, az adatok pedig minden további nélkül „áthozhatók”, ha az ebből adódó formátum-problémákat az adatok fogadásakor végzett (vagy végezhető) automatikus adatrögzítésnél megfelelően meg lehet oldani. A fejlesztést nézetem szerint ebbe az irányba kell terelni.

A harmadik lehetséges megoldás (amelynek bizonyos elemei azonban eleve kiegészítik a második és javasolt megoldást) az, ha a KC állományát *a lényegesebb bejelentő könyvtárak, illetve az OSZK saját katalogizáló, illetve ellenőrző munkájára felépítve teremtik meg*, elvben olyan rendszerben, mint

ahogy ez a nagy egyesült államokbeli *hálózatokban, mindenekelőtt az OCLC-ben történik*. Ez a dolog lényegét tekintve azt jelentené, hogy a megfelelő külföldi könyv leírását az a könyvtár szolgáltatja, ahová az illető könyv először beérkezik (e tényről az adatbázis automatizált, on-line átvizsgálása útján lehet meggyőződni). Az illető könyvtár által szolgáltatott rekord adott esetben módosulhat, kiegészülhet, egyéb, a rekordot saját katalógizálási céljaira felhasználó könyvtárak kiegészítő adatszolgáltatása, mindenekelőtt azonban az OSZK által végzett ellenőrzés és — esetleg — a nemzetközi úton nyert ellenőrző adatok alapján.

Ami a *KC hagyományos funkcióját* illeti, a részletek ismétlése nélkül utalnék rá, hogy a *lelőhelyekre vonatkozó adatokat* ugyanúgy ki kellene egészíteni, mint az időszaki kiadványok esetében, sőt elképzelhető, célszerű és indokolt lenne, ha a két gépesített rendszer egyetlen, összesített lelőhely-fájlt használna.

3. Különbféle dokumentumok számítógépes feldolgozása és információkeresési lehetőségek az adatbázisban

3.1. A feldolgozandó dokumentumok és a szolgáltatások célja

Az OSZK részéről nyilvánvalóan elsősorban azoknak — a hagyományos dokumentumtipológia szerint *könyveken és időszaki kiadványokon kívüli — dokumentumoknak* a számítógépes feldolgozása merülhet fel, amelyeket a *Magyar Nemzeti Bibliográfia rendszerében* — többé-kevésbé elkülönítve — ma is feldolgoznak vagy amelyek feldolgozása már igen aktuális, tehát a nyomtatott (írott) zeneművek, a térképek és az audiovizuális dokumentumok (mindenekelőtt a hangrögzítések és a mozgófilmek), de természetesen számításba jönnek az olyan dokumentumok is, amelyek ugyan *könyvek, időszaki kiadványok, vagy azok részei*, de valamely szempontból elkülönítendőek (*cikkek, hungarika*).

Alighanem mindezen kategóriákról „általános bölcsességgént” csak azt lehet elmondani a *számítógépes feldolgozás szükségességét illetően*, hogy ezt mérlegelni vagy megvalósítani akkor indokolt, ha

- a számítógépes feldolgozás olcsóbb, termelékenyebb, mint a manuális, illetve

- a számítógépes feldolgozás olyan többcélú feldolgozást tesz lehetővé, ami *egészében* olcsóbb, termelékenyebb, mintha ugyanezen célokat manuális feldolgozással érnék el;

- a számítógépes feldolgozással olyan folyamatos, illetve retrospektív információszolgáltatás válik lehetővé, amely hagyományos módszerekkel nem lenne lehetséges, és amelyhez számottevő érdek (igény, szükséglet) fűződik.

Az összes fenti tényező természetesen egyfelől a feldolgozott dokumentumok volumenétől, másrészt a felmerülő igények volumenétől és jellegétől függ.

A szolgáltatások célja — mint minden nemzeti bibliográfiai szolgáltatás — voltaképpen a tájékoztatás, nevezetesen

— az olvasók, felhasználók „szakmai” tájékoztatása, vagyis a magyar termés tárgyköri, személyi és intézményi szempontból való, folyamatos és retrospektív hozzáférhetővé tétele;

— a könyvtárak tájékoztatása bizonyos munkafolyamatok lehetővé tétele, illetve egyszerűsítése céljából (állománygyarapítás, katalogizálás, referenz, írásbeli tájékoztatás, dokumentációs szolgáltatások);

— nemzetközi célú tájékoztatás.

Különösen az *audiovizuális dokumentumok*, de olyan, eddig nem említett, szűkebb értelemben időszaki kiadványnak vagy kisnyomtatványnak minősíthető dokumentumok esetében is, mint amilyenek pl. a *kutatási jelentések, a szabadalmi és egyéb iparjogvédelmi dokumentumok, a szabványok és más normatív dokumentumok, a különböző szintű és jellegű disszertációk stb.*, az OSZK-nak arra kellene törekednie, hogy *együttműködjön* az e tekintetben de facto nemzeti bibliográfiai, illetve központi katalogizálási funkciót ellátó, vagy ilyen funkciók ellátására törekvő könyvtári, tájékoztatási és ezeken kívüli rendszerekkel és intézményekkel (OTH, MSZH, MTA, egyetemek, OMIKK stb.), illetve legalább metodikailag, esetleg a formátumok közös elemei és — párhuzamos feldolgozás esetén — a közös források tekintetében koordinálja ezeket a központi szolgáltatásokat, ideértve ezek számítógépesítését is. Jelenleg az OSZK gyakorlatilag ezekről alig vesz tudomást, azoknak pedig, akik ilyen rendszereket építenek ki, vagy éppenséggel üzemeltetnek, gyakran fogalmuk sincs arról, hogy az OSZK-nak (legalábbis metodikai és koordinációs tekintetben) bizonyos illetékessége van ezek ügyében.

A cikkek feldolgozásával — alább — külön is foglalkozunk. A *hungarika feldolgozás számítógépesítésére* és az e területen folytatandó együttműködésre jórészt ugyanazok a megállapítások vonatkoznak, amelyeket a fentiekben a speciális dokumentumokról tettünk. Minden a gyakorlati igényektől függ.

3.2. Cikkek feldolgozása

A magyar időszaki kiadványokban megjelenő cikkek feldolgozásának és e feldolgozás számítógépesítésének kérdéseit igen nehéz különválasztani. A jelenlegi, részben decentralizált feldolgozás, egyes munkamegosztási és tájékoztatási előnyei mellett, hátrányok sokaságával jár: szétrombolta az információkeresésre szolgáló egységes bázist, metodikai eltérésekre vezetett és jelenleg nem is használja ki saját lehetséges fő előnyét, az egységes, egyszeri feldolgozásra alapozott sokcélú szolgáltatás lehetőségét. Az esetleges gépesítés e nehézségek és hibák feloldásához hozzájárulhat.

Úgy látszik ui., hogy mind a párhuzamosságok felszámolása, mind a konvenciók és gyűjtőköri szabályok szerinti teljesség szavatolása, mind a visszakereshetőség szempontjából teljes értékű megoldás *csak az egységes rendszerbe szervezett és számítógépesített folyóíratcikk-feldolgozás* révén lehetséges. Ez nem szükségszerűen jelent ismételt centralizálást, csupán annyit, hogy a feldolgozás eredményeit (decentralizáltan vagy centralizáltan, feldolgozáskor vagy utólag) géppel olvasható formában rögzíteni kellene, és az így létrejövő fájlokat *egységes adatbázisba (is) kellene integrálni*.

A folyamatos tájékoztatás teljességére, egyben párhuzamosságainak kiküszöbölésére, illetve a retrospektív tájékoztatás céljait szolgáló egységes adatbázis létrehozására és a mindezek racionális megoldásához szükséges számítógépesítésre az *OSZK-nak kell* — jóllehet együttműködésben a szak-központokkal — koncepciót kidolgoznia és — részben — személyi, anyagi és gépi kapacitást rendelkezésre bocsátania.

A magam részéről ezt a feladatot *sürgősnek ítélem*, mert a kieső időt visszamenőleg már nem lehet behozni, vagy legalábbis minden ilyen visszamenőleges feldolgozás rendkívül költséges, időigényes és hibákkal terhes lenne.

3.3. Az információkeresés problémái

Minden olyan számítógépes rendszer, amelyet csak valamely tájékoztató kiadvány, illetve folyamatos szolgáltatás érdekében hoznak létre, sán-tít. A számítógépes (sőt bármilyen) információs rendszereknek természetes követelménye az, hogy a felépülő adatbázisban tárolt információk visszamenőleg is kereshetők legyenek.

Csak technikai kérdés az, hogy a központi szolgáltatások adatbázisai (kötegelt vagy párbeszédés üzemmódban, ha úgy tetszik: off-line vagy on-line) felhasználhatók legyenek olyan szolgáltatások kereteiben, amelyek a tárolt információkat, személyek, illetve intézmények szerint (vagy éppenséggel „műtényező”, tehát meghatározott mű különféle kiadásai és a „rőla szőló irdalom” tekintetében) visszakereshetővé teszik. Feltételezhető azonban, hogy ez az igény kisebb mértékben, mindenekelőtt biobibliográfiák és intézményi bibliográfiák készítése során merül fel.

A lényegesebb, izgalmasabb kérdés a *tárgykör szerinti információkeresés*. Úgy vélem, hogy minden, a központi szolgáltatások eredményeként, illetve céljaira létrejövő adatbázist alkalmassá kell tenni adott mélységű, tárgykör szerinti információkeresésre, sőt ezzel párhuzamosan és ez után az OSZK rendszerének rendszeres szolgáltatásává kell tenni ilyen jellegű információkeresés ellátását, a központi szolgáltatások keretében.

Az OSZK központi szolgáltatásainak adatbázisaiban végzendő tárgyköri információkeresés iránti igények — legalábbis a természettudományok, valamint a műszaki és ahhoz hasonló alkalmazott tudományok területén — *aligha a kutatók, vagy fejlesztők folyamatos vagy retrospektív szakmai információigényeként merűlnék fel*. Alighanem közelebb járunk a valósághoz, ha úgy véljük, hogy az OSZK információkeresési szolgáltatásait sokkal inkább könyvtári és bibliográfiai háttér-szolgáltatásként, tehát pl.: állománygyarapítási, ellátottsági elemzési és más hasonló könyvtári célokra, illetve retrospektív (időszaki kiadványok esetében esetleg kurrens) szakbibliográfiák összeállításához használják majd fel. E területeken az OSZK-nak az érintett társintézményekkel közösen kell felmérnie és megállapítania a tárgyköri információkeresés iránti igények jellegét.

A fenti fejtegetésből következik, hogy az OSZK adatbázisának jelentős részében nincs értelme berendezkedni a legspeciálisabb témák szerint végzett információkeresésre; sokkal inkább valószínűsíthető, hogy a nagyobb tárgyköri csoportok iránti igények lesznek a jellemzőek.

A Magyar Nemzeti Bibliográfia adatbázisai esetében kézenfekvő az *Egyetemes Tizedes Osztályozás* alkalmazása, annál is inkább, mert ez sem az MNB, sem az OSZK szakkatalógusa tekintetében nem jelent újdonságot. Mai ismereteink szerint egyébiránt az Egyetemes Tizedes Osztályozás szerinti számítógépes információkeresés korántsem lehetetlen, jöllehet — általános nézet szerint — célszerűbb az ETO és valamely más információkereső nyelv szerinti kombinált információkeresés. Az ETO esetében emellett meggondolandó, hogy azokban az adatbázisokban, amelyek esetében az ETO alkalmazása jelenleg is adott, különösen pedig azokban (MNB), ahol az ETO-t gyakorlatilag két szinten (szakcsoport és részletes jelzet) alkalmazzák, szükség van-e egy, a későbbiekben említendő lazább és egyben korszerűbb szerkezetű tárgyköri osztályozás alkalmazására is. Erre — gondolom — csak gyakorlati kísérletek alapján lehet válaszolni.

A *tezauruszok* alkalmazását nézetem szerint általában el kell vetni. Az ún. makrotezauruszok ugyanis semmivel sem alkalmasabbak a szélesebb tárgykörök szerinti információkeresésre, mint a laza, sekély, fazettás szerkezetű hierarchikus osztályozások, viszont annál sokkal nagyobb munkát igényelnek. A *szaktezauruszok* alkalmazása — egyes szakterületeken — nem zárható ki, de alkalmazásuk nyilván nem terjeszthető ki az adatbázisok, vagy akár egy adatbázis egészére. Elméletileg természetesen elképzelhető lenne az OSZK egy vagy összes központi szolgáltatása esetében a PRECIS-módszer magyar adaptációjának alkalmazásával a *tezaurusz-jellegű információkereső nyelv folyamatos építése*. Nem elsősorban nyelvi okokból (bár az adaptáció számos elvi és gyakorlati problémát vetne fel), hanem a rendelkezésre álló munkaerő mennyisége és minősége, valamint a dologi feltételek híján a magam részéről nem hiszek egy ilyen eljárás létjogosultságában, jöllehet ez nem menti fel az OSZK-t az alól, hogy (amint már az eddigiekben is tennie kellett volna) kísérleteket folytasson a PRECIS magyarra való adaptálhatósága és a központi szolgáltatásokban való alkalmazhatósága tekintetében.

Tisztán elméletileg az OSZK adatbázisaiban (és különösen a központi katalógusokban) *sekély, fazettás jellegű, laza hierarchiájú* információkereső nyelv (tárgyköri csoportrendszer) alkalmazása látszana a legcélszerűbbnek (szükség esetén egészítve ki — egyes szakterületeken vagy általában — speciálisabb osztályozással vagy indexeléssel). Az ilyen nyelveknek két „representánsát” ismerjük: az *Átfogó Tárgyköri Rendszerezést* (Broad System of Ordering; eredeti rövidítésével és az alábbiakban: BSO) és a KGST—NTMIR-ben alkalmazott rubrikátort (rubrikátorokat).

A BSO elveiben és szerkezetében közel állna azon követelmények teljesítéséhez, amelyekről szó volt. Nemzetközi visszhangja és különösen gyakorlati elterjedése viszont *nem jogosít fel különösebb optimizmusra* használhatóságát illetően.

Az NTMIR rubrikátor alkalmazásától eleve el kell tekinteni e rendszer elméleti és gyakorlati hiányosságai miatt.

Végül, de nem utolsósorban, mint minden szöveges adatbázisban, az OSZK adatbázisaiban is végezhető lenne *automatizált, szabad szövegszavas („szabad tárgyszavas”) információkeresés*. A gyakorlatban azonban ez — általában — szükségtelen lesz, de az eredmények sem lennének kielégítők,

mert az OSZK adatbázisai a tartalom kifejezésére alkalmas szöveges információk tekintetében, megállnak a címnél, aminek értéke az automatizált, szabad szövegszavas információkeresés szempontjából nem nagyon nagy. Ezért e módszert — megfelelő szakterületen, megfelelő igényre — csak egyéb információkereső nyelvekkel és módszerekkel kombinálva, azok kiegészítőjeként tudom elképzelni az OSZK központi szolgáltatásai esetében.

4. Számítástechnikai szervezés

Mind a számítástechnika fejlődési iránya, mind pedig a könyvtárak mint szervezetek jellege amellett szólna, hogy az OSZK-nak — eltekintve a szükséges perifériáktól (input-output berendezések, intelligens terminálok, miniszámítógépek) — *ne legyen saját számítóközpontja*, számítástechnikai bázisa, legalábbis ami a „nagygépet” illeti. Ezzel szöges ellentétben viszont mélységes meggyőződésem, hogy nemcsak az OSZK központi szolgáltatásai, hanem *egész könyvtárügyünk és tájékoztatásügyünk gépesítése* ferde, rossz irányba halad akkor, ha különféle „szakmán kívüli” számítóközpontokhoz csatlakozik és — mind hardver, mind szoftver tekintetében — azok ügyfelévé válik, ami sajátos magyar szolgáltatási viszonyaink között csaknem egyértelmű a kiszolgáltatottsággal, szétforgácsoltsággal és koordinálatlansággal.

A fentiekből adódóan úgy vélem, hogy (és ez a művelődésügyi kormányzatnak, saját erejéből, vagy együttműködve az MTA-val és az OMFB-val már eddig is halaszthatatlan kötelessége lett volna), hogy sürgősen *ki kell építeni, illetve ki kell választani azt az egy-három számítóközpontot*, amely a magyar könyvtárügy, tájékoztatásügy és hozzá kapcsolódó egyes más művelődésügyi és tudományos területek számítóközpontja lesz a jövőben. Ezekben a számítóközpontokban kell összpontosítani az e tekintetben eddig kialakult szakértelmet, ezek rendelkezésére kell bocsátani a már kialakult, létrehozott szoftvert, és ezeket kell megtenni a sajátos könyvtári — tájékoztatási célú szoftver kidolgozásával és adaptálásával foglalkozó szoftverfejlesztő központoknak. Ezek a számítóközpontok dolgozhatnak vállalkozásszerűen, de csak „alapítólevelük” keretében, tehát *prioritással a könyvtári-tájékoztatási szakterületeknek* kell dolgozniuk és (ennek érdekében) az illetékes állami szervek finanszírozási és más eszközökkel érvényesített koordináló befolyása mellett.

Az OSZK e központokhoz, vagy ezek egyikéhez *csatlakozhat* saját perifériáival, intelligens termináljaival és más megfelelő berendezéseivel. Az említett számítóközpontok egyébként egymással is kapcsolhatók, ami megkönnyítené az országos *könyvtári-tájékoztatási számítógépes hálózat* létrehozását.

Önmagában nincs speciális jelentősége annak, hogy az egyik ilyen számítóközpont az OSZK számítóközpontjaként, vagy az OSZK szervezetén kívül jön létre, amint hogy az sem jelentős, hogy a többi „könyvtári” számítóközpont meglevő könyvtárakra, vagy éppenséggel meglevő könyvtári számítóközpontokra (pl. OMIKK) települ-e. A lényegesebb az, hogy ezeknek a számítóközpontoknak mind üzemeltetési, mind — és különösen —

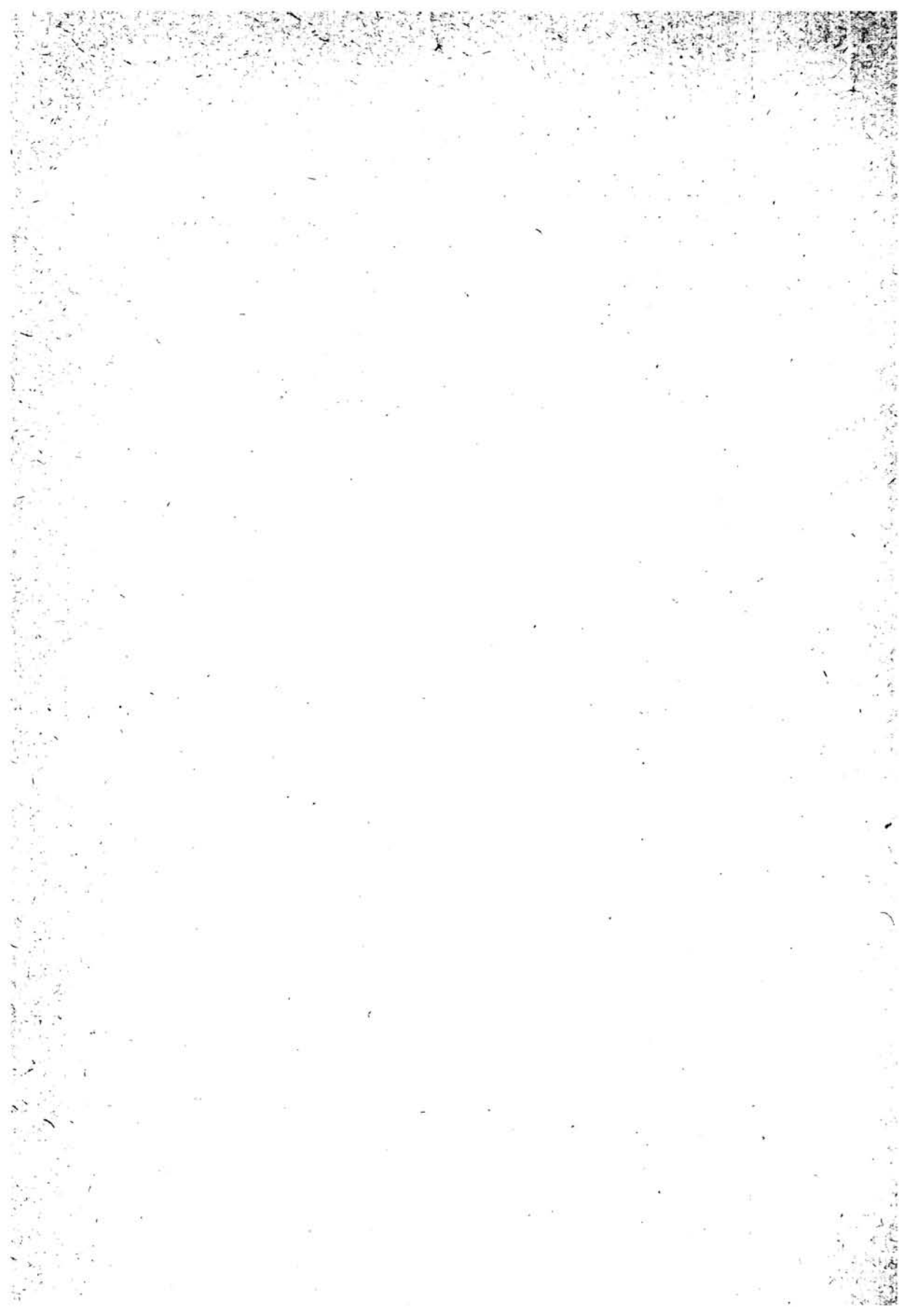
fejlesztési szempontból könyvtári feladatokat kell prioritással ellátniuk, hogy egyfelől általában a könyvtárügy, másfelől az OSZK központi szolgáltatásainak szempontjai érvényesüljenek a számítóközpontok munkájában. Ha mégis könyvtári szervezetbe kerülnének, akkor viszont az a fontos, hogy a számítóközpontok ne legyenek kénytelenek igazodni a könyvtárak korszerű technikát nehezen elbíró, merev szervezeti-személyi-dologi adottságaihoz.

Budapest, 1982. július

**НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ ПО ПЕРСПЕКТИВНОМУ ПЛАНУ
РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕНТРАЛЬНЫХ СЛУЖБ
(ПРИМЕРНО ПО 1990 Г.)**

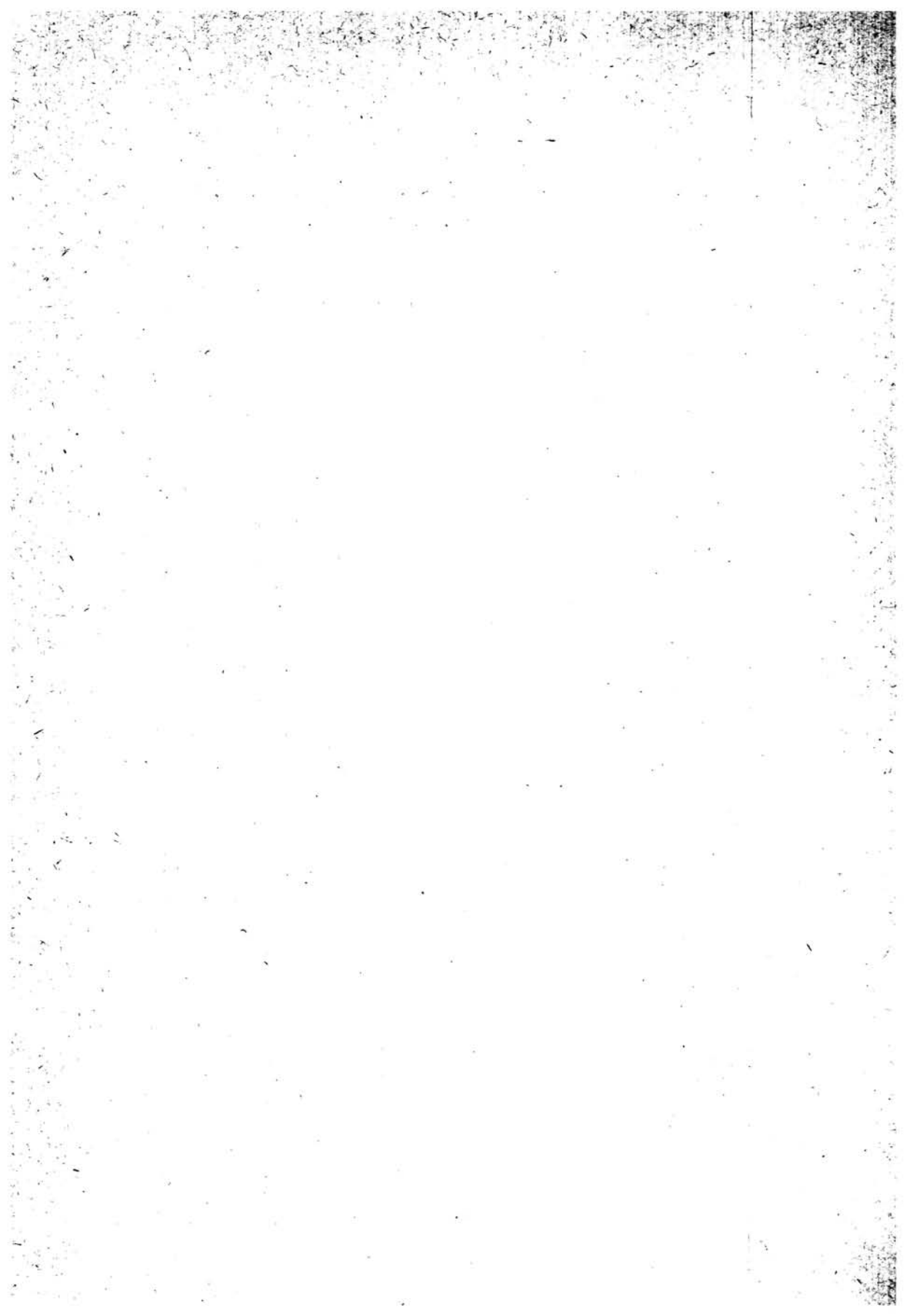
Э. ВАЙДА

Статья содержит предложения по развитию автоматизированной системы центральных служб Государственной библиотеки им. Сечени. Подробно рассматриваются проблемы обслуживания, основанного на автоматизированной системе Венгерской национальной библиографии (обслуживание каталожными карточками, магнитной лентой и путем теледоступа. В работе затрагиваются вопросы сводных каталогов, в первую очередь, с точки зрения подготовки каталогизации, т. е. функции обеспечения данных для каталогов библиотек страны. При этом на первый план выдвигается вопрос разработки автоматизированной системы регистрации зарубежных сериальных изданий с возможностью непосредственного запрашивания базы данных. Выдвигаются предложения о расширении документативной базы и профиля, автоматизированной системы служб а также об углублении обработки, с расчетом на перспективу информационного поиска. Подчеркивается первоочередная ответственность Государственной библиотеки им. Сечени в развитии центральных служб, но при этом принимается в расчет возможность расширения этой ответственности и на другие крупные библиотеки в результате сотрудничества с ними. Автор видит гарантию успешной организации автоматизированных процессов работы библиотек в создании централизованных вычислительных центров библиотечно-информационного назначения.

III.

KÖNYVTÖRTÉNETI ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

Egy jezsuita-ellenes vitairat és magyar fordítója

VÁSÁRHELYI JUDIT

1610. február 17-én Makai Máté nagyszombati iskolamester, majd 1611. február 22-én Rátkai György nagyszombati lelkész Visartus Donatus *Fides Jesu et Jesuitarum* c. művével kapcsolatban keresték meg levelükkel Molnár Albertet. Makai Máté megírta, hogy e mű egy Magyarországon fellelt példányát kiküldték a Heidelbergben tanuló Pécseli Király Imrének, Samarjai Jánosnak és Kanizsai Pálfi Jánosnak, és tőlük kérték újrakibocsátását. Azért ítélték Magyarországon különösen fontosnak e jezsuita-ellenes munkát, mert benne olyan eszközt láttak, amelynek segítségével sikeresen védekezhettek a lekipásztorok, sőt a közepesen képzettek is a pápisták zaklatásai ellen.¹ Makai Máté levele után Rátkai György nagyszombati lelkész viszont már arra kérte Molnár Albertet, hogy fordítsa magyarra ezt a sokak számára épületes és az „igazság megismerése” szempontjából felettébb hasznos könyvet, amelynek új kiadását Asztalos Andrásnál látta.²

Ez az oly népszerű polemikus irat először 1573-ban jelent meg Christlingenben, *Fides Jesu et Jesuitarum per Donatum Gotuisum Trivoniensem s. theologiae lectorem* címen,³ Joannes Marbach strassburgi teológiaprofesszor előszavával. Címzettjei: Fülöp Lajos és János pfalzi grófok voltak. A mű szerzője rejtélyesen, álnéven szerepeltette magát, Marbach szerint szerénységből. A következő, 1578-as hely nélküli kiadás a szerzőt *Donatus Wisartus Trivonensisként* tüntette fel.⁴ Megjelent továbbá e vitairat a *Doctrinae Jesuitarum praecipua capita* című, Rochelle-ben 1580-ban, 1584-ben, majd 1589-ben mind bővebb formában kibocsátott jezsuita-ellenes szöveggyűjtemény részeként is,⁵ az első, 1573-as kiadás szerzőmegjelölésének megismétlésével. 1581-ben Georgius Nigrinus Strassburgban németre fordította.⁶

1. *Szenczi Molnár Albert Naplója, levelezése és irományai*. Kiadta: Dézsi Lajos. Bp. 1898. 337.

2. Uo. 366–367. Bán Imre a XVII. század első felének legtöbbet forgatott polemikus iratának tartotta a *Fides*-t. — *Apáczai Csere János*. Budapest 1958. 65.

3. Karl Goedecke: *Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung aus den Quellen*. Zweiter Band. Das Reformationszeitalter. Dresden 1886. 493–494.

4. Budapest, Egyetemi Könyvtár, a 08537 jelzetten.

5. 1580: OSZK, az Ant. 5406 jelzetten; 1584: OSZK, az Ant. 5407/1 jelzetten.

6. L. a 3. jegyzet!

Szerepelt továbbá az 1580-ban, majd 1586-ban Erfurtban megjelentetett *Jesuiterspiegel* című gyűjteményben is.⁷ Sőt 1586-ban Baselban Johann Konrad Ulmer németnyelvű *New Jesuitspiegel* című gyűjteménye is közölte. A *Der Glaube Jesu oder der Jesuiten* szerzőjének a nevét e kötet ugyan csak az 1573-as eredeti kiadásához hasonló formában idézte.⁸

Első, XVII. századi kiadását Hieronymus Galler nyomtatta ki Oppenheimben 1610-ben.⁹ A szerzőt az 1578-as második kiadáshoz hasonló formában *Donatus Wisartus Trivonensis*-ként tüntette fel. Johann Marbach előszavát nevének megjelölése nélkül, rövidítve közölte. Az impresszum megnevezte a kibocsátás költségviselőjét is, Levinus Hulsius özvegyét. Azt, hogy az 1610-es éven belül mikor került sor a kinyomtatásra, ma már egyéb források hiányában nehéz megállapítani, de elképzelhetőnek tartjuk, hogy ez az 1610-es kiadás a Heidelbergben tanuló Pécseli Király Imrének és tanulóársainak, valamint talán a Makai Máté felszólításának eleget tevő Molnár Albertnek a közbenjárására jelent meg.

Pécseli, Kanizsa Pálfi és Samarjai 1610. első felében biztosan kinn voltak Németországban. Tanulmányaik lezárása után, 1610. második felében csak Pécseli Király Imre tartózkodott kinn tovább is Németországban, Molnár Alberttel együttműködve.¹⁰

Molnár közvetítő szerepét a *Fides* kinyomtatásában több momentum is hihetővé teszi: Így a *Fides* új kiadásának költségviselője ugyancsak Levinus Hulsius özvegye volt, aki Molnár Albertnek a hanaui (1608), majd az oppenheimi *Biblia*-ját (1612) kiadatta. Hieronymus Galler több Molnár Albert művet is kinyomtatott 1612-től fogva Oppenheimben. Sőt ha nyomdájának a 10-es években megjelentetett, magyar szerzőktől származó, vagy magyar nyelvű műveit áttekintjük, azok vagy Molnár Albert művei,¹¹ vagy Molnár szöveggyűjteménye,¹² vagy Molnár közreműködésével és üdvözlőversével kiadott nyomtatványok — amelyek között Pécseli retorikai műve is szerepel¹³ — voltak. Végül a lutheránus Marbach-ajánlólevél név nélkül való felvétele a *Fides* eme új oppenheimi kiadásába szinte biztossá teszi, hogy kálvinista szerkesztő(gárda) „rendezte” sajtó alá.

A fent említett Rátkai György valószínűleg ezt a „friss” nyomtatást láthatta 1611-ben Asztalos Andrásnál. A *Fides* magyar fordítását azonban nem Molnár Albert készítette el, hanem Kecskeméti Sánta János bocsátotta ki 1619-ben Bártfán.¹⁴

Mielőtt azonban e magyar fordításról és készítőjéről bővebben szólnánk, kövessük végig a szerző kiléte körüli találgatások történetét.

7. L. a 3. jegyzetet!

8. Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, az S 112 4° Helmst. jelzetten.

9. Göttingen, Staats- und Universitätsbibliothek, a 8° H. E. O. 160/17 jelzetten.

10. RMKT XVII/2, 252.

11. *Biblia*. 1612. — RMNy 1037, *Postilla Scultetica*. 1617. — RMNy 1144. *Secularis concio evangelica*. 1618. — RMNy 1166.

12. Thuri Pál: *Idea Christianorum Ungarorum*. 1616 — RMK III. 1174.

13. Szepesi Korotz György: *Baszilikon dórón*. 1612. RMNy 1038, Pécseli Király Imre: *Isagoges rhetoricae libri duo*. 1612. RMK III 1112. Szenci Csene Péter: *Confessio Helvetica*. 1616. RMNy 1115.

14. RMNy 1171.

F I D E S
IESV ET IESVI-
TARVM.

Hoc est,

COLLATIO DOCTRINÆ
DOMINI NOSTRI IESV, CVM
DOCTRINA IESVITARVM; COLLECTA
ex S. litetis, Patrum Scriptis, ac Iesuitarum
libris: & per Fidei articulos
disposita.

ITEM:

IVRAMENTVM PAPISTICVM, CONTINENS
capita Pontificia Religionis, cum confutatione eiusdem,
per DONATVM WISARTVM
Truonensem.

M. D

C. X.

IN NOBILI OPPENHEMIO,
E Chalcographia Hieronymi Galleri,
Summis Vidua Lenini Hulsii. a 6

A német szakirodalom a múlt század közepén Johann Fischart két kijelentését alapul véve, az ő munkájának tekintette a *Fides*-t. A holland kálvinista teológus, Philipp Marnix van Aldegonde munkája nyomán készült *Bienenkorb des heyligen römischen Imenschwarms* című munkájának 1580-as illetve 1586-os kiadásában Fischart ugyanis a következő kijelentéseket tette:

1580: „Was aber einer guter meinung thut, der verdient auch ein stuck am Himmel, wie die zu Dillingen singen und *Huldrich Wischhart sampt G. Nigrino im Gegensatz des Glaubens Jesu und der Jesuiter über die Cöllnisch Censur benant*:”

1586: „Was aber einer guter meynung thut, das verdient auch ein stuck am Himmel, wie die zu Dillingen singen, und *Huldrich Wischhart sampt G. Nigrino im Gegensatz des Glaubens Jesu und der Jesuiter über die Cöllnisch Censur beweist*:”

E két megjegyzésben Karl Hartwig Gregor von Meusebach szerint Fischart csakis saját magára utalhatott.¹⁵ Meusebach a Fischart—Visartus—Wisart névazonosságot Fischart Rabelais-fordítása három helyének figyelembevételével vitathatatlannak tartotta.¹⁶ Rajta kívül Karl Goedecke is hasonlóan vélekedett még 1862-ben, *Grundriss*-ében.¹⁷ Ezek szerint a *Fides* a XVI. századi német irodalom egyik legjelentősebb szatirikus írójának és publicistájának lenne a műve. Fischart a radikális pfalzi politika szolgálatában igen hatásos propagandatevékenységet fejtett ki a katolikus egyház és az ellenreformációs kezdeményezések ellen.¹⁸ Nem kímélte a jezsuitákat sem. Már első szatírájában, amelyet Johann Marbach lutheránus teológus védelmében készített a konvertita Jakob Rabe ellen, összefoglalta a jezsuiták eredetét, kigúnyolta szokásaikat, tanításaikat.¹⁹ A skolasztikus és jezsuita nevelési rendszer ellen 1584-ben kelt ki.²⁰ A Philipp Marnix műve alapján készült, fentiekben már említett *Bienenkorb*-ban önálló kiegészítésként több lapot szentelt a jezsuiták kigúnyolásának. Jezsuitaellenes költeményein kívül a legnagyobb hatású, legélesebb szatírája a *Jesuitenhüllein* (1580), amely egy francia röpirat alapján készült. Tartalma szerint a jezsuita kalapban minden gonoszság, bűn és istentelenség megfér. A mű ugyanakkor összefoglalta a jezsuitáknak már addig is általánosan használt gúnyneveit is.²¹

15. Karl Hartwig Gregor von Meusebach: *Fischartstudien*. Herausgegeben von dr. Camillus Wendeler. Halle 1879. 210.

16. L. az előző jegyzetet, 214–215.

17. Karl Goedecke: *Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung aus den Quellen*. I. Bd. zweyte Ausgabe. Dresden 1862, 386–398.

18. *Handbuch der deutschen Geschichte*. Bd. II. Die Geschichte vom Zeitalter der Reformation bis zum Tode Friedrichs des Grossen. Konstanz 1956, 33.

19. *Nachtrab oder Nebelkräh*. Köln 1570.

20. *Bewärung und Erklärung des Uralten gemeynen Sprüchworts: Die Gelehrte[n] die Verkehrten ... von eim guthertzigen Wargelehrten etlicher massen aussgelegt...* o. O. 1584.

21. Dr. Adolf Hauffen: *Johann Fischarts Werke*. Eine Auswahl. I. Teil Stuttgart 1895. XXXIX–XLVII.

Ilyen szempontból tehát a *Fides Jesu et Jesuitarum* beleillene Fischart életművébe, még akkor is, ha a szatirikus, gúnyos hangnak e műben nyoma sincs. Ez azonban a mű másjellegű felépítéséből, tárgyalási módszeréből adódik. Fischart eleinte lutheránus lévén Marbach-hal jó barátságban volt, mint láttuk, 1570-ben személye védelmére is vállalkozott. Így a *Fides* Marbachtól származó Praefatio-ja beleillik Fischart-képünkbe. S ugyan Fischart fokozatosan kálvinistává lett, maggyőződésbeli változását életrajzírói 1575-re teszik, tehát a *Fides* első kiadásának keletkezése utáni évekre.²²

Köztudott továbbá róla, hogy szívesen élt különböző álnevekkel. Munkácsy Sándor szerint négy műve kivételével mindegyiket álneven bocsátotta ki.²³ Ezek között átírások, fordítások, anagrammák, hyptonimák, kryptogrammok szerepelnek.²⁴ Így a *Fides* szerzőjének nevéhez hasonló formában *Huldrich Wisart* aláírással adta közre a *Réveille-Matin: Oder wacht frü auf* című röpiratban megjelentetett verses előhangját és Medici Katalin személyét illető szatíráit.²⁵

Fischart és Donatus Visartus személyének azonossága azonban az újabb német szakirodalomban korántsem olyan egyértelmű, mint ezt Meusebach, ill. Goedecke 1862-ben gondolta. Sőt maga Goedecke is megváltoztatta véleményét, és 1886-ben kiadott *Grundriss*-ében²⁶ a *Fides*-t már nem Johann Fischart, hanem Johann Piscator művének tartotta. Sorra elismételte azokat az érveket, amelyek alapján méltán terelődött a gyanú Fischart szerzőségére. 1886-os kézikönyvében viszont korabeli és későbbi szerzőkre utalt: Így Wilhelm Bidembach *Consensus Jesuitarum*. Tübingen 1578-as művében állítólag Johann Piscatort nevezte a *Fides* szerzőjének, valamint több mint száz évvel később, 1684-ben J. Fecht *Historiae ecclesiasticae supplementum. Epistoe theologorum ad Marbachios*. Frankfurtban és Spirában megjelentetett művében is hasonlóan nyilatkozott. Sajnos e műveket nem tudtuk kézbe venni. Bidembach munkájának 1583-as kiadásában valóban emlegette Piscatort, de csak mint Ágoston követőinek egyikét.²⁷

Johann Piscator Fischarthoz hasonlóan Strassburgból származott. Tanulmányait szülővárosában majd Tübingenben végezte, Marbach megbetegedése után ő vette át a teológiai előadásokat a strassburgi Egyetemen. Kálvinista lett, ezért el kellett hagynia a várost. Herbornban működött, mint teológiaprofesszor. Szenci Molnár Albert „nékem tisztelendő Praeceptorom”-ként emlékezett meg róla,²⁸ és kálvinista *Bibliafordítását* Bocskay Istvánnak ajánlva le is szándékozott fordítani.²⁹

22. Helmut de Boor—Richard Newald: *Die deutsche Literatur vom späten Mittelalter bis zum Barock*. München 1973. 201.

23. Munkácsy Sándor: *Fischart János*. Nagyszeben 1907. 3.

24. Johann Fischart: *Geschichtklitterung*. Neu herausgegeben von Hildegard Schnabel. Halle 1960, II. Bd. 483.

25. Munkácsy Sándor: i. m. 51—52.

26. L. a 3. jegyzet!

27. OSZK, az Ant. 7229 jelzetten.

28. RMKT XVII/6, 468.

29. Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz. = *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. 4. Szeged 1978. 264—265.

Munkácsy Sándor is vitatkozott Goedecke első véleményével. Bár Piscator nevét nem említette, de logikai illetve esztétikai megfontolásokból kizárta Fischart szerzőségének lehetőségét. Szerinte ugyanis Fischart önmaga nem szolt volna saját művéről úgy, mint amelynek szerzője Huldreich Wischhart és Georg Nigrinus. Hiszen Nigrinus csupán a német fordítás készítője volt. A *Fides* különböző kiadásain szereplő névváltozatok ingadozása (Donatus Gotuisus Trivoniensis, Donatus Wisartus Trivonensis) is elgondolkodtatta. Esztétikailag és nyelvíleg pedig sokkal „erőtlenebbnek”, „szürkébbnek” találta a *Fides*-t Fischart csípős, satirikus hangvételű, műveiben megszokott, pompázatos nyelvi készletéhez képest.³⁰

Újabb adatok hiányában a *Fides* szerzőségének kérdését nem tudjuk eldönteni. Mindenesetre a Fischarttól szóló legújabb feldolgozások általában nem foglalkoznak e művével. Pedig az álnév legkézenfekvőbb megfejtése (Fischart = Visart) véleményünk szerint mégis az ő nevét sugallja. Sőt a Piscator nevére emlékeztető Pickhart szintén Fischart álneve volt a *Bienenkorb*-fordításában. Ezért szerepelnek pl. a következő utalók a göttingeni Staats — und Universitätsbibliothek kézírásos, kötetes katalógusában:

Fischart, Johann alias Wisartus = Piccart, Joh.

ill.: Gotuisus Donatus alias Donatus Wisartus d. i. J. Fischart.

A *Fides* esetében tulajdonképpen nem is annyira szerzőről, mint inkább összeállítóról lenne helyesebb beszélni. Hiszen címe szerint is e könyv valójában a *Bibliából* és az egyházatyák irományaiból összeszedett gyűjtemény, amely a jezsuiták tanításának a cáfolatául szolgál. Semmiféle az író, azaz válogató személyére utaló kijelentést nem olvashatunk benne, hiszen még a Praefatio-t sem ő írta. A Marbachtól származó Praefatio az apostoli successióról beszél és a római pápa ellen irányul. Ezt követi hittételek szerinti felosztásban 16 fejezet, amely a jezsuiták és Jézus, azaz a protestáns vallás tanítását szembesíti egymással. A jezsuiták felfogását a XVI. század második felére már igen elterjedtnek mondható Canisius-fele *Catechismus* és a *Censura Coloniensis* alapján idézi. Ez utóbbit 1560-ban állította össze Heinrich Dionysius és Franz Closter,³¹ de a kor általában a kölni jezsuiták művének tekintette.³² Jézus tanításait a *Fides* a próféták, evangelisták és apostolok bizonyosságai, azaz bibliai idézetek és *Páterek bizonyági* segítségével fejt ki. A szóba kerülő témák (Szentírás, bűn, törvény, Evangélium, szabad akarat, hit, megigazulás, jó cselekedetek, elégtétel, a szentek segítségül hívása, az Úrvacsora, az emberi találmányok, a képek imádása, házasság, Purgatórium és Anyaszentegyház) valóban felölelik mindazokat a vitatott tételeket, amelyek a katolikus és protestáns álláspont legfőbb vitapontjai voltak. A kötet záróakkordja IV. Pius pápa Rómában 1569. (valójában 1564.) november 13-án kibocsátott esküformulájának, az ún. *Professio fidei*

30. Munkácsy Sándor: i. m. 86.

31. Bernhard Duhr: *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge im XVI. Jahrhundert*. Freiburg in Breisgau 1907, 679.

32. Általában *Censura Coloniensis*-ként idézték. L. Georgius Draudius: *Bibliotheca classica, sive catalogus officinalis ... ad annum 1624 ... colligente et disponente* —. Francofurti ad Moenum 1625, 325.

Tridentinának a cáfolata. Ezzel eskették fel a jezsuiták a doktorokat és „egyéb tudományban levő közönséges tanítókat”. A cáfolat az eskü egyes pontjaihoz (összesen 17) hasonló módszerrel készült, mint a mű egésze: a Szentírásból és egyházatyáktól vett idézetek szolgáltak a cáfolat bizonyítékaul. E rövid fejezet több vitapontot érint (a szentségek lényege, a szentek tisztelete, a búcsújárás kérdése, a pápaság intézménye, a tridentinai zsinat végzése stb.), végső konklúziója pedig minden hívőt arra int, hogy ennek az esküvésnek ellenálljon.

Kecskeméti Sánta János, a magyar fordítás elkészítője művét mint tokaji másodprédikátor földijének, Kecskeméti Tiburtsii Jánosnak, Tokaj fő harmincadosának ajánlotta. Mivel az ajánlás 1613. március 12-én kelt, joggal feltételezhetjük, hogy már ekkor nyomdakész állapotban volt a kézirat, hiszen az általános szokás szerint a szerzők — fordítók az előszót írták utoljára.

A *Fides* sok kiadása közül az oppenheimeri 1610-es latin nyelvű változat alapján dolgozott, amelyet Szepsi Korotz György, a *Fides* második kiadásaként tartott számon Kecskeméti fordítását üdvözlő versében:

„Minap ez kis könyvis Oppenheimeriombol,
Ki öve masodszor Hulsius boltiabol,
Kit Donat Visartus szedet sok irasbol,
Az nagy Vr Istennek io akarattiabol.”³³

A Praefatio lényegében követi Marbachét, s bár a „rövidség kedvéért” néha elhagyja a bibliai idézeteket, az apostoli successióról való jezsuita gondolatmenet cáfolatát híven visszaadja. Az utolsó részben szól fordításáról. Az eredeti szerzőt mint „bölc, tudós és io emlekezetű Trivoniai Donatus Visartus”-t méltatja, végül megokolja, miért éppen Kecskeméti Tiburtsii Jánosnak ajánlotta művét.

A *Fides* főrészének fordításakor Kecskeméti hűségre törekedett. Így a *Bibliából* vett idézeteket, Canisius *Catechismus*-ának citált részeit újra lefordította, nem folyamodott sem a *Vizsolyi Bibliához*, ill. annak Molnár Albert által kiadott újabb hanaui és oppenheimeri változatához, sem Telegdi Miklós vagy Vásárhelyi Gergely Canisius-fordításához.³⁴ Néhol — különösen a bibliai idézetek esetében szabadon válogatott a latinnyelvű *Fides* idézetanyagában. Mint Wittenbergben majd Heidelbergben tanult pap, jó filológusként pontosította a bibliai helyeket, kiírta a versszámokat. A páterek műveiből származó idézetek helyét ő is latinul adta meg.

Fordítói módszerének vizsgálatához a 8., *Az io cselekedetökről* szóló caput-ot vetettük össze az eredetivel. Lényegében hű fordítónak bizonyul, aki tisztában volt a magyar nyelv sajátágaival, és láthatóan törekedett a legkifejezőbb megfogalmazásra.

33. RMKT XVII/8, 154.

34. Telegdi Katekizmusa Bécsben jelent meg 1562-ben és 1596-ban — RMNy 173. és 783.; Vásárhelyi Kolozsavárott 1599-ben és Bécsben 1604-ben — RMNy 860. és 907.

F F D E S
IESV ET IESVITARVM.

A Z A Z:

AZ MI VRVNK

IESVS TVDOMANYA-

nak, az Iesuitak tudományaval

valo össze vetése, mely Donatus Visartus ala-

tal, az bent irasbol, Paterok es Iesuitak köny-

veiből Bedeggettet, es az hitnek biza-

nyos agaira rendeltetet.

Y 110

Ismet:

AZ PAPISTAKNAK ESKŰVESEK.

nek formája, mely be foglalja az Pápa tudomá-

nyának fő fő czikkölit, ugyan azon Trivonai Do-

natus Visartus által valo meg csaffo-

lassal egyetemben.

Magyarra fordittatot.

KETSKEMETI C. IANOS

Thokai második Prädikátor által.

NYOMTATTOT 1619.

Eftendőben.

2. A magyar Fides-fordítás címlapja

Pl. a következő esetben elvont főnév helyett jelzőt használt a magyar „mond valakit valamilyennek” szintagma alkalmazásával:

„*Beatitudinem esse, inquit Paulus, eius hominis, cui Deus imputat iustitiam sine operibus. Rom. 4.*” (172. l.)

„*Bodognak mondgya az Sz. Pal azt az embert, kinek az Isten igassagát tulajdonittia cselekedetök nélkül. Rom: 4. vers: 8.*” (238. l.)

De a fenti jelenség fordítottjára is van példa, amikor valószínűleg az ismétlődések elkerülése végett folyamodott ehhez a megoldáshoz:

„*Quare quilibet iniustus remansit, iniustus autem non potest in opere iniusto non peccare.*”

(145, recte 175. l.)

„Minden *hitetlenségben* maradot tehát: az hitetlen penigh az ő hamis cselekedetiben vétkezhetik.” (242. l.)

Magyaros kifejezéseket szívesen alkalmazott, pl.:

„*Haec (= charitas) est in illis maior, in aliis minor, in aliis nulla.*” (145. recte 175. l.)

„Ez (= a szeretet), nemellyekben nagyobb, nemellyekben kisebb, nemellyekben *egy szal sincsen.*”

(242—243. l.)

Természetesen Kecskemétinek sem sikerült mindenkor megbirkózni a latinos mondatszerkesztéssel, és így az, hogy latinból fordított, erősen érezhető. Az accusativus cum infinitivo-s szerkezet nyomai pl. szépen követhetők:

„*Imperfectos nos esse confiteri, et no[n]dum comprehendisse, nec dum accepisse: haec est hominis vera sapientia, imperfectum esse se nosse.*” (176. l.)

„Nem tökéleteseknek magunkat vallani, és még el sem érthetni, sem el nem venni: ez az embernek igaz bölcsesége tudni magát es esmerni nem tökéletesnek.” (244. l.)

Az egész mű stílusa korántsem egységes. Érthető ez, hiszen a sok helyről való idézet mind más és más árnyalatot visz bele a *Fides*-be. Így pl. Arany-
szájú Szent Jánosnak a *Homiliá*-iból összeszedett idézetek hangvétele hol korholó, hol meggyőző, hol a megjelenítés, szemléltetés vagy a katekizálás eszközeihez folyamodik a szerző (pl. 42—46. l.). Az ellentétes vallási nézeteket általában elég eleven stílusú részletekben sikerült kigúnyolnia. Erre idézzük Claudius torinói püspök Theodemius elleni vitáiratának egyik részletét:

„... De így szólnak azok az hamis vallásnak és velekedesnek tisztel-
ei: mi az mi szabaditonknak kesedelmességéért az megh írot keresztet
és ez ő tiszteletinek képét, tisztellyük és imadgyuk, etc. Kik ellen azt
kel felelni: Ha minden fat, az kin valami keresztnek ekessége vagyon
imadni akariak, ezért, mert Christus keresztfa függöt, töb egyéb
czelekedetit-is az testben valokat kövessék hát. Mert aligh volt hat
oraig az kereszt fán, és mind azon által kilentz holnapigh és tizen egy
napigh volt az szűznek meheben. Imadtássanak tehát az szűz leányok,
mert szűz szülte az Christust. Imadtássanak az jaszlok-is, mert mind-
gyarást születettvén iaszolban helyhesztetett. Imadtássanak az reghi

posztok-is, mert mindgyárást hogy születtetet regi posztokban takar-
tatot. Imadtassanak az haiok is, mert gyakorta haioban eveszet, és
az haiobol tanította az sereghet, haioban-is alut, és — haiobul hadta
hogy az halo megh vettessek, mikor amaz sokasaghu halnak fogása
löt. Imadtassanak az számárok-is, mert számáron ülvén ment be Ierusa-
lemben. Olvass többet ugyan azon Apologiában, az ő sok balvanyozá-
sok, és azoknak tisztelők ellen.” (330—331. l.)

Ugyanakkor szép, poétikus részletek is találhatók a magyar nyelvű
Fides-ben. Igen jól sikerült pl. Ambrus 44. levelének Szentírásról szóló
méltatását visszaadni:

„Az szent iras tenger, melyben sok folyo vizek szakadnak. Vadnak
edes folyo vizek es vilagossak-is: vadnak feier forrasok-is, mellyek
az örök életre io igt adnak: vadnak io es edes, lépes mezhöz hasonló,
beszedők-is: es kedves értelmek, mellyek az halgatoknak elmeiöket
ugy mint valamely lelki itallal öntözik.” (59. l.)

Írásművészete előszavának sajátmagáról és patrónusáról szóló részében
mutatkozik meg a legjobban. Nagyon szép, megindult szavakkal szól pl.
szülővárosáról Kecskemétről, ahol Kecskeméti Tiburtsii Jánossal együtt
nevelkedett:

„...az szep Deaki tudomannak fundamentomának fel vetése, mind
kettönktől az *mi edes hazánkban* löt: mind azon által az után, hazánk-
bol ki iöven, ha hires neves Debretzeni Scholaban, az boldogh emle-
kezetü Taracsok Iános Vrunck által, az szabad tudomanokban, mellyeknek
még mostan-is izi szaiunkban vagyón, bőségesben egygüt tanit-
tattunk.”

Önálló kiegészítése a *Fides* főrészében nemigen van. Érdekes viszont,
hogy filológus hajlama, amelyre már a bibliai idézetek pontosításával kap-
csolatban felhívtuk a figyelmet, még abban is megmutatkozik, hogy pl. a
VIII. caput végén megadja azokat a fejezeteket is, amelyekben még további
anyagot lehet találni e caput témájához (253. l.).

Kecskeméti Visartus Donatus kilétét egyáltalán nem firtatta, de ő is
viszonylag titokzatossá tette fordítását: nyomdamegjelölés nélkül bocsá-
totta ki. A betűtípusok alapján azonban vitathatatlan, hogy Bártfán
Klöss nyomdájában készült e nyomtatvány. Az üdvözlő versek (Megyei
G. Mihály szatmári lelkipásztor, Szepsi Korotcz György és Prágai András
sátoraljaújhelyi másodpap művei) a tiszavidéki protestáns értelmiségnek e
munka iránti érdeklődését és lelkesedését fejezik ki. Őszerintük is szükség
van magyar nyelvű kibocsátására, hasonlóan Makai Mátéhoz és Rátkai
Györgyhöz, akik már 1610-ben, ill. 1611-ben sürgették új kiadását és le-
fordítását. Nagyszombattól Tokajig, ill. Heidelbergtől—Oppenheimtől
Bártfáig terjedt hát e mű ismerete a protestáns értelmiség körében, és
született meg az igény arra, hogy az egyre erősödő ellenreformációs tenden-
ciák közepette a védekezésre, polémiára eszközül használják fel.

Kecskeméti Sánta Jánosnak az ajánlólevél kezte szerint (1613) ez az első
ittthoni munkája. Külföldi tanulmányai során mint Pareus-tanítvány érte-

kezett 1605-ben *De libertate Christiana* és *De sacra theologia ejusque principiis et partibus* témakörökben. Mindkettő Pareus disszertáció-gyűjteményében látott napvilágot.³⁵ Ezt követően mint Lorántffy Mihály sárospataki udvari papja jelentetett meg prédikációsgyűjteményt Debrecenben 1615-ben.³⁶ Mondanivalóját pontokba rendezve, sokszor katekizáló módszerrel fejtette ki. Jellemző rá a biblicizmus, kedveli a példázatokat, kis történeteket, amelyeket általában morális tanítás céljából szőtt bele beszédeibe.³⁷ Egy helyen kikelt a scholákat és a deáki tudományokat kárhoztatók ellen és ráirányította a figyelmet arra, hogy a parasztok is lehetnek humánusak, embersegések, és megfelelő körülmények között művelődhetnek is:

„az Scholákban tanultakat, lattyük az sült parasztnaknal emberseges-beknek lenni: nem szollunk itt minden parasztnakról közönsegesen, mert azok között-is vannak tisztessegessek, es embersegessek, kiváltkeppen az kik, avagy jo es kegyes Atyaktul neveltetennek föl, avagy jo földes Ur alatt, kik alatt fenytettekben tartattattanak: avagy udvarban Nemes es vitezlo emberek között, vagy Mester embereknel neveltetennek föl, kiknel emberseget tanultanak? hanem szollunk azokról, kik csak az disznok, barmokfara, es eke szarva mellett nőnek föl, es esztendeigh, kettőig sem latnak Varost, nem hogy Istennek igejet hallanák.” (Bb₆b)

Prédikációgyűjteményét 1624-ben Debrecenben öt prédikációval egészítette ki Krisztus fogantatásáról, amelyeket 1617-ben mondott el Ungvárott.³⁸ Ezek is hasonló módszerrel készültek mint korábbi beszédei. A kor erkölceinek megjavítása érdekében újra példázatokat alkalmazott, az ellentétes vallásúak meggyőzése érdekében pedig még etimológiai magyarázattal is próbálkozott:

„... hogy hogy elegyítötte volna az Angyal egykik nyelvet az másikban, mint ök (= a katolikusok) cselekösznek, mert ez tudni való dolog, hogy az MALASZT, nem Magyar szó, hanem az Toth, vagy Lengyel szobol MILOSZTI,³⁹ jöt, mely annyit teszen, mint, kegyelmed, és így, az ő idvöz legy Mariajoknak eredeti hol Magyar szobol, hol Toth szobol vagyon, nem jöt tehát az Angyalnak köszönteséből,” (N₂b)

35. David Pareus: *Collegiorum theologicorum decuria* I. Heidelbergae 1611. 508–512, 535–537.

36. Három fű es nevezetes, esztendős innepekre való praedikációk, ugy-mint: karacsonra, husvetra, es pünköstre. — RMNy 1083.

37. Újabban Szabó Lajos közölt néhány példázatot ezekből a prédikációkból „*Mondánakik egy példázatot*” című válogatásában — Bp. 1982, Európa [11], [48], [74], [76] és [85].

38. RMNy 1299.

39. A „miloszt” — „malaszt” szavunk valóban szláv eredetű, az óegyháziszláv milostъ „könyörület, irgalom” szóra megy vissza. — *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. II. kötet. Főszerk.: Benkő Loránd. Bp. 1970. 828–829. Lengyelül valóban a (wasza) milosé „kegyelmed” jelentésű volt — *Lengyel–magyar szótár*. Bp. 1958. 336. — Hasonlóképpen vélekedett Heltai Gáspár is az 1562-ben megjelentetett *Új testamentum* — fordítás végére illesztett szómagyarázatában. — RMNy 186.

1643-ban jelent meg Debrecenben prédikációinak harmadik kiadása, amely az előzőeken kívül még hét halotti beszédet tartalmaz.⁴⁰ Végző konklúziója a társadalom minden rétegéhez intést intéz:

„Töbnek számlalasával nem mulatom az időt, készítse az ember magát, tisztiben hivatalyaban, ha kit Isten mire valasztot, hiven igazan való jarassal-is. Ha *Magistratus tisztvisele* vagy, legy őrzője az Istennek ket kö tablan meg iratot parancsolattyanak, özvegyet, arvat, megh ne nyomoricz, sőt inkab oltalmazd. Ha *Egyhazi rend* vagy, olvassad tanullyad az Istennek igejet, es azt hiven igazan hirdessed, azon ertellemmel, mellyel Isten Prophetai, Evangelistai, Apostoli által meg iratta. Ha *biro* vagy, igaz törvent szolgaltas mindennek szömöly valogatas nélkül. Ha *Atya Anya* vagy, *Czőledes ember*, cselededet szoktassad az Isten igejere, nevellyed igazgassad őket az Isteni felelemre es tiszteletre, igy talalod kedvet Istenednek.” (S₈b)

Bár csak 1622-ben látott napvilágot, de már jóval korábban, 1618-ban elkészült Kecskeméti Sánta János *Pazmany Peter Kalauzzanak tizen harmadik könyvére való felelet, mellyet irt De invocatiōne Sanctorum: az szenteknek segítségöl való hívásokról, és esedezésekröl*.⁴¹ Szerzője a Gönci Fejér Istvánnak 1618. augusztus 20-án kelt ajánlólevélben elmondja, hogy „az országban levő keresztyén tanitok” felosztották maguk között Pázmány Péter 1613-ban megjelentetett *Kalauz*-át, és a „De invocatione sanctorum” artikulus megválaszolása Ungvár megyére esett. Balog János kívánságára annak halála után mint ungvári prédikátor ő írta meg a feleletet. Tulajdonképpen ez az egyetlen válaszirat, amely a *Kalauz* fejezeteinek felosztása eredményeképpen valóban megszületett. Kecskeméti hite és meggyőződése megvédelmezésén túl a felelet megírására az is ösztönözte, hogy mindazokat elhallgattassa, akik azt híresztelték róla, hogy vallásától eltávozott. Nézetét három fejezetben fejtette ki, és „az bölcz, tudos embereknek írásokból” merített érveket, hogy Pázmány gondolatait megcáfolja.

Ha idézetanyagát összevetjük a *Fides Jesu et Jesuitarum* hasonló témájú, X. caputjával, több azonosat fedezhetünk fel, ami azt igazolja, hogy Kecskeméti Sánta János ugyan nem tekintette egyetlen forrásnak, de maga is haszonnal forgatta előző fordítását polémiája elkészítésekor. Így Máté evangéliumából (*Fides*: 268. l. — *Felelet*: [60] l.), János evangéliumából (*F.*: 269. l. — *F.*: [28], [61] l.), Pál Timótheushoz és Rómaiakhoz intézett leveléből (*F.* 268, 271. l. — *F.*: [61], [28] l.) ugyanazokra a helyekre támaszkodva igazolta állítását. De Ágoston bibliakommentárja (*Fides*: 280. l. — *Felelet*: [28] l.), egyik polemikus műve (*F.*: 282. l. — *F.* [28] l.), Ambrus (*F.*: 275–276. l. — *F.*: [56–57] l.), Athanasius (*F.*: 9. l. — *F.*: [17] l.), Cyrillus *F.*: 281. l. — *F.*: [28] l.), Epiphániosz (*F.*: 278. l. — *F.*: [57] l.), Jeromos (*F.*: 18. l. — *F.*: [17] l.), Sedulius (*F.*: 284. l. — *F.*: [57] l.) is ugyanazokkal a mondásokkal szerepelnek. Kecskeméti nagy műveltségét viszont bizonyítja, hogy a Visartus Donatus-féle összeállításon kívül igen sok egyéb forrásművet ismert, és épített bele válaszába.

40. RMK I. 738.

41. Bártfa 1622. — RMNy 1257.

Az 1622-ben megjelent polemikus mű természetesen nem került el Pázmány Péter figyelmét, s a *Kalauz* 1623-as kiadásában⁴² átírta a XIII. fejezetet. Ezt annak idején, 1613-ban, a *Kalauz* első változatában a Gyarmathi Miklósnak írott *Feleletére*⁴³ hivatkozva csak „rövideden sommába foglalta.” Az átdolgozott változat bevezetőjében a vitatkozók szokásához híven jól ledorongolta Kecskeméti válaszát, mondván: „Ebben az irasban, paraszt szitkoknál, hiuságos nyelveskedéseknél, tudatlan habozásoknál egyéb semmi nincsen: úgy, hogy olvasást sem érdemel, nem hogy feleletet. De, Sapientibus et insipientibus debitor sum, az Országos czimborával iratot feleletnek fogásit, a' hol szükséges, igazsággal meggyőzőm, noha nevezet-szerént mindenüt nem emlitem az Ungvári írást.” S valóban hol expressis verbis utalt pl. „az Ung-vár-megyei rosz írás”-ra (948. l.), „az ung-vár-megyei Lélek-vesztőkre” (961. l.); hol pedig csak a margón jegyezte meg, hogy Kecskeméti írásának melyik passzusára reagál. Kecskeméti vita-műve, egy igen régi polémia sorába illeszthető bele. A katolikus Monoszlói András ilyen témájú művére⁴⁴ Gyarmathi Miklós felelt.⁴⁵ Mivel a viszont-válasz kibocsátásában Monoszlóit halála megakadályozta, Pázmány írta meg 1607-ben a feleletet. A protestánsok a *Kalauz* 1623-as, Pázmány válaszát is tartalmazó XIII. fejezetére már nem feleltek, és így az 1637-es harmadik *Kalauz*-kiadás⁴⁶ változatlanul átvette az 1623-as kiadásból e részt.

Kecskeméti a Pázmány-felelet írását követően, 1619-ben mondta el, de csak 1622-ben publikálta az „*Az papisták között es mi közöttünk vetelkedésre vetetett, három fő Articulusokról. Az Keresztsegről, Ur Vaczorajáról, és az Antichristusról való praedikációk*”-at, melyek „irattáttanak és praedikáltáttanak Ungvárat, anno 1619.”⁴⁷ Darholtz Ferenchez intézett Ajánlólevele 1620. augusztus 28-án kelt. Választása azért esett éppen Darholtzra, Bethlen Gábor főkapitányára, mert védelmet keresett nála, hogy azon „Egyházi, Nemes és közönséges embereknek felölem való itileti meg tzáfol-tassék, kik én felölem azt itiltek, hogy az sok proba nyavalya, háborusag miat, hitöm vallásom mellől el állanék, és más religiot választanék magamnak.”

A prédikációk témái közül az Úrvacsora fordul elő csak a *Fides*-ben, és Kecskeméti be is épített az e témában írott hét prédikációjába néhány idézetet Visartus Donatus citatumgyűjteményéből. Így nazianzi Gergely (*Fides*: 290. l. — Az papisták: [73] l.), Justinus Martyr (uo.), Ambrus (*F.*: 291—292. l. — Az papisták: [73] l.), Aranyszájú Szent János (*F.*: 292. l. — Az papisták: [73] l.), Gelasius papa (*F.*: 292—193. l. — Az papis-

42. Pozsony 1623. — RMNy 1293.

43. Pázmány Péter: *Kereztieni Felelet. A megh dücsöült szentek tiszteletirül ... Az Gyarmathi Miklos Helmeczi praedicatornak a bodogh emlékezetü Monoszloi Andras Vesperiny püspök es Posoni praepost könyve ellen irt csacsogasira.* Graecii Styriae 1607. — RMNy 961.

44. Monoszlói András: *De invocatione et veneratione sanctorum.* Nagyszombatban 1589. — RMNy 633.

45. Gyarmathi Miklós: *Kereztieni felelet Monozloi Andras vesperini püspök es posoni praepost könyve ellen.* Debreczenben 1598. — RMNy 830.

46. Pozsony — RMK I 673.

47. [Bártfa] 1622. — RMNy 1256.

tak: [73] l.) ugyanazon mondása mindkét műben fellelhető. A prédikációkban Kecskeméti az idézeteket először latinul majd magyar fordításban is megadta. Továbbá ugyanazt a János evangéliumból vett részletet is felidézte ([87.] l.), amely a *Fides*-ben is előfordult. (285—286. l.)

1620. jún. 1-i ajánlással újabb, *Fides*-hez hasonló témájú református vitairat fordítását bocsátotta ki. Így született meg William Perkins: *A Reformed Catholike* (Cambridge 1598) című művének a spanyol Guillermo Massan fordítása alapján készült latin változatából (Hanau, 1601), a *Catholicus reformatus, az az egynehány vetelkődes ala vettetet hitnek ágazatának magyarázattya, mely meg mutattya, az igazi Keresztyen Annyszentegyháznak menijben eggyezni kölljön, az Romai Anyaszentegyházzal, menijben tüle különbözni*.⁴⁸ E fordítással Perkins lett az első puritánus szerző, akinek műve magyarul is megjelent.⁴⁹ Kecskeméti fordítását Iktári Bethlen István-nak ajánlotta és Ungvárról keltezte. Címzettjét pietas-áért dicsőítette, és az egyik elsőek között definiálta Szent Pál, ill. Cícero szavaival a Pietas lényegét:

„Az PIETAS penig oly virtus oly iosag, azt mondgya szent Pal, felöle, hogy ad omnia utilis, mindenre hasznos... Cícero: ... Pietas est omnium virtutum fundamentum, az kegyesség minden iosagos cselekedeteknek fundamentoma.” /(:)6/.

A *Fides*-hez hasonlóan a katolikus és protestáns vallás közötti egyezéseket és különbségeket tekinti át e mű, a hitnek ágazatai szerint csoportosítva, 22 fejezetben. Így Perkins is értekezett a szabad akaratról, az eredendő bűnről, a megigazulásról, az érdemekről, az emberi találmányokról, a képekről, az Úrvacsora lényegéről és jelentéséről, a szentek segítségül hívásáról, a Purgatóriumról, a hitről — amely kérdéskörökhöz a *Fides* is bőséges idézetanyagot fogott össze. Kecskeméti fordítását újra „több hozza hasonló szolgáló tarsanak intésekből” készítette el. Saját bevallása szerint „nem nézett úgy az igiknek, es bötüknek mi voltara, mint az értelemre.”

A puritánus Perkins gondolatai, amelyeket Berg Pál a „pietista gondolat ősforrásainak” tekintett, Kecskeméti Sánta János „*Az Samuel propheta II. könyvének 24. Részének praedikatiok szerént való magyarázattya*” című gyűjteményében folytatódnak tovább.⁵⁰ A nyomtatás költségeinek viselője Bornemisza Mihály, Bethlen Gábor homonnai praefectusa volt. Kecskeméti neki címezte ajánlólevelét 1622. február 22-i kelettel. Őt is „pietas”-a miatt dicsőítette, mint Bethlen Istvánt, a Perkins-fordítás maecenas-át, s vele kapcsolatban is felidézte Pál, ill. Cícero pietas-ról adott definícióját. Prédikációi tárgyául azért választotta éppen Sámuel próféta könyvének ezt a részét, mert amiképpen Dávid népét éhség, dögghalál és fegyver fenyegette a bibliai textus szerint, ugyanezek az ostorok sújtották Kecskeméti korában is Magyarországot. A XVI. századi prédikátorokhoz hasonlóan Kecskeméti szerint is a magyarság bűnei hozták az országra e csapásokat,

48. [Kassa] RMNy 1214 A.

49. Berg Pál: *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*. Bp. 1946. 87—88.

50. Bártfa 1622. — RMNy 1258.

amelyeket a büntelen étellel és alázatos hittel lehetne elkerülni. Dávid alakja alkalmat adott neki arra, hogy korának urait és fejedelmait hozzá hasonlítsa, mint igazi fejedelemhez. Dávid „képe az jó Fejedelemnek, Areuna az jó iobbágnak” (K₆b, XV. préd.). A XVII. századi Magyarországon azonban nem találni Dávid-féle fejedelmeket. Önző, harácsoló, jobbágyaitat nyúzó-fosztó urakként jellemezte őket, akikre még az ország védelmét sem lehet rábízni. Tüzes, prófétai hangon így dorgálta őket:

„Nem mondgya ám David azt, hogy keveseb kár száz paraszt pornak elesni, hogy nem énnékem mint az mostani Vrak és Fejedelmek közzül, némellyek czelekesznek, kik az szegénységnek nyomoruságát és veszedelmét csak semminek tartják, és csak magokra vagyunk inkább gondgyok, kedvesb előttök az nyulázo agár, azt hizlallya, paplanos ágyra fekteti, iobbágyát penigh nyuzza, fosztja, el annyira, hogy csak haija, szakála marad az nagy in ségben szegénnek, nem gondolja azt hogy ő magais az után Vr, az után él.” (I₄b)

A beszédekből egy fejedelmi tükörnek a körvonalai sejthetők. Vallási polémiaiba a prédikátor e művében nem igen bonyolódott. A vitás kérdésekben inkább érvek nélkül csak summázta a protestáns felfogást (pl. L₅b: a Szentekről).

A prédikációkon, polemikus műveken túlmenően harmadik műfajként imádságok fordítására is vállalkozott. 1624-ben látott Bártfán napvilágot *Szép és aytatos imadsagos könyveczke* című fordítása.⁵¹ Eredetije Andreas Musculus: *Precationes ex veteribus orthodoxis doctoribus ... collectae ...* címen 1562-ben jelent meg Erfurtban, majd hamarosan több kiadásban elterjedt. Az OSZK-ban is meglevő, 1581-es Lipcsében kiadott bővített változattal vetettük össze Kecskeméti fordítását. Kiderült, hogy a magyar fordítás Várdai Katának, Nyári Pál özvegyének ajánlott *Dedicatio*-ja lényegében követte Musculus *Praefatio*-ját. Az imádságok szerepéről van benne szó, ami az ördög ólálkodása és az Antikrisztus hamis tudományának az elterjedése miatt különösen fontossá vált. Kecskeméti ajánlólevele végén méltatta Musculus érdemeit e kötet összeállításában, és hálálkodva emlékezett meg Várdai Katáról, akinek udvara „Kegyességnek scholája (= pietatis Schola)”, amelyben Dávid-zsoltárokat olvasnak és énekelnek és a Bibliát olvassák. A Musculus-könyvet Kecskeméti tulajdonképpen Várdai Kata kérésére fordította le, és ezzel a „könyörghő könyveczkével” ő is hozzájárult asszonya pietizmusának az elmélyüléséhez. A nyomtatási költségeket, 100 Ft-ot a bártfai nyomdász, ifj. Klöss Jakab nyomdája másik termékének, Szepsi Csombor Márton *Udvari scholá*-jának az elkészültével együtt kérte meg Várdai Kata tisztartójától.⁵²

A Musculus-fordítás már ismert volt a magyar közönség előtt. Mihálykó János eperjesi prédikátor ugyanis egy részét lefordította már az 1609. évben, *Kerezién istenes es aytatos imadsagos* címen.⁵³

51. Bártfa — RMNy 1295.

52. Kovács Sándor Iván — Kulesár Péter: *A Bedegi Nyáry família nyomtató mestere: ifjú Klöss Jakab.* = *Magyar Könyvszemle* 1966. 331 — 338.

53. Bártfa 1609. — RMNy 976.

Kecskeméti — pontos és szigorú filológus lévén —, nem volt megegyezve Mihálykó fordításával, mivel nem közölte az imák szerzőit, felborogatta a könyv rendjét. Vele szemben Kecskeméti híven követte a Musculus-kötet beosztását, sőt néha még a Musculus-féle általános forrás-meghatározásokat is pontosította (pl. 202. l.).

„Ighiröl ighire” /()(_{1a}—b/. igyekezett tolmácsolni a latinnyelvű imádásokat. A zsoltárok esetében is Musculust követte, nem használta fel Károlyi Gáspár vagy Molnár Albert fordítását. A kötetben szereplő himnuszfordítások közül öt a XVI. századi protestáns fordítások közül való, egy pedig valószínűleg a saját műve.⁵⁴

Tehetséges és kiforrott fordítói egyéniségét a következő néhány példával szemléltetjük, amelyek a Musculus-praefatio fordításából valók.

Tudós fordítóként a görög kifejezéseket *latinul* is és *magyarul* is megadta, mégha Musculusnál csupán görögül találta:

„Scribit Lactantius, Trismegistum affirmasse, daemonas esse inimicos et vexatores hominum, eosq[ue] propterea ἀγγέλους πονηρούς appel-
lasse.”

(C_{1a})

„Azt írja Lactantius, hogy Trismegistus, az ördögöket, az embereknek ellenségeinek és kénzoinak, gyötrőinek mondgya lenni, melyre nézve őket ἀγγέλους πονηρούς malos
angelos, gonosz angyaloknak-is nevezi.”

[(₂)b]

Morális célzattal sokszor halmozott mondatrészekkel értelmezte és egészítette ki a latin szöveget:

„Excutiamus ergo et abrumpamus somni vincula, excitemus spiritu precum dormitantia pectora, instemus oratione, vigilantes in ea, ...”

[C₄b]

„Hadgyuk el annak okáért az röst-
séget, tunyaságot, szunnyadozást, ál-
modozást: Serkennyünk fel, foglal-
lyuk magunkat vigyázással
az könyörgésben, ...”

[(_{11a})

A következő példában a szóismétlés elkerülése érdekében alkalmazott halmozást:

„Eleuemus ergo et nos in oratione brachia, eleuemus sanctas manus, ut Domini praesens habeamus auxilium ...”

(C₄b)

„Emellyük fel tehát miis az mi kezünket, könyöröghjünk, vigyázzunk, az mi jó gondviselő Istenünknek segítségét várjuk. ...”

[(_{10b})

54. RMKT XVII/8, 26. vers és 519.

Teológiai szempontból a meggyőződésével ellentétes szövegrészeket nem fordította. Így nem említette a következő mondat fordításakor a szenteket:

„Est autem haec Sathanae inimicitia, malitia, et tyrannis *in sanctos et electos*, sanguine filij Dei ex ipsius regno liberatos et redemptos, scriptura teste, eo maior ...”

(C₁b)

„Ennek penigh az Sátánnak ellenkezése, álnoksága és kegyetlenséghe, az Istennek Fianak dragalatos vérével megh váltatot hiveken; annjival nagyobb...”

[(₃)b]

A latin szöveg misztifikáló részleteit mellőzte:

„quod si faciemus, minus efficax et potens erit *πονηρός* iste, qui nunc *cum omnib. suis principatibus, potestatibus, mundi dominis, et rectorib. tenebraru[m]*, im extremo seculo extrema molitur et tentat.”

(C₄a)

„mellyet ha czelekeszszünk, annak az *πονηρόν* gonosznak, ki mostan mindeneket próbál és kisirt, semmi hatalma, és birodalma mi raytunk nem lészen.”

[(₁₀)a]

A *Szép és ájtatos imádságok* legnagyobb értéke a benne közreadott Ágostonnak tulajdonított imák magyar fordításában rejlik. Incze Gábor éppen ezért Mihálykó Jánosnak és Kecskeméti Sánta Jánosnak tulajdonította Ágoston XVII. századi magyarországi hatásának kezdeményezését protestáns részről.⁵⁵ A kilenc Kecskeméti fordította Ágoston-szöveg közül négy azonos a Szenci Molnár Albert *Imádságoskönyvecskéjé*-ben⁵⁶ közölt imával. [Szenci 155. — Kecskeméti 7 (Meditationes cap. 40); Sz. 166 — K. 66 (Medit. c. 38); Sz. 176 — K. 168 (Medit. c. 1.); Sz. 241 — K. 87 (Medit. c. 14).] Csakhogy Szenci Molnár a Frisius — Bullinger-féle német *imádságoskönyv* szövegközlése alapján dolgozott, Kecskeméti latinból fordított. Mindketen közreadták továbbá Athanasius hitvallásának szövegét is (Sz. 145 — K. 13). Kecskeméti fordítása e műfajban is szervesen bekapcsolódik XVII. század eleji imádságoskönyveink sorába. Hiszen egyszerre tekinthető Mihálykó János, sőt a rokon imák miatt még Szenci Molnár *Imádságoskönyvecskéjé* folytatásának. Sőt ha ugyan áttételesen is, még a katolikus imákhoz is kapcsolódik, mivel Mihálykó Pázmány Péter imádságaiból is átvett néhányat 1609-es kiadványába.⁵⁷ Kecskeméti azonban mereven elhatárolta magát elődjétől és önálló, új fordítást készített.

Ha áttekintjük Kecskeméti ajánlóleveleinek keltezését, szinte végig tudjuk követni prédikátori pályafutását. Wittenbergi és heidelbergi tanulmányainak befejezése után, 1605-ben tért haza. 1610-től tokaji második prédikátorként működött, s ebben a minőségében keltezte Visartus Donatus-fordítását. 1614-ben mint kállai (Nagykálló) prédikátor írta a *Három fű*

55. Incze Gábor: *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*. Debrecen 1931. 127, 129–131.

56. Heidelberg 1621. — RMNy 1238.

57. Pázmány Péter *Imádságoskönyvecskéjének* (Pozsony 1610) előszava figyelmeztet erre. — RMNy 1003.

és nevezetes esztendői ünnepekre való praedikáció-it. 1618—20-ban mint ungvári pap készítette Pázmánynak írott felületét és Perkins-fordítását. S ugyanitt mondta el *Az papisták között és mi közöttünk vetelkedésre vetettet, három fő Articulusokról ... való praedikáció-it* is. 1621-től Homonnán találjuk, itt keltezte 1622-ben Sámuel propheta második könyvének huszon negyedik részéhez fűzött prédikációit. Végül 1624-ben Vásárosnaményben ajánlotta Várdai Katának *Imádságoskönyvét*.

További pályafutásával kapcsolatban a Dunántúli Egyházkerület jegyzőkönyvét szokták idézni,⁵⁸ amely szerint házasságtörése miatt háromszor is kiátkozták, és ezért Felső-Magyarországról eltávozva 1627-ben a Dunántúli Egyházkerületben kért bebocsátást, de hiába. Ezután tért át katolikusnak.⁵⁹

Életével kapcsolatban más forrás nem áll rendelkezésünkre. Életműve azonban kétségeket ébreszt az iránt, hogy csakugyan áttért volna katolikusnak. Joggal merülhet fel a gondolat, hogy talán egy más Kecskeméti Jánosról van szó, hiszen a jegyzőkönyvben nem teljes néven (Joannes C[laudius] Kecskemethinus), hanem csak Johann Kecskemeti senex-ként említették. A *senex* melléknév azért elgondolkodtató, mivel azonos nevű fiától való megkülönböztetésre szolgálhatott. Az ifjú Kecskeméti latin versben üdvözölte apja Perkins-fordítását. Nemigen lehet tehát arról se szó, hogy a fiú tért át, és összekeverték apjával.

Kevésé lehet viszont mégis elképzelni, hogy egy katolikusnak áttért, volt prédikátor művei a XVII. század folyamán olyan népszerűek maradjanak, mint amilyenek Kecskeméti művei voltak: 1640-ben Lőcsén újra kiadták *Imádságoskönyvét*.⁶⁰ Három fü és nevezetes esztendői ünnepekre való praedikáció-it — mint említettük —, 1643-ban Debrecenben újra megjelentették. Szabó Károly látta továbbá Rosnyón a *Fides Jesu et Jesuitarum* c. fordításának 1656-os sárospataki kiadását,⁶¹ amelyről Sándor István is hírt adott.⁶² Különösnek találjuk továbbá, hogy Pázmány Péter, aki a *Kalauz* második és harmadik kiadásában felelt Kecskemétinek, az áttérést követően, 1637-ben ne használta volna ki ellenfele áttérését, vagy legalábbis ne utalt volna e változásra — saját felfogásának igazolását ünnepeelve e cselekedetben.

További adatok híján csak feltevéseink lehetnek. Akárhogyan alakult Kecskeméti élete az 1620-as évek második felétől, a magyar irodalomtörténeti fejlődés szempontjából jelentőset alkotott. Perkins-fordításával és imádságaival a puritánus-pietista eszmerendszer egyik első magyarországi közvetítője volt. Visartus Donatus és Perkins-fordítása igen jó anyagot szolgáltatott a korabeli viták idején a protestáns vitatkozók számára. A vitatkozásra ő maga is vállalkozott, és sikeresen polemizált Pázmány

58. Thury Etele: *Adatok a dunántúli egyházkerület történetéhez.* = *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár.* Szerk.: Pokoly József. IX. évfolyam. Bp. 1910. 102; RMKT XVII/8, 518.

59. Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Harmadik javított és bővített kiadás. Szerk.: dr. Ladányi Sándor. Bp. 1977. 302.

60. RMK I 703.

61. RMK I 912.

62. Sándor István: *Magyar könyvesház.* Győrött 1803. 39.

Péterrel. Fordításait latinból készítette, a korabeli angol (Perkins) és német (Visartus Donatus) irodalom népszerű műveit e közvetítő nyelven keresztül tette a magyarok számára hozzáférhetővé. Nagyműveltségű, olvasott, tájékozott prédikátora volt korának. Ajánlásain kívül — amelyek Felső-Magyarország befolyásos és irodalompártoló főembereihez szólnak —, litterátorokhoz való kapcsolatairól nincs támpontunk. Műveit Bártfán, Kassán és Debrecenben jelentette meg. Élete későbbi körülményeiről nem tudunk, de akár áttért katolikusnak, akár nem, protestánsként végzett munkája mindenképpen a magyar késő-humanizmus figyelemreméltó alkotásainak számítanak.

EINE STREITSCHRIFT GEGEN DIE JESUITEN UND IHR UNGARISCHER ÜBERSETZER

J. VÁSÁRHELYI

Die Studie beschäftigt sich mit der Verlegungsgeschichte einer der volkstümlichsten Schöpfungen an der Wende der 16–17. Jahrhunderte, mit dem Werk von Donatus Visartus: *Fides Jesu et Jesuitarum* (Christlingen 1573). Sie hält für wahrscheinlich, dass hinter seiner Neuauflage vom Jahre 1610 in Oppenheim Szenci Molnár Albert und der eben in Heidelberg studierende Pécseli Király Imre und seine Gefährten standen.

Die Studie fasst im Zusammenhang mit der Identität von Donatus Visartus die deutsche Fachliteratur zusammen und neigt — mehrere Werke gegen die Jesuiten von Johann Fischart in Betracht ziehend — die Identität Visartus = Fischart statt Johann Piscator zu vertreten.

Der ungarische Übersetzer der *Fides*, Kecskeméti Sánta János liess sein Werk 1619 in Bártfa (Bartfeld) in leichtverständlichem Stil erscheinen. Mit seinem reichen Zitatstoff lieferte er den protestantischen Streibern eine sehr nützliche, ausgiebige Sammlung aus den Werken der biblischen und Kirchenväter. In seinen polemischen Werken — z. B. in dem, worin er mit Pázmány Péter polemisiert — wendete er selbst die Zitate und Sprüche der *Fides* an.

Das Werk von William Perkins: *A Reformed Catholike* (Cambridge 1598) hatte er aus dem Lateinischen übersetzt, so wurde Perkins der erste Puritanerverfasser, dessen Werk auch ungarisch erschien (Kassa 1620).

Seine Predigten erreichten noch in seinem Leben mehrere Auflagen. Er richtete sein Wort in kämpferischem Ton an alle Schichten der Gesellschaft um ihre moralische Erbauung zu helfen.

Zum Schluss diente er mit der Übersetzung des *Gebetbuches* von Andreas Musculus (Bártfa 1624) wiederum der individuellen Erbauung, dem Pietismus.

Über die Gestaltung seines Lebens von der zweiten Hälfte der 1620-er Jahre wissen wir nichts Bestimmtes. Die Fachliteratur vertrat im allgemeinen die Meinung, dass er zum katholischen Glauben übertrat, aber die neuen Auflagen seiner Werke in den protestantischen Druckereien bis 1656 schienen diese Tatsache stark zu widerlegen.

Seine Werke gelten als bedeutende und beachtenswerte Schöpfungen des ungarischen Späthumanismus.

A kurucmozgalom francia kapcsolatai

1674—1679

HÉJJAS ESZTER

Bevezetés

A Habsburg-ellenes függetlenségi harcok résztvevői, vezetői a XVII—XVIII. században külső segítséget két irányból várhattak. Az egyik a Porta volt, mint Bécs fő ellensége. A török szövetség gondolata azonban általában a nehezen elfogadható lehetőségek közé tartozott a korabeli politikai gondolkodásban. A másik szövetséget a keresztény Európa, pontosabban Franciaország kínálta. A szembenállás a Habsburgokkal nem újkeletű elem a francia külpolitikában, s a magyar—francia kapcsolatok már I. Rákóczi György diplomáciájában is jelen voltak. Ettől kezdve a francia szövetség lehetősége végigkísérte a függetlenségi mozgalmak történetét.

A XVII. század második felében a Franciaországtól várt segítség gondolata már a királyi Magyarország főúri ellenzéki köreiben is felmerül. A szentgotthárdi csata és a vasvári béke után a növekvő elkeseredettség egyre erősebben indítja meg a külső kapcsolatok keresését egy esetleges Bécs elleni vállalkozás számára. Zrínyi Miklós első érintkezéseit XIV. Lajossal még hadi hírneve indokolja, a téli hadjárat után, mint annyian mások, a francia uralkodó is kifejezi elismerését a kereszténység nagy hősenek. Zrínyi halála után a Wesselényi-összeesküvés résztvevői, köztük is elsősorban Zrínyi Péter, már komolyabb szövetség létrehozására töreksenek. 1668—70-ben XIV. Lajos elutasító választ ad Wesselényiéknek, a kapcsolat lehetősége mégis fennmarad a következő évtizedekben.

Az elutasítás legfőbb oka az 1668. január 19-én aláírt titkos szerződés XIV. Lajos és Lipót császár között. Az egyezmény francia érdekek szerint rendezte a spanyol örökösödés kérdését, amely jó ideje a konfliktus fő forrása volt a két uralkodó között, egyúttal kizárta a szerződő felek számára egymás ellenségeinek megsegítését.¹

1671. november 1-én a francia uralkodó újabb, saját, Hollandia elleni vállalkozását biztosító semlegességi szerződést köt Lipóttal. Bécsen ebben az időben erősen lekötik a magyarországi események, a Wesselényi-összeesküvés, illetve a bujdosók első, Teleki Mihály vezette támadása 1672-ben.

1. Hudita, I.: *Histoire des relations diplomatiques entre la France et la Transsylvanie au XVIIème siècle*. Paris 1927. (Továbbiakban: HH) p. 232.

Ugyanekkor a váltakozó szerencsével folyó lengyel—török háborúban, 1673 végére ismét kiújult a hadiállapot, így Ausztria, felszabadulva a török fenyegetés alól, ismét nyíltan háborúra készül, spanyol szövetségben, Franciaország ellen.

*

A kuruc mozgalom francia kapcsolatainak alakulása francia részről mindenkor az európai helyzettől, elsősorban Ausztria háborús szándékától, illetve békére törekvésétől függött.²

Így 1674-ben Franciaország éppen a hadi helyzet miatt fordul fokozott érdeklődéssel Kelet-Európa felé.

Az egyik lehetőséget a lengyel királyválasztás kínálja. A francia diplomata, Forbin-Janson által is támogatott Sobieski trónrajutása az egyik keresett szövetségest ígéri Franciaországnak. Egyúttal az új lengyel uralkodó megkönnyítheti a kapcsolatteremtést Erdéllyel. A lengyel szövetség mellett ugyanis a Habsburg birodalmon belül mozgolódó magyar ellenzék, illetve az őket támogató Erdély jöhet szóba XIV. Lajos további keleti partnereként. Erdély ugyan külpolitikailag nem önálló, ám a Portával, mint esetleges szövetséggel XIV. Lajos amúgy is számol.

A magyar elégtelenségekkel fenntartott kapcsolatok történetében az 1674 és 1677 közötti időszak a „kísérletezés” kora, 1677 májusáig, a Varsóban aláírt francia—kuruc megegyezésig, többször változik a helyzet, egyre újabb akadályok merülnek fel.

Először a lengyel—török háború áll útjába a szövetségnek, hiszen a Porta csak a békekötés után hajlandó tárgyalni a magyaroknak nyújtandó esetleges segítségről. Majd később a lengyel uralkodó politikai irányváltása jelent egyre súlyosabb gondokat a tárgyaló feleknek. Sobieski közeledése Bécshez komolyan megnehezíti a Varsóban, illetve más lengyel városokban tartózkodó francia megbízottak helyzetét, s főleg erdélyi tárgyalásaik lehetőségét.

A szerződés megkötése lezár egy periódust, s a következő néhány évet részben a ratifikáció nehézségei, részben a vállalt kötelezettségek körüli viták jellemzik.

A kurucmozgalom számára sorsdöntő fordulatot, Thököly Imre meredeken felívelő pályájának kezdetét jelentő, s az addigi hadjáratoktól mind jellegében, mind eredményében merőben eltérő, közülük kiemelkedő 1678. évi hadjárat után a francia diplomácia tevékenységét a mindinkább bizonyossá váló európai békekötés határozza meg. Fő törekvése a varsói francia követnek, hogy a XIV. Lajos számára immár egyre feleslegesebbé váló magyarországi kötelezettségektől a király kívánsága szerint, úgymond tisztelességgel megszabaduljon.³

2. Itt jegyzem meg, hogy az általánosan elfogadott kuruc, kurucmozgalom megjelölés mellett, a felhasznált források szóhasználatának megfelelően szerepeltetem a bujdosók, illetve a korabeli terminológia szerinti elégtellenek, malkontensek kifejezést.

3. Az 1678. évi hadjáratra és értékelésére részletesen: Benczédi László: *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685)* Akadémiai Kiadó, Budapest 1980. (Továbbiakban: Benczédi) p. 84–87. Ez úton is hálás köszönetet mondok Benczédi Lászlónak, munkámhoz nyújtott értékes tanácsaiért, még nem publikált kutatásaiból származó szóbeli közléseiért.

I.1. Kapcsolatfelvétel

1674. május 21-én Sobieskit megválasztják lengyel királynak, s ebben nem kis része van a röviddel előbb Varsóba érkezett francia megbízottnak, Forbin-Janson marseille-i püspöknek. A királyválasztás után a francia követ hangsúlyozza, XIV. Lajos befolyására a Porta az éppen most folyó háborúban tisztességes békét fog ajánlani Lengyelországnak. Ezzel reméli, közelebb kerül a háború vége. A francia érdek a béke mielőbbi megkötésében kettős; a török erők felszabadulnak egy magyarországi hadjárat támogatására; a lengyelek esetleg szintén katonai akciót indíthatnak Ausztria ellen. Sobieski kész a békekötésre, s ezenkívül ígéretet tesz az Ausztria elleni támadásra Sziléziában, valamint a bujdosó magyarok támogatására is. Mindehhez azonban jelentős összegű pénzre van szüksége, amit a francia uralkodótól vár. XIV. Lajos ezt egyelőre megtagadja azzal az indoklással, hogy nincs módjában a segély kifizetése, amíg a török békét meg nem kötötték. Éppen ezért utasítja portai követét, járjon közbe a nagyvezérnél a mielőbbi békekötés érdekében.

Forbin-Janson feladata Lengyelországban a magyar ügyre vonatkozó tárgyalásokat minél hamarabb megkezdeni. Időt kell nyernie, ezenkívül pedig Lubomirski marsallal egyeztetni kell az esetleges szerződés és katonai akció részleteit. A követ fogadtassa el a szerződéstervezetet Sobieskivel. Igyekezzen elkötelezni a lengyel uralkodót a magyarországi hadjáratra, amint véget ér a török háború.

A francia megbízott már május 18-án ír a királynak a magyar hadjárat-tal kapcsolatban. Amennyiben XIV. Lajos a kért támogatást megadja, egy hadtestnyi katonát könnyen át lehet juttatni a lengyel határon, s az így segített akció majdnem olyan hatásos, mint egy sziléziai támadás.⁴

XIV. Lajos számára a legfontosabb a tárgyalás ténye maga. Mint kifejti, minden bizonnyal hamarosan a császári udvar is tudomást szerez a kapcsolatokról, a hír keltette nyugtalanság megfelelően szolgálhatja a francia érdekeket.⁵

Forbin-Janson elsősorban arra törekszik, hogy a király támogatásának ígéretével távoltartsa a bujdosó magyarokat a Béccsel való megegyezés gondolatától.⁶ Mindaddig ugyanis, amíg Lengyelország békét nem köt, s ennek megfelelően a Porta nem képes maga is haddal támogatni a magyarokat, XIV. Lajos hallani sem akar a megállapodásról. Addig is kíváncsi, látszik azonban Erdélyben folytatni a tárgyalásokat, ezért Forbin-Janson, Sobieskivel egyetértésben javasolja, küldjenek egy megbízottat Apafihoz.

A király szeptember 7-i levelében részben megígéri Sobieskinek a további pénzsegélyt, ennek feltétele a török béke, és a katonai akció Poroszországban; másrészt pedig Roger Akakia személyében kijelöli az erdélyi

4. Berenger, Jean: *A francia politika és a kurucok (1676–1681)* In: *Századok* 1976. 2. sz. p. 273–293. (Továbbiakban: Berenger 1976) p. 277.

5. A király Forbin-Janssonnak 1674. augusztus 3. — idézi Hudita, I.: *Répertoire des documents concernant les négociations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIème siècle*. Paris 1926. (Továbbiakban: HR) nr. 93. p. 131.

6. Forbin-Janson a királynak 1674. augusztus 11. — idézi HR nr. 95. p. 132.

udvarba küldendő megbízottat. A diplomata ígérhet 100 ezer frank segílyt, s biztassa a bujdosókat további harcra.⁷ Forbin-Janson viszont közli az udvarral, a lengyel királyné nem bízik Akakiában, így ő nem alkalmas diplomáciai misszióra.⁸ Majd értesülve a bujdosók várakozásáról és segílykéréséről, még mielőtt XIV. Lajos beleegyezését megkapná, Nicolas Beaumont kiküldése mellett dönt. A francia katonatisztnek Sobieski útlevelet biztosít, és szeptember 23-i levelében Teleki Mihály figyelmébe ajánlja őt, mint személyes megbízottját.⁹

Beaumont küldetésének célja, hogy Apafival találkozva igyekezzen megtudni a fejedelem álláspontját a különböző kérdésekben. Elsősorban azt, milyen a kapcsolata a bujdosókkal, illetve mi a véleménye az esetleges francia szövetségről. Biztosítsa a fejedelmet a francia király jóindulatáról és segítőkészségéről, emelje ki a különböző francia szövetségeseiket, ezek közül is mindenekelőtt a lengyel szövetség előnyeit hangsúlyozza. Tudja meg, mi Apafi álláspontja a magyar koronával kapcsolatban, de amennyiben a fejedelem nem tart igényt a magyar királyi címre, ez még nem menti fel a bujdosók támogatásának kötelezettsége alól. A követ ne felejtse el hangsúlyozni, hogy ki kell használni a kedvező alkalmat, lehet, hogy a török nem lesz képes támogatni a bujdosókat, az alkalom elmulasztása pedig az ellenkező események veszélyével járhat.

Beaumont mindenről csak tájékozzódjon, ezt nyomatékosan közölje is! A bujdosókkal kapcsolatban igyekezzen megtudni minél többet terveikről, ígérjen francia támogatást a legalkalmasabb formában, biztosítsa őket, hogy ennek célja csupán a segítségnyújtás. Vajon alkalmas lenne-e a bujdosók vezéréül a fiatal Zrínyi gróf? Vagy van-e más alkalmas személy a szabadsághősök leszármazottai között? Tájékozzódjon katonai terveik, erejük felől, honnan kapnak segílyt, milyen területet ellenőriznek, melyek itt a legfontosabb erődök?

Vannak-e a bujdosók között jelentősebb *katolikus* személyek, vagy az ellentáborban olyan katolikusok, akik hajlandók lennének őket támogatni egy komoly külföldi segítség hírére. Milyen kötelezettségeik vannak a Porta iránt? Melyek a lehetőségeik a török beleegyezése nélkül?

Általában szerezzen minél több információt, biztosítsa a bujdosókat, hogy Forbin-Janson megszerzi számukra a francia uralkodó segítségét. Miután Bécs nyilvánvalóan értesülni fog a tárgyalások híreről, a magyarokat olyan akciókra kell bírni, amelyek nyugtalaníthatják a császári udvart.¹⁰

Az utasítás itt felsorolt szempontjai szemléletesen bizonyítják, milyen alaposan dolgozott a francia diplomácia. Már a tárgyalások megindulásakor szinte személyekig pontosan ismerték, kik vehetők számba esetleges vezetők-ként, illetve milyen személyiségeket kellene megnyerni. Természetesen a francia uralkodó számára nem lényegtelen az a körülmény, ha a magyar

7. Idézi HH p. 256.

8. Idézi HH p. 256.

9. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek. 1540–1699.* Szerk. Szilágyi Sándor. t. I–XXI. Budapest 1875–1898. (Továbbiakban: EOE) t. XV. p. 428.

10. Gergely Samu: *Thököly Imre és a francia diplomácia.* I–VIII. közlemény. In: *Történelmi Tár* (1886–1888.) (Továbbiakban: GS:TH) I. In: TT 1886 p. 333.

ellenzék vezérei között ismert katolikus főurakat lehetne találni, hiszen így módon bizonyítható, a császári elnyomás a hithű alattvalókat éppúgy sújtja, mint a protestánsokat.

Beaumont szeptember végén indult, és október első napjaiban érkezett meg Erdélybe. Elsősorban Telekivel tárgyalt, aki úgy vélekedett, nem szükséges találkoznia a fejedelemmel, s biztosította őt Apafi jóindulatú támogatásáról. Egyúttal azt is közölte, a fejedelem nem tart igényt a magyar koronára, s rendkívül örülne a bujdosók külföldi szövetségének, mert a török segítség esetén az ország megszállásától kellene tartania.¹¹

Teleki a tárgyalásokon mindjárt egy szerződéstervezetet is javasolt a francia küldöttnek, illetve megbízóinak. Kifejtette, hogy 12 ezer embert lát szükségesnek egy eredményes magyarországi hadjáratához, ehhez havi 40 ezer livre segélyt kér XIV. Lajostól. Teleki, elgondolása szerint, a támadás kezdetén csatlakozásra hívná fel Magyarországi lakosságát, s a felhívás minden bizonnyal eredményes is lenne.

Hangsúlyozta azonban, hogy a Porta beleegyezését mindenképpen ki kell kérni, és várni. A lengyel–török béke megkötése esetén lengyel segélycsapatok is csatlakozhatnának a hadhoz, francia tisztek vezetésével. A katonai győzelem után a Portától engedélyt kérnek a nemzeti király megválasztására, de Teleki szerint azt az évi adófizetés biztosításával minden bizonnyal meg is kapják.¹²

Beaumont minderre azt az ígéretet tette, hogy hamarosan várható a szerződést megkötő személy kiküldése. Addig is támogassák a bujdosókat, Teleki igyekezzen megszerezni Apafi segítségét is.

XIV. Lajos nem szándékozott egyelőre szerződést kötni sem a bujdosókkal, sem pedig Erdéllyel. 1674 őszén engedélyezi 20 ezer tallér ajándék szétosztását a magyarok között, ám Forbin-Janson kérését, a támogatás növelésére, határozottan elutasítja. Azzal, hogy bizonyos összeget ajándékként szánt a bujdosóknak, azt kívánta elérni, hogy azok már ne tudjanak egyszerűen visszalépni a vállalkozástól. Nem szándékozott a csapatok fenntartására elégséges összeget biztosítani.

Egy ilyen távoli háború túlságosan költséges ahhoz, hogy megfelelően szolgálja érdekeit, egyébként sem valósítható meg az akció Sobieski támogatása nélkül. Így módon semmire sem kötelezi magát a lengyel–török béke megkötése előtt.¹³ A francia uralkodó elutasítása voltaképpen nem meglepő. Bármennyire is szüksége volt a keleti szövetségnek, egyrészt ezt elsősorban Lengyelországban, illetve Sobieski személyében kívánta megtalálni, másrészt Erdély és a bujdosók nyilvánvalóan kisebb haderőt tudtak volna lekötni, még ha meg is valósul a tervezett hadjárat.

Ezentúl azonban azt is figyelembe kell vennünk, hogy bár a korabeli diplomácia, és főként a francia diplomácia egyik fő eszköze a pénz, XIV. Lajos igen megfontoltan költött ilyen célokra. Mindaddig, amíg úgy látta, nem elkerülhetetlen az ígért segély kifizetése, illetve célját más úton is

11. Forbin-Janson a királynak 1674. november 17. — idézi HR nr. 99. p. 134.

12. EOE t. XV. p. 429.

13. A király Forbin-Janssonnak — idézi HH p. 261.

meg tudja valósítani, nem fizetett, sokkal inkább csak ígért. Nagyon jellemző ez az erdélyi tárgyalások megindulásakor is. Még Sobieskinek is csak ígéri a pénzt, nyilván többek között azért is, nehogy az a segílyt a sziléziai támadás helyett a török háborúban használja fel. Pedig a lengyel uralkodó francia támogatással került trónra, és kezdetben legalábbis igen jók a kapcsolatai Franciaországgal.

Hogyne lenne szinte gyanakvó a francia király az alig ismert erdélyi politikusokkal szemben. Teleki ugyan óvatos, megfontolt, ebben az időben már tapasztalt, jó politikus, ezt egy alkalommal azonban nehéz komolyan bizonyítani. Egyébként ajánlata ugyan komolynak látszik, de ellene is szól néhány szempont. Egyebek között például 1672-es támadása, amely ugyan riadalmat okozott Bécsben, egyebet azonban nem. Sőt. Teleki nyilvánvalóan nem jó hadvezér, bár ez igazán csak később fog kiderülni.

Mindezen túl Erdély külpolitikai kötöttségei is jól ismertek. XIV. Lajosnak ugyan nem okoz gondot a török szövetség kérdése, keleti politikájának hagyományos partnere a Porta, az a tény, hogy a fejedelem bármibe csak török jóváhagyással kezdhet, erősen megkérdőjelezi esetleges akcióinak gyorsaságát, illetve a meglepetésen alapuló sikerét. Ebből a szempontból sokkal alkalmasabbnak látszik a kurucmozgalom, hiszen nekik nem kell semmiféle engedélyt sem kérni, velük kapcsolatban viszont a lázadó alattvalók „erkölcsi skrupulusa” merülhet fel. Így azután egyelőre minden marad a régiben. A francia diplomácia legfontosabb törekvése 1674 végén, 1675 elején a lengyel–török békekötés szorgalmazása. Erdéllyel kapcsolatban annyit tesznek, igyekeznek megakadályozni, hogy a bujdosók megegyezzenek Béccsel. A portai békeközvetítések alkalmával ugyan Forbin-Janson megpróbálkozott némi kerülő manőverrel. Megbízottja azt próbálja elhinteni a török udvarban, a bujdosók attól tartanak, Apafi az ő kárukra kiegészzik Béccsel. A francia követ azt remélte, ha sikerülne Apafit megbuktatni, a Porta Zólyomit emelné a helyére, akitől a bujdosók több segítséget remélhetnének.¹⁴ Ez azonban szintén csak terv marad, megvalósítása nem jár sikerrel.

A megkezdett tárgyalásokat azonban sem Forbin-Janson sem Sobieski nem tartotta helyesnek teljesen megszakítani. A magyaroknak igen nagy szükségük van a segítségre, ezt a tényt előnyösen lehet felhasználni a francia külpolitika céljai érdekében. Így annak ellenére, hogy egyelőre nincs szó szerződésről, a kapcsolatok fenntartására immár tapasztalt diplomatát küldenek Erdélybe.

1675 elején Sobieski megbízottjának „kísérőjeként”, hogy ne keltsen a szükségesnél nagyobb feltűnést, Roger Akakia indult Lengyelországból elsősorban Telekihez.

14. Forbin-Janson jelentése 1675. március 29. — idézi HH p. 261.

1.2. Eredménytelen szerződéskísérletek

Amikor Roger Akakia 1675 februárjában Erdélybe utazott, XIV. Lajos utasítása szerint célja elsősorban a bujdosók eltökéltségének erősítése kellett legyen. Ezáltal nyugalanság kelthető Bécsben, vajon nem támogatja-e a francia uralkodó titkon a lázadókat.¹⁵

A francia megbízottal elsősorban és legtöbbször ismét Teleki tárgyal, annál is inkább, mert Bánffy Dénes bukása után időközben méginkább megnőtt a befolyása a fejedelmi tanácsban.¹⁶ Megbeszéléseiken már kialakulnak a tervezett egyezmény pontjai. Ezek véglegesítésére a fejedelem tárgyal Akakiával.

A diplomatát Apafi is nagy előzékenységgel fogadja, mint Akakia írja „me donna une audience tres favorable.”¹⁷ A fejedelem kijelenti kész szerződést kötni a francia uralkodóval, ha ebben a bujdosók is bennefoglaltatnak. Kéri, a francia udvar segítsen megszerezni a Porta engedélyét a tervezett hadjáratához.

Akakia kitérő választ ad, nincs felhatalmazása, 3 hónapon belül meglesz XIV. Lajos válasza. Addig Teleki, mint főparancsnok megkezdte a hadjáratot 12 ezer emberrel, de 40 ezer livre segélyt kér havonta, valamint 6 ezer embert Lengyelországból. Lényegében ez a megállapodás jelenti a fogarasi egyezményt.

Akakia 1675 májusában visszatér Lengyelországba. Bár Pomponne külügyi államtitkár március végén ismételten megerősíti, hogy a király bármennyire tudatában is van a magyar mozgalmak esetleges hasznának, nem kíván egy ilyen távoli és bizonytalan háborút vállalni,¹⁸ Forbin-Janson Akakia beszámolója alapján erőteljesen igyekszik meggyőzni az uralkodót, fogadja el a fogarasi egyezményt. Június 2-i levelében azt javasolja, egészítsék ki a szerződéstervezetet egy titkos ponttal, t. i., hogy Franciaország csak akkor teljesíti az abban vállalt kötelezettségeket, ha már egészen bizonyos a Porta támogatása felől. Véleménye szerint a francia diplomácia meg tudja szerezni a Porta hozzájárulását a katonai akcióhoz, hangsúlyozva, hogy céljuk egy, a Rákóczi György 1645-ös hadjáratához hasonló támadás Ausztria ellen.¹⁹

A francia diplomácia igyekszik további támogatást szerezni a bujdosóknak. Sobieski ugyan kinyilvánította készségét az együttműködésre, ezt azonban jónak látják minél biztosabb formában rögzíteni. Az 1675. június 11-én megkötött iawarow-i szerződés értelmében a lengyel uralkodó a neki ígért évi 200 ezer tallér segély, valamint a brandenburgi választóval szembeni francia segítség ellenében kötelezi magát, hogy megengedi a csapatok toborzását a Legkeresztényebb Király szolgálatára. Ugyanezt viszont meg-

15. XIV. Lajos 1675. február 7-i levelét idézi HH p. 262.

16. Telekinek a Bánffy-ügyről szóló híradását Beaumontnak l.: GS:TH/III. In: TT 1886 p. 339.

17. Akakia jelentése 1675. május 31. — idézi HH p. 264.

18. Pomponne Forbin-Janssonnak 1675. március 29. — idézi HR nr. 102. p. 137.

19. HR nr. 105. p. 139.

tiltja XIV. Lajos ellenségeinek, akár közvetett, akár közvetlen úton próbálkozásának ezzel.²⁰

Nyilvánvalóan lényeges pont ez a megállapodás, hiszen a lengyel—francia szövetség kérdése mindig eléggé bizonytalan. Lengyelországban erős az osztrákbarát párt, Sobieski ugyan lekötöztette a francia udvarnak, a francia diplomácia szorgalmasan hivatkozik is erre a tényre. Az uralkodó azonban részben személyes, illetve családi okokból, vagy még inkább ezeket ürügyül felhasználva, egyre inkább Ausztria felé hajlik.

Ezekben az években még hajlandó magát kötelezni a bujdosók megsegítésére, a segítség megvalósítása egy-két év múlva már egyre több akadályba ütközik. Ebben a politikai irányvonalban két okot kell látnunk. Az egyik a kurucmozgalom törökösége, Sobieski joggal tart attól, ha egyszer Magyarországon török haderőkkel háború folyik, nem túl nagy nehézségbe ütközik a Porta számára a Lengyelország elleni hadjárat. A másik tényező a kétféle szövetségi lehetőség földrajzi vonatkozása. Ausztria szomszédos, s bármennyire is ütköznek érdekei egyes területeken Lengyelországgal, a fő ellenség, a török ellen mégis hatékonyabb együttműködést lehet kialakítani. Franciaország viszont egyrészt messze van, másrészt a francia szövetség a török veszélyt hordozza magában, részben Erdélyen keresztül, részben pedig azért, hogy az esetleges nyugati vállalkozásban a lengyel haderő le van kötve.

A törökellenes osztrák szövetség eszméje egyre jobban teret hódít a lengyel parlamentben, s az uralkodó bizonyos fokig kénytelen engedni ennek a tendenciának. Mindez erősebben az 1680-as években jelentkezik, addig is gondot okoz azonban a francia—kuruc kapcsolatokban.

A megkötött francia—lengyel szerződés mit sem változtat XIV. Lajos év eleji álláspontján a magyar ügygel kapcsolatban. A francia uralkodó július 16-án véglegesen elutasítja a szerződés tervezetét. Az elutasítást azzal indokolja, hogy nem akarja magát elkötelezni, és nincs meggyőződve arról, hogy a költségek megtérülnek a magyarországi mozgalmak eredményei révén. Mindaddig míg a bujdosóknak nincs olyan vezérük, aki őket irányítani és összefogni tudja, hiábavaló kiadásai lehetnének csak a nekik adott segélyek által.²¹ Forbin-Janson a döntésről értesülve attól tart, vajon ez a család nem vezeti-e a bujdosókat a Béccsel való megegyezésre. Igyekszik minden lehetőséget megtenni ennek megakadályozására, anélkül, hogy fölösleges költsékezésre kényszerítené uralkodóját.²²

A francia diplomácia érdeklődésének homlokterébe tehát ezzel a kérdéssel kapcsolatban ismét csak a lengyel—török békekötés kerül, tekintettel arra, hogy az uralkodó ragaszkodik ahhoz, csakis a lengyel—török háború befejezése után lehet valamiféle eredményes vállalkozásba kezdeni Magyarországon.

Forbin-Janson 1675. október 4-én keltezett híradásból arról értesül, hogy a Porta komoly érdekeket fűz a magyarországi hadjáratához. A nagy-

20. *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France (1648—1789)* Tom. I — Paris 1884 — (Továbbiakban: *Recueil*) t. IV. p. 141. note nr. 2.

21. A király Forbin-Janssonnak 1675. december 20. idézi HR nr. 109. p. 142.

22. Forbin-Janson a királynak 1675. március 8. — idézi HR nr. 106. p. 139—140.

vezér személyes dicsőségének reménye, a kedvező klíma, a szomszédos török erők, Buda, Belgrád közelsége, valamint a fegyverben álló magyar lázadók kérése sok kétséget eloszlat. Ezenkívül most jó alkalom kínálkozik az ország maradék részének meghódítására, köti a Portát a bujdosóknak tett ígéret is, mindez elég lehetne a döntés meghozatalához. Ennek ellenére a Porta csak „suba alatt” hajlandó cselekedni. Eddig várt a háború állandósulására, és a császár meggyengítésére, most ha nem dönt nyíltan, annak vagy az az oka, hogy a szultán gyengének érzi magát, vagy pedig tart az egyesült seregek esetleges törökellenes támadásától. A francia ügyvivő úgy véli az utóbbi kétséget könnyen el lehetne oszlatni.²³

Néhány nappal később egy másik híradás megerősíti, sem a nagyvezér, sem a szultán nem gondolhat a megindulásra, nincsenek újabb csapatok. A Portán járt magyar küldöttek csak azt tudták elérni, hogy az erdélyi fejedelem és a határszéli pasák rendeletet kaptak, a bujdosókat tekintsék a szultán alattvalóinak, s ennek megfelelő mértékben segítsék őket. A Portának ez a gyengesége kiváló alkalmat nyújt a lengyel uralkodónak egy dicsőséges béke megkötésére, ezt a helyzetet semmiféle tárgyalással sem tudták volna elérni.²⁴

1676 elején tovább folynak a tárgyalások, előkészítő diplomáciai manőverek. Nointel portai francia követ, január 16-án azt írja, bár az uralkodó erre nem utasította, a lengyel béke mellett igyekszik a Bécs elleni háború gondolatát is ébren tartani a Portán.²⁵ Pomponne február 3-án ismét megerősíti, Sobieski hajlandó a békére, Nointel tehát ennek megfelelően kíséreljen meg mindent. A békekötés után a lengyel uralkodó segítséget nyújthatna XIV. Lajosnak. (Nyilvánvalóan a tervezett magyarországi hadjáratról van szó.) A Portának is érdeke a béke, hiszen az ő számára is előnyös lehetne a tervezett vállalkozás.²⁶

Minden erőfeszítés ellenére a tárgyalások elhúzódnak, a Porta eleinte olyan feltételeket szab, hogy a háború kiújulásától tartanak. Végül 1676 őszén sikerül megkötni a békeszerződést Lengyelország és a Porta között.

A franciaországi elutasító válasz után Apafi 1676 elején Absolon Dánielt küldi Forbin-Jansonhoz. A fejedelem panaszkodik, mennyire szükségük lenne a király segélyére. Van-e a követnek utasítása újabb tárgyalásokra? Forbin Janson azt válaszolja, semmit sem remélhetnek addig, míg a Porta beleegyezését meg nem kapták, különben előfordulhatna, hogy a szerződés megkötése után a Porta leállítaná az egész vállalkozást.

Absolon erre közli, a fejedelemnek parancsa van a Portától, amint lehet, gyűjtsön hadat, s vonuljon a bujdosók támogatására. Apafi minden bizonnal engedelmeskedni fog a parancsnak, de a teljes sikerhez nagyon nagy szükség lenne a francia uralkodó anyagi támogatására.²⁷ Sobieski

23. Koehler, Kurt: *Die orientalische Politik von Ludwig XIV.* Leipzig. 1907. (Továbbiakban: Koehler) p. 113–114.

24. Koehler p. 114.

25. Koehler p. 114–115.

26. Koehler p. 115.

27. Forbin-Janson a királynak 1676. március 5. idézi HR nr. 113. p. 144.

Absolon lengyelországi követjárásával kapcsolatban az erdélyi fejedelemnek nyújtott anyagi támogatás mellett foglalt állást.²⁸

XIV. Lajos azonban továbbra is elutasító választ ad. A iawarow-i szerződés értelmében Sobieskitől vár kezdeményezést, illetve pénzt csak akkor ad, ha a lengyel uralkodó maga irányítja a vállalkozást. 1676 áprilisában, amikor Béthune márkit Lengyelországba küldi követként, a francia uralkodó részletesen kifejti véleményét a magyar kérdéssel kapcsolatban. Leszögezi, hogy a magyarországi kínákozó alkalom igen kedvező lehet Sobieski számára, egyúttal dicsőséges is, és hasznos Franciaországnak. A bujdosók pártja igen nagy tekintéllyel bír, hadjáratuk, amennyiben azt egy külföldi hatalom támogatja (értsd: Sobieski), mindennél alkalmasabb eszköz, hogy a császárt az örökös tartományokban állomásozó haderők visszavonására kényszerítse. A bujdosók felkínálták a koronát a lengyel uralkodónak, mondja az instructió, egyébként már a korábbi magyarországi mozgalmak vezetői is tapogatóztak Lengyelország felé, de az akkori osztrákbarát párt politikája nem kedvezett ennek a kísérletnek.

A Wesseléni-összeesküvés elmenekült hívei azóta is fegyverben állnak Felső-Magyarországon, már korábban is keresték a francia szövetség lehetőségét, illetve kértek segítséget az uralkodótól, XIV. Lajos azonban nem volt bizonyos abban, hogy egy ilyen távoli háborúban a kért pénzüsszegek valóban hasznosak lehetnek volna, bár felismerte a lehetőségben rejlő előnyöket saját politikája számára. Ahhoz, hogy a bujdosók mozgalmából a francia politika komoly előnyt szerezzen, Sobieski támogatására van szükség. Ez esetben kerülhet sor a iawarow-i szerződésben előírt subsidium kifizetésére, akár Poroszország, akár Magyarország a háború színhelye. Sobieski számára az alkalom igen kedvező, mellette szól a lakosság támogatása, a már létező fegyveres erő, illetve párt, valamint az erdélyi fejedelem támogatása. Lényeges azonban, hogy a tervezett hadjárat előfeltétele a Portával megkötött béke.²⁹

I.3. A varsói szerződés előkészítése és megkötése

1676. október 16-án végre megkötik az olyannyira várt lengyel—török békét, ezzel megnyílik az út a francia—kuruc egyezmény felé. Erdély csak 1676. szeptember végén kezdi újra sürgetni a francia segítséget, ekkor már bizonyos a békekötés.³⁰ Apafi Béthune-höz intézett október 3-i levelében ír a bujdosók helyzetéről (illetve erről Absolon ad hírt), valamint megerősíti saját hajlandóságát a szerződéskötésre.³¹ Ugyanebben az időben a fejedelem portai ágense Nointel márkit keresi fel, ismételten kifejezi Erdély hajlandóságát a francia szövetségre. Ezenkívül kéri Nointel segítségét, hogy Apafi követe Konstantinápolyon keresztül eljuthasson XIV. Lajoshoz.³²

28. Forbin-Janson a királynak 1676. április 19. — idézi HR nr. 114. p. 144.

29. Instructions au Sr Béthune 10 avril 1676. — *Recueil* t. IV. p. 140—152.

30. HH p. 272.

31. GS: TH/Va In: TT 1886 p. 341.

32. Nointel levelei 1676. szeptember 7., október 21. — idézi HH p. 279 és HR nr. 119. p. 147.

A fejedelem Béthune-höz intézett levelét Absolon Dániel vitte Lengyelországba, akit odaérkezésekor Sobieski is fogadott. Az audiencián természetesen jelen volt a két francia követ, Forbin-Janson és Béthune is. A lengyel uralkodó azt tanácsolja a francia diplomatáknak, küldjenek azonnal pénzsegélyt Apafinak és ígérjenek hamarosan tárgyalásokat. Ők azonban, felhatalmazás híján, csak egy szerződéstervezetet juttatnak Absolonnal Erdélybe, amire még az év vége előtt kérnek választ. Ugyanakkor Béthune utasítást kér királyától, Forbin-Janson pedig közli, Apafi és Teleki érdekei alapján biztosítotttnak látja a vállalkozás komolyságát.³³ Béthune október 9-i levelében azt is megírja, véleménye szerint a bujdosók csak Apafi támogatásával cselekvőképesek, következképp ki kell egészíteni seregeiket az erdélyi hadakkal.³⁴

Akakia 1676. november 17-én kelt emlékiratában kifejti, hogy a hadjárat támogatására szánt pénz annál is inkább jó befektetés, mert egy elnyomás ellen küzdő nemzetet segítene. Semmi nem ellensúlyozhatja jobban a császár megnövekedett hatalmi súlyát. Azonkívül nem mellékes szempont, hogy a francia uralkodónak nem kell csapatait, illetve hadifelszereléseit kockáztatnia, a pénzt bármikor könnyen el lehet juttatni Lengyelországba.³⁵

A francia diplomata okfejtése lényegében összefoglalja mindazt, amit el lehet mondani a francia érdekeltségről a magyar bujdosók támogatásával kapcsolatban. Ami a segítségnyújtást indokolja, a nyugati hadszíntér tehermentesítése, illetve a túlzott Habsburg-befolyás csökkentése. Mindezt a magyarországi mozgalmak által szinte a legkényelmesebben el lehet érni. Nem kell költséges csapatmozdulatokat tenni, nagy tömeg embert mozgatni, legfeljebb a magyarok kérésének megfelelően, néhány tisztet küldeni, akik irányítják majd a helyszínen toborzott segélyhadakat. Mi sem egyszerűbb, mint a pénzt eljuttatni Erdélybe, Lengyelország erre kiválóan alkalmas utat biztosít. Sokkal kevésbé kockázatos, mint a segítség bármilyen más formája.

Arról nem is szólva, hogy a mozgalom támogatására az erkölcsi alap is kiváló, hiszen a magyar elégtelenségük ősi szabadságukért küzdenek az idegen elnyomással szemben. Talán ez az az érv, amelyet a legjobban lehet forgatni a mindenkor helyzet kívánalmai szerint. Azért is alkalmazták oly szívesen a francia diplomaták mindvégig. És még valami. Ha mégis felmerülne a törvényes uralkodó ellen lázadók támogatásának aggálya, Erdély és Apafi személye megfelelő mentségként szolgál. Ezért is ragaszkodik Franciaország a lehető legutolsó pillanatig a fejedelem és Teleki részvételéhez a tárgyalásokban és a hadjáratban egyaránt.

XIV. Lajos már december 11-én felhatalmazza Béthune-t tegyen meg mindent, amit jónak lát a magyarországi hadjárat érdekében, akár a magyarok egyedüli, akár a lengyel, illetve erdélyi segélycsapatokkal együtt

33. Idézi HH p. 281. — Forbin-Janson már korábbi leveleiben is kifejti, milyen nagyra értékeli Teleki befolyását, hatalmát — L. 1676. február 16-i levelét a királyhoz — idézi HR nr. 111. p. 143.

34. HR nr. 111. p. 143.

35. Berenger 1976 p. 276.

végrehajtott akcióival kapcsolatban.³⁶ Az uralkodó elfogadja az Absolon-nal elküldött szerződéstervezetet, hozzájárul évi 200 ezer tallér segély kifizetéséhez, egy 20 ezer fős sereg kiállítására esetén. Mindenesetre inkább csak a támadás után fizessék ki a pénzt, a lehető legkevesebb előleg mellett.³⁷

A szerződéstervezet szerint Erdély és a bujdosók közös sereget állítanak ki, Apafi fennhatósága alatt, Teleki fővezérségével. 12 ezer lovas, 8 ezer gyalogos, 20 ágyú szerepel a megállapodásban, kikötés, hogy a létszám 15 ezer alá nem csökkenhet. A fővezér Teleki, mellette 12 tagú tanácsadó testület működik, ebben részt vesz a francia király képviselője is. A császárral csak úgy köthetnek békét, ha ebbe XIV. Lajos beleegyezik. Ha a Porta eltiltaná a hadviselést, ezt a francia királynak jelenteni kell, s csak ezután 6 hónappal szüntethetők be a katonai akciók. XIV. Lajos szabadon dönti el, a sereget Magyarországon, Morvaországban, vagy Sziléziában akarja felhasználni. A szerződés mindaddig titkos, amíg a francia uralkodó jónak látja.³⁸

A szerződéskötésre irányuló készség nyilvánvaló fordulat a francia politikában. Az uralkodó két éven át következetesen elutasított minden egyezménykísérletet. A lengyel–török békekötés után a bujdosók már számíthatnak a Porta segítségére, s egyúttal Sobieski hadereje is felszabadult. A francia diplomácia arra számít, a lengyel uralkodót Brandenburg ellen lehetne felhasználni, az előző évi francia–lengyel egyezmény is erre irányult részben, Apafit és a bujdosókat pedig a császár ellen.³⁹

1676 őszén Absolon visszatér a szerződéstervezettel Erdélybe, de a nagyvezér, Köprili Ahmed halála, majd Kara Musztafa kinevezése bizonytalanná teszi a fejedelemség mozgásszabadságát. Így nem tudnak az ígért határidőre, karácsonyra, választ adni Béthune-nek. A következő év elején Teleki arról ír a varsói francia követnek, nem igazak a Béccsel való meg egyezésről terjesztett hírek, nem ezért késik válaszuk, s a fejedelem továbbra is reméli, hamarosan megkapja a Porta hozzájárulását.⁴⁰

Az 1676 őszi események hatására történt francia külpolitikai fordulat, a szerződéskötésre irányuló készség egyik jellemző eleme, hogy a következő év elején XIV. Lajos felhatalmazza varsói követét, mindarról tárgyalhat és szerződést köthet a magyarokkal, amit a francia érdekek szerint valónak talál.⁴¹ Béthune ennek alapján két megbízottját küldi Erdélybe, titkárárt, Révérend abbát, és Forvált, akit szintén ügyes diplomatának tartanak. Tájékoztatniük kell Apafit, Telekit és a bujdosókat Béthune felhatalmazásáról, s arról, hogy ezek szerint a követ várja a magyar megbízottakat a szerződés aláírására.

36. HR nr. 121. p. 148. és HH p. 278.

37. A király levele Béthune-nek 1676. december 18. — idézi HR nr. 122. p. 148–149.

38. Trócsányi Zsolt: *Teleki Mihály. Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig*. Budapest 1972. (Továbbiakban: TR:TM) p. 187.

39. TR:TM p. 188.

40. Teleki levele 1677. január 28. EOE t. XVI. p. 355–356.

41. *Oklevelek Teleki Mihály és a bujdosók diplomáciai alkudozásainak történetéhez. (1675–1685)* 1–2. közlemény. In: *Történelmi Tár* 1890. (Továbbiakban: OL:TM/X. In: TT/1890 p. 518–519.

A francia diplomaták Erdélybe érkezésekor a bujdosók viszonya Apafival és Telekivel igen rossz. A kurucok azzal vádolják Apafit, nem akarja őket segíteni, ezért nem törekedett a Porta engedélyének megszerzésére. Nem akarják elfogadni Teleki fővezérségét sem, aki viszont nem siet az ígért segítséggel.

Révérend és Forval több mint egy hónapot tölt azzal, hogy megpróbálja rábírní a magyarokat és a fejedelmet, küldjék el megbízottaikat Béthune márkához. A bujdosók, Apafi és Teleki tartózkodása láttán, külön szeretnének tárgyalni a franciákkal. Révérend és Forval, tudva, hogy XIV. Lajos ragaszkodik Apafi részvételéhez, ellentmondanak ennek a kezdeményezésnek. Apafi végül a francia ágensek előtt kijelenti, ha a Porta engedélye megjön, nyíltan támogatja a bujdosókat, ha azonban az engedélyt nem kapná meg, kénytelen titokban cselekedni.

Végül mégiscsak kijelölik a megbízottakat, Apafi Macskási Boldizsárt, a bujdosók Farkas Fábiánt, Faigel Pétert és Absolon Dánielt küldik Varsóba az egyezmény aláírására.⁴² A követküldés bonyodalmaira jellemző, hogy Apafi április 26-án utasítja a bujdosókat, Lengyelországba küldött megbízottaik részére a felhatalmazást küldjék előbb Telekinek, hogy az megítélhesse, jól van-e megszerkesztve, s azután sürgősen utánuk küldhesse.⁴³

A szerződés kötése, mint ez nyilvánvaló, a bujdosók sokkal inkább hajlanak, mint az erdélyi fejedelem. Apafi részben aggályos, részben viszont az erdélyi politika számtalan megfontolásra intő körülménye készteti óvatosságra.

Macskási Boldizsárnak adott instructiója részletesen tartalmazza a fejedelem kikötéseit és fenntartásait. Apafi támogatja a bujdosókat, de ő a török alárendeltje. A Portán azonban igyekszik elérni, hogy szabad kezét kapjon az ügyben. Ha ez mégsem történne meg, bizonyos hívét küldi ki a hadakhoz. Ha a török visszarendeli, ezt időben tudatja a franciákkal, és mindaddig kinnmarad, amíg ez veszélyessé nem válik számára. Feltétlenül kéri XIV. Lajos támogatását is a Portán, a pénzsegély mellett.

Ha megkapja a török engedélyt, lövészerszámokat is visz magával. A főparancsnokságot fenntartja a maga, vagy Teleki számára, ugyanígy a 12 tagú tanács elnökletét. A francia uralkodó tudta nélkül nem fog meg egyezni a császárral, s ezt őtöle is elvárja.⁴⁴

A szerződés megkötésével kapcsolatban Teleki Mihály meglehetősen elégedetlen 1677 tavaszán. Amikor a fővezéri tisztről tárgyal, külön, személyére szóló szerződést kívánna kötni a franciákkal. Garanciákat kér a maga személyére, valamint családjának ezenkívül rendszeres évi pénzsegélyt is. Minderről egyelőre nincsen szó, illetve a kérdés megoldatlanul

42. Thököly naplója — 1677. április 1. — *Késmárki Thököly Imre naplója 1676–1678*. Közli Torma Károly. Pest 1866. — *Monumenta Hungariae Historica II. Scriptores. Magyar Történelmi Emlékek II. osztály. Írók. I–XXXVIII*. Pest 1857 — Budapest 1906. (Továbbiakban: MHHS) t. 18. p. 27.

43. *A bujdosók levéltára*. Sajtó alá rendezte Deák Farkas. Budapest 1883. (Továbbiakban: DF:BL) p. 159–160.

44. TR:TM p. 188.

marad. Éppen ezért elég sokáig akadályozza a magyar követség elindulását, így azok végül május 10-e körül érkeznek Varsóba.⁴⁵

A magyar megbízottakkal együtt Révérend is visszautazott Lengyelországba, Forval Fogarason maradt. A küldöttség elindulása után Apafi fogadta a francia diplomatát, aki részletes jelentésben számol be az audiencián elhangzottakról. A fejedelem kijelenti, nagy türelmetlenséggel várja a szerződés megkötését. Vajon XIV. Lajos diverziót kíván Ausztria ellen, vagy teljes változást Magyarországon? Ha Erdély háborúba lép Béccsel, és időközben a francia uralkodó békét köt Lipóttal, támogatja-e továbbra is XIV. Lajos az erdélyi vállalkozást? Forval biztosítja Apafit a francia király támogatásáról, de kétségeit fejezi ki, vajon a Porta eltérne-e egy magyar nemzeti királyt.

Apafi szerint a nemzeti király megválasztásának az évi adó megfizetése esetén a Porta részéről nincs akadálya. Azt is közli, már megkérte a Porta engedélyét a hadjáratához, s a szerződés aláírása után kész hadbaszállni. Követet kíván küldeni Franciaországba, mielőtt megbízottai visszatérnek Varsóból. Igen fontosnak tartja Teleki fővezérségét, ő maga teljesen megbízik benne. A bujdosók egyébként hálátlanok, utal a Telekivel kapcsolatos nehézségekre, ha Béthune nem működik együtt övele, maga is fogja ezt tapasztalni. Béthunetől várja tulajdonképpen, hogy a bujdosókat az iránta való hűségre kötelezze.

Végző soron Forval úgy vélte, Apafi azt a kívánságát akarta kifejezni, hogy Franciaország támogatásával megszerezze a magyar koronát, és azt reméli Béthune befolyására a bujdosók jobban hajlanak az Erdély iránti hűségre.⁴⁶

Béthune márki, mint francia követ jelenléte Lengyelországban, a megkötött lengyel–török béke, valamint a francia ágensek erdélyi utazása meglehetősen riadalmat kelt Bécsben. Először a bujdosókkal próbálnak egyezkedni, majd amikor azok elutasító választ adnak, Sobieski felé fordul a bécsi udvar. A lengyel uralkodó, parlamentje osztrákbarát pártjának hatására, elfogadja a bécsi ajánlatot. 1677. április 24-én Sobieski és Lipót semlegességi szerződést köt.

A nem sokkal később Varsóba érkező magyarokat a király fogadja, és a most megkötött semlegességi egyezmény ellenére titkos segítséget ígér nekik. Ha a helyzet úgy kívánná, menedékjogot biztosít a kurucoknak országában, valamint a csapatok toborzásának, illetve „átvonulásának” engedélyezését is megígéri.⁴⁷

Ezzel legalább részben teljesül Teleki és Apafi kívánsága, akik lehetőség szerint a lengyel uralkodó részvételét óhajtották a megkötendő szerződésben, legalább közvetett módon.⁴⁸

45. HH p. 287.

46. Forval jelentése Béthune-nek 1677. április 5. — idézi HH p. 287—289.

47. Béthune jelentése 1677. május 23. — idézi HH p. 290.

48. Levelek Sobieskihez 1677. április 11. — GS:TH/VIIa, VIIb In: TT/1886 p. 347—349.

1.4. A varsói szerződés

A Varsóban tartózkodó magyar, illetve erdélyi megbízottak 1677. május 27-én írják alá a szerződést, amely most már legalább valamilyen jogi formába önti Franciaország és a magyarországi elégtelennek, ahogyan a szerződés szövege nevezi őket, konfederáltak valamint az őket támogató Erdély kapcsolatait.

1. A szerződést egyrésztől Franciaország, másrésztől Erdély fejedelme és a magyarországi konfederáltak kötik meg. Az utóbbiak kötelezik magukat egy 15 ezer fős hadsereg felállítására és fenntartására, amelyből 9 ezer lovas, 6 ezer gyalogos, az összes szükséges hadi felszereléssel együtt. Ez a hadsereg a következő júliusban indítja meg a hadjáratot Ausztria ellen, Teleki vezetésével. Azoknak a csapatoknak, amelyeket Béthune Lengyelországból küld, Apafi szabad átvonulást engedélyez, amennyiben nem találnak téli szállást Magyarországon, szállást biztosít számukra Erdélyben, elhelyezésük költségeit Béthune megtéríti.

2. Teleki, a főparancsnok, mindenkor a konfederáltak 10 tagú tanácsának véleményét kikérve cselekszik, a tanácsban jelen van egy francia megbízott is.

3. A francia uralkodó által kifizetett összeg a hadak létszámától függ, ez utóbbi nem csökkenhet 10 ezer fő alá. Franciaország nem kérheti a háború céljaira kifizetett költségei visszatérítését. Biztonság kedvéért a pénz egy Erdélyhez, vagy Magyarországhoz közeleső lengyel városban kerül letétbe.

4. Béthune teljes felelősséget vállal a pénzszállításért lengyel területen, Magyarország, illetve Erdély területén ezt a felelősséget Apafi vagy Teleki viseli.

5. Sem Apafi, sem Teleki, sem a konfederáltak nem csökkenthetik a seregek 15 ezres létszámát a háború vége előtt, illetve a francia uralkodó beleegyezése nélkül, még kevésbé csökkenthetik a Lengyelországból Béthune márki által küldött seregek létszámát.

6. A seregek jó vezetése érdekében felkérlik Béthune-t, hívjon francia tiszteket.

7. Ha a Porta egyenes parancsára, az erdélyi fejedelem nem folytathatja az Ausztria elleni háborút, kötelezi magát a titkos segítség folytatására, Teleki közvetítésével, aki nem hagyja el a fővezérséget.

8. Sem az erdélyi fejedelem, sem a konfederáltak nem köthetnek békét Ausztriával a francia uralkodó beleegyezése nélkül. Amennyiben az utóbbi békét kötne a császárral, minden lehető megtesz, hogy a békeszerződésbe bevegyék a magyarokat. Ha ez nem sikerülne, továbbra is folyósítja az ebben a szerződésben kikötött pénzsegély teljes összegét.

9. Ha a tervezett háborúból kifolyólag a fejedelemnek kellemetlenségei támadnának a Portán, a francia uralkodó ígéretet tesz támogatására konstantinápolyi követe útján. A jelen szerződés nem befolyásolhatja károsan a konfederáltak baráti kapcsolatait, illetve kötelezettségeit a Portával.

10. A francia király kötelezi magát évi 100 ezer tallér segély kifizetésére egy 15 ezer fős hadsereg fenntartásának céljára. Az első hat hónapban a konfederáltak további 20 ezer tallért kapnak, és fenntartják a jogot maguknak, hogy követet küldjenek Franciaországba a segély növelését kérni.

11. A király ott használhatja fel ezt a sereget, ahol neki legjobban tetszik, akár Morvaországban, akár Sziléziában, akár a királyi Magyarországon. A szerződés titkos marad, ameddig a király így akarja.

12. A szerződő felek megígérik, hogy híven végrehajtják a szerződést.

13. A francia uralkodó 15 héten belül megküldi a ratifikációs okmányokat, az erdélyi fejedelem és a konfederáltak 10 héten belül. Követet küldenek Franciaországba, hogy megköszönjék a királynak mindazt, amit érdekében tett, s egyidejűleg tájékoztassák őt szükségleteikről és céljaikról.⁴⁹

A megkötött szerződés pontosan mutatja ennek a szövetségnek a problematikus pontjait. Részletesen megjelöli a felállítandó hadseregnek nemcsak a létszámát, de összetételét és felszerelését is.

A bujdosók ugyan nagyobb részt fegyverforgató kismemesekből, illetve néhány főúrból tevődtek össze, ami a vezetést illeti, a legénység alapját pedig az elbocsátott végvári katonaság egyes tagjai, a később vitézlő rendként emlegetett réteg képezte, mégis a franciák jónak látták pontosan megszabni az egyes fegyvernemek arányát.

Az 1671. december 11-én kiadott császári rendelet 8 ezer végvári katonára elbocsátását tervezte. A reduktió 1672 tavaszán csak mintegy 1500 embert érintett, ezek később a bujdosókhoz csatlakoznak. Ez az oka annak, hogy ettől kezdve a bujdosók megjelölés alatt nem csupán az Erdélybe menekült összeesküvőket kell értenünk, de a hozzájuk csatlakozott végvári katonaságot is. Ennek a hadnak azonban rendes szervezete nem volt, fegyelmet nem ismert, jó hadvezérei ismét csak hiányoztak. Rajtaütésekben ugyan arattak kisebb győzelmeket, a császári hadsereggel szemben azonban nyílt csatában nem túl sok esélyük lehetett. Teljesen érthető tehát, ha a szerződés külön rendelkezik a megfelelő hadvezetés biztosításáról is.

Lényeges szempont a költségek viselésének rögzítése is. Ezen kívül a költségek mindig a sereg tényleges létszámától függenek, a király nem szándékozik több embert fizetni, mint amennyi valóban fegyverben áll.

Állítólag hallgatóságos megegyezés születik, annak ellenére, hogy a szerződés többször visszatér a hadak létszámára, hogy esetleg a létszám mégis 10 ezer fő alá is csökkenthető, természetesen ez esetben a segély is arányosan csökken. Erre látszik egyébként utalni az Akakiának kiadott, július 23-án kelt utasítás részlete is.⁵⁰

A francia fél számára a hadsereg létszámának lehető biztosítása mellett a legfontosabb a tervezett hadjárat hatékonysága, eredményessége. Erre

49. A szerződés szövegét l. OL:TM/X In: TT/1890 p. 519—524.

50. A követi utasítás részletesebb ismertetését l. a II.1. fejezetben. — *Recueil* t. IV. p. 154—155.

vonatkozik, hogy a király fenntartja magának a jogot, hol kívánja felhasználni a felállított hadsereget. Gyakorlatban csakis magyarországi katonai akciókra kerül sor, elég nehezen képzelhető el, hogy a Thököly, vagy pláne Teleki vezette sereg mondjuk Morvaországban szálljon harcba a császári erőkkel. A sziléziai támadás lehetősége inkább az 1675-ös francia—lengyel szövetség idevonatkozó pontjára utal.

Erdély és a bujdosók számára is több fontos pontban kellett, hogy a szerződés biztosítékot nyújtson. Részben a pénzsegély, amelynek szabályozása valóban aprólékosan gondos. Részben, s Erdély számára talán legelsősorban a Porta jóváhagyásának kérdése. Az esetleges tilalom, illetve a francia diplomáciai támogatás már régóta egyik fő kérdése volt a tárgyalásoknak. A bujdosók portai kapcsolataira vonatkozó kitétel vélhetőleg leginkább a Porta megnyugtatóására került a szerződés szövegébe.

A török kérdésnél is lényegesebb azonban az Ausztriával való esetleges megegyezés. A franciák tulajdonképpen mindvégig attól tartanak, a bujdosók mégis kiegyeznek Béccsel, s ezt igyekeznek megakadályozni, nagynéha megelőzni.

Hogy mennyire nem egyenlő eséllyel szerződik a két fél, Franciaország és Erdély, illetve a kurucmozgalom, talán legjobban az esetleges békekötésre vonatkozó kikötésekből derül ki. A magyarok és Erdély kötelezi magát, hogy kikéri a francia király *előzetes jóváhagyását*, XIV. Lajos viszont csak néhány, a későbbiekben meglehetősen nehezen realizálható ígéretet tesz, részint a békekötés szövegére, illetve a titkos segélyre.

A szerződés azonban, végső soron minden megkötésével, feltételével együtt elérhető közelbe hozza a kuruc—francia katonai együttműködést, s ily módon, annak lehetőségét, hogy ha nem is azonnal Magyarország felszabadítására lehessen gondolni, de maradandóbb eredményeket lehetne elérni a császári hatalommal szemben. A szerződés végrehajtása már nemcsak a szerződő felek akaratától függ, nagyban befolyásolja azt a nemzetközi helyzet alakulása, abban is elsősorban a XIV. Lajos és Lipót császár közötti erőviszony, erőegyensúly változása.

II.1. A varsói szerződés ratifikálása — a hadjárat előkészítése

A szerződés aláírásáról Béthune és Forbin-Janson közös levélben számolt be a királynak, megküldve a szöveget is, 1677. június 2-án. A két diplomata ismételten biztosítja az uralkodót, a segély összegéhez mérten igen nagy jelentőségű lehet a francia diplomácia számára a magyarországi mozgalom. A Lengyelországban toborzandó csapatok indulás-készek lehetnek a részükre Sobieskitől kapott útlevelek kiállítását követően 15 napon belül. Egyúttal jelzik a követek, Révérend-ot ismét Erdélybe küldték. Elsősorban a Telekivel folytatandó tárgyalások céljából, Teleki, úgymond, mindaddig nem tud táborba szállni, míg saját személyére, illetve családjára vonatkozó biztosításokat nem kap, ezenkívül valamennyi pénzt is kér.⁵¹

51. Forbin-Janson és Béthune a királynak 1677. június 2. — idézi HR nr. 134. p. 156—157.

Béthune-t a meginduló toborzások szervezése mellett egy személyes terv is foglalkoztatja a szerződés megkötése után. A bujdosók követői a tárgyalások során felajánlották számára a magyar koronát. Nem lehetetlen, hogy a gondolatot ő maga sugallta Forval és Révérend útján, egyelőre azonban visszautasítja az ajánlatot, elsősorban Telekinek és Apafinak a hadjáratban való részvétele miatt. Mint Pomponne-nak írja azonban, bizonyos benne, hogy a magyarok megismétlik az ajánlatot.⁵²

A király nem vesz tudomást Béthune ambícióiról. Július 2-i levelében a szerződés elfogadását közli, mindössze annyit jegyez meg, előnyös lenne a 8. pontot titkossá tenni, ha erre mód van.⁵³

Július 12-én Pomponne útján a király közli, a szerződést ratifikálta, s erről értesítette Apafit és a bujdosókat is.⁵⁴ Akakiát újra Erdélybe akarja küldeni, hogy ott a francia ágens közelről figyelhesse a szerződés végrehajtását.

A kiadott instructió szerint a király azért választja Akakiát az újabb misszióra, mert az eddigi események folytán mindenkinél jobban ismeri a körülményeket. A király a megkötött szerződés ratifikációs okmányait is rábízza a diplomatára, annak ellenére, hogy előzőleg már egy példányt elküldtek, az uralkodó mindennél fontosabbnak tartja, hogy az ígért időre megérkezzenek az okmányok. Lengyelországba megérkezve, Akakia cselekedjen mindenben Béthune utasításai szerint. Erdélyben biztosítsa a vezetőket az uralkodó jóindulatáról és támogatásáról, erősítse meg elhatározásukat a küzdelem folytatására. Legfőbb feladata azonban, hogy gondosan ügyeljen a szerződésben tett ígéretek betartására, a vállalt létszám és tűzerőségi felszerelés meglétére. Mindez annál is fontosabb, mert később ő fogja a segélyeket kifizetni, s neki kell esetleg az arányos csökkentésről dönteni a tényleges létszám szerint. A fizetés pontossága nagyban hozzájárulhat a seregek kellő létszámának biztosításához.⁵⁵

Lengyelországból azonban 1677 július végén Révérend és Forval utazik Erdélybe, annak ellenére, hogy a király határozottan Akakiát jelölte ki. A megbízott személyének változásánál vissza kell gondolnunk a három év előtti, 1674 őszi követküldésre, amikor Forbin-Janson a lengyel királyné bizalmatlanságára hivatkozva akadályozta meg Akakia utazását, s küldte helyette Beaumont-t.

Általában úgy tűnik, Roger Akakia nem túl népszerű, bár vitathatatlanul ügyes, tapasztalt diplomata. Különösen Béthune márki mellőzi szívesen, több ízben csak az uralkodó határozott parancsára, és többszöri sürgetése után indítja el a maga emberei mellett, néha helyett. Révérend abbé egyébként is Béthune titkára, egyúttal nyilván bizalmasa is. A követnek túlságosan nagy szerepe van a kapcsolatok alakításában, túl sok személyes érdeke is fűződik ezekhez, semhogy egy neki nem tetsző személyre bízson fontos feladatokat. A mostani követküldésnél is az ő személyes

52. HH p. 295.

53. A király Béthune-nek 1677. július 2. — idézi HR nr. 135. p. 157.

54. Pomponne Béthune-nek 1677. július 12. — idézi HR nr. 136. p. 158.

55. Mémoire pour servir d'instruction au Sr Akakia allant de la part de S. M. en Pologne 23. juillet 1677. — *Recueil* t. IV. p. 154—155.

döntése, hogy a már előzőleg is Erdélyben tárgyalt két ágense vegye át az Akakiának kijelölt feladatot.

Béthune a király által adott utasítást annyival egészíti ki, hogy mivel ellenzi a Telekivel kötendő külön egyezséget, megbízottai ígérjenek Telekinek egy bizonyos külön összeget, amelyet a hadjárat kezdete után 2 hónappal fizetnének ki.⁵⁶

Amikor a francia ágensok elindulnak Erdélybe, a toborzások Lengyelországban már megkezdődnek. Erdélyben még nem tart itt a dolog, a fejedelem a Porta beleegyezésére vár. Egyúttal azonban attól is tart, milyen következményekkel jár, ha nem tartja magát a szerződés előírásaihoz.

„Most már Kd is az héten Kővárban megyen, ha az lengyel hadak ad octavum elérkeznek, az mint az akkori conclusum vala, annál inkább bajosabb leszen az dologtul recedeálni másképpen is, ha valamire a porta maga kezd a dologhoz nyúlni. Már Gyórt is emlegetvén, félő nemzetünk el ne vesszen; ha pedig halasztja is, úgy is oda lesz ez az had; de másképpen is, csak kevés ideig is immár hova teszük őket. Megindulván már az végbeliek is az conclusum szerént, ha csak kicsinnyé vacillálódik az dolog, desperálnak, nem cselekedvén semmit s az conclusum mellől elállván az Francia is disgustálódván az pénzt elviszi és úgy az keresztyénektől is elszakadunk, ha pedig tentálunk; félő az magyar követ írta, rosszban ne essünk. . . Azt is meg kell pedig gondolni már az Kd mellé rendeltetett gyalogok is érkeznek, az hadokat is kiáltják s fogadják, ezeknek ha nem fizet, nem fizet pedig az Francia, mihelyen ellenkezőt ért Kd conclusumával. Hová tesszük azokat is, elosztatások csúfság s kár”, írja Telekinek július 26-án.⁵⁷

A Porta számára a bujdosók francia szövetsége tulajdonképpen igen kedvező, hisz ő maga, miután az év tavasza óta háborúban áll Oroszországgal, nem tud magyarországi hadjáratra vállalkozni.⁵⁸ Konstantinápolyban Nointelt arról igyekeznek meggyőzni, támogassa Franciaország a bujdosókat továbbra is, s egyúttal felvetik egy esetleges közös Ausztria elleni hadjárat tervét. Ez azonban folytatás nélkül marad.

Az Erdélynek adandó engedély ügyében is csak időhúzás folyik. Apafi reménykedik a francia követ segítségével. Nointel azt a véleményét nyilvánítja ki, hogy az erdélyi fejedelem csak a Porta engedélyével fog résztvenni a hadjáratban, a török ellenére semmi esetre sem cselekszik.⁵⁹

Úgy látszik azonban, elsősorban az orosz háború miatt, minden erőfeszítés hiábavaló a Porta háborúbavonására. Végül 1677 őszén a nagyvezér a határszéli pasák és Apafi titkos segítségét ígéri a bujdosóknak, és a következő év tavaszára a szultán egészen bizonyos segítségét.

Az erdélyi fejedelem a török engedély késése ellenére már július 26-án kiadja hitlevelét Teleki számára, utalva a varsói szerződés 7. pontjára. Biztosítja Telekit, folytathatja a hadjáratot, akár az ő formális parancsa ellenére is: „. . . ha az dolog úgy történék is, hogy a töröktől való félelmemben parancsolnék is ő kemének, hogy vissza jöjjön, de ő keme ne

56. Béthune levele Forvalnak és Révérend-nak 1677. július végén — idézi HH p. 303.

57. DF:BL p. 162—163.

58. Benczédi p. 82.

59. Nointel a királynak 1677. május 27. — idézi HR nr. 133. p. 154—155.

arrul, hogyha az török parancsolatjából írának is ő kemének visszajöveteli-rül, de hogy nem jön, írást adhasson a francziának.”⁶⁰
jöjjön... azt is megengedtük, hogy ő keme az francziával végezzen, és

A lengyelországi francia követ, amint megérkezik XIV. Lajos jóvá-hagyása, megkezdí a csapatok toborzását, annál is inkább, hiszen biztosnak véli, a magyaroknak nincs hőbb vágyuk, mint a hadjárat minél hamarabb való megindítása.

Erdély csatlakozását ugyan késlelteti a portai engedély elmaradása, a bujdosók viszont annál nagyobb örömmel fogadják a francia segítség lehetőségét.

„Azonban mindőn reménségünk kívül Isten az felséghez az francziai király ő felsége szívét megszállván és segítségünkre felindítván... szép királyi kegyelmességét mutatta...” írják, majd kifejtve, hogy miután a Porta mindeddig nem adott határozott választ, vagy engedélyt, s úgy látszik hathatósan segíteni nem tud, éppen ezért, „oly felséges diadalmas királynak rajtunk szánakozó reménségünk felett való nagy kegyelmességét s interressatus nagy rendeknek grátiáját is megvetni, avagy csak halasztani is mind mostanra nézve minekünk, de következendőkbén is egész nemzetünknek felette veszedelmesnek ismervén, sok ezer ártatlan lelkeknek az persecutio miatt az igaz evangelica religiótul való elhajlásáért való számadástul Isten előtt lelkünket is felszabadítani kívánván, ...kényszerítettven ama keresztyén királynak kegyelmességét venni, azzal élni, annak segítségünkre küldött hadaival magunkat conjungálni, s ezzel az már követek által ez nyáron Lengyelországban ineált tractatusnak satisfaciálni, igen szükség-esnek és elkerülhetetlennek ítéltük.” írják Telekinek, szeptember 9-én Zilahról.⁶¹

Ezek szerint tehát már csak az erdélyi fejedelem jóváhagyására kell várni, s azután megindulhat az annyira várt hadjárat.

Apafi azonban továbbra is kénytelen a Porta döntésére várni, olyannyira, hogy augusztus vége felé már Béthune a hadak csökkentését fontolgatja, nem látván biztosnak, Apafi és Teleki egyáltalán végre akarják-e hajtani a szerződést.

Eközben Forval már megállapodott a bujdosókkal, szeptember 10 és 15 között, akár egyedül is, de megindítják a támadást. Remélték, a bujdosók követői akkorára kedvező válasszal térnek meg a Portáról, s a Béthune által toborzott csapatok is készen lesznek az indulásra. Forval véleménye szerint a bujdosók Teleki és Apafi nélkül is felvehetik a harcot.⁶²

Mindezek alapján Béthune szeptember vége felé elindítja a csapatokat Észak-Erdélybe, Boham gróf parancsnoksága alatt, nem várva tovább Apafi engedélyére. A fejedelem még szeptember közepén is arra kéri a francia megbízottakat, Forvalt és Révérend-ot, várják meg, amíg megjön a Porta engedélye.

A segélycsapatok engedély nélküli belépését Erdélybe Teleki fel akarja használni Thököly és Forval ellen. Ez azonban már nem állítja meg az

60. DF:BL p. 163—164.

61. A bujdosók levele Zilahról Telekinek 1677. szeptember 9. DF:BL p. 61—62.

62. Forval Béthune-nek 1677. augusztus 24. — idézi HH p. 304.

eseményeket. Boham Erdélyt Máramarosban átszelve a Tisza felé vonul, hogy ott találkozzon a bujdosók hadaival. A toborzások útközben is folytatódnak; október 4-én kelt levelében Boham gróf „tudtára adja mindenkinek, ki vérét elébe nem teszi az idegen uralomnak, hogy nem csak biztosítást, hanem havi pénzt is ad, a kapitányoknak 50 aranyat, a hadnagyoknak 25, az alhadnagyoknak 15, a zászlótartóknak 10 arany havi zsoldot fog szerezni.”⁶³

A lengyelországi segélyhadak Munkács mellett egyesülnek a magyar csapatok egy részével, Forval és Boham bármilyen katonai akció előtt az összes bujdosó erő csatlakozását kívánja, ennek érdekében Nyaláb felé vonulnak tovább.

Október 10-én Nyalábvárnál a Boham parancsnoksága alatt egyesült erők nagy győzelmet aratnak a számbeli fölényben levő Schmidt császári hadvezér csapatai felett.⁶⁴ A győztesek Szatmár ostromára nem vállalkoznak, ehelyett tovább vonulnak Debrecen felé. Itt egyesülnek végül a Wesselényi Pál parancsnoksága alatt álló erőkkel, majd még néhány sikeres katonai akció után, a közelítő tél miatt a téli szállásról kénytelenek gondoskodni.

A nyalábvári győzelem után, Apafi és Teleki habozását látva, a francia tisztek egyre határozottabban vetik fel a bujdosókkal való kapcsolattartás közvetlen lehetőségét.⁶⁵ Béthune egyelőre elveti ezt a tervet, vár, meg akarja ismerni Apafi valóságos állásfoglalását. Ezért többek között a bujdosók ratifikációs okmányaival novemberben hozzá érkezett Absolont is visszatartja (annak ti. tovább kellene menni Franciaországba), amíg megpróbálja megtudni a fejedelem végleges döntését. El akarja kerülni, hogy azzal vádolhassák a franciákat, ők kezdeményezték a közvetlen tárgyalásokat a bujdosókkal.⁶⁶

Apafi döntése azonban elég súlyos ok miatt késik. Időközben Erdélyben súlyos belpolitikai bonyodalmak támadnak, Apafi és Teleki figyelmét egyre jobban leköti Béli Pál mozgalma, s ez kihat a francia szerződés sorsára is. Teleki, aki ellen Béliéék akciója elsősorban irányul, 1677 őszén igyekszik a békés megoldást szorgalmazni. Apafi elég bizonytalan. Nem is lehet pontosan tudni, milyen mértékű a mozgolódás a Székelyföldön, ahol a pártütők elsősorban igyekeznek fegyveres erőt szervezni. Béliéék megnyerik maguknak Kapu Györgyöt, Apafi portai főkövetét, aki az évi adó beküldése alkalmával, mint később kiderül, összejátszik a lázadók által a Portára küldött Paskó Kristóffal.

Béli pártja azzal igyekszik a maga számára kedvező helyzetet teremteni, hogy bevádolja a Portán Apafit és Telekit, engedély nélkül külföldi

63. Marczali Henrik: *Regesták a külföldi levéltárakból. A Thököly-korszak és a török kiűzésének történetéhez. A berlini levéltárból.* — In: *Történelmi Tár* 1881. p. 522—542. (Továbbiakban: MH:R/BL) — In: *TT* 1881 p. 522.

64. HH p. 307—308. — Korabeli híradása: *Relation de la victoire remportée sur les troupes impériales, a Nialap en Hongrie le 10 octobre 1677.* — (In fine:) *A Paris, 1677.* — 4° [6] ff. OSZK — App. H. 989.

65. Révérend Béthune-nek 1677. október 10. — idézi HH p. 305.

66. Béthune jelentése a királynak 1677. november 11. — idézi HR nr. 150. p. 166.

szövetséget kötöttek, idegen hadakat fogadtak be az országba, és háborúra készülnek Ausztria ellen.

A cél nyilvánvaló, s nem is lehet csodálni a választott utat. Jól emlékeznek még II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi hadjáratára, amit a Porta ellenére indított meg, s amibe olyan csúfosan belebukott.

Most azonban a helyzet merőben más. A bujdosók támogatását a Porta eleve engedélyezte, s tulajdonképpen nincs ellenére az Ausztria elleni vállalkozás sem, bár az nem vitatható, hogy mindeddig nem adott engedélyt Apafinak a hadjáratra. Mindenesetre Paskó „árulkodása” nem jelent olyan meglepetést a Portán, mint talán ezt Béldi hitte, hiszen a Porta legalábbis tudott az erdélyi tervekről.

Mindez azonban az év vége felé még nem világos. Paskó csak novemberben indul, s decemberben Bécsben az a hír kering, hogy Apafi már el is menekült a bujdosók közé, s helyére Béldi került a fejedelmi székbe.⁶⁷

Boham szeptemberi átvonulása idején Apafi és Teleki határozottan ellenezte a franciák akcióját. Az erdélyi politika óvatossága indokolt, ha a török függésre gondolunk, s a fejedelem ritkán tette túl magát azon a tényen, hogy a Porta engedélyét ki kell várni. De a bujdosók és a franciák közvetlen tárgyalásai is okozhatták Apafi és Teleki elégedetlenségét. Teleki már ekkor rossz szemmel nézte Thököly Imre önállósulását, amivel együtt a fiatal gróf egyre nagyobb tekintélyre tett szert, s mint ez a francia jelentésekből kitűnik, a francia tisztek is felfigyeltek rá. Teleki mindent megtett, hogy az Erdélyen való átvonulást megakadályozza.⁶⁸

A Béldi-megmozdulás idején viszont Apafi és Teleki igyekeznek szövetségest keresni. A fejedelem közeledik a bujdosókhoz, Teleki már a francia segélyhadak esetleges igénybevételét is tervezi, ha a szükség úgy hozná.⁶⁹ A fejedelem újabb megbízottat küld a Portára és Révérend útján ismét kéri Nointel támogatását is.⁷⁰ Teleki értesíti Bohamot és a bujdosókat, kész csatlakozni hozzájuk a varsói szerződés értelmében, amennyiben vállalják az esetleges segítségnyújtást Béldiek ellen.⁷¹

Amint értesült a fejedelem és Teleki kéréseiről és hajlandóságáról, Béthune úgy döntött, kihasználja azok félelmét a Béldi-felkeléstől. Válasza szerint a hadakat csak a bujdosók engedélyével küldheti Apafi segélyére, ugyanakkor hajlandó 1500 embert Lengyelországból Erdélybe küldeni a fejedelem rendelkezésére, azzal a feltétellel, hogy Apafi gondoskodik szállásukról, valamint a hadjárat kezdetén Boham csapataihoz való csatlakozásuk engedélyezéséről. Ezzel egyidőben a francia követ utasítja Révérendot, igyekezzen megkötni Telekivel az egyezményt, amit az kíván, s főleg megkapni a hadak számára a Huszt körüli tartózkodás engedélyét.⁷²

67. De la Haye levele Münchenből 1677. december 29. — idézi HR nr. 150. p. 166.

68. Béthune a királynak 1678. február 23. — idézi HR nr. 161. p. 171–172.

69. Révérend Béthune-nek 1678. január 1. és 5. — idézi HR nr. 157; 158. p. 169.

70. Révérend Nointelnek 1677. december 21. — idézi HR nr. 152. p. 167.

71. Forval Béthune-nek 1678. január 19. — idézi HR nr. 160. p. 171.

72. „J'ordonne secrettement . . . de se servir utilement de la crainte présente et du retour de Teleki pour l'obliger pour seureté de sa parole a me laisser mettre des troupes dans son chateau de Hust, lesquelles m'assureront pour toujours du dit Teleki et du passage de Transilvanie.” — Béthune a királynak. 1678. február 1. — idézi HH p. 312.

Bár a Béldi-felkelést végül Apafiék könnyen szétszalasztják 1678 tavaszán, a Portára menekülő összeesküvők továbbra is veszélyesek lehetnek a fejedelem számára. Apafi pozíciójának erősítésére szolgál tehát a franciákkal és a bujdosókkal való kapcsolat szorosabbra fűzése.

Révérénd 1678 január végén tudósítja Nointelt az eseményekről, hogy a követ bizonyíthassa a Portán, a lázadók csupán a bécsi udvar eszközei. A Béldi-felkelés idején Erdélybe érkezett császár azonban továbbra is megtilt mindenféle Ausztria-ellenes akciót.⁷³

Miután Apafi nem kapta meg a Porta engedélyét a nyílt támogatásra, 1678 elején titkos segítséget ígér Thökölyéknek, valamint hozzájárul Teleki csatlakozásához. A bujdosók ügyét azonban csak áprilisa sikerül végleg rendezni a Portán, így addig Apafi látszólag nem vesz tudomást még azokról a tárgyalásokról sem, amelyeket Teleki folytat a franciákkal.⁷⁴

A fejedelem a Porta esetleges gyanújának elaltatására megakadályozza, hogy Révérénd felkeresse a Kővárban tartózkodó Telekit, így február 17-én Forval köti meg vele a régóta sürgetett egyezményt. Ennek legfontosabb pontjai, hogy elismerik Teleki főparancsnoki tisztét, Kővár erősítésére 10 ezer tallért juttatnak számára. A francia uralkodó assecuratiót biztosít Teleki és családja számára, és rögzítik, vereség esetén menedékjogot kap, XIV. Lajos nem fogja kiadni ellenségeinek. Évenkénti segílyt köt ki Teleki magának, valamint ezen felül, háború esetén, tisztségének megfelelő pénzösszeget. Végül leszögezik, „ha az fejedelem szükségére kívántatnék, mindenféle hadat elvihesse, így quartélyok is leszen.”⁷⁵

Béthune április 16-án jóváhagyja a kővári egyezményt, megerősítve Teleki egyes kívánságait.⁷⁶

Márciusban Boham csapatainak helyzete kritikussá vált. A Porta, miután megtiltotta Apafinak a hadjáratot, utasítja a váradi és a budai pasát, úzzék ki a hódoltsági területekről a bujdosókat és a lengyelországi segílyhadakat.⁷⁷

Teleki befogadja őket Máramarosba, ez újabb támadásokat eredményez ellene az országgyűlésben, ezúttal olyan élesek, hogy Apafi is kénytelen színlag tiltakozni Boham erdélyi jelenléte ellen.⁷⁸

Béthune most már mindenképpen ki akarja kényszeríteni Apafi döntését. A fejedelmet megfenyegetve, hogy nyilvánosságra hozza a szerződést, végül eléri, hogy Apafi 1678. április 13-án ratifikálja az okmányt.⁷⁹ A fejedelem minden óvatosság ellenére kénytelen erre a lépésre. Nem akar szakítani Franciaországgal éppen akkor, amikor még nem tudja, hogyan alakul Béldiek ügye a Portán. Ez az aggodalom erősebbnek bizonyul annál,

73. Révérénd Nointelnek 1678. január 31. — idézi HH p. 313.

74. Révérénd Nointelnek 1678. február 28. — idézi HR nr. 162. p. 172.

75. OL:TM/XIX — In: TT/1870 p. 531. — Teleki ratifikációja március 8-án kelt. — idézi HH p. 314.

76. OL:TM/XXVII — In: TT/1890 p. 536—537.

77. Nointel Béthune-nek 1678. február 23. — idézi HH. p. 315.

78. „Me tamen certum fecit P. T. secreto, quod id faciebat contra mentem suam, et ut se liberaret ab importunis.” — Révérénd levele Telekinek 1678. március 29. — OL:TM/XXIV — In: TT/1890 p. 534—535.

79. EOE t. XVI. p. 497—498.

vajon hogyan reagál a török udvar az engedélye nélkül megkötött szerződésre. Béthune azzal is fenyegeti, hogy a csapatokat akár ellene is felhasználhatják ellenfelei, továbbá utasítja Réverend-ot, hagyja el a fejedelmi udvart, ha Apafi még mindig nem lenne hajlandó a jóváhagyásra.⁸⁰ A ratifikációról beszámoló jelentésben a francia követ azt is megjegyzi, igyekezett felhasználni a fejedelemasszony befolyását is Apafi megnyerésére.⁸¹

Valójában a fejedelem nem túl sokat kockáztat, hiszen a szerződésben már kikötötte, csak akkor hajtja végre a megállapodás pontjait, ha a Porta megadja erre az engedélyt. Megígéri ugyanakkor, hogy hozzájárul Teleki csatlakozásához és fővezérségéhez. Teleki főgenerálisságát a bujdosók március 10-én, somkúti gyűlésükön elismerik.⁸²

A fejedelem még mindig aggályos, igyekszik a lehető legjobban biztosítani magát. „Az francziai királynak is írtunk, a Betunnak is; ezekkel a levelekkel mindazonáltal édes Teleki uram ügyeljen Kd, hogy a portáról ne legyen valami busulásom” írja Telekinek április 5-én.⁸³

Miután Apafi követei 1678 tavaszán sikeres tárgyalásokat folytattak a Portán, az odamenekült Béldiek megbüntetését kérve, március végén Teleki is elküldte a maga megbízottját, hogy megkapja a bujdosók fővezéri tisztségének elfogadásához szükséges engedélyt. A török, bár formálisan visszautasította a kérést, illetve írásban nem adták ki az engedélyt, hallgatólagosan hajlott a beleegyezésre. Radics, Teleki megbízottja, végül a nagyvezértől szóbeli ingenlő választ kapott.⁸⁴ Az április 29-i audiencián a nagyvezér közölte Teleki követével, teljesíti kérését, azzal a feltétellel, „qu'il n'attira point d'ennemis a Sa Hautesse et qu'il ne les introduis pas dans son royaume de Transsilvanie”⁸⁵ A Béthune által Erdélybe küldött csapatokkal kapcsolatban pedig figyelmeztette a fejedelmet „de ne point introduire la guerre dans ses etats”.⁸⁶

II.2. A hadjárat 1678 tavaszán—nyarán

Teleki megegyezésével egyidőben a hadi előkészületek egyre erőteljesebben haladnak előre. Thököly március 22-én írja Telekinek: „Értem Réverendnek jövetelit és több Kdnek lengyelországi híreit is, melyek mind jók csak hogy sok idő múlásával várhatjuk azon híreknek valóságát, az mi mostani dolgainkban pedig nihil mora periculosius.”⁸⁷ Teleki március 11-én a fejedelemtől, kimenetelével kapcsolatban maga személyére, és családjának

80. Béthune jelentése a királynak 1678. április 1. — idézi HR nr. 165. p. 174.

81. Béthune a királynak 1678. május 10. — idézi HR nr. 181. p. 182.

82. TR:TM p. 224—225.

83. DF:BL p. 175.

84. „Le vizir est bien aise de son engagement et comme sa politique neluy permet pas encore de l'approuver publiquement, il faut se contenter d'une approbation tacite.” Nointel levele Réverend-nak 1678. április 28. — idézi HR nr. 174. p. 179.

85. „nem szerez ellenséget a szultánnak és nem hozza be a csapatokat Erdélybe”

86. „egyáltalán nem vonja be a háborúba a szultán országait” (értsd: Erdélyt)

87. *Gróf Thököly Imre levelei*. Sajtó alá rendezte Deák Farkas. Budapest 1882. (Továbbiakban: DF:TL) XXIII p. 21.

assecuratiót kér, mivel március 14-re tervezte eredetileg indulását. Ez azonban halasztást szenved, majd április elején újabb, a Béldírről szóló vakhír alapján Apafi ismét otthonmarasztotta Telekit. Pár nap múlva azonban az aggályok elültek.

Teleki április 18-án bejelenti az erdélyi rendeknek a hadak közé való kimenetelét.⁸⁸ Ekkorra azonban már a bujdosók igen türelmetlenül várják, Thököly április 26-án írja, hogy a katonák nagy része „akármit mondjon az ember, csakugyan nem hiheti Kd kijövetelit, mondván sokan, bárcsak pünkösdre lenne... igyekezvén eddig is hitetni vélek, már Kd útban van, és az követek is útban tanálják, annál inkább tartózkodják meg, ha kinek eloszlásra való kedve volna is, az várna, hogy míg már azon követség meg tér hozzájuk, senkit közüllük nem is félthetni. Kegyelmed Uram azért cselekedjék Zákány uramék visszabocsátásában az maga böcs itileti szerint, hadd jöhetnének meg in tempore, és mi is adhatnók meg Kegyelmednek rendes böcsületit.”⁸⁹

Absolon április végén azt írja Lengyelországból, hogy ugyan a pénz már elindították a franciák, de egyébként egész Lengyelországban eléggé magyarellenes hangulat uralkodik. Elsősorban a királyra nehezedik nagy nyomás, még a lutheránus dán király is Ausztria oldalán állva fenyegeti Sobieskit. A hadak fizetésével kapcsolatban is vannak vitái Béthune-nel, aki „fizetni akar a hadaknak számszerint, elkezdvén a fizetést mezőben való számlástul” s Absolon hiába hivatkozik arra, „hogy illendő volna, sőt a resolútió is azt kívánja, hogy fizettetné a termino coniunctionis”.⁹⁰

Teleki május 16-án értesíti Béthune-t elindulásáról, egyúttal sürgeti az ígért segílyt és hadat. Ekkor küldi Béthune-nek Apafi ratifikációs okmányát is, valamint az Absolonnak szóló megbízó levelet.⁹¹

A fejedelemnek június folyamán írt leveleiben Teleki panaszkodik a francia tisztek fősvénységére, s egyúttal tudósít útirányáról is. Apafi egy válaszában csodálkozással írja, az a hír terjed, hogy Teleki az ő akarata ellenére ment volna a bujdosók közé, holott ő maga is csatlakozni készül.⁹²

Teleki július 1-én megírja, a bujdosók felégették Szendrő városát, válaszul az ottani őrség akcióira.⁹³ Ezután Torna vára következik, amelyet Semsei Pál vérontás nélkül átad, majd Szendrő alól eljőve, Putnokot kezdik ostromolni, ennek őrsége egy idő után a kuruc hadakhoz csatlakozik. A fizetlenség azonban a sikerek ellenére is probléma marad, a franciák nem sietnek az ígért segílyek elküldésével. Július 14-én Teleki arról panaszkodik, ha a hadak nem oszlanának oly nagy mértékben a pénz elmaradása miatt, Kassa vagy Tokaj ellen menne, így azonban lehetetlen.⁹⁴

88. *Teleki Mihály levelezése* I–VIII. Szerk. Gergely Samu. Budapest 1906–1926. (Továbbiakban: TML) t. VIII. p. XVIII–XIX.

89. TML t. VIII. nr. 150. p. 174.

90. TML t. VIII. nr. 154. p. 179–186. és Szilágyi Sándor: *Absolon Dániel külföldi követségei*. (Továbbiakban: SZ:AD) In: *Történelmi Tár* 1883. VI. — In: TT/1883 p. 4–5.

91. TML t. VIII. nr. 161. p. 194–195.

92. TML t. VIII. nr. 181. p. 219.

93. TML t. VIII. nr. 182. p. 219–220.

94. TML t. VIII. nr. 188. p. 223.

Július 20-ra már Szerencset is hódoltatták a bujdosók hadai. Az őrség itt is csatlakozott az ostromlókhoz. Meghódolt Boldogkő is, és Tokaj városát is felégették. A hadjárat, eddig legalább, úgy látszik szinte teljesen a várak ostromára korlátozódik, Teleki nyílt csatába nem bocsátkozik. Ennek az óvatosságnak több oka van, lehet. Az egyik, a hadak viszonylagos rendezetlensége, és nem túl magas harc képessége. Mégiscsak sokat számít, hogy a különböző seregek nem túl régen harcolnak együtt, ráadásul irányításuk is idegen tisztekre van bízva. De Teleki egyébként sem kifejezetten hadvezéralkat. Nem szívesen kockáztat, óvatossága közismert, úgy a politikában, mint a hadakozásban. Ez az óvatosság azonban ebben a helyzetben nem túl eredményes.

Thököly a hadjárat kezdete óta különváltan folytatta harcait, július végén azt tervezi, a két hadsereg egyesül Eperjes alatt, és megvívják a várat.⁹⁵ Augusztus legelején azonban Telekit betegsége arra kényszeríti, hogy az eperjesi vállalkozást feladva, visszahúzódjon Kővárba.⁹⁶ A még együtt levő hadak ekkor Telekit követve szintén Erdély közelében Erdőszáda környékén helyezkednek el.⁹⁷

Leslie tábornok, akivel az összecsapást Teleki mindvégig kerülte, hadait összegyűjtve, most a magyar hadak után indul. Miután azonban nem éri őket utol, Erdélybe már nem csap be. Eddigre a bujdosók és a segélyhadak oszlása egyre nagyobb mértékű. A hadak továbbra is fizetetlenek, Nemessányi, akit a segély sürgetésére küldenek Béthune-höz, eredmény nélkül tér vissza. A francia követ azt kívánja, a kurucok küldjenek megbízottat a lengyel országgyűlésre, majd azzal küldi el a pénzt.

Teleki visszavonulása után Thököly egymagában folytatja a Felvidéken a katonai akciókat. A mellette álló hadakkal a bányavárosokat sorra hódoltatja.⁹⁸ Teleki eredetileg azt tervezi, amint egészsége jobbra fordul, ismét csatlakozik Thökölyhez. Annál is inkább, mert újra terjed róla a hír, hogy a németek által megvesztegetve tartózkodik a hadjárattól.

Október végére azonban Thököly, részben a sikerek hatására, Bécsből fegyverszüneti ajánlatot kap. Miután az eddigi hadjárat során bebizonyosodott, hogy a franciák az ígért segítséget csak nagyon lassan küldik, a bujdosók Szalay Pált küldték az udvarhoz, hangsúlyozottan csak az ajánlatok meghallgatására. Számításba kellett azonban venni a közelítő telet, szálláshelyet keresni a hadaknak. Ennél is súlyosabban esett latba, hogy a Thököly ellen elindított császári hadtól a kuruc sereg november 1-én Barsszentkeresztnél vereséget szenved.

Thököly ezután elfogadta a fegyverszünetet, egyúttal Erdély nevében is, mivel Szalay Pál küldetése idejére Apafi megkapta a Porta erre szóló felhatalmazását.

Amire tehát Teleki elindulna, a megkötött fegyverszünet szükségtelenné teszi csatlakozását.

95. TML t. VIII. nr. 197. p. 229–230. nr. 200. p. 232.

96. TML t. VIII. nr. 205. p. 235–236.

97. TML t. VIII. nr. 215. p. 243–244.

98. DF:BL p. 83.

A fegyverszünet rögzítette a hadjárat legfőbb eredményét: a kuruc hadaknak téli szálláshelyül az addig „érintetlen” részeket, Bereg és Ung vármegyéket engedte át, elismerve ezzel, hogy a hadak minden eddiginél nagyobb területre terjesztették ki fennhatóságukat.⁹⁹

II.3. A francia diplomácia kuruc kapcsolatai a nymwegeni béke előkészítése idején

A francia politika az Erdéllyel és a bujdosókkal felvett kapcsolatokat illetően, egyetlen percig sem gondolt a támogatás folytatására egy esetleges Ausztriával megkötendő béke után. A magyarországi diverzió XIV. Lajos számára alkalmas eszköznek látszott, hogy Lipótot rákényszerítse békefeltételeinek elfogadására. Ennek megfelelően, amint a béke lehetősége felcsillant, a magyarországi vállalkozás érdektelenné vált a francia politika számára.

1678 tavaszán Franciaország nagy győzelmet aratott Németalföldön. Gand bevétele egyúttal figyelmeztetést is jelentett Hollandia és szövetségesei számára, amennyiben továbbra is visszautasítják a békétárgyalásokat, Antwerpen, s talán Amszterdam is következhet. XIV. Lajos békefeltételeinek ismertetésekor joggal gondolhatta, immár közel áll a megegyezéshez.

Ezeknek az eseményeknek a hatására a francia udvar egyre valószínűbbnek látta az osztrák békét is. Következésképp a magyarországi hadjárat egyre kevésbé volt fontos. Annál is inkább, mert, mint Pomponne írta Béthune márkinak, a hadi események folytán „tartani kellett az aktívabb török beavatkozástól.”¹⁰⁰ Pomponne levelét mindössze két nappal előzi meg Apafi régen várt jóváhagyása a varsói szerződésre vonatkozóan. Erről s a hadjárat előkészületeiről írja Béthune április végén:

„tout semble présentement se disposer mieux que jamais a une forte diversion en Hongrie”.¹⁰¹

Ebben a pillanatban, amikor a magyarországi ügyek biztatóan alakultak, Franciaország nem döntött azonnal a támogatás megszüntetéséről, az uralkodó távolabbi szándékai ellenére sem. Egyébként is a franciaellenes koalíció résztvevői csak június 22-én határozták el a békétárgyalások megkezdését.

A magyarországi kuruc hadjárat idején, 1678 tavaszán — nyarán, két irányzat szabja meg a francia diplomácia tevékenységét. Alapvető immár a béke előkészítéseként a lassú, fokozatos visszavonulás. Ennek egyik legfőbb jele, hogy az ígért segélyösszegeket nagyon nehezen, vagy egyáltalán nem fizetik ki. A másik jellemző viszont, hogy amíg a békekötés biztossá nem válik, éppen a magyarországi „diverziót” tartják alkalmasnak arra, hogy a császári udvart rákényszerítsék a tárgyalásokra. Ennek megfelelően,

99. Benczédi p. 86.

100. Pomponne levele Béthune-nek 1678. április 15. — idézi HR nr. 168. p. 175.

101. „minden eddiginél alkalmasabban rendeződnek el a dolgok egy erős magyarországi diverzió érdekében” — Béthune a királynak 1678. április 24. — idézi HR nr. 172. p. 177.

a visszavonulás mellett, még fenntartják legalább a segítség látszatát, nehogy a bujdosók idő előtt kiegyezve a császárral, Bécs haderejét a nyugati hadszíntéren fel tudja használni.

XIV. Lajos június 10-én közli Béthune-nel, hogy Franciaország kénytelen lemondani a bujdosók támogatásáról abban a pillanatban, amint megkötik a békét Ausztriával. Addig azonban fontos biztatni minden olyan mozgalmat, amely a császárt az aláírásra hajlíthatja.¹⁰²

Többszöri megtorpanás után, Franciaország augusztus 10-én aláírta a békét Hollandiával, s ugyanezen a napon szövetséges, Svédország is fegyverszünetet kötött Orániai Vilmostal. A császárral kötendő béke még távoli, Franciaországnak továbbra is érdeke a magyarországi mozgalom. A király tehát arra utasítja Béthune-t, továbbra is bátorítsa Telekit és a bujdosókat a harc folytatására.¹⁰³ Amint megkötötte a békét Béccsel, írja, a bujdosóknak is a császárral való megegyezést fogja ajánlani. Egyelőre nagyon elégedett a hadjárat sikereinek hírével, ezek ugyanis Felső-Magyarországon csapatösszevonásokra kényszerítették Lipótot.¹⁰⁴

Béthune márki, aki az egész időszakban a tárgyalások fő irányítója volt, s látta, hogy egyrészt a hadjárat alakulása, másrészt a nemzetközi hadihelyzet egyaránt a megegyezés felé irányítja az eseményeket, igyekezett olyan megoldást találni, amellyel tisztes módon szabadulhat a francia diplomácia a varsói szerződés kötöttségei alól. Az egyik legalkalmasabb ürügyet ehhez Sobieski szolgáltatta.

A hadjárat kezdete óta a lengyelországi segélycsapatok Erdélybe irányítása, valamint a toborzások folytatása, egyre nagyobb mértékben keltették fel a lengyel uralkodó ellenzékének rosszallását. Az osztrákbarát párt egyre határozottabban szólította fel Sobieskit, tiltsa meg Béthune-nek, hogy bármiféle kapcsolatokat tartson fenn Erdéllyel és a magyarokkal. Béthune helyzetét tovább nehezítette a francia származású királyné, aki nyíltan a francia érdekek ellen mozgósított. A maga részéről erre elsősorban személyes okai voltak, állítása szerint az apját ért otthoni sérelmek hatására fordult szembe Franciaországgal.

Sobieski végül is kénytelen volt engedni a többoldalú nyomásnak. Már 1677 októbertől kezdve, az osztrákbarát párt hatására, a franciák által vezetett hadakhoz csatlakozó minden tisztet fej- és jószágvesztés fenyegett.¹⁰⁵ 1678 májusában pedig a király megengedi az egyik osztrák párti tábornoknak, hogy az lezárjon minden határátkelést Erdély felé, megakadályozva ezzel a kapcsolatot Béthune és Teleki hadai között. Nemcsak a bujdosók Lengyelországban tartózkodó követét, Nemessányit, de a francia tiszteket is inzultusok érték.

Béthune szemrehányásaira, mely szerint Sobieski lekötelezettje a francia királynak, a lengyel uralkodó azzal válaszolt, mentenie kellett a látszatot. A nemzetgyűlés összehívása is hamarosan esedékes, néhány intézkedés

102. HR nr. 186. p. 185.

103. A király Béthune-nek 1678. július 1. — idézi HR nr. 188. p. 185—186.

104. A király Béthune-nek 1678. július 22. — idézi HH p. 325.

105. Béthune a királynak 1677. október 10. — idézi HH p. 311.

nélkül, akár általános lázadástól is tarthatott volna. Ennek a magyarázatnak némiképp hitelt ad, hogy júniusban úgy látszik, Sobieski ismét közeledik a bujdosók felé. Kijelenti, a határt meg fogja nyitni, mentegetőzik a Nemessányit ért inzultus miatt, és nagy ünnepélyességgel fogadja az ekkor éppen Lengyelországban tartózkodó erdélyi és magyar megbízottakat. Jóindulata jeleként útlevelet biztosít Absolonnak francia útjához. Nem sokkal később azonban újabb incidensek következnek, igaz a lengyel uralkodó ezután ismételten kifejezi sajnálkozását.

Béthune Sobieski változó állásfoglalásait a király személyes gyengeségére magyarázza. Ehelyett azonban sokkal inkább egy lassan érlelődő politikai irányváltásról van szó Lengyelország külkapcsolataiban. 1678 tavasza óta szinte egész Európa meg van győződve arról, hogy a francia—osztrák béke küszöbén állnak. Lengyelországban a diplomácia irányítói felismerték, hogy a francia uralkodó az Ausztriával megkötött béke birtokában nem fogja támogatni a magyarokat. A francia segítség megszüntével viszont Lengyelország igen kényes helyzetbe kerülhet Ausztriával szemben, amennyiben továbbra is aktívan részt vesz a kuruc mozgalom magyarországi támadásának előkészítésében. Ezt egyetlen módon lehet elkerülni, ha még a francia békekötés előtt egyességre lép Sobieski a bécsi udvarral.

Lengyelországnak annál inkább is érdekében állott a közeledés Ausztriához, mert tartott egy esetleges magyarországi török invázió lehetőségétől. Ebben az időszakban Varsóban a Portát veszélyesebbnek tartották, mint Bécsét, és úgy ítélték meg, Ausztriát és Lengyelországot összeköti az oszmán terjeszkedés megakadályozásának érdeke. Az év eleje óta pedig sokasodtak a jelek, amelyek arra mutattak, hogy a Porta az orosz háború ellenére sem vesztette szem elől Magyarországot, s csak a kedvező alkalomra vár.

Ezzel egyidőben a pápa is lépéseket tett Sobieski befolyásolására. Előbb a lengyel uralkodót szólította fel a zurawnói béke megtörésére, majd a lengyel püspöki kart utasította, térítsék el Sobieskit a török béke ratifikálásától. Végül külön-külön felkéri a francia és az osztrák uralkodót, mielőbb kössék meg egymás között a békét, hogy segíthessék Lengyelország törökellenes háborúját.

Ilyen körülmények között, Sobieski, minden ígérete ellenére, az 1678 elején a bujdosók ellen hozott határozatok fenntartása mellett döntött. Gyakorlatilag a toborzások megakadályozása, illetve a határzár fenntartása, ez a két intézkedés szinte teljesen lehetetlenné tette a kurucmozgalomnak szánt komolyabb segítség átjuttatását. A Franciaországtól, illetve Erdélytől való elszakadás Sobieski számára sem történhetett meg egyik napról a másikra. A lengyel uralkodó egyelőre, minden szakítás dacára, törekszik legalább a kapcsolatok fenntartására, s ez a törekvése egybeesik a francia diplomácia pillanatnyi irányvonalával.

Béthune, miután a király leveléből értesül, hogy a békekötés után XIV. Lajos nem kívánja tovább támogatni a magyarokat, július 15-én hosszú emlékirattal fordul Pomponne külügyi államtitkárhoz. Véleménye szerint, bár a varsói szerződés, megkötése óta számos módosítást szenvedett, Franciaország továbbra sincs kevésbé elkötelezve, mint volt a kapcsolatok kezdetén. Egyetlen megoldást lát a segélyek megszüntetésére, ha az uralkodónak sikerül a magyarokat, illetve Erdélyt bevenni a békeszerző-

dés pontjaiba. Amennyiben Franciaországnak még érdekében áll nehézségeket támasztani Béccsel szemben, úgy a magyarországi diverzió erre igen alkalmas lenne. Sőt a csapatok létszámát akár 30 ezerre is lehetne emelni, bár az viszonylag nagyobb költséggel járna. A fő ellenérv, hogy Sobieski komolyan tart a török megszállástól a következő hadjárat során. Felmerül az is, hogy a bujdosók támogatásával a francia udvar megkönnyítené a Porta magyarországi intervencióját. Ebben az esetben pedig XIV. Lajosra hárul a török behívásának erkölcsi ódiuma.

Ha viszont a francia uralkodó meg akarja szüntetni a segélyeket, a lehető legóvatosabban kell eljárni. Biztosítani kell a csapatok visszavonását, s igyekezni kell általában a szerződés nem végrehajtásának felelősségét a kurucmozgalomra hárítani. Ezenkívül pedig lehetőleg valami olyan kárpót-lást keresni a bujdosóknak, hogy azok ne érezhessék magukat teljes mértékben becsapva. Különben a király hirtelen döntése a végső kétségbeesés erejével hatva a magyarokra, akár Boham csapatait is veszélybe sodorhatná. Ráadásul egy ilyen lépés a lengyelek teljes bizalomvesztését is eredményezheti. Amúgy is közeledik már Sobieski Ausztriához, ha azt látják, XIV. Lajos nem teljesíti szerződéses kötelezettségeit, ez csak tovább erősítheti az osztrákbarát pártot.

Béthune a segélyek beszüntetése esetén, úgy véli, Sobieskire kell hárítani a magyarok előtt a felelősséget, mondván, az általa támasztott nehézségek akadályozzák a franciákat. Ennek érdekében a követ jónak látja, hogy Pomponne közölje a francia udvarba érkező Absolonnal, az uralkodó továbbra is támogatni akarja a magyarokat, és már utasította is Béthune-t, tegyen meg mindent, hogy elrendezze a vitás kérdéseket Sobieskivel. Igyekezzenek megnyerni Absolon bizalmát, 1000 talléros ajándékkal is, és indítsák vissza a lehető leghamarabb, nehogy gyanút fogjon a francia udvar valódi szándékait illetően. Teleki és Thököly megnyerésére, illetve biztosítására, az előbbinek 15 ezer livre ajándékot, az utóbbinak a király 2000 talléros ajándékát ígérjük meg Absolon által.¹⁰⁶

Az uralkodó augusztus 5-i levelében kifejti, semmiféle biztos választ nem tud adni Béthune javaslataira, mindaddig, míg a béke meg nincs kötve. „Jusques la, continuez a nourrir cette guerre qui peut estre tres capable dans la conjuncture presente de determiner l'Empereur a accepter la paix.”¹⁰⁷

Béthune időközben Révérend egy leveléből úgy értesül, hogy Apafi, biztosra véve immár a Porta engedélyét, hajlandó tárgyalásokat kezdeni Franciaországgal a megindítandó hadjáratról. A követ ennek alapján arra gondol, talán még jobb lenne a fejedelemre hagyatkozni, aki egy adott subsidium fejében nemcsak a bujdosók támogatását vállalhatná, de Boham csapatait is szolgálatába fogadhatná.

Miután a követ biztosra vette, hogy Apafi célja a magyar korona megszerzése, úgy vélte a fejedelem vállalkozásának támogatása az egyetlen

106. Béthune levele — idézi HR nr. 189. p. 186—189.

107. „Addig folytassa ennek a háborúnak a támogatását, amely igen alkalmas lehet a jelen helyzetben, hogy a császárt a béke elfogadására bírja.” — idézi HR nr. 193. p. 191.

mód, amivel el lehetne kerülni Magyarország nyugati részének megszállását. Amennyiben nem Apafi vezeti ugyanis a hadjáratot, a török sokkal inkább vezető, irányító szerepet játszik a támadásban, így óhatatlanul török hódító hadjáratává válik, az eredetileg kuruc támadásnak induló vállalkozás. Apafi vezetése viszont feltételezi, hogy siker esetén, a fejedelem, mint magyar király éppolyan adófizetője marad a Portának, mint eddig volt. Ily módon a nemzetközi közvélemény előtt a francia segítség nem a török térhódítás eszköze, elősegítője, hanem Apafi szövetsége.

A fejedelemmel kapcsolatban ugyan nehézség lehet annak protestáns volta. Ezzel kapcsolatban a követnek az az elképzelése, amint Apafi elérte áhított célját, a magyar koronát, nyilatkozatban biztosítaná alattvalói számára a lelkiismereti szabadságot, s így senki nem veheti rossz néven a francia uralkodótól, hogy egy protestáns fejedelem számára nyújtott segítséget.¹⁰⁸

A magyarországi hadjárat sikereiről, a sorra hódoltatott erősségek, várak csatlakozott őrségéről, Torna, Putnok, Szerencs elfoglalásáról, s Thököly felvidéki, szepességi sikereiről érkező, erősen túlzott hírek Sobieskit egyre nyugtalanabbá teszik. A lengyel uralkodó attól tart, ha bizonyossá válik, hogy Franciaország többé nem támogatja a bujdosókat, azok a Portához fordulnak katonai segítségért. Lengyelország számára a török katonai jelenlét Magyarországon meglehetősen nagy aggodalmat okoz. Éppen ezért, hogy ezt az igazán nem kívánatos fordulatot elkerülje, Sobieski új javaslatot tesz XIV. Lajosnak. Kéri, támogassa őt abban, hogy a magyarországi mozgalom szövetségeseiként Magyarországot Litvániához hasonló feltételekkel Lengyelországhoz csatolhassa.¹⁰⁹

XIV. Lajos szeptember 1-i levelében válaszolt Béthune emlékiratára, és Sobieski javaslatára. A Hollandiával augusztus 10-én aláírt békét még nem ratifikálták. A császárral folytatott tárgyalásokon pedig semmi biztos eredményre nem jutottak eddig. Így mindaddig, míg nem teljesen bizonyos a Lipóttal aláírandó békeszerződés, nem tud végleges döntést hozni a magyarországi diverzióval kapcsolatban. Általában a magyar tárgyalásokon a követ igyekezzen időt nyerni. Sobieskit általánosságban biztathatja, a francia uralkodó érdeklődéssel fogadta a magyar koronára vonatkozó terveit. Egyúttal várja a további részleteket a terv megvalósítására, s annak eszközeire. Apafi és a magyarok ügyében a legfontosabb, amit Béthune-től vár, „le maintenir dans les bonnes dispositions ou il est jusques a cette heure.”¹¹⁰ Az elmondottakat jól példázza Absolon Dániel franciaországi követjárása. 1678 szeptemberében érkezik Fontainebleau-ba, ahol sokáig vár a kihallgatásra. Eleinte azért halasztják az audienciát, írja Telekinek, mert a spanyol béketárgyalások folynak, ezenkívül pedig még nem érkeztek meg Béthune márki jelentései. Ráadásul „sok tökéletlen hírek folynak Bécsből,” elsősorban arról, hogy a bujdosók megegyezésre készülnek a

108. Béthune jelentése 1678. július 28. — idézi HR nr. 192. p. 190.

109. Béthune a királynak 1678. augusztus 2. — idézi HH p. 335.

110. „megtartani őt azokban a kedvező szándékokban, amelyekben idáig volt”
A király levelei Béthune-nek 1678. szeptember 1., 8., 15. — idézi HH p. 335—336.

császárral. Absolon szerint, amint megkötik a spanyol békét, Bécs is jobban hajlik majd a megegyezésre, bár a Flandriából Strasbourg felé irányított francia hadakról szóló hírek, a „generalis békesség” ellen hatnak.¹¹¹

Pomponne-nal folytatott tárgyalásain a magyar megbízott igyekezett a bujdosók fegyverszüneti tárgyalásairól szóló bécsi híreszteléseket cáfolni, s feltárta a kurucmozgalom helyzetét. Telekinek szóló jelentésében azt is megállapítja, hogy bár a császár úgy tűnik, tart a francia királytól, Franciaország is kimerült a hosszú hadakozásban. Szerinte a békekötés csak XIV. Lajostól függ, és igen közel van. Pomponne ugyan biztosította, hogy egy esetleges békekötés ellenére a király továbbra is támogatja a bujdosókat.¹¹²

Végül október 27-én fogadja a király Absolont. „Magát igen kegyelmesen deklarálta” s közölte, a magyarok kéréseire majd Béthune ad választ, számára teljhatalmat biztosított a magyar ügyben.¹¹³

Szeptember 17-én ratifikálták a holland békét, majd két nappal később megkötötték a békeszerződést Spanyolországgal. Szeptember 29-én közli XIV. Lajos Béthune-nel, a porosz és magyar vállalkozásra együttesen évi 100 ezer tallért tud áldozni. Miután a porosz ügy amúgyis lezárult, hozzájárul, hogy az egész összeget Magyarországon használják fel. Oly módon, hogy még a császárral való békekötés esetén is maradjon ebben az országban egy titkos osztrákellenes párt.¹¹⁴

A visszavonulóban levő francia diplomácia számára a Thököly és a bécsi udvar között kezdett fegyverszüneti tárgyalások 1678 őszén újabb kiváló alkalmat szolgáltatnak.¹¹⁵ Bár kizárólag fegyverszünetről van szó, arról is a későbbiekben, hiszen most még csak a feltételek ismertetésénél tartanak¹¹⁶, a varsói szerződés alapján ezeket a francia udvar akár szerződésszegésnek is tekintheti. Ehhez csak további erősítésül szolgál a november 1-i, barsszentkereszti vereség híre, illetve, hogy Thököly a vesztes csata után megkötö a fegyverszünetet.

A december végén Varsóban tartózkodó Absolonnak Béthune a szeméreveti, hogy a magyarok „ő felsége híre és tanácsa nélkül kötöttek fegyverszünetet.” Éppen ezért a király által ígért segélyeket, illetve a kedvező választ a bujdosók kéréseire csak akkor adhatja meg, ha meggyőződött, hogy a magyar nemzet „in tractatu megmaradt és hogy azon communitas egy corpusba vagon, kivel ő nagysága tractált.” Hiszen a bujdosók a maguk nevében kötötték meg a fegyverszünetet, végeredményben Teleki és Erdély részvétele nélkül. Ezért olyan hangsúlyos az „egy corpus” míg a kötelezettségekre figyelmeztet az „in tractatu” kitétel.

A francia követ igen sajnálatosnak tartja, hogy Thököly és Teleki nem értesítette Bohamot a fegyverszüneti tárgyalásokról. Így ugyanis a magyar hadak visszavonulása Eperjes alól, anélkül, hogy megkísérelték volna az ostromot, rendkívül sokat ártott ügyüknek a francia udvarban.

111. SZ:AD/X. — In: TT/1883 p. 14—16.

112. SZ:AD/XI — In: TT/1883 p. 16—18.

113. SZ:AD/XII — In: TT/1883 p. 18—19.

114. HH p. 336.

115. DF:BL p. 87.

116. DF:BL p. 90—91.

Absolon igyekezett kivédeni Béthune vádjait. Újra elmondta, Béthune „sem tractatus szerint, sem az ő nagysága resolútiója szerint nem fizetett”, s elmaradt a lengyel király támogatása is. Így érthető, hogy a francia segélyre igen komolyan számító magyarok, felismerve, hogy sem Sobieski nem segít, pedig ez előfeltétele lett volna a hatékony együttműködésnek, sem pedig a franciák nem törekszenek a szerződést betartani, valamint a „generalis békesség közel vagy”, a maguk biztonságáról a fegyverszünet által igyekeztek gondoskodni.

A bujdosók nem „contra fidem” tárgyalnak Bécsben, Szalai csak meghallgatja az udvar ajánlatát. Telekinek szóló levelében azonban Absolon kéri, a bujdosók és a kancellár mielőbb tájékoztassák a francia követet a bécsi megbeszélésekről, annál is inkább, mert Bécs terjeszti a megegyezés hírért.¹¹⁷

A fegyverszünet megkötése után Thököly követet küld Varsóba Béthune-höz. Amikor január végén megbízottjuk visszatér Lengyelországból, a bujdosók Apafihoz fordulnak segítségért. Megírják, a francia követ részletes tájékoztatást kért a fegyverszüneti egyezményről, ehhez képest dönt majd a segélypénzek és a hadak ügyében. Béthune maga hozzájárulna az esetleges további tárgyalásokhoz, amit a kurucok a császáriakkal folytatnának, csak azt köti ki, értesítsék a francia királyt előzetesen.

A bujdosók kéri a fejedelem támogatását, vagy bocsásson rendelkezésükre elegendő számú hadat, és pedig minél hamarabb, vagy pedig járuljon hozzá a békétárgyalások folytatásához.¹¹⁸

Ugyanebben az időben Thököly már ezt írja Telekinek: „Isten tudja egyedül dolgunknak végét, az török segítséghez nem bízhatunk, a németnek sem hihetünk, az francziáktul sem várhatunk...”¹¹⁹

Néhány héttel később már egészen nyilvánvaló a tárgyalások elhúzódasának egy másik nagy kára is. Thököly arról számol be Telekinek, igen sokan hagyják el a tábornak a végbeliek közül is, annál is inkább, hiszen a francia segítségben sem bíznak többé.¹²⁰

*

1678 végétől XIV. Lajos úgy döntött, visszavonja a Boham parancsnoksága alatt Erdélyben tartózkodó csapatokat és nem járul hozzá többé ilyen jellegű hadak fenntartásához.

A nymwegeni békét a francia uralkodó és Lipót császár 1679. február 5-én kötötte meg, a ratifikációs okmányokat április 19-én cserélték ki. Ennek megfelelően a francia király 1678 végétől már semmi fontosságot sem tulajdonít a magyar ügynek, s a hadaknak járó fizetség helyett örömmel fogadja Béthune javaslatát, hagyják lassanként eloszlani a Lengyelország irányába húzódó, egyre rendezetlenebb seregeket.

A még Erdélyben maradt, ott téli szállást nyert hadakat, s elsősorban a tiszteket, XIV. Lajos intencióinak megfelelően, 1679 áprilisában Béthune

117. SZ:AD/XIV — In: TT/1883 p. 21—23.

118. DF:BL p. 92—93.

119. DF:TL/XXXI. p. 31. — 1679. január 31.

120. DF:TL/LXIX p. 80—82. — 1679. február 27.

visszarendeli Lengyelországba. Hozzáteszi az utasításhoz, a visszavonulás gyorsasága ne veszélyeztesse a hadak biztonságát.¹²¹

A francia tisztek, távozásuk előtt, kénytelenek Apafi felszólításának engedve, beszámolni a hadak eloszlásáról. Fogadtatásuk a fejedelmi audiencián, az előzetes számonkérő hang ellenére kedvező, s ennek nyilvánvaló magyarázata, hogy Apafi lehetőség szerint folytatni akarja a Franciaországgal való tárgyalásokat.¹²²

1678 decembere óta Révérend több ízben jelezte Béthune-nek, hogy a fejedelem követséget akar küldeni Varsóba. Elsősorban az a célja Apafinak a diplomáciai misszióval, hogy kinyilvánítsa szándékát, hajlandó fegyveresen támogatni a bujdosókat, amennyiben a francia udvar fedezi számára a hadjárat költségeit.

Az 1679 februárjában Lengyelországba érkezett erdélyi követek előadták, Apafi meg van győződve arról, hogy a Porta megadja végre az engedélyt a hadjáratához. Eppen ezért megújítja javaslatát, és hajlandó 15 ezer emberrel csatlakozni a bujdosók hadaihoz. Feltételei: a francia uralkodó rendszeresen, egy havi előleggel, fizeti ezt a sereget. Amennyiben XIV. Lajos békét köt a császárral, a trakta pontjaiban foglaltasson benne a magyar ügy. Ezenkívül a háború megindításakor és befejezésekor egyaránt 15 ezer dukátot fizessen neki a király.

A fejedelem megbízottai ismételten leszögezték, hogy mivel a Porta semmiképpen nem engedélyezi a bujdosók számára a Béccsel való békekötést, éppen ezért bizonyos, hogy Erdély és Apafi maga is megkapja a hozzájárulást a hadjáratához.

Béthune, amikor válaszában biztosította Apafi követeit, hogy az ajánlat igen érdekes a francia udvar számára, valójában elsősorban időt akart nyerni. Mindenesetre kitérő válasszal, s azzal, hogy utasítást kér XIV. Lajostól, visszabocsátotta az erdélyi követeket. Egyúttal írt Révérend-nak, igyekezzen megállapítani, mennyire komolyak a fejedelem szándékai.¹²³

XIV. Lajos azonban hamarosan közli a lengyelországi követtel, a magyar ajánlatok számára teljes mértékben érdektelenek. Béthune közölje a bujdosókkal, hogy a császárral kötött béke értelmében nem áll módjában irányukban újabb kötelezettséget vállalni.¹²⁴

Az elutasítás ellenére a tavaszi hónapok élénk diplomáciai manővereket hoztak Erdélyben. Révérend és Forval ott-tartózkodásuk alatt igyekeztek minden lehetséges esetre felkészülni. Béthune a nymwegeni békeszerződés aláírása, illetve nyilvánosságra hozatala előtt megígérte Apafinak, a francia uralkodó a szerződésben, mint szövetségését fogja megemlíteni az erdélyi fejedelmet.

Apafi, Boham és Forval elutazásakor Absolont ismét Lengyelországba küldte, hogy közvetítse kéréseit a franciákhoz. Elsősorban a hadak téli szállásának költségeit szeretne volna megkapni. Béthune-nak írt levelében

121. Béthune a királynak 1679. április 8. — idézi HR nr. 221. p. 205.

122. Béthune levele a királynak 1679. március 29. — idézi HR nr. 220. p. 205.

123. Béthune a királynak 1679. február 24. — idézi HR nr. 215. p. 201–202.

124. A király levelei 1679. március 20., 24. — idézi HH p. 344.

ismét kérte, a francia uralkodó vegye be a magyar ügyet az európai békeszerződésbe.

Béthune május 15-én emlékiratban fejti ki véleményét a magyar ügygel kapcsolatban. Apafi olyan nagy tisztelettel bánt a francia megbízottakkal, hogy lehetetlen nem teljesíteni kéréseit. Elsősorban a békeszerződésre vonatkozó kérelme látszik jogosnak, bár a francia diplomata úgy véli, jó lenne még a bujdosókat is megemlíteni, mint szövetségeseket. Ami a fejedelem anyagi igényeit illeti, nem esik szó arról, hogy ki kellene fizetnie a teljes összeget, amit kér. A követ körülbelül 5–6 ezer tallérnyi ajándékot javasol, s hozzáfűzi, ha a hadakat nem is fizették már egy év óta, ugyanezt nem tehetik meg a tisztekkel.¹²⁵

A francia uralkodó június 8-án értesíti Apafit, elfogadta kérését a békeszerződésre, a bujdosók ügyében azonban sajnos nem tud semmit tenni, azaz ők nem fognak szerepelni, mint XIV. Lajos szövetségesei.¹²⁶

Absolon július 12-i jelentésében ugyanerről számol be, azzal, hogy úgy látszik, XIV. Lajos nem akar teljesen elállni a magyar ügyek támogatásától. Béthune ugyanis biztosítja Absolont, vagy 3 ezer tallért, vagy más jelentős ajándékot fog küldeni a fejedelemnek. A francia követ egyúttal Telekinek is „annualis pensiót” ígér.¹²⁷

XIV. Lajos mindezekkel az ajándékokkal és ígéretekkel kötelezettségeitől próbált szabadulni, amelyet a magyarok iránt vállalt. Annyi bizonyos, nem kívánta a teljes szakítást. 1679 nyarán visszatért Béthune egy előző javaslatához, igyekezzenek egy franciabarát pártot alakítani Erdélyben. Ehhez, szükség esetén, még bizonyos pénzüsszegek kifizetését is engedélyezte, olyan személyek részére, akiket Béthune alkalmasnak talál a francia uralkodó politikájának támogatására.¹²⁸

Ez az utasítás a háttere az Apafinak, illetve Telekinek tett ígéreteknek. Béthune konkrét javaslatait az uralkodó augusztus végén elfogadta, s közölte, hamarosan intézkedik, hogy a pénz megérkezzen. Pomponne mindenestre azt ajánlja a követnek, csak általánosságban tárgyaljon, ne bocsátkozzon túlzottan részletekbe.¹²⁹

Absolon szeptember–október folyamán írt jelentéseiben mindegyre Béthune ígéreteit emlegeti, s kifejezi meggyőződését, hogy a békeszerződés aligha lesz hosszú életű. Többek között, úgy látja, Lengyelországban is van valami bizakodó hangulat ezzel kapcsolatban. Ha Erdély inclusiója a békeszerződésben nem is vált hasznára Apafinak, mindenestre nagy dicsőséget jelent.

Egy másik levelében óvja Telekit attól, hogy maga folytasson tárgyalásokat Bécsben, de azért az a véleménye, hogy az alkalmat nem kellene elszalasztani. „Innen a hadakozásnak continuálására való segítséget nem remélhet ember.” Amúgy is jól látja a francia ígéretek valódi értékét: „itt is gyakorta fényesek a szók...”¹³⁰

125. Béthune Pomponne-nak 1679. május 15. — idézi HR nr. 225. p. 207–208.

126. EOE t. XVI. p. 659.

127. SZ:AD/XVIII — In: TT/1883 p. 26–28.

128. A király Béthune-nek 1679. június 16. — idézi HR nr. 229. p. 210.

129. Pomponne Béthune-nek 1679. augusztus 31. — idézi HH p. 348.

130. SZ:AD/XX–XXIII — In: TT/1883 p. 29–37.

A magyarok reményei végül is nem váltak valóra, mert a francia király ugyan fenntartotta kapcsolatait a kurucmozgalommal a következő években is, jelentősebb együttműködésre, a megváltozott nemzetközi viszonyok közepette többet nem került sor Thököly Imre és XIV. Lajos között.

A kurucmozgalom francia kapcsolatainak aktív korszaka jó időre lezárult, hogy majd a Rákóczi-szabadságharc diplomáciája élessze újjá ezeket a hagyományokat.

LES RELATIONS FRANÇAISES DES MÉCONTENTES HONGROIS

1674—1679

E. HÉJJAS

Au deuxième moitié du 17e siècle, surtout après la bataille de Szentgotthárd et le traité de paix de Vasvár qui le suivait en 1664, les dirigeants de l'opposition hongroise, appelés généralement les Mécontents, se décidaient de plus en plus à chercher de l'aide pour leur lutte contre la domination Habsbourg.

C'est après la chute de la conjuration Wesselényi, aux années 1673—74 que les premiers contacts ont été pris entre Louis XIV et les Mécontents. A cette époque, où les guerres de Louis XIV en Europe de l'Ouest étaient presque continues, la France avait l'intérêt de chercher des alliés dans l'Europe de l'Est, contre son adversaire le plus important, l'Empire Habsbourg. En assistant les luttes des Hongrois, et maintenant ainsi la guerre en Hongrie, Louis XIV pouvait s'assurer des conditions favorables à sa politique, puisque l'empereur Léopold Ier ne put concentrer toutes ses forces en Europe de l'Ouest.

Pour les Mécontents, l'alliance même secrète de Louis XIV, a offert l'espoir des relations avec l'Europe chrétienne.

Malgré tout, une véritable alliance entre la France et les Hongrois ne s'est réalisée qu'en 1677, avec le traité de Varsovie, signé, par le marquis de Béthune, ambassadeur de France en Pologne, d'une part, et par les représentants des Mécontents et ceux du prince de Transsylvanie, de l'autre.

Le traité de Varsovie a prévu la continuation de la guerre en Hongrie, à l'aide des subsides annuelles payées par Louis XIV. Les Français envoient également des soldats recrutés en Pologne, ainsi que des officiers français pour seconder la direction militaire.

Malgré les succès du campagne de 1678, qui étaient les plus importants depuis 1672, le début des guerres des Mécontents, Louis XIV, après la signature du traité de paix avec l'Empereur, à Nimègue, en février 1679, n'avait plus d'intérêt à continuer les relations avec les Hongrois. Ainsi, la période active des relations des Mécontents avec la France s'est achevée.

Les relations franco-hongroises ont connu un renouveau seulement à l'époque de la guerre d'indépendance du prince François Rákóczi II, au début du 18e siècle.

Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből

GALLI KATALIN – PAVERCSIK ILONA

1. DANIEL SCHULTZ TIPOGRÁFIÁJA

A 17. század kassai nyomdászata — mint ismert — nem Daniel Schultz tevékenységével kezdődik: Kassára költözése előtt a városban rövid idő alatt már három tipográfus dolgozott, Schultz a negyedik a „szent művészet” gyakorlói közül — hogy aztán később ő, ill. családja is átadja a helyét más mesterembereknek. (A 17. században összesen 13 kassai nyomdászt ismerünk név szerint).¹ Schultz azonban mégsem csak egy a sok kassai tipográfus közül, hiszen az általa gondosan, szakmai ambícióval, igényességgel összeválogatott nyomdakészlet öröklődött — lehetőséget adva a további színvonalas mesterségbeli produkcióra — a kassai könyvnyomtatásban az egész 17. század folyamán.

Schultz 1617—1622 közötti, lőcsei működését szinte csak „előjátéknak” érezzük az ő és családja 1623—1639 közötti, 17 éves kassai tevékenységéhez képest, nemcsak az évek számát, hanem a nyomdai teljesítményt, a kiadványok jelentőségét tekintve is. Jelentősebb működési helye Kassa volt, a magyar irodalomtörténetben is számontartott, általa nyomtatott művek Kassán születtek. Nem kell azonban különösen nagy, jelentős teljesítményre gondolnunk, hiszen mindkét város officinája ekkor még a kezdet nehézségeivel küzdött; ennek ellenére kétségtelen tény, hogy a magyarországi könyvnyomtatás e városi nyomdák megalakulásával, majd állandósulásával jelentőset lépett előre a 17. század elején. E műhelyek a protestáns vallásszabadság kivívását követő egyházi-kulturális fellendülés időszakában, a megnövekedett igények kielégítésére jöttek létre, új felszereléssel, a korábbi alapítású magyarországi nyomdákhoz képest korszerűbb színvonalon. Schultz tevékenységét elsősorban abból a szempontból kell értékelnünk, hogy Lőcsén lényegében a kezdet nehézségeit vállalta, Kassán pedig folytatta és megújította az akkor már több mint egy évtizedes kassai könyvnyomtatást.

Nemcsak Johann Fischer, a kassai tipográfia megalapítója, hanem Daniel Schultz is bártfai származású volt, az ottani Klöss-nyomda alkalmá-

1. Kemény Lajos: *Kassa XVII. századbéli könyvnyomtatói* = *Magyar Könyvszemle* 1889. 228—235. p.

zottja.² Klöss ajánlotta vejét, Fischert Kassára, s feltehetően ő ajánlotta Daniel Schultzot is a lőcsei tanács jóindulatába, azok után, hogy ő maga, egy éves lőcsei tartózkodása (1614) után visszatért Bártfára.³ Klöss volt az első lőcsei nyomdász, Schultz viszont az első lőcsei állandó nyomdász. A lőcsei városi tanácsnak a könyvnyomtatással, tipográfia felállításával kapcsolatos álláspontjáról képet alkothatunk mind Salamon Sulzer betűöntő,⁴ mind Jakob Klöss ügye kapcsán: a város örömmel vette a nyomda létesítését, valami kevés pénzt is nyújtott támogatásul, de a tipográfia üzemeltetésének gondját egyértelműen a nyomdászra hárította. Klöss semmi mást, semmi jobbat nem kaphatott, mint Bártfán, Schultz viszont legényből önálló nyomdavezető lett. Ám Schultz szegény volt (szegénységére következtethetünk abból, hogy nem lett Lőcsén sem háztulajdonos, sem városi polgár),⁵ a lőcsei tanács pedig meglehetősen szűkmarkú: e körülmények találkozása nem segítette elő a nyomda lendületes fejlődését. Lőcsén akkor fejlődött igazán a könyvnyomtatás, amikor saját tőkéből, anyagi támogatás nélkül, a könyvkereskedelemben szerzett javaira támaszkodva egy jó üzletember, Lorenz Brewer alapított nyomdát.⁶

Daniel Schultz hat év alatt 18 művet nyomtatott Lőcsén, összesen 96,5 ív terjedelemben.⁷ Nyomtatványai közül jelentősebb Ziegler *Discurs von dem höchsten Gut* című műve, amely Anton Kramer lőcsei polgár támogatásával jelent meg, Alvarez *Prosodia* című tankönyve, Melanchton és Ramus latin nyelvtanai, valamint a *Psalmen, Hymni, Responsoria und geistliche Lieder* című, a leibici evangélikus egyház számára készült, kisebb terjedelmű énekeskönyv.⁸ Számos alkalmi nyomtatvány került ki Schultz sajtója alól: gyászbeszédek és halotti versek Thurzó György nádor, Lorenz Türner besztercebányai tanító, Stephan Xyländer szepesváraljai pap, Johann Friedrich Gienger selmeci primárius, Elias Wagner volt besztercebányai pap és Sophie Wagner halálára, dicsőítő, üdvözlő versek a Máriássy-családhoz, Horváth Stansith Boldizsárhoz, lakodalmi vers Daniel Kramer lőcsei kereskedő esküvőjére. Wolfgang Musculus több dicsőítő versében is jól

2. Daniel Schultz Samuel Spielenberger „*Tempore infectionis...*” című művének impresszumában tüntette fel bártfai származását: „Leutschovia, Ex officina Typographica Danielis Schultz Bartph ensis ... 1622. L. Régi magyarországi nyomtatványok 1601–1635. Szerk. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc. Bp. 1983. — a továbbiakban: RMNy — 1278.

3. Jakob Klöss lőcsei működéséről l. Hajnóczi Iván: *A lőcsei könyvsajtó kezdetei* = MKSz 1905. 186–187. p. Daniel Schultz Lőcsére költözéséről: uo. 188–189. p.

4. Borsa Gedeon: *Salomon Sultzer, ein Typograph und Schriftgiesser in Mittel- und Osteuropa (1564–1603)* = *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae* 1971. 45. p.

5. Nem szerepelt sem az ebből a korból fennmaradt, ingatlanokat összeíró „*Martzelung*”, sem a polgárkönyv lapjain.

6. Schultz és Brewer lőcsei nyomdájának kapcsolatáról l. Pavercsik Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda története a XVII–XVIII. században* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1979. 365–366. p.

7. Az összesítést Jan Čaplovič bibliográfiája alapján végeztem: *Bibliografia tlači výtvarných na Slovensku do roku 1700*. Díel 1. Martin 1972. A Régi magyarországi nyomtatványok-hoz képest a feltételezett kalendáriumok nem szerepelnek így az összesítésben.

8. RMNy 1164, 1189, 1191, 1277, 1276, 1275.

tükröződik a gazdag patrícius polgárság öntudata: a versek a „szent magisztrátus” isteni rendjét éneklik meg, a felsőmagyarországi szabad királyi városok és a 13 szepességi város tisztújításának alkalmából.⁹ A Lőcse—Szilécia közötti kulturális kapcsolatokat mutatja Friedrich Reis tescheni szerző Lőcsén nyomtatott vallásos verse, a „*Passio Domini et salvatoris nostri Jesu Christi...*”.¹⁰ Schultz lőcsei nyomtatványai mind latin vagy német nyelvűek, egyetlen más nyelvű sem maradt fenn. Megrendelőik részben lőcseiek, részben a Szepességről vagy a bányavárosokból valók.

Schultz maga is megszólalt egyik nyomtatványában: a *Schola salernitana de conservanda valetudini* c. orvosi művet (1617) a szepesi káptalan tagjainak, Frányay Istvánnak, Feyerdi Mártonnak és Székely Balázsnak ajánlotta, ami egy evangélikus nyomdász számára valószínűleg csak azért volt megengedhető, mert nem kifejezetten vallásos műhöz íródott a latin nyelvű ajánlás.¹¹

Nem maradt következmények nélkül viszont a nyomdász és a Görgey-család konfliktusa: feltehetően emiatt távozott el Schultz Lőcséről. Nem tudjuk pontosan, mi módon, de Schultz állítólag a selmeci rektorral együtt megsértette a Görgey család udvari papját. Görgey Vilmos 1622 szeptemberében írott levelében a tipográfus példás megbüntetését követelte a lőcsei tanácstól; a tanács valószínűleg húzta-halasztotta a dolgot, mígnem öt hónappal később a Görgey család tagjaitól egy újabb, keményebb hangú, bírósági eljárással fenyegetőző levél nem érkezett. A lőcsei tanács ezek után sem büntette meg a nyomdászt, hanem valószínűleg a távozást ajánlotta inkább neki. Schultz egy hónap múlva, 1623 márciusában már Kassán tartózkodott, Johann Fest halála után ő lett a város tipográfusa. Így végül is az említett incidensből semmi hátránya nem lett, hacsak az nem, hogy már idősebb korában kellett helyet változtatnia. Lőcsei nyomdafelszerelését is teljes egészében átvitette Kassára.¹²

Ez — a mai ismereteink szerint ekkor 22 betűtípust, 11 iniciáلسorozatot, 18 különféle könyvdísz, 24 féle cifrát és 2 illusztrációt tartalmazott.¹³ A betűtípusok fele antikva volt, azonkívül 4 kurzív, 3 fraktur, 3 svabachi és 1 görög. Csak két fokozatban volt három, egymásnak megfelelő méretű betű (110—112 mm és a 82 mm-es nagyságban antikva, kurzív és svabachi), további két fokozatban pedig kettő (89 mm-esben kurzív és svabachi, a 67,5 mm-esben pedig antikva és kurzív). A betűkészlet láthatóan egyenetlen volt, s latin nyelvű szövegek változatosabb szedésére volt inkább alkalmas, mint a németekére. Az iniciálékészlet azonban kiegyenlítette ezt a különbséget: hatféle, különböző nagyságú, díszesebbnél díszesebb lombard iniciáلسorozat szolgált a német nyelvű szövegek kiemelésére; a latinbetűs iniciálékészlet ekkor még szegényesebb volt (e, f, g, p, t). A könyvdíszek közül négy volt fejléc, 14 záródísz, valamint két, téglalap alakú, geometriai és stilizált

9. Musculus említett művei: RMNy 1255, 1230.

10. RMNy 1165.

11. RMNy 1143.

12. A két levél lelőhelye: Okresná Archiv Levoča XV. 100/35, 36. A lőcsei nyomdafelszerelés átviteléről Kassára: Kemény i. m. 231. p. jegyzetben.

13. A nyomdafelszerelés részletes leírását l. a függelékben.

növényi motívumokkal díszített könyvtábla. A felszerelés egésze színvonalasnak és mennyiségileg kielégítőnek mondható.

Daniel Schultz Kassán a korábbtól eltérő szellemi környezetben működhetett. Noha mindkét város az egymáshoz szorosan kötődő kelet-magyarországi öt szabad királyi város közé tartozott, kulturális életük a földrajzi közelség ellenére más-más jellegű volt. Lőcse javarészt német lakosságu, latin—német nyelvű kultúrával, a többi felvidéki németlakta és a sziléziai városokhoz fűződő élénk kapcsolatokkal. Kassát is német polgárok alapították, de már a 16. században jelentősen megnövekedett magyar lakossága a török elől menekülők nagy száma miatt, s földrajzi helyzeténél fogva inkább Kelet-Magyarországgal és Erdéllyel állt szorosabb kapcsolatban. A tárgyalt időszakban Kassa az erdélyi fejedelemséghez csatolt hét magyarországi vármegyének legjelentősebb városa volt. A kassai könyvkiadásban a magyar nyelvű művek már fontos szerepet kaptak (Lőcsén addig egyetlen magyar nyelvű nyomtatvány sem látott napvilágot), ami a kassai könyvkiadás számára szélesebb vevőkört, nagyobb olvasóközönséget jelentett.

Kassán az egyházi-szellemi élet legkiemelkedőbb alakja akkor már több, mint egy évtized óta Alvinczi Péter protestáns pap volt. Pázmány Péter ellenfeleként, de méginkább Bethlen Gábor fejedelem híveként igen nagy tekintélyre tett szert; az evangélikus és református dogmák egyeztetője volt, a protestáns felekezetek megbékélését szolgáló irénizmus képviselője.¹⁴ S mint igen termékeny szerző, személye és munkássága meghatározó jelentőségűvé vált a kassai könyvnyomtatás számára: Daniel Schultznak ez a korábinál szorosabb egyházi kapcsolata egyben nagyobb biztonságot is jelentett.

Nemcsak az egyházzal került Schultz szorosabb kapcsolatba, hanem a városi hatóság is — az anyagi támogatás, kedvezmények mellett — szigorúbban ellenőrizte a nyomdászt. Ezt már egy korábbi, 1617-es, még Fest idejében fogantatott nyomtatványelkobzásból megítélhetjük¹⁵ és abból a furcsa esetből is, amely 1626-ban Schultz-cal történt: Schultz az 1627-re szóló kassai magyar nyelvű kalendáriumot a városi tanácsnak ajánlotta, a német nyelvűt viszont Franz Traganer kereskedőnek — ez utóbbi ajánlás miatt a városi tanács őt 100 Ft pénzbüntetéssel sújtotta!¹⁶ A magisztrátus talán Traganer személyének kiemelése miatt érezte sértve magát, hiszen a két hasonló műben a nyomdász egyetlen polgárt (aki ugyan tekintélyes volt, a városi hámor bérlője, maga is a tanács tagja)¹⁷ az egész tanáccsal egy szinten levőnek tekintett! Amikor Schultz 1628-ban az *Apotheca sacra*...

14. Alvincziről a legrészletesebben I. Imre Sándor: *Alvinczi Péter kassai magyar pap élete*. Hódmezővásárhely 1898., továbbá: Paikoss Endre: *A kassai helvét hitv. egyház megalakulásának története*. Sárospatak 1889. 29—51. p.

15. Kemény Lajos: *Adalék a kassai könyvsajtó történetéhez* = *Magyar Könyvszemle* 1901. 66. p.

16. Kemény Lajos: *Kassa XVII. századbéli*... 231. p.

17. Kerekes György: *Nemes Almásy István kassai kereskedő és bíró üzleti-, köz- és családi élete 1573—1635*. Bp. 1902. 10, 48. p., továbbá ugyanő: *Bethlen Gábor fejedelem Kassán 1619—1629*. Kassa 1943. 406. p. Ez utóbbi szerint Schultz a Traganer-ajánláshoz nem kérte előzetesen a városi tanács engedélyét, ezért kapta a magas összegű pénzbüntetését.

Das ist: Geistliche Apotheck... című nyomtatványában rokonához és pártfogójához, a bártfai származású krakkói kereskedőhöz, Servatius Zipserhez fordult ajánlással, nem következett hasonló retorzió, igaz, hogy Schultz akkor a kassai német pap, Joachim Reich előszavát is felvette a kötetbe.¹⁸

Mindent összevéve azonban Schultz Kassán kedvezőbb körülmények között folytatta mesterségét, ami a nyomda teljesítményén is mérhető: 1623–1629 között 21 művet nyomtatott 140,5 ív terjedelemben, halála után pedig örökösei hat év alatt 11 művet 213 ív terjedelemben. A kassai műhely által nyomtatott jelentősebb művek ebben az időben: a *Consecratio templi novi*, azaz az újonnan felépített bekecsi templomnak ... megszentelésekor tétetett prédikációk... Szenci Molnár Alberttől és Alvinczi Pétertől, a *Machumet Propheta...* című mohamedán erkölcsstani mű Házi János fordításában, Alvinczi Péter *Egy rövi uti prédikáció*, a *Quadragesima vasárnapra tartozó szent evangéliomnak magyarázata...* és a *Postilla azaz egymás után következő prédikációk...* című műve két részben, valamint a már említett *Apothea sacra...* című német–latin nyelvű evangélikus énekeskönyv Daniel Schultz szerkesztésében, az öt szabad királyi város hitvallásának, a *Confessio Christianae Doctrinae*nak újabb, latin–német–magyar nyelvű kiadása, s Tolnai Dali János imádságoskönyve, a *Novissima Tuba, az ítéletre serkentő utolsó trombitaszó...*¹⁹ 1623–1639 között viszont, noha Kassán jelentős gimnázium működött, az eddigi ismereteink szerint egyetlen tankönyv sem látott napvilágot, csak egy teológiai téziseket tartalmazó iskolai disputáció maradt fenn 1625-ből.²⁰

Az összes kassai nyomtatványnak több mint fele alkalmi nyomtatvány volt: lakodalmi vers, halotti búcsúztató vagy dicsőítő vers. Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin esküvőjét három, Kassán megjelent mű köszöntötte; ezenkívül fennmaradt még Anton Thann, Philipp Jan, Christian Augustini, Máriássy András, Szentmiklósi Pongrácz Dániel és Jonas Thodtner lakodalmi verse. Thurzó Szaniszló nádor halála alkalmából is két nyomtatvány látott napvilágot Kassán; ismerjük még ezenkívül a Révai Péter, Europhrosina Frauenberger és Johann Lang halálát sirató verseket. A dicsőítő verseket a Johann Lang és Vass Mihály bírónak választását üdvözlő, a városi tanácsot és a bírót magasztaló versezetek képviselik.²¹ Politikai röpiratot is nyomtatott Schultz, a máig sem teljesen megfejtett célzatú *Tyukodi tartományban támadott, Galliából származandó új próféta...* című művet.²² A felsoroltakon kívül még néhány vallásos vers és kalendárium került ki a kassai sajtó alól.

A kedvező körülményeket a kassai könyvnyomtatásban nemcsak a nagyobb nyomdai teljesítmény mutatja, hanem a nyomdakészlet bővülése is. Schultz löcsei nyomdafelszerelése megfelelő színvonalú és kielégítő mennyiségű volt, mégis ez a készlet még a következő díszítő anyagokkal

18. RMNy 1412.

19. RMNy 1334, 1360, 1535, 1536, 1566, 1583, 1412, 1585, Szabó I. 692. (Szabó Károly: *Régi Magyar Könyvtár*. I. kötet. Bp. 1879.)

20. RMNy 1339.

21. Az utóbbiak: RMNy 1338, 1501.

22. RMNy 1310.

növekedett Kassán: 12 iniciálésorozattal (i, k, l, m, n, o, q, sz, v, w, x, y), tíz könyvdísszel (XII–XV, XIX, XXI, XXIII, XXVIII), 9 cifrával (G, T, X, Dd, Fr, Hh, Ij, Kk, Ll), az illusztrációk pedig két kivétellel kassaiak. A betűtípusok száma változatlan maradt. Így a Schultz-nyomda teljes készlete az 1630-as évekre a következőképpen alakult: 22 betűtípus, 23 iniciálésorozat (feltűnően sok, még akkor is, ha néhány sorozat csak két-három darabból állt), 28 könyvdísz, 34 féle cifra és 49 fametszetes illusztráció. Valószínű, hogy az említett nyomdai anyagokat Schultz Krakóban vásárolta, rokonának, a már említett Servatius Zipsernek anyagi támogatásával.²³

Ez a készlet megegyezik az 1657-ben leltárban rögzített kassai nyomdakészlettel, mert addig semmi gyarapodás nem tapasztalható ezen a téren.²⁴ A leltár szerint a műhelyben egy sajtó volt, különböző öntött és fabetűk, kalendáriumjegyek, cifrák, nyomdai segédanyagok, fametszetek, valamint betűöntőkészülék és matricák is. A leggyakrabban használt antikva betűtípusokból 1 mázsa 30–60 font (kb. 75–90 kg) súlyú betű állt rendelkezésre: a tertia antikva típusból pl. mintegy két ívet lehetett egyszerre kiszedni, a cicero antikvából kb. 3,5–4 ívet.²⁵

Schultz nagy gondot fordított nyomtatványai ízléses tipografizálására. A nyomtatványok címlapjai ugyan túlsúfoltak voltak, de ez általánosan jellemző arra a korra, a szöveg viszont mértéktartóan díszített. Néhány nyomtatványnál Schultz a szokottnál több díszítőelemet (főleg körzetek kombinációit) alkalmazott, pl. *Musculus: Oculi ipsius dei...* (1620), szintén *Musculus: Speculum naturale...* (1621), Bussaeus: *Copula et homilia coniugalis...* *Antoni Tann...* 1625, Marussy: *Thalassio nuptialis...* *Gabrieli...* (1626), Wolph: *Sacrum nuptiale...* *Gabrieli...* (1626), Dörflinger: *Cancromagia...* (1629) című műveinél. A legdíszesebb nyomtatvány a már

23. Schultz nyomdakészletének kassai gyarapodása talán összefüggésbe hozható az 1622-ben elhunyt Johann Fest megmaradt készletével. Schultznak új, csak Kassán használt könyvdíszei közül a XII., XIII., XIV. dísz Festnek is megvolt, az iniciálésorozatok közül az i, k, m sorozat, végül az Ij cifra. Ezek azonban öntött díszek és klisék, más magyarországi nyomda készletében is előfordultak, ezért bizonyosan nem állíthatjuk, hogy Festtől származnak, s nem valamilyen közös külföldi forrásból. Bethlen Gábor nyomdásza, az 1621–22-ben átmenetileg Kassán tartózkodó, majd Gyulafehérvárott működő Nikolaus Moller nyomdakészletéből bizonyosan nem maradt semmi Kassán: kivétel egy illusztráció, Bocatius címere, amely Moller és Schultz nyomtatványában is előfordult, de ez Bocatius tulajdonában lehetett. Erre már utalt: Ecsedy Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka (1623–1636)*. = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974–1975*. 419. p.

24. A nyomdaleltárt közölte: Kemény Lajos: *A kassai nyomdászati 17. századi története* = *Magyar Könyvszemle* 1888. 250–251. p. – A leltárjegyzékből a következő nyomdai anyagokat tudtuk azonosítani: Die Calenderzeichen (I. a 2 A kalendáriumjegyeit), Versalen (lehet a 21 A, 22 A, 5 A), Rösslein (I. a 34 féle cifrát), griechische Schrift (16 G), Parangon deutsch (13 F), Text antiqua (17 A), Garmond cursiva (7 K), petit antique (1 A), Antiqua secunda (18 A), Garmond antiqua (2 A), Cicero cursiva (8 K), Tertia antiqua (3 A), Schwabacher tertia (12 F), Tertia cursiva (9 K), Cicero Schwabacher (11 F), Canon minor antiqua (4 A), Deutsche Versalen (14 F, 26 F).

25. Bíró Miklós–Kertész Árpád–Novák László: *Nyomdászati Lexikon*. Bp. 1936. A betűk súlyegységeiről I. 50. p.

említett német—latin nyelvű énekeskönyv volt 1628-ból,²⁶ amely 39 fametszetes illusztrációt, nagyon sok iniciálét, szedett iniciálét tartalmazott.

Schultz halála (1629) után özvegye irányítja a kassai műhelyt nyomdászlegény(ek) segítségével; az egyik legénynek, David Schmidtnak a nevét egy 1632-es nyomtatvány fel is tüntette, valószínűleg ő lehetett a faktor; a tipográfia folyamatos működése azonban csak 1634-ig biztosítható. 1639-ben még egy művet kinyomtatnak Kassán, de utána a nyomda működése — feltehetően szakember hiányában — leállt. 1640-ben az özvegy is meghalt, s örökösei a városnak adták el a megmaradt nyomdafelszerelést. 1640—1652 között Kassán szünetelt a könyvnyomtatás: a városi műhely csak 1653-ban kezdett újra dolgozni Valentin Gevers kassai könyvkötő irányításával.²⁷ Schultz és a Schultz-örökösök tevékenységével tehát a XVII. század első felében a kassai könyvnyomtatásnak egy korszaka zárul le: a század második felében a kassai sajtó már eléggé megváltozott körülmények között kénytelen működni, mint azt a közlemény második részében majd látni fogjuk.

A továbbiakban a Schultz-nyomda teljes felszerelésének a részletes leírását adjuk, valamint magát a nyomdai anyagot: a betűtípusokat, iniciálékat, könyvdíszeket, cifrákat teljes egészében, a nagyszámú illusztrációkat csak válogatva; mindezek közlésével a kassai nyomdászatnak Daniel Schultz működését követő egész 17. századi korszakát is kívánjuk tipográfiai szempontból jellemezni, hiszen ez a készlet egészen a század végéig használatban maradt, s jellege kisebb kiegészítések által sem változott a 17. század során.

A SCHULTZ-NYOMDA FFLSZERELÉSÉNEK LEÍRÁSA

Betűtípusok

(Az egyes betűtípusok jellemző adatai: A: antikva, K: kurzív, F: fraktur, G: görög, továbbá a betűtípus húzsormérete és a H verzális, l, n, p kurrens betűk mérete mm-ben.)

- 1 A 67,5 mm. H: 2,5 l: 2,5 n: 1,5 p: 2,5
Használata: 1617—1639. Szöveg minta: 1625 I. 546. 3. lev. a.
- 2 A 82 mm. H: 2,6 l: 2,6 n: 1,6 p: 3,0
Használata: 1617—1639. Szöveg minta: 1625 I. 546. 9. p.
- 3 A 110 mm. H: 3,6 l: 3,8 n: 2,5 p: 4,0
Használata: 1617—1639. Szöveg minta: 1625 I. 546. 57. p.
- 4 A 184 mm. H: 6,3 l: 7,2 n: 4,0 p:
Használata: 1617—1639. Szöveg minta: 1625 II. 432. 4. p.
- 5 A 250 mm. H: 8,5 l: 8,2 n: 5,0 p: 8,0
Használata: 1617—1634. Szöveg minta: 1623 II. 427. Alb.

26. RMNy 1230, 1255, 1332, 1363, 1365, 1430, 1412.

- 6 K 67,5 m. H: 1,8 l: 2,2 n: 1,3 p: 2,2
Használata: 1617—1634. Szöveg minta: 1621 II. 419. 21. p.
- 7 K 82,5 mm. H: 2,6 l: 2,9 n: 1,7 p: 2,9
Használata: 1617—1639. Szöveg minta: 1618 II. 383. 5. lev. b.
- 8 K 89 mm. H: 3,0 l: 3,0 n: 1,8 p: 3,4
Használata: 1617—1639. Szöveg minta: 1625 I. 546. 56. p.
- 9 K 112 mm. H: 4,1 l: 4,0 n: 2,8 p: 5,1
Használata: 1617—1639. Szöveg minta: 1618 II. 383. 6. lev. a.
- 10 F 82 mm. H: 3,5 l: 3,0 n: 2,0 p: 2,8
Használata: 1618—1634. Szöveg minta: 1618 II. 383. 5. lev. b.
- 11 F 89 mm. H: 3,7 l: 3,0 n: 2,4 p: 3,3
Használata: 1618—1634. Szöveg minta: 1618 II. 383. 48. p.
- 12 F 110 mm. H: 5,0 l: 3,9 n: 3,0 p: 3,8
Használata: 1618—1634. Szöveg minta: 1618 II. 383. 2. lev. a.
- 13 F 160 mm. H: 7,8 l: 5,7 n: 4,5 p: 5,7
Használata: 1618—1634. Szöveg minta: 1626 II. 447. Dla.
- 14 F 260 mm. H: 13,6 l: 12,2 n: 8,0 p: 10,1
Használata: 1618—1634.
- 15 —
- 16 G 82 mm. E: 2,5 v: 1,8 λ: 2,1
Használata: 1617—1633. Szöveg minta: 1620 II. 404. 5. p.
- 17 A 188 mm. H: 5,2
Használata: 1617—1633.
- 18 A 135 mm. H: 4,1 l: 4,0 n: 2,8 p: 4,1
Használata: 1617—1639. Szöveg minta: 1625 I. 546. 148. p.
- 19 —
- 20 A 55 mm. H: 1,8 l: 2,0 n: 1,2 p: 2,0
Használata: 1617—1625. Szöveg minta: 1621 II. 419 4. p.
- 21 A H: 15,0
Használata: 1617—1634.
- 22 A H: 12,1
Használata: 1617—1639.
- 23 A H: 3,0
Használata: 1620—1621. (Csak egy-egy sorban, ritkán használt.)
- 24 —
- 25 —
- 26 F S: 9,5 mm.
Használata: 1618—1628.

AÆBEGHI
LNOPRS

21 A

AABCEGGH
IJLLMNOP
RRSSW

22 A

A Æ B C D E E F G H I I
 L M N O Ö P Q R S S S T
 V W A Æ B C D E F G H I L
 M N O P Q R R S T V W a á æ
 b c ç d e é ē f g h i j k l m n o ô ó p q
 r s f i s s ſ ſ t u ú ũ v x y z & . , - : ?

lorum apud altissimum. I-
 deo accipient regnum de-
 coris & diadema speciei

5 A II 427 A 1b

A A Æ B C D E E E E F G H H I K
 L L M M N O O O O O P Q R S
 T T V V W X Y Z a á à â ã æ b c d
 e f g h i k l m n ñ o ò ô ö
 p q r s f i s t û ã v w x y z z & . . :
 ; - ?) 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

ni Anthonii Tann, &c. cum
 dna. Susanna Horanskiana
 Cassoviæ 16. Calen. Iulii,

4 A II 432 4.p.

A Æ B C D E F G H I I K L M N O Æ
 P Q R S T V W X Y Z

17 A

17 A

A Æ B C D E E F F G H I K K L M M N O Ó P
Q Q Qu Qv R S T V W X Y Z a à á â ã ä æ b c
d d e è é ê ë f f f i i g h i í î ï j k m m n̄ n
n̄ ñ o ò ó ô õ œ ö ö ő p q r s f f f t u u ū ū
v w x y z z & & ☉ ✎ . , : ; * ? !)

Oecodice diczôsege az Isten A-
nya szent Egyházának áll az
Profeciákban és czudatete-
lekben.

18 A I 546. 148. p.

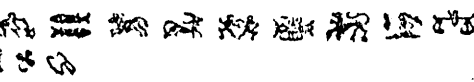
AAÆ BCDEF GHIK KLMNOPQ R S S₃ TV
WXY Z A B C D E F G H I K L M M N O P Q R S T U V W X
Y Z a à â á ã æ b c d e è é ç ë ê ã f f f f f g g g h i i j
k l m ñ n ñ ñ o ó ò ó ô õ œ ö p q r s f f f f f t u ú û ü ü ü
v v w w x x y y z & * , : ; - ? !) 1 2 3 4 5 6 7 8 9

Nemzetes Istenfelő Áffonyim,
Bőczülletes es tudos Prædicator tar-
faim, es jambor Istenfelő Polgari es
minden renden levő halgatoim.

3 A I. 546. 57. p.

A E C E H I L O S T V

23 A

A B B C D E F G H I K L M N O P Q Q R S T V W X Y Z a b
c d e f e e e f f f f g h i j k l m n n a o o o o o p q r s s s s t t u u v w x y
z & c . . . : ; - 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Egy fő, szeresséte az Vrnacházát, gyakorol-
lyótc azt fáradhataclanul, es minden fő győ-
nyörűségeket abban helyheztesse, mert az
mint mondám, mindenható es gazdag W a há-
za, az ki minékunc jó akaro édes atyánc, ő fel-
ségénél találunc irgalmaslágoc, es minden dol-
gainkban alkolmatos segítéget.

2 A I 546. 9. p.

A A B B C D E E F G H I J K K L M N O Ö P Q R S T U V W X Y Z
A B C D E F G H I K L M M N O P R R S S T U V X Y Z a b c d e f g h i j k l m n o p q r s t u v w x y z & (1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

K Esz vagyoc többzöris az ő javaiból,
R ész t n s z t e s s e g é r e f o r d i t a n o m a b b ó l ,
S z ű k ö l k ö d ő k n e k i s é l é l t t a r h á z a m b ó l ,
N y u y t o c , m i g l e n l s t e n é l t e t i r g a l m á b ó l .
L Eszec árvaidsac daykálkodó attyoc,
S z ű k ö l k ö t ő z v e g y e k n e c s - v é n e k n e c i s t á p j o c ,

1 A I 546. 3. lev. a.

A B C D E F G H I L M N O P Q R S T V Z a z h c d e f g h i j
 k l m n o p q r s t u v x y z & 1 2 3 4 5 6 7

admiracione di-
 gna. & propemo-
 dum fidem supe-
 rantia, de Ele-
 phanto literis
 mandarunt. Et in-
 ter cetera Solinus,
 & hanc propieta-
 tem annotavit.

20 A II 419 4. p.

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V X Z
 a b c d e f g h i j k l m n o p q r s t u v x y z
 A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V X Z

AN sit, quæ, qualis, melioris functio vitæ
 Optima: Fosquinum qui leget, ille
 sciet:
 Omnia cum vicibus varientur in orbe: be-
 atus
 Enne vnum summum transitus Orbe, bo-
 num?

9 K II 383 6. lev. a.

AAÆBB('CDEEFG, GGH IJLMMN NOOPP
 Qn QuR RR STUVWXTZ AÆCEGHILMNRSTVXZ
 aāāā a w b c d e ē ē ē ē f f f f f g h i i j k l l m m n n o o w
 p q r r / s s s s s t t t t u u v x y z & . , ! ? 1 4 5 6 7 8 9

Megáldgjon titeket az Atya mindenható
 Jsten: megoltalmazzon titeket az Fiu Jsten,
 es megsebtellyen az Szent Lélec Jsten, hogy
 áldottac legyetec házatokban es háza-
 tokon kívül, földön es mennyen mind
 öröcké, Amen.

8 K I 546 56. p.

A B C D E F G H I K L M M M N N O P Q R R S T V W X Z aāāā a b
 c d e ē ē ē f f f f f g h i i j k l l m n o o o p q r r r s s s s s t
 t u u u u u v x y y z z & ; : ? .)

Sicutusq; rei per se. Dio summa sit istaec,
 Res ad principium cūm: edit ipsa suum:
 Per seclius quis? nī in: alium terramq; sniortus
 Principium redeat, quis vè beatus erit?
 Verè igitur felix, non qui hūc habet omnia, qua vult:
 Namq; volunt multi, quæ voluisse dolent:
 Alterius sed quem sulcit sēs altera vitæ,
 Ac homines inter qui exiit beic hominem.

7 K II 383 5. lev. b.

A B C D E F G H
 I J K L M N O P Q R
 S T U V W X Y Z
 a b c d e f g h i j k l m n o p
 q r s t u v w x y z . / 2

14 F

A B C D E F G H
 I J K L

26 F

A C D E F G H I K L M N O P Q
 R S T U V Z a a a b b c d e f f g g h h i
 l m n n o o p r s s s t t t u u u v w y z
 . / + *

Syrach 30. sagt. Thue dir gutts / vnd trö-
 ste dein Hertz / vnd treibe die Trawrig-
 keit ferne von dir / Denn Trawrigkeit
 tödtet viel leuthe / vnd dienet doch nirgend

13 F II 447 D la

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T U
 V W X Z a a b b b c d e e e f f f f i g h i j k l m n o
 o p r s s s s t s t t u u v w x y z . , ; = /

schönen Materien / so darinnen ver-
 fast / ein anmutigs Büchlein zue lesen/
 also abgangen / daß man im wenig
 Jahren / desselben gar wenig Exem-
 plaria gefunden. Vnd obwohl her-
 nachmahls dasselbe / durch den Wol-

12 F II 383 2. lev. a.

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z a b c
 d e f g h i j k l m n o p q r s t u v w x y z . : ; , - / \) 1 2 3 4 . 5 6 7 . 8 . 9 0

Drumb kein Grewd bestendig ist /
 In der Welt glaubs dieser Griff.
 Vnfall kompt bey Grewdentagn /
 Verkehrt die in Weh vnnnd Klag.

II F II 383 48. p.

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z a b c d e f
 g h i j k l m n o p q r s t u v w x y z . : ; , - / \) 1 2 3 4 . 5 6 7 . 8 . 9 0

Was ihn bracht hat in schand vnd schade:
 Sondern der sich sters sehnen thut /
 Nach den einigen höchsten Gutz /
 So vns im Himmel ist bereit /
 Das ist die ewige Seligkeit:

IO F II 383 5. lev. b.

Iniciálék

- a 42×42 mm (szélessége változó) lombard iniciálésorozat.
Használata: 1620—1622.
- b 14×14 mm lombard iniciálésorozat.
Használata: 1618—1634.
- c 28—32×25—30 mm lombard iniciálésorozat.
Használata: 1618—1634.
- d 19—21×13—20 mm lombard iniciálésorozat.
Használata: 1618—1629.
- e 30×30 mm duplán keretezett iniciálésorozat. Fehér alapon növényi, figurális minta, fehér betűképpel.
Használata: 1618—1634.
- f 15×15 mm keret nélküli iniciálésorozat. Fehér alapon stilizált növényi minta, fehér betűkép.
Használata: 1618—1631.
- g 16×16 mm keretezett iniciálésorozat. Sávozott alapon fehér stilizált növényi minta, fehér betűkép.
Használata: 1618—1630.
- h 30—37×29—34 mm lombard iniciálésorozat.
Használata: 1622—1628.
- i 24—22 mm keret nélküli iniciálésorozat. Fehér alapon sávozott, stilizált növényi minta, fehér betűkép.
Használata: 1625—1634.
- k 27×26 mm keret nélküli iniciálésorozat. Fehér alapon sávozott, stilizált növényi minta, fehér betűkép.
Használata: 1625—1633.
- l 22×21 mm duplán keretezett iniciálésorozat. Csak két darabból áll. Sávozott alapon fehér növényi minta, fehér betűkép.
Használata: 1625—1633.
- m 18×17 mm keret nélküli iniciálésorozat. Fehér alapon sávozott, stilizált növényi minta, fehér betűkép.
Használata: 1625—1628.
- n 30×30 mm duplán keretezett iniciálésorozat. Fehér alapon sávozott, stilizált növényi minta, fehér betűkép.
Használata: 1624—1634.
- o 46×42 mm duplán keretezett egyedi iniciálé. Fehér alapon fehér, stilizált növényi minta, fehér betűkép.
Használata: 1623.
- p 28×28 mm keretezett iniciálésorozat. Sávozott alapon fehér növényi minta, fehér betűkép.
Használata: 1622—1631.
- q 31×29 mm keretezett iniciálésorozat. Sávozott alapon fehér növényi minta, fehér betűképpel. Csak méretben különbözik a p iniciálésorozattól.
Használata: 1625—1632.
- r —
- s —

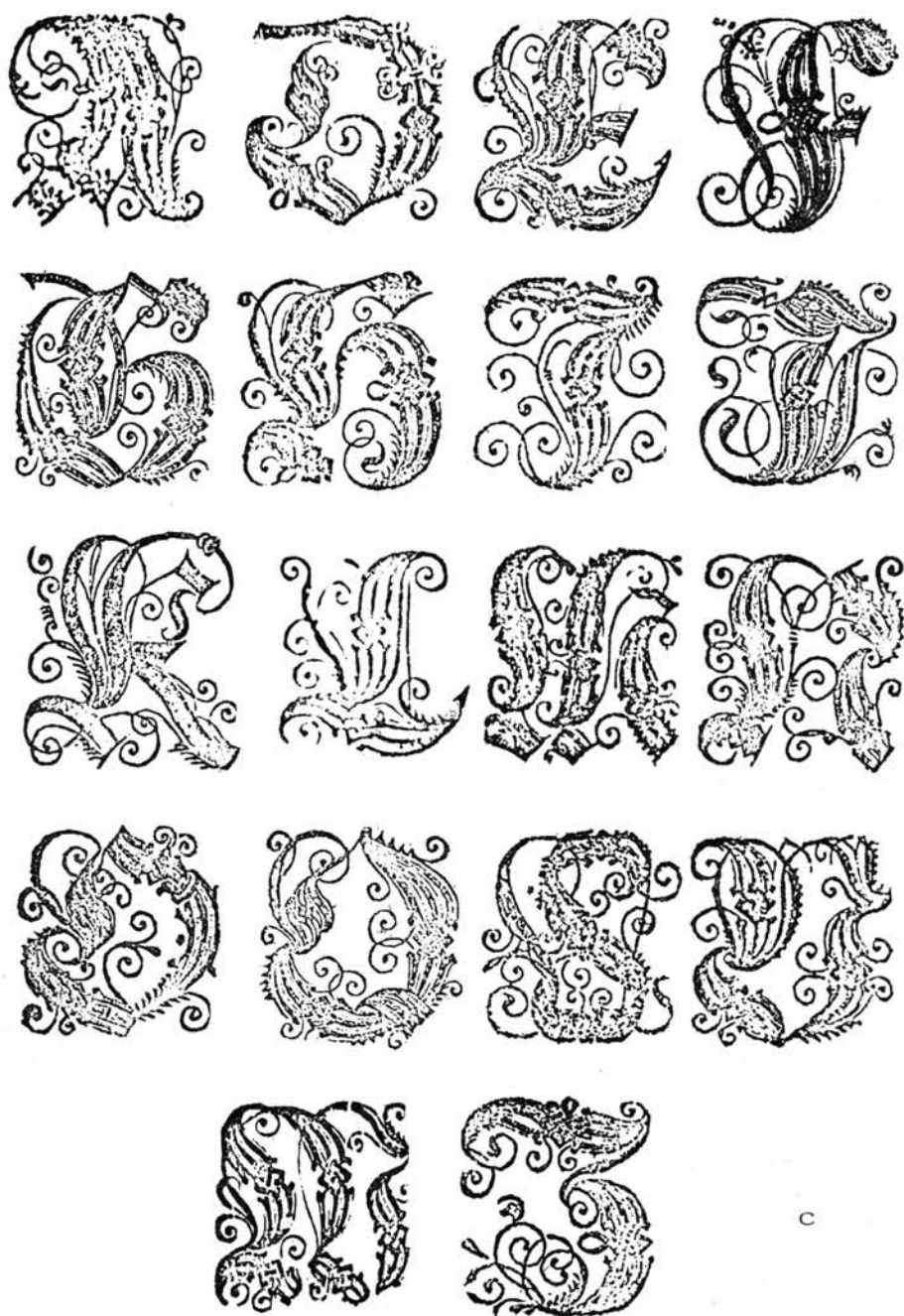
- sz 30×31 mm duplán keretezett iniciálésorozat. Csak két darabból áll. Sávozott alapon fehér növényi, figurális minta, fehér betűkép. Az n iniciálésorozattól mind az iniciálé rajza, mind a betűkép nagysága megkülönbözteti.
Használata: 1623—1632.
- t 27×26 mm keretezett iniciálésorozat. Sávozott alapon figurális minta, fehér betűkép.
Használata: 1622—1634.
- u $14-16 \times 12$ mm lombard iniciálésorozat. Alig díszített, a fraktur verzálisokhoz hasonló.
Használata: 1620—1634.
- v 26×25 mm keret nélküli lombard iniciálésorozat. Figurális és növényi mintákkal gazdagon díszített.
Használata: 1628.
- v 28×24 mm lombard iniciálé, egyedi darab. Kevésbé díszített.
Használata: 1628—1634.
- x 18×18 mm keret nélküli iniciálé, egyedi darab. Fehér alapon fehér fonadékos minta, fehér betűkép.
Használata: 1628.
- y 30×29 mm duplán keretezett iniciálé, egyedi darab. Fehér alapon fekete stilizált növényi minta, fehér betűkép.
Használata: 1634.

a

h

v

w

d

M D S N Q R L

M M D S M Q

u

M D S N Q R L

M D S N Q

b

o

y

e

q

p

sz

n

t

k

i

l

x

m

g

f

Könyvdíszek

- I 17×66 mm fejléc.
Előfordulása: 1618.
- II 13×13 mm záródísz, kiterjesztett szárnyú sas.
Előfordulása: 1617—1634.
- III 12×30 mm hatszög alakú záródísz.
Használata: 1617—1634.
- IV 13×29 mm hatszög alakú záródísz.
Használata: 1617—1622.
- V 30×35 mm hatszög alakú záródísz.
Használata: 1618—1621.
- VI 34×37 mm záródísz.
Használata: 1617.
- VII 40×58 mm nyolcszög alakú arabeszk.
Használata: 1618—1626.
- VIII 13×31 mm hatszög alakú záródísz.
Használata: 1621—1628.
- IX 45×45 mm négyszög alakú arabeszk.
Használata: 1621—1634.
- X 42×41 mm négyszög alakú záródísz.
Használata: 1618—1621.
- XI 38×47 mm medúzafő.
Használata: 1619—1633.
- XII 34×43 mm arabeszk.
Használata: 1625—1634.
- XIII 34×39 mm arabeszk.
Használata: 1625—1634.
- XIV 21×87 mm keretezett fejléc, vadászó Diana.
Használata: 1626.
- XV 35×38 mm záródísz, a VI záródísz variánsa.
Használata: 1625—1634.
- XVI 7×63 mm növényi mintás, keret nélküli fejléc, közepén IHS monogram.
Használata: 1620—1634.
- XVII 8×86 mm fejléc, sötét alapon fehér inda.
Használata: 1619.
- XVIII 11,5×83 mm fejléc, sötét alapon fehér angyalfej.
Használata: 1619.
- XIX 44×77 mm félkör alakú, fonadékos záródísz.
Használata: 1625.
- XX 145×88 mm geometrikus és stilizált mintájú, téglalap alakú könyvtábla.
Használata: 1622.
- XXI 55×55 mm négyzet alakú keretezett záródísz.
Használata: 1623—1634.
- XXII 94×90 mm arabeszk.
Használata: 1622—1634.

- XXIII 153×91 mm geometrikus és stilizált növényi mintájú, téglalap alakú könyvtábla, fehér alapon fekete díszítés.
Használata: 1626.
- XXIV 106×8 mm oszlop, közepén levélmintával.
Használata: 1619.
- XXV 104×7 mm oszlop, virágmintával.
Használata: 1619.
- XXVI 31×34 mm záródísz.
Használata: 1632.
- XXVII 27×27 mm záródísz, stilizált tulipán.
Használata: 1632.
- XXVIII 6×17 mm hatszög alakú záródísz.
Használata: 1633.

I

II

III

V

VI

IV

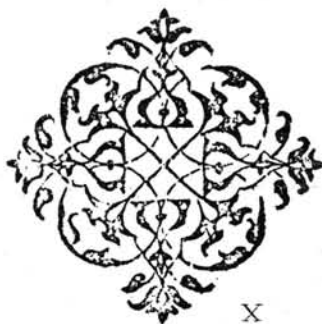
VII

VIII

IX

X

XI

XII

XIII

XV

XIV

XVI

XVII

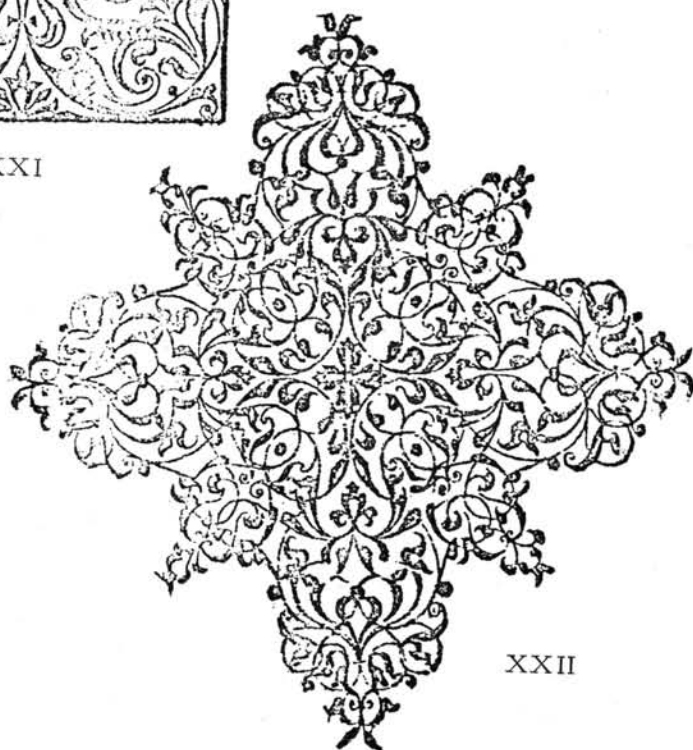
XVIII

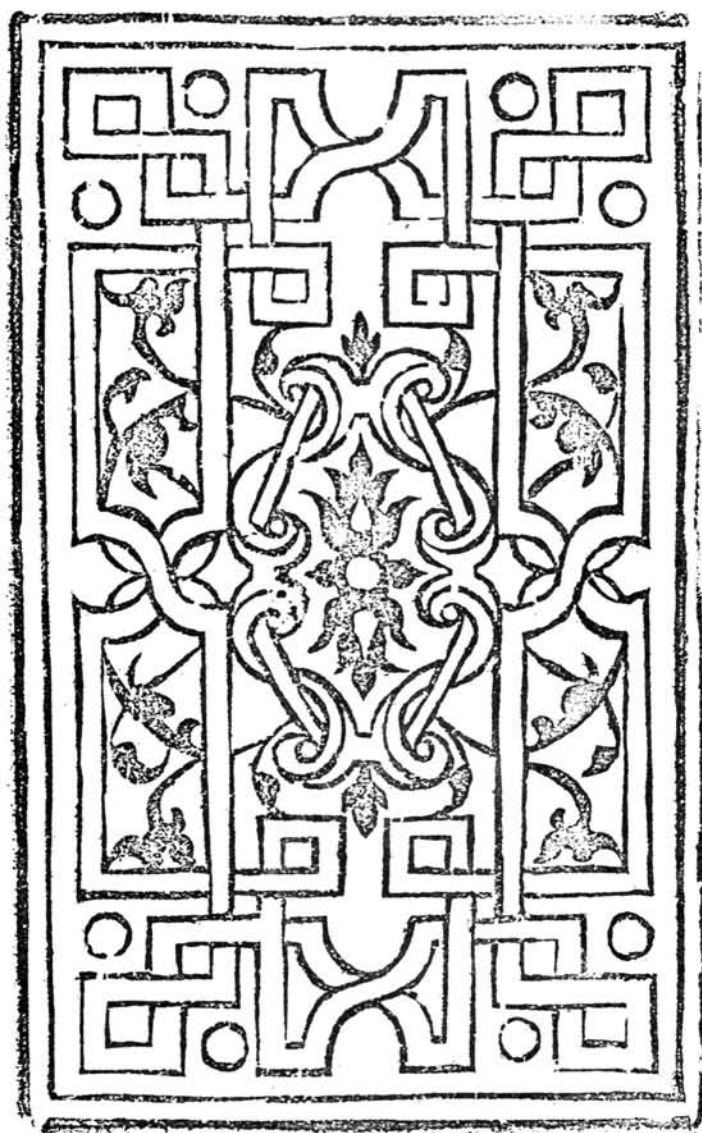
XIX

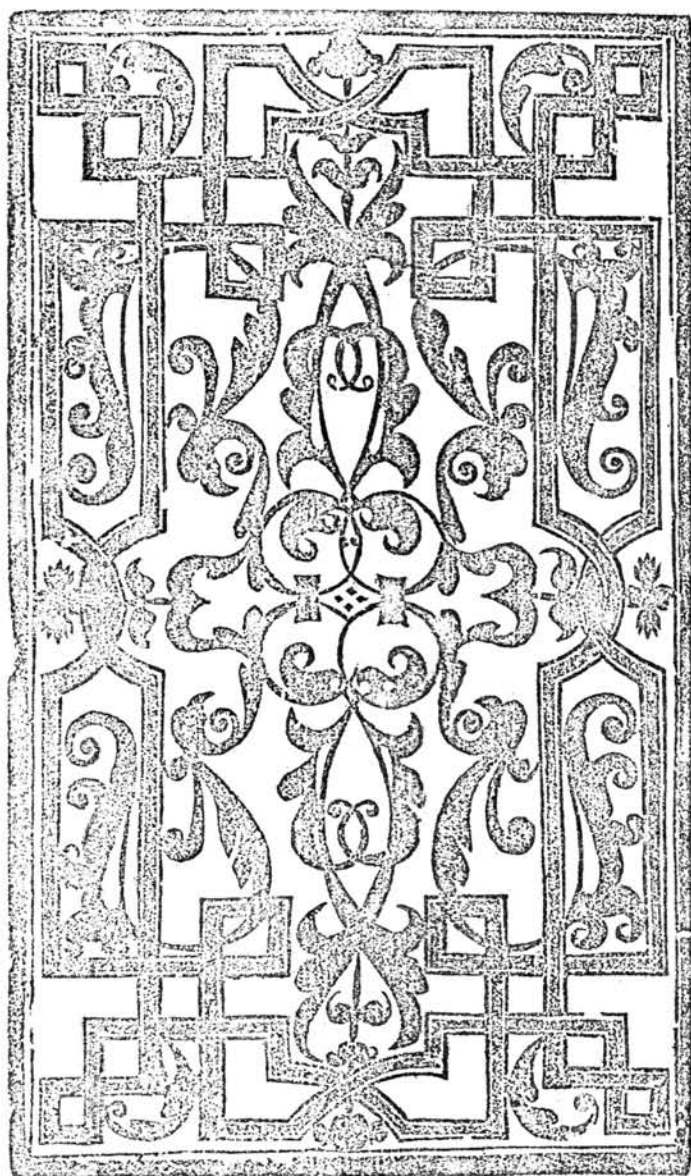
XXI

XXII

XX

XXIII

XXIV

XXV

XXVI

XXVII

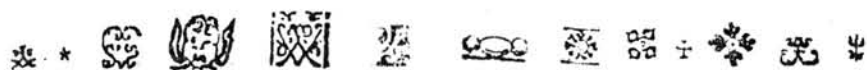
XXVIII

Cifrák

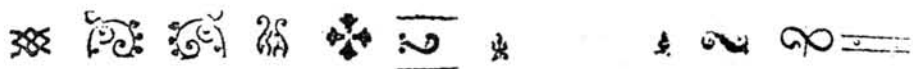
A	5,8×5,0 mm. Használata: 1617—1634.
B	5,8×5,0 mm. Használata: 1617—1634.
C	5,8×5,0 mm. Használata: 1617—1634.
D	4,3×9,7 mm. Használata: 1617—1621.
E	6,0×3,0 mm. Használata: 1617—1634.
F	3,0×3,0 mm. Használata: 1618—1629.
G	4,0×4,2 mm. Használata: 1618—1627.
H	10,0×5,0 mm. Használata: 1617—1634.
I	3,0×4,0 mm. Használata: 1618—1626.
K	4,3×5,0 mm. Használata: 1617—1632.
L	3,0×3,3 mm. Használata: 1617—1639.
M	2,0×1,8 mm. Használata: 1617—1634.
N	5,4×5,0 mm. Használata: 1617—1639.
O	8,0×8,9 mm. Használata: 1617.
P	7,5×7,5 mm. Használata: 1617—1634.
Q	5,0×3,5 mm. Használata: 1619—1622.
R	3,0×8,3 mm. Használata: 1619—1634.
S	4,2×4,0 mm. Használata: 1619—1634.
Sz	4,0×4,0 mm. Használata: 1617—1634.
T	2,5×2,0 mm. Használata: 1619—1631.
U	6,0×6,0 mm. Használata: 1617—1634.
V	4,0×5,1 mm. Használata: 1620—1639.
X	3,0×2,0 mm. Használata: 1620—1639.
Y	3,9×5,8 mm. Használata: 1621—1639.
Z	6,6×7,4 mm. Használata: 1620—1634.
Aa	5,0×4,0 mm. Használata: 1620—1633.
Bb	5,1×5,3 mm. Használata: 1617—1628.
Cc	2,5×5,0 mm. Használata: 1622—1628.
Dd	3,3×2,1 mm. Használata: 1629—1632.
Ee	—
Ff	3,4×2,2 mm. Használata: 1622—1634.
Gg	3,0×6,0 mm. Használata: 1630.
Hh	3,7×6,8 mm. Használata: 1630—1634.
Ij	1,8×9,0 mm. Használata: 1632—1634.
Kk	1,8×1,9 mm. Használata: 1632.
Ll	2,6×3,0 mm. Használata: 1633—1634.

A B C D E F G H I J K

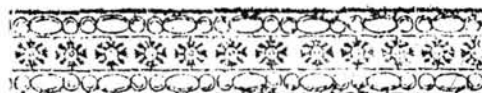
L M N O P Q R S SZ T U V X

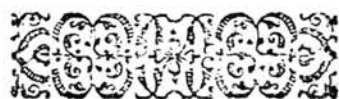
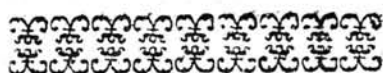
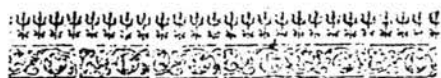
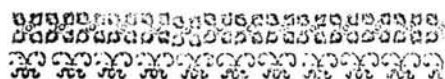
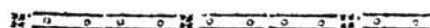

Y Z Aa Bb Cc Dd Ff Gg Hh Ij

Kk Ll

Fametszetes illusztrációk

1. 79×60 mm. Anton Kramer címere. Előfordulása: 1618 RMNy 1164. (1) b.
2. 100×70 mm. Golgota. Előfordulása: 1618 RMNy 1165. Alb, 1628 RMNy 1412. 99. p.
3. 71×50 mm. Révai Péter címere. Előfordulása: 1623 RMNy 1287.
4. 99×73 mm. Karmában vesszőt tartó kakas. Előfordulása: 1624 RMNy 1310. 1. lev.
5. 82×64 mm. Johann Lang címere. Előfordulása: 1625 RMNy 1338. Alb.
6. 45×46 mm. Római polgár arcképe kör alakú keretben. Előfordulása: uo. 5. lev. b.
7. 81×52 mm. Marussy András címere. Előfordulása: 1626 RMNy 1363. Alb.
8. 75×57 mm. Érvágást mutató tábla. Előfordulása: 1627 RMNy 1390.
9. 68×50 mm. A betlehemi gyermekgyilkosság. Előfordulása: 1628. RMNy 1412. 56. p.
10. 67×51 mm. A háromkirályok imádják Jézust. Előfordulása: uo. 59. p.
11. 52×46 mm. Circumcisio. Előfordulása: uo. 91. p.
12. 67×51 mm. Circumcisio. Előfordulása: uo. 93. p.
13. 71×52 mm. Jézus tizenkét éves korában a templomban. Előfordulása: uo. 96. p.
14. 69×51 mm. Az utolsó vacsora. Előfordulása: uo. 100. p.
15. 69×50 mm. Jézus megmossa egyik tanítványa lábát. Előfordulása: uo. 101. p.
16. 72×52 mm. A Getsemáné kertben. Előfordulása: uo. 102. p.
17. 69×50 mm. Jézus harmadszor jelenti elárúztatását. Előfordulása: uo. 103. p.
18. 69×51 mm. Júdás csókja. Előfordulása: uo. 104. p.
19. 70×50 mm. Krisztus Kajafás előtt. Előfordulása: uo. 105. p.
20. 68×52 mm. Jézus vallatása Pontius Pilátus előtt. Előfordulása: uo. 107. p.
21. 68×50 mm. Jézus a töviskoronával. Előfordulása: uo. 108. p.
22. 69×53 mm. A tömeg Jézus keresztrefeszítését akarja. Előfordulása: uo. 109. p.
23. 68×51 mm. Negyedik stáció. Előfordulása: uo. 110. p.
24. 71×53 mm. Jézus elesik a kereszt alatt. Előfordulása: uo. 111. p.
25. 68×51 mm. Jézus keresztrefeszítése. Előfordulása: uo. 112. p.
26. 78×55 mm. Golgota. Előfordulása: uo. 113. p.
27. 67×52 mm. Jézust leveszik a keresztről. Előfordulása: uo. 115. p.
28. 68×52 mm. Jézus temetése. Előfordulása: uo. 116. p.
29. 68×49 mm. Az utolsó vacsora. Előfordulása: uo. 126., 336. p.
30. 77×56 mm. Golgota. Előfordulása: uo. 133. p.
31. 38×38 mm. Kör alakban IHS szimbólum, kereszttel. Előfordulása: uo. 146. p.
32. 69×50 mm. Jézus bevonulása Jeruzsálembe. Előfordulása: uo. 173. p.
33. 66×50 mm. Pásztorok imádják Jézust. Előfordulása: uo. 181. p.

34. 77×58 mm. Krisztus és az utolsó ítélet. Előfordulása: uo. 183. p.
35. 67×50 mm. A három asszony Jézus sírjánál. Előfordulása: uo. 190. p.
36. 77×55 mm. A feltámadt Krisztus Máriával. Előfordulása: uo. 202. p.
37. 67×50 mm. Jézus megjelenik tanítványainak. Előfordulása: uo. 227. p.
38. 87×64 mm. Máriát és az apostolokat megszállja a Szentlélek. Előfordulása: uo. 243. p.
39. 72×52 mm. Máriát és az apostolokat megszállja a Szentlélek. Előfordulása: uo. 244. p.
40. 71×53 mm. Szentháromság. Előfordulása: uo. 256. p.
41. 51×33 mm. Feszület előtt imádkozó ember. Előfordulása: uo. 363. p.
42. 75×62 mm. Dávid király palotájában. Előfordulása: uo. 420, 844. p.
43. 78×56 mm. Krisztus az utolsó ítéletkor. Előfordulása: uo. 715. p.
44. 78×59 mm. Ádám és Éva kiűzetése a paradicsomból. Előfordulása: uo. 804. p.
45. 38×64 mm. Magyarország címere. Előfordulása: 1630 I. 599b. A1a.
- 46—57. 24×62 mm. Kalendáriumi hónapsorozat. Előfordulása: 1630 RMNy 1475. A2b—B5b.

2. illusztráció

26. illusztráció

30. illusztráció

29. illusztráció

14. illusztráció

2. AZ ELLENREFORMÁCIÓ GYŐZELME

A KASSAI KÖNYVNYOMTATÁSBAN. KASSA NYOMDÁSZATA AZ 1660-AS ÉS AZ 1670-ES ÉVEKBEN

A királyi Magyarország keleti része gazdasági-politikai-katonai szempontból legjelentősebb városának, Kassának ellenreformációja a 17. század eleji, a Bocskai-szabadságharc által meghiúsított kísérlet után évtizedekkel elhalasztódott: a város a 13 felvidéki vármegyével együtt az erdélyi fejedelmek fennhatósága alá került. A kudarc azonban csak átmeneti volt: I. Rákóczi György halála után, amikor Kassát is visszacsatolták a Habsburgok uralta országrészhez, újult erővel indult meg a városban az ellenreformáció. 1650-ben III. Ferdinánd elrendelte az egri káptalan és a ferencendi szerzetesek visszatérését, a jezsuita rendnek pedig — amelynek az 1630-as évektől ismét missziója volt Kassán — a korábban a felső-magyarországi katonai főparancsnok lakásául szolgáló „királyi házat” adományozta. Így indult meg az 1650-es években a katolikus egyház támogatása az e területen egeduralkodó protestantizmus ellen, s vezetett nyilvánosan az 1670-es évek elején fegyverek segítségével végrehajtott ellenreformációig. E vallási harc vezéralakjai — mint mindenütt — a jezsuiták, a katolikus egyház jól képzett, hódításra törekvő katonái. Kassán a jezsuita rend az 1660-as évek elejére erősítette meg úgy sorait, hogy a kibontakozó harcban jelentős tényezővé váljék: 1660-ban a korábban már működő gimnáziumuk Kisdy Benedek egri püspök alapítványa következtében akadémiai rangra emelkedett; nemesi konviktust is létesítettek 1659-ben Konszky Gáspárné Balassa Zsuzsanna alapítványából; 1665-ben pedig, a Kisdy-seminárium felállításával a papok képzése is a jezsuiták irányítása alá került.¹ A jelentős erőket összpontosító kassai kollégiumnak vezető szerepe volt az északkeleti országrész jezsuita rendházai és kollégiumai között: formailag is alája tartozott az 1660-as években létrehozott sárospataki, a valamivel később alapított lőcsei és rozsnyói rezidencia; a kassainál korábbi alapítású ungvári kollégium periférikus helyzeténél fogva pedig nem vált annyira jelentőssé.² A kassai jezsuita atyák nagy pártfogói voltak a vidék legjelentősebb főurai: Wesselényi Ferenc nádor, majd özvegye, Széchy Mária, Báthori Zsófia, ill. I. Rákóczi Ferenc, Forgách Zsigmondné Batthyány Borbála, Csáky Istvánné Mindszenti Krisztina stb. Wesselényi Ferenc, ill. Báthori Zsófia annál is inkább támogatták a jezsuitákat, mivel jelentős összegeket kaptak kölcsön a vagyonában egyre gyarapodó kollégiumtól.³

A kassai városi nyomdászat éppen ebben az időben, az ellenreformáció megindulásakor született újjá. A Schultzs-örökösök kezén már az 1630-as

1. A kassai jezsuita kollégiumról és akadémiáról a legrészletesebb, adatokban leggazdagabb összefoglalást Farkas Róbert adta: *A kassai kath. főgymnasium története.* = *A jászóvár premontrei kanonokrend kassai főgimnáziumának évi jelentése az 1894–95. iskolai évről.* Kassa 1895. 1–224. p., továbbá Wick Béla: *A jezsuita rend története Kassán.* Pozsony 1931.
2. Velics László: *Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából.* 2. füzet (1610–1690). Bp. 1913. 11., 69., 96–97., 119–120. p.
3. Farkas i. m. 89–91., 102–103. p.

évek közepén tengődő műhely 1640–1652 között teljesen elhallgatott. (Talán nem tévedünk, ha e tényt összefüggésbe hozzuk az erdélyi fejedelemséghez csatolás kérdésével: a fejedelmek által támogatott, jelentős gyulafehérvári, majd a váradi tipográfiák mögött háttérbe kellett, hogy szoruljon a kassai műhely, míg a Habsburg-ország részen Kassához közel egy új versenytárs erősödött meg: a lőcsei tipográfia.) Az 1653-ban, Valentin Gevers tevékenysége által újrainduló kassai nyomdászat jövője, sorsa még bizonytalan: nem tudni, hogy megmarad-e az évente néhány művet kibocsátó kisteljesítményű tipográfiák között vagy sem. Az 1660-as években azonban váratlanul felfutott a műhely teljesítménye: ennek az egy évtizednek termelése (91 nyomtatvány 645 ív terjedelemben) megközelíti a kassai nyomda 1610–1660 közötti, összes addigi termelését (115 mű 744 ív terjedelemben). Ha viszont az 1653–1674 közötti időszak nyomdai teljesítményt tekintjük, az mintegy fele az egész 17. századi nyomdai teljesítménynek.⁴ S e nagyarányú növekedés meglehetősen kedvezőtlen anyagi és személyi feltételek mellett következett be: a tipográfia már nincs a legjobb állapotban (bár éppen még használható), a nyomdavezetők sűrűn váltják egymást (Markus Severini, majd özvegye, Johann David Tüsch, ill. özvegye, a svéd származású Eric Ericson), adósságokba keverednek, olyannyira, hogy a hitelezők egyike, a lőcsei Brewer-cég el akarja az adósság fejében árvereztetni a nyomdát, s ebben csak a kassai tanács tilalma akadályozza meg.⁵ Ha a városi műhely ilyen körülmények közepette jelentőset tudott lépni előre, az az említett időszak minőségileg új igényeivel magyarázható: elsősorban a vallási felekezetek minden eddiginél élesebb, keményebb harcával, amely a hitvitázó irodalom utolsó jelentős magyarországi termékeit hozta létre, másrészt a magasabb fokú, a korábbinál fejlettebb iskolai oktatással, az ekkor elszaporodó nagyszámú iskolai nyomtatvánnyal.

Az 1660-as, 1670-es évek kassai nyomdászatában szüntelenül jelen levő tényező a katolicizmus és a protestantizmus harca. Nem minden alap nélküli, mégsem tartjuk igaznak a hitvitákat tüzetesen elemző Horváth Lajos megállapítását: „Kassán ez időben két nyomda volt; a Johann David Tüsch-féle és a Marcus Severinus-féle. Felekezeti jellege egyiknek sem volt. Nyomtak annak, aki megfizette őket. A jezsuiták 1674-ben állítottak saját nyomdát.”⁶ A kérdés ennél sokkal bonyolultabb. Olyan szabad királyi városban, ahol a lakosság túlnyomó része lutheránus, kisebbik része kálvinista, az irányító testület lutheránus vallású, nem lehet kétséges, hogy a protestáns szellemű könyvkiadás az elvárható és megengedhető. Hogy ehhez képest mikor jelenik meg a katolikus könyvkiadás, milyen termékeit vállalja nyíltan a tipográfia, s melyekre nem írja rá a nevét, hogyan növekszik a katolikus nyomtatványok aránya (mert Severinitől kezdve Ericsonig

4. Az összesítés Jan Čaplovič bibliográfiája alapján készült: *Bibliografija tlači vŕdanich na Slovensku do roku 1700*. Díel I. Martin 1972.

5. Kemény Lajos: *Kassai könyvnyomtatók életrajzához* = *Magyar Könyvszemle* 1902. 535–536. p., továbbá Pavercsik Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda története a XVII–XVIII. században*. I. rész = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1979. 375–376. p.

6. Horváth Lajos: *Sámbár Mátyás élete és művei*. Bp. 1918. 48. p.

egyenes arányban növekszik), az külön elemzést igényel, csakúgy, mint a jezsuitáknak a városi nyomdához fűződő kapcsolata és a saját könyvnyomtató műhelyük alapításának kérdése. A kassai könyvnyomtatás felekezeti jellege megváltozásának folyamatát, a kassai könyvnyomtatásban az ellenreformáció győelmét kívánja e tanulmány felvázolni, mégpedig elsősorban az aktív és támadó fél, a jezsuiták szemszögéből, az ő tevékenységüket vizsgálva, s az összefüggésekre, nem egyes könyvek kiadására hállyezve a hangsúlyt.

A városi nyomda először 1661-ben nyomtat a jezsuiták részére, mégpedig egy, az akadémiai oktatás célját szolgáló filozófia tankönyvet, I. Rákóczi Ferencnek ajánlva.⁷ A különböző iskolai vizsgák (retorika, poétika, filozófia, teológia stb.) nyomtatásban kiadott anyaga, az ünnepélyes keretek között eljátszott előadásokra szóló meghívók ettől kezdve szám szerint jelentős arányt képviselnek a jezsuiták kassai könyvkiadásában. Természetesen soha nem jelent meg annyi nyomtatott tudósítás ezekről a vizsgákról, vitatkozásokról, amennyi valójában lezajlott (a kollégium részletes feljegyzései havi vitatkozásokról és igen gyakori előadásokról tanúskodnak),⁸ de amennyi inkább már az 1660-as évek második felében megjelent, igen kevésnek tűnik: több megörökítésre is érdemes vizsgának kellett lezajlania a kollégium falai között annál az évi egynél vagy esetleg kettőnél, ami eddig napvilágra került. Valószínűleg még a kezdet nehézségei, a számukra még nem teljesen „konszolidált” viszonyok, a saját nyomda hiánya vezetett oda, hogy iskolai könyvkiadásukban a kassai jezsuiták jóval lehetőségeik alatt maradtak. (Gondoljunk például az 1710-es, 1720-as évek újrakezdésére, a nagyobb mennyiségű iskolai könyvkiadásra.)

A másik terület, ahol a jezsuiták igen aktívak, a protestáns ellenfelekkel lefolytatott hitviták voltak. Számtalan sok hitvitának (amelyeket a historia domusok említenek meg) még a szereplőit sem ismerjük, nemhogy nyomtatásban megjelentek volna.⁹ A hitvitákra természetes okot szolgáltatott az a körülmény, hogy egyazon városnak falain belül éltek a jezsuiták és a protestáns egyház papjai, tanítói, így akarva, nem akarva érintkeztek egymással, de minden bizonnyal nagy lendületet adott a vitáknak egy olyan heves vérmérsékletű és nagy ambíciójú egyéniség is, mint amilyen az akkor Kassán, ill. a Felső Magyarország több közeli városában tartózkodó Sámbar Mátyás volt. A lezajlott hitviták közül nyomtatásban csak az ún. „kassai hitvita” (1663–1664), ill. a kassai–sárospataki–nagybányai résztvevőkkel nyolc évig (1661-től 1669-ig) húzódó ún. „felsőmagyarországi hitvita” termékei maradtak meg: protestáns részről hat, jezsuita részről kilenc vitairattal.¹⁰ Ezek a túlzott szenvedélyességükről, durvaságukról, személyes-

7. Szabó Károly: *Régi Magyar Könyvtár* I–II. Bp. 1879–1885. RMK II. 966.

8. *Diarium collegii Cassoviensis* tom. I. 1672–1692. Budapesti Egyetemi Könyvtár kézírata Ab 86. jelzeten. 1673. április 26, július 3. stb. bejegyzések.

9. Horváth i. m. 33. p.

10. Legrészletesebb ismertetését l. Horváth i. m. 50–98. p., Samu János: *Hitviták a XVII. század második felében*. Bp. 1901., Zoványi Jenő: *Sámbar Mátyás és Kis Imre hitviták s az ezekkel egyidejű hitvitázó művek*. = *Theológiai Szemle* 1925. 264–271. p.

kedésükről híres és hírhedt viták érthetővé válnak számunkra, ha megdondoljuk, hogy mindkét oldalon nagy volt a tét: a jezsuiták, alighogy megvetették a lábukat az adott területen, minden eszközzel egy erős protestáns vármegyei nemességgel rendelkező vidék rekatolizálását akarták megvalósítani, a protestánsok pedig elkeseredetten védekeztek. A katolikus főpapság már 1647-ben nyíltan kijelentette, hogy nem fog a protestáns vallásszabadságot biztosító törvénynek engedelmeskedni.¹¹ Jó példa az erőszakoskodásra, törvénytelen ségre Báthori Zsófia esete, amely az északkeleti országrészben igen nagy indulatokat kavart fel. II. Rákóczi György özvegye ugyanis áttérése (1661) után megvonta a sárospataki kálvinista egyháztól és a kollégiumtól a Lórántffy Zsuzsanna által végrendeleti úton is megszabott, törvényesen járó jövedelmeket. Tettében a protestánsok a templomok, iskolák, ill. azok jövedelmeinek erőszakos lefoglalását látták, amelynek büntetése az 1647. évi 14. tc. szerint minden alkalommal 600 Ft volt, s a vármegye rótt ki az elkövetőre. Zemplén vármegye már 1664-ben, majd sorra a többi északkeleti vármegye is elmarasztalta Báthori Zsófiát, de az ítéletet végrehajtani nem lehetett: Lipót császár oltalomlevellel védte a fejedelemasszonyt, a felső-magyarországi főkapitánynak pedig egyenesen feladata volt fegyveres erővel megakadályozni a vármegyék végrehajtási kísérletét.¹² De sorolhatnánk még a kisebb jelentőségű hasonló eseteket: Wesselényi Ferenc nádor 1663-ban megparancsolta a körmöcbányai városi tanácsnak, hogy Christian Seelmann lutheránus papot a katolikus vallás elleni izgató beszédei miatt űzze el állásából.¹³ Johann Bayer besztercebányai papot szintén a jezsuiták elleni kifakadása miatt bocsátották el.¹⁴ A besztercebányai kamaránál elhelyezett Thurzó-alapítványt, amellyel a lőcsei városi tanács iskolai célokra rendelkezett, az ottani jezsuiták foglalták le stb.¹⁵

A kassai jezsuiták hitvitáik során három városban, a környező protestantizmus három jelentős centrumában találtak igazán kemény ellenfelekre: saját városukban, Kassán, a már említett Sárospatakon, s azonkívül az evangélikus egyház és iskolaügy legjobbjait felvonultató Eperjesen. Kassán legnevesebb protestáns ellenfelük a műveinek nagy számával, a hitvitákra történt gyors reagálásával nagy tekintélyt szerzett kálvinista prédikátor, Czeglédi István: Sámbar állítása szerint (*Orvosló ispítály* 1664) senki nála „dühödtebbül nem morgolódott” a „Loyola Szent Ignatius fiai” ellen.¹⁶ Az 1660-as évek második felében a sárospataki professzor Pósa-házi Jánosra illik inkább ez a megállapítás, mint Czeglédire: Pósa-házi és Sámbar, ill.

11. Toldy István: *A jezsuiták Magyarországon és egyebütt.* Bp. 1873. 363. p.

12. Pauler Gyula: *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése 1664–1671.* 1–2. kötet. Bp. 1876. 1. köt. 64–67., 124. p.

13. Hlatky József: *A körmöcbányai első vagyis városi protestáns gimnázium története a XVI. és XVII. században.* = Hlatky József–Schröder Károly: *A körmöcbányai középiskola története a XVI. századtól a jelen korig.* Bp. 1895. 40. p.

14. Rosenauer Károly: *A besztercebányai Agostai hitvallású ev. gymnasium története.* Besztercebánya 1876. 61. p.

15. Hain Gáspár *Lőcsei Krónikája.* A Szepesmegyei Történelmi Társulat megbízásából kiadták: Bal Jeromos, Förster Jenő és Kaufmann Aurél. Lőcse 1910–1913. 287., 297., 312., 346. p.

16. Horváth i. m. 68. p.

az ugyancsak sárospataki jezsuita, Kis Imre válogatott durvaságokkal tisztelték meg egymást. Az eperjesi főiskola mint intézmény is a jezsuita kollégium versenytársa volt: felállítását 1665-ben határozta el egyházi kezdeményezésre a lutheránus vallású vármegyei nemesség és a polgárság; saját erőből, nem sokkal kevesebb anyagi erőforrásból, mint a kassai akadémia esetében, véghez is vitték az iskolaépítést Lipót császár kifejezett tiltó rendelete s az egri püspök tilalma ellenére. Az új főiskola 1667-ben nyitotta meg kapuit, s külföldről hívott neves tanárai csakhamar igen élénk irodalmi munkásságot fejtettek ki.¹⁷ Nemcsak polemikus tárgyú teológiai disputációk kinyomtatásával váltották ki a jezsuiták ingerültségét, hanem egyáltalán jelentős irodalmi tevékenységükkel: négy év alatt 40 művet jelentettek meg a környező protestáns nyomdáknál, Bártfán, Lőcsén és Kassán, míg az 1660-as években a kassai jezsuiták könyvtermése mindent összevéve is csak 18 nyomtatvány volt.

Ha megvizsgáljuk, hogy Kassán (ahol a jezsuiták ebben az időben könyveik kinyomtatását megrendelték) a már korábban említett nyomdászok hány katolikus művet bocsátottak ki a sajtó alól, a következő számokat kapjuk:

Markus Severini	1657—1663	3 mű	62 ív terjedelemben,
Severini özvegye	1664	4 mű	11 ív terjedelemben,
Johann David Türsch	1665—1668	11 mű	90 ív terjedelemben,
Türsch özvegye	1668—1669	3 mű	6 ív terjedelemben,
Eric Ericson	1669—1674	15 mű	155 ív terjedelemben,

Markus Severini, akinek az irányítása alatt kezdett fellendülni a kassai műhely, hat év alatt csak három katolikus művet nyomtatott, valamennyit nyílt impresszummal: Baróti Miklós ferences szerzetesnek a szent búcsúról írott könyvét, Gabriel Ivul jezsuita filozófia-tankönyvét, ill. Tarnóczy István kassai jezsuita professzornak Homonnai Drugeth György halálára írott prédikációját.¹⁸ 1664-ben aztán nagy gyorsasággal jelentek meg egymás után a Czeglédi Istvánnak válaszoló jezsuita vitairatok Sámbar Mátvás, Kis Imre, Csernátfalvi István tollából.¹⁹ Talán véletlen volt, hogy éppen a férjét és három gyermekét pestisjárványban elvesztő, nagy adósságoktól szorongatott, teljes létbizonytalanságban élő Susanna Severini nyomtatatta ki ezeket a vitairatokat (természetesen impresszum nélkül!), nem tudjuk. Mindenesetre elmondhatjuk, hogy ettől kezdve megindult egy folyamat:

17. Hörk József: *Az eperjesi ev. ker. collegium története*. Kassa 1896. Az eperjesi iskola történetének harmadik időszaka... 5—19. p.

18. Szabó I. 940., II. 966., II. 985.

19. Szabó I. 1002., I. 1013., I. 1579., I. 1580., I. 1581., I. 1018., I. 1019. Itt jegyezzük meg, hogy Czeglédi egyik vitairatának (*Idős Noé becsületét oltalmazó Japhetke*) címlapján Brassó címere látható, Csernátfalvi István művének (*Jesuita Professorának becsületi mellett kikelő hálaadó tanítvány*) címlapján pedig Lőcse címere, nyilvánvalóan a nyomdász részéről a megtévesztés szándékával. A címerek alapján a vitairatok szövegét közlétező Gyárfás Tihamér elképzelhetőnek tartotta, hogy brassói, ill. lőcsei nyomtatványról van szó! L. *Bathhymeum* 2. kötet. Brassó 1913. 88, 93. p.

az özvegy új férje, a jénai származású Johann David Türsch már jóval több katolikus nyomtatványt bocsátott ki sajtó alól, mint Severini. Őt vitairatot Sámhártól és Kistől²⁰ impresszum nélkül, disputációkat, előadásra szóló meghívókat a kassai akadémia részére többnyire teljes impresszummal: ez utóbbiak nyílt megjelentetése tehát — mind Severininél, mind Türschnél látjuk — a város számára elfogadható volt. Nyomdahely feltüntetésével látott napvilágot egy latin nyelvű katolikus imádságoskönyv is Türsch özvegyénél 1669-ben.²¹ Eric Ericson az a tipográfus, akinek tevékenysége átnyúlik az erőszakos ellenreformációt, a templomok, iskolák lefoglalását követő időbe. Ekkor már nem kérdés, hogy dolgozik-e egyáltalán a jezsuitáknak, vagy vállalja-e nyíltan ezeket a nyomdatermékeket: a saját érdekében dolgoznia kell, a tipográfia nevét pedig egy kivétellel minden esetben kiteszi ezeknél a katolikus nyomtatványoknál: vitairatoknál, disputációknál, rituálénál. Sőt Ericson az, aki az ellenreformáció e korszakának egyik alpművét, a protestantizmust élesen támadó, a törvénytelenégeket igazoló Bársony György-művet (*Veritas toti mundo declarata*)²² sajtóján kibocsátja. És Ericson az, aki a buzgó katolikus és jezsuita-pártoló főúrhoz, gróf Csáky Istvánhoz fordul ajánlással, a pártfogását kérve, mert nem látja eléggé biztosnak saját helyzetét.²³ Felmerülhet ennek alapján a kérdés, hogy Ericson nem volt-e katolikus vallású? Valószínűnek tartjuk, hogy nem. Egyrészt nyomtatványainak még mindig csak fele katolikus szellemű, s nyíltan megjelentet protestáns műveket is, másrészt 1669-ben, amikor nyomdavezetővé vált, a még protestáns városi tanács nem tűrt volna meg katolikus vallású tipográfust a városi nyomda élén.

A katolikus művek száma és aránya a kassai könyvnyomtatásban tehát Severinitől Ericsonig folyamatosan nőtt (az összteljesítményen belül 1/3-ról az összteljesítmény felére), ám egyoldalúsághoz vezetne, ha nem vizsgálnánk meg az időszak kassai könyvnyomtatását protestáns szemzőgből is. A protestánsok mindig, minden esetben igénybe vehették a városi nyomdát, vagy már számukra sem volt a helyzet a legkedvezőbb? Röviden összefoglalva: a protestáns egyház és oktatás több alpműve megjelent az 1660-as években, az 1670-es évek elején Kassán: zsolnároskönyv, prédikációs-kötet, katekizmusok, perikopáskönyv, jelentősebb tankönyvek, valamint Balassi — Rimai Istenes énekei. Ugyancsak akadály nélkül láttak napvilágot Kassán az eperjesi gimnázium, majd főiskola disputációi, még a katolikus tanokkal polemizálók is. Jónéhány nyomtatvány pedig, noha protestáns szerzőik voltak, nem volt kifejezetten vallási tartalmú (különböző alkalmi verseket sorolhatnánk elsősorban ebbe a kategóriába.) A protestáns, magyar nyelvű vitairatokkal azonban más volt a helyzet. Nyíltan csak 1659-ben jelent meg Czeglédi István két műve, *A megtért bűnösnek a lelki harcban való bajvívásáról írt könyvnek első része* és *Az országok romlásáról írott könyvnek*

20. *Magyar Könyvszemle* 1932—34. 10—11. p.; 1881. 330—332. p., Szabó I. 1056., I. 1057., Čaplovič 618.

21. *Magyar Könyvszemle* 1964. 16. p.

22. Szabó II. 1269.

23. Szabó II. 1337.

első része.²⁴ 1663-ban és 1664-ben, ill. később írt vitairatait mind impresszum nélkül nyomtatták ki Kassán.²⁵ S Czeglédi vitairataival még a nyomdászt (valószínűleg Türschről volt szó, aki már korábban is dolgozott Kassán) is magára haragította, szándékos sajtóhibát tulajdonítva neki. Czeglédi az *Idős Noé becsületét oltalmazó Japhetke...* című művében ugyanis a jezsuiták szemére hányta: (mintha ők tehettek volna róla) „...vallástok szerető Typographus legény munkálkodván könyvemen, úgy meg játszottata: kivéve a k betűt s az h-t tévé belé... (Barátsági Dorgálásban pagin. 139.) A Calvinisták közönséges vallása ez: hogy hét pro két Sacramentum vagyon.”²⁶ Talán ennek a vádaskodásnak lett következménye, hogy *A megtért bűnösnek...* második részét, amely állítólag megjelent 1666 előtt, a kassai nyomdában elikkasztották!²⁷ (Sokkal valószínűbbnek látszik azonban az, hogy a tipográfus el sem végezte a munkát, a szerzőnél levő példány pedig feltehetőleg az 1670-es elfogatásakor semmisült meg.) Szintén nagy problémát okozott a kálvinista prédikátor *Az Úr frigyszekrénye előtt Dagon ledőlése...* című műve, amely a katolikus misetannal szállt vitába. Czeglédi állítása szerint ennek kassai kinyomtatását Szegedi Ferenc egri püspök megtiltotta, ezért keresett a szerző magának Erdélyben pártfogót és nyomdát.²⁸ 1669 nyarán járt Apaffy Mihály erdélyi fejedelemnél, akinek a támogatásával a következő évben Kolozsvárott meg is jelent a vitairat. Ezután már csak az a kérdés, Szegedi Ferenc tilalmát illetően mennyire hihetünk Czeglédinek, aki többeket tudatosan félrevezetett, s valójában a Wesselényi-összeesküvést támogató protestáns felvidéki nemesség követe volt az erdélyi fejedelemhez?²⁹ Véleményünk szerint a kassai nyomtatási tilalom valószínűnek látszik: hihető, hogy az egri püspök valamilyen módon nyomást akart gyakorolni az egyházmegyéjében működő, s a katolikusoknak sok bosszúságot okozó Czeglédire. Annyi bizonyos, hogy a *Dagon ledőlését* és Czeglédi posthumus művét, a *Sion várát* valóban Kolozsvárott adták ki.³⁰

A kassai városi nyomda felekezeti jellegét tehát röviden így jellemezhetjük: a protestáns lakosú városban a jezsuiták tevékenysége olyan erő-

24. Szabó I. 942., I. 941. — A két mű közül az egyikre vonatkozhat Wesselényi Ferenc nádor 1660. január 30-án kelt levele, amelyben egy „nagyon ocsmány” és politikai szempontból veszélyes, Kassán megjelent műről ír, és Kassa városát ezzel kapcsolatban felelősségre kívánja vonni, hogy sem a prédikátort, sem a nyomdászt nem büntette meg a könyv miatt. L. Sashegyi Oszkár: *Az állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon (1673–1705)*. Magyar Könyvszemle 1968. 3. p.
25. Szabó I. 1002., I. 1013., I. 1579., I. 1052., I. 1082.
26. Erről Csernáthfalvi István ír a *Jesuita Professzorának becsületi mellett kikelő háláadó tanítvány...* című művében, amelynek szövegét Gyárfás Tihamér közölte: i. m. 107–108. p.
27. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1891–1914. 3. kötet 483. p., Kovács Zsigmond: *Kassai írók a mohácsi vésztől máig*. Kassa 1907. 25. p.
28. Takács Béla: *A sárospataki nyomda története*. Bp. 1978. 50. p.
29. Pauler i. m. 1. köt. 273. p. Itt jegyezzük meg, hogy Szabó Lajos: *Kassai kálvinista krónika 1644–1944*. Kassa 1944. c. művében tagadja (mint általában protestáns történétírók), hogy Czeglédi az összeesküvők követe lett volna, s utazását 1668 őszére teszi, a magunk részéről azonban Pauler véleményét fogadjuk el. Szabó i. m. 54. p.
30. Szabó I. 1100., I. 1187. (Ez utóbbit Sárospatakon kezdte el nyomtatni Rozsnyai János, és a kollégium elűzése után Kolozsvárott, a kolozsvári műhely készletével fejezte be.)

teljes volt, hogy egy évtized múltán a kassai könyvnyomtatásban a protestáns és katolikus könyvkiadás egyazon súllyal szerepelt. A két felekezet közötti hitviták könyvnyomtatásában pedig erre az időre a jezsuiták helyzeti előnyre tesznek szert: 1670-ben Czeglédi művét már máshol adja ki, és már csak a kassai gimnázium rektora, Johann Fabricius vitatkozik egyedül a jezsuita Debrődi Jánossal és Sámbar Mátyással,³¹ az eperjesi professzorok is jobbnak látják elhallgatni. A következő évtől pedig csak a jezsuiták maradnak a küzdőtéren; míg ők támadó, az ellenreformációt szolgáló műveket adnak ki, a protestáns fél a kialakult helyzetben (amelyre később még utalni fogunk) már képtelen a védekezésre, s tevékenysége csak arra szorítkozik, hogy régi, bevált tankönyveket, szoltárokat stb. jelentessen meg.

Az 1670-es esztendővel elérkeztünk a jezsuita nyomda alapításának kérdéséhez. Bizonyos, hogy a jezsuiták tudatában voltak a tipográfia szükségességének, s tevékenységük során egyre inkább érezték a saját nyomda hiányát. Kis Imre a *Pósa házinak egybensült veres kolop titulus felelet*... című művében azt írja a sárospataki „Calvinista Uraim”-éről, „mivel hogy a Fejedelmek bötüi nálok vannak, hamaráb nyomtattathatnak könyvet, hogy sem én...”³² Nem lehet véletlen, hogy nem sokkal azután, hogy a jezsuiták megjelentek Patakon (1662), a református kollégium nyomdáját Bocskay István zempléni főispán birtokára menekíti, s ott is tartja két évig (1663–1664)!³³ Valószínű, hogy az északi országrész jezsuitái Báthori Zsófia kegye folytán a sárospataki nyomdát kívánták maguknak megszerezni. Kis Imre még 1666-ban is szenvedélyesen és fenyegetően nyilatkozik a pataki tipográfiáról fent említett művében, tehát az ügyet még korántsem tekintették lezártnak. Így ír: „Láddé hogy csak tők a tromfod. Volna csak kezemben, mint tiédben a Fejedelmek Typusa (de el-válik, miként emészted azt meg), meg látnád, ha a veres tromfal akkorra reá nem érkezném, mikorra te a tökkel.” Egy másik, részben már idézett helyen: „A Fejedelmek ő nagyságok Typusát, nyomtató bötüit a Pataki Scholában vittek Calvinista Uraim a Várból magoknak tulaydonítván. Ez így lévén, azt tettem fel abban az én fenyegetőzésemben (hogymár fenyegetőzés), hogy mivel hogy a Fejedelmek bötüi nálok vannak, hamaráb nyomtattathatnak könyvet, hogy sem én, de el válik még, miként marad nálok, mivel hogy nem övék az a Typus.”³⁴ Öt évre rá bekövetkeztek a jól ismert események: Báthori Zsófia a református kollégiumot elűzte Sárospatakról, ingatlan javaikat az ottani jezsuita rezidenciának adta, de a tipográfia nem lett a jezsuitáké: Debrecenbe vitték, s ott pusztult el három évtized múlva, a Rákóczi-szabadságharc alatt.

A kassai jezsuiták nem tudni, hogy békés vagy erőszakos úton jutottak nyomdához: nyomdájuk egyszer csak van, anélkül, hogy vételről vagy foglalásról bármilyen irat fennmaradt volna (a Diariumot a kassai kollégium tevékenységéről csak 1672 novemberében kezdték el vezetni: az első, tipográfiára vonatkozó bejegyzés 1673. márciusából datálódik, és már

31. Szabó II. 1235.

32. Szabó I. 1057. C10b levél.

33. Takács i. m. 51. p.

34. Szabó I. 1057. C8a–C8b lev., C10b.

nem a nyomdabeszerzésről közöl adatot, mint azt később látni fogjuk). A jezsuiták tipográfiájának alapításában a véletlennek is szerepe volt; s a harcok zűrzavarában sok minden megtörténhetett, amelyet rekonstruálni valószínűleg már soha nem lehet. A véletlen tényező: 1670-ben egy ismeretlen nevű vándorló nyomdász jelent meg Kassán. Nagyon szerény, éppen csak működőképes felszerelése volt: mindössze négy antikva típusa, s díszítésre háromféle cifrája. A jezsuiták rögtön éltek a lehetőséggel, s megrendelték nála Debrődi János: *Refutatio Logodaedalorum, Joannis Fabritii, Samuelis Pomarii et Isaaci Zabanii...*, Sámbar Mátyás: *Theses controversiarum fidei compendiales, ... tribus Lutherano-Calvinicis Gymnasiis, Cassoviensi, Eperjesiensi, Patakiensi, ad discutiendum propositae...* és Andreas Mendo: *Crisis, sive Judicium de Societate Jesu pietate, doctrina et fructu multiplici...* című műveinek nyomtatását.³⁵ Az első két nyomtatvány el is készült (impresszum nélkül, de mindenképpen Kassán, mert kétségtelenül ugyanazokkal a betűkkel nyomtatták, mint a későbbi, a jezsuita tipográfia által megjelentetett műveket), a harmadik befejezetlenül maradt, míg végül a városi nyomdász Ericson 1671-ben a városi nyomda felszerelésével be nem végezte a megkezdett munkát.³⁶ Az ismeretlen mester vagy meghalt, vagy eltávozott Kassáról, s a jezsuiták csak 1673-ban lettek tulajdonosai a hátrahagyott nyomdának, vagy esetleg korábban, de nyomdászt mindenesetre csak 1673-ban kaptak Lőcsei Pál személyében; 1674-ben pedig még két új név tűnik fel a jezsuita nyomtatványokon: Frantisek Lubovienski és Georg Pilgram. Ha a három tipográfus közül valamelyik már 1670-ben Kassán lett volna, elképzelhetetlen lenne az officina működésében a kétéves szünet. Nem a nyomtatványok veszték el, hanem valóban szünetelt a műhely tevékenysége, hiszen ebben az időben Ericson meglehetősen sokat nyomtatott a jezsuiták számára.

Az sem kizárt, hogy az ismeretlen nyomdász a felső-sziléziai származású Johann Sagittariussal azonos. Kemény Lajos Kassa város jegyzőkönyvéből ismerte a nevét: „Joannes Sagittarius typographus? Magyarországi vagy talán külföldi könyvnyomtató rejlik e név alatt, aki az 1670. év júl. 9-én constituálja plenipotentiáriusának Vida András uramat Kassán?”³⁷ Sagittarius tehát 1670-ben Kassán volt, valamilyen jószágát Vida András városi aljegyzőre bízta, s azt is tudjuk Sagittariusról, hogy Lőcsére távozott, a Brewer-nyomda alkalmazásába állt, s 1672. február 26-án kapta meg a lőcsei polgárjogot (tehát legkésőbb 1671 elején Lőcsén kellett már tartózkodnia).³⁸ Kassáról való távozásra Sagittariusnak vagy más idegen nyomdásznak épp elég okot adhattak a városban ekkortájt lezajlott viharos események. A Wesselényi-összeesküvésben részt vevő vármegyék egyik gyűlésüket Kassán tartották 1670 januárjában, s fenyegetésekkel a várost is

35. Szabó II. 1232., II. 1233., II. 1273.

36. Az 1–64. lap az ismeretlen nyomdász felszerelésével készült, a szöveg előtti liminária és a 65–200. lap Ericson sajtóján.

37. *Magyar Könyvszemle* 1901. 336. p.

38. Vida Andrásról: Révész Kálmán: *Regeszták a kassai ev. ref. egyház levéltárából (1639–1749)*. Bp. 1906. 11. p. — Sagittariusról: Okresný Archiv Levoča XXI. 49. Polgárkönyv 117. p. „Die 26. Februarij Johannes Sagittarius ein Buchdrucker Gesell auss Ober Schlesien hat erleget 7,20.”

csatlakozásra akarták rábírní. A további események jól ismertek: a felkelés a teljes szervezetlenség miatt — mielőtt még kibontakozott volna — összeomlott; Spork tábornok alig két hónap alatt (1670 május végétől július végéig) ellenállás nélkül megszállta a Felvidéket. Kassára július 29-én vonult be a császári katonaság: 2800 főt szállásoltak el a városban, s a felső-magyarországi főkapitány Csáky István helyett császári katona, Paris Spankau lett.³⁹ A protestáns lakosság a császári megszállástól szabad vallásgyakorlását féltette, s joggal. Czeglédi Istvánt 1670 szeptemberében egy császári tiszt elhurcolta azzal az ürüggyel, hogy egy bebörtönzött főúr vizsgasztalására viszi. A kálvinista pap tíz napig prédikált a foglyoknak, ezután az idős embert kegyetlenül összeverték, s egy gabonacsűrbe zárták, s csak két hét után engedték ki jelentős váltságdíj lefizetése mellett. A következő év tavaszán Czeglédit is megidézték a pozsonyi rendkívüli törvényszék elé; útnak indult, de már nem ért oda; Nagyszombat határában meghalt.⁴⁰ Lipót császár 1671. október 15-én rendelte el a kassai dóm visszaadását a katolikusoknak: a királyi parancsot Spankau főkapitány és Szegedi Ferenc egri püspök közös erővel hajtja végre november 24-én: amikor a tiltakozó protestánsoktól nem kapják meg a kulcsokat, ácsokkal töretik be a templom ajtaját.⁴¹ Nem volt nagy ellenállás: „nem is volt más resistentia az egy protestation kívül...” — tudósított az egri püspök Rottalhoz írott levelében.⁴² A protestáns iskolákat is lefoglalják, bezárják. Kassa — kulcsfontosságú hely lévén — korábban szenvedte meg az ellenreformáció erőszakosságait, mint más város: 1671-ben még csak a besztércébányai templomot foglalták el a protestánsoktól, s az eperjesi kollégiumot vették el katonai magtár céljára,⁴³ a kisebb, kevésbé jelentős városok ellenreformációja az 1672–1674. évek folyamán következett be, s ennek a folyamatnak volt a végpontja a protestáns papok és tanítók száműzése Magyarországról. Se megrázkódtatást okozó események mellett még állandó nyugtalanságot keltettek a környéken az ekkortájt szerveződő „elégedetlenek”, kurucok harcai: 1672-ben a város közelében szenvedtek vereséget a császári katonaságtól, 1677-ben viszont a kurucok gyújtották fel Kassa külvárosait.⁴⁴ A közlekedés ezen a vidéken meglehetősen bizonytalan, kockázatos volt, jó példa erre Balogh Bálint páter esete, aki több hónap után szabadult meg a kuruc katonák fogságából. A kassai jezsuiták élénk figyelemmel kísérik a „rebellisek” harcait, rendszeresen feljegyzik a hallott híreket, eseményeket.⁴⁵

Ilyen körülmények között kezd a már korábban említett kis nyomda újra működni, most már a jezsuiták tulajdonában. (E nyomda készletének, valamint az ettől különböző városi nyomdakészlet gyarapodásának leírását l.

39. Kerekes György: *Polgári társadalmunk a XVII. században. Schirmer János 1625–1674, kassai kereskedő üzleti könyve alapján*. Kassa 1940. 128–131. p.

40. Samu János i. m. 10–11. p.

41. Plath, Johann: *Kaschauer Chronik*. Kassa 1860. 150. p.

42. Angyal Dávid: *Késmárki Thököly Imre 1657–1705. I. rész*. Bp. 1888. 45–46. p.

43. Rosenauer i. m. 61. p., Hörk i. m. 46. p.

44. Johann Matthias Korabinsky: *Geographisch-historisch und Produkten-Lexikon von Ungarn*. Pressburg 1786. 290. p.

45. Diarium... 1673. február 9.

a függelékben.) Valószínűleg azután, hogy 1673. március 8-án a tipográfiát a kollégiumból a Kisdy-szeminarium épületébe vitték át.⁴⁶ Ebből az évből mindössze egy kisterjedelmű nyomtatványát ismerjük: Tyukodi György szatmári jezsuita még 1672-ben elmondott prédikációját Károlyi Lászlóné Sennyei Erzsébet haláláról.⁴⁷ De már feltehetően el kezdték nyomtatni a nagyterjedelmű, több mint hetven íves katolikus énekeskönyvet, amit csak 1674-ben fejeztek be. A „*Cantus Catholici Latino-Hungarici...*” valóban nagyon jelentős alkotás, az 1651-ben megjelent első kiadásnál jóval több, új éneket is tartalmaz.⁴⁸ Kiadását Szegedi Ferenc szorgalmazta, s anyagilag is támogatta. A jezsuita tipográfia két másik, 1674. évből származó terméke még az „*Evangéliumok és Epistolák*” Mokcsai András leleszi préposthoz, a „*Libellus alphabeticus... Abces könyvecske...*” a szepesi kamarához intézett ajánlással jelent meg.⁴⁹ S ennyi az összes, a jezsuita tipográfiától ismert nyomtatvány: 1674 után nem találkozzunk a „Cassoviae, Typis Academicis Soc. Jesu” vagy a Typis Collegii Soc. Jesu” megjelöléssel. Pedig a kezdet sokatígérő volt: a katolikus egyház és iskolai oktatás valóban nagyon fontos műveit adta ki a jezsuita nyomda. Ha szám szerint keveset is (mindössze négyet), e művek összterjedelme 91,5 ív volt, s a terjedelmet figyelembe véve ez a rövidéletű műhely majdnem az egyharmadát teljesítette annak a mennyiségnek, amennyit a kassai városi nyomda 1657-től 1674-ig, Severini-től Ericsonig a katolikus intézményeknek, elsősorban a jezsuita kollégiumnak nyomtatott.

A kassai jezsuita nyomdát tűz pusztította el, s tette működésképtelenné. Már 1674. március 24-én tűz ütött ki a tipográfia előtt,⁵⁰ de ez még nem okozhatott nagyobb kárt. Valószínűleg a másik, az 1674. augusztusi tűzvész tette tönkre a műhelyt. A korabeli feljegyzések szerint „1674. augusztus 22-én reggel kilenc óra tájban tűz pattant ki Schifter Bertalan polgár házából a Mészáros utcában s néhány óra alatt a városnak mintegy felét elhamvasztotta. A lángok martaléka lett 155 polgári ház, s a domonkos templomban felhalmozott nagy mennyiségű gabonakészlet. A délután folyamán felrobbant a Forgách-kapu közelében levő puskaportorony, óriási kárt okozva a szomszédos házakban, katonákban és polgáremberekben egyaránt.”⁵¹ Öt hónappal a nagy tűzvész után, 1675. január 25-én a kollégium rektora, Vid László vizsgálatot tartott a leégett nyomdában, megtekintve a még megmaradt könyveket.⁵² A historia domus egy bejegyzéséből arra következtethetünk, hogy Sziléziában járva megpróbálták az elveszett betűanya-

46. Uo. 1673. március 8. „*Typographia oblata ad Seminarium a Collegio.*”

47. Szabó I. 1145.

48. Szabó I. 1159. L. még: Bogisich Mihály: *Szegedi Ferencz Lénárt egri püspök énekek könyve 1674. év.* Bp. 1886.

49. Szabó I. 1160., II. 1335. A *Libellus alphabeticus* a gyermek II. Rákóczi Ferenc tan-könyve is volt, mint arról a műnek a budapesti Központi Kegyesrendi Könyvtárban fennmaradt példányának bejegyzése tanúskodik.

50. Diarium ... 1674. március 24. „... hora 8a, ignis tedicte ante typographiam.”

51. Wick Béla: *Kassa története és műemlékei.* Kassa 1941. 131–132. p., Plath i. m. 153. p.

52. Diarium ... 1675. január 25. „*Revisi libri in Typographia nostra incentor. reposit. a R. P. Rectore ad Tit. Inventarium.*”

got pótolni,⁵³ de sikertelenül: a tipográfiát nem tudták újra felállítani. A jezsuita nyomda így olyan rövid ideig működött, hogy két generáció alatt még az emléke is elenyészett a rendtagok között: Sigismundus Ruman kassai jezsuita professzor „*Imago Hungariae*” című művében (1721) már csak a 18. századi kassai nyomdaalapítást említi! Jóval később azonban a rendház feloszlásával kapcsolatos iratok már a 17. századi jezsuita nyomdáról is megemlékeznek: „Tipográfiát is állított fel a kollégium nem sokkal az egyetem alapítása után. Fennmaradtak 1670 körül kiadott könyvei; de később, a Thököly- és Rákóczi-felkelés alatt a nyomda megsemmisült.” Ez a kijelentés csak nagy általánosságban igaz, hiszen láttuk, hogy a jezsuita nyomda már 1675-ben megszűnt működni, és 1682-ben, amikor Thököly parancsára a jezsuitáknak el kellett hagyniuk a várost, javaik összeírásában semmiféle nyomda nem szerepelt!⁵⁴

A jezsuiták saját nyomdájuk megszűnése után ismét a városi műhelyt kezdik foglalkoztatni. Az 1670-es évek második felében szinte csak az ő kiadványaik jelennek meg Kassán. Az egyetlen, protestánsok által használt művet, Comenius „*Janua linguae latinae*” című tankönyvét⁵⁵ Johann Seiberlich kassai könyvkereskedő adja ki, aki Ericson halála után rövid időre megszerezte a tipográfia feletti rendelkezési jogot. 1677-ben azonban új mesterember, Stephan Bosytz lett a nyomdavezető, aki egyetlenegy alkalmi nyomtatványt kivéve kizárólag a jezsuitáknak dolgozik: disputációkat és prédikációkat nyomtat. Ekkor már vitairatok nem jelennek meg, nincs kívül vitázni, hiszen a protestáns papok és tanítók száműzetésben élnek. A jezsuiták azért nem is érezhetik ekkor a saját nyomda hiányát, mert a városi műhellyel szinte korlátlanul rendelkezhetnek. Itt van annak a folyamatnak a vége, amelyet megkíséreltünk vázolni: az ellenreformáció teljes győzelmet aratott a kassai könyvnyomtatásban. Ugyanilyen fölényes hatalmi pozícióban lesznek a jezsuiták az 1710-es évektől, s ekkor kezdődik a kassai könyvkiadás—könyvnyomtatás felvirágzása. Mert ami közben történt (a jezsuiták száműzése a Thököly-felkelés idején, visszatérésük, második száműzésük a Rákóczi-szabadságharc alatt),⁵⁶ tulajdonképpen csak epizód volt ennek az alapvető folyamatnak a szempontjából. Csak annyi változott,

53. Uo. 1765. augusztus 1. „R. P. Rector cum P. Procurator fuerant in comitatu ubi perlectae literae ut mitit. ex Silesia rediire, suscipiant et praeparatoria faciant.”

54. Ruman műve: Petrik II. 211. E2b—E3a levél. (Petrik Géza: *Magyarország bibliográfiája 1712—1860*. 1—4. kötet. Bp. 1888—1892.) A rendház feloszlásával kapcsolatos iratok: Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) Kamarai Levéltár E 152 Acta Jesuitica. Collegium Cassoviense. Irregestrata 203.d. 15. t. — Az 1682-es irat: *Informatio de statu Collegij Cassoviensis Societatis Jesu, in quo fuit, dum inde cogeretur exulare Societas Anno 1682, die 19. Augusti*. MOL uo. Registrata. Fasc. 1. Nr. 71. Arra a tényre, hogy a hátrahagyott javak között a nyomda nem szerepelt, már Jozef Repčák is felhívta a figyelmet: Jozef Repčák—Mária Mihóková: *Dejiny knižnej kultúry v Kosiciach do roku 1945*. Kosice 1981. 56. p. Azonban Repčák, éppúgy, mint Gulyás (Gulyás Pál: *A könyv sorsa Magyarországon*. Bp. 1961. II. rész 124—125. p.) nem különítette el egymástól a kassai városi és a jezsuita nyomdát, így a városi nyomda vezetőit a jezsuiták faktorainak tüntették fel.

55. Szabó I. 1190.

56. Részletesen tárgyalja Farkas i. m. 56—59., 67—68. p., valamint Szabó Adorján: *A kassai jezsuiták viszonyai a Rákóczi-korban*. Kassa 1909.

hogy e viszontagságok közepette a kassai városi nyomda végleg megszűnt,⁵⁷ így az 1710-es évek elején a kassai jezsuita kollégium már nem erre, hanem a volt bártfai műhelyre támaszkodva indítja meg újra a kassai könyvnyomtatást: 18. századi nyomdájuk tevékenysége azonban már újabb tanulmány témája lesz.

FÜGGELÉK

A kassai városi nyomda felszerelésének gyarapodása 1653–1694 között

Betűtípusok

- 27 A 82 mm. H: 2,6 l: 2,8 n: 1,7 p: 3,0
Használata: 1662–1694. Szöveg minta: 1669 I. 1083. 265. p.
28 K 82 mm. H: 2,5 l: 2,7 n: 1,5 p: 3,0
Használata: 1668–1694. Szöveg minta. 1669 I. 1083. 317. p.

Iniiciálék

- z 23×23 mm Keret nélküli, figurális díszítésű iniiciálé.
Használata: 1668–1684.
aa 17×17 mm Keret nélküli, fraktur betűs iniiciálésorozat.
Használata: 1669–1684.
bb 42×43 mm Keretezett, növényi díszítésű (a lengyel sas is egy díszítő motívum) iniiciálé, fehér betűképpel.
Előfordulása: 1689.

Könyvdíszek

- XXIX 41×45 mm háromszög alakú hurkos dísz.
Használata: 1659.
XXX 26×35 mm záródísz, stilizált tulipán.
Használata: 1663.
XXXI 25×42 mm dísz, Brassó címere.
Használata: 1663.
XXXII 7×104 mm fejléc, stilizált növényi mintával.
Használata: 1669.
XXXIII 7×106 mm stilizált növényi mintájú, keretezett fejléc.
Használata: 1669.
XXXIV 7×105 mm stilizált növényi mintájú, négy külön darabból álló, keret nélküli fejléc.
Használata: 1669.

57. Stephan Bosyitz halála után 1691-ben Johann Klein lett a városi nyomda vezetője. Utolsó, példányból is ismert nyomtatványa 1694-ből származik; két, 1695-ös, ill. 1696-os mű (Turóczy Mihály: *Labores laurati*... és Georgius Ivanich: *Virgo Deipara*... kassai nyomtatása azért bizonytalan, mert csak bibliográfiai említésből ismerjük ezeket. L. Szabó II. 1794., II. 1827.

- XXXV 7×104 mm stilizált növényi mintájú, keret nélküli fejléc.
Használata: 1672.
- XXXVI 23×23 mm rózsza, Mária-szimbólummal.
Használata: 1667—1677.
- XXXVII 35×38 mm záródísz, arabeszk.
Használata: 1675—1681.
- XXXVIII 40×37 mm angyalfejes négyszög alakú záródísz, IHS-szimbólum.
Használata: 1671—1675.
- XXXIX 39×70 mm vastag hurkos, téglalap alakú záródísz.
Használata: 1693.
- XL kb. 24×24 mm dísz, Lőcse címere.
Használata: 1664. (A Gyárfás Tihamér által közölt gyulafehérvári példány kicsinyített címlapfotója alapján, l. 19. sz. jegyzet — 93. p.)

Illusztrációk

58. 125×76 mm rézmetszet, Johann Bayer „*Filum Labyrinthi*” című művének díszcímlapja. „I. Hieb. Math. fecit in Eperies” (Israel Hiebner).
Használata: 1663.
59. 139×190 mm rézmetszet, Eperjes látképe. „Hieb. fec.”
Előfordulása: 1662.
60. 39×27 mm fametszet, Golgota. Előfordulása: 1669.
61. 85×60 mm Szegedi Ferenc egri püspök címere.
Előfordulása: 1672.
62. 82×55 mm. Golgota. Előfordulása: 1672.
63. 114×87 mm rézmetszet, felirata: „S. Franciscus Borgias, Gandiae Dux Societatio Jesu III Generalis 1671.” A harmadik jezsuita rendfőnökről, Borja Szent Ferencről 1671-ben, a szentté avatás alkalmából készült metszet.
Előfordulása: 1671.

ABCDEFGHIJKLMNOPQRSTUVWXYZ á á á â b c d e é é é

Agoston Doktor tagadta a' Purgatoriumat. Sok Cálvinista Prædikátort ösmértem egy-szer-is más szor-is: de sertéslebb orcz ájút, s vak szemtelenséggel szemben állóbb kukorikos Hodzát, nem láttam, mint az Zilahi büdös olajjú Prædikátort, kinek hazugságát, a' ki nem láttya, nem vélem, hogy a' Cassai tornyot-is alatta lévőnek megláthatla, hanem ha vak volna.

27 A I 1083 265. p.

A A B C D D E E F G G H I J K L M M N N O P P Q R R S T U

ollyan tulaj-
dona Istennek a' bűn bocsátás, a' melyet soha tulajdonképpen embernek
nem adott; hanem csak annyiban, a' mennyiben mint sólyák, az Isten
beszédebül az Ur nevében erős bizonyosságot tesznek a' megh tért, és térendő
bűnösöknek meg szánt bánt, és el hagyott bűnöknek meg bocsáttatások
felől a' Christus Sz. érdeme által. Ellenben meg tartani mondatnak a'
bűnöket, midőn az Isten haragját bizonyítták erős bizonyosság céttel az
Ur beszédeből maradni a' meg térhetetlen Istenteleneken.

28 K I 1083 317. p.

z

bb

aa

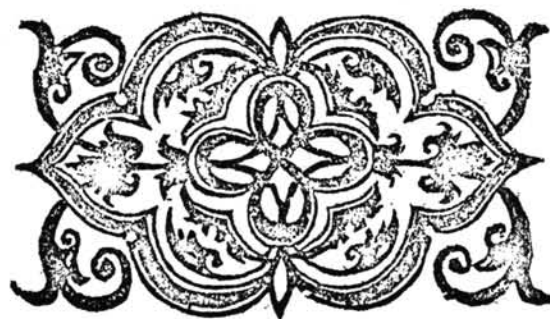
XXXVI

XXXVII

XXXVIII

XXXIX

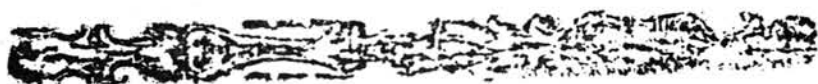
XXIX

XXX

XXXI

XXXII

XXXIII

XXXIV

XXXV

58. illusztráció

61. illusztráció

62. illusztráció

A kassai jezsuita nyomda felszerelése

Betűtípusok

- 1 A H: 12,0 mm. Használata: 1670—1674.
- 2 A 188 mm. H: 6,2 mm. l: 6,2 n: 4,0 g: 6,2
Használata: 1670—1674.
- 3 A 132 mm. H: 4,0 l: 4,0 n: 2,2 p: 4,0
Használata: 1670—1674.
- 4 A 88 mm. H: 2,2 l: 2,5 n: 1,5 p: 2,0
Használata: 1670—1674.

Cífrák

- A 1,0×1,0 mm csillag. Használata: 1670—1674.
- B 3,5×3,2 mm kör alakú virágminta. Használata: 1670—1674.
- C 4,9×3,5 mm levélminta. Használata: 1670—1674.

A városi nyomdánál felsorolt 61. illusztráció, Szegedi Ferenc címere előfordul jezsuita nyomtatványon is: 1674 I. 1159. A 62. illusztráció szintén: 1674 II. 1335.

Ezek az illusztrációk valószínűleg a jezsuita kollégium tulajdonában voltak, s először a városi nyomdának adták át 1672-ben, majd saját nyomdájukban is felhasználták.

A C D E G I N S
T V Z

1 A

A B C D E E F G H I J K L M N O
P R S T U V Y Z . , a d e g i k l m n
o r s f t u v y

2 A

[.]

A

xxxxxxxxxxxxxxxx

xxxxxxxxxxxxxxxx

xxxxxxxxxxxxxxxx

A B C D E F G H I J K L M N O P R S T U V Y Z
 A Æ C D E G H I K L M N O P R S T V Y Z a à á æ b c ã d e è é
 ê e f g h i í j k l m n o ò ó œ õ p q r s ſ ſi ſſ ſt t u ú û v x
 y z & . , : ; -) 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Magyar-Ország-bélieknek: kiknek nagyobb részét, mi-
 vel hogy à Romai Sz. Hit-től, az éneklés-béli zengésnek
 édesgetése vonta vala-el; mint egy mézes madzaggal
 rájuk körvén à lok féle révelygést;

3 A II 1335 **2a

A Æ B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V æ r s v a à á æ b c ã d e è é f fi
 ſ ſg h i j k l m n o ò ó p q r s ſ ſi ſſ ſt t u ú û v x y z & . , - ! 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Imè szornyú halál, köztünk igé hafz. 223
 Kaszás itt földön az Halál, ki. 225
 Ki még él sz, s' törtől nem fél sz. 220
 Mit hafznál éz Vikág, há csak el-múl. 237
 Oh emberi gyarló nemzetfég. 243

4 A II 1335 A lb

**ABSCHNITTE AUS DER GESCHICHTE DER DRUCKEREI ZU KASSA
(KASCHAU, HEUTE KOŠICE)**

1. DIE DRUCKEREI VON DANIEL SCHULTZ

**2. DER SIEG DER GEGENREFORMATION IN DER BUCHDRUCKEREI
ZU KASSA: DIE 1660-ER UND 1670-ER JAHRE**

K. GALLI—I. PAVERCSIK

Die Studie gibt zur Geschichte der Druckerei zu Kassa im 17. Jahrhundert neue Beiträge. Im ersten Teil wird die Tätigkeit von Daniel Schultz, der seit 1623 in Kassa arbeitete, behandelt, im weiteren die Ausstattung der Druckerei vorgestellt; die Ausstattung, die unter der Leitung der Nachkommen von Schultz bis Ende des 17. Jahrhunderts benutzt wurde.

Im zweiten Teil wird die Druckerei und die Buchverlegung von Kassa aus konfessioneller Sicht untersucht, in erster Reihe durch die Buchverlegertätigkeit des Jesuitenordens, der in Kassa eine bedeutende Rolle spielte, Gymnasium, Akademie und Priesterseminar besass. Die Studie geht auf die Veränderungen der protestantischen Verlegung, auf die Verschlechterung ihrer Umstände aus und stellt kurz die selbstständige Jesuientypographie zwischen 1673—1674 vor.

18. századi magyar nyelvű ponyvakiadványok gyűjtőkötete Münchenben

(*Martin Endter kiadványai Magyarország részére*)

BORSA GEDEON

Németországnak hazánkhoz legközelebb fekvő területe, amelyet a Duna mellett húzódó főközlekedési útvonal szorosan fűz össze hazánkkal, Bajorország. E két területet a történelem során számtalan szál kötötte össze. Így reálisan jogosnak tűnik az érdeklődés, amellyel a régi magyarországi nyomtatványok felkutatását végző München felé tekint, ahová a régi bajorországi könyvtárak értékeinek többségét gyűjtötték össze. Napóleon ugyanis a 19. század első éveiben teljesen átformálta Németország térképét, és ezzel párhuzamosan nagyarányú szekularizálást is végrehajtott. Ennek során kerültek a bajor királyok müncheni könyvtárába a kódexek és ősnyomtatványok tízezrei. A 16. századi nyomtatványok számát már csupán hatjegyű számmal lehet kifejezni. Ez utóbbiak között található — többek között — Heltai Gáspár krónikájának¹ szép, korabeli kötésben fennmaradt példánya is.

Sajnos ezt a müncheni szellemi kincses tárat a második világháború során rendkívül súlyos veszteségek érték. A náci vezetőség sokáig presztízs-kérdésének tekintette, hogy München — a náci mozgalom fővárosa — fölé ellenséges repülőket nem juthatnak. Ennek megfelelően eleve gyanúsnak tekintettek mindenkit, aki ebben nem bízott vakon. Egyedül így magyarázható, hogy a Bayerische Staatsbibliothek állománya túlnyomó részének időben történő kiürítését elmulasztották. A 16. századi könyveknek azután mintegy harmada a légítámadások tüzeiben hamvadt el. A szakok szerint felállított könyvanyag közül bennünket legsúlyosabban a számtalan 16–17. századi magyar vonatkozású nyomtatványt tartalmazó „Turcica”, valamint a világviszonylatban is egészen kimagasló értéket képviselő „Biblia”-szak elpusztulása érint.

Ez utóbbiban volt található a magyar irodalomtörténet szempontjából nagyjelentőségű ún. Hoffgreff-énekeskönyv egyetlen ép példánya is, amely azután ekkor és ott égett el. Sovány, inkább csak a bibliográfusoknak szóló vigasz, hogy legalább a gondos címléírás adatai alapján végre ismerjük a különben csak címlap nélküli és erősen hiányos példányokban fennmaradt

igen
szép nyájás
HISTORIA
Az
FORTUNA-
TUSROL,

Mikepen az ő Erszényé-
hez, és kívánt kedves Süvegetské-
jéhez jutván, és több tör-
téntfok dolgairól.

*Melly most Németből Magyarra
forditattat az szép Ujságokban gyö-
nyörködőknek kedvevért.*

BÉTSBEN,
ENDTER MARTONNAI.

Anno M DCC III. 11.

1. nyomtatvány

HISTORIA,
AVAGY
IGENZÉPPÉLDA
TEKÖZLO
FIUROL,

Melly mostan főkkal jobban ki-botsát-
tatott.

A Trojá Historiájának Notájára.

Nyomtatott 1725.

2. nyomtatvány

mű pontos címét és a nyomtatás évét: *Historiac* melyeket a Szent Bibliából ... enekbe szerzettenec... Colosvarba 1556 Hoffgreff.²

De nem csupán a 16–17., de az azt követő évszázadból immár több száz hazai, ill. külföldi magyar nyelvű kiadványt őriztek, ill. őriznek ebben a nagy müncheni könyvtárban. Ezek közül az alábbiakban csupán egyetlen, de természetesen kimagasló jelentőségű kötete ismertetésére kerül sor. A jelentéktelen küllemű, 18. századi egyszerű papírkötéssel ellátott, nyolcadrés alakú könyv ugyanis, amelynek jelzete „8° P. o. rel. 1260”, pontosan egy tucat, magyar nyelvű széphistóriát tartalmaz az 1703, ill. 1722–1727 évekből.³

Sajnos a kötet eredete ma már nem rekonstruálható. Az első szennylevél rektójára ceruzával beírt „B. L. 4531a” jelzet feltehetően még a mai őrzési helyére történt bekerülése előtti időből származik. Talán ugyanez a kéz írta be az első kötéstábla belsejébe: „Ein Band verschiedener polnischer Piesen”.⁴ Részben e kéz tulajdonosának korlátozott nyelvismeretére, részben a magyar nyelv rendkívül izolált voltára utal ez a beírás, amely lengyelnek minősítette a számára érthetetlen nyelven készült írásokat. (*Hungarice sunt non leguntur!*) Alatta áll a „*Historia*” szó, mint a könyvtáron belüli szak megjelölése. Ez feltehetően nem a tartalom, hanem az első cím elején olvasható „*Igen szép nyájás história*”-ra vezethető vissza. A „*história*” szó különben még további öt mű címében is fellelhető.

Feltehetően már a müncheni könyvtárban azután akadt magyarul tudó személy, aki a 19. század első felében határozott tollal áthúzta a „*polnischer*” szót és helyére a helyes „*ungarischer*”-t írta. Ugyancsak ekkor és itt készült, de másik kéztől származhat a kötet valamennyi tagjának német nyelvű címfordítása, amely betölti az első szennylevél mindkét lapját.

A kis kötetben összesen tehát éppen tizenkét, az alábbiakban röviden leírt nyomtatvány található:

1. *Igen szép nyájás história az Fortunatusrol*... Bétsben 1703 Endter Martonnál. A⁸—L⁸=167 [helyesen 176] lap.

2. *Historia, avagy igen zép példa a tekozlo fiurol*... H. n. 1725 ny. n. A⁸B⁸C⁴=[20] lev.

3. *Nyájás beszélgetes egy nyelves és elmés között amaz kérdésrül: az asszonyok émberek-é*. H. é. ny. n. A⁸B⁸C⁴=[20] lev.

4. *Historia egy Árgirus nevű király-firól és egy tündér szüzleányról*. H. é. ny. n. A⁸B⁸C⁴=[20] lev.

5. *Alom könyvetske*... H. n. 1722 Esler Marton. A⁸—C⁸=48 lap.

6. *Igen szep Tangredus historia*... H. n. 1722 Esler Marton. A⁸—C⁸=48 lap.

7. Berekszaszi Pal: *Keserves zokogo sirassal tellyes historia*... Lötsen 1723. ny. n. A⁸B³=22 lap.

8. Szentmartoni B., Johannes: *Historia az Maria Magdolnanak sok*

2. *Magyar Könyvszemle* 1976. 284–286.

3. Korábbi jelzete már Münchenben „P. o. rel. 32.” volt.

4. „*Piesen*” feltehetően a francia „*piece*”-ből származik, és a gyűjtőkötet „*darab*”-jaira vonatkozik.

NYÁJAS
 BESZÉLGETÉS
 Egy Nyelves és Elmes között amaz
 kérdésről.
 AZ ASZONYOK
 ÉMBEREKÉ.

3. nyomtatvány

HISTORIA
 Egy
 ÁRGIRUS
 NEVŰ
 KIRÁLY-FIRÓL,
 és egy
 TÜNDE R
 SZÜZLEÁNYRÓL.

4. nyomtatvány

büneiből való, jó remenség alatt, kegyes megtereseről... ez után adattatott az vadaszasknak eneke is. Lötzen 1723 Endter Marton. A⁸B⁴=24 lap.

9. *Igen szep chronica Apollonius nevü király-fi...* — (*A jó szerencsének irigylői ellen irattatott egynehány magyar versek...*) H. n. 1722 Esler Marton. A⁸B⁸C⁷=46 lap.

10. *Comico tragoedia constans cenis* [!] *quatuor*, azaz négy szakaszokból álló rész szerint vig, rész szerint szomorú historia... H. n. 1722 ny. n. A⁸—C⁸D⁴=28 lev.

11. *Két kronika, az első Stilfrid cseh országi királyról, a másik Brunczvik, Stilfrid fiarol, csehek királyról.* H. n. 1727 Endter Marton. A⁸—C⁸D⁷=61 lap.

12. *Nyul eneke...* H. n. 1726 Endter Marton.)⁷=7 lev.

A fentiekben említett címfordítások az első szennylevélen meglehetősen pontosan adják vissza az eredetit. Problémaként a bibliográfiai egység kérdése merül fel egy helyen. A címfordító ugyanis az *Apollonius*-hoz önálló címlappal hozzányomtatott *A jó szerencsének irigylői ellen...* c. verseket külön tételben közölte, így 12 helyett összesen 13 művet regisztrált. Azonban az említett kis írás bibliográfiailag nem önálló, hiszen az az *Apollonius* függelékeként készült, ill. jelent meg, amit az átmenő ívjelzés és lapszámozás egyértelműen bizonyít.

A kis gyűjtőkötet egyes tagjait egykor kézírással beszámozták. A címlapok jobb felső sarkában látható számok tanúsága szerint ez két ízben történt. A második tagtól kezdve később eggyel kisebb számra alakították, ill. írták át a sorszámozásokat. Úgy tűnik, hogy először a kolligátum tagjaiként, utóbb az első tag adligátumaként kapták a címlapok a számozást. Az *Apollonius* függelékét mindkét esetben külön vették, tehát — tévesen — önállóknak tekintették.

Csupán egyetlen lényeges hiba észlelhető a címlap adatainak fordításában: az első história megjelenési helyének a nyomtatvány „Bétsben”-t tünteti fel, amit a fordító „Ofen”-nek írt. Logikusan nehéz erre a hibára magyarázatot adni. Lehet egyszerű tollhiba, lehet a két szomszéd főváros magyar és német nevének (Bécs-Wien, ill. Buda-Ofen) asszociációs zavara az ezektől viszonylag egyaránt távoli bajor fővárosban élő fordítónál. Jó magyar nyelvismerete alapján ugyanis elképzelhetetlen, hogy nem ismerte volna az osztrák főváros magyar, ill. a magyar főváros német névalakját.

*

Fel kell figyelni arra a körülményre, hogy a müncheni kötet 12 tagja közül hétnél a címlapon olvasható a megjelentető neve: „Endter Marton”, ill. „Esler Marton”. Az első névalak mellett két ízben is áll helynév és évszám: „Bétsben 1703” (1.) és „Lötzen 1723” (8.). Két további esetben csak évszám található: „1727” (11.) és „1726” (12.). Az előzőhöz megtevesztésig hasonlító „Esler Marton” mindhárom előfordulása mellett csupán az „1722” évszám olvasható (5., 6. és 9.). Ki ez az Endter és Esler Márton?

A hazai bibliográfiai szakirodalom éppen az említett teljes lőcsei 1723. évi impreszumból indult ki. Petrik Géza ezt a kiadványt 1890-ben, ill. 1891-ben két helyen is regisztrálta: egyszer a cím *Historia az Maria Magdolna-*

ALOM KÖNYVETSKE.

MIKEPEN KELL az EJJELI

lításokat, jelenéseket és álmokat
erteni és magyarázni.

*A régi és mostani új Alom Könyvekből,
melyekben a bölcsek emberek nagy meszer-
ségget írtanak.*

Rövideden ki-fűzde-gettetett, meg-éreg-
bített, és újjonnan nyomtatott.

Esler Marton. MDCCXXII.

5. nyomtatvány

IGEN SZEP TANGREDUS HISTORIA,

AZ

KIRALY LEANYAROL GIS-
mundáról, és az Királynak titkos Ta-
nútolsáról, Gifquardustról, kik között fel-
bomolhatatlan szeretet lévén, halálra adták
magokat: Olaf nyelvű az Bocatiusból
Deákra fordított Philippus Beroaldus
által: Magyar nyelvre Penig fordítta-
tott G. E. T. által.

Esler Marton.
1722.

6. nyomtatvány

nak... kezdete szerint,⁵ másodszor a szerző, Szentmártoni Bodó János neve alatt.⁶ A címlap alján álló „Lötsen 1723” alapján került be 1972-ben a 18. századi hazai nyomtatványok nyomdák szerinti áttekintésébe is.⁷ E nyomdászmutatóban Endter Márton az 1723. évben — éppen e *Mária Magdolna história* alapján — mint a lőcsei Brewer-műhely nyomdavezetője nyert feltüntetést.⁸

De a fentieket mind messze megelőzve Szabó Károly már 1878-ban ismerte ezt az 1723. évi Endter-féle lőcsei impresszumot, amikor a „*Liliom kertecske*” című katolikus imádságoskönyvet ismertette, amelynek egyik kiadása címlapján a „Nyomtatott Endter Marton által 1701 esztendőben” áll. Az előbbinél 22 évvel korábbi Endter-féle kiadványt Szunyogh Gáspárné, Jakusics Katalinnak, mint patrónájának ajánlotta a névtelen „nagyszombati könyvnyomtató”. Miután 1701-ben a nagyszombati nyomtatványokon Hörmann János neve szerepel, Szabó Károly arra gondolt, hogy Endter Márton egy korábbi, ismeretlen kiadásból nyomtatta utána az említett előszót.⁹ Szabó már előzetesen közölt még egy további Endter Márton névvel jelölt kiadványt 1700-ból: *Igen szep Tangredus historia*.¹⁰

Szabó következtetése úgy szólt, hogy Endter már 1700–1701-ben Brewer Sámuel özvegyének nyomdáját vezette Lőcsén, tehát a két említett nyomdahely nélküli kiadvány is ott készült. Ez az állásfoglalása azonban még korábbi keletű, hiszen azt már az RMK. I. kötet 1563. jegyzetében is kifejtette, amely ugyan az 1879. évszámot viseli, de az említett 1878. évi cikke a *Liliom kertecske*-ről a már nyomdába adott RMK kiegészítéseken látott napvilágot a *Magyar Könyvszemlé*ben.

Ezek után logikus, hogy később ugyancsak Lőcse alatt regisztrálta Thomas Hybernicus *Flores doctorum* c. munkáját, amely 1699-ben a helynév feltüntetése nélkül látott napvilágot „sumptibus Martini Endter” megjelöléssel.¹¹ Sztripszky Hiador már nem volt ilyen következetes, mert — jól lehet a jegyzetben szó szerint átvette Szabó 1878. évi okfejtését az 1701. évi *Liliom kertecske* nyomtatási helyéül mégis Nagyszombatot jelölte meg,¹² akárcsak a kötet végen a nyomdahely szerinti mutatójában.

Az így tehát meglehetősen labilis Sztripszkyre támaszkodott Hajnóczy Iván, amikor Endter Mártonról a 300 éves lőcsei nyomda kapcsán írt.¹³ Sztripszky nyomdászmutatója és Petrik bibliográfiája alapján vázolta fel Endter Márton általa feltételezett életútját. Szerinte 1699-ben és 1700-ban Lőcsén, 1701-ben Nagyszombaton, 1705 és 1708 között Nürnbergben, majd 1723-ban ismét Lőcsén tevékenykedett, utána pedig nyoma veszett. Ezek alapján Hajnóczy a Brewer János, lőcsei nyomdász „hű munkatársa” megjelölést alkalmazta Endterre. Ráadásul 1723-ból két lőcsei kiadványt is

5. Petrik II. 129.

6. Petrik III. 525.

7. Petrik VI. 218.

8. Petrik VI. 216. és 534.

9. *Magyar Könyvszemle* 1878. 318.

10. RMK I. 1563.

11. RMK II. 1699.

12. Sztripszky I. 2194/400.

13. *Közlemények Szepes Vármegye Múltjából*. 1914. 78.

KESERVES
ZOKOGO
SIRASSAL TELLYES
HISTORIA

A^o melyet gyakorlott Isten
egygyen az Aronnak háza-népe
közül, a^o pogányok által; a^o mely el-
ragadtatván, eski- vonattatván az Isten-
nek Ctlára mellől, lelkének gyötrel-
mével, gyötrelmeit verlek-
ben izedte.

BEREKSZASZI PAL.

Istennek Szolgája.

LÓTSEN,

M. DCC. XXIII.

7. nyomtatvány

HISTORIA,
AZ
**MARIA MAG-
DOLNANAK,**

SOK BANEIBŐL VALO, JO RE-
MENSEG ALATT, KEGYES MEG-
TERESERŐL.

JOHANNE B. SZENTMART-
TONI.

Ad notam:

Keserves bánattal meg-rakodott idő,
Étc.

Ez utánadattatott

AZ VADASZASNAK
ENEKE-IS,

Bővebbsegnek

okáért.

Endter Marton.

Nyomtat: Lőtlen 1723. Előztendőben.

8. nyomtatvány

tulajdonított neki, minthogy Petrik — amint erről a fentiekben már szó esett — ugyanazt a Mária Magdolnáról szóló históriát két helyen regisztrálta.

Nem hozott új szempontot vagy adatot Endterre vonatkozólag az utóbbi évtizedek csehszlovák szakirodalma sem. Ján Mišianik — nyilván Hajnóczy tévedése nyomán — ugyancsak két 1723. évi magyar nyelvű nyomtatványát rögzítette Lőcséről.¹⁴ Jozef Repčák immár Mišianikra támaszkodva szintén a lőcsei Brewer-nyomda műhelyvezetőjét látta Endterben.¹⁵ Marie L. Černá is ugyanerről írt.¹⁶ Karel Chyba már tartózkodóbb volt a korábbi szakirodalom értékelése során, amikor Martin Endter 1699–1701 közötti kiadói tevékenységét Lőcsén két kérdőjellel is ellátta, míg a lőcsei nyomdában történt alkalmaztatására vonatkozó feltevés felelősségét — Brewer János 1715–1740 közötti tevékenysége idején — a fentiekben hivatkozott szerzőkre hárította.¹⁷ Legújabbban Repčák is csupán megismételte saját korábbi megállapításait Endterrel kapcsolatban.¹⁸

A különben igen kritikus Gulyás Pál is nagyjából osztotta a fenti véleményeket, amikor arról írt, hogy a nürnbergi származású „Endtner” Márton már feltehetően Samuel idején a lőcsei Brewer-nyomda faktora volt, mert „neve két 1699-i lőcsei és egy 1701. évi hely nélküli nyomtatvány impresszumában szerepel”.¹⁹ Mindezt azután meg is toldotta Gulyás azzal, hogy Samuel „halála után — miként ezekből az impresszumokból kitetszik — ő lehetett a nyomda lelke”.²⁰

A helyes nyomra mégis — saját fentebb vázolt álláspontjával ellentétesen — éppen Gulyás vezetett, amikor közölte, hogy a nagyszombati nyomda bécsi bizományosa a 18. század elején „Endtner” Márton volt.²¹ Hivatkozási alapja ehhez az Egyetemi Nyomda története volt. Ennek írói — Iványi Béla és Gárdonyi Albert — már 1927-ben fényt derítettek a kérdésre, amikor Sztripszky általunk is említett nyomdamutatóbeli utalását kifogásolták: „Sztripszky (307. l.) 1711-ben Endter Mártont mint a nagyszombati faktort említi, holott bécsi könyvkereskedő volt.”²²

Minderről ugyanebben az írásban a következő, valamivel részletesebb ismertetés is olvasható: „A XVIII. század elején a nyomdának Bécsben bizományos könyvkereskedője Endter Márton volt, aki egyúttal az egyetemi könyvtár szállítója, s akinek az egyetemi nyomdával való 1702–1705 közti

14. *Dejiny levočského knihtlačiarstva*. Trnava 1945. 27. és 48.

15. *Slovenska Národná Knižnica* 1956. 46. — *Prehľad dejín kníhtlače na Slovensku*. (Bratislava) 1948. 55.

16. *Stručné dějiny knihtisku*. Praha 1948. 135.

17. *Slovník knihtiskařů v Československu od nejstarších dob do roku 1860*. In: *Příloha Sborníku Památníku národního písemnictví Strahovská knihovna* 2/1967. 84.

18. *Knižničky Zborník*. 1974. 80–81.

19. Valójában nem két 1699. évi lőcsei, hanem egy 1699. és egy 1700. évi hely nélküli nyomtatványról van szó.

20. Gulyás Pál: *A könyv sorsa Magyarországon*. II. Bp. 1961. 136–137. — Az ehhez fűzött, lapalji, szerkesztői megjegyzés tévesen Szabónak tulajdonította Endternek Sztripszky által történt téves besorolását a nagyszombati faktorok közé.

21. Gulyás i. m. III. 143.

22. *A királyi magyar egyetemi nyomda története. 1577–1927*. Bp. (1927). 194. — Az 1711. évszám helyesen 1701.

IGEN SZEP
CHRONICA.
APOLLONIUS
NEV Ű KIRALY-FI,

Miképpen egy Mesének meg-fejtéséért
el bújdosván, az Tengeren mindene-
ket el vesztvén. Halasz ruhában, Al-
tisirátes Király Udavarában
juta, &c.

Nota: Sok erős vitézek, bölcsék, &c.

Esler Marton.

1722.

9. nyomtatvány

COMICO
TRAGOEDIA,

Constans
CE NIS QUATUOR
Az-Az:

Négy SZAKASZOKBÓL álló,
rész szerint Vig, rész szerint Szomorú
HISTORIA,
QUARUM

I. <i>De Virtute & Visio:</i>	A' Jófajos tseleketről és Vétékről
II. <i>De Divite purpurato, & paupero Lazaro.</i>	A' lényes Gazdaglágról, és a' szegé ly Lazártól.
III. <i>De Milite scelerato:</i>	A' hires lator Katonáról.
IV. <i>De Praefecto tyranno.</i>	A' kegyetlen Tisztartóról.

10. nyomtatvány

elszámolásai reánkmaradtak.”²³ Szerencsére ezek a feljegyzések eredetiben ma is rendelkezésünkre állnak,²⁴ így a további vizsgálódáshoz felhasználhatók voltak.

Mit árulnak el a nevével ellátott nyomtatványok Martin Endter bécsi jelzésű kiadói tevékenységéről? Ilyen művek az 1694 és 1714 közötti évtizedekből mutathatók ki.²⁵ Akad ezek között olyan kiadványa is, amely kifejezetten magyarországi használatra készült: *Officia propria sanctorum patronorum regni Hungariae.*” Viennae Austriae sumptibus Martini Endteri, bibliopolae Norimberg.”²⁶ A nagy nyolcadrét alakú kiadvány — a négy évszagnak megfelelően — négy részből áll: Pars hiemalis (8 pag.), Pars verna. (11 pag), Pars aestiva. (16 pag.) és Pars autumnalis (12 pag.).

Ennek az évszám nélkül készült, Endter-féle, bécsi megjelölésű kiadványnak esetében a fentiekben közölt 1694—1714 közötti évkör még némileg szűkíthető is. A nagyszombati nyomda iratai között fennmaradt Martin Endterrel történő elszámolásokban ugyanis többször is említés történik az *Officia propr. Hung.*-ről. A velencei és antwerpeni eredetű *Breviarium Romanum*-okhoz rendszeresen hozzátették, ill. kötötték a magyarországi szentek tiszteletére mondandó imaszövegeket tartalmazó kis nyomtatványt. A legkorábbi ismert szállítást ilyen *Officia*-val 1702. október 6-án bonyolították le,²⁷ az utolsó feljegyzés pedig 1706. február 18-án kelt.²⁸ E viszonylag rövid idő alatt nem kevesebb, mint 18 alkalommal szállított Endter összesen 35 breviáriumot Nagyszombatba, minden esetben a magyarországi officiumokkal együtt. Két esetben ez utóbbi külön is árazásra került, amikor is ennek darabja 30 krajcárba került.²⁹

A pontos azonosítás kapcsán csupán egyetlen gond akad: az *Officia* formátuma. A nagyszombati jegyzék másfél tucatnyi tételében 8°, 12°, 16°, 18° és 24° rét egyaránt olvasható. Az biztos, hogy ezek közül egy vagy több méret elírás, ill. pontatlan jelölés. Elvben azért fennáll a lehetősége, hogy ezeket a magyarországi officiumokat Endter — a breviáriumokéhoz igazodva — több formátumban is megjelentette. A fentiekben említett kiadás az OSZK-ban kétségtelenül ezek között a legnagyobb lehetett. Az *Officia* első említése a nagyszombati iratokban már 1702. október 6-ról szól,³⁰ így nyomtatására szükségszerűen az ezt megelőző időben kellett, hogy sor kerüljön.

Figyelemre méltó, hogy Endter Magyarország számára készített és bécsi megjelölésű officiumán nürnbergi kereskedőként tünteti fel magát.

23. A királyi magyar... i. m. 60. — Serfőző József: Szentiványi Márton S. J. munkássága a XVII. század küzdelmében Bp. 1942, 142—143. l.

24. Bp., Országos Levéltár: E 152. Acta Jesuitica 237. Coll. Tyrn. 12. fasc. 79., 80., 82., 85., 101—103. fol.

25. Latino-Attici oratores... Viennae 1694 prostant sumptibus Martini Endteri = Olomuc UK 23.734 — Hugo de Sancto Charo: *Sacrorum Bibliorum vulgatae editionis concordantia.* Viennae 1714 apud Martinum Endterum = Olomouc UK II. 717.

26. OSZK: RMK. III. 4805a.

27. Bp. Országos Levéltár ... i. h. fol. 101a.

28. Bp. Országos Levéltár ... i. h. fol. 85a.

29. Bp. Országos Levéltár ... i. h. fol. 101a. — 1702. X. 11. és 1703. I. 19.

30. Bp. Országos Levéltár ... i. h. fol. 101a.

NYUL ENEKE,

MELLYBEN A' MAGA
NYOMORUSAGAT SIRAT-
TYA ES ARTATLANSAGAT
KINEK KINEK ELEI-
BEN ADGYA.

AZ Ő MAGA TULAJDON
NOTAJARA.

Endter Marton, Anno 1726.

11. nyomtatvány

Két Kronika;

Az Első

// 12

STILFRID

Cseh Országi

Királyról.

A Másik:

BRUNCZVIK

STILFRID FIAROL.

Csehek Királyról.

Endter Marton.

Nyomtatott, Anno 1727.

12. nyomtatvány

Megvizsgálva a nürnbergi nyomtatványokat, ezek között több munkára is lehet akadni, amelyet egyértelműen ugyancsak Magyarország részére jelentetett meg az ottani Endter-család. Ez az igen jelentős familia már a 16. században megkezdte a könyvek nyomtatását, kiadását és eladását. Fénykoruk a 17. század volt. Nemzetközi méretekben gondolkodtak és tevékenykedtek a könyvek előállítására és forgalmazására minden részterületén a papírgyártástól kezdve a nyomtatáson és kiadáson át, a szortiment könyvkereskedelemeig.³¹ Jól példázza ezt Comenius *Orbis pictus*-a. Az ennek illusztrálására szolgáló fametszetek hasznosítása annál kifizetődőbb volt, minél több kiadásban, ill. példányban állították elő a művet. Endterék ezzel azután éltek is: 1658-tól évtizedeken keresztül sok-sok tucatnyi kiadásban a latinhoz társítva a legkülönbözőbb nyelveken jelentették meg a neves morvaországi pedagógus didaktikailag kimagaslóan jelentős könyvét, amelyet első ízben még a sárospataki műhely kezdett el nyomtatni.³² Azonban témánknál maradva szűkítsük le érdeklődésünket azokra a kiadásokra, amelyeknek az egyik nyelve a magyar volt, hiszen ezeket nyilván magyarországi terjesztés céljaira állították elő. Az első ilyen kiadás még 1669-ben készült Nürnbergben, amelynek címlapján a „Noribergae sumptibus Michaelis et Joannis Friederici Endteri” megjelölés olvasható.³³ A szakirodalom ezt követően, immár Martin Endter nevével több további kiadásról is tud a 18. század első évtizedéből: 1703, 1707, 1708.³⁴ Az *Orbis pictus*-nak az utolsó, magyar nyelvű, nürnbergi kiadása 1755-ből kelt. Megjegyzendő azonban, hogy ez utóbbiak közül egyedül az 1708. évi biztos, a többieket csupán a szakirodalom emlegeti.³⁵

Martin Endter gondozott még más, magyarok részére szánt tankönyvet is. 1705-ben adta ki a Rhenius-féle *Donatus Latino-Hungaricus*-t, amelyet Missovicz Mihály rendezett sajtó alá.³⁶ Legismertebb és legnevezetesebb kiadványa Szenci Molnár Albert *Dictionarium quadrilingue Latino-Ungarico-Graeco-Germanicum*-a volt 1708-ból.³⁷

Endter magyar nyelvű kiadványai közül a legterjedelmesebb és legérdekesebb a Károlyi Gáspár-féle *Biblia* 1704. évi kiadása, amelynek címlapján a „Casselben, Ingébránd János költsége által” megjelölés áll.³⁸ Harsányi István korabeli forrásokra hivatkozva arról írt, hogy az igazi kiadó a nürnbergi Endter, aki azért akarta, hogy magyar nyelvű biblia-kiadása református városnév alatt jelenjék meg, mert attól tartott, hogy a lutheránus nürnbergi cég neve alatt a terjesztés nehézségbe ütközött

31. Oldenbourg, Friedrich: *Die Endter*. München—Berlin 1911.

32. Johann Amos Comenius. *Die Ausgaben des Orbis Sensualium Pictus. Eine Bibliographie*. Bearbeitet von Kurt Pilz. Nürnberg 1967.

33. RMK. I. 1091.

34. RMK. I. 1748.

35. Johann Amos Comenius i. m. 57., 62. és 100. tétel.

36. Sztripszky I. 2212/418. = *Magyar Könyvszemle* 1891. 142. — Megjegyezhető ennek kapcsán, hogy Sztripszky a nyomdászmutatóban Martin helyett az első Comenius-kiadás megjelentetőinek, vagyis édesapja Michael és nagybátyja Johann Friedrich neve alatt közölte mindezeket a nyomtatványokat.

37. RMK. I. 1749.

38. RMK. I. 1685—1686.

volna.³⁹ Valóban, a Károlyi-féle magyar bibliafordítás valamennyi korábbi kiadása református nyomdában készült. A lutheránus Bártfán 1607-ben elkezdett kiadás ugyanis — feltehetően éppen e vallási ellentét miatt — sohasem készült el teljesen.⁴⁰ Harsányi állítását a nyomdai kivitel megerősíti.⁴¹ Az 1704. évi ún. casseli *Biblia* tehát Nürnbergben készült, de Endter az 1665—1690 között Kassel-ben tevékenykedett, egykori kiadó, Johann Ingelbrandt nevét tüntette fel a címlapon.⁴²

A fentiekből kiviláglik, hogy Martin Endter tevékenysége — eltekintve bécsi lerakatától — Nürnberghez kötődött. Famíliája igen kiterjedt és dús családfáján — hála a már elvégzett korábbi kutatásoknak — Martin helye pontosan tisztázható. Ezek szerint 1653. október 14-én született. Apja — a már tárgyalt, első, magyar nyelvű, nürnbergi Comenius-kiadás egyik megjelentetője — Michael volt, aki 1682-ben hunyt el. Három fia közül a legidősebb Balthasar Joachim (1649—1719) a nyomdát vezette, a középső, Johann Michael (1651—1718) jogász volt, míg a legfiatalabb, Martin (1653—1744) könyvkiadással foglalkozott. Ő volt az első az Endterek közül, aki beházasodott a nürnbergi polgárság tanult rétegébe, amikor 1685-ben elvette Christian Halbachnak Anna Clara nevű lányát, aki azonban már 1699-ben elhunyt. A következő évben újra megnősült, és ismét orvos lányát vette el, Catharina Helene Grubert, aki 1725-ben hunyt el.⁴³

Az a munkamegosztás, amely Michael Endter fiai között észlelhető, már az előző generáció esetében is megfigyelhető volt: Martin nagyapja, Georg jun. halálát követően is az idősebb fiú, Michael örökölte a nyomdát, míg a fiatalabb, Johann Friedrich a könyvkereskedést. Ennek tudható be, hogy Enterék bécsi lerakata Johann Friedriché lett, bár a linzi és kremsi piac Michael jogkörébe jutott. A két fivér — Michael és Johann Friedrich — szinte egyidejűleg hunyt el 1682-ben. Johann Friedrich fia, Johann Georg jóval kisebb anyagi erő felett rendelkezett, mint a Michael-ágon élő unokatestvérei (Baltasar Joachim és Martin). Ennek tudható be, hogy Martin idővel átvette a bécsi lerakatot.⁴⁴ Ezzel párhuzamosan, a 17. század utolsó éveiben Martin fivére, Balthasar Joachim Endter Prágában létesített lerakatot.⁴⁵ Martin Endter nürnbergi kiadványai 1679 és 1696 között kísérelhetők figyelemmel a némtországi könyvvásárok nyomtatott katalógusaiban.⁴⁶

Jól érzékelhető, hogy Martin Endter milyen komoly lehetőséget látott a könyvek értékesítése szempontjából a császárvárosban. Az 1694 és 1714 között bécsi impresszummal megjelentetett és már említett könyvek bizonyítják ezt. Most, hogy így már áttekinthetővé vált Martin Endter széleskörű tevékenysége, megnyugtató módon vizsgálhatók ennek fényében

39. Harsányi István: *A magyar Biblia*. Bp. 1927. 72.

40. RMNy 951 = RMK. I. 404.

41. Pl. a *Biblia* legvégén látható kis kosarat ábrázoló metszet azonos a Szenci-féle szótár második levelének verzóján látható könyvdíszsel.

42. *Archiv für Geschichte des Buchwesens*. II. (1960) 471. és XVIII. (1977) 1178. has.

43. *Archiv*... VIII. (1967) 514., 529. has.

44. *Archiv*... VIII. (1967) 514. has.

45. Pumpila, Václav: *Soupis starých tisků ve fondech Státní vědecké knihovny v Olomouci*. I. 3. Olomouc 1975. 1326. és 1346. sz.

46. Oldenbourg i. m. 97.

magyar nyelven készült publikációi is. Szabó Károly két helynév nélküli kiadványt írt le: az 1700. évi *Tangredus*-t⁴⁷ és az 1701. évi *Liliom kertecské*-t.⁴⁸ Időrendben szépen beleillik a most ismertetésre került müncheni kötet első tagja, az 1703. évi *Fortunatus*. Ez immár címlapján feltünteti a megjelenítés helyét is: „Bétsben”. Annak, hogy az említett két korábbi is egyértelműen a nürnbergi kereskedő bécsi megjelölésű kiadványának lehessen nyilvánítani, csupán egyetlen akadálya van: a *Lelki kertecske* előszavának aláírója a „nagy-szombati könyvnyomtató”.

Az Endter Márton nevét viselő címlap és az ajánlás aláírása közötti ellentmondást Szabó Károly^{48a} úgy igyekezett feldoldani, hogy feltételezett egy korábbi nagyszombati kiadást, amelynek szolgai utánnyomatát jelentette meg azután Endter. Sztripszky⁴⁹ pedig nagyszombati faktornak minősítette a nürnbergi kiadót. A második feltételezés a nürnbergi családi vállalkozás méreteit és Martin Endter összetevékenységet immár ismerve, természetesen azonnal tárgyaltanná válik. De ha mégis valakiben bármi bizonytalanság is állna fenn, úgy azt elhárítják a nagyszombati nyomda és Martin Endter közötti könyvforgalomról fennmaradt és a fentiekben már többször is idézett iratok. Ezekben 1703. március 7. és 1705. októbere között négy alkalommal is szerepel a *Liliom kert* összesen 11 példánya, amelynek ára kötetlenül 15, bekötve 39 krajcár volt.⁵⁰ Tehát ezt az 1701-ben Endter névvel jelölt kis imádságoskönyvet Bécsből szállították Nagyszombatba, így teljesen bizonyos, hogy annak nyomdahelye nem lehetett Nagyszombat.⁵¹

A ma már ismeretlen ferences által, mindenek előtt nők számára összeállított, magyar nyelvű, „hortulus animae” típusú imádságoskönyv⁵² ügyét még tovább bonyolítja az a körülmény, hogy a kalocsai érseki könyvtár őrzi ennek a *Liliom kertecské*-nek egy további példányát, amelynek a címlapja azonban hiányzik. Szakirodalmi ismertetése 1711 előttre helyezte a megjelenés évét, mert a példány Rodostóból, az ottani kuruc bujdosók hagyatékából került vissza Magyarországra.⁵³ A közléshez fűzött szerkesztői megjegyzés ezzel szemben azt állította, hogy a kiadvány csak a szatmári békét követően jelenhetett meg. Érvként ehhez hozták fel, hogy az ajánlás „tekintetes és nagyságos” Szunyogh Gáspárnénak szól. Köztudomású tényként közölték azt, hogy ez a megszólítás a grófokat illette akkoriban. A nevezett felvidéki főúr pedig csak a szatmári békét követően nyerte el a grófi méltóságot.⁵⁴

47. RMK. I. 1563.

48. Sztripszky I. 2194/400.

48a. *Magyar Könyvszemle* 1878. 318.

49. Sztripszky I. 2194/400.

50. Bp. Országos Levéltár... i. h. fol. 85., 101., 102.

51. A Szabó Károly által közölt 1699. évi hely nélküli latin kiadvány (RMK. II. 1699.) természetesen Nürnbergben készült, amint ennek gyanúját Fazekas József a kötet katalógizálása során az OSZK-ban már feljegyezte.

52. Gajtó István: *A XVII. század katolikus imádságirodalma*. Bp. 1936. 42.

53. *Magyar Könyvszemle* 1881. 235.

54. *Magyar Könyvszemle* 1881. 235. jegyzet.

Ezzel szemben a következők voltak megállapíthatók. A kalocsai példány⁵⁵ szedése végig eltérő az 1701. évi kiadástól. A Szabó Károly által leírt 1701. évi Endter-féle kiadásban is pontosan a fentiekben közölt megszólítás olvasható az ajánlásban.⁵⁶ Így tehát elesik e kiadás 1711 utánra történő datálásának kényszere.

Megoldandó gond még a *Liliom kertecske* ajánlásának végén álló aláírás: „a nagy-szombati könyvnyomtató”. Ehhez szükséges volt tisztázni a címlap nélküli kalocsai példány alapján annak nyomdai eredetének kérdését. A kiadványban két fametszetes záródísz található: az egyik 21×42 mm méretű szárnyas angyalfej,⁵⁷ a másik 32×46 mm-es virágkosár három nagy és két kisebb virággal.⁵⁸ Mindkettő fellelhető nagyszombati nyomtatványokban. Egyedül az 1686. évi kiadványok átnézése elegendőnek bizonyult a megnyugtató nyomdai azonosításhoz.⁵⁹ A szedési sajátosságok is további azonosságot mutatnak: pl. az öntött cifrákból összeállított sorokban a szedéstükör szélességének pontos eléréséhez kettőspontok és kérdőjelek felhasználása. A betűtípusok és azok állapota a nagyszombati nyomda 1685–1695 közötti állapotára utalnak.⁶⁰ Így nyilvánvaló, hogy Szabó Károlynak volt igaza: az 1701. évi kiadás pontosan átvette egy korábbi, Nagyszombatban készült ajánlás teljes szövegét.

De ki is volt a számításba jöhető időszak elején, Buda visszafoglalásának idején, 1686-ban a „nagyszombati könyvnyomtató”, vagyis az ottani faktor? Ezt ugyan a korabeli nyomtatványok egyike sem tünteti fel, de az Egyetemi Nyomda történetéből megtudható: a faktor akkor Johann Ferdinand Sonntag volt.⁶¹ Tőle ismeretes az az 1698. március 9-én írt levél, amelyben Pozsony városának ajánlotta fel nyomdászati tudását. Soraiból az is kiolvasható, hogy ekkor, vagyis 1698-ban Sonntag Nürnbergben Martin bátyja, Balthasar Joachim Endter műhelyében szedőként dolgozott.⁶²

Ezek alapján elég jól rekonstruálható a *Lelki kertecske* kiadásainak története. Az első ismert, Pozsonyban készült kiadását 1675-ből,⁶³ amelyben sem előszó, sem naptár nem található, követte az említett nagyszombati kiadás 1685 és 1695 között, de talán éppen 1686-ból, Sonntag vezetése alatt Szunyogh Gáspárné, Jakusics Katalinnak ajánlva a „nagyszombati könyvnyomtató” által. Ennek utánnyomtatására került azután sor, kiegészítve a változó ünnepek jegyzékével az 1700–1720. évekre, 1701-ben Nürnbergben „Endter Marton” nevével.

A *Liliom kertecske* 1701. évi Endter-féle kiadásának nyomdai kivitele szépen belesimul a többi, ezekben az években készült, magyar nyelvű

55. Xeroxmásolata az OSZK-ban: RMK. I. 1394a.

56. Az eperjesi unikum mikrofilmje az MTA Könyvtára Filmtárában: 1233/IV.

57. 80., 214., 235. és 429. lap.

58. 159., 184. és 229. lap.

59. Angyalfej: RMK. I. 1355. 52. lap — RMK. II. 1594. 70. és 98. lap; virágkosár: RMK. I. 1356.)(5a.

60. Pavercsik Ilona megállapítása és szíves közlése.

61. A királyi magyar ... i. m. 195.

62. Gulyás i. m. II. 207.

63. RMK. I. 1186.

kiadványai közé. A kis kötetben látható záródísz⁶⁴ azonos az 1703. évi *Fortunatus* címlapján láthatóval. A három igényes — nem magyar felíratú — rézmetszet, amely az imádságoskönyvecskét díszíti⁶⁵ ugyancsak a nürnbergi előállításra utal.

Ha mozaikokból is, de meglehetősen világos kép alakítható ki Martin Endter törekvéseit illetően. Miután unokatestvéréől átvette a család bécsi lerakatát, nagy lendülettel látott hozzá kereskedelmi kapcsolatainak keleti irányban történő kiépítéséhez. Ennél feltehetően nem elhanyagolható szempont volt a török uralom alól akkoriban felszabadult Magyarország reményteljesnek ígérkező könyvpiaca. A részletekre vonatkozólag talán éppen a viszonyokat jobban ismerő Sonntag adhatott tájékoztatást.

Valóban, a törököktől visszafoglalt területeken a nyomdai ellátottság akkoriban rendkívül kezdetleges volt. A könyvsajtók rendszeres tevékenységüket itt csak évtizedek múltával kezdték meg. Tehát gazdaságilag igen lassan találtak csak magukra az ország hatalmas kiterjedésű, középső területei. Endter ezek szerint elvben jól érzékelte a könyvhiányt, és igyekezett a magyarországi piacra magyar nyelvű nyomtatványokkal betörni.

Ennek fényében értékelhetők az 1700—1703. között kiadott és a bécsi lerakathoz köthető, továbbá az időrendben ezekhez szorosan csatlakozó és többnyire nürnbergi impresszummal ellátott Endter-féle, részben vagy egészben magyar nyelvű kiadványok. Aligha tévedünk, ha itt tudatos piacerszerző politikát érzékelünk a nemzetközi áttekintéssel is rendelkező nürnbergi kiadó részéről.

A fentiek után tehát a 18. század első évtizedében a nevéhez köthető, magyar nyelvű nyomtatványok kapcsán Martin Endtert nem kell sem Nagyszombatban, sem Lőcsén keresni: a bécsi lerakattal is rendelkező, nagy hagyományú kiadó természetesen mindenek előtt Nürnbergben tevékenykedett. A nyomtatás helyét sem kell máshol keresni. Jól bizonyítja ezt a most előkerült 1703. évi *Fortunatus* végén álló fametszetes, kosár alakú záródísz, amely viszontlátható az 1708. évi nürnbergi impresszumot viselő Comenius-féle *Orbis pictus*⁶⁶ elején, a 6. levél verzóján.

Összefoglalóan megállapítható, hogy Endter 1700—1708 között több nyomtatványt adott ki magyarországi terjesztés céljaira.

Ezeket a mindenkori célnak megfelelően közölte, ill. nem tüntette fel a város nevét. Az első időszakban (1700—1701) hely nélküliek a magyar nyelvű publikációi. Az ugyancsak korán, a katolikus papság számára megjelentetett magyarországi officiumokra és az 1703-ban a Münchenben megtalált *Fortunatus* címlapjára a bécsi lerakatának megfelelően az ottani városnevet nyomatta. A református Károlyi-féle *Biblia* esetében 1704-ben az immár másfél évtizede nem működő Johann Ingelbrant neve és a „Cas-selben” megjelölés mögé bújt. A többi esetben — 1705—1708 között — viszont a valódi Nürnberget adta meg kiadványai megjelenésének helyéül. A terjeszthetőség szempontja ezek szerint mindenkor felette állott az impresszum valóságának.

64. 80., 159., 184. és 229. lap.

65. 81., 260. és 406. lap.

66. RMK. I. 1748.

Csakis ezek figyelembevételével helyes vizsgálni a későbbi évekből fennmaradt Endter-féle kiadványokat. 1708 és 1723 közöttől ma nem ismeretes egyetlen magyar nyelvű nyomtatvány sem, amelyen Endter neve lenne olvasható. A piac megszerzésére irányuló lendülete ebben a másfél évtizedben feltehetően megtört. A magyarországi vásárlóerő nyilván jóval gyengébbnek bizonyult, mint az ezzel szemben támasztott nürnbergi remények. Feltehetően a Rákóczi-féle szabadságharc sem kedvezett az elképzelések megvalósításának. Nem zárható ki továbbá az sem, hogy egykori kiadványai közül ma már sok ismeretlen. Áll ez különösen a népszerű tartalmú, ponyvára szánt és általában kisterjedelmű nyomtatványokra hiszen ezek mind csupán egyetlen példányban maradtak fenn, ami tulajdonképpen már szinte véletlennek mondható. Ilyen pedig több is akad: 1700-ból *Tangredus*, 1703-ból *Fortunatus*, 1726-ból a *Nyúl éneke* és 1727-ből a *Két krónika*. A három utóbbi kiadvány csak most került elő a müncheni gyűjtőkötet első, ill. utolsó két tagjaként.

A 18. század húszas éveiben készült két fenti kiadvány nem tünteti fel kiadásának helyét. Szentmártoni Bodó János-nak az előbbieken sokszor emlegetett kiadásából a magyar bibliográfiai szakirodalom már több mint száz éve ismert példányt. Ez a kis nyomtatvány a sok további gondot okozó „Endter Marton nyomtat. Lötzen 1723. esztendőben” szavakat viseli címlapjának utolsó sorában. Ebből is került elő példány Münchenből a gyűjtőkötet nyolcadik tagjaként.

A fentiekben részletesen megtárgyalásra került, hogy mennyire megbízhatatlanok azok a helynevek, amelyeket Martin Endter magyar nyelvű kiadványain feltüntetett. Az nyilvánvaló, sőt teljesen bizonyos, hogy a neves és kiterjedt üzleti tevékenységet folytató nürnbergi kiadó nem tette át működésének színhelyét ezekben az években sem a még magyarországi viszonylatban is mind jelentéktelenebbé váló Lőcse városába. Inkább arra kell gondolni, hogy ismét a terjesztés érdekében élt azzal a fogással, hogy olyan várost tűzzön kiadványa élére, amelynek neve jócsengésű volt a remélhető vásárlók között.

A szélesebb olvasóköreiben elterjedt, népszerű, magyar nyelvű nyomtatványok esetében ilyen város volt Lőcse. A ponyvára szánt népkönyvek előállítására igen jó hírre tett szert a lőcsei Brewer-nyomda, amely már 1627–1632 között egész sor széphistóriát jelentetett meg.⁶⁷ Ezeket számos további követte, ha már ritkábban is, de az egész 17. századon át egészen annak utolsó éveig.⁶⁸ Meg lehet még említeni a feltehetően leghosszabbban élt, magyar nyelvű népkönyvet, a *Csizió*-t is, amely éppen e városban nyert új feldolgozása formájában 1650-ben a Brewer-műhelyből indult el több évszázados sikerútjára, azt éppen többszöri lőcsei megjelentetéssel kezdve.⁶⁹

Ezek után nem lehet csodálkozni azon, hogy a 18. század első felében, amikor a Brewer-műhely az ellenreformáció nyomása alatt mind jobban

67. RMNy 1395., 1414., 1416., 1418., 1435., 1436., 1441., 1445., 1480., 1508.

68. Így 1692-ben = RMK. I. 1428., 1696-ban = RMK. I. 1493.

69. Az OSZK Évkönyve 1974–1975, 319–346.

beszűkülő tevékenységet folytatott,⁷⁰ számos népszerű, magyar nyelvű nyomtatvány címlapjára más helyeken is rátették a „Lőcse” megjelölést. Erre már a híres lőcsei naptár 1704-re és 1705-re szóló köteteinek utánnymásakor sor került. Töltéssy István Komáromban állította fel officináját, ahol rögtön belefogott az említett naptár-utánnymások elkészítéséhez. Később I. Józseftől 15 éves privilégiumot is kapott erre az utánzásra („ad imitationem”), aminek indoklásául a valódi lőcsei kalendáriumoknak a dunamelléki országrészekben a belső zavarok miatti nehéz terjesztése szolgált.⁷¹

De nem csupán a világi, hanem a protestáns hitbuzgalmi könyvek (imádságoskönyv, énekeskönyv stb.) terén is igen elterjedtek és kedveltek voltak a Brewer-féle nyomtatványok. Ács Mihály széles körben olvasott, evangélikus munkái esetében már korábbról is kimutatható „Lőcse” nevének más műhely által történt igénybevétele. Így a *Zengedező mennyei kar* c. énekeskönyve „Lötzen nyomtatott 1696” megjelölésű kiadásának az OSZK-ban őrzött egyik példánya az *Arany lánc* c. írásának „Lötse 1716” impresszumot viselő kiadásával van összekötve.⁷² Mindkét mű ugyanabban az officinában, de nem Lőcsén és feltehetően egyidejűleg, vagyis 1716-ban készült.⁷³ De Ács mindkét műve ismeretes 1726. és 1748. évi lőcsei felirattal is,⁷⁴ amelyek ugyancsak nem e város sajtója alól kerültek ki.⁷⁵ Az *Evangéliumok és epistolák* c. perikopáskönyvnek azt a kiadását, amely címlapján 1725. évi lőcsei impresszumot visel, sem a Brewer-officinában állították elő.⁷⁶ Ugyanez áll ennek 1748. évi lőcsei jelzésű kiadására is.⁷⁷ A Rhenius-féle *Donatus Latino-Hungaricus*-nak is ismeretes „Leutschoviae 1750” megjelölésű kiadása,⁷⁸ amely természetesen ugyancsak hamis, hiszen a lőcsei műhely ekkor már egy évtizede nem működött.⁷⁹

A müncheni gyűjtőkötetben található két mű koholt helynevének („Lötzen”) — a fenti hosszú és bonyodalmas indokolgatás helyett — lehet egészen egyszerű magyarázata is.^{79a} Több más hasonló kiadvány mellett ugyanis a Brewer-nyomda 1696-ban Beregszászi Pál *Keserves históriá*-ját^{79b} és 1683-ban Szentmártoni Bodó János *Mária Magdolná*-ját is megjelenítette^{79c} „Lötzen” megjelöléssel a címlapon. Könnyen lehet tehát, hogy Endter számára a lőcsei kiadások gondolatébresztőül hatottak a kitalált

70. *Magyar Könyvszemle* 1969. 334–337. — Az OSZK Évkönyve 1979. 403–405.

71. *Magyar Könyvszemle* 1941. 233.

72. RMK. I. 1490. 3. pld.

73. *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie*. 1969. 135–136. — *Magyar Könyvszemle* 1983. 299–302. — Pavercsik Ilona szíves közlése.

74. Petrik I. 14.

75. Az előbbi 1734-ben Győrött Streibig (*Theológiai Szaklap* 1904. 129–130.), az utóbbit Sopronban Siess állította elő (*Magyar Könyvszemle* 1983. 302).

76. Bibliográfiailag még publikálatlan, példányát a soproni ev. gyülekezet könyvtárában őrzik „Le 291” jelzet alatt.

77. Petrik I. 720.

78. Petrik III. 221.

79. *Az OSZK Évkönyve* 1979. 405.

79a. Erre Wix Györgyné volt szíves felhívni figyelmemet.

79b. RMK. I. 1492.

79c. RMK. I. 1311.

kiadási hely megfogalmazásakor. Közvetlen összefüggés azonban egyik szöveg összevetése során sem volt megállapítható.

Ilyen előzmények után nem lehet csodálkozni, hogy amikor Martin Endter a húszas években újra foglalkozni kezdett magyar nyelvű nyomtatványok kiadásával, a *Mária Magdolna história* címlapjának aljára — bár tipográfiaiilag nem olyan kiemelt módon, mint ahogy az impresszumot általában szedni szokták, hanem inkább a cím szövegének folytatásaként — a már többször is emlegetett „Endter Marton nyomt. Lötzen 1723. esztendőben” szöveg került. A nürnbergi kiadó jó érzékét kiadványai eladásához a legalkalmasabb megjelentetési hely feltüntetésével kapcsolatban a fentiekben már volt mód tapasztalni: a katolikusok részére nyomtatott officiumra bécsi, a reformátusok számára készített *Biblia*-ra pedig kasseli impresszumot helyeztet.

Ha az ember csupán végigfutja a magát löcseinek mondó história szövegét Mária Magdolnáról, úgy abban azonnal több, már az első látásra idegennek tűnő jelenséget figyelhet meg. A gondosabb vizsgálódás során ezekből azután egész sor ismerhető fel. A címlapon a magyar szemnek bántó például, hogy egyetlen nagybetű felett sem látható az odakívánczó vessző.⁸⁰ A szövegűpusnál is ugyanez a hiány állapítható meg, de természetesen jóval ritkábban, hiszen csak a mondatok első betűjénél lép fel általában ezzel szemben igény.⁸¹ A szöveg kisbetűivel kapcsolatban is akad feltűnő hiányosság. A magyar ugyanis — más nyelvekhez viszonyítva — helyesírási sajátossága (sz, zs) miatt viszonylag igen sok „z” betűt használ. Nyilván ennek tudható be, hogy az antikva szövegtípusban már az első laptól kezdve jelentős számban — az összképet igen kedvezőtlenül befolyásoló — kurzív „z” is látható.

A fenti fogyatékok magyar szöveg előállítására fel nem készült nyomdára utalnak. Ugyanerre a következtetésre kell jutni — most már a szedés, ill. korrigálás szintjén — a szövegben található nagy számú, nem ritkán egészen primitív hibákból. Csupán néhány példa erre az elválasztásban: ed//gyszer, ho//gy, ará//nyba, me//nyben stb. De nem csupán a sorok végén, hanem azok közben is számos további sajtóhiba figyelhető meg, amelyek a magyar nyelv ismeretének hiányáról árulkodnak. Jellegzetes ezek között a hasonló formájú betűk összetévesztése: gyönqy (g—q), peteg (b—p), juralom (t—r),⁸² mihor (k—h), nen (nem) stb.

A fentiekben körvonalazott, alapvető felszerelési és nyelvismereti hiányok a *Mária Magdolna história* nyomdai előállításánál Lőcsén elképzelhetetlenek lettek volna. Ilyenre csakis külföldön kerülhetett sor. Ezek után természetesen nem lehet csodálkozni, hogy a löcsei jezsuiták cenzori jelentésében, amelyet a helyi műhelyben 1722 és 1726 között előállított kiadványokról készítettek,⁸³ hiába keressük ezt a címlapján a „Lőcse” megjelölést viselő históriát. Ugyanez áll Beregszászi Pál *Keservesen zokogó*

80. Pl. „jo remenseg”, „vadaszasnak”.

81. Pl. „Edes”, „En”.

82. Megjegyzendő ehhez, hogy a korábbi századokban — mind írásban, mind nyomtatásban — a „t” betű olyan „alacsony” volt, mint az „r”.

83. *Magyar Könyvszemle* 1944. 16—17.

sírással teljes históriája-nak „Lötsen 1723” megjelölésű kiadására is, amely a müncheni gyűjtőkötet hetedik tagjaként maradt fenn.

A fentiekben már részletes megtárgyalásra került, hogy a müncheni gyűjtőkötet tucatnyi kis nyomtatványa közül az elsőt, amely az 1703. évszámot viseli, Endter kiadásában külföldön állították elő, akárcsak több magyar nyelvű kiadványát a 18. század első évtizedében. A több mint egy évtizedes szünet után a húszas években újra megjelentetett magyar nyelvű kiadványait is szülővárosában állíthatta elő Endter. A felsorolt hiányosságok az 1723. évi löcseiként jelölt *Mária Magdolna históriá*-jában egyértelműen erre utalnak. De vonatkozik ez az 1726. évi *Nyul éneké*-re és az 1727. évi *Két króniká*-ra is.

A további összevetéshez biztos alapot szolgáltat tehát az alaposan megvizsgált, magyar nyelvű és nürnbergi kortársaival már szembesített 1703. évi *Fortunatus*. Az ennek címlapján álló könyvdísz, amely már az 1701. évi *Liliom kertecské*-ben is többször előfordul, megtalálható az 1722. évi *Apollonius* (a müncheni kötet 9. tagja) végén (C₇b), de az említett felhasználásai során tapasztalathoz képest megviseltebb állapotban: a két, keresztbe rakott, zászlószerű rúd felső csúcsai a húszas évekre már letörték. Ennek az *Apollonius*-nak címlapján viszont nem az „Endter”, hanem „Esler Marton 1722” impresszum olvasható a helynév feltüntetése nélkül.

A fentiekben tisztázott „Endter Marton” után tehát most „Esler Marton”. A müncheni kolligátumban az említett 1722. évi *Apollonius*-on kívül még két további kiadvány is található ugyanezzel az impresszummal: *Alom könyvetske* (5.) és *Tangredus* (6.). A fentiekből kiderült, hogy az 1722. évi *Apollonius*-t „Esler Marton” névvel ugyanabban a nürnbergi műhelyben állították elő, mint az 1701. évi *Liliom kertecské*-t és az 1703. évi *Fortunatus*-t, amelyeken „Endter Marton” szerepel. Jogosnak tűnik ebből arra következtetni, hogy Martin Endter, amikor több mint egy évtized után 1722-ben újra megpróbálkozott magyar nyelvű kiadványok megjelentetésével, egyes kiadványai címlapjának aljára a hasonló csengésű, de azzal mégsem azonos „Esler Marton” megjelölést helyezett.

A müncheni gyűjtőkötetben fennmaradt négy „Endter” (1., 8., 11., 12.), három „Esler” (5., 6., 9.) és egy név nélküli „Lötsen 1723” feliratú (7.) kiadvány egymással összefüggő nürnbergi eredete a fentiekben kifejtettek alapján joggal feltételezhető. Ezeken kívül akad még egy-egy hely és nyomdász nélküli nyomtatvány 1722. (10.) és 1725. évszámmal (2.), végül pedig két kiadvány minden impresszumadat nélkül (3., 4.). Ez utóbbi négy kis munka nyomdai kivitelét összevetve a müncheni kolligátumban levő többivel, megállapítható, hogy azokat is feltehetően mind Nürnbergben állították elő.

Csupán néhány adat ennek az állításnak bizonyítására. Az 1722. évszámú *Comico tragoedia* (10.) végén látható záródísz azonos a hely és évszám nélküli *Argirus* (4.) végén találhatóval. A *Tékozló fiú* 1725. évszámot viselő kiadása (2.) címlapján ugyanaz a könyvdísz található, mint az „1727 Endter Marton” megjelölésű *Két história* (11.) élén. Ugyanilyen azonosság figyelhető e két kiadvány végén álló és virágcsokrot ábrázoló fametszet esetében is. A *Tékozló fiú* C₁b lapján található ugyancsak fametszetes

virágváza a müncheni köteten belül Beregszászi munkájának (7.) végén is fellelhető.

A kötet harmadik tagja esetében nincs ilyen bizonyító erejű könyvdísz, amely kézenfekvően bizonyítaná az összefüggést nyomdai előállítás terén a müncheni kolligátum többi tagjaival. Ebben a *Nyájas beszélgetés*-ben semmilyen könyvdísz sem található, amely az ilyen gyors összevetéshez alkalmas lenne. Azonban a szöveg maga éppen eleget elárul e kis munka nyomdai eredetéről. A sorvégi elválasztások egész sora mutatja, hogy a kiadvány előállításában nem vett részt magyarul tudó személy. Különösen a magyar nyelvben két betűvel jelölt hangok esetében bántó a hibás elválasztás. Erre a „gy” esetében tucatnyi alkalommal került sor,⁸⁴ de az „ny”-nél is tíz tévedés található.⁸⁵ Még a ritkább szavak és hangok esetében is található ilyen hiba.⁸⁶

Ezek után nem kétséges, hogy a müncheni kötet valamennyi tagját Nürnbergben nyomtatták. Az egyes kiadványok közötti összefüggésekre és az azonos külföldi eredetre még számos más bizonyíték is található. Ezek közül csupán példaként álljon itt néhány további. Az 5. és 6. tag címlapján azonos fametszet látható. A 11. tag 26. lapján látható könyvdísz megegyezik a 12. tag címlapján levővel. A fentiekben már szó volt a „z” betű pótlásának szükségességéről antikva betűk esetében olyan műhelyekben, amelyek nem voltak felkészülve a magyar nyelven történő nyomtatásra. Ugyanez áll az „y” és „k” betűkre is, hiszen a németországi officinák antikva betűkészlete a latin nyelv igényéhez igazodott, amelyben csupán nagyon ritkán fordul elő — akkor is csak görög eredetű szavak esetében — e két betű. A müncheni kötet egész sor olyan kiadványt tartalmaz, amelyben ezeknek a betűknek hiánya, ill. más típussal történő pótlása egyértelműen és szembeötlően tapasztalható.⁸⁷

Összefoglalóan tehát az állapítható meg, hogy Martin Endter 1700–1708 között — feltehetően — saját családja nyomdáját foglalkoztatta magyar nyelvű kiadványai elkészítésénél, ahol is akkor megfelelő magyar nyelvtudással rendelkező személy állt a szedéshez, ill. a korrigálásához rendelkezésre. Talán a már említett Sonntag végezte ezt a munkát, aki 1698-ban biztosan ott dolgozott, míg 1686-ban a nagyszombati Egyetemi Nyomda faktora volt, vagy esetleg egy másik, az ő társaságában érkezett nyomdász Nagyszombatból.

A most megvizsgált tucatnyi magyar nyelvű nyomtatvány előállításához használt szöveg ípusok, amint ez már a fenti példákban is kiderült, igen színes képet mutatnak: szinte mindegyikben más és más betűtípus látható. Ez a jelenség, miután a fentiekben valamennyinek nürnbergi eredetét igyekeztünk kimutatni, kétféle módon is magyarázható: vagy hatalmas készlettel rendelkező officinára kell gondolni, vagy arra, hogy Martin Endter különböző nürnbergi műhelyekből rendelte meg kiadványait.

84. Pl. „ho-//gy” esetében nem kevesebb, mint nyolc alkalommal.

85. Egyedül az „ason-//yok” ötször fordul elő.

86. Pl. „vic-//sorgok”, „homál-//yosan”.

87. Pl. a „k” a gyűjtőkötet 1., 11. és 12. tagjánál. — „z” 2., 7., 8., 11. és 12. — „y” 11. és 12.

Az első feltételezés akkor lenne kézenfekvő, ha a családi Endter-nyomdára lehetne gyanakodni. Az 1700–1708 közötti esetében — úgy tűnik — ez el is fogadható, azonban a húszas évek kiadványainál — a családi műhely további igénybevétele mellett — inkább az a valószínűbb, hogy azokat nem egy, hanem több nyomdában állították elő.

Ennek a feltételezésnek alátámasztására több érv is felhozható. A Balthasar Joachim által örökölt apai műhely méretére fényt vet az a mérsékelt összeg, amellyel öccsét, Martint ennek kapcsán kielégítette.⁸⁸ Számos korabeli adat bizonyítja is, hogy ez az Endter-nyomda már csak árnyéka volt a 18. század elején a száz évvel korábbinak. Nürnberg város tanácsa 1703-tól több alkalommal is intette, korholta ezért a színvonalbeli hanyatlásért Balthasar Joachim-ot, aki különben jelentős sikereket ért el igen elterjedt hetilapjával. De fiával, Johann Daniel Endter-rel, aki 1717-ben vette át az apai műhely vezetését, sem voltak elégedettek később.⁸⁹

Martin Endter a húszas években tehát feltehetően már nem kizárólag unokaöccséhez fordult magyar nyelvű publikációi kinyomtatása végett. Más városban tevékenykedő nyomdát aligha vett igénybe, hiszen régóta érvényes jogszabályok tiltották a polgároknak, hogy saját városukon kívül készíttessék kiadványaikat.⁹⁰ A Martin Endter által kiadott, magyar nyelvű nyomtatványok esetében a két, egymástól időrendben világosan elkülönülő csoport helyesírásában is teljesen különböző képet mutat: az 1700–1708 közöttiek szinte kifogástalan magyarsággal készültek, az 1722–1727 közötti időből származókról viszont ennek pontosan az ellenkezője mondható el. A részletekről a fentiekben felsorolt számtalan példa már megfelelő tájékoztatást adott.

A húszas évek kiadványainál Martin Endter már a családin kívül több más nürnbergi műhely között oszthatta meg az előállítás munkáját. A ma Münchenben őrzött kolligátum az ő nyolcadrét alakú, ponyvára szánt kiadványait, ill. azok egy részét őrizte meg az utókor számára. Valószínű, hogy ez a kötet sohasem járt Magyarországon. Az abban található művek közül is mindössze egyetlen egy (8. tag — a Mária Magdolna-féle história 1723. évi löcsei impresszummal) került be a korábbi magyar könyvészeti szakirodalomba. Ehhez akkor feltehetően⁹¹ arra a példányra lehet támaszkodni, amelyet egykor az OSZK „L. eleg. m. 484” jelzet alatt őrzött, de amelyet ma már sajnos elveszettnek kell minősíteni.⁹²

Az Endtereknek a magyar nyelvű kiadványok kapcsán bemutatott tevékenysége jól érzékelteti azt a változást, amely a nyomtatás, ill. a

88. Oldenbourg i. m. 33.

89. Oldenbourg i. m. 33.

90. Így pl. az 1673. évi Nürnberger Ordnung. — Oldenbourg i. m. 30.

91. Petrik egyik leírásánál sem közölt lelőhelyet.

92. A ponyvakiadványokból állott egykori gyűjtőkötet összetétele ma már csak a könyvtári nyilvántartásokból rekonstruálható. Ezek szerint a kötet ötödik tagja volt a „Lötse 1723 Endter Marton” jelzésű kiadvány. Az OSZK régi, kézzel írt katalógusának megbízhatóságát megkérdőjelezi az a körülmény, hogy míg a szerző alatti cédulán a helyes, 1723. évszám látható, a gyűjtőkötet első tagjánál készített elemző leíró lapra ugyanezt számjegycserével, tévesen „1732”-nek írták.

könyvkiadás területén egész Nürnberg számára a 17. és a 18. század első fele között bekövetkezett. Németországon belül ugyanis ebben a korszakban a nyomtatás tekintetében korábban olyan jelentős város szerepe hanyatlott, ugyanakkor a könyvkereskedelem terén a korábbi 12. helyről a másodikra küzdötte fel magát.⁹³ Martin Endter egyébként hosszú élete utolsó szakaszában szívesebben végzett pénzkölcsönzést a fárasztó könyvkereskedelem mellett.⁹⁴ Ő különben nem is tartozott a neves nürnbergi Endter-családnak legnevezetesebb és legjelentősebb tagjai közé, bár a mi szempontunkból bizonyosan az volt. 91 éves korában, 1744. május 3-án hunyt el,⁹⁵ egy fiának neve ismeretes: Johann Martin.⁹⁶

Úgy tűnik Martin Endter még idős korában is tartott fenn kapcsolatot a magyarországi könyvpiaccal. Erre lehet következtetni a fentiekben sokszor emlegetett és alaposan megtárgyalt *Mária Magdolna história* 1723. évi kiadásának utánnyomatából. Ez a következő, meglehetősen szokatlan szöveget hordja címlapjának alján: „Endter Marton nyomtat. Lötsen 1723. esztendőben, Posonban találtatik Spaizer Ferencnél 1736”. A két adatcsoport között öntött cifrákból szedett sor látható. Az egész kis kiadvány szedése végig eltérő az 1723. évitől; nem címlapváltozatról van tehát szó, amint ezt esetleg feltételezni lehetne, hanem új kiadásról. Petrik — az 1723. évi Endter-féle kiadást követően — ennek a históriának ezt a második kiadását is kétszer regisztrálta.⁹⁷ A második alkalommal — és csakis itt — lelőhelyként megadta az OSZK-t.

Valóban a régi, kéziratos katalógusban nyoma van ennek: az „L. eleg. m. 762x” jelzetű gyűjtőkötet 13. tagja volt. Sajnos ez a 14 érdekes ponyvakiadványt tartalmazó kötet sem lelhető fel a mai állományban.⁹⁸ Azonban a Petrik által közölt leírás feltehetően mégsem erről az eltűnt példányról, hanem valamilyen másikról készült, hiszen míg Petriknél — mindkét leírásában — 24 lap terjedelem olvasható, addig a katalógusban — ugyancsak mindkét leírásban — 16 lap szerepel. Akad is egy ilyen példány az OSZK Kisnyomtatványtárának ponyvagyűjteményében,^{98a} amely valóban csak az első két ívet, azaz 16 lapot tartalmaz. Ez a példány azonban mégsem lehet azonos a fentiekben eltűntnek közölt gyűjtőkötetben egykor regisztrálttal, mert a ponyvagyűjteményben levő kis füzet elé kötve kéziratos jegyzék olvasható annak a gyűjtőkötetnek összetételéről,

93. Goldfriedrich, Johann: *Geschichte des deutschen Buchhandels*. II. Leipzig 1908 82–83.

94. Oldenbourg i. m. 78–79.

95. *Archiv*... VIII. (1967) 515–516. has.

96. Oldenbourg i. m. 95.

97. Petrik II. 129. és III. 525.

98. A kéziratos, ún. „müncheni” katalógus adatainak bizonytalansága ebben az esetben is jól érzékelhető. Míg az egyedi leírás pontosan tükrözi a fentiekben bemutatott kettősséget az impresszumból, a kolligátum összesítő leírásánál csak az 1723. évi — tehát másodlagos — adatokat közli.

98a. *Catalogus Bibliothecae Hungaricae Nationalis Széchényianae*. Tomi I. Supplementum I. Posonii 1803. 251. — Az impresszum leírásában egyetlen lényegesebb eltérés található: a két rész között az „Újonnan” szó olvasható a „Pozsonyban” előtt. Aligha lehet itt más kiadásra gondolni, hanem csak inkább a szokatlan kettős adatköteg — logikus, bár önkényes — értelmezésére.

amelynek az élén állt egykor ez a hiányos példány, és amelyen az eredeti Széchényi-féle könyvtári bélyegző látható.⁹⁹ A jegyzéken feltüntetett kilenc ponyvakiadvány összetétele merőben más, mint az egykori „L. eleg. m. 762x” jelzetűé. Így csak találgatni lehet, hogy hová tűnt egy további hiányos és a Petrik által leírt teljes példány.

Összevetve az 1736. évi dátumot is viselő kiadás fennmaradt első két ívét az 1723. évivel, a következők állapíthatók meg. Mindkét kiadásból hiányzanak az ékezzel ellátott nagybetűk, viszont a későbbiben már nem tapasztalható a korábbira jellemző „z”-betű hiánya az antikva szöveg-típusban. Szövegük beosztása pontosan megegyezik: minden lapon hét versszak olvasható. Így azután bizonyos, hogy a Petrik által megadott 24 lap volt az 1736. évi kiadás terjedelme. A két kiadás szövegének összevetése során megállapítható, hogy a későbbi a korábbinak utánnyomása. Ennek ellenére százat is meghaladó számú eltérés tapasztalható a két kiadvány között. Kiszűrve ezek közül a központosásban és az ékezetben tapasztalhatókat, még így is félszáznál több különbség marad. Ezeknek több mint kétharmada az 1736. évi, alig egyharmada pedig az 1727. évi kiadásban helyes. Úgy tűnik, hogy tudatosan törekedtek a felismert hibák kiküszöbölésére. Ez azonban távolról sem történt olyan következetességgel és eredményességgel, hogy abból a korrigálás munkafolyamatában magyarul tudó személy jelenlétére lehetne következtetni. Anyanyelvünk ismeretének hiánya egyértelműen kimutatható mindkét kiadásban. Értelmetlen egybe- és különírások pontosan azonos formában találhatók mindkét kiadásban.¹⁰⁰ A legfeltűnőbb azonban az a mindkét kiadásban azonos hiba, amely szemet-szűrő, sőt a magyar nyelv ismeretében akár kifejezetten értelemzavaró: „gyöngyben öltöztette arany színű háját”.¹⁰¹

A fentieket összefoglalva arra a megállapításra kell jutni, hogy 1736-ban Endter Nürnbergben újra utánnyomatta a *Mária Magdolna históriá*-t, és azt Pozsonyban Franz Dominik Spaiser hozta forgalomba. Úgy tűnik tehát, hogy Martin Endter, aki ekkor már 83 éves volt, ilyen formában folytatta még tevékenységét, ill. adta át a magyarországi könyvpiacra elért pozícióit a pozsonyi kiadónak. Feltehetően ennek tudható be a szokatlan módon kettős impresszum a címlapon. A kis kiadványt még Nürnbergben állították elő, magyarul tudó személy bevonása nélkül, de a korábbi hibákból — legalább is részben — azért okulva.¹⁰² Ugyanakkor tucatnyi új hiba keletkezett, amelyek többségét magyarul tudó korrektor biztosan eltávolította volna.¹⁰³

Az eddigiekben előadottak ismeretében további, még megoldandó problémát okoztak azok az „Esler Márton” kiadói nevet viselő, magyar nyelvű kiadványok, amelyek az 1722. utáni években is sorra napvilágot láttak, hiszen a fentiekben arra a következtetésre kellett jutni, hogy az „Esler”

99. Jelzete „Ponyva 2860a” — korábban „64/11”.

100. Pl. „Christus hoz” 4. lap — 3. sor, „majdkuttya” 15. lap 11. sor, „halgadokén” 16. lap 18. sor.

101. 4. lap 7 — 8. sor.

102. A szavakon belüli betűhiányokat sorra eltüntették.

103. „Kies” helyett „készét” 3. lap 12. sor, „kegyes” helyett „keyes” 6. lap 13. sor, „nap” helyett „nab” 6. lap 17. sor stb.

név mögött tulajdonképpen Endter keresendő. A müncheni példány alapján a fentiekben tárgyalt három „Esler”-kiadvány 1722-től a következő: az *Alom könyvetske* (5.), a *Tangredus* (6.) és az *Apollonius* (9.). A nyolc további, Esler Márton megjelölésű kiadás évszáma — ha illet egyáltalában visel — mind későbbi, és ami a legérdekesebb: közöttük egy *Tangredus*, míg a többi hét pedig *Apollonius*.

Elsőnek az „Esler 1737” szöveggel záródó címlapot viselő *Tangredus*-t érdemes megvizsgálni. Petrik ezt hely és nyomda, továbbá „Esler Márton” nevének említése nélkül közölte az OSZK-ból.¹⁰⁴ A 48 lap terjedelmű kiadvány ott ma is megtalálható.¹⁰⁵ Endter gondozásában — amint ez a fentiekből már jól tudott — fennmaradt ennek a históriának 1700. évi kiadása is.¹⁰⁶ Összevetve ezt az 1722. és 1737. évi „Esler” nevet hordó kiadásokkal, a következőkre lehet jutni. A két korábbi címlap szövege nem csupán a betűtípusok megválasztásában (az antikva és a kurzív váltogatása), de a sorok beosztásában is pontosan megegyezik, míg a harmadik ez utóbbi vonatkozásában eltér. A sorok száma mindegyikben változó. Az időrendben középsőben ez 26 és 28 sorral végig hullámzik. Az első eleje (2—40. lap) 26, majd a vége (41—47. lap) más típussal szedve 30 soros. A harmadiknál ez a kettősség még hangsúlyozottabb: az eleje (2—41. sor) 25, a vége (42—48. sor) 32 soros. Ez utóbbiban tapasztalható a magyar szöveg szedésére fel nem készült nyomdák egyik jellegzetessége: az antikva szövegtípusban sűrűn előforduló kurzív „z”-betű használata.

Mindhárom kiadás szövegében akad azonos sajtóhiba.¹⁰⁷ A még viszonylag elfogadható magyar helyesírással előállított, korai *Tangredus*-hoz viszonyítva egész sor helyen tapasztalható a szöveg egyértelmű és mindkét későbbiben azonos alakban olvasható romlása.¹⁰⁸ Ebből arra lehet következtetni, hogy 1737-ben a szedéshez nem az 1700., hanem az 1722. évi szöveg szolgált alapul. Különösen érdekesek azok a hibák, amelyek nem csupán a fenti időrendi egymásutánt bizonyítják, hanem már 1737-ben is egyértelműen és világosan a magyar nyelvismeret állandósult hiányát. Ezek különösen olyan, a két korábbi alkalommal a sor végén elválasztott szavaknál figyelhetők meg, amelyek most már — értelmüket veszítve — a sor közepén is két szóba szedve, egymástól különállva olvashatók.¹⁰⁹

104. Petrik I. 304.

105. Jelzete „271.192”. — További példányai: Bp. FSzEK (09/6970) és Csurgó (8431).

106. A kismárki könyvtárból mikrofilmet őriz az OSZK FM2/1042 jelzet alatt erről a műről. Ez azonban némi eltérést mutat Szabó Károly leírásához (RMK. I. 1564) viszonyítva. A címlapon nem olvasható az „1700” évszám, a kiadvány 47 számozott lapból áll és nem 24 számozatlan levélből. Feltételezhető, hogy a címlap aljáról a fényképezés során lemaradt az évszám, ill. Szabó Károly tévesen adta meg a terjedelem megjelölését a nyomtatványból. Ellenkező esetben arra kellene gondolni, hogy Kismárkon Endtertől még egy további, év nélküli „*Tangredus*” kiadás is található a Szabó által leírt 1700. évin kívül.

107. Pl. a szöveg első sorában „rudom” áll „tudom” és a harmadikban a meglehetősen szemetszűrő „Ce” a helyes „De” helyett.

108. Pl. „tanulni” helyett „anulni” 2. lap 13. sor, „jajgatnak” helyett „jagatnak” 2. lap — 2. sor, „keresztségben” helyett „kerasztégben” 3. lap 6. sor.

109. Pl. 3. lap 13. sorában: „szen vednek”, 15. lap — 2. sor: „kén szerité”, 22. lap 9. sor: „nemzet böl”.

A szavak sorvégi elválasztása — amire a fentiekben bőven akadt már példa — döntő bizonyíték lehet az idegen környezetben, nyelvismeret nélkül előállított magyar nyelvű szöveg esetében. A tucatnyi, nem ritkán szinte mulatságos tévedés azt igazolja, hogy mindhárom *Tangredus* külföldön készült.¹¹⁰ Az 1737. évben mindössze annyi a változás, hogy — talán a kedvezőtlen olvasói visszhang, ill. a magyarországi terjesztők jelzései alapján — a magyar helyesírásban egyetlen hangot jelölő két betűt (pl. „gy”) már nem választották szét két sorba, de azért az „y”-t továbbra is önálló hangértékűnek vették.¹¹¹ A javítás igyekezete még néhány további részletben is megfigyelhető.¹¹²

Mindezek után joggal feltételezhető tehát, hogy a *Tangredus* 1737. évi kiadását is Martin Endter készítette „Esler Márton” nevével Nürnbergben. A kiadvány magyarországi terjesztésénél figyelembe vehető a pozsonyi Spaiser-cég, amint ez fentebb az 1736. évi *Mária Magdolna* története esetében már megfigyelhető volt.

Az Endter—Esler problémakör még áttekintésre váró utolsó csoportját azok az *Apollonius*-ok alkotják, amelyek a Münchenben napfényre került 1722. évi Esler-féle kiadást követően jelentek meg ugyanezzel a névvel. Feltűnő, hogy ezek közül egyik sem található Petrik bibliográfiájában. Összesen pedig hét ilyen nyomtatvány is ismeretes, amelyek egyikén sincs feltüntetve a kiadás helye:

1. H. n. 1727 Esler Márton. Sárospatak (MM 522c)
2. H. n. 1735 Esler Márton. Bp. Akadémiai Könyvtár (521.833)
3. H. n. 1751 Esler Márton. Bp. OSZK (185.655 + Ponyva 2870) — Bp. AK (521.825) — Bp. FSzEK (Szűry 40) — Cluj-Napoca AK (121.069)
4. H. n. 1757 Esler Márton. Bp. FSzEK (Szűry 7198) — Cluj-Napoca AK (121.113)
5. H. n. 1762 Esler Márton által iratott. Bp. Ráday (0,3121(2))
6. H. é. n. Esler Márton. Bp. OSZK (Ponyva 3021)
7. H. é. n. Esler Márton. Bp. OSZK (Ponyva 1004)

E meglepően nagyszámú kiadvány futólagos átlapozása során is már rögtön feltűnik, hogy egyikben sem tapasztalható a szövegben eddig olyan sokszor bemutatott magyartalanság. Ezek alapján máris joggal lehet arra következtetni, hogy ezt a hét nyomtatványt már nem külföldön, hanem hazai műhelyekben állították elő.

Miután az „Esler”-féle *Apollonius*-ok egyike sem árulja el a megjelenítés helyét, a nyomdai felszerelés alapján történt az alábbiakban kísérlet ennek — legalább részben történő — megállapítására.

110. Így pl. az 1722. kiadás 14. lapjának 2—3. sorában „özveg, //ységnek” szó olvasható ebben az elválasztásban. A kiadvány előállítója tehát nem, hogy nem ismerték fel, hogy itt nem két, hanem egyetlen szóval van dolguk, de még a „gy” hangot jelölő két betűt is teljes függetlenítették egymástól.
111. Pl. „na//gy” 22. lap 8—9. sor, „bizo//ny” 38. lap 8—9. sor.
112. 1700. 3. lap 7. sor: „tsak” — 1722. 3. 7.: „trak” — 1737. 3. 9.: ismét „tsak”. 1700. 19. —5.: és 1722. 19. —6.: „Ro sad” helyett 1737. 20. —8.: a helyes „Rolad”.

A hét kiadás közül az első átnézés során is már páronként szoros összefüggés ismerhető fel egyedül a könyvdíszek alapján: a két legkorábbi és a két legkésőbbi évszámot viselő, továbbá a két évszám nélküli között. Az 1727. és az 1735. évi *Apollonius* címlapján ugyanaz az 55×75 mm méretű fametszet látható. Az előbbi sárospataki unikumáról az OSZK-ban meglevő címlapreprodukció — szerencsés módon — tartalmazza az elébe kötött mű utolsó lapját is az azon látható 48×71 mm nagyságú gyümölcsös kosarat ábrázoló fametszettel. Ez utóbbi Gyöngyösi István nevezetes munkájának, a *Poraiból megelevenedett phoenix*-nek az a kiadása, amelynek címlapján olvashatók az azt előállító officina pontos adatai is: „Buda — Nottenstein János György”.¹¹³

További, még nagyobb szerencse, hogy pontosan ugyanez a fametszet áll az 1735. évi *Apollonius* végén. Ezek szerint az időrendben két legkorábbi kiadás a budai műhelyben készült, amelyet 1727-ben Johann Sebastian Landerer, 1735-ben pedig Johann Georg Nottenstein vezetett. A két nyomtatvány összefüggését jól hangsúlyozza, hogy mindkettő címében a sajtóhibás *Apollogius*-t viseli. E két, korai kiadás budai származása figyelemre méltó. Martin Endter ugyanis ekkor még élt Nürnbergben, és az 1737. évi *Tangredus* nürnbergi megjelentetése tanúsítja, hogy magyarországi könyvterjesztéssel továbbra is foglalkozott. Ugyanerre a következtetésre kellett jutni ugyancsak a fentiekben az 1736. évi *Mária Magdolna história* kapcsán, amelyet szintén Endter nyomtatott ki Nürnbergben, de feltehetően a pozsonyi Spaiszerrel együttműködve hozott forgalomba. Mindkettőt megelőzve tehát a budai officina, amelyik különben is szívesen állított elő ponyvára szánt kiadványokat, kétszer is elkészítette az *Apollonius*-t az Endter által használt „Esler” név alatt.

Az 1751. évi *Apollonius* 32. lapján álló 54×61 mm méretű fametszetes virágváza megtalálható Johann Paul Royer pozsonyi nyomdájának termékeiben már 1722-től, míg a betűtípusok ugyanott a negyvenes években.¹¹⁴ Spaiszer után tehát ismét Pozsonyba vezetnek a nyomok, ahol Johann Michael Landerer Budáról áttelepülve átvette az örökösöktől a Royer-féle nyomdát. Miután jó érzékkel a hivatalos nyomtatványok előállítására vetette magát, amelyből azután hamarosan meg is gazdagodott, feltehető, hogy került a ponyvakiadványokon nevének feltüntetését. Most azonban bizonyítható módon tetten érhető volt ilyen megjelentetésében, legalább is fényesen ívelt karrierjének legelején. Jól beleillik a róla alkotott képbe, hogy — habár névtelenül — az ilyen nyomtatványok előállításából adódó hasznot sem hagyta figyelmen kívül.

Az 1757. és 1762. évi két *Apollonius* a címlapjukon látható azonos metszet alapján bizonyosan ugyanabból az officinából származik. Azonosításuk valamelyik hazai műhellyel még nem történt meg. Érdekes körülmény, hogy az 1762. évi címlapon ez olvasható: „Esler Márton által iratott”. Tehát Endter álneve itt már szerző formájában önálló életre kelt.

113. Petrik V. 181.

114. Ezt a megállapítást Kovács Zsuzsa és Pavercsik Ilona kolleganőimnek köszönhetem.

Utoljára maradt a két évszám nélküli *Apollonius*, amely szintén „Esler Márton” nevét viseli a címlap alján. Mindkét, egymástól eltérő szedésű kiadvány 32. lapján ugyanaz a 28×37 mm méretű, virágkosarat ábrázoló fametszet látható. A két nyomtatvány külleme (egyes könyvdíszek jellege; verzális helyett kurrens betűk használata ívjelként; a lapszámok nem fent középen, hanem a lapszálen állnak stb.) tüstént elárulja, hogy az eddigieknél jóval későbbi kiadványról van szó: a 18. század utolsó negyede tűnik az első ránézés után a hozzávetőleges időmeghatározásnak. A nyomdai anyag alapján előállítóját az ekkor már Pozsony mellett Pesten is tevékenykedett Landerer officinában kell keresni a 18. század utolsó évtizedéből.¹¹⁵ A két évszám nélküli *Apollonius* kronológiájának megállapítása nem könnyű, mert aligha lehet közöttük jelentős időbeli távolság. Úgy tűnik, hogy a címlap szövegének tipográfiájában a fentiekben 7. számmal jelölt kiadás közelebb áll a korábbi gyakorlathoz, míg a 6. számú ettől némileg távolodva későbbinek látszik.

A müncheni kolligátum kilencedik tagjaként már alaposan megvizsgált 1722. évben a *Apollonius*-hoz hozzányomták a (C^a–C^b) lapokon „A jó szerencsének irigylői ellen irattatott egynéhány magyar versek”-et. Az a körülmény, hogy ez önálló címlappal rendelkezik, megtévesztő lehet a bibliografizálás és katalogizálás során. Erről is már szó esett a müncheni gyűjtőkötet német nyelvű címfordítása kapcsán. Az átmenő lapszámozás, a folytatólagos ívjelzés, valamint az őrszó azonban teljesen egyértelműen és egybehangzó módon bizonyítja, hogy a „Magyar versek”-et függelékként hozzányomtatták az *Apollonius*-hoz, és nem önállóan jelentették meg. Ennek ellenére az „Esler” névvel jelölt későbbi kiadások kapcsán is adódott gond ebből.

Míg az 1722. évi „Magyar versek” a 39–46. lapon található, az összes későbbiben — nyilván a papírral történő takarékoskodás végett — az *Apollonius*-t sikerült rávinni az első két ívre (3–32. lap), a „Magyar versek”-hez pedig elegendőnek bizonyult egyetlen félív is (33–40. lap). Most, hogy a függelék külön ívre került, még könnyebben elválhatott az *Apollonius*-tól, sőt önálló létre is kelt. Ilyen formában szerepel is azután Petriknél,¹¹⁶ aki 33–40. lapszámmal és „(1752)” évszámmal közölt egy kiadást. Ez azonosítható is volt, mert az 1751. évi *Apollonius*-nak az Akadémiai Könyvtárban őrzött példányában a „Magyar versek” — valóban 1752. évszámmal — egybekötve maradt fenn.¹¹⁷ Az 1727-ben készült *Apollonius* sárospataki unikuma végéről hiányzanak a „Magyar versek”, de az 1735. évi egyetlen példány végén megtalálhatók, sőt ezen az évszám megismétlést is nyert.

1757-ben és 1762-ben az „Esler” jelzésű *Apollonius*-t ugyanabban a műhelyben ugyancsak két íven, de függelék nélkül állították elő. Legalábbis erre lehet következtetni abból, hogy az utolsó lap alján nem található őrszó. A két évszám nélküli *Apollonius* viszont a „Magyar versek”-kel együtt

115. Paveresik Ilona meghatározása és szíves közlése.

116. Petrik III. 776.

117. A Petrik által közölt OSZK példány feltételezhetően azonos azzal, amelyet egykor a Kisnyomtatványtár „Ponyva 64/39” jelzet alatt őrzött.

készült. A két unikum közül az egyik¹¹⁸ tartalmazza is ezt a függelékét, míg a másiktól¹¹⁹ ez hiányzik.¹²⁰

Végére érve az „Esler Marton” ügy körüli vizsgálódásnak megállapítható, hogy ezt a nevet — nem tisztázott okból — Martin Endter kezdte használni 1722-től. Az így megjelentetett ponyvái közül az *Apollonius*-t már 1727-ben, majd ezt követően a század végéig több mint féltucatszor utánnyomták, de most már különböző magyarországi műhelyekben. Közben egyeseknél annyira feledésbe merült a korábbi kiadásokból újra meg újra átvett „Esler Márton” megjelölés eredete és jelentése, hogy 1762-ben már szerzőnek tüntették fel.

A müncheni gyűjtőkötet előkerülte kapcsán az eddigiekben elsősorban a korábban sok gondot okozott Endter—Esler-problémakör felderítésére történt kísérlet. Alapos vizsgálatot igényel azonban még a nürnbergi kiadású ponyvakolligátumban fennmaradt szövegek elemzése, ill. a most napfényre hozott kiadványok besorolása az egyes művek kiadástörténetébe. Erre itt már nem kerülhet sor. Annak érzékeltetésére, hogy ezzel is érdemes majd foglalkozni, álljon itt bizonyítékként néhány „előzetes”.

A gyűjtőkötet harmadik tagja, a *Nyájas beszélgetés egy nyelves és elmés között amaz kérdésről: az asszonyok emberek-e* szövege korábban ismeretlen volt.¹²¹ Münchenben a következő nyomtatvány az irodalomtörténetileg igen jelentős *História egy Argirus nevű királyfiról és egy tündér szüzleányról*. Ez a 18. század húszas éveire datálható kiadás az eddig ismert legrégebb, amelyik teljes szövegében fennmaradt. A kolligátumban közvetlenül ezután az *Álmoskönyvecske* található. Ez a kiadás és annak szövege fontos fejlődési szakaszt jelez a magyar álmoskönyvek történetében.¹²² Mindent összefoglalva megállapítható, hogy a müncheni kötet a magyar kultúrtörténet több vonatkozásában is jelentős lelet.

EIN SAMMELBAND VON UNGARISCHEN VOLKSBUCHERN IN MÜNCHEN (DIE PUBLIKATIONEN VON MARTIN ENDTER FÜR UNGARN)

G. BORSA

In der Bayerischen Staatsbibliothek wird — unter Signatur „8° P. o. rel. 1260“ — ein Sammelband von 12 Volksbüchern in ungarischer Sprache aufbewahrt. Die datierten Stücke tragen die Jahreszahlen von 1703, 1722—1727. Bibliographisch war früher allein eine einzige Ausgabe von diesen bekannt. Die trägt das Impressum „Endter Marton nyomtat. Lötzen 1723. esztendőben“, d. h. gedruckt von Martin Endter in Leutschau im Jahre 1723.

118. OSZK „Ponyva 3021”.

119. OSZK „Ponyva 1004”.

120. Ehhez tartozhat a „Magyar versek” ama kiadása, amelyet az OSZK a „Ponyva 2871 — korábban 64/22” jelzet alatt őriz.

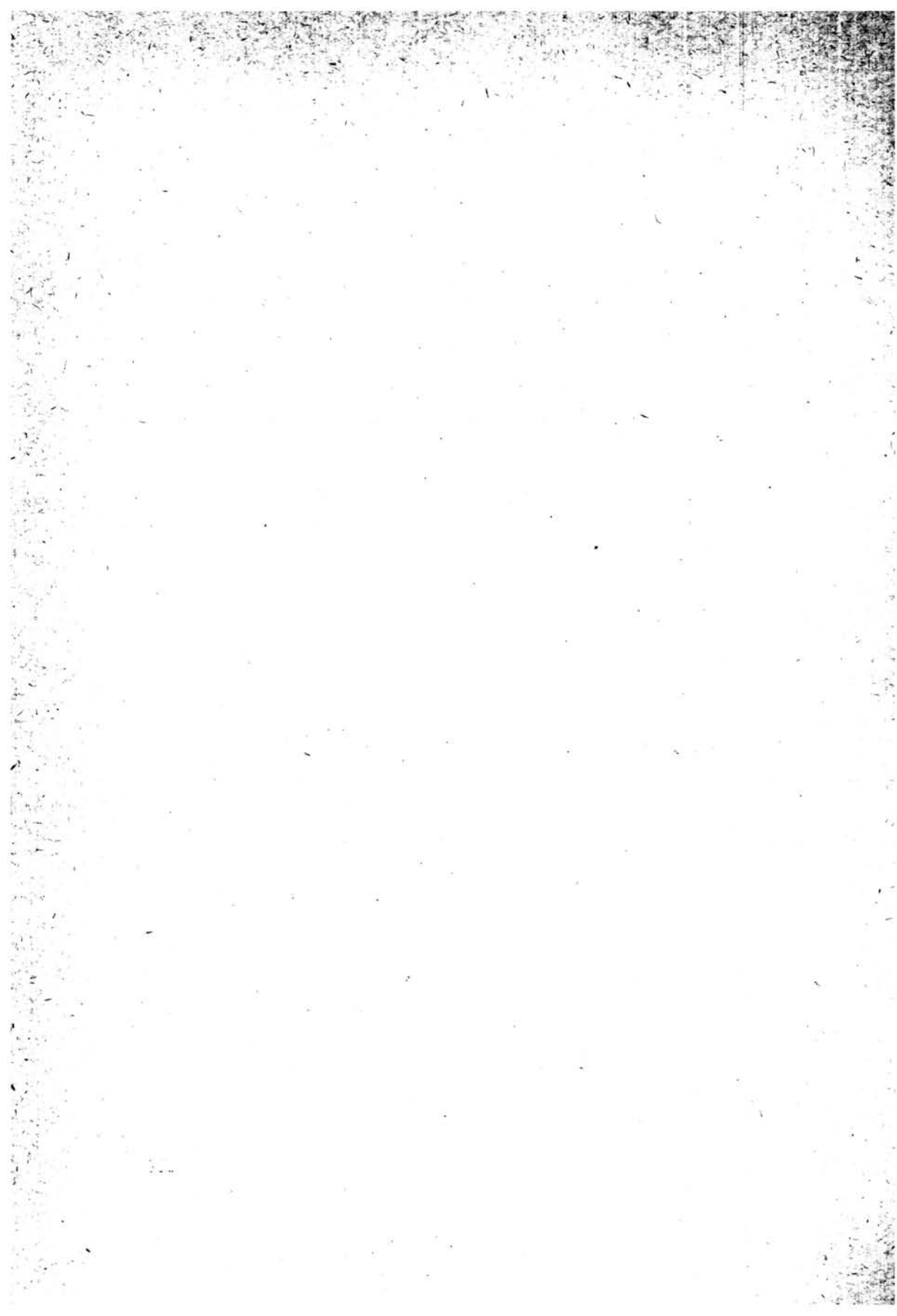
121. Pogány Péter: *A magyar ponyva tüköre*. Bp. 1978. 190.

122. Pogány i. m. 215.

Die zuständige Fachliteratur nahm an, dass Martin Endter als Faktor der Druckerei der Familie Brewer in dieser Zipser Stadt arbeitete. Mit dem Namen von Martin Endter sind noch weitere Druckwerke in ungarischer Sprache aus den Jahren 1700–1708 bekannt. Davon tragen die früheren keinen Druckort, die späteren aber die Heimatstadt der bekannten Drucker-, Verleger-, Buchhändler- usw. Familie Endter: Nürnberg.

In dem Münchner Band befinden sich vier Drucke mit dem Namen von Martin Endter und drei weitere von Martin Esler. Mit typographischen und orthographischen Argumenten kann man beweisen, dass alle Drucke von Martin Endter in ungarischer Sprache nicht in Ungarn, sondern in Nürnberg hergestellt wurden. Der Münchner Sammelband von zwölf ungarischen Volksbüchern ist ein einzigartiges Dokument seiner diesbezüglichen Tätigkeit.

Man kann die Konturen der Bemühungen von Martin Endter ziemlich gut abtasten um den vielversprechenden Büchermarkt von Ungarn kurz nach der Rückeroberung von den Türken zu erwerben. Dazu hat er wegen verschiedenen Schwierigkeiten auch falsche Orts- und Verlegernamen in Anspruch genommen. So das oben erwähnte Impressum von Leutschau und der Name Martin Esler. Einige ungarische Volksbücher wurden dann auch nach 1727 Jahrzehnten lang mit diesem fingierten Namen von anderen Typographen in Ungarn nachgedruckt.

Két korai cigány szógyűjtemény Magyarországról

VEKERDI JÓZSEF

I.

Tarnai Andor hívta fel figyelmemet egy 1738-ban Nürnbergben megjelent, latin nyelvű kiadványban közölt magyarországi cigány adalékra. A kiadvány címe: *Commercium litterarium ad rei medicae et scientiae naturalis incrementum institutum quo quidquid novissime observatum agitatum scriptum vel peractum est succinte dilucideque exponitur. Annus MDC-CXXXVIII. Norimbergae sumptibus societatis litteris Adelbulnerianis.* A kötet 1738. január 15-i jelzéssel a 20—21. lapon közli a Magyarországon utazó Henricus Kramer orvos 1737. december 18-án kelt levelét, amelyben egyebek között említést tesz az itteni cigányokról, és néhány cigány szót is közöl.

A közölt szavak az ún. magyar cigány nyelvjárásból származnak. E nyelvjárás időközben túlnyomórészt kihalt. Ma már csak Magyarország északi vidékén beszéli néhány ezer fő. A magyar cigány nyelvjárás beszélőinek túlnyomó többsége a múlt század végén nyelviileg asszimilálódott. Ezek az elmagyarosodott (cigányul már nem értő) cigányok, az ún. romungrok, alkotják a mai magyarországi cigány lakosság többségét, míg a kisebb számban képviselt kétnyelvű (cigányul is tudó) cigányok, akik a századforduló táján vándoroltak be Erdélyből, nem ezt a nyelvet, hanem az ún. oláh cigány nyelvjárást beszélik. A szóbanforgó korai adalék megerősíti eddigi ismereteinket, amelyek szerint az ún. magyar cigány csoport a török hódoltság idején vándorolt be Magyarországra Szerbia felől.

Kramernek a magyarországi cigányok életmódjára vonatkozó megjegyzései is igen lényegesek, mert rövidségük mellett is megerősítik azt, amit a hazai cigányság régebbi foglalatosságáról a rendelkezésünkre álló gyér források alapján feltételezni tudunk. A II. József alatt történt cigány összeírás félrevezető adatával szemben, amely a cigányság többségét a zsellér (*inquilinus, subinquilinus*) kategóriába sorolta, ezáltal arra a félreértésre adva alkalmat, hogy ebben az időben földművelő tevékenységet folytattak a cigányok, Kramer a tényleges helyzetnek megfelelően leszögezi, hogy a cigányok nem foglalkoznak földműveléssel Magyarországon. Figyelemreméltó az a megjegyzése is, hogy lócsiszárkodással foglalkoznak. A későbbiek során ugyanis a magyar cigány csoport tagjai feladták ezt a mesterséget, feltehetőleg azért, mert a múlt század végén beáramló oláh cigány csoport kiszorította őket ebből a megélhetési lehetőségből. Az oláh cigány

csoport fő foglalkozása ugyanis — mint nevük, a *lovári* 'lókupec' etnikai elnevezés is mutatja — a lócsiszárság volt, és vándor életmódjuk folytán előnyösebb helyzetben voltak az illegális lókereskedelemben, mint az ekkorra már letelepült, és így a törvény szigorának jobban alávetett magyar cigányok.

Az életmódra — és vallásra — vonatkozó megjegyzések arra mutatnak, hogy Kramernak megbízható magyar adatközlői voltak. A közzéadott cigány szavakból az is kitűnik, hogy Kramer cigány adatközlőktől érdeklődött nyelvük felől, valószínűleg magyar tolmácsolás segítségével. A számára ismeretlen nyelven elhangzó szavak és kifejezések rögzítése azonban erős félrehallásokra adott alkalmat, és egyes kifejezések értelmezése is félreértésekkel történt. Alábbiakban szögletes zárójelben megadjuk a cigány szavak pontos fonetikai átírását, és szükség esetén a helyes értelmezést. Szintén közöljük a szavak angol fordítását.

Az idevágó latin szövegrész magyar fordítása így hangzik:

„Záradékul leírom, ami a cigányokról, erről az ez ideig bizonytalan népről, tudomásomra jutott. Magyarországon különleges emberfajtanak tekintik őket. Adót fizetnek, földet nem művelnek, hanem kereskedelemmel, magyar lovak szelídítésével, rézművességgel és kovácsmesterséggel tartják fenn magukat. Nyelvük nem kitalált nyelv, hanem sajátos anyanyelvük. A tudós Bél a zsidókhoz vagy a szaracénokhoz sorolja ezt a népet, azonban vallásuk semmiképpen sem egyezik a zsidó vallással. Inkább keresztényeknek vallják magukat, de ugyanakkor legtöbbjüknek fogalma sincs a tényleges keresztény hitről. Mellékelek egy rövid jegyzéket azokból a szavakból, amelyeknek a jelentését sikerült megállapítani, hogy esetleg támpontul szolgálhasson a nyelvészeknek e nép eredetének megállapításához valamely ismertebb nyelv segítségével. Következők:

Gurol reide 'isten' [= *gulo raj del* 'jó úristen / good Lord God']; *manusch* 'ember' [= *manuš* 'man']; *schero* 'fej' [= *šero* 'head']; *menn* 'nyak' [= *men* 'neck']; *picco* 'hónalj' [= *phiko* 'váll / shoulder']; *colin* 'mell' [= *kolin* 'breast']; *tzuza* 'emlő' [= *čuča* 'woman's breast', plur.]; *beer* 'has' [= *per* 'belly']; *pro* 'láb' [= *foot*]; *tsanck* 'alsó lábszár' [= *čang* 'térd / knee']; *werda* 'mérleg' [= *verda* 'szekér', a német *Waage* és *Wagen* összetévesztése / 'scales', correctly 'cart', confusion of German *Wagen* with *Waage*]; *cra* 'ló' [= *gra* 'horse']; *cru* 'ökör' [= *guru* 'cow']; *tzuckel* 'kutya' [= *džukel* 'dog']; *matzko* 'macska' [= *mačka* 'cat']; *maggia* 'légy' [= *mätjha* 'fly', plur.]; *lil* 'papír, levél' [= *paper, letter*]; *mol* 'bor' [= *wine*]; *wudar* 'ajtó' [= *vudar* 'door']; *klidi* 'lakat' [= *padlock*]; *drasl* 'drót' [sajtóhiba *drót* helyett? misprint for *drot* 'wire'?]; *harkum* 'réz' [= *copper*]; *coatshi* 'kovács' [= *kovāči* 'smith']; *comesmann* 'szeretni' [= *kames man* 'szeretsz / you love me']; *comesmann schuccari* 'szeretem magát' [= *kames man šukāre* 'szeretsz, szépen / you love me, nicely']; *rusche vpra monte* 'gyűlölni' [= *rušes upre mande* 'haragszol rám / you are angry with me']; *schossoente tradas* 'nyulászni' [= *šošožen te tradas* 'nyulásszunk / let's go rabbiting']; *ancschenaschi* 'futni' [= *angle nāšes* 'előre futsz / you run forward' ?]; *bis in lil* 'írni' [= *pisin lil* 'írj levelet / write a letter']; *dican andro lil* 'olvasni' [= *dikhen andro lil* 'nézzetek a levélbe / look at the letter']; *antre mol* 'bort tölteni' [= ? *an tri mol* 'hozd a borodat / bring your wine' ? *andre mol* 'bort bele /

wine into it']; *tschiwari* 'kiönteni' [= *čhiv āri* 'dobd ki / throw it away']; *haruman* 'vakarni' [= *haru man* 'vakarj meg / scratch me']; *bi* 'inni' [= *pi* 'igyál / drink']; *truschalos* 'szomjazni' [= *trušalo* 'szomjas / thirsty']; *habe* 'enni' [= *hābe* 'étel / food']; *toste habe* 'jóllakni' [= *dosta hābe* 'elég étel / enough of food']; *tschole cras tenza* 'lovasszekéren hajtani' [= *dž' ole grastenca* 'menj a lovakkal / drive the horses' ? *džau le grastenca* 'megyek a lovakkal / I drive the horses' ?]."

II.

Fried István hívta fel figyelmemet Kazinczy Ferenc eddig ismeretlen, kéziratos cigány szójegyzékére. A szójegyzék a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kézirattárában található, M. irod. lev. 4to 121, 23 folio jelzet alatt, Kazinczy ún. „Lomtár”-ában. A szavak az ún. szlovák cigány nyelvjárásból származnak, ami földrajzilag érthető: Zemplén megyében (a megye Szlovákiában fekvő részén) jelenleg is ezt a nyelvjárást beszélik. Ez egyben mutatja, hogy Kazinczy a helyszínen gyűjtötte a cigány szavakat. A gyűjtés idejét a kéziratköteg egyéb darabjainak datálása alapján az 1820-as évekre tehetjük.

A cigány szavak lejegyzése meglepően pontos. Egyetlen hangtani hiba, vagy téves alak sem fordul elő. A hehezetes hangokat (*kh*, *ph*) kifogástalanul jelöli. Egyedül a *demav* 'ütök' szó esetében adja a felszólító módot (tkp. 'üss') jelentő mód helyett (*demavav* volna). Ez arra mutat, hogy Kazinczynek kitűnő füle volt, ami más vonatkozásokban is ismeretes. A felsorolt szavak közül csupán a *himera* 'éjszaka' szó rejtélyes; ez a szó egyetlen cigány nyelvjárásban sem ismeretes.

A szójegyzéket Kazinczy eredeti helyesírásával közöljük. A cigány szavakat is magyar helyesírással adja vissza. Zárójelben adjuk a szavak angol fordítását.

„*Paramityi*, a' görög *paramythion*ból; mese; Rege [tale']. — *himera*, a' görög *hemera*-ból; Éjszaka [night']. *Rakló*, legény [boy']; *Rakli*, leány [girl']; férfi, *manus* [man']; asszony, *dzsuvlyé* [woman']; fő, *séro* [head']; haj, *bala* [hair']; homlok, *csekat* [forehead']; szemöldök, *p'huva* [brow']; szem, *jakha* [eyes']; orr, *nak* [nose']; orcza, *csama* [cheeks']; száj, *muj* [mouth']; áll [chin'] [!]; nyak, *men* [neck']; melly, *kolyin* [breast']; kar, *musza* [arm']; kéz, *vaszta* [hand']; has, *per* [belly'] láb, *pindre* [foot']; segg, *bul* [arse']; Nap, *kham* [sun']; hold, *cson* [moon']; ég, *zégosz* [heaven']; föld, *p'huv* [earth']; fa, *kast* [tree']; ló, *graszt* [horse']. Kancza, *grasznyi* [mare']; csikó, *khúró* [colt']; bika, *bujákósz* [bull']; tehén, *gurumnyi* [cow']; bornyú, *bornyúsz* [calf']; disznó, *báló* [pig']; juh, *bakró* [sheep']; virág, [flower'] — [!]; szép, *sukár* [nice']; rút, *dzsungáló* [ugly']; jó, *lácsó* [good']; rossz, *rossznó* [bad']; nagy, *báro* [big']; kicsiny, *czinónó* [small']; bor, *mol* [wine']; víz, *pányi* [water']; kenyér, *máró* [bread']; búza, *zúszogyil* [wheat', tkp. 'tisztá búza']; gabona, *gabonász* [grain']; zab, *dzsó* [oat']; széna, *khasz* [hay']; szalma, *p'husz* [straw']; ház, *k'her* [house']; kert, *bár* [garden']; város, *fórosz* [town']; falu, *gau* [village']; magyar, *ungrosz* [Hungarian']; német, *nyemczosz* [German']; tót, *tótosz* [Slovak']; Isten, *Devla* [God']; Templom, *k'hangéri* [church']; pap, *rasaj*

[,priest']; úr, *barorai* [,lord', tkp. ,nagyúr']; gyermek, *csavóró* [,child']; leány, *csajóri* [,girl']. én, *me* [,I']; te, *tu* [,you']; ő, *oj* [,he']; eggy, *jek* [,one']; 2, *dúj*; 3, *trin*; 4, *stár*; 5, *páncs*; 5, *só*; 7, *efta*; 8, *ochtó*; 9, *ennya*; 10, *des*; 11, *desujek*; 12, *desuduj*; 20, *bisch*, 30, *tranda*, 40, *szaranda*, 50, *penda*, 60, *sóvárdes*, 70, *eftades*, 80, 90, 100, *sel*; 1000, *ezrósz*; ütök, *demav* [,I beat']; ütöttem, *demagyom* [,I have beaten']; ütni fogok [,I shall beat'] [!]."

Az üresen hagyott helyek mutatják, hogy néhány szót, ill. alakot nem tudtak cigányul kifejezni adatközlői.

TWO EARLY GYPSY WORD LISTS FROM HUNGARY

BY J. VEKERDI

I.

A short account of impressions on Hungary was published by the German traveller Henricus Kramer in the Latin volume *Commercium litterarium* in Nuremberg in 1738. Among others, it contains a few remarks on Hungarian Gypsies and a short Romani word list. This is the earliest record of Gypsy words hitherto known in Hungary. It reflects the Hungarian Gypsy ("Romungro") dialect which formerly was spoken by all Gypsies living in the country but at the beginning of this century it died out almost completely and the Romungro Gypsies speak only Hungarian at present.

The author makes some keen remarks on the lifestyle of the Hungarian Gypsies. He affirms that they never live by agriculture, they are smiths and horse-dealers. Curiously, horse-dealing is now the profession of another Gypsy group, the Vlach Gypsy *Lovari* tribe which, accordingly, seems to have rivalled with the other Gypsy group and to have deprived the competitors of this livelihood.

The transcription of the Gypsy words is rather inaccurate. In square brackets I give the correct spelling and the English meaning of the words.

II.

Among the manuscript notes of the famous nineteenth-century Hungarian writer F. Kazinczy there is a list of 86 Gypsy words noted down by him in the 1820es. The spelling is very accurate. The orthography is the Hungarian one. The vocabulary reflects the Slovak Gypsy dialect (cf. the grammars by R. Sowa and J. Lippa) which is in accordance with the fact that Kazinczy lived in Northern Hungary (county Zemplén), near the present-day Slovak frontier. This is the earliest record of this dialect.

18. századi tudós-világ III.
Kollár Ádám, Tersztyánszky Dániel
és a magyarországi tudós társaság ügye (1763—1776)¹

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

A 17. század végén hazánkban is megindult rendszeres és módszeres egyháztörténetírás, majd az elsősorban Bél Mátyás által kezdeményezett és vezetett honismereti irodalom művelése szükségessé tette tudósaink összefogását, együttes munkáját. Bél Mátyás több ízben felvetette magyarországi tudós társaság felállításának szükségességét.² Nagy geográfiai munkájának adatgyűjtése közben ugyanis csak barátaira, főleg tanítványaira számíthatott. A közigazgatás útján való tájékozódás, adatgyűjtés, gyakran inkább csak hátráltatta.³ Ezért az 1730-as években munkatársaival történt megbeszélései, távolabb élő barátaival való levélváltása után megfogalmazta egy Pozsonyban felállítandó tudós társaság tervét.⁴

A terv egyelőre csak terv maradt, Bél munkatársaiban és tanítványai-ban azonban mély nyomot hagyott. Azok többsége külföldi tanulmánya során megismerkedett a Nyugaton működő tudós társaságokkal, amelyek közülük jónéhányat társasági tagokká is választottak.⁵

1. Ezen cikk egy készülő nagyobb tanulmány egyik fejezetének részlete. A fejezet Kollár Ádám és Tersztyánszky Dániel pályáját a jelen formában közölnél teljesebben mutatja be, továbbá kitér az 1770. évi Academia Augusta tervezetre. Ezen utóbbival kapcsolatos eredeti iratokat mostanáig nem volt alkalmunk tanulmányozni.
2. Először a *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio* (Lipsiae 1718) c. művében. Idézi Wellmann Imre: *Bél Mátyás és a magyar tudós társaság terve 1735-ben.* = *Magyar Tudomány*, 1966. 739.
3. Vö. Haan Lajos: *Bél Mátyás*. Budapest 1879. 37—51.
4. A tervezet latin szövegét és magyar fordítását közölte Donáth Regina: *A Magyar Tudományos Akadémia első tervezete 1735-ből.* = *Magyar Tudomány*, 1965, 373—377. Bél szerzőségéről l. Wellmann Imre cikkét, uo. 1966. 738—741.
5. Jellemző példaként említhetjük meg, hogy Wessprémi István: *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia* c. művében az első száz orvoséletrajz közül (megjelent Lipcsében, 1774) az orvosok egyötöde tagja egy vagy több tudós társaságnak, s többségük Bél kortársa. Egyébként gyakori összekötő kapocs Bél és más tudósok közt az is, hogy azonos patrónus segítségével és támogatásával mentek egyetemre, így pl. Moller Ottó Károlyéval. Vö. Szelestei N. László: *Perliczi János Dániel (1705—1778).* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1978. 411. — *Az Academia Leopoldina magyarországi tagjairól újabban megjelent mintaszerű dolgozat:* Duka Zólyomi Norbert: *Die Leopoldinische Akademie und die ungarländischen Medizin und Naturwissenschaft bis zum Ende des XVIII. Jahrhunderts.* *Acta Historica Leopoldina*, (Leipzig), 1980, 51—101.

A tudós társaság iránti igény hazánkban a 18. század hetvenes éveitől elsősorban protestáns vonalon jelentkezett. A szatmári békét követő nyugodt időszakban Magyarországon egyre jobban kiépült a katolikus iskola-hálózat.⁶ Katolikus ifjaink az egyetemet elvégezhettk az ország területén. Ha külföldre mentek, elsősorban a Monarchián belüli Bécs, Grác vagy Prága jött számításba. Ezen városok egyetemei mellett még Róma játszott jelentősebb szerepet, ahová teológiai továbbképzés céljából utaztak fiatal papok. A katolikus egyetemeken végzett ifjak nem szereztek közvetlen tapasztalatokat tudós társaságok működéséről. Másrészt jelentős részük szerzetes volt, s egy-egy rendházban néhány azonos érdeklődésű tanár már eleve nem érezte azt a magáramaradottságot, mint például egy protestáns orvos vagy gyülekezeti pap. Innen van az, hogy a század első felének magánleveleiben olyan adatokkal találkozunk, hogy egy-egy szerzetes sajnálja otthagyni áthelyezésekor az „erudita societas”-t. Természetesen megvolt ezeknek is a jelentőségük, ezért említi meg a Bél-féle tervezet is a magányosok által kezdeményezett tudós társaságok mellett az akadémiák és gimnáziumok tudományos szerepét.⁷

A protestáns iskolák számát a királyi intézkedések egyre inkább csökkentették, s gyakran akadályozták a meghagyottak anyagi támogatását is. Az evangélikus líceumok és református kollégiumok ennek ellenére nagyon fontos — gyakran meghatározó — tényezői maradtak a 18. században a művelődés ügyének.

A protestáns ifjak külföldjárását a század első felében csak néha nehezítette, de nem tiltotta meg az államhatalom. A diákok többsége gyakran nemcsak egy egyetemet látogatott, hanem a diplomaszerezés mellett az elsajátított ismeretág jeles képviselőit is felkereste. Közben természetesen megismerkedett a Nyugat fejlettebb viszonyaival.

Témánk szempontjából különösen jelentős, hogy a külföldi egyetemeket látogató ifjak jelentős száma, és éppen a legtehetségesebbek, megismerkedhettek az egyetemek mellett vagy azoktól függetlenül működő tudományos fórumokkal. Azok évkönyvei és folyóiratai szívesen fogadták tőlük feltalálásaik, tudományos eredményeik ismertetését. De nemcsak cikkeikkel, hanem szóbeli közléseikkel, hazatérésük után pedig levélbeli tájékoztatásaikkal is segítették a század első felében erőteljesen nekilendült történeti, földrajzi és természeti kutatásokat. Sőt a közölt adatokon kívül volt tanáraik, pártfogóik tudományos munkásságát és műgyűjtését gyakran az országban talált kuriozitások és régészeti leletek elküldésével is támogatták. Magyarországi szerzők ebben az időben a tudós társaságok évkönyveiben és folyóirataiban leggyakrabban orvosi és természetrajzi vonatkozású cikkeket írtak. Az általunk átolvasott magánleveleikben pedig egyháztörténeti és műgyűjtési, elsősorban numizmatikai adatokkal segítették külföldi tudósok tevékenységét.

A külföldön tanult protestáns ifjak egy része nemcsak a teológiával

6. Az iskolaügy jó összefoglalását 1. Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest 1980. 94–128.

7. „... praeter rite constitutas Academias, et Gymnasias, eruditas Societates etiam inter privatos initas, multum momenti habituras, ad profligandum Scientiarum fastidium.”

ismerkedett meg útja során, hanem a természettudományok egy-egy ágával is. Jelentős számban orvosként működtek hazatértük után. Gyakran egész vármegye tartozott hozzájuk, ezért sokat kellett utazniuk. Közben az ország földrajzi és természeti leírásához hitelt érdemlően tudtak anyagot gyűjteni, s szakmailag is megfigyelhettek sok hasznos dolgot. Számukra fontosak voltak az ország éghajlati viszonyai, a sűrűn található gyógyfürdők, sőt az egyes embercsoportok szokásai is.

Külön jelentősége van annak, hogy — elsősorban a Felvidéken — evangélikus lelkész- és orvosdinasztiák alakultak ki. Folytonosság révén, tudományos munkájukhoz családi iratok, felhalmozódott könyvek és más gyűjtemények álltak rendelkezésükre. Ügyszeretetük, tenniakarásuk, mely többnyire a pietista irányzatból táplálkozott, példaadó volt. Egyértelműen hazaszeretetről beszélhetünk esetükben: sok esetben bizonyítani lehet, hogy a külföldön maradás csábításának nem engedve, az édes hazáért tenni akarás hozta haza őket. Tudományos munkásságukat itthon is folytatni akarták, a hazai viszonyok azonban meglehetősen elmaradtak voltak. Még a külföldi tudós társaságokkal fenntartott kapcsolat is nehézségekbe ütközött. Egy vármegyei orvos vagy gyülekezeti lelkész nem mindig és általában csak nehezen juthatott szakkönyvekhez. Gyakran előfordult, hogy külföldi folyóiratba, gyűjteményes kötetbe elkészített cikk megjelenéséről a szerző évek múltán és csak barátai leveléből értesült, példányhoz nem jutott hozzá.

Ilyen körülmények között a tudományos élet művelésének az egyetlen lehetséges módja Magyarországon — ahol folyóirat még egyáltalán nem létezett — a baráti levelezés. A külföldön működő tudós társaságok életében is jelentős szerepet játszott a levelezés: ám ott a közérdekű események, tudományos eredmények, felhívások stb. folyóiratokban, gyűjteményes kötetekben szélesebb körben elterjedhettek. Hazai tudós társaság-tervezeteink természetesen figyelembe vették az adottságokat. Bél Mátyás tervezete szerint a társaság titkárának feladata lett volna a levelezés intézése.

A magyarországi tudományos élet kapcsolatai a század közepe körül újakkal bővültek. Elsősorban az 1745-ben Olmützben megalakult társaság (*Societas incognitorum in terris Austriacis*) volt hatással tudósainkra. Az alapító Jozef von Petrasch, Bél tervezetét is ismerve, az örökös tartományokban — elsősorban persze Csehországban — kívánta a res litteraria ügyét felkaroltatni. 1746-ban a magyarországi ügyek felelősének Bél Mátyást kérte fel. Azt is kérte tőle, hogy a Magyarországon szóba jövő protestáns és katolikus tudósok névsorát küldje el neki, tudván azt, hogy az utóbbiakból csak nagyon kevés lehet. Bélnek havonta kellett a felkérés szerint beszámolni a magyarországi tudományos ügyekről. A társaság által kiadott folyóiratban a magyarországi helyzetről, illetve a folyóirat profiljának megfelelően a Magyarországgal kapcsolatos könyvekről, nagyon színvonalas és dicsérő ismertetések jelentek meg, többször is kitérve a Bél ösztönző szerepére.⁸

8. Az adatok Bél Mátyás és Jozef von Petrasch levelezéséből valók. (Ráday Gyűjtemény, Kézirattár, K. O. 398. *Epistolae familiarum Matthiae Belii* ... ff. 116–118.) A társaság 1747-ben, Olmützben megjelentetett havi folyóirata, a *Monathliche Auszüge alt- und neuer Gelehrten Sachen*. A téma részletes feldolgozására más alkalommal visszatérünk.

Az új hatásoktól megerősítve tovább élt Pozsonyban, Bél Mátyás városában és tanítványai körében a társaság iránti igény. 1752-ben, majd 1758–1762 között Karl Gottfried Windisch vezetésével a Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften felolvasó üléseket is tartott.⁹ Az egész országot átfogó tervszóval azonban csak 1763-ban találkozunk újra.

A tervezet¹⁰ Kollár Ádám Ferenc 1763. február 4-én kelt levelében közölte Dobai Székely Sámuellel, Bél Mátyás egykori munkatársával, aki ebben az időben Eperjesen élt s nagyon jelentős oklevél- és kéziratgyűjteménnyel rendelkezett: Kollárnak is szolgáltatott adatokat tudományos munkájához.¹¹ Kollár a tervezet elküldésével egyidejűleg társasági tagnak kéri Dobait s kíváncsi annak véleményére: lehetségesnek tartja-e az a tervezet megvalósítását? A tervezet szerényebb, mint Bélé volt, nyilván azon okból, hogy Kollár Bécsben élt, jelentősebb számú magyarországi tudós havi vagy alkalmi összejövetelére azonban csak Pozsony jöhetett volna szóba.

A tervezett társaság szabályai: Minden rendű és vallású magyarországi személy tag lehet. Kiki azt a területet (természeti, gazdasági és polgári történet) művelheti, amelyiket akarja. A tagok havonta egyszer röviden leírják megfigyeléseiket és feltalálásaikat s postán tudatják társaikkal. A terjedelem ne haladja meg a fél ívet. Ha bárkinek ellenvéleménye van, elmondhatja. A munkát mindig a legközelebb lakó társnak kell elküldeni és dátummal kell ellátni. A társaság elnökét és titkárát (historicus) szavazattöbbséggel és életfogytiglan választják. Az elnök köteles szeme előtt tartani a társaság javát és a közjót. Javaslatára az arra érdemes dolgozatokat napvilágra kell hozni.

A tervezet megalkotója tisztában volt azzal, hogy az ország tudósai szétszórtnak élnek az országban. Ebből azonban származhat haszon is: az ország viszonyait rövid idő alatt és reálisabban lehet így megismerni. Különösen a gazdasági megfigyelések és újítások járnának nagy haszonnal. A történetírás számára feltárnák a régi dolgokat, a jelenbelieket pedig a

9. E társaság szabályait közölte Fritz Valjavec: *Die Pressburger Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften (1761–1762)*. = *Ungarische Jahrbücher*, 1936, 264–267. — A társaság működéséről: Iványi B.: *Die Pressburger Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften (1752–1762)*. = *Südostforschungen* IX–X. 1944–1945. 249–259. Az Iványi által Keszthelyen, a Festetics Könyvtárban használt kézirat (II. 28.) ma az OSZK Kézirattárában található (Fol. Germ. 1499.). — A felolvasott témákat tartalmazza az OSZK Kézirattárának Quart. Germ. 2. jelzetű kézirata. Vö. V. Windisch Éva: *Kováchich Márton György és a magyar tudományszervezés első kísérletei*. = *Századok*, 1968, 93–95.
10. A tervezetet, azaz Kollár Dobaihoz küldött levelét az MTA Kézirattárának másolatgyűjteményéből (Ms. 4886. Levelek és iratok 1. Kazinczy Gábor hagyatéka, 18. doboz) kiadta Csóka J. Lajos: *A magyar tudományosság megszervezésének kísérletei a 18. században*. Pannonhalma 1942. 13–15. Kollár és Dobai eredeti levele ma a budapesti Egyetemi Könyvtár tudós levelei között található. Ez az egyetlen tervezet-szöveg. Kollár csak Dobaihoz küldte el a társaságról való elgondolását. Az Egyetemi Könyvtárban a levél régi jelzete: G 116. tom. II. nr. 42. Függelékben mi is közöljük a levelet, teljes terjedelemben.
11. Levelezésük egy részének másolata: OSZK Kézirattár, Oct. Lat. 443. Dobai néhány eredeti, Kollárhoz írt levele az Országos Levéltár Kollár Ádám-gyűjteményében található (I 7, 52. kötet: Szekeli Collectanea diplomatica).

valóságnak megfelelően hagynák az utókorra. Sok latolgatás után Kollár a társaságot megvalósíthatónak tartotta. Egyeseket esetleg elriaszt vagy megakadályoz a postaköltség. Csökkentené azt, hogy a tagok létszáma egyelőre csak 12 volna. Ha még ez is terhes lenne, a királynőtől portómentességet lehetne kieszközölni.

Február 16-án Dobai Kassára, Kaprinai Istvánhoz küldte Kollár sajátkezüleg írt, fentebb ismertetett levelét, kérvén az ő és jezsuita társainak véleményét. Kaprinai, vagy más jezsuita e levélre adott válaszát nem ismerjük.

Kollár a tervezetet tartalmazó levélben kérte Dobait, hogy a tervet közölje a debreceniekkel és a patakiakkal. Ezt ő meg is tette. Kollárhoz küldött válaszában ekkoriban még örült a tervezetnek. „Ha már Marsnak ismerős népünk van, mi tiltja meg, hogy a műsáknak is ismerős legyen?” Mégis az az aggálya, hogy csak kevesen lesznek olyanok, akik havonta tudnak vagy akarnak valamit kidolgozni, mert közfunkciók vagy házi elfoglaltságok akadályozzák őket ebben. Gazdasági témákról pedig nincs, aki írjon. Tagokul ajánlja Bányai István sárospataki tanárt, Ráday Gedeont, Podmaniczky Jánost és Sándort.¹²

Kaprinain kívül Dobai Patakra és Debrecenbe, továbbá Erdélybe írt. A megkérdezett személyek: Patakon Bányai István, Debrecenben Sinai Miklós, Erdélyben Szilágyi Sámuel. Kollárhoz március 15-én kelt levelében még azt írja Dobai, hogy eddig senkitől sem kapott választ.

A tervre vonatkozóan két válaszlevél tartalmaz érdembeli megjegyzéseket: Sinai Miklósé és Szilágyi Sámuelé.

Sinai Miklós március 19-én kelt levelében részletesen kifejtette véleményét Dobainak.¹³ A mohón olvasott tervezetet tudós kollégáival, a város néhány előkelőségével és az orvosi tudományokkal foglalkozókkal azonnal közölte. Úgy gondolta, hogy tőlük a haza természeti és gazdasági történetében megjelentetésre méltó dolgok várhatók. Közülük néhányan még fontolgatják a dolgot, mások majd maguk közlik véleményüket Dobaival.

Sinai szerint a társaság létrehozható. Abban Kollárnak az elnöki tisztt jár, s nemcsak hírével lenne jelen az igazgatásban, hanem helyzeténél fogva is előmozdítaná a haza dicsőségének terjesztését.

Kérdéses, hogy az előterjesztett törvények kiküszöbölték-e azokat a nehézségeket, amelyek korábban megakadályozták egy ilyen társaság létrejöttét.¹⁴ Sinai szeretné, ha a tervezetben világosabban ki volna fejtve, hogy a társaság elnökének és titkárának mennyi joga volna a végül kezükbe jutott dolgozatok nyomdába adásakor. Megváltoztathatják és javíthatják a szöveget? Ez megsértheti a tisztességre törekvőket. Ha nem, akkor félő, hogy kevésbé gondos dolgozatok jelennek meg. Ezeket megelőzendő az volna

12. 1763. február 24. Idézi Csóka, A magyar tudományosság... (10. sz. jegyzet), 15. Mai őrzési helye: OL, I 7, 52. köt. 73–75.

13. L. a 2. számú mellékletet.

14. Ez a megjegyzés is bizonyítéka annak, hogy a korábbi, általunk is említett pozsonyi kísérletekről tudott a magyarországi tudós világ. De többségük beletörődött abba, hogy az alkalmatlanságok (háború, vallási helyzet stb.) megakadályozták a tudós társaság létrejöttét.

a legszerencsésebb, ha a tagok évente legalább kétszer találkozhatnak és megtárgyalják a dolgokat.

A tervezet azt feltételezi — folytatja Sinai —, hogy a jövőbeli társasági tagok mindenképp tisztességes nyugalommal és az ezen dolgokkal való foglalkozáshoz szükséges anyagiakkal rendelkeznek. Ha a tagok e területen magukra maradnak, nem tudnak a közvárákhoz illőt nyújtani. Köztudott, hogy a párizsi, londoni és berlini királyi társaságok jeles tagjai nem nélkülözik a fentieket. Dobai maga is megítélheti, hogy létezik-e Magyarországon művelt férfiakból egy társaságnyra való, akik számára a szükséges nyugalom és anyagiak biztosítottak. E fogyatkozást csak az uralkodók gondoskodó rendelkezése és közadakozás tudná orvosolni.

Sinai elmondja még, hogy őt szinte eltemeti az iskolai munkák terhe, s csak nehezen tud magántanulmányaira, melyekhez tehetsége vonzza, időt szakítani.¹⁵ A haza polgári történetírásával tudna ő foglalkozni. Ehhez nagyon fontos lenne, hogy nemeseink okleveleit és iratait tanulmányozhassa. Végül már itt volna az ideje annak, hogy a terv megvalósulása által hazánkat és magunkat is jobban megismerjük, és a külföldieknek népünk műveltségéről való balítéletét bizonyítékokkal utasítsuk vissza.¹⁶

Dobai válaszát nem ismerjük. Sinai április 29-én és május 21-én is érdeklődött még,¹⁷ aztán többet nem kerül szóba köztük a tervezet. Kazzay Sámuel debreceni patikus kereken kijelenti, hogy sok a dolga, nem tud időt szakítani a havonkénti munkára.¹⁸ Úgy tűnik, hogy Dobai többi debreceni barátja (Domokos Lajos és Márton, Weszprémi István, Varjas János, Hatvani István) érdemben nem reagált, a tervezetre vonatkozó véleményükről semmit sem tudunk.¹⁹

15. Sinai egy másik levelében nemcsak napi elfoglaltságára hivatkozik, hanem kollégái egy részének érdektelenségére is. „Theologia dat kleba, sokan tartják közülünk is.” (OSZK Kézirattára, Quart. Lat. 784/3. f. 88.)

16. Ez a bizonyítási akarás, a magyarországi jeles személyek számbavétele Czvittinger *Specimen*-jétől kezdve évtizedeken át töretlen vonulatot alkot, s jelentős szerepe van biográfiai és honismereti irodalmunk fellendülésében. Egyébként Sinai levelezésében az is megfogalmazódik, hogy sokkal fontosabb számára a hazai, mint a görög és latin múlt homályainak eloszlatása. (OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 784/3. f. 47. — Levél Dobaihoz, 1762. április 23.)

17. „Semmi jelenségét nem tapasztaltam az Úr leveleiből annak, hogy vette volna leveletem, mellyet Martiusban írtam Postan Consiliarius Collar Úr proiectuma eránt. El varom erről való tudositását Tek. Kapitány Uramnak.” — „De instituto, de quo etiam nos nuper requisiti fuimus, quid quaeso, Optime Vir, iam nobis sperandum erit? Cuperemus aliquid hac de re audire.” (OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 784/3. f. 57. et 64.)

18. „Alázatosan megköszönöm a Tekéntetes Úrnak a Méltóságos Kollár Úrnak levelét. Én ahhoz éppen nem szólok, mivel sem pap, sem professzor nem vagyok. Az én tudatlanságom is jól esméretes előttem. Másokra hagyom azon szép societas dolgait, mert az is csuda, hogy én csak könyvet is vehetek kezembe az én sok bajaim és dolgaik miatt.” (OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 784/2. f. 74.) Vö. Szelestei N. László: *A Collectio Kazzaiana. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1976* — 1977. 420.

19. Weszprémi István orvostörténeti munkájának első kötetében (I. az 5. sz. jegyzetet) megemlékezik a tervezetről. 44. l.

Bányai István sárospataki tanár számára az kétséges, hogy a társaságban a protestánsok szabadon kinyilváníthatnák gondolataikat. Különösen kétséges ez a polgári és a gazdasági történelem területén. Érdekes, hogy a másoktól kapott információk alapján ő is dícséri Kollárt, pedig még egyetlen művét sem olvasta.²⁰

Szilágyi Sámuel Medgyesről május 28-án az alábbiakat írja Dobainak. Az 1730-as években részese volt ő már a tervezgetéseknek. Batthyány nádor fiait, míg azok iskolába jártak, társaság létrehozására ösztönözte, s a tervet a nádor is magáévá tette. De a császár halála, majd a hadakozások megakadályozták annak megvalósítását. A jelenben léteznek olyan férfiak, akikkel megvalósítható volna egy magyarországi tudós társaság. Erdélyből Lázár János grófot, Haner Györgyöt, Verestói Györgyöt és Bod Pétert javasolja. A múltan okulva ő úgy gondolja, ha királyi tekintély nem támogatja a tervet, az nem valósul meg.²¹

Dobai közben egész nyáron és ősszel hiába várt levelet Kollártól. November 15-én azt írja Kollárnak, hogy az erdélyiek támogatják a magyarországi tudós társaság ügyét. Írjon Szilágyi Sámuelnek és Cornides Dánielnek.

A következő években csak bizonytalan híresztelések olvashatók tudósaink általunk ismert magánleveleiben. Benczúr József 1764. november 17-én Dobainak arról számol be, hogy azt beszélik, az erdélyiek ismét közakadémia erdélyiek és magyarországiak számára való fölállítását tervezik. Egyesek

20. „Igen bölts és éppen Kollárhoz illő gondolat, az írt Társaságnak fel-állítása, tsak véghez mehetne. Én, kételkedem, ha szabadon ki lehetne é mondani kívált protestánsnak, gondolatját, de rebus civilibus, oeconomicis. Már a Naturelekról Physicus es Medicus Uraiméknak szép és nagy mezejek volna: de egyebekre, az én tsekélységem nem tud ítéletet tenni. Kapitány Székelyt én ugyan mindenestül fogva Kollar Úrnak ajánlanám; in oeconomicis ki-lehetne jobb a Nagy Antoniusnál. O! bár tsak első oeconomica observatioba tenné valaki, hogy az Utakat Tokajtul fogva a Leszkai longon(?) által Patak és Ujhely felé Eperjesig, sőt Bártfáig, ki palléroznák, hogy ha tsak a Lengyel szekér is könnyebben járhatna.” (OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 784/1. f. 13. Sárospatak, 1763. március 25.) — A levél utóírata: „Ha leszön jó alkalmatossága az Urnak, küldjön valami munkáját annak a phoenix nagy Kollárnak; mert olly szegény vagyok, hogy még nem láttam semmijét.”

21. A levél ide vonatkozó része:

„Az Ur Consiliarius Kollár Ferencz Uram intentioját nem csak opprobálom, hanem valójában dicsérem, és kívánom, hogy Intentioja succedáljon. A Palatinus, és Feldmarschal Groff Bottjáni nagyobbik fiai, mikor scholájokat végeztek volt, me stimulanté, hasonló intentioval voltak, accedálván Palatinus ur ő Excellentiája maga is azon intentiora, de a szegény Tsászár halála, és az azt követő hadakozások, ezeket mind meg gátolták: Nem kétlem pediglen hogy a két hazában derék subjectumok azon Societasba ne applicaltathassanak, azok közé Erdéljbul Méltóságos Groff Lázár János urat, a ki Erdéljben statuum Praesidens: az alma Natio superintendensét Haner György Uramat: a Reformatusok Superintendensét Verestói György uramat: az Igeni Reformatus Predikator Bod Péter uramat merem commendalni, s találtnának pedig másolis, miként azon Societasnak valóságarul bizonyost lehet érteni, de haec nisi auctoritate regia erecta fuerit, abibit in fumum.” Idéz belőle Csóka, *A magyar tudományosság...* (10. sz. jegyzet.), 16. A levél Dobai által írt másolatának mai őrzési helye: OL, I 7, 52. köt. 199.

szerint ez királyi parancsra történik.²² Domokos Lajos egy fél év múlva, 1765. május 14-én ír hasonlóan Dobaihoz.²³

E hírszletelések nyilván összefüggnek azzal, hogy közben szóba került egy magyarországi protestáns egyetem felállításának a terve. Benczúr Cornidesnek is megírja, hogy hallott az erdélyi akadémia felállításának a tervéről. Sőt azt is tudni véli, hogy Cornidesnek fontos szerep jut az új tervezetben. Cornides kétszer is reagált Benczúr „jólétesültségére”: 1765. december 29-én, majd 1766. május 5-én. Erdély sanyarú helyzetében ők sohasem akarták és nem is remélték megvalósíthatónak az akadémia fölállítását.²⁴

A jól értesült Benczúr levele esetleg csak tájékoztató volt. Ugyanis ő folytonos kapcsolatban állt Kollár Ádámmal, aki, a számára kellemetlen kimenetelű 1764. évi országgyűlésen történtek után²⁵ nem foglalkozott többé magyarországi tudományszervezési kérdésekkel. Neki, mint a magyar rendek szemében nem kívánatos személynek, ez nem volt lehetséges. Tehetségét, nagy tudását a kincstári vagyron gyarapításának szolgálatába állította, ezzel csak fokozva népszerűtlenségét Magyarországon. Általában az őt mindig nagyra tartó protestáns tudósok leveleire sem válaszolt. Tevékenységéről azonban sok mindent megtudunk, egyrészt az államtanács magyar kamarauigyekkel foglalkozó aktáiból,²⁶ másrészt a környezetéből

22. „Transilvani iterum de academia communi pro Transilvanis et Hungaris erigenda, consilia inire dicuntur. Sunt, qui ex mandato principis id eos facere dicunt. (OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 784/I. f. 37.)
23. „Az Erdélyi Ujságokat én még nem hallottam azon az egyen kívül, hogy valami Acemiának erectioja projectáltatnék, az nagy ujság lesz, ha effectusba megyen.” (OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 784/I. f. 164.)
24. „Apud nos rumores omnes de Academia Transilvanica conticuerunt. Quodsi interea Augustae propositum successu non esset caritutum, quod nemo credit, numne homo peregrinus ego a doctrinae, Amicorum et fortunae praesidiis destinatum animum ad spem muneris alicuius academici adiciam? Habet profecto Transilvania nostra viros praeclara eruditione exultos, qui honores istos omnibus artibus ambirent, aureis etiam retibus venarentur? Quare animorum mihi ad talia vel somnianda tantum, haud satis est.” (1765. dec. 29.) — „Academiam Transilvanicam nec optamus, nec unquam possibilem esse credimus. Multa se huic instituto opponunt rerum in primis nostrarum calamitosa facies, et fundus deficiens. At licet inter entia rationis academiam Transilvanicam iure connumerandum esse censeam, qualiscunque tamen gloriolae dulcedine tangor, quod dignus habear, cui locus sit ...” (1766. máj. 5.) Mindkét levélfogalmazvány lelőhelye: MTA Kézirattár, Magyar irodalmi levelestár, 4r 157. (számozatlan)
25. Az országgyűlés megnyitása előtt Bécsben megjelentetett *De originibus et usu perpetuo potestatis legislativae circa sacra apostolicorum regum Hungariae* c. műve a felvilágosodott abszolutizmus híveinek szokása szerint elsősorban a főpapságot és a klérust támadta, de kijutott benne a nemességnek is. Az országgyűlés rendjeinek és a klérusnak nyomására az udvar a kötet magyarországi terjesztését megtiltotta.
26. Kollár ez irányú tevékenységéről pozitív beállításban: Csóka J. Lajos: *Kollár Ádám Ferenc hatása az államtanács magyar kamerális tárgyalásaira.* = *A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*, Budapest, 1935. 150–173. — Ugyanezen tények negatív beállításban: Dümmerth Dezső: *Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar–Habsburg viszony tükrében.* Kollár Ádám működése. = *Filológiai Közöny*, 1966, 391–413. (Sziklay László megjegyzései Dümmerth cikkéhez uo. 1967, 227–229.) — Az eddigi szakirodalom alapján a kérdés bonyolultságára figyelmeztet Kosáry, *Művelődés* ... (6. sz. jegyzet), 292–295.

íródott magánlevelekből.²⁷ Arról természetesen egyáltalán nem volt szó, hogy ő a magyar történelem műveléséről lemondott volna. Tovább gyűjtötte anyagát, s elsősorban a jezsuiták adatgyűjtéséhez szeretett volna hozzájutni. Ezért vált számára fontossá Kaprinai István és Pray György személye, de más jezsuitákkal is próbálta felvenni a kapcsolatot. A magyarországi tudósoknak őt, mint az udvari könyvtár őrét, majd igazgatóját nem volt lehetőségük megkerülni, ha dolgozni akartak az udvari könyvtárban. Kollár mindig szívesen mutogatta a könyvtár ritkaságait, s közben legtöbbször panaszkodott is, hogy nem fordulnak hozzá segítségért a magyarországi múlttal foglalkozók.

Kollár már az 1764. évi országgyűlés előtt megjelentetett művével teljes bizalmatlanságot alakított ki személye iránt a hazai közvéleményben.²⁸ E felülről sugalmazott mű megjelenésének időzítése is provokáció volt. A magánlevelekben azonban már az 1762-ben a magyar királyok főkegyúri jogáról szóló műve²⁹ kapcsán is feltűnnek a disszonáns hangok. Kollárnak „nagy protectiója van”, mégis féltik, mert „nagy emberekkel fogta meg a fűrészt végét”.³⁰ Hatvani István professzor országgyűlés utáni véleménye: „... hibázott Kollár Uram, hogy a Diaeta előtt, az ott teendő propositiókat kopja hegyre tette. Nem jó a bika előtt veres nadrágot mutogatni. De hiszen nem féltem én Őtet: elvégi a maga dolgát.”³¹

Hazai szakirodalmunk egy része szerint, s a későbbi eseményekből visszafelvetkeztetve Kollár a megnyerni szándékolt tudósok segítségét úgy gondolta, hogy azok is az udvar szolgálatába állítják tollukat. Erre sem Kaprinai, sem Pray nem volt hajlandó. Kollár ezen magatartása, tollának eladása annyira köztudottá vált, hogy már életében kialakult róla az a vélemény, hogy ő „a tót Socrates ... kit a koncz miatt nem lehetett a jó

27. Protestáns tudósaink levelezésében Kollár alakja pozitív, 1764 után azonban szinte kivétel nélkül csak a tudományos teljesítményei alapján.

28. Kollár alakja köré mai szakirodalmunkban sok félreértés fűződik. Így pl. félreértés az, hogy Kollárban a szlovák öntudat a magyarság ellen fordult. (A kérdéskör összefoglalását l. Kosáry, *Művelődés* ... [6. sz. jegyzet], 294–297.) Itt most csak azt jegyezzük meg, hogy Kollár Oláh Miklós-kiadásának ominózus lapalji jegyzetében nem az szerepel, amit szakirodalmunk onnan idéz. A mondat helyes fordítása: Magyarországnak igen kicsi része az, amelyen magyarok, azaz csak magyarul beszélő nép lakik, és valóban félni lehet attól, hogy a nyelv is elenyészik, úgy, ahogy egykor eltűnt a kunoké.” (A kiemelt szó a fordításokból hiányzik!) — Kollár nem szerkesztette az *Anzeigen* című folyóiratot, nem volt ez idő tájt Bécsben társasága (ezt cikkünkben bizonyítjuk). Az *Anzeigen*-ben a magyarországi szlovák, német, latin és magyar nyelvről írt cikksorozatot egyébként is a magát épp e cikkekben németnek valló Klein Sámuel írta, véleményünk szerint eléggé tárgyilagos hangnemben. — Kollár a Ratio educationis-nak nemhogy elvi, de még egyszerű társszerzője sem volt! Csóka J. Lajos közvetett bizonyítékait részben cikkünk megírásával is cáfoljuk, de Kollár személyére más alkalommal még visszatérünk.

29. *Historiae diplomaticae juris patronatus Hungariae regum libri tres*. Viennae 1762.

30. Az idézet Domokos Márton Dobaihoz írt leveléből való (OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 784/1. f. 178.) Sinai Miklós ez idő tájt így írt: „... kezdi semeit nyitogatni a mi Udvarunk is Roma es az ő praetensioi erént. [Utalás Kollár Domokos Márton főbíróhoz küldött levelére] (OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 784/3. f. 50.)

31. A levél kelte: 1764. augusztus 17. (OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 784/2. f. 46.)

részére állhatatosan megnyerni”.³² Kollárhoz hasonló úton járt Benczúr József is. Ezt nemcsak művei bizonyítják, hanem a Kollárral folytatott levelezése is.³³

Mégsem tudjuk egyértelműen állítani mi ma ezeket a dolgokat. Ugyanis a magyar közvélemény gyakran nevezte lefizetett embereknek azokat, akik az udvar támogatásával próbáltak a hazai helyzeten jobbitani. Ele-gendő itt Bél Mátyás esetére utalnunk,³⁴ aki történeti és földrajzi művének tervezetét elkészítve, felhívást intézett tudóstársaihoz. Rögtön megindultak a híresztelések róla, hogy idegen hatalom zsoldjában áll, nem tudományos célok vezetik, hanem az ország helyzetének, erődítményeinek leírásával megbízóinak érdekét szolgálja. A megye, majd az ország bejárásával pedig a vallási helyzet megváltoztatását tervezi. Pálffy Miklós nádor hallván a híreket, megidézte Bél-t, aki számára, mikor annak ártatlansága kiderült, kihallgatást eszközölt a királynál, s aztán már királyi támogatással foly-tathatta munkáját. A megyék bizalmatlansága és alkalmatlankodásai azonban munkája során később is akadályozták. A sort folytathatnánk. A bécsi népjóléti politika például sok magyarországi orvost állított maga mellé, s az ő orvosi működésük, tudományos tevékenységük egyértelműen előremutató.³⁵

A magyar múlt értékelése természetesen rázósabb terület. Hisz a kiemel-ten támogatott tudósoktól azt várja el az udvar, hogy működésük, dolgo-zataik az adott helyzetet igazolják s politikai céljaikat támogassák. Már Bél Mátyás öregkorában is megfigyelhetjük ezt a — Bél-től kiinduló — próbálkozást, Kollár Ádám azonban, felkérve és önként is, ezen az úton haladt, Benczúrral együtt.

Kettejük baráti köréhez tartozott — a század hatvanas éveiben még mindenképp — Tersztyánszky Dániel. Huzamos pozsonyi tanulmányai, majd külföldi egyetemjárása után 1761-től Hemming lengyel követ házá-ban nevelősködött. Kapcsolatba került Kollárral, annak gyakran végzett másolói munkát is. Csóka J. Lajos azt állítja, hogy familiáris, titkári állás-ban működött Kollár mellett.³⁶ Bizonyítékai azonban nem meggyőzőek, s legfeljebb csak az első évekre vonatkoznak. A 18. századi magánlevelezést ismerve ugyanis nem tekinthetjük érvnek pl. azt, hogy Kollár levelével érkezik levél Tersztyánszky-nak. De a tények is ellentmondanak ennek, ugyanis a fordítottja is éppoly gyakori: Kollár van jelen, mikor Tersztyánsz-

32. Az idézet Barcsay Ábrám egy még Kollár életében írt leveléből származik. Idézi Dümmerth, *Történetkutatás* ... (26. sz. jegyzet), 395.

33. A levelek ma a Soproni Állami Levéltárban elhelyezett Kollár család iratai közt találhatók. Benczúrról l. Kosáry, *Művelődés* ... (6. sz. jegyzet), 296—297.

34. Vö. Haan Lajos: *Bél Mátyás*. Budapest 1879. 37—51. és Wellmann Imre: *Bél Mátyás (1684—1749)*. = *Történelmi Szemle*, 1979, 386—389.

35. Az együttműködés a járványok idején, de máskor is végzett népfelvilágosító munkásságuk esetén egyértelmű. De jellemző pl. Weszprémi István esete, akinek 1770 előtt kiváló kapcsolatai voltak a bécsi udvarral, de az együttműködést a magyar múlttal való, Bécsnek nem tetsző irányú foglalkozás megszüntette. Vö. Szelestei N. László: *Weszprémi István (1723—1799) és orvostörténeti műve*. = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1979*. 519—562.

36. Csóka J. Lajos: *Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám*. Pannonhalma 1936. 94—96.

ky ír levelet, s tolmácsolja Kollár köszöntését a címzettnek. Kétségtelen, hogy a fiatalabb, kezdő Tersztyánszky szívesen segít a befolyásos Kollárnak.

Tanulságos Tersztyánszky 1766. február 12-én Dobaihoz írt levele. Ebben egyebek mellett szó van a Kollár-féle tudós társaság-tervezetről is.³⁷

„Hogy barátunknak a magyarországi tudós társaság alapításáról egykor Veleđ közölt tervét nem helyeselted, az bizony nekem, igazán megmondom, nagyon nem tetszett. Az én kezdeményezésemre (me auctore) kezdte ő melengetni azt a tervet, és az én javaslatomra (me suasore) írt Neked. Hidd el, tudom, mit segítenek a tudós honfiak (populares) vállai, s mit akadályoznak meg. Ezért határoztuk el, hogy olyan dolgokkal foglalkozunk, amelyek mind a hazának, mind az uralkodónak hasznosak volnának, továbbá Európa összes műveltjeinek, ha nem is volna elegendő, de legalább tetszésükre volna.

Én azon idők után, miután barátunk felhagyott a tervvel, sok mindent megpróbáltam. Magát Kaunitz herceget és több államtanácsost is segítségül hívtam, de történt valami, amit nem merészelek értelmezni. Meltá-nyolták javaslataimat, de nem tették magukévá, azt hozták fel ürügyként, hogy nem akarják a magyarok ügyébe beleártani magukat. Azon dolgok következtek, amelyekre gondoltunk: vallásunk dolgairól és az udvar hasznáról csakugyan remek határozat született. A mieinkeknél, az előbbi veszélyre tekintettel, nem tettem próbát, hogy őszintén előadjam dolgaimat, abban reménykedve, hogy nem lesz ez mindig így.”

A levélből, bár annak utalásait nem mindenhol tudjuk egyértelműen konkretizálni, kirajzolódik előttünk a kép, hogy Tersztyánszky a magyar hatóságokat megkerülve, azok, és a tervezetet megfogalmazó Kollár tudta nélkül próbálta tető alá hozni a magyarországi tudós társaság ügyét. A Dobain keresztül hozzá is eljutott véleményekből nyilvánvalóvá válhatott számára (de ezt sugallták a korábbi kudarcok is), hogy csak megfelelő pártfogó, vagy valaminémű anyagi támogatás tenné lehetővé annak működését. Dobai, nyilván a kapott vélemények alapján, nem tartotta megvalósíthatónak a hozzá elküldött tervezetet. Ebből viszont az következett, hogy az esetleges jóváhagyás és anyagi támogatás esetén sem válhatott volna a Kollár vezette tudós társaság az ország tudósainak színe-javát összefogó szervezetté. Mindezt azért lényeges már itt elmondanunk, mert

37. „Quod consilia amici nostri de condenda societate erudita in Hungaria olim jam TEcum communicata non probaveris, id quidem mihi, ut verum fateor, planissime displicuit. Ille et me auctore id consilii fovere coeperat, et me suasore ad TE perscripserat. Credes me scire, quid humeri Popularium valeant? quid ferre recusent. Unde talia tractanda proposuissemus, quae et Patriae et Principi utilia fuissent, et reliquis Europae eruditibus, si non fuissent satis, saltim displicuissent.

Ego post ea tempora, postquam amicus noster abjecisset animum nonnulla tentavi, et quidem ipsum Principem Kaunizium atque Consiliarios nonnullos status, in auxilium vocavi: at subest aliquid, quod interpretari non audeo: Probabantur consilia mea: verum non adoptabantur, caussa inde petita, quod rebus Hungarorum immiscere se nolint. Successissent ea, quae meditabar, nae religionis nostrae rebus, atque utilitati aulae egregie consultum fuisset! Apud nostros, facto periculo prius, consultum non duxi, ut res meas sincere exponerem; spe hac erectus, quod non semper sic futurus sit.” (OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 784/3. f. 125.)

e véleményeket figyelembe véve hozta létre Tersztyánszky 1771-ben folyóiratát, az *Allergnädigst privilegirte Anzeigen*-t és az azt kiadó társaságot.

De más is kiderül e levélből. Bizonyítja fenti állításunkat, hogy Tersztyánszky nem szürke irnok Kollár mellett. Semmi kétségünk nem lehet abban, hogy nem a tervezet eltulajdonításáról van szó, ugyanis Kollár tud e levél megírásáról, sőt az általunk idézett rész mellé került éppen a lap szélére sajátkezű megjegyzése: „En, alulírott ezen feljegyzésemmel tanúsítom, hogy még mindig Bécsben és az élők között vagyok, s ezen dolog bizonyosságául ígérem, hogy a legközelebbi postával levelet küldök a szeretett Székelynek. Bécs, 1766. febr. 12. Kollár Ádám Ferenc.”³⁸

Az előkerült adatok figyelembevételével az 1763-as magyarországi tudós társaság-tervezet létrejöttét az alábbiak szerint rekonstruálhatjuk:

A külföldi tanulmányútjáról hazatért Tersztyánszky Dániel — korábbi pozsonyi és külföldi élményei és tapasztalatai alapján — a befolyásos Kollár Ádám Ferencben, az udvari könyvtár magyarországi származású őrében vélte felfedezni azt a személyt, akinek a vezetésével egy magyarországi tudós társaság létrehozását remélhette. Nyilván beszélgetéseik hatása is közrejátszott abban, hogy Kollár fokozott mértékben kezdett érdeklődni Bél Mátyás Pozsonyban, az özvegy szigorú őrzetében levő kéziratos hagyatéka után. Ekkor már Pozsonyban tartózkodott Benczúr József, aki azon kevesek közül való volt, akinek Bél özvegye a kéziratok megtekintésére engedélyt adott. Kollár 1762-ben — Benczúr közvetítésével — megszerezte a hagyaték egy részét, s a hagyaték többi részéről is folytonosan tájékoztatta őt a következő években Benczúr.

Úgy látszik, Kollár nem nagyon hitt a terv megvalósíthatóságában. Ezért beszélhette rá őt Tersztyánszky arra, hogy Bél volt munkatársához, Dobai Székely Sámuelhez küldje el véleményezésre tervét. Dobai, aki ebben az időben már közel tíz éve Eperjesen élt nyugalmazott katonatisztként, rendkívül jelentős magyarországi oklevélgyűjteményt és egyéb kéziratosokat mondhatott magáénak. A tervezet megkapása előtt már egy éve baráti levelezést folytatott Kollárral. Kollár és Tersztyánszky Dobai leveleiből tudhatták azt is, hogy az az ország valamennyi jelentős tudósával — köztük Kaprinai Istvánnal és még néhány más jezsuitával — szintén baráti levelezést folytat. Ezért eshetett a választás őrá, ezért kérte Kollár éppen őt a tájékozódásra.

Csóka J. Lajos, és tanulmányai alapján eddigi szakirodalmunk Kollár Ádámnak tulajdonította az 1771–1776-ban Bécsben megjelent folyóiratot, az *Allergnädigst privilegirte Anzeigen aus sämtlichen kaiserl. königl. Erb- und Reichsfürstenthümern*-t (a továbbiakban: *Anzeigen*), és az azt kiadó társaság megszervezését.³⁹ Ezek szerint Kollár e folyóirattal régi eszméjét valósította volna

38. „Ego infra scriptus praesenti hoc meo chirographo testor me adhuc et Viennae et inter vivos agere, in cujus rei testimonium proximo cursore litteras me ad amicissimum Székelyum daturum premitto. Dat. Viennae d. 12. Feb. 1766. Ad. Fran. Kollar.” (Uo. f. 124.)

39. Csóka J. Lajos, *Mária Terézia* ... (36. sz. jegyzet), 96–103. — Uő: *A magyar tudományosság* ... (10. sz. jegyzet), 18–20. — Uő: összefoglalta a Kollár Tersztyánszky-viszonyról korábban általa mondottakat: *Kollár Ádám és az 1777-i Ratio educationis*. = *Pedagógiai Szemle*, 1977, 392–395.

meg, s a háttérből irányított, a tényleges szerkesztést pedig Tersztyánszkyra bízta.

Amint fentebb láttuk, az 1763-as tudós társaság-terv nem Kollár egyéni kezdeményezése, így az első évfolyamhoz 1772 elején írt előszóból kiemelt azon mondat, hogy a folyóiratban aszerint dolgoznak, amint kilenc évvel ezelőtt azt tervezték, önmagában nem következtethetünk arra, hogy ki szervezte a folyóiratot kiadó társaságot.⁴⁰ A kortársak a folyóirat szerkesztőjének Tersztyánszky Dánielt tartják. Ha figyelembe vesszük az általunk fentebb a tudós társaság-tervezet keletkezéséről mondottakat, akkor már abból is következik, hogy az előszót, amelyből Csóka a fentebb említett mondatot kiemelte, nemcsak Kollár írhatta, hanem — és ez látszik valószínűbbnek — Tersztyánszky Dániel is. Csóka nem hozott fel egyetlen konkrét adatot sem annak bizonyítására, hogy Kollár eme szerepéről és működéséről „a kevés beavatottaknak” tudomása volt, bizonyítása kizárólag a fentebbi mondaton nyugszik. Egyéb „érveire”, feltételezéseire még visszatérünk.

Mivel az *Anzeigen*-t jelentős hely illeti a magyarországi sajtó történetében, s fontos szerepet játszott hazai tudósaink szervezkedésében, érdemes egy kicsit megvizsgálni magát a folyóiratot is.⁴¹

1771—1776 között jelent meg, hetente egyíves terjedelemben, negyed-rét alakban, Bécsben. 1771-ben, júliusban indult, 1776-ban június végével szűnt meg. Régebbi szakirodalmunk felfigyelt arra, hogy a folyóirat címe szerint a kiadó társaság kezdetben (1771—1772) a monarchiát tartotta szemé előtt, s rendkívül sok praktikus tudnivalót közölt. Később aztán egyre gyakrabban csak magyarországi téma fordul elő benne, s tudományos cikkek veszik át a hasznos dolgok helyét.⁴²

Tersztyánszky Dániel személye után kutatva néhány olyan dokumentum került kezünkbe, amelyek segítenek bennünket abban, hogy e máig oly rejtélyes folyóirat történetéről újat, és — remélhetőleg — a valóságnak megfelelőbbet mondjunk.

A folyóirat megindulását megelőzte egy híradás kinyomtatása *Ankündigung von der Herausgabe der kaiserl. königl. privilegirten Anzeigen aus sämtlichen kaiserl. königl. Erbländern* (Wien, 1771, Ghelen) címmel.⁴³ Ebből pontosan tájékozódhatunk a hetilapot kiadó társaság szándékáról, terveiről. Erre a híradásra és tervezetre utal szinte minden évfolyam előtt a bevezető

40. „... den Plan, nach welchem wir arbeiten, vor neun Jahren entworfen, und ihn schon damals zu befolgen gewünscht haben.” Csóka, *Mária Terézia* ... (36. sz. jegyzet), 97—99. Csóka a Horányi Elek, ill. Wespri István által utólagosan megfogalmazott „cím” összehasonlításából is a két társaság (1771., ill. 1763.) azonos célkitűzéseire, és azonos megfogalmazóra következtetett.

41. A folyóiratról szóló újabb szakirodalmunk átvette Csóka szerintünk hibás feltételezéseit. Vö. Kókay György: *A magyar sajtó története I. 1705—1848*. Budapest 1979. 63—66. és Kosáry, *Művelődés* ... (6. sz. jegyzet), 537—538.

42. Zenker, E. V.: *Geschichte der Wiener Journalistik von den Anfängen bis zum Jahre 1848*. Wien und Leipzig 1892. 58—59. — Fináczy Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában, II.* Budapest 1902. 267.

43. Függeléként közöljük. Az általunk használt példány lelőhelye: Budapest, Evangélikus Országos Levéltár, Arch. gen. eccl. V. 36/2. ff. 19—22. (Tersztyánszky Dániel Cornideshez írt levelei között.)

cikkely, így furcsa hogy a korábbi kutatás azt feltételezte, hogy e társaságnak sem szervezete, sem szabályzata nem volt.

Jóakaró patrióták társasága már néhány évvel ezelőtt elhatározta — olvassuk a híradásban —, hogy híreket gyűjt valamennyi császári és királyi örökös tartományból az iskolaügy, tudományok és művészetek, bel- és külkereskedelem, gyár- és kézműipar, mezőgazdaság stb. témákról és azokat Bécsben kinyomtatattatja. Tervezetüket most az uralkodó engedélyezte. Filippides von Gaya alsóausztriai kormányzótanácsos irányításával és felügyeletével dolgoznak. A társaság figyelme csak a monarchiára terjed ki.

A tervezet a híradással együtt jelent meg, *Entwurf zu den kais. k. königl. privilegierten Anzeigen aus sämmtlichen kais. kön. Erbländern* címen. Többször is hangsúlyozza a közhaszonra való törekvés szellemében dolgozást, ami megfelel a bécsi udvar felvilágosodott racionalista programjának. 15 pontban sorolja fel azokat a témákat, amelyekről folytonosan tájékoztatni óhajtja a folyóirat a polgártársakat. Hetente egyszer, szerdánként, ívenként jelenik meg Ghelennél. A társaság azért jelentette meg e tervezetet, hogy az olvasók megítélhessék a vállalkozás értékét, s nyomon követhessék a terv megvalósításaért tett fáradozásokat. A folyóiratot elterjesztik az egész monarchiában. Féléves előjegyzés Bécsben: 3 forint, Bécsen kívülre: 4 forint. Minden rendű és rangú ember számára rendelkezésre áll a folyóirat, a híreket Emerich Felix Bader könyvkereskedőhöz kell eljuttatni. Külön kéri a jóérzésű patrióták, tudós férfiak és barátaik közreműködését.

A tervezet szerint az alábbiak közlését tűzik ki célul:

1. Közhasznú rendeletek, akár az egész birodalomra, akár annak csak egy részére vonatkoznak

2. Egyházi, katonai és polgári előléptetések

3. Újonnan alapított iskolák és akadémiák, az iskola- és nevelésügy felszereltsége. A most élő tudósok munkássága

4. Tudományokban és nyelvekben jártas, ügyes emberek ajánlása főuraknak, közösségeknek vagy magánzóknak. Részletes leírás és a társaság egy tagjának ajánlása szükséges hozzá

5. Könyvek és értekezések címének és tartalmának közlése, akár bel-, akár külföldön jelentek meg, s a monarchia számára hasznosak, vagy arra vonatkozók. Kritikai észrevételeket sohasem közölnek, nem foglalkoznak regényekkel és divattal, mert az előbbi a felebaráti szeretetet, az utóbbiak pedig a társaság hazafias szándékai ellen vétének

6—7. A tudományok kedvelői drága könyvek és hasznos dolgok gyűjteményeit használják — ám ezek gyakran az örökösöknek terhet jelentenek, s nagy károkkal szóródnak szét, ezért: Áruba bocsátott könyvtárak, különösen pedig az azokban található hazai tárgyakat érintő hasznos könyvek, gyűjtemények, ritka kéziratok, érmek, természeti kabinétek (Naturalienkabinete) bemutatása

8. A tudományok előmozdítására és a bel- és külföldi tudósok bátorítására, elsősorban a Monarchia történetének, föld- és természetismeretének művelésére s a gazdaság különböző ágazatainak fejlesztésére kitűzött díjak ismertetése

9. A monarchiabeli művészek munkáinak bemutatása és ajánlása, ezáltal a művészek segítése

10. Közhasznú feltalálások és gépek alapos híradásban történő bemutatása. Hol láthatók, ármegjelölések

11. A belkereskedelem, manufaktúrák és gyárak fejlesztését szolgáló hírek, új kereskedőházak, társulatok, áruk. A vállalkozók érdekeinek felkeltése

12. Mezőgazdasági hírek, hasznos javaslatok annak jobbítására. Adásvételi ügyek, főként nagyban

13. Bányászat. A tőke közvetítése. Ajánlások közetgyűjtőknek

14. Kézművesek megfelelő helyre segítése

15. Vegyes hírek, megfigyelések, felfedezések, amelyek a fenti rovatokba nem férnek be.

A terv alapján világos, hogy az *Anzeigen* nem azzal a céllal indult, hogy a magyarországi honismertetés szolgálatába álljon. Tersztyánszky Dániel 1766-ban már érezte Dobaival, hogy bárminemű tudós társaság megszervezése is csak úgy lehetséges Bécsben, ha az nem csak, és nem elsősorban a magyarországi tudósokat fogja össze. A magyar hatóságoknál a többségükben protestáns tudósaink nem számíthattak támogatásra. Az is egyértelmű a tervből, hogy a társaság irányítója nem Kollár Ádám, aki régi, dédelgetett tervét valósította meg. Természetesen tudott Kollár is a tervről, hisz az megjelent nyomtatásban. Egyébként is ismeri a bécsi helyzetet. Sőt a magyarországi barátai leveleiben előkerül az *Anzeigen*. Tersztyánszky esetleg megbeszélte, vagy legalábbis közölte vele a folyóirat dolgát.⁴⁴ Az azonban minden forrásból egyöntetűen és világosan kiderül, hogy a folyóirat munkatársai, azaz a társaság tagjai szerkesztőnek, sőt alapítónak Tersztyánszkyt tartják. Az *Anzeigen*-nel párhuzamosan, s hasonló profillal megjelenő bécsi folyóirat, a *Realzeitung* egyik munkatársa is Tersztyánszkyt tartja a folyóirat létrehozójának.⁴⁵

Számunkra most inkább az az érdekes, hogyan vált az *Anzeigen* a fenti tervet megvalósító kezdet után egyre inkább a magyarországi tudósok fórumává, Bél Mátyás hagyományát követő honismertető folyóirattá. A magyarországi témák, mégpedig a tudományos és ismeretterjesztők előtérbe kerülésében nagy szerepet játszhatott az, hogy az *Anzeigen* Bécsben jelent meg, ahol a néhány hónappal korábban indult *Realzeitung* a gazdasági érdekű értekezések közlésében, de könyvek ismertetésében is komoly szerzőket, és úgy tűnik jelentősebb olvasótáborra tudhatott maga mellett, magyarországi témák azonban csak elvétve fordultak elő benne.⁴⁶ Tehát az *Anzeigen* — bizonyára nem a szerkesztő Tersztyánszky akarata ellenére — rákényszerült arra, hogy, fennmaradását biztosítandó, eltérjen a kitűzött feladatokról, vagy legalább azokat a pontokat vegye elsősorban elő, amelyekkel közönséget tud magának szerezni. Ez annál inkább fontos lehetett,

44. Ha az 58. sz. jegyzetünkben közölt adat megfelel a valóságnak, akkor még erre sem került sor.

45. De Luca, Ignaz: *Das gelehrte Oesterreich. Ein Versuch.* I/2. Wien 1778. 222—223.

46. Zenker, *Geschichte* ... (42. sz. jegyzet), 57—58.

mivel 1773 elején már felmerült az anyagiak kérdése.⁴⁷ Ekkor azonban akadhatott olyan mecénás, aki Tersztyánszky mellé állt. A folyóiratban azonban a rovatok száma egyre inkább csökken, végül háromban állapodik meg, s szinte kizárólag Magyarország történelmi és természeti ismertetésével foglalkoznak az egyes cikkek, többnyire folytatásos sorozatokban. Az ismeretterjesztő jelleg helyett pedig szinte kizárólagossá válik a tudományos igény.

A szakmai közönség nagyra értékelte Tersztyánszky folyóiratát az 1770-es évek végén. Különösen a történelmi témák, természeti leírások monografikus kísérletei, ma is komoly forrásértéket képviselnek. Lényeges volna, hogy a kutatás tisztázza a szerzők kilétét, mert csak a monogrammok helyes feloldása után lehetne véglegesen tisztázni azt, hogy Tersztyánszky szerepe a szerkesztés során mi volt: változtatott-e a szövegeken, miért nem közölt le egyes cikkeket, amelyeket megkapott stb.⁴⁸

Mi most csak az vizsgáljuk a rendelkezésünkre álló adatok alapján, hogy Kollár Ádámnak volt-e szerepe a folyóirat létrehozásában és kiadásában, továbbá a folyóirat mögött álló társaság irányításában.

Kollár kétségtelenül a lap munkatársai közé tartozott. A névtelenül, vagy csak kezdőbetűkkel jelzett szerzők azonosítása nem mindig könnyű feladat. Bizonyos történelmi témákat pedig Kollárhoz hasonlóan írtak meg mások is. Néhány konkrét adat mégis van. Benczúr József 1771 decemberében Kollárhoz írt levele szerint eszentül csak úgy küld cikket Tersztyánszky-nak, ha Kollár megígéri, hogy elolvassa és kijavítja a tévedéseket.⁴⁹ Kollár 1783-ban maga hivatkozott arra, hogy 1773-ban az *Anzeigen*-ben fejtette ki nézetét a Thunemann és Schlözer közti vitában.⁵⁰

Mindössze ennyi adattal rendelkezünk Kollár Ádám *Anzeigen*-beli működéséről. Az *Anzeigen* író társainak magánlevelezésében sem találtunk mást. Pedig közülük többen közeli jó barátai vagy tisztelői Kollárnak! És Kollár egyéb tevékenységéről tudósítják egymást. Csóka is csak ezen adatokat tudta felvonultatni Kollár és az *Anzeigen* kapcsolatáról. A fentebb már idézett (és részben cáfolt) Kollár–Tersztyánszky viszony, és ezen adatok alapján mégis azt a következtetést vonta le, hogy „a hazafias célt szolgáló *Anzeigen* létesítésének és tulajdonképpeni irányításának érde-

47. Vö. *Anzeigen*, 1772. Vorrede. (1773 elején íródott!)

48. Toldy Ferenc kizárta annak lehetőségét, hogy az 1770-ben Mária Teréziához benyújtott Academia Augusta-tervezet szerzője Tersztyánszky Dániel. Érve, hogy az *Anzeigen* és Tersztyánszky stílusa nagyon különbözik egymástól. A szerzőség kérdése ezen az alapon azért nem dönthető el, mert nem ismerjük, hogy Tersztyánszky az *Anzeigen* szerkesztésekor melyik cikkhez és mennyiben nyúlt hozzá, illetve egyetlen olyan cikket sem említ fel eddig a szakirodalom, amelyiknek a szerzője Tersztyánszky. (Toldy Ferenc: *Az akadémiai eszme Magyarországon Bessenyei előtt*. Akadémiai felolvasás. = *Toldy Ferenc összegyűjtött munkái*, VII. Budapest 1873. 369–392. és *Újabb adalékok a régi magyar irodalom történetéhez*. Pest 1781. 88–124. Az utóbbi helyen szövegközléssel.) — Fináczy Ernő szerint a szerző Tersztyánszky Dániel (*Századok*, 1904, 369–372.). Fináczy érveit Csóka „cáfolja” — szerintünk nem meggyőzően. (*Mária Terézia* ... [36. sz. jegyzet]. 103–105.)

49. Csóka, *Mária Terézia* ... (36. sz. jegyzet), 102.

50. Uo Kollár cikke: *Anzeigen*, 1773. 291. (v. K. monogrammal.)

me Kollár Ádámot illeti meg, Tersztyánszky Dániel szerepe pedig csak másodrendűnek minősíthető”.⁵¹

Tersztyánszky Dánielnek a folyóirat szerkesztésével kapcsolatos levelei közül néhányat sikerült felkutatnunk.

1763-ban a Kollár Ádám-féle tudós társaság-tervezetet Dobai Székely Sámuel kapta meg, véleményezésre és a hazai tudósok közt való tájékozódás céljából. Tersztyánszky most is elküldte Dobainak 1771 júniusában a fentebb ismertetett híradást és tervezetet, hogy az világosan láthassa, ő és társai most nemcsak Magyarország, vagy Ausztria, hanem az egész Monarchia ügyében ténykednek, s azt akarja, hogy Dobai és Cornides is a társaságukhoz tartozzék. A feltétel az, hogy az arra méltó társakat eligazítsák ebben az ügyben, mégpedig Dobai a Kelet-Felvidéken és a Tiszántúlon, Cornides pedig Erdélyben, és ha valami említésre méltó dolog kínálkozik, azt idejében jelentik. Dobai, gyengeségét szem előtt tartva írt a tudósoknak és a tehetősebbeknek.⁵² Ekkor ő már öreg, beteges, gyűjteményének egy részét eladta. Úgy tűnik, most nem fejtett ki különösebb aktivitást ezen ügyben, bár néhány cikkhez kétségtelenül szolgáltatott adatokat.

Cornides Dániel *Anzeigen*-beli ténykedéséhez is csak néhány adatot találtunk. Tersztyánszky néhány Cornideshez írt leveléből érdekes dolgokat tudhatunk meg a folyóiratot kiadó társaságra vonatkozóan. Augusztus 23-án azt írja Tersztyánszky, hogy a társaság csak azokat hajlandó tagokká választani, akik a folyóiratot írják. Cornidest ő már szóba hozta, s amikor ő és más tagok óhajtják csatlakozását, és a megfelelő alkalom is meglesz hozzá, taggá válhat.⁵³ November 23-i levelének mellékleteként elküldte az 1771. november 5-én Frankfurt am Mayn-ban megjelent *Journals-Anhang* első levelét, amely az *Anzeigen* megindulását és tematikáját ismertette. A társaság egyébként Cornidestől Erdélyről vár cikkeket, mégpedig a

51. Uo. 103.

52. Tersztyánszky levelének ide vonatkozó szövegét Dobai Cornideshez írt leveléből idézzük (Evangélikus Országos Levéltár, Arch. gen. eccl. V. 36/3. f. 142.): „... Adnecto ... Tibi impressum, ex quo cognosces uberius, quid ego adjunctis mihi quibusdam sociis, non quod Ungariam solum vel Austriam, sed quod universam, ut vocent Monarchiam Austriacam occeperim, vellem ego quemadmodum Te ita Daniele meum nostram in Societatem recipi, hac lege ut nobis et commilitones dignos hoc nomine procuraretis, Tu in partibus eis et Trans Tybiscanis, ille vero in Transylvania, et si quid commemoratione dignum occurreret, id mature significaveritis.” — Dobai az alábbiakat írta ekkor Cornidesnek: „... Mihi quoque missum est 14. Julii 1771 per Tersztyanszki Ankündigung von der Herausgabe der Kaiserl. Königl. privilegierten Anzeigen aus sämtlichen kaiserl. königl. Erbländern Wien gedruckt mit von Ghelenschen Schriften 1771. ... Ego tenuitatis meae non immemor, talia doctioribus ac validioribus offerenda rescipis, nosti Tu, si quis alter illud nec studium juvat, si nihil adferat famam praeter inutilem.”

53. „Ob die K. K. Privilegirten Anzeigen, welche allhier mit dem Monath Julius dieses Jahres angefangen haben, in Ihren Gegenden bekannt sind beliebe mich Ew. Wohledlgeb. zu berichten. Die Gesellschaft, welche sie verfasst, ist geneigt, dieselben zum Mitgliede anzunehmen: ich habe ihr eine Schilderung von Ihnen gemacht: und wann Ew. Wohledlgeb. Beytritt von mir und andern gewünscht wird: so sind anderer Seits die Obliegenheiten gar nicht beschwerlich.” (Evangélikus Országos Levéltár, Arch. gen. eccl. V. 36/2. f. 14.)

mellékletként küldött ismertetés 4., esetleg 5., továbbá a 6., 10., 11., de különösen a 12. pontjában foglaltakról. Ezek a frankfurti híradás számozása szerint: a tudományokban és nyelvekben jártas férfiak ajánlása, esetleg könyvismertetések, könyvtárak, kéziratok és más gyűjtemények ismertetése, kereskedelmi és mezőgazdasági ügyek, de különösen a bányászattal kapcsolatos dolgok közzétételére vonatkozó számok. De más olvasásra méltó anyag is érdekes, mondja Tersztyánszky.

A tagok nevei titokban tartandók mindaddig, míg magyarországi, erdélyi, horvátországi stb. tudós és iskolázott férfiak belépése által a létszám nem lesz teljessé. Majd akkor fognak egyszerre megismerkedni pártfogójukkal. Erdélyből Cornidesen kívül más is tag lehetne.⁵⁴

A Cornides által írt és eddig kezünkbe került levelekben találtunk adatot arra, hogy Cornides — Erdélyből való eltávoztá után is — tényleg próbált másokat rávenni az *Anzeigen*-be való írásra. Így pl. Szarka Károlyt.⁵⁵ Azt kéri Tersztyánszky, hogy a cikkeket német nyelven küldjék el neki.

Czirbesz Jónás András Cornidesnek rendszeresen beszámol arról, hogy mely témákról küld cikkeket az *Anzeigen*-nek. Ha Cornides az *Anzeigen* első számaiban magyarországi dolgokról olvas, azt Benczúr, vagy valaki más szerezte — írja talányosan.⁵⁶ Az utalás esetleg Kollárra, vagy magára Czirbeszre vonatkozik. 1772 tavaszán már azt olvashatta Cornides, hogy Czirbesz három numizmatikai cikket küldött a tudós társaságnak Bécsbe, a

54. „Die Gesellschaft erwartet nun von Ew. Wohledlgeb. Siebenbürgische Beyträge zu ihren Blättern: Um derenselben eine kurze Anleitung wegen der zu wählenden Materien an die Hand zu geben, habe ich den Frankfurter Journals-Anhang hier beygelegt, in welchem der Plan, nach welchem die Anzeigen verfasst werden, kürzlich enthalten ist. Ich glaube Siebenbürgen würde ziemlichen Stoff geben können zu No 3. 4. vielleicht auch 5. ferner 6. 10. 11. besonders aber 12. da dermalen die reichsten Gruben in Siebenbürgen sind. Wie dem die Gesellschaft wünschte besonders von dem Nacsager Bergwerke und dessen Ausbeute eine umständliche Nachricht zu erhalten. Der 14te Artikel nimmt alles an, was lesenswürdig ist.

Die Nahmen der Mitglieder sind dermalen noch ein Geheimniss, bis ihre Anzahl besonders durch den Beytritt gelehrter und geschulter Männer in Ungarn, Siebenbürgen, Croaten etc vollständig geworden. Wo sie sodann auf einmal mit ihren hohen Protectore sich bekannt machen werden.

Können daher dieselben noch jemanden in Siebenbürgen, welcher Kräfte und Willen hätte mitzuarbeiten: so belieben dieselben ihn dazu einzuladen. ...” (Uo. f. 17., a melléklet: f. 15.)

55. „Tersztyanszkio, in evulgandis illis Ephemeridibus, quae sub nomine der Anzeigen circumferuntur, socio primario, rem feceris longe gratissimam, si Tuas de particulis quibusdam Historiae Hungaricae opiniones, Relationibus eruditae inserendas, interdum submiseris. Rogat autem, ut quae elucubratus fueris, lingua germanica vestias, etsi ad eum ipsum latinas dare possis epistolas. Si quando ad eum scripseris, suaserim, ut *Spectabilis* titulum ei tribuas. Quare autem eius consilii Tibi auctor sim, vel me tacente facile coniecero. Libelli Tui exemplum unum etsi iam antea abs me acceperit, rogavit tamen et alterum, quod ei ultro exhibui.” (A levél eredetije: OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 764. f. 15. — fogalmazványai: MTAK Kézirattára, Magyar irodalmi levelezés, 4r. 57/III. f. 437’.)

56. „Lesen Sie auch die Wiener Real-Zeitung, oder die Wienerischen Gelehrten Anzeigen? Wenn in den Anzeigen Ungr. Sachen vorkommen, so haben sie dem Benczúr, oder noch ein andern zum Verfasser.” (MTAK Kézirattár, Magyar irodalmi levelezés, 4r. 60. nr. 75., 1771. szept. 13.)

társaság ágensének, Tersztyánszkynek erőteljes ösztönzésére.⁵⁷ Bár 1772. január 30-án kelt levelében Czirbesz nincs valami nagy véleménnyel Tersztyánszkyról, nem is bízik túlságosan benne,⁵⁸ mégis az általa szerkesztett *Anzeigen* egyik legbuzgóbb munkatársává vált. Iglón nem volt más választása, mint elfogadni az *Anzeigen* — ténylegesen Tersztyánszky — által felkínált lehetőséget. Ha nem ezt teszi, sok kortársához hasonlóan a névtelenségbe sülyed, s csak a maga szórakoztatására írogathat.⁵⁹ A szenvedélyes műgyűjtő az előzőt választotta. Saját bevallása szerint mindig sietve kellett dolgoznia, a témákat nem érlelhette ki eléggé.

Tersztyánszky sürgetései szinte folytonosak. Az *Anzeigen* számára a Kárpátok természeti leírása mellett gyakran recenzál Magyarország történetével foglalkozó könyveket.⁶⁰ 1772 végén már arról értesíti Cornidest, hogy a Kárpátok leírásából már csak az állatvilág van hátra.⁶¹ Levelezésük aztán néhány évig szünetelt. 1775-ben, levelezésük újraindulása után szintén minden levélben szerepel az *Anzeigen*. Nemcsak azokról a témákról beszél, amelyeket ő dolgozott ki. Néha segítséget kér barátai számára is. De soha nem nevezi meg azt a személyt, aki számára anyagot kér, mikor az egy-egy téma igényes feldolgozására tesz kísérletet. Így pl. a cigányok történetét egyik barátja — a királyi gondoskodás szellemében — dolgozza fel: azok eredetét, hagyományait, szokásaikat, életmódjukat, öltözködésüket,

57. „... der Gelehrten Gesellschaft nach Wien drei numismatische Aufsätze zugeschickt habe. ... Herr Agent Tersztyanszky lag mir so viel in Ohren, auch was numismatisches der Gesellschaft, da sie die Güte gehabt, ein paar andere magere Aufsätze, sehr gütig aufzunehmen, einzuschicken. Mehr aus Ungeduld als langwilliger Entschlüssung geschah es, dass ich, um den Zudringen des Herrn Agenten, nicht so viel ausgesetzt zu seyn, ihm drei numismatische Ausarbeitungen überschiekte. ...” (Uo. nr. 78. 1772. márc. 14.)

58. „Der anonymische Gegner, der, den Ihnen so sehr gewogenen Canonicus Kerchelich, abhalten wollte, Ihnen auf alles das, was Sie von ihm zu wissen verlangten, zu antworten, ist vielleicht Herr Tersztyenszky selbst. Sie kennen diesen Mann von Pressburg aus und ob ich gleich mit ihm Briefwechsel stehe, so traue ich ihm doch nicht zu viel. Seine Pressburger listigen Griefe(!), sind ihm zur Gewohnheit geworden, und er bedint sich derselben bis diese Stunde auch seinen intimsten Freunden zum Nachtheil, wenn er nur seine eigene Rolle, mit Vortheil spielen kann. Mit dem Herrn Hofrath Kolar, ist er auch schon, seit einem Jahre zerfallen. Die beste Ankunft hierüber, wird Ihnen wohl der Brief des gelehrten Herrn Canonicus Kerchelich selbst geben.” (Uo. nr. 77. 1772. jan. 30.)

59. „Das Feld, welches ich wenigstens mittelmässig gut, bearbeiten wollte, und die Umstände, in welchen ich lebe, nöthigen mich dazu. Ich habe in meiner ganzen Gegend keinen einzigen Freund, den ich in diesem Fach der Wissenschaften zu Rathe ziehen könnte; keine andere Büchersammlung auch nicht, ausser meine eigene Bibliothek. Wie unvollständig ist aber diese zur Zeit noch? ... Ja, meine zahlreiche Familie, die ich vorzüglich versorgen muss, gestattet mir nicht mehr, theure und grosse Werke anzuschaffen. Daher müssen Freunde erhalten, und das, was mir fehlt, ersetzen. ...” (Uo. nr. 86. Levél Cornides Dánielhez, 1776. márc. 5.)

60. „Ausser den numismatischen Aufsätzen, arbeite ich auch eine Beschreibung der Carpatischen Gebürges ... Man hat es mir aufgetragen, neue Schriften, welche die Geschichte von Ungarn betreffen, recensire auch doch seltens. Mein Haupt Augenwerk geht aber auf das Numismatische. ...” (Uo. nr. 78. 1772. márc. 14.)

61. „Jetzt beschäftige ich mich, mit dem Pflanzreich dieses Gebürges. Dann bleibt mir noch das Tierreich übrig, welches auch noch, in diesem Jahrgang, zum Vorschein kommen soll. ...” (Uo. nr. 80., 1772. nov. 14.)

betegségeiket, bűneiket és kicsapongásaikat, nyelvüket és hasonló dolgokat.⁶² Valószínű, hogy Cornides a folyóiratnak nem vált állandó munkatársává, azaz a társaság tagjává. Sajnos Cornides válaszlevelei után eddig hiába kutattunk, pedig már Czirbesz is ki akarta adni kettejük levelezését.⁶³

Benczúr József levelei között is több akad, amelyben az *Anzeigenre* vonatkozó adatokat találunk. Egyik Kollárhoz írt levelét már idéztük, mégpedig azt a részt, amelyből Csóka Kollár és a folyóirat közti közvetlen kapcsolatra következtetett, szerintünk alaptalanul. Ha a levél teljes szövegét megvizsgáljuk, abból az is kiderül, hogy Benczúr itt közölte Kollárral, hogy az *Anzeigen* első évfolyamában háromrészes cikket írt az erdélyi fejedelmekről. „Ha tudtam volna, hogy Te ebben a témában már korábban és ebben az évben is, mégpedig az udvar megbízására dolgoztál és azt az államtanácsnak ajánlottad, szívesen elálltam volna e munkától.”⁶⁴ Ha

62. „Einer meiner Freunde, ein fleissiger Mitarbeiter an den gelehrten Anzeigen, bewogen durch die Allerhöchste Sorgfalt, unserer gnädigsten Landesmutter, für die Regierung des armen *Ziegeunervolks*, arbeitet an einen Versuch, die Geschichte dieser Nation betreffend, ihren Ursprung, Sitten, Gewohnheiten, Lebensart, Kleidung, Krankheiten, Laster und Ausschweifungen, Sprache und dergleichen betrefend. . . .” — „Die Stelle aus dem Muratorius von den Ziegeunern, hat Herr v. Tersztyanszky schon mit uns communicirt. Ich vermuthete gleich, es muss diese Anekdote von Ihrem Fleiss ferrühren. Vielleicht wird Herr Past. Seyfert dem ich dieserwegen auch gebeten, gute Materialien zur ziegeuner Geschichte für mein Freund, verschaffen.” (Uo. nr. 81., 1775. febr. 3. — nr. 82. 1775. apr. 4.) — A szóban forgó cikksorozat, a magyarországi cigányok történetének és jelen helyzetének, szokásainak stb. leírásával az *Anzeigen* 1775. nr. 20. — 1776. nr. 20. közti számaiban jelent meg. A szerző: Augustini Ab Hortis Sámuel. (Vö. *Anzeigen*, 1776. nr. 20. *ab H.* monogramm!)

63. Czirbesz 1776. március 5-én kelt levelében (nr. 86.) kéri Cornides hozzájárulását a barátok közti szétosztásra, nevek elhagyásával történő 50–60 példány ki nyomtatásához.

64. A levél eredetije: Soproni Állami Levéltár, Fond XIII/9. A Kollár család iratai. Fasc. XIII. Nr. 609. 1771. dec. 28.

„Amoris Tui singularis, quo me hucdum complecti pergebis evidentissimum argumentum derivo ex scheda, quam, mense hoc ad Dn. Tersztyenszkyum exarasti. Exponis quippe candide, quid excipias . . . notulas, quas ego in nonnullos articulos triplicis compositionis cum Principibus Transilvaniae factae cum Tersztyanszkyo communicavi, ille vero ephemeridibus, quam cum sociis procurat, inseruit. Precibus eius multi deferendum, et ex eo genere studii, quo imprimis delector, non nihil submittendum existimabam. Si scivissem Te in materia hac vel antea iam, vel anno hoc, et quidem iussu aulae laborasse, et consilio status obtulisse, supersedissem lubens labore hocce. Ceterum, cum significes, cum Tuis ea, quae in Ephemeridibus evulgata sunt, non convenire, illam favorem mihi expeto, ut errores, in quos prolapsus sum, detegas. Lubens systema, quod mihi formavi immutabo, ea imprimis de caussa, ut si quid imposterum scriberem, error emendari possit. Praeterea, Te rogo enixissime, ut illis, quae imposterum Tersztyanszkyo sum missurus, limam prius admoveas, et quidquid Tibi displicuerit, expungas, emendes et atque immutes prius, quam ille ephemeridibus inseruerit. Si vero gratiam hanc abs Te consecutus non fuero, nihil in posterum Tersztyenszkyus est a me accepturus. Paraveram iam notulas submittere, quae volebam in transactionem Bocskaianam, sed laceravi eam heri, neque amplius eae locum(?) in ephemeridibus sunt consecuturae. Malo alias materias deligere.” A szóban forgó cikkek az *Anzeigen* első évfolyamának 12., 14. és 23. számaiban találhatók v. V., v. G. és B. monogramokkal.

Kollár lett volna az *Anzeigen* tényleges szerkesztője, vajon megjelentette volna-e barátjának övétől eltérő véleményét? Egyébként e levélben is kifejezetten az szerepel, hogy a folyóiratot Tersztyánszky szerkeszti. Vagy a jó barátot és akkoriban rendszeres levelezőpartnert, a közben Pozsonyról Késmárcra távozott Benczúrt is tudatosan és együtt tévesztette volna meg Kollár és Tersztyánszky? Nyilván nem erről van szó, hanem arról, hogy az *Anzeigen* mögött nem állt ott irányítóként Kollár, miként azt szakirodalmunk Csóka alapján szinte egyöntetűen állítja.

Benczur Kollárnak is elmondja aggályait egy másik, 1772. február 12-én kelt levelében: Tersztyánszky lapjában hasznosak volnának a földrajzi és természettudományi közlemények, de a magyarok ilyesmivel csak kevesen foglalkoznak. Leszögezi: „Semmi részem nekem e folyóiratban.” Három vagy négy közleményt ugyan Tersztyánszky kéréseitől legyőzve küldött, de Késmárkon nagyon sok a dolga, nem is ér rá ez idő szerint ilyesmivel foglalkozni.⁶⁵ De két hónap múlva, április 10-én Dobaihoz már ismét az *Anzeigen* ügyében írt: Tersztyánszky a ruténokról különösen azok szokásairól akar cikket az *Anzeigen*-ben. Ha Dobainak van valami anyaga, küldje el azt Tersztyánszkyknak, vagy neki.⁶⁶

Benczúr ezen egymásnak ellentmondó levelei valószínű kapcsolatban állnak azzal, amit Czirbesz írt 1772. január 30-án Cornidesnek: Tersztyánszky már egy éve összekülönbözött Kollárral.⁶⁷ Talán ezért írt más Benczúr Kollárnak, mint Dobainak. De ez az állapot nem tarthatott sokáig, mert Kollár a következő évben (sőt valószínű már 1772-ben is) szerzőként szerepel az *Anzeigen*-ben.

Valami előttünk ismeretlen oknál fogva Tersztyánszky 1775-ben nem közölte a Benczúr által hozzá küldött írásokat. Májusban erről panaszkodott Czirbesznek: már mintegy tíz írását hiába küldte el, nem tudja miért nem jelenteti meg azokat Tersztyánszky.⁶⁸ Kollár sem válaszolt neki ekkor, de ez nem különös dolog, mert mielőstb valami rendkívüli munkát bízott rá

65. Itt is csak a levél egy részét idézi Csóka, *Mária Terézia* ... (36. sz. jegyzet), 99. Nem idézi a levél ezen részét: „Mihi in ephemeridibus illis nullae sunt partes. Tres vel quatuor relationes Tersztyenszkyj precibus victus, submisi, neque enim mihi vacat, cum hic quoque laboribus obruar. ...” A levél eredetije: mint az előző jegyzetben. Nr. 614. 1772. febr. 12.

66. „Dominus Daniel Tersztyanszky, quem in Wienerisch Anzeigen laborare Tibi constabit, desiderat nonnulla, quae Ruthenos concernunt. Vellet im primis edoceri de consuetudinibus quas observant in celebratione novi anni, Bacchanaliorum, observatione ieiunii, celebratione paschatis, pentecostes, in puerperis, baptismo, nuptiis sponsalibus, sepultura, in conjugio, educatione liberorum, alia addit, se observasse, eos in festis nativitatis magnam copiam straminis in hypocausta conguessisse, idque integra hebdomade retinuisse. Superstitiones quoque connotandas esse existimat. Si quid hoc ad argumentum colligere potueris, communica quaeso, cum eodem vel mecum.” (OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 784/1. f. 87.) — A ruténokról nem jelent meg az *Anzeigen*-ben a kívánt cikksorozat.

67. Vö. az 58. sz. jegyzettel.

68. „A Domino Archivario Nova (Gelehrte Anzeigen) ad me a mense non veniunt. Quae caussa? num ad Te perferuntur? forte mihi indignatur? Fere 10 meas meditationunculas non inseruit. Displicebant, vel alia fuerit causa.” (OSZK Kézirattár, Leveléstár, Benczur József Czirbeszhez, 1775. május 15.)

az uralkodó, elfoglaltságára hivatkozik az, s egyébként sem szívesen ír levelet.⁶⁹

Az utolsó két évben az *Anzeigen* rendszeres munkatársává vált Johann Seivert⁷⁰ és Kriebel János⁷¹. Korábban a már említettek mellett Klein Sámuel⁷² és talán annak atyja, Mihály, valamint Ab Hortis Sámuel⁷³ az, akik rendszeresen dolgoztak e folyóiratnak. Alkalmilag, egy-egy beküldött levéllel, tudósítással mások is megtisztelték a lapot, így Perliczi Dániel és Weszprémi István⁷⁴, Csapó József⁷⁵ és mások⁷⁶.

Maga a folyóirat az előzetes híradáson és tervezeten kívül is ad jelzéseket a kiadó társaság létformájáról. Az első évfolyam elé, 1772 januárjában írt előszó nemcsak a kilenc évvel korábbi tervet és az azt megakadályozó nehézségeket említi, hanem azt is, hogy a társaság, amelyet kitartó munkával sikerült létrehozni, már nem magyarországi tudós társaság, hanem az örökös tartományokban élő tudósokat igyekszik összefogni, s azok nagy része nem Bécsben él. A tagok hivatalos elfoglaltságaik mellett dolgoznak a közhaszon érdekében, s másokat is kérnek írásaik beküldésére. De nem mindent tárnak az olvasók elé, mert a tapasztalat arra tanít, hogy veszélyes még baráti körben is kinyilvánítani szándékaikat.

Évenként megvizsgálja a bevezető cikk, hogy mennyire tettek eleget a tervezetben kitűzött feladatoknak. Már 1772-ben hiányolja maga a szerkesztő is pl. a működő üzemekről való leírásokat. Minden nehézség ellenére mégis a munka folytatása mellett döntöttek, s ehhez bátorító és támogató mecénásokat keresnek.

1774-ben eltértek az eredeti célkitűzéstől. Az ok: nagyon tartalmas tudományos cikkeket kaptak [elsősorban Kriebel Jánostól], s méltánytalan lett volna azokat nem kinyomtatni, és ezáltal másokat is hasonló munkára ösztönözni.

Az 1775. évfolyam elé v. C. monogrammal⁷⁷ jelent meg az előszó

69. „Unum adhuc in caussa Schneideriana scribere possemus ad Dominum Tersztyensky, ut ille nobis mentem Kollarii significaret. Vir hic est occupatus, si aliquem ab Augusta laborem extraordinarium impositum habet, non rescribet. Aliunde non lubenter dat epistolas.” (Uo. 1774. november 17.)

70. Ő a *Siebenbürgische Briefe* szerzője 1775–1776-ban, legtöbbször S** monogrammal.

71. Jelentősebb cikksorozatai: a magyarországi nyomdászattörténetírásról szóló (Vö. *Magyar Könyvszemle*, 1982, 26–31.), a Thököly család történetéről, Eperjes város történetéről és más rövidebb cikkek. Névjele általában: K – 1.; K. 1., de előfordul a K. alak is.

72. *Anzeigen*-be írt cikkei is felsorolja Wurzbach, C.: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. 12. Bd. Wien 1864. 56–57. Nevének jelzett rövidítései: J. S. K. Th. C. – J. S. K. – K. – K. n. S. in E. – J. S. K. in E. – Két cikksorozata jelölés nélküli.

73. Leggyakoribb névrövidítése: ab H.

74. A Perliczi és Weszprémi közti, *Anzeigen*-ben levő polémiairól l. Szelestei N. László: *Perliczi János Dániel (1705–1778)*. = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1978*. Weszprémi latin nyelven írt levelét, melyben Perliczi cikksorozatát cáfolta, a társaság elküldte Perliczinek, aki azt németre fordította és válasszal együtt küldte vissza megjelentetésre.

75. *Anzeigen*, 1773. nr. 34. (I. Cs. Med. D.)

76. A betűjellel megjelölt szerzők egy részét nem tudjuk konkrét személyhez kötni.

77. Nem tudjuk, ki a szerző.

(1776 elején). Hogy a tagok nem tudnak teljesen megfelelni a tervezetben megadott célkitűzéseknek, annak oka, hogy a tagok többsége távoli helyeken lakik és hivatali kötelességei mellett csak kevés ideje marad. Ezért nem szerepelnek a gazdasági változásokról való leírások. Aztán meg nem is tudják mindig időre elkészíteni dolgozataikat. Így a közlésre küldött cikkek választéka tovább csökken. Ezen kívül az olvasók különböző adottságaik, ízlésük és gondolkodásuk. Mindenki várakozásának meg akarnak felelni, a nőkének is.

Az utolsó évfolyam elé, a folyóirat megszűnésekor írt előszóban a szó-
kásos nehézségek említése ezen előre jelzett problémákra utal. A váratlan, hihetetlen dolgok felmerülését nem tudjuk értelmezni. Mindenesetre ezt a „búcsúszót” író kiadó úgy véli, hogy a tervezetben megígért, de elmaradt dolgok helyett újakkal kártalanították az olvasókat. Így pl. a korszak kedvenc tudományához tartozó éremtani dolgozatokkal, vagy történeti ismeretek közlésével.

Az *Anzeigen*-re vonatkozó adatainkat összegezve az alábbiakat mondhatjuk el:

A folyóirat létrehozása és 5 éven át való megjelenése Tersztyánszky Dániel érdeme. A megindulást megelőző tervezet szerint — és a lap címe szerint is — egy a közhasznót az egész monarchiában szolgáló, változatos tartalmú hetilap megjelentetését tűzte ki célul a Filippides von Gaya alsó-ausztriai államtanácsos irányításával működő társaság, s királyi engedéllyel kezdte meg működését. A folyóiratban és a magánlevelekben előforduló terminológia szerint a folyóiratba írók egy része a társaságnak is tagjává vált (Mitglied), mások csak közreműködők maradtak (Mitarbeiter). Ezen adatok ellenére úgy tűnik, hogy a társaság csak formális volt. A folyóirat jó színvonalon tartása már kezdetben sem volt könnyű. A Bécsben élő nem magyarországi tudósok cikkei elsősorban a hasonló profilú, s szintén Bécsben megjelenő *Realzeitung*-ot tették nívós folyóirattá. Ám Tersztyánszky a kezdeti lendület kimerülte után (1773-tól) magyarországi, elsősorban evangélikus vallású tudósok bevonásával, azok tudományos igényű cikkeivel töltötte meg folyóiratát. Abban a szellemben, amelyben az 1763. évi, az ő ösztönzésére megfogalmazott Kollár Ádám-féle magyarországi tudós társaság-tervezet, és az azzal kapcsolatos vélemények alakítottak ki benne. Úgy tűnik, hogy a felkínált lehetőséggel nem élt még evangélikus tudósaink mindegyike sem. S bár a folyóiratban jelentős Magyarországra vonatkozó cikkek és cikksorozatok láttak napvilágot, mögötte nem állt magyarországi tudós társaság. Megszűnésének az a legvalószínűbb oka, hogy teljesen elvesztve folyóirat-jellegét, elveszítette közönségét is, sőt a néhány szerző, hivatalos elfoglaltsága mellett, nem győzte hetente teleírni az íves terjedelemben megjelentetett folyóiratot. A megjelent évfolyamok színvonala azonban méltán számot tarthat művelődéstörténetírásunk eddigiekénél nagyobb érdeklődésére.⁷⁸

78. További kutatási feladat annak kiderítése, hogy milyen szerepet játszott a folyóiratot kiadó társaság irányításával és felügyeletével megbízott Filippides von Gaya tanácsos. Miért indították meg az *Anzeigen*-t, mikor előtte évben indult meg a *Realzeitung*? Kik voltak a ma ismerteken kívül a társaságnak tagjai? Kik

Kollár Ádám és Tersztyánszky Dániel kapcsolatáról az általunk tárgyalt 1763. évi tudós társaság-tervezet, továbbá az 1771—1776 közt megjelent *Anzeigen* körüli vizsgálódásaink arra az eredményre vezettek, hogy újabb szakirodalmunk alaptalanul tulajdonította Kollár Ádámnak mindkettőt. Az 1763. évi tervezetet ugyan az ő kézírásában kapta meg véleményezésre(!) Dobai Székely Sámuel, de megalkotásában szerepe volt Tersztyánszkynek is. Az *Anzeigen* és az azt kiadó társaság irányításában pedig Kollár egyáltalán nem vett részt, még a háttérből sem.

voltak csak munkatársak? Milyen volt Emerich Bader könyvkereskedő szerepe? Vajon csak ő viselte a kiadás költségeit? Változtatott-e a beküldött cikkek szövegén a szerkesztő Tersztyánszky? Vajon a magyarországi történelem egységes nézőpontja tőle, vagy a szerzőktől származik? A most közölt Kollár szerepének gyengítése mellett Tersztyánszky személyének fontosságára utalnak. Erre a cikkünkben közöltek kívül is találhatunk adatokat. Vö. *Tersztyánszky Dániel iskolai újság-tervezete*. = *Magyar Könyvszemle*, 1976, 390—396.

FÜGGELÉK

I.

A KOLLÁR ÁDÁM ÁLTAL MEGFOGALMAZOTT 1763. ÉVI TUDÓS TÁRSASÁG-TERVEZET (Levél Dobai Székely Sámuelhez. 1763. február 4.)

Quod diu multumque cum animo meo reputavi, id nunc tecum, homine mihi amicissimo, communicare placet, ut si quam utilitatem somnio meo subesse arbitraris, prudentissimis rem omnem consiliis tuis adiuves, sin vero secus tibi videbitur vanissimum propositum, aequis iustisque rationibus, animo meo expellas. Societati cuidam nomen meum dare meditor. Vis igitur scire cui? Nempe Societati Hungaricae, Historiae patriae Naturalis, Oeconomicae, et Civilis studiosorum, cuius te membrum esse ex animo vellem. Enimvero quae Dei benignitas est, non deessent nobis Viri, qui ista in societate utiles patriae et cum laude esse possent. Institutum illius omne his paucis contineretur legibus:

- I. Quivis nomine Hungarico census, cui demumcunque religionis instituto addictus sit, Societatis Nostrae ius habeto.
- II. Eam Historiae Naturalis, Oeconomicae et Civilis partem deligere, quam qui is volet integrum esto.
- III. Mense quolibet semel animadversiones suas et inventa praecipua brevissime adnotare, et per publicum cursorem cum sociis communicare tenentur.
- IV. Animadversiones ad socios missae ultra philyram dimidiam ne procedunt.
- V. Adversaria cuilibet sociorum sunt, ad quae sociorum inventa quivis referto.
- VI. Quivis socio primum vicino mittito, et misso in folio quilibet diem et consulem, quo porro ad socium vicinorum miserit, adnotato.
- VII. Praeses et Historicus Societatis pluribus Sociorum votis electi, perpetui sunt.
- VIII. Praeses bono societatis et publico procurando studeto.
- IX. Societati ab Historiis selecta Sociorum inventa, praesidis consilio, nitide perscribito, et iuris publici facere adnitor.

Audivisti igitur Instituti Leges, quae tametsi succinctae prorsus sint, totius tamen Instituti Naturam exhibent. Nam ut in regno nostro, privato quopiam in loco aut urbe eruditorum hominum societas coalescere unquam possit, equidem despero: hac autem ratione non aegre credo, creari posset. Argumentum deinde est utilissimum simul et iucundissimum. Cum enim socii per omnes regni provincias sparsi esse possent, non difficulter patriam nostram brevi verius nosceremus. Sed imprimis animadversiones et inventa oeconomica laudem simul et utilitatem haberent singularem. In historia civili quam diligentissime curaretur: ut eruantur vetera, et praesentia fide optima ad posteritatem transmittantur. Enimvero diu multumque haec, ut dixi, mecum expendi, neque inveni causam, cur hoc genus societatis apud nos institui non possint. Unum fortassis multos deterreret, aut impediret in cursorem publicum aeris impendium; verum hoc ratione non una tolli potest; nam primum socii Numerum duodecimum excedere non deberent, deinde si istud etiam molestum esset,

reperitum iri spero amicos meos, qui immunitatem isto ab onere sociis ab Augusta obtinerent. Tentandum igitur aliquid esse et quid efficere possimus experiundum. Nam ut pulchre Theocritus meus: *εν τροιην πυρωμενοι ηλθον αχαιοι*. Tentando et Graeci tenuerunt moenia Trojae.

Tu itaque de omni hoc sive somnio sive proposito meo, quid rei veritate sentias, fac me proxime certiozem. Vellem communices eruditibus vestris Debreczeniensibus et Patakiensibus. Nam si rem illam fieri posse existimas, coalescere prius deberemus, et qui esse vellemus nos noscere, quam immunitates ab Augusta petere. Vale. Scribebam in Augusta Bibliotheca ad diem IV. Febr. MDCCLXIII.

Ex asse Tuus

Adamus Franciscus Kollar

Lelőhely: Budapest, Egyetemi Könyvtár, Tudós levelezés.

II.

SINAI MIKLÓS DEBRECENI PROFESSZOR VÉLEMÉNYE AZ 1763. ÉVI TUDÓS TÁRSASÁG-TERVEZETRŐL

Részlet Sinai Miklós 1763. március 19-én
Dobai Székely Sámuelhez címzett leveléből

Ingentem laetitiam mihi adtulerunt Literae Tuae, quas Eperjesino die 18 Februarii ad me pro solita Tua humanitate dedisti: praeterquam enim quod rerum priscorum documentis eximiis eae graves fuerunt; insuper adiunctas habuerunt Amici tui Illustris Literas, quae quia sollicitudinem laude dignissimam de promovendis per Hungariam rerum utilissimarum studiis haud obscure prae se tulerunt, cupidissime a me lectae sunt. Communicavi eas illico non tantum cum Collegis meis Doctissimis: sed et cum quibusdam ex Primoribus Urbis nostrae, item cum aliis, qui artem medicam inter nos profitentur; quos in Historia Patriae Naturali ac Oeconomica viris digna proferre posse existima-veram. Illorum quidam adhuc deliberant, alii vero forte ipsimet animorum suorum sensus ad Te per Literas perscribent. Ego vero quid de toto hoc negotio sentiam, quandoquidem ita, Vir Amplissime, Voluisti, hisce candide significabo.

Praeclara quaevis ac summa in hoc genere studiorum a Viro Clarissimo ac Amplissimo Domino Adamo Francisco Kollario expectare nobis licet. Quantum is possit satis iam ostendit Juris Patronatus Apostolicorum Hungariae Regum iudiciosa et erudita Historia. Avide expectat orbis eruditus, et Bibliothecae Caesariae Catalogum a Lambecio et Nesselio congestum ab eodem accuratius digestum et observationibus locupletatum videre; cuius rei spem publico factam fuisse a Viro Clarissimo, non ita pridem ex Actis Eruditorum Lipsiensibus didici. De eo ergo dubium nullum, habere posse, societatem hanc fieri geritur, in hoc Illustri Viro Caput ac Praesidem dignissimum, qui non tantum moderandae eidem cum laude praeesse possit, sed et gloriae, Patriae nostrae Literatae, limites longe ulterius, quam forte a maioribus factum fuerat, promovere. Quaestio igitur tantum circa leges eiusdem propositas locum habere potest, an non nimirum incommodis quibusdam eae laborent, quae olim progressus eiusdem impedire possent. Voluissem ut id clarius expressum fuisset an Praeses ac Historicus Societatis, ad quorum manus ultimum selecta sociorum inventa transmittentur, tantum potestatis in ea habituri sint, ut mutare eadem ac corrigere pro arbitrio possint, atque ita typis exscribenda tradere, vel minus. Si prius foret id facile laedere honoris studiosiores posset. Si vero posterius, verendum esset, ne quandoque minus accurata submittentur.

Ad haec praecavenda utilissimum omnino foret, si bis saltem singulis annis conveniretur, et socii praesentes rationum momenta in commune conferrent. Tunc errore corrigi et superflua reiici possent. Deinde video, quod in his Legibus supponatur, ubique, quod Socii qui futuri sunt, otio honesto, ac subsidiis ad haec tractanda necessariis abundabunt. Sapienter id pridem pro Scopis huius Societatis: his enim si destituantur non posse eos exspectatione publica aliquid dignum praestare, certum est. His affluere eos qui tanta cum gloria Societatum Regiarum Parisiensis, Londinensis ac Berolinensis membra sunt, nemo ignorat. Iam Tu ipse iudicato, Vir Nobilissime, an inter Nos aliquis saltem numerus Doctorum Virorum, qui ab utrisque hisce rebus bene paratus esset? Provida Principum dispositio, et publica praemia huic defectui unice mederi possent. Ne quidem quod attinet, quo minus Societati huic nomen dare audeam, id efficit, quod primere(?) videam ea mihi pleraque deesse, quae in Sociis huius ordinis necessario adesse debent. Lucianus festine olim dixit Jovem quem oderit Paedagogum eum facere. Parum adest, quin in me convenire hoc dictum agnoscam. Laborum enim Scholasticorum mole ita premor, ne dicam, obruor, ut ad studia quaedam privata tractanda, ad quae naturalis me genius trahit, vix tempus aliquod suffurari possim. Sed mea subsidia ad Civilem Patriae Historiam pro dignitate excolendam (aliis enim partibus manus equidem admonere nollem) ad manus mihi sunt. Licet enim alibi obvia satis sint, nobis tamen nomine tantum nota sunt Byzantinorum Scriptorum Baronii item Raynaldi, Dachierii, Du Chesnii, Mabillonii, Pezii, aliorumque veteris aevi monumentorum refertissima Volumina. Si quid ergo, non obstante, hac penuria Subsidiarum, in publicum proferendum esset, id non alia re constare posset, quam si Diplomata ac Literas Nobilitares nostrorum hominum inspicere ex iisque aliquid ad illustrationem Historiae in lucem edere adniterer. Eas vero avaris, ut plurimum manibus premi antiqua et pene obsoleta querela est. Et nescio an non venia quadam digna sit haec nostrorum tenacitas; quum videremus unica saepe vocula detecta in periculum amissionis bonorum suorum incidere eosdem in Foris Regni nostri publicis. Plura hac de re non addam, nisi hoc unum subiecero: gavisurum me impense fore, si hanc societatem erectam ac florentem videre aliquando contigat. Tempus enim iam tandem aliquando esset, quo et Patriam, et nosmet ipsos melius nosceremus, et sinistram extraneorum de nostrae gentis eruditione opinionem ipsis rerum documentis repelleremus.

Caeterum satis praeclare mecum nunc actum esse putabo, si per Te, Amplissimo Collario insinuatius fuero hac nomine, quod quas Literas is in deliciis habet, easdem et ego impense amem; quas ut pro virili per Patriam promovere possem, percuperem notitiam aliquam cum eo contrahere, quam per commercium deinde Literarium alere ac augere liceret. Ego sane felicem me multis nominibus esse praedicavero, si aditum aliquem familiarierem in Bibliothecam Caesaream, eiusque rariores divitias aperire possem: nihil enim dubito, quin multa inde in publicam utilitatem proferre suo tempore possem. Tu ergo, mi Amice Honoratissime videris qua prudentia hac de re ad eum scribes, et qua cum circumspectione sensus eiusdem expiscaberis.

.....

III.

ANKÜNDIGUNG VON DER HERAUSGABE DER KAISERL. KÖNIGL. PRIVILEGIERTEN ANZEIGEN AUS SÄMMTLICHEN KAISERL. KÖNIGL. ERBLÄNDERN

W i e n

gedruckt mit von Ghelenschen Schriften 1771

Eine Gesellschaft wohlgesinnter Patrioten, hatte vor einigen Jahren, unter andern gemeinnützigen Bemühungen sich entschlossen, Nachrichten aus sämmtlichen kaiserl. königl. Erbländern zu sammeln, und, zur Beförderung des Schulwesens, der Wissenschaften und Künsten, des inn- und ausländischen Handels, der Fabricken und Manufacturen, des Feld- und Ackerbaues, und überhaupt aller Zweige der Landwirtschaft, Anzeigen zu verfassen, um solche in der kaiserl. königl. Haupt- und Residenzstadt allhier zum Druck zu befördern, und öffentlich heraus zu geben.

In dieser Absicht wurde auch ein Entwurf dazu ausgearbeitet, allerhöchsten Orts übergeben, und zu dieser Unternehmung die allergnädigste Bewilligung und Erlaubniß dahin ertheilet: dass die Gesellschaft ihre vorhabende Anzeigen aus sämmtlich kaiserl. königl. Erbländern, nach dem eingerichteten Plan, wochentlich unter der Direction und Aufsicht des kaiserl. königl. Nied. Oe. Regierungsraths Herrn Philippides von Gaya zum Druck befördern und öffentlich herausgeben dürffe.

Die Gesellschaft, welche, bey diesem Unternehmen, ihr Augenmerk vorzüglich auf die kais. kön. Erbländer gerichtet, und nur diese allein zu dem Gegenstand ihrer Bemühungen; so, wie die Wohlfart ihrer Mitbürger, zu ihrer Hauptbeschäftigung gewählt hat, ergreift diese Gelegenheit mit allerunterthänigster Danknehmigkeit für diese huldreichste landesmütterliche Wohlthat, um dadurch dem Staat, und ihren Mitbürgern nach allen Kräften einige nützliche Dienste leisten zu können.

Damit nun ein jeder, von ihrem, zu bewerkstelligen unternommenen Vorhaben, gründlich und umständlich benachrichtiget werden möge; so hat sie es für nöthig zu seyn erachtet, diesen bestätigten Plan selbst durch den Druck vorläufig herauszugeben.

E n t w u r f

zu den kaiserl. königl. privilegirten Anzeigen,
aus sämmtlichen kais. kön. Erbländern

Es ist getreuen Unterthanen nicht nur nützlich, sondern auch daran gelegen, all jenes zu wissen, was zur Wohlfahrt des Staats überhaupt, und eines jeden Bürgers ins besondere allergnädigst verordnet, und wegen besserer Beobachtung und pflichtschuldigster Folgeleistung öffentlich bekannt gemacht wird. Daher werden

I. Alle durch den Druck kundgemachte *allerhöchste Verordnungen*, welche das Finanz- Polizey- Handlungs- Fabricken- und Manufacturwesen; dann die Landwirtschaft in allen ihren Zweigen, betreffen: sie mögen überhaupt alle kais. kön. Erbländer, oder ein und das andere Erbkönigreich und Provinz ins besondere angehen: jedoch nur Auszugsweise, und ihrem wesentlichen Inhalte nach, mitgetheilet werden.

Und da auch die Nachricht von Besetzung erledigter Stellen und Aemter in sämmtlichen kais. kön. Erbländern, den Lesern dieser Blätter, nicht nur angenehm, sondern auch nützlich seyn kann; so wird man beflissen seyn:

II. *Merkwürdige Beförderungen*, welche im Geistlichen- Militär- und Civilstande vorgehen, von zuverlässigen Oertern zu sammeln, und sie nach der Ordnung der kais. kön. Erbländer mitzutheilen.

In Ansehung der Wissenschaften wird die Gesellschaft befließen seyn:

III. Nicht nur von den, in den kais. kön. Erbländern bereits befindlichen, uralten und weltberühmten; und von den, durch landesfürstliche Vorsorge und Wohlthätigkeit, neugestifteten hohen *Schulen und Akademien*, von ihrer Verfassung und Einrichtung, von dem abwechselnden Cursu studiorum, und sonst vorgehenden Veränderungen: sondern auch überhaupt von allem deme, was die *Schul- und Erziehungs-Einrichtungen*: nicht minder, was die neuen, oder schon vorhandenen Stiftungen von Waisenhäusern, und andern, auf die Bildung der Jugend abzielenden Anstalten betrifft: hiernächst auch von den, in den kais. kön. Erbländern, itzt lebenden Gelehrten, und ihren nützlichen Beschäftigungen, zuverlässige Nachrichten zu ertheilen.

Und weil die Erfahrung bezeuget: dass Gelehrsamkeit und Wissenschaft, und sonstige zum gesellschaftlichen Leben erforderliche Eigenschaften und Fähigkeiten nicht allzeit hinlänglich sind, ihre Besitzer, wider den Mangel und Dürftigkeit zu schützen, wie denn auch viele in ihrer Art geschickte Leute, durch Zufälle, oder, wenn sie keine Gelegenheit finden ihre Fähigkeiten anzuwenden, ihr Leben in Noth, und ohne dem gemeinen Wesen auf die eine oder andere Art nützlich zu seyn, zubringen müssen; so ist man

IV. Dadurch veranlasst worden, zum Besten solcher Männer, einen eigenen Platz in diesen Blättern zu bestimmen, um sie nach dem Maasse ihrer besitzenden Fähigkeiten und Geschicklichkeit, bey hohen Herrschaften, Gemeinden, oder Partikuliers, empfehlen zu können. Nur wird es nöthig seyn: dass jene, welche darinne anempfohlen zu werden verlangen, ihre besitzende Fähigkeiten, Wissenschaften und Sprachen, nicht allein umständlich beschreiben, sondern auch, wenn sie mit keinem Mitgliede der Gesellschaft bekannt sind, bewährte Zeugnisse mit einschicken: weil ansonsten ihrem Verlangen kein Genüge geleistet werden würde: indem man gar nicht gesonnen ist, diese Blätter mit Ungewissheiten anzufüllen.

Nach diesem Grundsatz werden auch die Aufträge von hohen Herrschaften, Gemeinden, und Partikuliers: wenn sie etwa Dienste, wozu sonst in Wissenschaften und Sprachen geübte Männer erfordert werden, besetzen, und sich deswegen an die Gesellschaft wenden wollten, zwar bereitwillig übernommen werden, jedoch mit der Erinnerung: dass die erfordernten Eigenschaften der anverlangten Person, der angebotene Gehalt, und sonst damit verknüpfte Vortheile, jedesmal genau bestimmt, und falls sie ausser der kais. kön. Haupt- und Residenzstadt Wien sich befänden, durch allhier bekannte Personen versichert werden möchten.

Einen wichtigen Gegenstand bey diesen Anzeigen werden die Bücher, als die Behältnisse der menschlichen Kenntnisse und Wissenschaften ausmachen: man will daher sich angelegen seyn lassen

V. *Bücher und Abhandlungen*, welche sowohl durch innländische, als ausländische Pressen an das Licht treten, dem Titel und ihrem wesentlichen Inhalte nach, anzuzeigen; wenn solche entweder überhaupt die Politik, Staatswirtschaft, Polizey, Finanz, Handlung, Fabriken und Manufakturen; dann alle Theile der Landwirthschaft betreffen, oder darinne die Geschichte, Beschreibung und Beschaffenheit eines oder des andren, der kais. kön. Erbkönigreichen und Provinzen abgehandelt wird: auch, wenn sonst in einem Werke gemeinnützige Gegenstände gründlich und vollständig ausgearbeitet, und dasselbe mit grossen Beyfall aufgenommen worden. Wobey man sich aber unverbrüchlich vorgesetzt hat: in kritische Beurtheilungen sich niemals einzulassen, noch weniger von Romanen, oder in- und auswärts aufgekommenen Moden, nur ein Wort zu erwähnen. Denn ersteres wäre wider die Menschenliebe, das andere aber würde schnurstracks wider die patriotische Absichten der Gesellschaft laufen.

VI. Es ist bekannt, und zeigt es die tägliche Erfahrung: dass viele Liebhaber der Wissenschaften, Sammlungen von kostbaren Büchern und nützlichen Sachen anstellen. Ihre Bemühungen sind für die Wissenschaften, und

die menschliche Gesellschaft nicht gleichgültig, vielmehr von einem grossen Nutzen. Nur ist es zu bedauern, dass sowohl die meisten Bibliotheken, als auch andere nützliche Sammlungen, gemeinlich den Erben zur Last fallen: und daher überhaupt die kost- und schätzbarste Sammlungen nicht ohne Schaden zerrissen und zerstücket werden. Um nun diesem schädlichen Uebel nur in etwas zu begegnen, und Liebhabern der Wissenschaften und verdienten Männern, auch nach ihrem Tode eine patriotische Pflicht zu erweisen; so wird man sich bestreben

VII. *Feilgebotene Bibliotheken*: besonders aber die darinnen befindliche erbländische Gegenstände betreffende nützliche Bücher, Sammlungen, rare Manuscripte, Münzen, Naturalienkabinete, und dergleichen anzuzeigen: imgleichen auch

VIII. Zur Aufmunterung der inn- und ausländischen Gelehrten, nicht nur die, von hohen Landesregierungen vorgelegte, oder aber, von ein und anderem Partikulär eingeschickte, sondern auch jene von der Gesellschaft selbst gewählte, überhaupt die Beförderung der Wissenschaften, und besonders der erbländischen Geschichte, Landes- und Naturkunde: dann die Polizey- Landwirthschaft- Bergbau- Manufaktur- und Fabrikenwesen: auch die inn- und ausländische Handlung betreffende Aufgaben, nebst den daraufgesetzten Preisen, bekannt zu machen.

IX. Die Gesellschaft achtet bey ihren vorhabenden Absichten verpflichtet zu seyn: die *Werke der erbländischen Künstler* in diesen Blättern besonders anzuzeigen, und ihren Mitbürgern sowohl, als Fremden zu empfehlen. Und man kann mit einem hinlänglichen Grunde hoffen: dass, bey den preisswürdigsten Anstalten, bey der Unterstützung hoher Beschützer der Künsten, in den verschiedenen, in dieser kais. kön. Haupt- und Residenzstadt Wien, blühenden Akademien, wo so vielen Stücken der Werth der Vollkommenheit von kunsterfahren Richtern zuerkennet wird, derselben in diesem Fache am Stoffe nie mangeln werde.

Weil aber die Talente und erworbene Geschicklichkeit unbekannter Künstler nicht nur dem Staate keinen Nutzen bringen, sondern die Künstler selbst dabey oft Noth leiden, und sich kümmerlich behelfen müssen; als sollen auch

X. Alle von Künstlern in Ansehung ihrer besondern gemeinnützigen *Erfindungen und Maschinen* eingehende Nachrichten, in diese Anzeigen eingerückt, zugleich die zu Maschinen verfertigte Modelle, jedoch nach vorher, durch Kunstverständige genau, angestellten Prüfungen, und darüber erhaltenen Zeugnissen, umständlich beschreiben, und dem Publikum empfohlen werden. Diese Empfehlung aber wird um so weniger dem Verdachte einer Eigennützigkeit ausgesetzt seyn können, als man mit dem Modellen- und Maschinenhandel keineswegs umzugehen, vielmehr die Namen der Künstler, bey welchem solche zu sehen oder zu haben seyn werden, nebst dem bestimmten Preise anzuzeigen, gedenket, damit Liebhaber sich dessentwegen gerade an dieselben wenden könnten.

Die Zweige der innerlichen Handlung einer Monarchie sind, in Ansehung des Staatskörpers, den Adern des Leibes zu vergleichen, wodurch das Geld als das Geblüt des Staats, alle Glieder des Leibes durchströmet, und sie nicht nur bey Kräften erhält, sondern auch immer mehr und mehr stärket. Die Gemeinschaft unter den verschiedenen Königreichen und Provinzen eines Staats und ihren Bewohnern, ist die Seele der innerlichen Handlung, und je weiter dieselbe verbreitet wird, desto belebter auch der innländische Handel seyn wird, und desto leichter eine Provinz der andern, in Beförderung ihrer Wohlfart die Hände bieten wird.

Der arbeitsamste Fleiss, und die grösste Industrie ermatten, wenn sie durch den Absatz der Erzeugnissen nicht genähret und unterstützt werden: und das so genannte Spekuliren der Negotianten erstocket, wenn es durch einen erfolgenden Gewinn nicht aufgemuntert wird. Durch solche Betrachtungen ist man bewogen worden.

XI. Alle Nachrichten aus sämtlichen sowohl deutschen und hungarischen, als niederländisch und italiänischen kais. kön. Erbländern, welche auf die

Beförderung und Emporbringung des innländischen Handels abzielen, zu sammeln und mitzuthellen. Die bereits vorhandenen, oder neuerdings entstehenden *Manufakturen und Fabriken*, nebst den darinne erzeugenden Waaren: die alten sowohl, als die neuen in den erbländischen Handelsplätzen befindlichen Handlungshäuser und Handlungscompagnien, nebst den Capi der Waaren, die sie führen, anzuzeigen. Nach Capitalien, oder Personen, die in eine oder andere Handlungssocietät eintreten wollen, auch nach Handlungsverständigen, welche entweder in ein Handlungshaus überhaupt, oder zu besonderen Unternehmungen gesucht werden, wie gewöhnlich mit Verschweigung des Namens, zu fragen: jedoch mit der Bedingung: wenn man vorher von der, für das gesuchte Capital, zu leistenden Sicherheit zuverlässig, und von den Umständen genau belehrt worden. Nicht minder jene, welche, in einem erbländischen Handlungsplatze, entweder in Compagnie, oder in Condition zu treten wünschen, gegen bewährte Empfehlungsschreiben, oder auf mündliches Ersuchen beglaubter Personen zu empfehlen.

Und da die *Landwirtschaft* die Quelle der Handlung ist; so wird man sich alle mögliche Mühe geben

XII. Solche Nachrichten mitzuthellen, worinne ein jeder Aufmunterung, Belehrung, Beförderung, und Vorschub für die Landwirtschaft finden wird. Man wird die Oerter in einem jeden Erbkönigreiche und Provinz, wo Landesproducten, zum Beyspiel: Wein, Frucht, Viehe, Honig, Wachs, u. d. g. im Vorrath sich befinden, anzeigen: und jenen, die sich darum erkundigen, die Eigenthümer bekannt machen: und auf diese Art die Käufer zur ersten Hand leiten. Man wird jene, welche in den kais. kön. deutsch-hungarisch- und siebenbürgischen Erbländern Geld auf Güter aufzunehmen, oder Güter zu verkaufen, eben sowohl: als denen, die Geld auf solche Güter vorzustrecken, oder aber die Güter zu kaufen, oder zu pachten suchen, nach Verlangen an die Hand gehen. Man wird nach Wirtschaftsbeamten fragen: auch, wenn einige bey der Landwirtschaft angestellt zu werden suchen, und dieselbe bewährte Zeugnisse ihrer Fähigkeit, und sonstigen Wohlverhaltens vorweisen können, bestens zu empfehlen für sich nie weigern.

Das *Bergwesen* überhaupt ist in den kais. kön. Erbländern ein wichtiger Gegenstand, und in einigen derselben, zum Besten des Staats und vieler tausend sowohl daselbst wohnenden, als benachbarten getreuen Unterthanen, blühend. Man wird also auch in Ansehung desselben sich befehligen

XIII. Von dessen Beschaffenheit in den verschiedenen Gegenden zuverlässige Nachrichten einzuholen, und mitzuthellen: man wird feilgebotene Bergtheile: jedoch, wenn man vorher von dem Zustande der Gruben durch berggerichtliche Zeugnisse Unterrichtet worden, anzeigen: auch nach Capitalien, die zum Bergbau gesucht werden, wenn man von der angebotenen Sicherheit überzeugt worden, fragen. Man wird Nachrichten von der Ausbeute ein und anderen Gruben ertheilen: nach Bergverständigen, wenn es von Gewerkschaften verlangt wird, sich erkundigen, oder sie empfehlen: man wird endlich Liebhabern von Naturalien, und Stufenkabinetten, solche bald anbieten, bald die angestellte Sammlungen vermehren helfen.

Die Gesellschaft glaubt hiernächst, dem Endzwecke ihre Unternehmens vollkommen gemäss zu seyn, wenn man auch

XIV. Den *künstlichen Handwerkern* einen Platz in diesen Blättern einräume, vornehmlich in jenem Falle: wenn entweder Herrschahften oder Gemeinden tüchtige Meister verlangen: oder aber, wenn angehende, allenfalls auch verunglückte Meister, sich durch Veränderung des Wohnungsorts aufzuhelfen, und bey Herrschaften und Gemeinden unterzukommen suchen. Und endlich

XV. werden in dem Anhange dieser Anzeigen, allerhand *vermischte gemeinnützige Nachrichten*, Beobachtungen, und Entdeckungen, die unter keinem der oben angeführten Artikeln gehören, vorkommen.

Nach diesem allergnädigst bestätigten Plane wird man das erste Stück dieser Anzeigen aus sämtlichen kais. kön. Erbländern, nebst einem Titelblatt, mit Anfang des künftigen Monats Julii, und zwar Mittwochs, in dem Format, und mit dem nämlichen Charakter der Schrift, wie diese Ankündigung ist, einen Bogen stark herausgeben, und dergestalten wochentlich einmal fortfahren,

auch dafür sorgen: dass zu Ende jedes Jahrs das Werk mit einem brauchbaren Register, über sämmtliche, das ganze Jahr hindurch angezeigte Materien, versehen, damit es jährlich in einem Bande gebunden werden könne.

Aus diesem Grundrisse wird der geneigte Leser nicht nur die patriotische Absichten der Gesellschaft, sondern auch den Werth ihres Unternehmens abzunehmen, zugleich aber von der erforderlich grossen Mühe, diesen Plan auf das genaueste zu befolgen, zu urtheilen im Stande seyn, und daraus zu ersehen belieben: dass dessen Bewerkstelligung und Ausföhrung, einen, durch alle kais. kön. Erbkönigreiche und Provinzen verbreiteten, und zwar mit gewählten fähigen Männern fleissig unterhaltenden Briefwechsel, und eben dessentwegen sowohl, als auch im Betref der Druckkosten, und andern benötigten Hilfsmitteln, einen nicht geringen Aufwand erfordere: folglich der halbjährige Pränumerationspreiss für diese Anzeigen aus sämmtlichen kais. kön. Erbländern, und zwar für diejenige, welche solche allhier abholen lassen pr. 3 fl.: für Auswärtige hingegen, welchen diese Anzeigen durch das kais. kön. Obristpostamt zugesendet werden, pr. 4 fl. gar nicht übertrieben seye.

Die halbjährige Pränumeration mit 3 fl. wird allhier bey dem Niederlagsverwandten und Buchhändler, Herrn Emerich Felix Bader, in der Bognergasse, in dem Fetzlerischen Haus neben dem Todtenkopf, in seinem Bücherverlagsgewölbe, gegen Behändigung eines unterzeichneten Pränumerationsscheins angenommen, bey welchem auch die Austheilung dieser Anzeigen, mit Anfang des künftigen Monats Julii, alle Mitwoche Nachmittags geschehen wird. Die auswärtige Herren Liebhabere hingegen werden gebetten, sich dieserwegen an das kais. kön. obrist Postamt in Wien zu wenden.

Allen wohlgesinnten Patrioten, gelehrten Männern und Freunden, welche an der Beförderung der Wohlfart und Glückseligkeit ihrer Mitbürger Theil nehmen, und diese Blätter mit ihren Ausarbeitungen und Anzeigen bereichern wollen, wird man nicht nur verbindlich bleiben, sondern auch, nach dem Werth ihrer Arbeit, für ihre Mühe werththätig erkenntlich seyn.

Die hohen Herrschaften, Landwirthe, Bergverständige, Wirtschaftsbeamte, Negotianten, Handelsleute, Fabrikanten, Manufacturisten, Künstler, Handwerker, und andere, welche etwas anzuzeigen, und in diese Blätter eindruckern zu lassen hätten, werden gebührend gebetten, solches bey oberwähnten Herrn Emerich Felix Bader entweder allhier mündlich zu melden, oder auf der Post (jedoch franco) unter dessen obenbemerkten Adresse, und zwar zum Unterschiede seiner eigenen Correspondenz, mit dem ausdrücklichen Zusatze: für die Gesellschaft der etc. etc. privilegirten Anzeigen demselben einzusenden.

DIE WELT DER UNGARISCHEN WISSENSCHAFTLER IM 18. JAHRHUNDERT III.

ÁDÁM KOLLÁR, DÁNIEL TERSZTYÁNSZKY UND DIE ANGELEGENHEIT DER UNGARLÄNDISCHEN GELEHRTENGESSELLSCHAFT (1763—1776)

L. SZELESTEI-NAGY

Die neuere ungarische Fachliteratur vertritt die Ansicht, dass Dániel Tersztyánszky in seinen Wiener Jahren (1761—1779) der Familiaris, der Sekretär von Ádám Kollár war. Die Bemühungen von Kollár um die Sache des ungarischen wissenschaftlichen Lebens und Unterrichtswesens konnten nach der für ihn verhängnisvollen Ständerversammlung von Pozsony im Jahre 1764 nur mit dem Verschweigen seines Namens und mit der Hervorkehrung einer anderen Person verwirklicht werden. Diese andere Person war Dániel Tersztyánszky, der die Zeitschrift der ungarischen Gelehrten-gesellschaft, die von Kollár mit beharrlicher Arbeit gegründet wurde,

nach aussen vertrat, der wirkliche Leiter war aber Kollár. Nach der Meinung eines Teiles der Fachliteratur ist dieselbe Lage im Falle der ungarischen Unterrichtsreform, der *Ratio educationis* vorhanden.

In unserer Studie widerlegen wir auf Grund der Angaben aus den Briefwechseln von ungarischen Wissenschaftlern die obigen und sind zu folgenden Ergebnissen gekommen:

1. Im Jahre 1763 hat Ádám Kollár auf die Anregung und den Rat von Dániel Tersztyánszky den Entwurf einer ungarländischen Gelehrtengeellschaft verfasst und zur Begutachtung an Sámuel Dobai Székely geschickt. Dobai hat auf Grund der Mehrheit der von ihm befragten Wissenschaftler den Plan für unrealisierbar gehalten.
2. Kollár beschäftigte von 1764 an mit der Sache der ungarländischen Gelehrtengeellschaft nicht mehr.
3. Dániel Tersztyánszky liegt die Sache der Gelehrtengeellschaft auch nach 1764 am Herzen. Im Jahre 1771 konnte er mit der Planveränderung eine „Gesellschaft“ und eine Zeitschrift (*Allergnädigst privilegierte Anzeigen aus kaiserl. königl. Erbländern*, 1771–1776) organisieren, wonach nicht nur die ungarländischen Gelehrten in Betracht gezogen worden waren, sondern auch die aus allen habsburgischen Erbländern. Die Gesellschaft bestand aus der Verfassergarde der von ihr redigierten Zeitschrift, betätigte sich mit königlicher Erlaubnis und gehörte unter die Aufsicht des niederösterreichischen Rates Filippides von Gaya. Die Zeitschrift hat Tersztyánszky mit der Hilfe der oberungarischen Gelehrten — und vielleicht auch aus Zwang — immer mehr mit Artikeln gefüllt, die sich mit Ungarn beschäftigten, abweichend vom originellen, auch in Druck erschienenen Plan.

Die Studie erleuchtet die Antwort der ungarischen Gelehrten auf den Plan vom Jahre 1763, bringt den Plan vom Jahre 1771, dokumentiert und geht — indem es die lückenhaften Angaben ermöglichen — der Anregungs- und Redigierungstätigkeit von Tersztyánszky nach, zugleich schliesst aus, dass Ádám Kollár in der Gründung und Leitung der Zeitschrift, in der Zusammenhaltung der Verfassergarde der Zeitschrift (= die Gelehrtengeellschaft, die die Zeitschrift herausgab) eine Rolle gespielt hätte. Inzwischen werden auf einige ungelöste bzw. missverständene Fragen aufmerksam gemacht (slowakisches Selbstbewusstsein von Ádám Kollár — Kollár und die *Ratio educationis* — Tersztyánszky und der *Academia Augusta*-Plan vom Jahre 1770 — Forschungsaufgaben um die Zeitschrift *Anzeigen*).

ÚJFALVY KRISZTINA ÉS KÖNYVTÁRA

Egy elfeledett 18. századi költőnő

SOMKUTI GABRIELLA

„Oszol a vastag köd, mosolyog a napfény,
Lelkesíti mellem egy éltető remény,
Hogy már valahára, jó vize malmára
Nemünknek is: s kap a dicsőség halmára; ...”¹

Újfalvy Krisztina erdélyi költőnőről 1804-ben írta barátnője és társa a költészetben, Molnár Borbála: még az írigység is meg kell vallja, hogy „... ő talán csak egyetlen egy a maga nemében, aki nemcsak a becsülést, hanem még a bámulást is méltán megérdemelje.” Bizonyítják ezt most kiadásra kerülő levelei, „... melyekből az éles elme, nemes tűz és magasan járó szabad lélek elég nyilván kitündöklök.”²

Dehát ki volt ez a „sok színűnek hírlelt, szerencsétlen asszony” (saját szavai), aki verseiből életében semmit ki nem adott, akinek költészetét kortársai a Csokonaiéhoz hasonlították s akinek egy dalát évtizedek múlva is szélteben-hosszában népdalként énekelték, dalszöveg-gyűjteménybe válogatták?³ Saját kora még számon tartotta, bár talán jobban ismerték különös életét, az átlagtól elütő erős egyéniségét, mint műveit. A 19. században is még elismerően írtak róla, sőt a kortárs nőköltők elé helyezték, azután elfeledték, alig-alig említették. Pintér Jenő lekicsinylő bírálata úgy tűnik, máig ható érvényű s ezt az irodalomtörténeti ítéletet még a kitűnő Halász

1. Idézet Újfalvy Krisztina verses leveléből, 1796. szept. 9. = *Barátsági vetélkedés, vagy Molnár Borbárának Máté Jánosné asszonnyal két nem hibái és érdemei felől folytatott levelezései*. Kolozsvár, 1804. 13. l. Továbbiakban: *Barátsági vetélkedés*. Az idézetek nem betűhívek, mai helyesírás szerintiek.
2. *Barátsági vetélkedés*, előszó.
3. Kecskeméthy Csapó Dávid: *Dalfüzérbe válogatott népszerű dalokból*. 1844. Idézi Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faludától Petőfiig*. 2. kiad. Bp. Akad. K. 1978. 259–260. l. Újfalvy Krisztina dala „Ez az élet úgy se sok” olyan költők társaságában szerepel itt, mint Pálóczi Horváth Adám, Fazekas Mihály, Ányos Pál, Szentjóni Szabó László, Csokonai Vitéz Mihály, Kisfaludy Károly, Vitkovics Mihály, Czuczor Gergely, Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály, Erdélyi János, Szigligeti Ede, Petőfi Sándor. Ugyanezt a dalt vette fel antológiájába Weöres Sándor is, vö. 5. sz. jegyzetét.

Gábor sem tudta eddig megváltoztatni.⁴ Újabb ébresztgetője Weöres Sándor, aki különös érzékenységgel fordul régi „poetria”-ink felé.⁵

Mezőkövesdi Újfalvy Krisztina 1761. szeptember 3-án született az erdélyi Szőkefalván, Kis-Küküllő megyében. Az apa, Újfalvy Sámuel küküllői főbíró leánya születésekor 64, az anya, Zsombori Borbála 44 éves. Krisztina 7 éves korában veszíti el apját, öccse ekkor még ötéves sincs. A család, mely az apa életében még egyike a megye vagyonosabb birtokosainak, lassan elszegényedik. Krisztina minden bizonnyal nem részesült több oktatásban, mint az akkori átlag vidéki középnemes családok leányai, ami bizony igen kevés volt. A többit olvasással kellett pótolnia, de szerencséjére „nékem okosabb Anyám volt”,⁶ — írta felnőtt korában barátnőjének — aki nem zárta el előle a könyveket, s olvashatott kedvére. Mindvégig autodidakta maradt, akinek olvasottságát, műveltségét fennmaradt kevés írása s nem utolsósorban gazdag könyvtára bizonyítja. Ő maga szerényen később is úgy nyilatkozott, hogy a tudományokban nem sok része volt, Klioval és Apollóval nem szoros az ismeretsége. A Parnasszus — úgymond — „Magas hegy az, oda hágni gyenge vagyok. S engem vissza vonó akadályim nagyok” — célzás szerencsétlen családi körülményeire.⁷ Nyelveket nem tanult meg, mindvégig csak magyarul olvasott. Unokaöccse, Újfalvy Sándor szerint, „... azt nemcsak nem tartá hiánynak, sőt mindég büszkén említe: s valóban méltán is: akkori hiányos irodalmunk mellett egyedül ön lelki erejére kellenén támaszkodnia.”⁸

Külsejéről az utókor kedvező képet őrzött meg. Életrajzírója, Kőváry László írja: „mint általam is ismert mellképe mutatja, egyik[e] vala kora szépségeinek; nyúlánk termet, finom arcbőr, eleven ajak, tüzes szem egészítik ki eleven lelket mutató arckifejezését.”⁹ E leírásban az a figyelemreméltó — mégha kissé idealizált arcképről is készült — hogy kétszer szerepel benne az „eleven”, egyszer a „tüzes” kifejezés. S valóban: Újfalvy Krisztina szenvedélyes természetű, eleven szellemű asszony volt, az első nő Erdélyben, aki „magát emancipálta” s aki előítéletekkel tudatosan nem törődve járta végig 57 évre szabott életútját.

Élete tragédiáját, de egyszersmind költővé válását is egy nagy szerelmi csalódásnak, majd egy kedve ellenére rákényszerített rossz házasságnak köszönhette. Korai szerelme és jegyessége gróf Haller Lászlóval hűtlen elhagyással végződött, kedvese mással kötött házasságot. Ezt a lelki

4. Az Újfalvy Krisztinára vonatkozó irodalmat közli *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772–1849.* Bp. Akad. K. 1975. 771–772. l. Ez a jegyzék nem említi Krisztina unokaöccsének, Újfalvy Sándornak emlékiratait, amely pedig az egyik legbecsesebb forrás. *Mezőkövesdi Újfalvy Sándor emlékiratai.* Sajtó alá rend. és kieg. közread. Gyalui Farkas. Kolozsvár, 1941. A továbbiakban: *Újfalvy Sándor emlékiratai.*

5. „... a magyar múlt tele van érdekes, színes, olykor merész költőasszony-egyeniségekkel ... Újfalvi Krisztina, Fábíán Julianna, Molnár Borbála, Bályi Klára, Ferenczi Teréz és annyi más: újralfedezésre, kiadásra méltó.” = *Három veréb hat szemmel.* Antológia. Összeáll. Weöres Sándor. Bp. 1977. 20. l.

6. *Barátsági vetélkedés,* 80. l.

7. *Barátsági vetélkedés,* 13. l.

8. *Újfalvy Sándor emlékiratai,* 12. l.

9. Kőváry László: *Erdély nevezetesebb asszonyai. I. Újfalvi Krisztina.* = *Kolozsvári nagy naptár 1865-dik évre.* Szerk. K. Papp Miklós. Kolozsvár, 1865. 30. l.

törést Újfalvy Krisztina soha nem heverte ki, ez tette fájdalmasan keserűvé, örök vágyakozóvá és ki nem elégítetté. 1780. aug. 7-én, 19 évesen lett a művelt, de igen rút havadi Máté János középirtokos felesége, „aki iránt legyőzhetetlen ellenszenvvel viseltetett.”¹⁰ Ha Újfalvy Krisztina a kor átlag női közé tartozott volna, sorsa a belenyugvás, a mezőcsávási falusi kúriába való eltemetkezés lett volna. Az ő eredendően büszke és önállóságra termett egyénisége azonban képtelen volt a nyúgnak érzett társat és életformát véglegesen elfogadni. „Az erőnek mívét a kötelesség mikor tehetted kedvessé?... Létem legyőzhetetlen unalma s a magam iránti tartozás harca kínták lelkemet folytonosan.”¹¹ Végül férje azzal a feltétellel járult hozzá különélésükhöz, hogy nevét nem teszi le, azaz törvényesen nem válnak el. Ettől kezdve Újfalvi Krisztina, azaz Máté Jánosné a teleket rokonainál töltötte s csak tavasszal tért vissza otthonába, majd később Kolozsvárott töltötte az év nagyrészét, míg azután végleg ott is maradt. A megszerzett szabadságáról azonban így ír: „Szomorú győzelem! ... mert jó hírem s nevem vesztibe került! Mi fájhat inkább, mint a mikor kárunkért senkire se haraghatunk? ... s egy minduntalan járó-kelő s házát kerülő asszonyról ki vélekedhet másként? ... a közönségtől elkárhoztatni nem elég-e már csak a gyanú is?”¹² Ez a magaválasztotta, sokak szemében megbotrántoztató életforma lett forrása annak a sok szóbeszédnek, ami életében körülvette, sőt halála után egész mondakörre terebélyesedett. Határozott egyénisége, az átlagostól eltérő, néha talán különködő viselkedése kihívta maga ellen a kortársak rosszallását, akik önállóságát szabadosságnak, szellemi partner-keresését erkölcstelenségnek fogták fel. Első életrajzírója, Kőváry László sem tud azonban egyebet felsorolni, mint hogy „amazonosan kezd öltözködni, magas kalapot visel. Férfiakkal ingerkedik, ... levelezést folytatott férfiakkal, kikkel egymást soha nem láták, de hírből ismerték, milyen volt Csízi István őrnagy Tokajból.”¹³ „Amazonosan öltözött, magas kalapot hordott, lovagolt és férfiakkal levelezett” — írta róla a verseit először közlő Zilahy Károly¹⁴. Ez a — legalábbis külsőségeiben — George Sand-ra emlékeztető magyar költőnő tehát csak azt tette, amit francia sorstársa is, de az nála lényegesen nagyobb tehetséggel és összehasonlíthatatlanul kedvezőbb társadalmi-szellemi környezetben. Kőváry László is elismeri, hogy „... kalandokról, melyek árnyoldalt vetnének jellemére, a hagyomány egy szót sem jegyzett fel.”¹⁵ Mai méltatója, Weöres Sándor azt

10. *Újfalvy Sándor emlékiratai*, 11–12. l.

11. Újfalvy Krisztina írja ezt 1815. február 25-én, férje gyászjelentésében, ahol mintegy önvizsgálatot tartva, őszintén és kissé rezignáltan összegzi 34 és fél évi házasságuk történetét. Idézi: *Újfalvy Sándor emlékiratai*, 15. l.

12. Uo.

13. Kőváry László i. m. 32. l. A férfiakkal való ingerkedés „bizonyító” példája: „Korondon, hol fürdön lévén, meglát egy fán egy verset, mit gr. Teleki Mihály és Domokos írt: írón ragad s ezt írja alá: „Mihály és Domokos mindketten Teleki, Többet írtak volna, de több nem tele ki.” Egy költő játékos kedvű rigmusa — mivel asszony írja — így válik férfiakkal való ingerkedéssé. — Csízi István sokat verselő nyug. őrnagy (megh. 1805.) Gvadányi József köréhez tartozott. Molnár Borbálával való verses levelezése 1797-ben Pozsonyban jelent meg.

14. *Hölgyek lantja. Magyar költőnők műveiből szerk.* Zilahy Károly. Pest, 1865. XXV. l.

15. Kőváry i. m. 32. l.

írja róla, hogy „kalandosan és botrányosan élt”, de mindjárt hozzáteszi „talán többet demonstrálva, mint amennyi valóban történt, hogy a szűkösség és képmutató ál-erkölcsben zsugorgókat fölháborítsa, a tisztességben raboskodó erdélyi társadalmat zaklassa. Ma úgy fogalmazhatjuk: a nők jogaiért küzdött.”¹⁶ Emberi magatartására jellemző, ahogyan anyjáról emlékezett meg: „...nékem is van egy 76 esztendőes édes jó Anyám, egy Földi Bálványom...”, akinek elvesztését előre rettegi.¹⁷ Érzelmileg erősen kötődött egyetlen leányához, akit igen gondosan nevelt s akinek férjhezmenetele után fájdalmasan panaszolta a rászakadt magányt: „Vad házasságomnak, és külön lételemnek Egyetlen gyümölcse s láncza életemnek! Eltávozásoddal be üresen hagyád Hajlékom, melyben nem talál sehol anyád...”¹⁸ Nagybeteg férjéhez visszatért s azt élete utolsó két évében önfeláldozó módon ápolta. „A körülte dajkálás kedves kötelességemmé válva, ... örvendeztetni engede képzelődésem: hogy életünk bús reggele s kedvetlen délutánja után, annak östvéjét egyik a másikon segítőgetés közt, a régebb csupa mesének vélt egyességben együtt rekeszthetjük bé. De reményem itt is, mint mindenütt, csalt...” — írja férje gyászjelentésében, „köteles igazságot” szolgáltatva annak, aki „63 esztendőkre terjedő tudományos s közhasznú életét egy más társ mellett kitűnőbb, de mindenesetre hasznosabbá teheti vala”.¹⁹ Ő maga ezután már csak néhány évet élt. Utolsó versében baljós sejtéssel köszöntötte az 1818-as évet: „Kedves új esztendő: — az idők mélyébe Lesülyede az ó — s te álltál helyébe. Aztat tudjuk mi volt, téged még csak értünk, Veled sírunk-é vagy mások sírnak értünk...” s néhány hétre rá, 1818. január 29-én elhunyt.²⁰

Nagyjából ennyi, amit Újfalvy Krisztina élete folyása külső eseményeiről tudunk. A belső történéseiről, életfelfogásáról, világnézetéről elsősorban Molnár Borbálához intézett verses és próza-leveleiből, valamint verseiből kapunk elszórt híradásokat, de ezek az életműnek csak töredékei. A nagyobb rész elveszett, elkallódott az idők folyamán.²¹ Újfalvy Krisztina 1796-ban

16. Id. antológia, 408. l.

17. *Barátsági vetélkedés*, 74. l.

18. Idézi Kőváry László, *Család Könyve*, 1855. 273—275. l. — 1784-ben született leányát 1812-ben adta férjhez.

19. *Újfalvy Sándor emlékiratai*, 15. l.

20. A verstöredéket idézi Holubka Pál: *Egy meg-szomorodott szívnek ömlendezései, mellyekkel tekintetes Máté Jánosné született Újfalvi Kristina asszszonyának Erdély egyik szép lelkű asszszonyának halálát gyászolja*. Marosvásárhely, 1818.

21. Újfalvy Krisztinától életében csak a Molnár Borbálával folytatott félig verses, félig próza levelezése jelent meg. Prózai műveit és költeményeit unokaöccse, Újfalvy Sándor 1846-ban átadta Döbrentei Gábornak kiadás céljából, ezt azonban a hadiesemények és Döbrentei 1851-ben bekövetkezett halála megakadályozták. Az átadott írások elvesztek. Ugyancsak Újfalvy Sándor közreműködésével, először a *Honművész* közölte 1833-ban két verset, majd a Zilahy Károly szerkesztette *Hölgyek lantja* 1865-ben kilencet, majd Kőváry László a *Figyelőben* 1882-ben tizenötöt. Versényi György az *Erdélyi Múzeumban* 1897-ben ismertette egy sajtó alá rendezett mű kézirati tisztázatának akkor előkerült töredékét, amely az *Elegyes tárggyú ábrázolatok* címet viselte és részben prózai elmélkedéseket, részben verseket tartalmazott. A megjelent költeményeket a múlt század folyamán több versgyűjteménybe is beválogatták. Szinnyei József még két kéziratos művet említ: egy németből magyarított színdarabot és egy naplót, amelynek hitelessége kérdéses, Szinnyei is csak hallomásból írta le.

kereste fel verses levelével először az akkor már országos híré költőnőt, Molnár Borbálát, felkínálva neki barátságát.²² A levelezésből tanulságos eszmecsere, majd személyes kapcsolat is lett, amely a jelek szerint igen bensőséges lehetett. Kettőjük különbözőségét jól jellemzi Fejérpataky László: „Az erdélyi írónő szenvedélyesebb s szellemesebb, míg a magyarországi nyugodtabb, inkább az érvek hatása, mint költői képek által akar győzni s iránya határozottan didaktikus.”²³ Baráti „vetélkedésükben” is mindig Molnár Borbála az, aki a heves, lázadó, nemegyszer szubjektív ítéletű Újfalvy Krisztinát csillapítani, a maga rezignált, konzervatívabb világszemléletével meggyőzni igyekszik. Különösen tanulságos „a két nem hibái és érdemeiről” folytatott vitájuk, amelyből hitelesen kirajzolódik Újfalvy Krisztinának a korabeli asszonyok gondolkodását messze túlhaladó felfogása a nők helyzetéről. Lehetetlen, írja, hogy a természet, mely maga az igazság, az egyik nemet a másik rabjává rendelte volna s gúnyosan teszi hozzá: „a teremtés rendét leíró Férfi volt s gondolom olyan, aki a feleségét nem szerette.” Meggyőződése szerint „valamint a szívnek s a léleknek tehetségeit egyaránt osztotta a Teremtő mind a két nembe: úgy egyiket a másikért, s a másikat az egyikért teremtette.”²⁴ A nők elől a férfiak zárják el a tudás, az érvényesülés útját, a férfi, „Ki csak azért rejté a napfényt el tőlünk, Hogy rabszolgákat tehessen belőlünk.”²⁵ A férfiak az asszonyt csak addig becsülik, amíg szerelmét kívánják elnyerni („Írod az érdemet, hogy becsülni tudják, Jaj csak órájuk van, mikor azt hazudják.”)²⁶ Molnár Borbála megkísérli vele szemben az arra valóban érdemes férfiakat védeni s reméli, hogy ezzel barátnője is egyetért: „Óh! nem! — hangzik a válasz — de még inkább őket kárhoztatom: hát az ügyetleneknek volt-e kezekben a rendelés s törvényhozás hatalma? A nagyobb fejek munkája ez, ők fosztották meg nemünket a világosságtól, a többi őket követték, s ezeknek hibájok az ő rovásukra kerül.”²⁷ Mikor barátnője szemére veti, hogy ítéleteiben saját sorsából indul ki, büszkén vállalja, hogy „egyért az egész nemet unom”,²⁸ de azt sem titkolja el, hogy „azok ellen vetekedem, akik közül némelyik nélkül valaha talán meg sem élhettem volna...” mert hiszen „...én is mint az Asszony s többek mások, ember-asszony voltam...” azaz húsból és vérből való.²⁹ Ám legyen Molnár Borbála az erős nem pró-

22. Molnár Borbála (1760–1825) szerencsétlen házassága után három gyermekkel maradt egyedül. Már ismert költőnő, amikor br. Dániel Istvánné gróf Mikes Anna meghívására Erdélybe megy s itt mint a grófnő társalkodónője, 22 évet tölt. Arisztokrata körökben forogva, munkái kiadásához főúri pártfogói is hozzájrtak. Korában rendkívül népszerű, versei több kiadásban is elfogytak, kortársai mint az első magyar nőköltőt ünnepelték. Gvadányi József köréhez tartozott, aki nagyra tartotta, de tisztelői közé tartoztak Édes Gergely, Aranka György, Kazinczy Ferenc és Ráday Gedeon is.

23. Fejérpataky László: *Magyar tudósok és írónők a 16., 17. s 18. században.* = *Magyarország és a Nagyvilág*, 1875. 519. l.

24. *Barátsági vetélkedés*, 52–53. l.

25. *Barátsági vetélkedés*, 13. l.

26. *Barátsági vetélkedés*, 14. l.

27. *Barátsági vetélkedés*, 46–47. l.

28. *Barátsági vetélkedés*, 31. l.

29. *Barátsági vetélkedés*, 54. és 78. l.

kátora, az ő hitvallása, hogy „Az igaz emberi szeretet mindenkor az erőtelenen kíván segíteni! Nem bánom hibáztasson akárki ha sajnálom és pártját fogom az igazságtalan és határatlan hatalom alatt sínló szegény nememnek.”³⁰ Ugyanakkor igyekszik objektivitását megőrizni: „...távol legyen hogy nemünk fogyatkozásait tagadni s hibáikat szépíteni akarnám. Nem asszonyom! sőt magokkal együtt esmérem azokat úgy, mint az asszony, hanem én csak az eredeti okra haragszom.”³¹ A bajok gyökerét Újfalvy Krisztina a leányok elhanyagolt nevelésében látja. Régebben azt tartották, hogy „a leánynak nem kell többet tudni, csak hogy benn ülő és dolgos legyen, e könnyű, ezt megtanulhatja a szolgától”³² ma viszont már „a könyvek piaca szabadra nyitottatott olvasni tudó asszonyaink előtt: dehát ez többnyire nem fundamentom nélkül rakott épület-e? A mentére hagyott olvasó ízlés akkor ballag elé, mikor már alig egyébre, mint valameny unalom elűzésére, vagy a szüntelen éhező szerelem eledelére szolgál.”³³ Ő tehát rendszeres oktatásban részesítené a leányokat is: „...taníttathatnának leányaink, eleink történeteiknek s más országok természetének esmerésére, és az édes természet munkáinak vizsgálására s abból a Teremtőnek dicsőítésére, egyszóval mindenre, ami kimunkálja azt, hogy az ember tökéletes legyen.”³⁴ Pompás életképnek is beillik, ahogyan Újfalvy Krisztina maró gúnnyal megrajzolja a gyermekei nevelésével nem törődő, jobbágmunkából élő dologtalan vidéki nemes figuráját, Petőfi Pató Páljának ösét. A nemes földesúrnak bizony sok elfoglaltsága van, hiszen „...nyárban ugyan a szebb reggeleken kísétál s dolgosait megtekinti, ... Hanem már télbe igaz hogy súlyos: mikor juh, vagy farkas bőrbe pokálva [pólyálva] kitekint, ha van-e appetitus a pajtába, vagy istállóba; magas fővel tér vissza meleg szobájába, hogy aznap munkáját megtette, és győzedelme jeléül ismét tölti pipáját. Már tizenegykor kiáltja, hogy 12 az óra s agyon issza magát, és 24 óra alatt elég vitéz másfél éjszakát győzedelmesen kialunni...”³⁵ Az itt ábrázolt nemesi mentalitással ellentétben, Újfalvy Krisztináról feljegyezték, hogy faluja szegényeinek valóságos íródeákja volt: a hozzá forduló jobbágyok egyes-bajos dolgaikat, peres ügyeit intézte. Az ellenben, hogy a falu jegyzőjének választották volna meg, legendának bizonyult.

A Molnár Borbálával váltott levelek néhány utalás erejéig bepillantást engednek Újfalvy Krisztina lelkivilágába is. Egy helyen úgy jellemzi önmagát, mint akiben megvan „az ember-szeretet és az egyenesség”, máshol megvetően ír a képmutatókról, azokról például, akik „írnak erkölcsi tudományokat anélkül hogy azt gyakorolnák, vagy pedig olyan állapotban írják, mikor már a kéntelenség erkölcsösökké téven őket ... írnak filozófiát bárha nem úgy élnek mint filozófusok...”³⁶ Vallja, hogy „ellensége lelkem minden erőszaknak” — s nyíltan megírja a barátnőjének „...én meghajtott fővel vallom ki, hogy senki a maga szívének kevesebbet nem parancsolhat,

30. *Barátsági vetélkedés*, 29. 1.

31. *Barátsági vetélkedés*, 76. 1.

32. *Barátsági vetélkedés*, 48. 1.

33. *Barátsági vetélkedés*, 30. 1.

34. *Barátsági vetélkedés*, 52. 1.

35. *Barátsági vetélkedés*, 49. 1.

36. *Barátsági vetélkedés*, 12. és 107. 1.

mint én.”³⁷ Máshol önkéntelenül így kiált fel: „Írja meg barátném nékem, hogy szeretni és alunni erővel hogy lehet!”³⁸ Figyelemreméltó a boldogságról vallott felfogása. Nyilvánvaló, hogy a boldogságot a házaséletben nem keresheti, mert „mi a páros világnak csak a vad almáján rágodtunk” írja mindkettőjükre vonatkoztatva.³⁹ De nem fogadja el Molnár Borbála lapos, közhelyszerű bölcselkedéseit sem: a szegény néha boldogabb, mint a gazdag, a boldogság egyenlő a híven teljesített kötelességgel, a boldogság csak önmagunkból jöhet stb. „Úgy tartom magam is — válaszolja — hogy a boldogságot magán kívül senki se találja fel: hanem mégis kívülről kell annak jönni, ami osztán engemet boldoggá tészén, mert ... kötelességünk szíves igyekezettel való teljesítésének érzését még boldogságnak nem nevezhetem ... a boldogság sem egyéb, csupán egyedül a szívnek s érzékenységnak játéka: ebbe pedig fő mester a természet, aki olyan tulajdonsággal emberesített minket, hogy a változás és állhatatlanság szüntelen komázzanak velünk, mert a boldogság is csak addig gazdagít minket, amíg a vele való élés kezdődik, de a hamar hozzá szokás legottan szegényíteni kezd, mert valaki egyszer a miénk, ebbe a szóba annyira elveszti a maga érdemének kedvességét, hogy az állhatatlan vágyódás mindjárt más tárgyakra fordítja a szünet nélkül munkálkodó kívánságot...”⁴⁰ Költőien érzekletes, szép szavak ezek, s belőlük a felvilágosodáskori filozófusok által jogaiba visszahelyezett természetes emberi érzés, egy modern, az emberi természettel számotvető boldogság-fogalom bontakozik ki, amely már nem a túlvilág, hanem a bennünket körülvevő világ jelenségeitől teszi függővé boldogságát. Végül az önmagunkkal való meglegedés fontosságát hangsúlyozza: „...én azt tartom legboldogabb halandónak; aki nem törődven azon, hogy mi lehetett volna, vagy mi lehetne még, abba amibe van azzal meglelégszik, annak megfelel...”⁴¹

Újfalvy Krisztina kedélyvilágára jellemző, hogy gyakran erőltette a vígságot, tréfák, évődések mögé rejtve bánatát, „melyet természetem keménysége vidám kép alatt hordoz.” „Nékem olyan természetem vagyon, Hogy akit szeretek vagy kedvellek nagyon Azzal veszekedem s kötődöm ha lehet...” — írja barátnőjének, majd máshol úgy jellemzi önmagát, mint „akinek keresztje nem lett jó kedvén zár.”⁴² Kedvelte a szellemes, epigrammatikus formába öntött ötleteket; egy elveszett, ma már csak leírásból ismert kézírata ilyeneket is tartalmazott.⁴³

A verseiből kibontakozó kép az érzelmek oldaláról mutatja be Újfalvy Krisztinát. Költőnőnk megénekli sorsa keménységén érzett fájalmát („Az

37. *Barátsági vetélkedés*, 138. és 54. l.

38. *Barátsági vetélkedés*, 54. l.

39. *Barátsági vetélkedés*, 111. l.

40. *Barátsági vetélkedés*, 108—109. l.

41. *Barátsági vetélkedés*, 110. l.

42. *Barátsági vetélkedés*, 45., 14. és 140. l. Feljegyezték róla, hogy leánya kérőjét kevesellte és gúnyverset írt róla, de az felbérelt valakit, aki hasonló hangnemben írt választ. A költőnő nem haragudott meg a versíróra, hanem meghívta házába, könyvtárát is felajánlotta neki, leányát pedig a kérőnek odaígérte. Vö. Kóváry, i. m. 32. l.

43. Versényi György: *Újfalvy Krisztina*. = *Erdélyi Múzeum*, 1897. 14. köt. 9—10. sz.

erőszak jégkezekkel Hideg törvénye alá zár, Hol kénytelen vad kezekkel Sorsom siket láncain jár’), az eltitkolt bánatot („Könnyek, most bátran folyhattok, Nem nyom el az erőltetés, Ah! szabadon sóhajthatok, Nem fojtogat a tettetés’), a gyötrő magányt („Most, oh csendes magánosság, Őeld meg lelkemet, Életbarát, jó reménység, Most ne hadd szívemet!’), a pesszimizmusba hajló melankóliát („Komor idők, vasszín napok! A rosza csak újat adtok’), a természet világát („Nyájas hold kedves világa, Fonynyadó éltém virága. Üdvözlöm feltetszésedet, Várván várt érkezésedet’), vagy bánatán erőt vevő, életörömet hitető szilaj kedvét („Ez az élet úgyse sok, Használják az okosok. Fergeteges néha bár, Vesztegetni mégis kár.’). A többször megénekelt hold, a „szebb idők, szebb estvék még szebb királynéja” a világ dolgai s az emberek különbözősége feletti bús meditációra készíti („Igen, nagy csillagzat! te, felettünk úszva, Tekinteteinket magad után húzva, Nézed, világodat ki mikint használja Ki a vanért busul, ki hogy nincs — sajnálja, Ki többekkel vigad, ki lehajtott fővel Perel a multakkal, harcol a jövővel;”). E szubjektív hangú, a megélt élményen alapuló őszinte lírai kitárulkozás teljes összhangban áll mindazzal, amit Újfalvy Krisztináról eddig megtudtunk. Ellentétben azzal, ahogyan Molnár Borbálával együtt őt az irodalomtörténetírás eddig besorolta, költészete csak részben kapcsolódik a Gvadányi József-féle irányzathoz, inkább csak az irodalmi népiesség vonalán s a verses levelezés műfaja s divata révén. Újfalvy Krisztina lírája sokkal inkább rokonítható azzal az újhangú költészettel, melyet a magyar felvilágosodás olyan költői képviseltek, mint pl. Ányos Pál, Dayka Gábor, Szentjóni Szabó László. Az életigenlő magatartás, a természet szépségeinek értékelése, s mellette az érzelmes, szentimentális panaszok a világ keménysége és mulandósága feletti bánat ürügyén — mindez együtt jellemző erre a kétarcú költői magatartásra, amely mögött általában „...a vallásos morál parancsainak és az elvilágiasodó életszemléletnek konfliktusa áll.”^{43/a} Ennek a „már nem” és a „még nem” határán álló nemzedéknek, azaz már nem a vallásos barokk világképpel és a keresztény sztoikus belenyugvással élő, de még azt nem teljes egészében elvető íróknak táborához tartozott Újfalvy Krisztina is. A szentimentalizmus érzelmi lázadása, mint számos kortársának, így az ő életének is egyik meghatározója. Nála ugyanúgy, mint a magyar szentimentális líra más képviselőinél, az élmények alapja egy „egyéni vagy társadalmilag ellentmondásos helyzet”,⁴⁴ költőnők esetében egy otthonát 32 éven át kerülő asszony társadalmilag- és erkölcsileg egyaránt ingatag helyzete. Több versében erősen emlékeztet Csokonaira (különösen Csokonai *A magánossághoz*, *Az estve c. verseire*), de természetesen nem ezek filozófiai mélységére, inkább csak hangvételére, tematikájára. A hasonlóságot már a kortársak is felismerték, amikor kettőjük költészetét rokonították.

Újfalvy Krisztina irodalmi utóéletét, mintegy 15 fennmaradt költeményének értékelését nyomonkövetve az alábbi kép bontakozik ki. Kőváry László elsősorban a két barátnő — Molnár Borbála és Újfalvy Krisztina —

43a. Bíró Ferenc: *Irányzat vagy mentalitás? Az érzelmesség megjelenése a felvilágosodás kori magyar irodalomban.* = *Literatúra*, 1981. 1–2. sz. 72. l.

44. *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig.* Bp. Akad. K. 1965. 130. l.

irodalmi szerepét emeli ki: „Erdély e legelső úgynevezett kék harisnyás asszonyai ha nem is hagytak magok után halhatatlan munkákat, a magyar nyelv újra születésének Erdélyben hatalmas mozgatói voltak. A jobb körökben felzaklaták a magyarul olvasás vágyát, finomíták a társalgás eldiákosodott nyelvét, s a népnek népdalokat adtak ajkára. ... mindkettő elég gazdag, elég művelt, elég szelleműs arra, hogy emancipált helyzetét úgy használja, hogy mind végiglen a legjobb körök becsülését bírják.”⁴⁵ A két költő irodalmi szerepének e hangsúlyozott kiemelése nem volt túlzás. Bizonyítják ezt Kazinczy Ferenc sorai is, aki 1816-ban Erdélyben járva, nem mulasztotta el tiszteletét tenni Mikes Anna grófné és Molnár Borbála kolozsvári házában: „Megláthatám vala, kit korunk asszony-írói közt mindig megkülönböztetéssel fog nevezni literatúránk.”⁴⁶ Működésüket tehát korukban elismerés övezte. Az 1865-ben megjelent *Hölgyek lantja* c. antológia szerkesztője, Zilahy Károly Újfalvy Krisztinát Molnár Borbála és Dukai Takács Judit elé sorolja. Zilahy szerint hármójuk közül ő „bírt a hivatás legféltreismerhetlenebb jeleivel. ... művei nem mindennapi költői erőt árulnak el. Igaz érzés, találó képek, kerekesség, epigrammai él: fő jellemvonásai. ... Mindig önmagából merít; dala érezhető benső szükségnek köszöni lételet; ő eredetiségét soha sem tagadja meg.”⁴⁷ Irodalomtörténet-írásunk „atyja”, Toldy Ferenc már szigorúbb: lenézőleg szolt a 18. század vég alkalmi költészetének művelőiről, a női poéták közül csak Molnár Borbálát és Fábíán Juliannát említve meg, Újfalvy Krisztinát nem.⁴⁸ Fejérpataky László sajnálja, hogy Újfalvy Krisztinának nem kerültek versei kiadásra, s dicséri az általa idézetteket „bensősége, tartalmas volta s folyékony verselése” miatt.⁴⁹ Beöthy Zsolt *magyar irodalomtörténetében* Dukai Takács Juditról írva így folytatja: „Nagyobb és eredetibb tehetség volt az erdélyi Újfalvy Krisztina, ki szerelmében csalódott szívének fájdalmára keresett vigasztalást a költészetben. Néhány dalának költői röptű hangja és erős, olykor gúnyba törő érzése a kor legjobb termékeivel szállhat versenyre.”⁵⁰ Prém József kissé fellengzős Újfalvy Krisztina-életrajza szerint „eredeti tehetség, aki a saját élettapasztalatait zengé”.⁵¹ Objektívabb hangú, megbízhatóbb adatokat szolgáltató a Versényi György-féle életrajz, amely azonban irodalmi értékelést nem ad.⁵²

45. Kőváry László: *Erdély nevezetesebb asszonyai. I. Újfalvy Krisztina. = Kolozsvári nagy naptár 1865-dik évre.* Kolozsvár, 1865. 30. l.

46. Idézi Pintér Jenő *Magyar irodalomtörténete.* 4. köt. 481. l. Magánleveleiben azonban Kazinczy nem nyilatkozott ilyen kedvezően Molnár Borbála verseiről. Vö. Szigetvári Iván: *Gvadányi Helikon köre. = ITK.* 1917. 1. sz. 39–56. l.

47. *Hölgyek lantja*, XXXII–XXXIII. 1.

48. Toldy Ferenc: *A magyar költészet története.* 2. jav. kiad. Pest, 1867. 402–403. l.

49. Fejérpataky László: *Magyar tudósok és írók. III. = Magyarország és a Nagyvilág.* 1875. 42. sz. 518–519. l.

50. Beöthy Zsolt: *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. köt. A legrégibb időkől Kisfaludy Károlyig.* 4. bőv. és jav. kiad. Bp. 1886. 161–162. l. Szemelvénygyűjteményében a női versírók közül csak Újfalvy Krisztinát szerepelteti, még hozzá olyan költők között, akik irodalomtörténetileg ma is számon tartottak és ismertek.

51. Prém József: *Egy érdekes asszonyról. = Szabadság,* 1886. dec. 5. dec. 8. dec. 10.

52. L. 43. sz. jegyzetet.

Századunkban Pintér Jenő írt cikket a felvilágosodás korának lantpengető asszonyairól. A téma lekicsinylő kezelése azonban már a bevezetőből is kitetszik: „A férfiak erős hangú lantpengetése mellett fel-felhangzott egy-egy gyöngye hölgyi hangicsálás.”⁵³ Újfalvy Krisztináról azt írja, hogy „néhány verse, korához mérve, ügyes kis alkotás. ... Tagadhatatlan, hogy van érzés költeményeiben, de ez még kevés ahhoz, hogy valaki poéta lehessen. Érzelmeit és gondolatait nem tudja megfelelő könnyedséggel kifejezni. Ahhoz, hogy csak némileg is lelkünkbe tudjon markolni, túlságosan sokat elmélkedik. Gondolatait, kifejezéseit, képeit egyre ismétli.”⁵⁴ Irodalomtörténetében Újfalvy Krisztinát csak mint Molnár Borbála levelezőpartnerét említi s értékelése szerint a kor nőköltői közül Molnár Borbála vitte legtöbbszörre. A 20-as években Halász Gábor szép esszéje kelti új életre a három költőnőt: Molnár Borbálát, Újfalvy Krisztinát és Dukai Takács Juditot.⁵⁵ Ítélete biztos ízlésen nyugszik: szerinte Molnár Borbála költészete „inkább józan, elmélkedő verselés, mint belsőleg átértett lírai vallomás. ... Sokkal több szín volt életében és verseiben barátnőjének, Újfalvy Krisztinának. ... Minden érzelgősség nélküli finom melankólia színezi ezeket a költeményeket, amelyek, mint egy rokonszenves és érdekes egyéniség vallomásai, megérdemelnék, hogy ne merüljenek végkép feledésbe.” Dukai Takács Juditról szólva megállapítja: „Ma ő a legismertebb a három nő között és a legtöbbször tartott, bár hangja nem éri el Újfalvy Krisztina finomságát.” A felszabadulás után megjelent irodalomtörténeti kézikönyvünk nem foglalkozik Újfalvy Krisztinával; neve ezúttal is csak a Molnár Borbálával való levelezés kapcsán merül fel. Weöres Sándor azonban felveszi két versét „a magyar költészet rejtett értékeiből” merített antológiájába s elismerően szól róla: „A vontatott vitánál [célzás a Barátsági vetélkedésre] sokkal frissebbek rövid, szeszélyes dalai. Kifejezései élesek, szinte vágnak. A korszak poéta-asszonyai között ő a leghivatottabb, legműveltebb, legeszebb. Vályi Klára, vagy Fábíán Julianna női praktikája, madárszerű kedvességgel körütekintő ravaszsága hiányik belőle: valódi jellem. Sokat szenvedett és nyílt lélekből fakadnak melodikus ariettái.”⁵⁶

Felidézve Újfalvy Krisztina személyét, felvillantva költői értékeit, csak sajnálni tudjuk, hogy ez az eredeti tehetség a családi és társadalmi megkötöttségek miatt, nélkülözve a nagyobb műveltség, az európai látóköri megismerésének lehetőségét, nem bontakozhatott ki igazán s amit alkotott, az

53. Pintér Jenő: *Régi magyar trónők.* = *Jövők,* 1928. 12–15. l. A felsorolt költőnők: Molnár Borbála, Fábíán Julianna, Vályi Klára, Újfalvy Krisztina, Dukai Takács Judit.

54. I. m. 14. l. — E cikkel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy Pintér azt már másodszor írta meg: ugyanezzel a címmel jelent meg már írása 1911-ben is (*Kultura*, 1911. 10. sz. aug. 25. 479–480. l.) Ebben még elmarasztalóbb ítélete: „Valami nagy elragadtatással nem lehet nyilatkozni Újfalvy Krisztina költeményeiről. ... Nagyon egyhangú. Emlegeti a nyájas holdat, boldog magánosságot, szép estéket, ... Strófái gyakran kiállhatatlan döcögésűek... Szóval távolról sem olyan eredeti tehetség, aminőnek egyes irodalomtörténetírók szerették volna — jóakarattal — feltüntetni.”

55. Halász Gábor: *Magyar költőnők.* = *Tükör,* 1937. 4. sz. 276–278. l.

56. Id. antológia, 408. l.

is nagyrészt veszendőbe ment. De még így, töredékeiben is érdemes számon tartanunk ezt az érdekes erdélyi költő-asszonyt, emlékezve arra a letűnt, 18. századvégi erdélyi világra, amelyet már megérintett az európai felvilágosodás légköre és áthatott a nemzeti megújulás szelleme. Újfalvy Sándor a múlt század közepén mintegy ötven év távlatából idézi fel a számára feledhetetlen gyermeki képet, egy birtokos családnál lefolyt ünnepi ebédet: „Foly már az ebéd vidám beszélgetés közt, ...” a zenészek „...bús nemzeti dalokat játszanak az ajtó előtt... a pohárköszöntés már javába indult...”, majd ebéd után a társaság táncra kerekedik: „A házi úr édes anyámmal, nagynéném [Újfalvy Krisztina] Alsó Lászlóval lejtik páratlan szép nemzeti táncunkat; nem hideg kötelességből, hanem amúgy szívvel lélekkel, s mégis illedelemmel. Sohasem láthatám őket többé táncolni, de feledhetetlenül maradt fön emlékemben: mennyi kellem, mily méltósággal párosult negédesség díszíti minden léptöket. Oly sok évek után mintha most is előttem lebegnének.”⁵⁷

ÚJFALVY KRISZTINA KÖNYVTÁRA

Újfalvy Krisztina könyvtárának jegyzékét dedunokája, Kispál Mihály tette közzé 1887-ben.⁵⁸ Leírása szerint „a kis negyedréti alakú, vastag papírosra írt öt oldalnyi jegyzék” Újfalvy Krisztina saját kézírása, s azt Kispál Mihály nemsokkal a közzététel előtt találta meg Mezőcsáváson. A költőnő könyveit Szőkefalván levő birtokán, az Újfalvyak ősi kúriája „egy boltozatos kis szobájában” tartotta. A könyvtár nagy részét Kispál Mihály Szőkefalván még együtt találta, legtöbbször Újfalvy Krisztina sajátkezű név-bejegyzésével. A jegyzék azonban Kispál Mihály szerint nem tartalmazta Újfalvy Krisztina könyvtárának egészét, mivel az még jóval halála előtt készült s Kispál Mihály maga is talált olyan, névvel bejegyzett könyveket, amelyek a jegyzékben nem szerepeltek.

A 173 címet felsoroló jegyzék tehát nem ad teljes képet Újfalvy Krisztina könyvtáráról, amely Kispál Mihály becslése szerint is bizonyára jóval meghaladta a 200-at. Mégis becses kultúrtörténeti és könyvtártörténeti emlék, mivel a 18. századból kevés a tartalmában is ismert magyar női könyvgyűjtemények száma s ezek nagy része is főrangú női könyvgyűjtők tulajdonából származott. Vidéki birtokos nemes női könyvgyűjtő, sőt: költőnő könyvtára annál is inkább számot tarthat érdeklődésünkre, mivel állományának megismerése érdekes összevetésekre adhat alkalmat a főrangú női bibliothékákkal, és más középbirtokos nemesek könyvgyűjteményével; másrészt következtetéseket vonhatunk le az erdélyi költőnő ismereteire, olvasottságára, érdeklődési körére.

A fennmaradt jegyzék meglehetősen szűkszavúan jelzi a műveket: hol csak címet ad (azt is hiányosan, vagy rövidítve), hol csak a szerző nevét közli. A művek azonosítása ezért nagy munkát jelentett, néhány esetben

57. *Újfalvy Sándor emlékiratai*, 78–79. l.

58. Kispál Mihály: *Egy régi magyar tróni könyvtára*. = *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 1887. 2. sz. 184–188. l.

feltevésekre kellett szorítkoznunk s maradt néhány megoldatlan probléma is. A már azonosított művek is — több ismert kiadás esetén — csak művet és nem kiadást jelentenek, hiszen évszámot a jegyzék sehol nem közöl.

Szépirodalom

A külföldi és a magyar szépirodalom alkotta a könyvek legnagyobb csoportját. Emlékeztünkbe idézve, hogy a fennmaradt könyvjegyzék korántsem azonos a költőnő birtokában volt teljes gyűjteménnyel, ez a bőség figyelemreméltó.

A kor irodalmi műveltségének alapját jelentő görög-római klasszikusok még viszonylag csekély számban voltak képviselve, s részben ezek is csak áttételesen, magyar feldolgozásokban. A latin klasszikus irodalmat a korabeli értelmiségi rétegekhez tartozók, de még a műveltebb vidéki birtokos nemesek is általában eredetiben olvasták, nem szorultak rá kedvelt auctoraik magyar nyelvű fordításaira. Így ezek csak lassan és kevés számban készültek, a latin nyelvet nem tudók, többek között a női olvasók részére. Ivanics Zsigmond igen jól felszerelt budai kölcsönkönyvtára még 1817-ben is csak 11 görögből és 15 latinból magyarra fordított művet sorolt fel a jelesebb ókori klasszikus szerzőktől.⁵⁹ Újfalvy Krisztinának megvolt a magyar Aesopus (talán az 1777-es kolozsvári kiadás),⁶⁰ Ovidiustól a közismert *Metamorphoses* (*Az Orvas Ovidiusnak deákjából fordított változásai*. Győr, 1792.) és Cicero művei a marosvásárhelyi ref. kollégiumi tanár, Kovásznai Tóth Sándor fordításában.⁶¹ A görög irodalom két klasszikus remekét, az *Iljádst* és az *Odüsszeiát* Dugonits Andrásnak — a kor szokásának megfelelően — rendkívül szabad fordításában, ill. átköltésében ismerhette meg (*Trója veszedelme*. Pozsony, 1774. *Ulyssesnek, ama híres és nevezetes görög királynak csudálatos története*. Pest, 1780.). A *Trója veszedelmének* függelékében még több klasszikus szerzőtől található fordítás, így Vergiliustól, Horatiustól, Ovidiustól.

A klasszikus irodalom témájának újabb feldolgozásai, átköltései már átvezetnek a magyarnyelvű szépirodalom kialakulásának korszakába. Először Haller János *Hármas históriájával*, 17. századi szépprózánk egyik legrangosabb alkotásával találkozunk. A *Hármas Historia*-ban Haller többek között Trója históriáját és Nagy Sándor történetét népszerűsítette olyan eredményesen, hogy műve a következő században is az egyik leg-

59. Kiss Elemérné: *Ivanics kölcsön könyvtára*. = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1965/1966*. Bp. 1967. 470. l.

60. *Külömb külömb féle auctoroknak görög és deák nyelvből most ujra magyar nyelvre fordított meséik, mellyel rövid szóval Esopus meséinek ... mondottatnak ...* Kolozsvár, 1777.

61. A jegyzék csak a szerzőt és a fordítót tünteti fel, így nem lehet tudni, hogy Kovásznai mindkét, vagy csak egyik fordításáról van szó. — *M. T. Ciceronak nagyobbik Catoja, Laeliussa, paradoxumai s a Scipio álma*. Kolozsvár, 1782. — *M. T. Ciceronak az embernek tisztéről és kötelességeiről ...* Pozsony, 1795. — Nem sikerült konkrét kiadáshoz kötni a jegyzékben „Római mesékbe tett próba” c. tételt.

olvasottabb könyv volt.⁶² Ilyen verses história formájában dolgozta fel a korabeli szerző az ókori görög filozófus, Diogenes történetét is. (*Tréfás elméjű bölts Diogenes filozófusnak históriája magyar versekbe foglaltatott*. Kolozsvár, 1782.)

A széphistóriák, a 16. században született verses műfaj késői utódai — némileg megváltozott tartalommal — tovább éltek a 17., sőt kissé anakronisztikusan a 18. században is, részben irodalom alattivá süllyedve, de még mindig találva olvasóközönséget. Újfalvy Krisztina könyvtárában megtaláljuk az egyik legrégebbi széphistóriát, a Fortunatusról szólót, valószínűleg valamelyik újabb kiadásában. Feltehetőleg históriás ének volt a jegyzékben *Mária Magdolna éneke* c. alatt szereplő tétel. Népszerűek voltak az indus *Pancsatantrá*-ból fordított történetek, többen is foglalkoztak fordításukkal és kiadásukkal.⁶³ Vida György históriája már korabeli alkotás, a régi históriás énekek modorában írta Kolumbán János, egy verselgető táblabíró. A több kiadást megért műben a szerző Vida György erdélyi tréfacsinálóból formál népi hőst, az erdélyi nemesi anekdotakincset a néphagyománnyal ötvözve.⁶⁴

E népszerű olvasmány tulajdonképpen már az anekdotagyűjtemények sorába vezet át, annak első, eredeti magyar változata. A rövid, elmés történetek, amelyek célja régebben csaknem kizárólag a morális tanulság volt, korszakunkban egyre inkább a szórakoztatást, a mulattatást szolgálták. Először a nemzetközi vándoraneidoták jutottak el hozzánk — kalendáriummokba, ponyvakiadványokba — majd gyűjteményekbe foglalva. Ilyen mű volt a költőnép könyvtárában Bod Péter *Szent Hilarius*a (1760. h. n.), amely a református ortodoxia alapjáról ugyan, de világius, már-már rokokó életbölcességet népszerűsített, kellemesen szatirizáló hangvétellel, ízes magyar beszéddel. Anekdotakincse még nemzetközi, de már felbukkannak benne magyar elemek is. Kónyi János — akinek nevével még többször találkozunk — két kötetben adta ki *A mindenkor nevető Democritus* c. anekdotagyűjteményét (Buda, 1782/84.), amelynek anyagát nagyrészt ő is a nemzetközileg ismert anekdotakincsből merítette. Hasonló gyűjtemények az erdélyi származású Andrád Samuelé, Bécsben kiadott *Elmés és mulatságos rövid anekdoták* (1–2. köt. 1789/90.) és *A magyar Democritus életének délig való része* (Bécs, 1791.). Az ugyancsak erdélyi Hermányi Dienes József e korszakban írta eredeti erdélyi anekdotáit, de ezek akkor még csak kéziratban terjedtek; nem tudhatjuk, eljutottak-e Újfalvy Krisztinához? ... Végül Péczeli József anekdotagyűjteményét találjuk még itt (*Elméti világosító s szívet jobbitó rövid históriák*. Komárom, 1790.).

Az egyéb, de ugyancsak rövidebb lélegzetű szépprózai művek valamennyien a hazai felvilágosodás korában láttak napvilágot és az európai élvonalba tartozó szerzőktől valók. Az első helyre kíváncznak S. Gessner *Idylljei* Kazinczy Ferencnek már tudatos műgonddal, ízlésformáló céllal készült fordításában (Kassa, 1788.). Hasonlóképpen szentimentális mű

62. Számos 18. századi kiadás közül talán a pozsonyi 1767-es, vagy a debreceni 1765-ös lehetett meg Újfalvy Krisztina könyvtárában.

63. Bidpai-Lokman: *Indiai históriái és költött beszédei*. Kolozsvár, 1783.

64. Kolumbán János: *Néhai tordai hadnagy Vida György facetiáinak, jeles tréfáinak históriája*... 1759, 1770, 1780 stb.

két, korukban igen népszerű angol szerző munkája, E. Young *Éjszakai* (Győr, 1787.) és J. Hervey *Sírhalmi és elmékedései* (Pozsony, 1790.), Péczeli Józsefnek kitűnő stílusérzékű, hajlékony nyelvű fordításában. Találunk egy gyűjteményt a „német Swift”-nek nevezett G. W. Rabener szatíráiból (*Rabnernek szatírái vagyis gúnyoló beszédei*. Pozsony, 1786. A fordító valószínűleg Szlavniczai Sándor István.)

Mielőtt a regényeket ismertetnénk, érdemes felidézni azt a vitát, amelyet Újfalvy Krisztina folytatott barátnőjével, Molnár Borbálával a regény-olvasásról, annak hasznos, ill. káros voltáról. „Én megkülönböztetem a könyvek olvasását a haszontalanságoktól, és még az olyan szerelmes Románoktól is, melyekben a meg-erőltetett természetnek vagy inkább képzelődésnek húrjai szakadásig fel tekerve levén a tapasztalatlan ifjú szívek érzéseit elrontják inkább, mintsem hogy kipalléroznák” — írja Molnár Borbála 1796-ban.⁶⁵ Újfalvy Krisztina láthatólag kedvvel kapott a témán s válaszában kiállt az új műfaj s annak női olvasói mellett. Elmondja, hogy a nemes házak könyveken nevelődő kisasszonyainak „... kikeresi a nevelőné a Kisdedek tárházát; maga pedig *Szigvártot* olvassa, melyre még könyveket is hullat; ezt még a kisasszonynak nem szabad olvasni...”,⁶⁶ de a kisasszony titokban „... belé nyit a könyvébe, Oh! milyen szépen adja Mariánna *Szigvárt*nak az első csókot! ... Jaj! a Kisdedek Tár-háza olyan e mellett a könyv mellett, mint a falusi Kántor leánya, az első Játékosné mellett.”. Miután ilyen szemléletesen ábrázolta a szerelmes regények olvasásra csábító vonzását, kifejti, hogy az olvasmányoknak mindent fel kell ölelniök, „... ne szakasszuk-e a Sz[ent] könyvektől a világi históriákat s szerelmes románokat: mert együtt jó, mint az utozás a jó úttal s szép idővel.” Az a leány, aki örökké csak a bibliát olvasná „utoljára azon három durcás tiszta erkölcsű leányok közé illenék, a’kiket Juno Párkáknak kerestetvén fel, már az elébb járt Jupiter elvitette volt Fúriáknak.” Ha a szerelmes könyvek olvasása káros, ezzel is csak az asszonyok veszedelmét készítik elő a férfiak, hiszen édes mézbe keverik a mérget, mert e könyveknek olvasására „maga, a Természet korbácsolja az olvasót”. A regényekből „a leány szeretni tanul”, a fiatal asszony rájön, hogy „egynek se nőtt szakállja jegyül, amelyik rutabb Ura mellett szebbet szeretett”, a vénasszony pedig csak sajnálhatja, hogy maga már nem élhet meg hasonlókat. Végül arra kéri barátnőjét, egyezzenek meg abban, hogy „együtt minden könyvek olvasása sem káros, sőt hasznos, de úgy hogy elébb készíttessék ki a lélek a gyöngynek a gaz közül való kiválogatására” azaz a művelt, a különbséget tenni tudó olvasó kinevelése a cél. Molnár Borbála válaszában leszögezi, hogy „ami a románok olvasását nézi, én azt egészen soha sem kárhoztattam”, de szükséges közöttük különbséget tenni. Egyes románok észrevétlenül formálják a szívet

65. *Barátsági vetélkedés*, 39. l.

66. Uo. 49. l. — Miller, J. M.: *Siegwart c. Werther* utánzatát Barczafalvi Szabó Dávid ültette át magyarra: *Szigvart klastromi története*. Pozsony, 1787. A szentimentális regény jellegzetes képviselője, korában rendkívül olvasott és népszerű mű volt. — M. Beaumont: *Kisdedek tudománnyal telles tárháza*. Ford. Derzi János és Tordai Sámuel. Kolozsvár, 1781. 1—4. köt. Tizenéves gyermekek számára írt ismeretterjesztő mű. Bővebben l. a pedagógiai műveknél. — A további idézetek: uo. 49—54., 63—65. l.

azzal, hogy elbeszéléseikben a szenvedő erény gazdag jutalmat nyer s az ideig-óráig diadalmaskodó bűn is elnyeri méltó büntetését, más románokban azonban „az elmes veszettség a legutálatosabb szemérmetlen indulatokat, gyalázatos alacsonysággal festi le.” Ő nem félne attól, hogy a szent históriák s főként az evangélium olvasása által leányából fúria válna, mindazonáltal leányának előbb a keresztény vallás fundamentumait tanítaná meg s a valóságos virtust (erényt) plántálná szívébe. Ezután a kincses természet titkait nyitná meg előtte, hogy abban is a Teremtő nagyságát ismerje fel, s mikor mindezek szívében már mély gyökeret vertek, „nem bánnám, hadd olvassná a románokat is de nem a szemérmetleneket.” Rámutatna arra „mennyre meg van erőltetve a Természet többire minden románokba”, az ott ábrázolt tökéletes dolgokat „csak a képzelődésbe lehet keresni” s ha leánya ezeket jó előre megtanulja, megkímélheti magát mindazoktól a nyughatatlanságoktól, melyekkel az ilyen könyvek olvasása jár. Ez a nőnevelési ideál igen hasonló ahhoz, amit Faludi Ferenc rajzolt meg a *Nemes asszonyban*, azzal a különbséggel, hogy Faludi a 18. század elején még egészében elvetette a regények olvasását.⁶⁷ Amikor Molnár Borbála azt írja „én azt hiszem, hogy éppen nincs egy leánynak is románra szüksége, hogy abból szeretni tanuljon: mivel azt tudja magától is”⁶⁸, nem veszi észre azt a többletet, amire Újfalvy Krisztina már ráért: a korabeli regény az érzelmek ábrázolásával azt a fajta „új érzékenységet” készítette elő, amelyre a polgárosodó világ sokoldalú, teljesebb életideált képviselő emberének szüksége lesz. Újfalvy Krisztina regénypárti volt, mivel annak érzelmeket felszabadító ereje teljes összhangban állt saját önfelszabadító, önérvényesítő törekvéseivel.

A regények első csoportját Újfalvy Krisztina könyvtárában a korai regény jellegzetes műfajába tartozó ún. államregények képezték. Az ideális államberendezést regényes formában ábrázoló művek a politikai cél mellett gyakran pedagógiai céllal is íródtak, így közülük az egyik leghíresebb, Fénelon *Télémaque*-ja, amely az erdélyi Zoltán József fordításában volt meg.⁶⁹ A sokféle ismeretet — történelmet, földrajzot, irodalmat, erkölcs-tant, állambölcséletet — kalandregény formájában közvetítő mű ugyanakkor már az abszolutizmus burkolt kritikáját is tartalmazta. Itt találjuk John Barkley-nek, a latin nyelven író skót írónak 1621-ből származó *Argenis*-ét, amely népszerű heroikus regény, de ugyanakkor államregény, sőt az első kulcs-regény is.⁷⁰ Nevezetes államregény J. F. Marmontel *Bélisaire*-je.⁷¹ A korai felvilágosodás jelentős alakjának, a dán L. Holberg-nek utopisztikus regénye (*Klimius Miklósnak föld alatt való útja*), amely a toleráns magatartás, a teljes szellemi szabadság, a tudás evilági, gyakor-

67. „Meg ne izelítse a fiatal dáma a romancia írásokat, mert odalesz miattok.” Faludi Ferenc: *Istenes jószág és szerentsés boldog életre oktatott nemes asszony*. Pozsony—Kassa, 1787. (Első kiad. Nagyszombat, 1748.)

68. *Barátsági vetélkedés*, 66. l.

69. *Telemakusnak, az Ulisses fiának bujdosásai*. Kolozsvár, 1783.

70. Barkláj *Argenise*. Deákbold szabadon ford. Boér Sándor. Kolozsvár, 1792. — Magyarországon a 18. században először kéziratos fordításai terjedtek, de a mű csak a század végén jelent meg nyomtatásban, egyszerre két magyar fordítótól is. Közülük Boér Sándoré erősen lerövidített.

71. *Belisarius*. Ford. Dániel István. Kolozsvár, 1776.

latias hasznának eszméit kívánta a korabeli olvasóval elfogadtatni.⁷² A jozefinista Gelei József fordítja le Ch. F. Sintenis művét, melyben a Hallo nevű öreg bölcs adja a tanácsokat az ifjú fejedelemnek, kifejtve nézeteit a felvilágosodás szellemében a helyes uralkodásról és államberendezésről.⁷³

A hetvenes-nyolcvanas években egyre népszerűbbek nálunk a külföldi eredetiből szabadon fordított, hazai viszonyokra adaptált regények. Az angol Richardson példáján induló német Ch. F. Gellert az, akinek a korabeli érzelmes, szentimentális regényt képviselő műve először talál fordítóra Magyarországon. Újfalvy Krisztina könyvei között szerepel ez a mű, valószínűleg az 1772-es kolozsvári kiadásban.⁷⁴ A kalandregény hagyományos eszközeit felhasználó mű egy grófné élettörténetén keresztül mindazt felhalmozza, ami a korabeli olvasó képzeletét megmozgathatta: háborúk, üldöztetések, mérgezés, vérfertőzés, kínvallatás, szerelem, barátság — s mindebből az derül ki, hogy az ész és a vallás az erényes, a sors csapásait is bölcsen elfogadó élet alapjai. Az új, szentimentális regény mellett azonban még sokáig hatnak, sőt gyakorlatilag egyidőben terjednek a heroikus regények. Közülük legnépszerűbb nálunk a 17. századi francia La Calprenède *Cassandre* c. műve, ez a kalandos-szerelmes áltörténeti regény, amely a Dárius perzsa király korába helyezett cselekményében saját kora udvari viszonyait ábrázolja. Újfalvy Krisztina könyvtárában megtaláljuk a művet Báróczi Sándor *Kassandra* c. szabad fordításában (Bécs, 1774.). A regény hajlékony, élvezetes stílusával hamar meghódította az olvasóközönséget. Ugyancsak megvolt Báróczinak egy másik fordítása, az *Erkölcsei mesék* Marmonteltól. (Bécs, 1775.) Az egész Európában nagy sikert aratott érzékeny, szentimentális történetek a szív jogát hirdették az előítéletek felett. Ez az új tartalom Bárócziban kitűnő fordítóra talált — érthető tehát, hogy ez is igen olvasott mű volt. Népszerűségben azonban az eddig említettek közül egyik sem vetekedhetett Mészáros Ignác *Kartigam*-jával, amely az eredetinek oly mértékben átköltése, a hazai olvasói ízléshez való alkalmazása, hogy méltán nevezhető az első magyar regénynek is. A francia heroikus és gáláns román német közvetítéssel érkezett változata a világi, szerelmi témát az erkölcsi célzat hangoztatásával fogadtatja el. A főúri környezet, a finomkodó stílus, a szerelmeskedő beszéd hallatlanul vonzó volt a köznemesi olvasóréteg számára, valósággal nemzedékek nevelkedtek rajta.⁷⁵ Kónyi Jánosnak, „a magyar nemzet együgyű hadi szolgájának”,

72. Az 1741-ben kiadott mű magyar fordítása, ill. átdolgozása Győrffy József által Pozsonyban, 1783-ban jelent meg.

73. *Hallonak boldog estvéje*. 1–2. köt. Pozsony, 1788. A szerző, Ch. F. Sintenis (1750–1820) Wittenberg környékén működő lelkész, majd tanár sok művet írt, közülük a fenti volt a legismertebb, Németországban három kiadást ért meg.

74. *A svédiai grófné G**né asszony élete*. Ford. Tordai Sámuel. — Az eredeti (*Leben der schwedischen Gräfin von G.*) 1746-ban jelent meg.

75. *Buda várának visszavételekor a keresztények fogságába esett egy Kartigam nevű török kisasszonynak rítka és emlékezetes története*. ... Pozsony, 1772. — A regénynek számos további kiadása volt (1778, 1780, 1795, 1813 stb.), még a múlt század negyvenes éveiben is olvasták az elmaradottabb ízlésűek. Petőfi 1844-ben így jellemezte a vidéki parlagiasságot: „A mámi, ez már művelt egy személy. Még az irodalomról is beszél. Könyvtára van szobája ablakán. A könyvtár díszé Szigvárt, Kártigám.” (Kedves vendégek.)

ahogyan önmagát szerényen nevezte, számos fordítása, átdolgozása jelent meg. A jószándékú dilettáns szerelmes-tündéres történetei régies, darabos stílusban íródtak, egyszerű, népszórakoztató olvasmányok voltak. Újfalvy Krisztina könyvtárában megvolt a négy kiadást megért *Várta mulatság* (Pozsony, 1774.), az *Elme-futtatások* (Buda, 1792) és az *Unalmas időkre szabható mulató óra* (Pest, é. n.). Kónyi tevékenységét a kortársak is irodalomalattinak tartották, munkái inkább a népies ponyvairodalom körébe tartoznak.

Goethe *Werther*-jének először csak utánzatai jutottak el hozzánk. Újfalvy Krisztina és Molnár Borbála vitájában már találkozottunk a *Szigvártal*⁷⁶ s bár ez a könyvjegyzékben nem szerepel, feltehető, hogy eredetileg ez is megvolt a költőnél könyvtárában. A másik, már a jegyzékben is szereplő hasonló mű Kazinczy Ferenc *Bácsmegyeije*, egy német *Werther*-utánzat magyar változata, erősen átdolgozott formában magyar környezetbe helyezve. A reménytelen szerelem, a szentimentális lázadás, az érzelmek szabad áramlásának sokoldalú ábrázolása biztosították Kazinczynak a sikert.⁷⁷ *Valeria és Scipio, avagy a toskaniai változások* c. kisregény (Pest, 1790.) nem tüntet fel sem szerzőt, sem fordítót. A szerelmes történet a Rómeó—Júlia motívumon alapszik, de a tragikus végkifejlet nélkül. Olasz eredetiből német közvetítéssel jutott el hozzánk a *Valle. Szerelem példája, az-az: szerentsés florentziai; vagyis Della-Valle olasz grófnak ... története*... (Vác, 1787.). A fordító, Kép Gejza László Bécsben, 1784-ben kelt előszavában azt a reményét fejezte ki, hogy munkája „... Nemzetemnél annál inkább kedvet találhat, ... mivel a Magyar Authoroknak szűk volta miatt ritka már az Historiaknak száma”, másrészt ez a mű „...olgy kellemetes szívindító beszélgetésekkel fel vagy on ékesítve, a mellyekből tudni-illik a buzgó szeretetnek tulajdonságát vólta-képpen meg-ismérni lehet” s így „a közönséges Magyar Históriákban alig találhatni”. Mindjárt meg is védelmezi ezt az új stílust az esetleges támadásokkal szemben: „...még-is semmi-némű botránkozásra nem terjed, sőt ki kinek oktatására válhatik, hogyan köllések buzgón ugyan és híven, de egyszer'smind tökéletesen, és jámborul szeretni.” Ez a vélemény azonos azzal, amit Újfalvy Krisztina fejtett ki a barátnőjével való vita során. Végül Aranka Györgynek egy németből fordított regénye zárja a sort. (*Júlia császárlány Ovidiushoz intézett szerelmes levelei*. Kassa, 1790.)

Az első eredeti magyar regényt, Dugonics András *Etelká*-ját természetesen ott találjuk Újfalvy Krisztina könyvtárában.⁷⁸ A II. József alatti Magyarország állapotát a fejedelmek korába áthelyezve ábrázolja e kulisregény, a hazafias-nemzeti érzelmeket az ősi, dicsőséges múlt felidézésével ébresztgetve. Megvolt Dugonics másik regénye, *Az arany perecek* is (Pozsony—Pest, 1790.). A Barcsai Ákos fejedelem korában játszódó családregény már nem politizál, megelégszik a kalandos történettel.

76. Vö. a 66. sz. jegyzettel

77. *Bácsmegyeinek öszveszedett levelei*. Kassa, 1789. — A német eredeti: A. Ch. Kayser: *Adolfs gesammelte Briefe*. 1777.

78. *Etelka, egy igen ritka magyar kis-asszony Világos-Váratt, Árpád és Zoltán fejedelmink ideikben*. Pozsony—Kassa, 1788. 1—2. kötet.

Meglepően sok, összesen 26 színművet és egy színműveket tartalmazó antológiát találunk Újfalvy Krisztina könyvtárában. Könyvjegyzékében ezeket külön alcím alatt csoportosította: „Komédiák, víg és szomorú játékok.” Ez a határozott vonzalom talán az aktív cselekvéshez szokott egyéniség vonzalma a színpadon zajló cselekmény iránt, de egyszersmind azt is valószínűsíti, hogy számára a színjátszás nemcsak olvasmányélmény, hanem látott színházi élmény is volt. Az erdélyi iskolai színjátszás a század második felében már túllépte az iskolafalakat s a vakációzó diákok az iskolák székhelyein kívül is felléptek színdarabokkal. A főrangúak házában — főleg Kolozsvárott — gyakran előadtak színpadi játékokat s 1792-től már rendszeresen játszott Kolozsvárott Kótsi Patkó János állandó színtársulata. Ez a társulat gyakran vendégszerepelt vidéken, többek között Marosvásárhelyen is. Újfalvy Krisztina házassága első éveit után a teletek rendszeresen Kolozsvárott töltötte s mivel a korabeli társadalmi élethez a színházlátogatás is hozzátartozott, minden bizonnyal ő is lelkes színházlátogató volt. A színház ügye, a nemzeti játékszíni mozgalom ebben a korban a haladás és a nemzeti nyelv ügyével egyet jelentett, hatása alól nem vonhatta ki magát egyetlen magyar író sem. Színművek „magyarításában” Újfalvy Krisztina is részt vett, egyik fennmaradt kézírata tanúskodik erről.⁷⁹

A sort két jezsuita iskoladráma nyitja meg, Kereskényi Ádám jezsuita tanár Metastasio átdolgozásai, a *Cyrus* (Kassa, 1767.) és a *Mauritius* (Kassa, 1767.). A francia klasszikus drámát számos fordítás, ill. átdolgozás képviseli: Teleki Ádám Corneille-fordítása (*Czid*, 1773.), ugyancsak Corneille-től a *Horatiusok és Curiatiusok* Zechenter Antal fordításában (Pozsony, 1781.), számos Voltaire-fordítás: *A hármass vitézek vagy triumvirátus* Bessenyei György magyarításában (Bécs, 1779.), az antiklerikális szellemű *Hitető Mahomet* (Pozsony, é. n.) Zechenter Antal fordításában, Bessenyei György előszavával. Péczeli Józseftől több Voltaire fordítás is van: *Zayr tragédiája* (Győr, 1784), *Alzir, vagy az amerikanusok* (Komárom, 1790.) és a *Szomorú játékok* c. gyűjteményes kötet (1789.). Molière-től megvolt *Az öreg fősvény* (Pozsony, 1790.) és a korszak legsikerültebb Molière átdolgozása, az *Úrhatnám polgár*, a jezsuita Illei János munkája (*Tornyos Péter*. Komárom—Pozsony, 1789.). Aranka György is szerepel két, franciából fordított színművel (Fenouillot, F.: *Újmódi gonosztevő*. Bécs, 1791. és *A budai basa*. Bécs, 1791.). Ugyancsak francia szerző, Baculard d'Arnaud műve az *Eufémia, vagy a vallás győzedelme*, fordítója Nalácz József (Pozsony, 1783.).

79. *A máriavári hajadon vagy is egy fejedelmi kis famíliának elé adása*, érzékeny játék öt felv. Kráter Ferenc után németből magyarítottatott 1799. I. márt. Írta U.K. M.-Tsávason. OSZK Quart. Hung. 1502. — Weöres Sándor említett antológiájában azt írja Újfalvy Krisztináról, hogy „Az idősebb Wesselényi Miklós báró által alapított és fenntartott kolozsvári színtársulat részére színdarabokat fordított, egy ezek közül a Széchényi Könyvtár kézírattárában található.” = *Három veréb hat szemmel*. 408. l. Mivel idézett forrásaink szerint Újfalvy Krisztina csak magyarul tudott, valószínűleg átdolgozásról volt szó. A fenti színdarab szép, költői nyelven íródott, de ugyanakkor jól mondható színpadi szöveg is, tele izes népi kifejezésekkel, pl. „Szele-berdi lantos ember, olyan nagy sebbel-lobbal ne pattany fel s ne meny el.” A „muszka cár” így sóhajt fel, amikor íróasztalához ül le dolgozni: „jól fel gyűlt a nyakamra tennaptól fogva.”

A franciás irányzat meghonosítóinak munkái mellett megtaláljuk a korabeli német irányzat képviselőit is, bár valamivel kisebb számban. Az „érzékeny”, azaz érzelmes, már a polgári életérzést képviselő darabok közül a Magyarországon rendkívüli népszerűsége jutott színdarabíró, Kotzebue három művel is szerepel (*A nevelők.* Pozsony, 1790. *Az ember-gyűlölés és megbánás.* Bécs, 1790. *A szerelem gyermeke.* Buda, 1792.) A két utóbbit Kótsi Patkó János színtársulata rendszeresen játszotta Kolozsvárott és Marosvásárhelyen, közülük az *Ember-gyűlölés és megbánás* Kótsi leghíresebb szerepei közé tartozott. Oszvald Zsigmond táblabíró németből fordította H. F. Möller művét (*Sofia avagy az igazságos fejedelem.* Pápa, 1786.) és Bank Gróf Essex c. darabját (Pozsony, 1785.). Utóbbi szintén szerepelt Kótsiék színpadán. Számos színművet fordított németből Sellmann Károly is. (Újfalvy Krisztina könyvtárában megvolt tőle a *Fanni és Mandeville*; valószínűleg kéziratban.) Megvolt az Erasmus *beszélgetései* nyomán készült színdarab, a *Panaszolkodó feleség* (Győr, 1785.), valamint Shakespeare *Hamlet*-je Kazinczy Ferenc fordításában (Kassa, 1790.), amelyet 1794-ben mutattak be először Kolozsvárott s 1807-ben Marosvásárhelyen is.

A színpad igénye által létrehozott drámafordítások, átdolgozások között számos olyant találunk, amelyeket nem fémjelez klasszikus, vagy akárcsak közismert név, — egyszerűen a kor színműirodalmának kommersz termékei közé tartoznak, játszották őket s még a kinyomtatás is csak keveseknek jutott osztályrészül. Ilyenek voltak költőnőnk könyvtárában *A tisztségre vágyódók* c. vígjáték (Pozsony, 1790. átdolgozója Fejér György), Kelemen Lászlónak, az első állandó magyar színtársulat igazgatójának *Csapó Péter vagy a kincésások* c. vígjátékfordítása (Pest, 1792.).

Az eredeti magyar drámát két mű képviseli — nem véletlen, hogy mindkettő a Hunyadiakról szól. A Hunyadi-téma Hunyadi János és László személyében az uralkodóval meghasonlott nemzeti hőst, Mátyás személyében a nemzeti függetlenséget jelképezte. Bessenyei György *Hunyadi László tragédiája* (Bécs, 1772.) egyúttal alkalom a felvilágosodás eszméinek hirdetésére is, Szentjóni Szabó László *Mátyás király vagy a nép szeretete* c. „nemzeti érzékeny játéka” (Buda, 1792.) már a nemzeti uralkodó mellett foglal állást.

Költő könyvtáráról lévén szó, fokozott érdeklődéssel fordulunk a verseskönyvek felé. A sort Nyéki Vörös Mátyás, a 17. századi barokk valóságos költészet képviselője nyitja meg. A barokk szó- és képzuhatag „jóra intő csengettyűje” még a 18. században is olvasott, népszerű mű volt, nemcsak a katolikusok, hanem a protestánsok körében is.⁸⁰ A következő költő természetesen Gyöngyösi István, a magyar barokk költészet legkiválóbb és hatásában legjelentékenyebb képviselője. A 18. századi költők és verselők valamennyien az ő művein nevelkedtek, majd később azt haladták meg. Molnár Borbála is így vall költői indulásáról barátjának: „Azután a régi Gyöngyösit vizsgáltam”, majd később „az újabb Musákat csodáltam”. Határozott kritika nyilvánul meg a régi költészettel szemben,

80. A könyvjegyzékben *Csengettyű az utolsó ítéletről tanító könyv* alatt felvett mű Nyéki Vörös Mátyás ismert művével azonosítható: *Tintinnabulum, azaz ... jóra intő csengettyűje.* Pozsony, 1636. — A 18. sz.-ban még számos kiadása volt.

amikor így folytatja: „Felhagytam amazon én is mint óságon; Több mézet képzelvén a most nyílt virágon.”⁸¹ Újfalvy Krisztinától nem maradt fenn ilyen vallomás, ezért csak valószínűsíthetjük, hogy ízlésvilága hasonló módon fejlődött. Gyöngyösi művei közül megtaláljuk könyvei között a *Murányi Vénusz-t*, a *Csalárd Cupido-t*, az *Új életre hozott Charichia-t*, valamint a feltételezett Gyöngyösi művet, a *Cuma városában épített Daedalus templomá-t*. A magyar rokokó költői közül megvoltak Faludi Ferencnek Révai Miklós által összegyűjtött és kiadott művei.⁸² Még két költő önálló kötetével találkozunk a napjainkban is számon tartott költők közül: Gvadányi Józseffel és Pálóczi Horváth Ádámmal. Mindketten a németesítő törekvésekkel szembenálló konzervatív szellemű nemesi ellenállás képviselői: a nemzeti-népies elem hangsúlyozása nem ment náluk némi ízlés- és felfogásbeli régiességtől. Gvadányitól a *Pöstyéni fürödés* (Pozsony, 1787.), ez a vaskosan tréfálgató verses elbeszélés és *A nemes magyar dámákhoz és kisasszonyokhoz szülő versek* (Pozsony—Komárom, 1790.), Pálóczi Horváthtól a *Holmi* (Pest, 1788.) c. műveket találjuk itt.

Mielőtt a másod- és harmadrangú verselők műveit felsorolnánk, első pillanatban némi csalódással összegezzhetjük a fentieket. Mindig szem előtt tartva azonban azt, hogy az ismertetett könyvjegyzék Újfalvy Krisztina könyvtárának nem teljességét tükrözi, még néhány dolgot figyelembe kell vennünk. A korabeli költészet jelentős része a nyomtatásban való megjelenés előtt csak kéziratban terjedt és így vált közismertté és népszerűvé. Pl. az egyik legkiválóbb rokokó költőnek, Amade Lászlónak művei is így terjedtek s egy 1755-ben megjelent vékony kis kötetet kivéve csak 1836-ban láttak nyomtatásban napvilágot. Az újabb, modernebb költők versei pedig ha el is jutottak a nyomtatásig, először folyóiratokban jelentek meg és csak késve rendeződtek köteté, akkor is rendszerint csak szűk körben terjedve el. Újfalvy Krisztina könyvtárában megvolt a kassai *Magyar Múzeum*, benne Ányos Pál, Aranka György, Baróti Szabó Dávid, Batsányi János, Dayka Gábor, Földi János, Kazinczy Ferenc, Pálóczi Horváth Ádám, Ráday Gedeon, Szentjóbi Szabó László, Szilágyi Sámuel, Verseghy Ferenc, Virág Benedek versei. Megvolt a *Mindenes Gyűjtemény* is, benne Kazinczy, Kis János, Barczafalvi Szabó Dávid verse. Mindezt figyelembe véve, költőnőnk ismereteit a korabeli költészetről másképp ítélnélük meg: olvasottsága jóval szélesebb körű volt, amint ezt az itt felsorolt önálló verseskötetek alapján megítélhetnénk. Az sem képzelhető el, hogy ne lett volna birtokában Gvadányinak még több műve, többek között az *Unalmas órákban vagyis a téli hosszú estvéken való időöltés*, amely Gvadányinak Molnár Borbálával való verses levelezését is tartalmazta.

Az „irodalmi hagyományörzésnek” szerény képességű munkásai is voltak, akiknek művei „inkább mint egy ízlésbeli folyamat jelzői, semmint egyéni művészi teljesítmények jelentősek.”⁸³ Ilyen volt Csenkeszfi Poóts András, a botrányokban bővelkedő életű református lelkész, akinek verseiről

81. *Barátsági vetélkedés* ... 156. l.

82. *Faludi Ferenc költeményes maradványai*. Kiad. Révai Miklós. Győr, 1786/87. 1—2. köt.

83. *A magyar irodalom története*. Akad. K. 1965. 3. köt. 122. l.

Kazinczy Ferenc nem éppen hízelgően nyilatkozott,⁸⁴ vagy az erdélyi Kövesdi Boér Sándor. Dézsi József ref. prédikátor *Keresztény paradicsom*-a (Kolozsvár, 1782.) a világ hét csodáját foglalja magyar versekbe, valószínűleg idegen minták után. Két másik erdélyi költő hosszú versezetében az egyszerű természetes életmód, a mezei élet dicséretét zengi, itt-ott bölcselkedő megjegyzésekkel a virtusról, a jó erkölcsökről, a barátságról és a világ Teremtőjéről.⁸⁵ Utoljára hagytuk Kónyi Jánost, az írogató-verselgető strázsamestert. *Magyar hadi román* címmel Zrínyi Miklós és Sziget várának történetét meséli el rímes versekben írt történeti eposz formájában, a korabeli népszerű regények mintájára alakítgatva a történetet (Pest, 1779).^{85a}

Idegen szerzőtől való verses művet egyet találunk: Voltaire *Henriade* c. eposzát Szilágyi Sámuel fordításában (Pozsony, 1789.). A magyarországi protestánsok körében népszerű mű a protestánsokkal megférő francia király példáján a tolerancia eszméjét volt hivatott példázni.

Végül itt említjük meg, hogy Újfalvy Krisztina stílusérzékét nemcsak a szépirodalmi művek olvasásával csiszolta, hanem megszerezte magának a korabeli „levelező-könyvet” is: Klein Efraim kassai evangélikus tanító levelezési tanácsadóját.⁸⁶

Értekező próza. Pedagógiai művek. Folyóiratok

Az értekező próza műfajából Decsy Sámuel *Pannoniai Féniksz, avagy hamvából feltámadott magyar nyelv* (Bécs, 1790) c. röpiratával találkozunk. A magyarnyelvűség programját a legátfogóbban tárgyaló mű méltán keltette fel a kortársak, elsősorban az írással is foglalkozók érdeklődését. A könyvjegyzék *Gróf Zrínyi Miklós* tételéről nem tudhatjuk, mi állt mögötte: esetleg egy kézíratos munka Zrínyiről, vagy Zrínyinek 1790-ben Marosvásárhelyen megjelent *Ne bántsát a magyart!* c. munkája. (*Az török áfium ellen való orvosság.*) A híres erdélyi memoárirodalomból Bethlen Kata önéletrajza volt meg, amely már korán, 1762-ben napvilágot látott Kolozsvárott.

Nem volna teljes a 18. század neveltjének könyvgyűjteménye ha, hiányoznának belőle azok a művek, amelyek a helyes viselkedésre, az elő-

84. *Pótsnak ifjúi versei*. Pozsony – Komárom, 1791. Ráday Gedeonnak írta Kazinczy Ferenc 1791-ben: „Hogy Póts András uramnak versei kijöttek, sajnálom és szégyenlem. . . ez a szerencsétlen fajzat imádatni fog a sok kálvinista mesterek és falusi prédikátorok által, akik az ilyes gyermeki csácsogást feljebb becsülik a valóságos poetai munkáknál.” Vö. Pintér Jenő *Magyar irodalomtörténete*. Bp. 1931. 4. köt. 492. l.

85. Bethleni Hari Péter, máramaroszigeti tanár *Erkölti és mezei három énekek* c. műve, é. n. (1789?) — *Válasz Philétéhez egy néhány pár versben*. H. ny. n. 1787. Ez a szerzőt fel nem tüntető mű sok székely tájszót használ, amelyeket lábjegyzetben megmagyaráz. E jegyzetek kortörténeti érdekessége többet ér, mint a lapos versezet.

85a A jegyzék *A magyar költemény híre adatása* c. tétele feltehetőleg (Révai Miklós): *A Magyar Költeményes Gyűjtemény közre bocsátatásának újonabb hírré adatása* . . . Győr, 1785.

86. *Mindennapi közönséges és barátságos levelek, a levélírásban gyakorlatlanoknak kedvéért s hasznokért* . . . Pozsony, Kassa, 1776.

kelő, úri magatartásra, az erkölcsös, ám a világi örömeiket sem megvető életvitelre oktatták a kortársakat, elsősorban természetesen a nemesi származásúakat. Az eredetileg az udvari életformára moralizálva nevelő művek a vidéki nemesek számára is magatartás- és életmódmodellé válnak, ezt variálják a népszerűsítő írók, megtűzdelve oktató műveiket azokkal a gyakorlati ismeretekkel is, amelyeket tudniok illett az „úrfiaknak és kisasszonyoknak”. E művek közül Újfalvy Krisztina könyvtárában megtaláljuk Faludi Ferenc *Nemes Ember*, *Nemes asszony* és *Nemes úrfi* c. műveit, ill. fordításait, amelyeket Faludi az angol eredetiből olasz közvetítéssel dolgozott át.⁸⁷ Itt találjuk a regények olvasásáról szóló levélváltásban már említett *Kisdedek tudománnyal telyes tárháza*-t⁸⁸. A franciából fordított mű magyar előszava azt írja a könyvről, hogy sürgősséget azt dicsérnie, hiszen „eszméretes ez egész Európában minden pallérozott nemzetek között és ennek nevezetes hasznát tapasztalták sok Fő, Közép, és alacsonyabb rendű Szülék, kik Gyermekeiknek neveltetéseken illendőképpen szorgalmatoskodnak...” A könyvben három szereplő: okos kisasszony, elmés kisasszony és éretlen kisasszony beszélgetnek (5–13 év közöttiek) s a didaktikus célú párbeszéddek — sok történettel, históriával tarkítva — közvetítik a legkülönbébb: vallási, történelmi, földrajzi stb. ismereteket. „Az asszony ember úgy szeretetre méltó, ha vagy on esze és elméssége” — vallja a szerző⁸⁹, de ezt természetesen csak a nemes származásukra érti, hiszen „...a köznép e világnak minden országaiban csak köznép; az az, az utáll, az gyűlöl, az gonoszul tselekszik, minden ok és fundamentum nélkül.”⁹⁰ A nemes kisasszonyoknak tehát korán meg kellett tanulniok, milyen is az a „köznép”. Szintén francia eredetiből származik a báró Josintzi Sándor által németből fordított mű *A ** főhadi-vezérnek halálos ágyában gyermekeihez tett utolsó tanításai, melyek által arra kívánja őket megtanítani, hogy mivel legyenek vallásokhoz, királyokhoz, és a társalkodó-élethez kötelesek.*⁹¹ A magasrangú francia katonatiszt özvegye elmondja élete történetét gyermekei okulására, s e kerettörténetbe ágyazva kapja az ifjú olvasó az erkölcsi-pedagógiai intelmeket. A hazaszeretetet, mint az egyik legtermészetesebb emberi érzést: a szülőföldhöz való hűséget, különösen kiemeli az intelmeket osztó. Legfőbb értékek a becsület, az igazságosság, a vallás, a kötelesség, a szorgalmas munkálkodás, a jóságos tettek, kerülendő a szabados viselkedésűek és a túlságos közeledés az alsóbb néposztályokhoz. A könyvekről megbecsüléssel szól: „Tsak hamar meg-tanítanának engemet az jó könyvek olvasásában való szív nyugalmom, és a tulajdon magam meg-ismerése, hogy tsak akkor boldog az Ember, amikor az igazsághoz közelít...”⁹² A lányok oktatásáról viszont az a véleménye, „...hogy se a Mathematikára, se a

87. W. Darrel angol jezsuita műveit F. G. Morelli fordításából vette át Faludi Ferenc. A Magyarországon hamar népszerűvé vált műveknek több kiadásuk volt a század folyamán.

88. Vö. 8. sz. jegyzettel. A magyar fordítók református lelkészek.

89. *Kisdedek ... tárháza*. 4. l.

90. Uo. 4. köt. 166. l.

91. Kolozsvár, 1781. A fordító gr. Bethlen Ádám özvegyének, Losontzi Bánffy Zsuzsannának ajánlja a művet, aki őt a fordításra ösztönözte.

92. I. m. 21. l.

Filosofiára nints szüksége az Asszony-embernek..."⁹³ Rendkívül érdekes az a fejezet, amit külön a tanulásnak és a könyvek olvasásának szentel. Jó érzékkel mutat rá, hogy "... annak meg-tudásában áll a mesterség, hogy mit kellessék olvasni, ... olly sok könyvek között, melyek megszűnés nélkül világosságra jőnek, valójában nehéz az azokban való választás." A könyvolvasásban négy fokozat követését tanácsolja: először az erkölcs és a szív megjobbítását célzó műveket kell olvasni, ezután következzenek azok a művek „a melyek a ti állapototok felől tanítanak. Mert iszonyú hiba a maga kötelességének és állapotjának nem isméréte.” Ezután következzenek a világ megismerése és a törtétiák olvasása. Itt első sorban La Bruyère, La Rochefoucault és Bossuet műveit ajánlja. Végül olvassák az „idő töltésre való könyvek”-et, amelyek közül a *Don Quijote*-t és Fénelon *Télémaque*-ját emeli ki, mint legjobbakat. „Az is jó, hogy a jobb Vers-szerzőket olvassátok, a Vers-író Mesterség az elmét frissíti, a képzelődést éleszti...” de ugyanakkor óva int „a hamis színtől” is, mert a „Versek meg-tsálnak” ... Szükségesek még az olvasásra a különféle Journale-ok, „ne hogy azon dolgok felől, melyekről a Társaságokban beszélnek, az ember tudatlan legyen”.⁹⁴ Végül óva int a tiltott könyvek olvasásától.

Hosszasabban időztünk e mű ismertetésénél, mivel Újfalvy Krisztinát is igen érdekelték a nevelés, s ezen belül a lányok nevelésének kérdései. Saját leányát igen gondosan nevelte s hogy ez mennyire tudatos volt nála, azt a Molnár Borbálával folytatott levelezése is bizonyítja. „A leányok tudatlanságának az anyák az okai” — írja barátnőjének, de rögtön ki is egészíti: az anyák tudatlanságának létrehozói a férfiak, „akik még eleinte az asszonyt nem egyébre csak szerelmek s házi rabatáságok folytatására ítélték, és setétségre kárhoztatták azokat az elméket, melyeknek kimívelésektől függ mind a férfiak társas boldogságok, mind pedig az egész Emberi Nemzet legépületesebb gyermeki időben való jól formálása”.⁹⁵ Az ország dolgaival foglalkozó férfiak „az Ország törvényeinek némely haszontalan cikkelyei költséges disputálása mellett okoskodnának egy olyan leány nevelő módról, mely által minden hívséges szeretőt boldogító feleséget s jó anyát nyerhetnének...”⁹⁶ Molnár Borbála is megerősíti válaszában, hogy „...felette szükséges volna egy okos asszony-nevelő módot felállítani.”⁹⁷

E műfajból még egy hazai szerző műve is megvolt Újfalvy Krisztina könyvtárában: báji Patay Sámuel birtokos nemes fiának szóló intelmei.⁹⁸ Ide sorolhatjuk Kónyi János fordításában *XIV. Kelemen pápának, ama nagy emlékezetű Ganganellinek levelei*-t (Buda, 1783.), amelyekből számos morális tanácson, példán keresztül kirajzolódik az a vallásos életideál, amely már kárhoztatja a képmutató vallásosságot. (Emlékezetes, hogy XIV. Kelemen oszlatta fel a jezsuita rendet.)

93. Uo. 118. l.

94. Az idézetek a fenti mű 119—123. lapjairól valók.

95. Újfalvy Krisztina levele Molnár Borbálához, Mezőcsávás, 1796. okt. 28. *Barátsági vetélkedés*... 30. l.

96. Uo. 31. l.

97. Uo. 95. l.

98. *Egy jó atyának fiait oktató tanítása*. Lipsia, 1788.

A folyóiratok, gyűjteményes művek közül a már említett kassai *Magyar Museum*-mal, a Péczeli József szerkesztette *Mindenes Gyűjteménnyel*, valamint a nagyenyedi kollégium diákjai irodalmi társasága által kiadott *Próba* c. antológiával találkozunk, utóbbiban egy Molière fordítással.⁹⁹

Vallásos művek

Mint a kor valamennyi könyvgyűjteményében, a vallásos irodalom Újfalvy Krisztina könyvtárában is jelentős helyet foglalt el. Számszerűségében azonban jóval alatta maradt a szépirodalmi műveknek, a tulajdonos személyiségének, érdeklődési körének megfelelően.

A gyűjtemény alapját két teljes Biblia, egy újszövetség, egy zoltáros-könyv, egy csizói és egy katekizmus képezte. (Stehelin, C.: *Catechismusi házikints* ... Kolozsvár, 1752.) A kor jellegzetes vallásos műfajából, az imádságos könyvekből tízet találunk. Ez a már-már szépirodalomba hajló, lírai ihletettségű műfaj bizonyára nem volt idegen költőnők számára. Közülük kettő fordítás: az egyiket Kármán József ref. lelkész, a hasonló nevű író édesapja készítette egy népszerű német imádságoskönyv nyomán (Sturm, C. C.: *Istennel való társalkodás* ... Pozsony, 1784.), a másik Nánási L. József ref. lelkész munkája (Huldrik, J. J.: *Az imádságok imádságnak azaz ... az úri imádságnak titka*. Kolozsvár, 1761.). Megvoltak a hazai protestáns szerzők legnépszerűbb művei: a 17. században élt Diószegi Kis István ref. püspök műve (*Lelki fegyver*, ... Debrecen, 1751.), Csuzi Cseh János győri ref. lelkész imakönyve (*Isten eleibe felvitetett lelki áldozat*. s. l. 1736.), Bányai Sámuel imakönyve (*Aranyos avagy keresztény ábécé*. Kolozsvár, 1747.), a nevezetes *Arany-tsésze* (Kolozsvár, 1772.), amelyet még a múlt században is többször kiadtak, továbbá a „műfaj virágzásának betetőzését”¹⁰⁰ jelentő *Védelmező erős pais*, Árva Bethlen Kata imádságos könyve (Szeben, 1759.). Félig imádságos, félig vallástani ismereteket közlő Szikszai György debreceni prédikátor műve (*Keresztényi tanítások és imádságok* ... Pozsony, 1786.), amely e műfajban a kor legnagyobb tömeghatást kiváltó műve, első megjelenése után még további húsz kiadást ért meg. Sikerét elsősorban közérthető, világos stílusának köszönhetette. Végül egy olyan imádságoskönyv, amit a jegyzék csak így jelöl: „egy régi de szép könyör. könyv”.

Az imák mellett az egyén vallásos érzésének elmélyítését, vallásos világnézetének kialakítását szolgálták a különféle elmélkedések, tanítások. Ennek az ún. kegyességi irodalomnak egy korai példája a *Keresztény Seneca* (Miháltz István által magyar versekbe szedve, Kolozsvár, 1768.), amely ugyan a jezsuiták révén terjedt el, de felekezetektől függetlenül hirdette azt a fajta keresztény sztoicizmust, amely a magyar nemesi szemléletben is mély gyökeret vert.¹⁰¹ A református ortodoxiával szembenálló pietista

99. *Próba*, melyet anyai nyelve tanulására tett a Nagy Enyeden tanuló ifjak között felállott magyar társaság. Kolozsvár, 1792.

100. Vö. *A magyar irodalom története* 1600-tól 1772-ig. 392 l.

101. Az alap-mű J. B. Schellenberg német jezsuita *Seneca Christianus* (1637.) c. műve, melyet magyarra elsőként Kéri Sámuel ferences szerzetes fordított. (*Keresztény Seneca*. Bécs, 1654.)

irányzat is képviselve volt. Az egyik J. Gerhard-nak, a pietizmus előfutárának könyve (*A kegyességnek mindennapi gyakorlása*. Kolozsvár, 1744.), a másik B. Pictetnek az erkölcs kérdéseit előtérbe állító műve (*Keresztény erkölcsi tudomány* ... ford. Fülep Gábor. Pozsony, 1788.). Angolból fordították F. Doddridge *Az igaz kegyességnek kezdete* ... c. (Debrecen, 1761. Ford. Tatai Ferenc) és J. Bunian *Keresztény utazás* ... (Kolozsvár, 1777–78. Ford. Szigeti Sámuel és Tordai Sámuel) c. művét. Még a *Liliomok völgyé-t* (Pozsony, 1774.) és a németből fordított *Lelki nyugasztaló órák-at* (Lőcse, s. a. Szerző H. Müller, ford. Szentzi Fekete István) sorolhatjuk ebbe a műfajba.

Két vallásfilozófiai művet külön is ki kell emelnünk: ezek már a teológiai racionalizmust, a „természetes vallás” irányában való tájékozódást képviselték. Sófalvi József ref. lelkész és kolozsvári kollégiumi tanár fordításában jelent meg J. G. Sulzer munkája (*A természet munkáiból vett erkölcsi elmélkedések*. Kolozsvár, 1776.), amely a természettudományok iránt megnövekedett érdeklődéstől indítva a vallást is a racionális gondolkodás módszerével közelítette meg. Hasonló szellemű, egy lélek képzeletbeli utazását leíró mű Göböl Gáspár kecskeméti ref. lelkész verses elmélkedése, amelyben sajátos módon keverednek a tudományos ismeretek és a vallás. (*Utazó lélek* ... Pest, 1785.)

Az érdekes olvasmányok iránti igényt igyekeztek kielégíteni a vallás szentjeiről, mártírjairól szóló színes történetek, históriák. A már említett Szikszai György *Mártírok oszlopa* c. művében (Pozsony, 1789.) 348 vértanú történetét népszerűsítette, Lautsek Márton felvidéki evangélikus lelkész H. Benkendorff művét fordította magyarra. (*Az első keresztényeknek ama tíz főüldöztetésekről szóló história* ... Pozsony, 1787.) Ide tartozó mű Bod Péter munkája, a *Szent Heortokrates*, amely a keresztény ünnepekhez kapcsolódóan ismerteti a szentek históriáit, idegen forrásokból összeállítva, ill. fordítva.¹⁰²

A vallásos tárgyú művek csoportjában találjuk Újfalvy Krisztina könyvtárának három legrégebbi darabját. A 17. század második felében újra felélénkült katolikus–protestáns hitvitázó irodalomnak jellemző műve Czeglédi István református prédikátornak *Síralmas szarándoki járásból ... haza érkezett Malach Doctornak ... Malach tudós barátságával való ... szóbeszéde*,¹⁰³ amelyben többek között sok szó esik arról, mennyire ellentétes a Szentírással a „pápista” önsanyargatás és „maga-korbácsolás”. A szókimondó, nyersebb hangvételű disputák példája Pathai István református püspöknek a pápák „bűn-lajstromát” felsoroló könyve: *Amaz hét fejű és tíz szarvú fene bestián ülő, bársonnyal s drága kövekkel felruházott parázna Babilonnak ... tüköre*¹⁰⁴. A harmadik mű Mikolai Hegedűs János ref. lelkésznek angolból készült fordítása, amely kérdés-felelet formájában közli

102. A műnek ismeretes egy oppenheimi 1757-es, majd egy pozsonyi, 1786-os kiadása.

103. Sárospatak, 1659. RMK I. 946.

104. *Amaz Het Fejű es tíz saru fene bestian ülő, Barsonnyal S Draaga Keoveckel fel ruházott parázna Babilonnak ... meztelenségének tüköre*. Pápa, 1626. RMK I. 557 — Újfalvy Krisztinának talán a 2. kiadás volt birtokában. (Sárospatak, 1671.)

a keresztyéni hitről való tudnivalókat s a Biblia olvasására buzdít. (*Az mennyei igasságnak tüzes oszlopa.*)¹⁰⁵

Feltűnő, hogy a református Újfalvy Krisztina könyvtárában nem találunk egyetlen korabeli kálvinista hitvédő munkát sem. Talán azért, mert a „harcos” hitvédelem, a dogmákért való hadakozás nem érdekelték a költőnőt. A vallás, mint a kor elfogadott, sőt kötelező világnézeti alapja, elsősorban a mindennapi élet szükségleteit kielégítő művekben volt jelen könyvtárában. Hiányoznak a kor jellegzetes vallási-irodalmi műfajához tartozó halotti prédikációk is. Feltehető, hogy ezek — mint alkalmi nyomtatványok — jobban ki voltak téve az elkallódás veszélyének.¹⁰⁶

A fennmaradt könyvjegyzék a „Szent Könyvek Lajstroma” között „Ápokrifus Könyvek”-et is említ, pontosabb megjelölés nélkül.

Történelem, honismeret, politika

Rátérve a történelmi és honismereti művekre, először is azt kell leszögeznünk, hogy a kor legjobb hazai történetíróinak műveit nem kereshetjük Újfalvy Krisztina könyvtárában, mivel ezek latinul íródtak. A forráskritikai módszerrel dolgozó szakszerű történetírás termékei már akkor sem az átlagolvasó számára készültek; helyettük a történeti ismereteket terjesztők könyvei forogtak közkezen, formálva a még meglehetősen gyöngé történelmi tudatot. A tankönyvek, a kompendiumok szerzői, a másodkézből dolgozó népszerűsítő írók a század második felében már általában magyarul írták műveiket. Újfalvy Krisztina könyvtára ezen a szakterületen is azt tartalmazta, amire tulajdonosának leginkább szüksége volt: néhány összefoglaló munkát Magyarország történetéről, két életrajzot nemzeti nagyjainkról (Hunyadi János, ill. II. Rákóczi, de mivel a keresztnév nincs megadva, nem lehet pontosan megállapítani, hogy Ferencről vagy Györgyről szolt) s két olyan szakterületről szóló művet, amelyben való tájékozottság művelt magyarnak akkor fontos volt: az ókori mitológia és a török birodalom.

Az összefoglaló magyar történeti művek közül megtaláljuk a katolikus és Habsburg-párti szellemben íródott Pethő Gergely-féle krónikának a 18. században Kovács János esztergomi mérnök által tovább folytatott változatát¹⁰⁷, valamint Dettelbach Józsefnek 1792-ben megjelent művét (*A magyar történeteknek rövid rajzolatnya.* Pest.). Ezenkívül Losontzi István *Hár-*

105. Utrecht, 1648. RMK I. 812. — Valószínűleg e csoportba tartozik a könyvjegyzékben *Rettenetes történet a tántzolókról* cím alatt szereplő munka, amelyet azonban nem sikerült pontosan azonosítani. Lehet, hogy Gyulai Mihály: *Fertelmeskedő, s' bujálkodó Táncz Jutalma*... c. művéről van szó. (Debrecen, 1681. RMK I. 1255), vagy esetleg Szentpéteri István: *Táncz pestise.* Debrecen, 1697. RMK I. 1501.

106. Lehet, hogy egy halotti prédikáció rejtőzik a jegyzék *Jó asszony dítséreti* c. tétele mögött. Vö. Szilágyi Ferenc—Herepei Ádám: *A jó és szép asszony leírása.* Kolozsvár, 1795. (Dániel Kata feletti halotti beszéd.)

107. *A magyar krónikának rövideden le-rajzolt sommája, mellynek az első része Pethő Gergely munkájából szedegettetett, rész szerint különféle könyvekből is bővített* ... Pozsony, 1742.

mas kis tükörjét, amely népszerű formában, közérthetően tartalmazta mindazt a honismeretet (földrajzot és történelmet), amit a református népiskolák tanulóinak akkor tudniuk kellett. Magyarország és Erdély leírásán kívül még a „szent historia”-t is tartalmazta, azaz az elemi vallástani ismereteket. A párbeszédes formában írt, verses összefoglalókkal ellátott tankönyv rendkívül népszerű volt, nemzedékek nőttek fel rajta. A jegyzékben csak „Hunyadi János”-ként szerepeltetett mű valószínűleg Bessenyei Hunyadiáról szóló műve, amely az előzőkhöz képest már egészen más szintet képviselt. (*Hunyadi János élete és viselt dolgai*. Bécs 1778.) Benne a szerző a Voltaire-i történelemszemlélet hatására a nemzeti múltban keresi azt az emberi-történeti nagyságot, akit példaképül lehet állítani a kor embere elé, felruházza őt a felvilágosodás félreismerhetetlen jegyeivel is, az akkoriban gyakran ábrázolt „jó és bölcs uralkodó” típusához hasonlóan.

Szerepel még a könyvjegyzékben *Kemény János historiája* és a már említett *Második Rákóczi élete írása*, amelyekről nem lehet pontosan megállapítani, milyen műveket jelentenek. Az első lehet Gyöngyösi István verses műve is¹⁰⁸ bár ennek ellentmond az, hogy Gyöngyösi egyéb művei nevével jellettek. A „Második Rákóczi” lehetett II. Rákóczi György erdélyi fejedelem is, hiszen II. Rákóczi Ferenc életéről a 18. században Magyarországon nem jelenhetett meg kiadvány. De az is elképzelhető, hogy kéziratokról van szó, amelyek a korabeli könyvtárakban gyakran a könyvek között szerepeltek, lévén könyvpótló szerepük, hiszen amit a gyűjtők nem birtokolhattak, azt lemásoltatták maguknak.¹⁰⁹

Az első magyarnyelvű görög-római mitológiát egy írogató-verselgető táblabíró, Kolumbán János állította össze 1766-ban. (*A régi pogányoknak az ő isteneikről és isteni tiszteleteikről való história*.) Célja már eleve az ismeretterjesztés volt, amit a mű alcíme is elárul: „A poéták és régi görög s deák aukthorok írásainak megértésekre magyarul kiadattatott ... által.” A török birodalmat magyar nyelven bemutató mű szerzője az ismert Decsy Sámuel, aki íásaival és lapszerkesztő tevékenységével oly sokat tett a magyarnyelvűség programjának megvalósításáért.¹¹⁰ Könyve bemutatja Törökország földrajzát és történelmét, ismerteti a török–magyar hadi eseményeket.

Ide tartozik még egy néhány lapos kiadvány Belgrád visszafoglalásáról, amely a korabeli haditudósítás szerepét töltötte be („... íratott ezen levél 6. octoberben a Belgrádi Táborból”) és az ostrom lefolyásáról számol be.¹¹¹

Abból a hatalmas mennyiségű politikai irodalomból, amely II. József uralkodása alatt és a halálát követő néhány évben szinte elárasztotta az országot, fellelhetünk néhányat Újfalvy Krisztina könyvtárában is. Jel-

108. *Porából meg-éledett Phoenix, avagy ... Kemény János ... emlékezete*. Lőcse, 1693.

109. Jakó Zsigmond írja Bethlenné Gyulai Kláráról, hogy Kemény János és Bethlen Miklós önéletírásait másolatban szerezte meg könyvtárának. Vö. Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest, 1977. 226–228. l.

110. *Osmanographia, az az: a török birodalom természeti, erkölcsi, egyházi, polgári s hadi állapottyának, és a magyar királyok ellen viselt nevezetesebb hadakozásainak summás leírása*. Bécs, 1788–89. 1–3. rész.

111. *Belgrád várának szerentsés megvétele*. Buda, 1789. 8 levél.

lemző a könyvek tulajdonosára, hogy ezek mindegyike a jozefinista egyházpolitikát, az uralkodó felvilágosult abszolutizmusát elismerő, azt igenlő irányzatú. Ezen az általános tendencián belül azonban olyan művekről van szó, amelyek a németesítő törekvésekkel szemben a magyar nemzeti érdekeket hangsúlyozták. Találunk élesen antiklerikális szellemű kiadványokat is.

Nádaskai András református lelkész németből fordította és Pozsonyban 1788-ban adta ki a *Fridrik Elisiumban* c. munkát. A kor divatos műfaja volt az elyseumi mezőkön, vagyis a túlvilágon elhangzó párbeszédnek formájában megjeleníteni politikai nézeteket, a nagyobb nyomaték kedvéért az elhalt uralkodók szájába adva a szavakat. E műben II. Frigyes porosz király beszélget Mária Teréziával és másokkal, helyeselve a vallási toleranciát és II. József egyházpolitikáját. A mű szerzője az a bécsi születésű Samuel Jacob Schröckh, aki filozófiai és orvosdoktori képesítéssel kereskedő tevékenységet folytatott Németországban és Ausztriában, számos közgazdasági és kereskedelmi tárgyú könyvet írt — de névtelenül jelentette meg felvilágosult szellemű Elyseum-i párbeszédeit és a szerzetesek, babonák ellen szóló röpiratait.¹¹² A higgadtan érvelő frigyesi párbeszédnek mellett jóval élesebb hangvételű *Az Izé purgatoriumba való utazása*, Szatsvay Sándornak, a *Magyar Hirmondó*, majd a bécsi *Magyar Kurir* jozefinista szerkesztőjének névtelenül kiadott antiklerikális röpirata (Bécs, 1786.). A németből átdolgozott satirikus költeményből kiderül, hogy a purgatórium tele van papokkal, szerzetesekkel, sőt pápákkal. Az írás ugyanakkor keserűen panaszolja fel a protestánsüldözéseket és dicséri II. József toleráns egyházpolitikáját.

Vallásos műnek álcázott a *Jósef tsászár imádságos könyve*,¹¹³ amely különböző alkalmakra szóló költött imádságszövegeket tartalmaz. A jozefinista művek csoportjába illik, hiszen a szerző a császár szájába adott szövegekkel magát Józsefet kívánta jellemezni, elmondva a jozefinista érvelést többek között a szerzetesrendek eltörlése mellett, vagy a császár nézeteit a háború és a béke kérdéséről. A szerző előszavában azt írja, hogy az embert tetteiből lehet megismerni, de abból is, ahogyan és amiért imádkozik. „Ha szintén ugyan nem ez is a Jósef valóságos imádságos könyve”, de minden vakmerőség nélkül lehetne annak nevezni. Az imákból kirajzolódik a puritán, önmagához szigorú, szüntelenül népe javán buzgólkodó uralkodó képe. A szerző (vagy a fordító) a magyarokra is gondol, amikor ezt a szöveget mondatja a császárral: „Világosítsd meg az én népemet, különösen bátor szívű magyaraimnak elméjüket, hogy az én jó tzelaim iránt, ne legyenek mégis bal-ítélettel; hanem önként való készséggel kívánjanak rendeléseim szerint élni.”¹¹⁴

Trenk Frigyesnek, a fél Európát bejáró kalandor porosz katonatisztnek művei igen népszerűek voltak Magyarországon: írásaiban éles antiklerikalizmus és zsarnokellenesség nyilvánult meg, gyakran személyes sérelmeiből

112. *Friedrich II. im Elysium*. Leipzig, 1786. — 2. Aufl. 1790. — *Joseph II. im Elysium*. Leipzig, 1790.

113. Pozsony, 1787. Németből fordítva.

114. I. m. 7. l.

indíttatva. Újfalvy Krisztina könyvtárában megvolt Trenk önéletírása¹¹⁵, a Nagy Frigyes porosz király abszolutista uralma ellen irányuló *A matze-doniai vitéz* c. politikai költeménye (magyar kiadása 1790.) és egy antiklerikális gúnyirata¹¹⁶.

A következő három mű már a II. József halála utáni korszakból való. *A Második József az Elisium mezején* c. mű II. József mellett érvel, de magyar nemzeti szempontból elítéli a központosító, németesítő törekvéseket. A túlvilágra érkező II. József elbeszélget anyjával, Mária Teréziával, Frigyes császárral, Voltaire-rel, Rousseau-val, a török császárral és más európai uralkodókkal, sőt II. Rákóczi Ferencsel is. „A magyar nemzet virágoz-zon mindég” e szavakkal fejeződik be a mű, nem hagyva kétséget afelől, hogy az írás a József halálát követő hazafias felbuzdulás áramlatába illik.¹¹⁷ A *Procurator Simon és Vinkler a más világon* (Kolozsvár, 1791.) c. röpiratban két ügyvéd társalog a túlvilágon II. József rendszeréről, amely szerintük csak formailag volt elhibázott, de egyébként fontos fordulópon-t volt a nemzet életében, mert a haladás útját jelölte meg.¹¹⁸ Kifejtik, nem lenne helyes, ha a II. József által Erdélyben bevezetett perrendtartást eltörölnék, csak azért, mert kényszerből történt a bevezetése. Az önren-delkezését visszanyert nemzet tartsa meg a józsefi újításokból azt, ami helyes, hiszen „az idegenséget bennök egyedül csak az erőltetés okozta”.

Figyelemreméltó ugyancsak ebből a korszakból Pálóczi Horváth Ádám röpirata a nők egyenjogúsításáról. (*A magyar asszonyok prókátora, a Budán össze gyűlt rendekhez*. 1790.) Természetes, hogy Újfalvy Krisztina figyelmét ez a röpirat nem kerülhette el: ő, aki önálló életmódjával annyi rosszállást váltott ki, éber szemekkel kellett figyeljen mindarra, ami a nőkre és a női jogokra vonatkozott. A pozitív történelmi példákat (Jeanne d'Arc, Erzsébet királynő, Mária Terézia) idéző írás élesen elítéli a magyar múltból származó szemléletet, amely „az Asszonyokat mint a Nemzet szaporodása eszközeit s házi foglalatosságokra valót” tartotta s nyíltan kimondja „Nemes Asszo-nyaink nem béren fogadott szolgálóink, sem nem örökös rabjaink, hanem Testvéreink, véreink...” Helyet követel számukra az országgyűlésben, ter-mészetesen csak „hallgató helyet”, de abban a korban még ez is újdonságnak számító, merész követelés volt. Ezt bizonyíttják Újfalvy Krisztina sorai is, aki barátnőjének szinte mentegetődzve írja ugyanerről a témáról, „képzeld-snek” nevezve a nők közéleti szereplését: „...ne gondolja az asszony, mintha talán az a szárny nélkül repülő képzelődés foglalta volna el fejemet, hogy a leányoknak s asszonyoknak azt a sorsok változását álmodoznám, mely szerint majd tarkáson ülnék a törvénynek székeit s a zöld asztalok

115. Báró T. *Fridrik emlékeztetre méltó életének históriája*. H. n. 1788.

116. *Könyörgés, melyet kétség kívül a magyar országi püspököknek és papoknak egy része most titkon ... fog imádkozni*. H. é. n.

117. A mű szerzőjének Ballagi Géza még Szirmay Antalt tartotta, vö. Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Bp. 1888. 408–411. l. Mai ismereteink szerint Szirmay csak fordító, ill. átdolgozó volt, a szerző a már említett S. J. Schröckh. A magyar nemzeti érzéseket tükröző részek valószínűleg az átdolgozó Szirmaytól származnak. A megjelenés éve 1790., vagyis a német kiadással azonos évben látott napvilágot a magyar változat.

118. Vö. Ballagi i. m. 412–413. l.

mellől kiszoríttatának sokakat olyanokat, akik ma többnyire a tobákos pixisből szíjják azt az erőt, melyet más a Verbőcziből sem egészen meríthet ki..."¹¹⁹ Mindenesetre figyelemreméltó, hogy Pálóczi Horváth röpiratával egyidőben még egy hasonló szellemű röpirat jelent meg Magyarországon Bárány Péter tollából (*A magyar anyáknak ... alázatos kérések*), míg Franciaországban csak a következő évben, 1791-ben került napirendre a nők politikai egyenjogusításának kezdeteként a nemzetgyűlésen való jelenlét.¹²⁰

Nem volna teljes a politikai irodalom palettája, ha hiányoznék róla a szabadkőművesekről szóló irodalom valamely terméke. A *Frey-Maurer avagy a szabad-kőműves rendnek oltalmazása* c. könyv (Kassa, 1792.) J. A. Starck német professzor munkája. A magyar fordító előszavában nem titkolja a szabadkőművesek iránti rokonszenvét: „...ezen fordításommal közönséges vallást tegyek azon igen érdemes Társaság Tagjainak, hogy én is egy vagyok azok közül, kiket ezen könyvnek olvasása, felőlők való jobb gondolatokra hozott.” A mű a szabadkőművesekről a köztudatban élő sok téves nézetet kívánta eloszlatni, bemutatva a mozgalom pozitív, emberbaráti oldalát.

Hosszabban időztünk e néhány politikai tárgyú mű bemutatásánál, de nem véletlenül: közvetlen adatok hiányában e közvetett módon kíséreltük meg Újfalvy Krisztina világnézetét, lehetséges politikai állásfoglalását felmérni, vagy legalábbis megközelíteni.

Egyéb ismeretterjesztő művek

A gyűjteményben található tudományos, ill. ismeretterjesztő művek csoportjában elsősorban azokat a forrásokat keressük és értékeljük, ahonnan költőnőnk ismereteit, alpműveltségét meríthette.

Említettük már, hogy Újfalvy Krisztina csak magyarul olvasott — ezt tanúsítja az is, hogy csak magyar nyelvű könyvei voltak — de valami elemi szintű idegen nyelvismerete mégiscsak volt, hiszen könyvtárában több nyelv-könyvvel találkozunk. Megvolt a 18. század legtöbbet forgatott latin—magyar, ill. magyar—latin szótára, Pápai-Páriz Ferenc *Dictionarium latino-hungaricum*-ja.¹²¹ A magyarországi latinnyelvűség korában a latin szótár bármely könyvtár nélkülözhetetlen darabja volt. Ezenkívül volt német és oláh ábécéskönyve és egy német—magyar nyelvtana — ez is bizonyítja, hogy akár a beszélt, akár az élő nyelvben némi tájékozottsággal bírt, vagy legalábbis ennek megszerzésére törekedett.

Magyar nyelvű enciklopédikus művet nem találhatunk mást, csak Apáczai Csere János *Magyar encyclopaediá*-ját, amely még a 17. század közepének tudományos világképét és ismereteit közvetítette. Ez a lemara-

119. *Barátságai vetélkedés*, 51—52. l.

120. *Requête des dames à l'assemblée nationale*, vö. Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Bp. 1888. 508—513. l.

121. Először megjelent 1708-ban, majd nevezetesen az 1767-es, Bod Péter-féle kiadás és ennek további kiadásai.

dás korántsem egyedülálló, hiszen pl. Sárospatakon még 1795-ben is kiadták — elemi oktatási céllal — Comenius 17. századi *Orbis pictus*-át.

Az ismeretek bővítését szolgálták ugyancsak enciklopédikus jelleggel Molnár János *Magyar könyv-háza*-nak kötetei is, amelyekből négy volt meg Újfalvy Krisztina könyvtárában. (Az első négy kötet 1783-ban jelent meg Pozsonyban.) A szerző elsősorban külföldi olvasmány-élményeit kivonatolta a hazai olvasók okulására, élvezetes stílusban.

Jogi ismereteit Újfalvy Krisztina természetesen a *Corpus Juris*-ból és Werbőczy István *Tripartitum*-ából merítette, amelyek éppúgy nem hiányoztak az ő, mint a kor más — egyéb könyvvvel alig rendelkező — nemesi udvarházából.

A természettudományok körébe tartozó művet csak kettőt találunk. Talán nem véletlen, hogy az egyik ahhoz a tudományterülethez tartozik, amelyik e korban viszonylag a legfejlettebb volt hazánkban, vagyis a matematikához. E mű Dugnicz Andrásnak, az *Etelka* népszerű írójának *A tudakosságnak két könyve* c. munkája, amelyben tudatosan használja a magyar nyelvet az algebra és a geometria hazánkban addig csak latinul vagy németül megszólaló világára. (Pest, 1784.) E lényegében alsóbb szintű matematika könyv megértése a műveltebb olvasó számára különösebb problémát nem jelenhetett. A másik mű már a tudomány élvonalába tartozó szerző, Makó Pál fizikai tárgyú könyve, mely az első magyar nyelvű mű az elektromosságról. (*A mennykönek mivoltáról s eltávoztatásáról való bölcselkedés*, Révai Miklós fordításában. Pozsony—Kassa, 1781.).

Műszaki jellegű könyv csak egy akad: Kovács Ferenc mérnök fordításában egy francia szerző, Gautier műve *Az utak és utcák építésének módjáról* (Pozsony—Kassa, 1778.). Két orvostudományi mű a gyakorlati ismeretek elsajátítását, ill. a népszerű felvilágosítást szolgálta. Az első az ausztriai borbélyok (borbély-sebészek) részére A. Störck által 1776-ban kiadott orvosi kézikönyv, amelyet a neves orvos és egyetemi tanár, Rácz Sámuel fordított magyarra. (*Orvosi tanítás*. Buda, 1778/80.) A másik szintén németből fordított munka és a nőorvoslással foglalkozik. (H. G. Marschal: *A nőtelen és nehézkeseknek, az az anyáknak és gyermekeknek ... gyógyításokról ... szóló oktatás*. Ford. Gödri János. Kolozsvár—Széchenyi, 1791.)

Voltak természetesen a mindennapi élet dolgaiban eligazító ismeretterjesztő szakkönyvek is, így pl. a mezőgazdasággal foglalkozó művek. Valószínű, hogy miután ezeket többször forgatták, az ilyen típusú könyvek-ből kallódhatott el a legtöbb.

Elsőnek említjük a *Paraszi majorság* c. könyvet, melyet Jacques Vanier francia jezsuita írt latinnyelvű versekben és Baróti Szabó Dávid fordította hexaméterekben.¹²² Ez a tanköltemény, amelyet Nagyszombaton már 1772-ben kiadtak az eredeti latin nyelven (*Praedium rusticum*), eléggé elterjedt olvasmány volt főleg a nemesi gazdálkodók körében. A mű még a hagyományos szemléletű mezőgazdaságot népszerűsítette. (Szerzője 1739-ben halt meg!)

Korszerűbb szemléletű, már a felvilágosodás szellemében és a babonák elleni harc jegyében fogant a népszerű *Szükségben segítő könyv* (Pest, 1790.),

122. Két kiadása: Pozsony—Kassa, 1779/80. és Kassa, 1794.

amelyet németből fordított Kömlei János ref. lelkész.¹²³ Elsősorban a parasztok okulására kívánta bemutatni, hogyan lehet közös összefogással — a földesúr, és a falusi értelmiség, azaz a pap és a tanító — segítségével a gazdálkodást megjobbítani s egy falut virágzóvá tenni.

Hasonló szintű és szándékú, de csak az állattenyésztéssel foglalkozik *Patikai Lukátsnak, egy meglelt, próbált és okos szántó-vető embernek oktatásai a lovaknak, szarvas-marháknak, juhoknak és sertéseknek betegségeiről s azoknak gyógyításáról* szóló könyv, amelyet a Szükségben segítő könyv olvasóinak ajánlott a szerző. (Pest, 1792.)

A bécsi gazdaságpolitika igyekezett a korszerű mezőgazdasági ismereteket az örökös tartományokon kívül Magyarországon is elterjeszteni, ezért több szakkönyvet fordíttatnak és tesznek közzé magyarul is. Ezek közül néhány Újfalvy Krisztina könyvtárába is eljut: így J. Wiegand-nak *A len vetésről és művelésről* szóló műve (1774.) és J. P. Wenzel-nek *A juhtartásról való rövid oktatás-a* (1771., és 1773.) Volt egy dohány-termelésről szóló könyv is. (Valószínűleg a *Dohány-termelésről való rövid oktatás* című, megj. Buda, 1790.)

Számszerű összegezés

Végére érve a gyűjtemény részletes bemutatásának, a tartalmi összetétel mennyiségi mutatói az alábbiak szerint alakulnak: szépirodalom 86, vallás 36, politika, felvilágosodás alk. iratai 10, történelem, földrajz 9, általános művek (enciklopédia, szótár stb.) 7, pedagógia 5, folyóiratok 5, értekező próza, memoár 3, jogtudomány 2; társadalomtudományok tehát összesen 163. Agrár szakirodalom 5, természettudományi 2, orvosi 2, műszaki 1, összesen tehát 10. (E 173-as szám a jegyzékben feltüntetett címeket, azaz műveket jelenti, a kötettség ennél több. Néhány helyen a jegyzék maga is jelöli, hogy több darabról, azaz kötetről van szó.)

A számok önmagukért beszélnek. A gyűjteménynek pontosan a fele szépirodalom s a vallás, amely a korabeli női könyvtárakban még jóval nagyobb súllyal szerepelt, itt már csak mintegy 20 százalékot képvisel. A további 30 százalék megoszlásában is első helyen állnak a felvilágosodás ideológiájával összefüggő politikai iratok (10 cím), valamint a történelem és földrajz tárgykörébe eső művek (9 cím). A továbbiakat nem részletezve, összefoglalóan csak annyit állapítunk meg, hogy Újfalvy Krisztina könyveinek még ez a nem teljes jegyzéke is valamennyi tudományszakból felmutat legalább egy művet, vagyis a költőnő sokoldalú érdeklődéséről tanúskodik.

Ami a művek kiadási idejét illeti, legnagyobb részük az 1780-as és 90-es években jelent meg. Egyetlen olyan mű sincs, amely 1800 után látott volna napvilágot. A jegyzék tehát Újfalvy Krisztina könyvtárának a század utolsó két évtizedében gyűjtött részét tartalmazza s valószínűleg a 90-es évek végén készült. Nincs okunk kételkedni abban, hogy a költőnő még legalább 10–15 évig gyarapította könyvtárát s így a Kispál Mihály által 200 felettire becsült szám is még óvatos becslésnek tűnik. Igen csekély számban találtunk olyan műveket, amelyek a 70-es, ill. a 60-as években

123. Becker, R. Z.: *Noth- und Hilfsbüchlein*.

jelentek meg. Ennél régibb kiadású csak a vallásos tárgyuak között van: három 17. századi s néhány a 18. sz. első feléből.

A művek kiadási helyéről alkotott kép az akkori főbb magyarországi nyomdahelyeket tükrözi azzal a különbséggel, hogy viszonylag sok az erdélyi kiadású. (Pest, Pozsony, Győr, Komárom, Kassa, Buda, Kolozsvár, elvéve Debrecen, Nagykároly.) Bécsi kiadású is van néhány pl. Decsy Sámuel művei, Aranka György szindarabfordítása és egyetlen lipcei megjelenésű (báji Patay Sámuel pedagógiai tárgyú műve).

A gyűjtemény korában elfoglalt helye

Újfalvy Krisztina könyvszeretete, könyvgyűjtése nem volt előzmények nélkül való: az eddig ismert legkorábbi erdélyi női könyvtárak a 18. század első harmadáig nyúlnak vissza. Bethlen Imréné Gyulai Klára (megh. 1757) könyvgyűjtésének kezdete 1732. „Ez az első, mindmáig majdnem teljes épségben fennmaradt női gyűjteményünk” ma a székelyudvarhelyi tudományos könyvtárban található s valaha 150 kötetből állt.¹²⁴ Gyulai Klára sógornője Teleki Józsefné Bethlen Kata magyar könyvtára tulajdonosának 1759-ben bekövetkezett halála után szállt végrendeletileg a nagyenyedi református kollégiumra s ott semmisült meg 1849-ben. A Bod Péter által összeállított jegyzék 196 szerző 331 művét sorolja fel.¹²⁵ Bethlen Kata unokaöccsének, Teleki Lászlónak felesége Ráday Eszter (1716–1764), akinnek könyvgyűjtése azzal a 113 magyar könyvvel indult, melyeket 1741-ben anyjától, Ráday Pálné Kajali Klárától örökölt.¹²⁶ Ráday Eszter könyvtáráról egy 1757-ben készült jegyzék tudósít, amely mintegy 250 művet sorolt fel.¹²⁷

Mindhárom könyvtár jellemzője, hogy csak magyar könyveket foglalt magában s illik rájuk az a megjelölés, amit a könyvtártörténészek jellegzetes női bibliofiliának neveznek. Ennek értelmében a művek zöme vallásos tárgyú s ezen kívül csak néhány, a gyakorlati élethez szükséges, hasznos tanácsokat adó könyv található (szakácskönyvek, orvosi könyvek, házi patikák, kertészeti, gazdasági munkák, gyermekek tanítására való könyvek: ábécés könyv, számtankönyv). Kiegészíti ezeket még egy-egy krónikás mű, vagy földrajzi könyv, egy-egy szótár vagy grammatika, egy Werbőczy, Haller *Hármas historiája* s ezzel nagyjából be is fejeződött a választék.

124. Jakó Zsigmond: *A székelyudvarhelyi tudományos könyvtár története.* = *Írás, könyv, értelmiség.* Bukarest, Kriterion, 1977. 226–227. l.

125. Gróf Bethlen Kata magyar könyvtárának lajstroma. = *Erdélyi Múzeum*, 1912. 2. sz. 162–190. l.

126. Az 1742. január 9-én kelt végrendelet 5. pontja így hangzik: „Minthogy pedig minálunk is Ráday Gedeonnál és Pálnál mind néhai édes szüleinkről reánk szállott mind rész szerént általunk szerzett Deák könyvek meg maradnak: Mi is annakokáért az édes Aszszonyunk Anyánk által is öszve szerzett, és 113 darabból álló Magyar Könyveket engedjük Ráday Eszter kedves Hugom és néném Aszszonynak.” Ráday Könyvtár, Ráday Gedeon általános gazdasági iratok (Pécel, 42. doboz. 196. sz.)

127. Méltóságos Rádai Esther Aszszony 6 Naga könyveinek Laistroma. Signat. Gernyeszeg 1757. Die 11 Juny. MS. Marosvásárhely, Teleki Téka.

E gyűjtemények azonban még a század első felében keletkeztek, a 60-as, 70-es években kezdődő nagy korszakváltás, a felvilágosodás kora előtt. Alig néhány évtized s a század utolsó harmadára felnövő nemzedék úgyszólván semmit sem tud felhasználni az elődei által létrehozott könyvgyűjteményekből. Új szemléletű könyvek, friss szellemi táplálék kell s ennek begyűjtése nagy lendülettel indul meg. Berlász Jenő megfogalmazása szerint „az átállást a szűk körű feudális vallásos—humanista kultúrából a gazdagon tagozott, világi szemléletű, polgári irányzatú francia—német nyelvű műveltségbe országszerte új, gazdag kastélykönyvtárak felállítása kísérte.”¹²⁸ Ez a folyamat, ami a főúri könyvtárakban végbement, szerényebb méreteken ugyan, de végbement és nyomkövethető az asszonyok könyvgyűjteményeiben is. Az előzőkben említett három női könyvgyűjtemény után következő átmeneti típust képviseli Korda Zsigmondné Nemes Judit könyvtára. Nemes Judit személyes kapcsolatban állt mindhárom főrangú könyvgyűjtővel, de gyűjtése csaknem két évtizeddel tolódott ki az előbbiekhöz képest, így az ő 224 kötetes könyvtára már nem kizárólagosan magyar könyvtár. Ő már olvasott németül és franciául s fő gyűjtési területe a kortárs magyar irodalom volt. A gyűjtést 1742-ben kezdte el s könyvtára 1796-ban szállt a székelyudvarhelyi ref. kollégiumra az 1785-ös végrendelet értelmében.¹²⁹ A következő női könyvtár tulajdonosa már egy nemzedéknivel fiatalabb: az 1754-ben született iktári Bethlen Zsuzsanna (megh. 1797), a későbbi kancellár Teleki Sámuel felesége már 1200 kötetnyi magyar könyvtárat gyűjtött össze. E gyűjteményt — bár újra csak magyar nyelvű műveket tartalmazott — már nem illethetjük a „jellegzetesen női bibliofília” jelzővel, hiszen bőven található benne kortársi világi szépirodalom és tudományos mű (történelem, politika, ismeretterjesztő irodalom), vagyis mindaz, ami magyar nyelven a hazai szerzők, ill. fordítók jóvoltából akkor elérhető, elolvasható volt.¹³⁰ Ez a könyvtár az, amelyikkel Újfalvy Krisztina gyűjteménye még a leginkább párhuzamba állítható, természetesen nem mennyiségét, gazdagságát, hanem gyűjtési szempontjainak sokoldalúságát tekintve. Újfalvy Krisztina lehetőségei térben és időben, úgyszintén anyagiakban jóval korlátozottabbak voltak, mint a gazdag Teleki családé, ahol pénz és szerteágazó összeköttetések állhattak a bibliofil érdeklődés szolgálatába.

A magyar nyelv kizárólagos volta Újfalvy Krisztina gyűjteményében is — mint a kor valamennyi, magyar könyvet tartalmazó könyvtárában — erősen leszűkítette a megszerezhető ismeretek körét. Nem lehetett korának igazán művelt embere, aki a francia és német írókat nem olvashatta eredetiben — s ebben az értelemben Újfalvy Krisztina sem nevezhető kora magas műveltségi szintjén állónak. Esze, tehetsége azonban messze kiemelték abból a körből, ahol mozgott, s magyar nyelvű olvasottsága is adott annyi tájékozottságot, ami műveltségét, világfelfogását megalapozhatta, a fel-

128. Berlász Jenő: *Könyvtári kultúránk a XVIII. században.* = *Irodalom és felvilágosodás.* Bp. 1974. 313. l.

129. Jakó Zsigmond i. m. 232—233. l.

130. *Catalogus librorum hungaricorum Susannae com. Bethlen de Iktár.* = *Bibliothecae Samuelis com. Teleki de Szék.* Pars tertia. Viannae, 1811. 289—379. l.

világosodás eszmekörébe bekapcsolhatta. Könyvgyűjtése, olvasottsága, általában műveltségi szintje még figyelemreméltóbb, ha felidézzük, hogy saját testvéröccse, Újfalvy Sámuel táblabíró mindössze négy iskolai osztályt végzett s típusa volt annak a konzervatív vidéki nemesnek, akinek házában könyv a kalendáriumon s Werbőczyn kívül nem volt s aki „tudományt s tudós embert respektált ugyan, de könyv- s olvasásról egyáltalán semmit sem tartott, idővesztésnek élihetlenség- és leszegényedésre vezető biztos útnak nevezé mindig...” — írta róla visszaemlékezéseiben fia, Újfalvy Sándor.¹³¹ Voltak természetesen olyan idegen nyelveken tudó, művelt középirtokos nemesek ebből a korból, akiknek könyvtárát is ismerjük — pl. a dunántúli Csépan István, Sárközy István, Skublics Imre — az ő gyűjteményeikkel Újfalvy Krisztina könyvtára természetesen nem versenyezhetett.¹³²

Az elmondottak alapján, úgy véljük, Újfalvy Krisztinát megilleti egy szerény hely a magyar irodalom- és művelődéstörténetben. Azon kevés asszonyaink közé tartozik ő, akiknek — Halász Gábor szavait idézve — „a felvilágosodás táplálja ébredő önértéküket, művelődő hajlamukat, szerepvállalásukat, de életük, szerelmeik, csalódásaik adják meg tárgyukat és hangjukat. Emancipálódnak, mégis függők; sorsuknak ez a kettőssége” adja meg a kulcsot életükhöz, magatartásukhoz s ez adja meg költészetük alaphangját is.¹³³

KRISZTINA ÚJFALVY ET SA BIBLIOTHÈQUE UN POÈTE OUBLIÉ DU 18ème SIÈCLE

G. SOMKUTI

La première partie de l'étude présente Krisztina Újfalvy (1761—1818), femme poète hongrois, représentant caractéristique des Lumières de Hongrie. Le poète qui vivait en Transsylvanie (appartenant depuis 1920 à la République Socialiste de Roumanie) était une des premières femmes à s'émanciper, à former sa vie de façon indépendante : elle vivait séparée de son mari, ses rapports littéraires déterminaient ses rapports amicaux, allait régulièrement au théâtre, écrivait des poésies et de la prose, plein de tours ingénieux, en style épigrammatique. Son mode de vie indépendant, également caractéristique pour ce qui est des apparences, provoquait souvent la désapprobation de ses contemporains. Krisztina Újfalvy avait formé sa vision du monde, dont le désir de la liberté, la négation de toute violence, la manque de tout préjugé, la philanthropie et la lutte pour les droits des femmes étaient les éléments les plus importants, en possession de la culture de l'époque. Quant à l'émancipation, elle a accentué surtout le droit des femmes à la culture, aux études.

Dans son lyrisme sincère elle exprime tantôt la joie de vivre sauvage, tantôt la tristesse provoquée par les mauvais tours de son sort et la fugacité du monde, consacrant de beaux vers à l'âme solitaire et à la nature, qui peut le consoler dans sa

131. Újfalvy Sándor: *Emlékiratok a reformkori Erdélyről. 1854—1855.* Bp. 1955. 185. l. Vö. Fülöp Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.* Bp. 1978. 228—229. l.

132. Vö. Fülöp Géza i. m. 195—230. l.

133. Halász Gábor id. cikke, 278. l.

solitude. Pendant sa vie, un seul de ses ouvrages était paru, la correspondance en partie en vers avec une amie poète (*Barátsági vetélkedés (Compétition amicale)* Kolozsvár, 1804.) La majeure partie de ses poésies manuscrites et de ses autres écrits est perdue, il ne nous reste que quinze de ses poésies.

La seconde partie de l'étude s'occupe de la bibliothèque de Krisztina Újfalvy, d'après une liste contemporaine, puisque la bibliothèque elle-même est dispersée. La liste de 173 ouvrages comprend la partie de la bibliothèque provenant des deux dernières décennies du 18-ème siècle. La plupart des livres sont parus à cette même époque, il y en a relativement peu de plus anciens. Ainsi c'est une bibliothèque contemporaine caractéristique, formée surtout par les points de vue de l'emploi et non par ceux de la bibliophilie. Les intérêts, le désir à la culture de son propriétaire ont formé cette bibliothèque, ainsi nous pouvons connaître même le niveau intellectuel du collectionneur.

La plus grande partie de la bibliothèque, collection des ouvrages hongrois ou traductions hongroises, est formée par les oeuvres littéraires (86 volumes), les ouvrages religieux ne donnant qu'un tiers (36), le nombre des volumes politiques, juridiques, pédagogiques, historiques, géographiques est de 26, celui des sciences naturelles est de 10, et les ouvrages encyclopédiques et dictionnaires sont au nombre de 13. Parmi les ouvrages littéraires nous trouvons aussi bien les auteurs de l'Antiquité que les contemporains hongrois et étrangers. (S. Gessner, J. Hervey, G. W. Rabener, F. Fénelon, J. Barkley, J. F. Marmontel, L. Holberg, Ch. F. Sinteniz, La Calprenède). La collection des pièces de théâtre était particulièrement riche. (Outre les auteurs hongrois, les oeuvres de Corneille, Molière, Voltaire, Shakespeare, Kotzebue etc.) Les ouvrages pédagogiques sont plutôt français (p. ex. l'oeuvre de M. Beaumont). Les oeuvres politiques appartiennent à la littérature politique actuelle du règne absolutiste éclairé de l'empereur Joseph II, ces ouvrages sont parus en grand nombre sur le territoire de l'empire, professant l'idée de la monarchie absolue éclairée et de la tolérance religieuse. Mais il y a des brochures sur l'émancipation des femmes et des écrits de la franc-maçonnerie également.

Parmi les bibliothèques des femmes de la Hongrie du 18-ème siècle, nous n'avons connus jusqu'ici que les collections des femmes des familles aristocrates. La valeur de la bibliothèque de Krisztina Újfalvy pour l'histoire de la civilisation est notamment le fait de pouvoir connaître ainsi la collection de livres d'un intellectuel, issu d'une famille de la petite noblesse, qui a formé sa bibliothèque pour l'emploi quotidien, et avec des moyens financiers assez modestes. La majorité des livres étant conçue dans l'esprit des Lumières, ils étaient aptes à former la culture, la vision du monde de leur collectionneur selon la conception dominante de l'époque.

Egy ismeretlen Dugonics-kézirat

A zágrábi „Karikléa”

BERLÁSZ JENŐ

1973-ban hivatalos kiküldetésben alkalmam volt egy hónapig Zágrábban, az ottani könyvtári-levéltári közgyűjteményekben hungarica-kéziratok után kutatni. Három intézményt látogattam meg: a Nemzeti és Egyetemi Könyvtár (Nacionalna i sveučilišna biblioteka) kéziratárát, a Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia levéltárát (Arhiv jugoslavenske akademije znanostii umjetnosti), valamint az ún. Horvát Levéltárt (az Arhiv Hrvatske-t).

A rendelkezésemre álló idő nagyobb részét a Nemzeti és Egyetemi Könyvtárban kutatva töltöttem el; jóval rövidebb ideig dolgoztam az Akadémia levéltárában, a Horvát Levéltárban meg éppen csak tájékozódtam.

Kutatásom elég szép eredménnyel járt. A hungarica-kéziratok egész sorára bukkantam s ha velük — néhány kivételes darabtól eltekintve — behatóbban nem is foglalkozhattam, róluk többé-kevésbé részletes jegyzéket készítettem.

Hazatérve, gyűjtött anyagomból annak idején csupán egyetlen témáról tudtam értekezni.¹ A regisztrált kéziratok további ismertetésére — más irányú elfoglaltságom miatt — csak most, majd egy évtized után keríthetek sort.

Ez alkalommal egy a zágrábi Nemzeti Könyvtárban talált irodalomtörténeti tárgyú és jelentőségű kéziratról kívánok tájékoztatást nyújtani.

Az itteni kéziratárban sikerült a több ezer címleírást felölelő betűrendes katalógust céduláról-cédulára átnéznem.² A „D” kezdőbetűs anyagot tartalmazó katalógusdobozban többek között egy ilyen címleírásra bukkantam:

DUGONICS

Karikléa. 1795.

2 kom., 241 + 233 str., XVIII. stol. 4°

R. 3488.

1. Berlász Jenő: *Újabb információk Istvánffy Miklós tékájáról. Erdélyi analekták. — A zágrábi Corvin-kódex. = Az Orsz. Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1972. Bp. 1975. 215–244. l.*
2. Munkámhoz szíves segítséget nyújtott prof. Šime Jurić a kéziratár vezetője és Božena Kukulja kartársnő.

E lapról azt olvashattam le, hogy a tárban R. 3488. jelzet alatt Dugonics Andrásnak egy 1795-ből datált két kötetes, 241, illetve 233 lapra terjedő, 4-rét alakú *Karikléa* című kéziratos művét őrzik.

Nem lehetett számomra kétséges, hogy e katalóguscédula egy fontos kéziratra utal, amelyet okvetlen kézbe kellennem és meg kell tekintennem.

A raktárból kihozott, eredeti félbőrkötésbe foglalt két kötetnyi művet megtekintve, a következő információk birtokába jutottam.

Az I. kötet címlapján íme, ezt olvashattam:

KARIKLÉA

Dugonics által mpria.

1795.

29^a Januarii

I.

Első könyv

A II. kötet címlapján pedig ez az írás állt:

KARIKLÉA

Dugonics által mpria.

1795.

Die 19. Februarii

II.

Második könyv

Ami a kötetek belsejét, szövegrészét illeti, annak behatóbb tanulmányozására nem volt időm. De annyit mégis megállapíthattam, hogy nem verses, hanem prózai műről van szó, amelynek főszereplője egy Karikléa nevű etiópii királylány.

A köteteket forgatva, feltűnt még az is, hogy a szöveg az egész műben kétféle fogalmazásban van meg. Bárhol nyitottam ki ui. a könyv alakú manuscriptumot, mindenütt azt a furcsaságot tapasztaltam, hogy a jobb oldalon levő szöveg sehol sem folytatása a bal oldalon levőnek, hanem annak többé-kevésbé eltérő változata, továbbá, hogy a jobb oldali fogalmazás végig az egész műben egy-egy nagy X alakú tollvonással át van húzva, azaz érvénytelenítve van.

Az I. kötet előzéklapján egy fontosnak látszó possessor-bejegyzést is találtam. Ez így szól:

„*Mérei Sándoré mpria.*

A' Szerzőnek ajándéka — örök emlékezetül. Pesten, 1796. 17^{dik} Juliusb' — sokkal minnek előtte ki adódott volna.”

A bejegyzésen kívül mindkét kötetben a címlapon egy-egy ellipszis alakú bélyegzőlenyomatot is észrevehetünk, amely még egy másik possessor nevét is megőrizte. A kis, mintegy 3 cm hosszú lenyomatban ez áll: G. von Mérey.

Ennél többet hazai segédkönyvek híján nem tudtam tisztázni. Bele kellett nyugodnom abba, hogy e kéziratos műről tüzetesebb tájékoztatást majd csak idehaza szerezhetek. Erre azonban — mint említettem volt — csak most tudtam sort keríteni.

Az alábbiakban Dugonicsnak szóban forgó kéziratával kapcsolatban a következő konkrét kérdések tisztázását kíséreltem meg:

1. Ismeretes-e irodalomtörténetírásunk előtt e jeles szerzőnek *Karikléa* című műve?
2. Megjelent-e nyomtatásban ez a mű?
3. Előfordul-e hazai közkönyvtáraink valamelyikében e kéziratnak egy másik példánya?
4. Ha van e műnek hazai példánya is, vajon hogy viszonylik az esetleg kinyomtatott műhöz?
5. Mit lehet megtudni a zágrábi kéziratban szereplő possessorokról?
6. Hogyan került a *Karikléa* kézírata Zágrábba?

*

Ami az első két kérdést illeti, ezeket megválaszolni fölöttebb egyszerűnek látszott, hiszen idevágólag három alapvető bibliográfiai mű is rendelkezésünkre áll: nemcsak Szinnyei *Magyar Írókjának* 1893-ban kiadott II. kötete,³ hanem Kókay Györgynek 1975-ben megjelent nagyszerű munkája: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1773–1849*⁴ is. S ezek mellett még egy speciális *Dugonics-bibliográfia*, melyet Gyuris György készített s tett közzé 1969-ben.⁵

Annál nagyobb volt a meglepetésem, amikor Dugonics kinyomtatott műveinek sorában *Karikléa* címűre egyik említett bibliográfiában sem tudtam ráakadni. Sőt a jeles szerző után fennmaradt rengeteg kézirat között sem találtam ilyen című munkát Szinnyeinek idézett II. kötetében.

Ennek alapján kézenfekvő lett volna arra következtetni, hogy a zágrábi kézirat egy teljesen ismeretlen Dugonics-művet tartalmaz. Ám ebbe mégsem lehetett belenyugodni. Elő kellett venni e nemzetébresztő írónak két életrajzát: Endrődi Sándor⁶, illetve Prónai Antal⁷ feldolgozását is.

S bármily különösnek tűnik is, a rejtélyt ezen az úton sikerült megoldani!

Endrődi munkájának 105. lapján találtam meg a titok kulcsát. Itt a szerző arról ír, hogy Dugonics — Landerer Mihály kiadó felhívására — a XVIII. század utolsó évtizedében miként rendezte sajtó alá Gyöngyösi István *költményes maradványait*, majd ennek kapcsán megemlíti, hogy

3. A vonatkozó helyek: II. köt. 1114–1121. h.

4. Kókay, i. m. 413–419. l.

5. Gyuris György: *Dugonics András*. Bibliográfia. Szeged, 1969.

6. Endrődi Sándor: *Dugonics András*. Bp. (1881.)

7. Prónai Antal: *Dugonics András életrajza*. Szeged, 1903.

volt Gyöngyösinek egy olyan nagyobb elbeszélő költeménye is, amelyet Héliodorosz — egy III. századi bizánci író — *Aithiopika* című regénye⁸ nyomán *új életre hozott: Chariclia* címen⁹ dolgozott fel. Azt is megjegyzi még Endrődi, hogy Dugonics Gyöngyösinek e költeményét nem találván az eredeti görög mű hű tolmácsolásának, indítatva érezte magát, hogy vállalja Héliodorosz regényének újra feldolgozását. S valóban — így végződik az életrajzban e téma — az etiópai királylány és Theagenész „történetét” regény formájában újra megírta és 1798-ban két kötetben ki is nyomatta, művének azonban a zágrábi kéziratban szereplő *Karikléa* helyett *A szerecsenek* címet adta.

Az Endrődi-féle életrajz után Prónaiét is elővettük. Innen is sikerült egy fontos kiegészítő információt szereznünk. Megtudtuk, miért nem találta Dugonics elfogadhatónak Gyöngyösi *Charicleáját*. Azért, mert összehasonlítván ennek előadását Héliodoroszéval, rádöbrent, hogy Gyöngyösi a maga költeményének csak egy részében (az első öt ún. könyvben) követte Héliodorosz elbeszélését, a többit ő maga koholta.¹⁰

Tovább gyarapította idevágó ismereteinket Rajka Lászlónak 1917-ben megjelent értekezése, amely amellet, hogy a Gyöngyösi előtti *Karikléa*-átültetések kísérleteit feltárta — azt is kiderítette, hogy Dugonics az ő regényét az *Aithiopikának* Hieronymus Commelinus kiadásában, 1596-ban megjelent párhuzamos latin—görög szövege alapján dolgozta fel.¹¹

Mindezek alapján tehát megállapítható, hogy a zágrábi *Karikléa* című két kötetes kézirat — tartalmát tekintve — tulajdonképpen azonos *A szerecsenek* című két kötetes, 1798-ban megjelent Dugonics-regénnyel.

Ezt a művet, ti. *A szerecseneket* csakugyan meg is találtuk mind Kókay, mind Gyuris, mind Szinnyei bibliográfiájában. Megtudhattuk belőlük, hogy a kinyomtatott mű pontos leírása ez:

*A' szerecsenek. Újjabb életre hozta
Dugonics András királyi oktató. Első
Könyv: Európai esetek. — Második Könyv:
Afrikai esetek. Pozsonban és Pesten.
Füskuti Landerer Mihály bötüivel és
költséggével. 1798.*

8. Héliodoroszlól és regényéről Pecz Vilmos: *Ókori lexikon*. Bp. 1902. 876. l. A regény eredeti görög címe: *Σύνταγμα τῶν περὶ Θεαγένην καὶ Χαοίκλειαν Αἰθιοπικῶν*.

9. Gyöngyösi költeményének teljes címe: *Új életre hozott Chariclia, Avagy A Chariclia ritka példájú, és az olvasásra kedvet adó históriájának némelly régi versek rongyából, és azoknak sok fogyatkozásiból újabb és jobb rendben vétele* ... Buda, 1700. (Későbbi kiadásai: Buda, 1733, 1735, 1763 és h. n. 1742.) — A „régí versek rongyából” szavakkal a szerző bizonyára Czobor Mihálynak XVII. század elejei kéziratára vagy azok töredékeire utal.

10. Prónai, i. m. 146 — 149. l.

11. Rajka László: *Heliodoros Aithiopikájának feldolgozásai a magyar HAIODOPY* Kolozsvár, 1917. — A Dugonics által használt Aithiopika-kiadás: *irodalomban. ΑΙΘΙΟΠΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΑ ΔΕΚΑ. Heliodori Aethiopicorum libri X collatione MSS Bibliothecae Palatinae et aliorum emendati et multis locis aucti, Hieronymi Commelini opera.* (Heidelbergae.) Apud Hieronymum Commelinum. Anno MDXCVI. Az interpretáció Stanislaw Warszewiczki munkája.

Az egyetlen modern mű, amelyben Dugonicsnak e regényét sem *Karikléa*, sem *A szerecsenek* címen nem találtuk meg, az az Akadémia Irodalomtudományi Intézetében készült *Magyar Irodalomtörténet* III. kötete.¹² Ez annál különösebb, mivel e munka nemcsak történeti előzményei és terjedelme miatt, hanem mint a barokk regény dekadenciájának egyik jellegzetes terméke is említésre méltó.¹³

*

Arra a kérdésre, hogy a zágrábi példányon kívül a *Karikléának* vagyis *A szerecseneknek* van-e hazai közgyűjteményben is kéziratos példánya, minden nehézség nélkül megfelelhetünk. Elővéve az *Országos Széchényi Könyvtár Magyar nyelvű újkori kötetes kéziratainak* 1956-ban megjelent katalógusát, ennek II. kötetében a *Quart. Hung. 167.* tételszám alatt megtaláljuk a keresett kéziratot. Leírása így szól:

„*A Szerecsenek. Újabb életre hozta*
Dugonics András Királyi Oktató ... 1788.”
Autogr. f. 2^v-n „Dugonics Oszlopa” c.
tusrajz. 435 f. 245×190 mm.
Poss. Eggenberger József, OSZK 1805.

*

Hasonlóképpen könnyen és biztosan megválaszolhatjuk az általunk fölvetett negyedik kérdést is. Ha ui. ezt a kéziratot összevetjük a Landerer által kiadott nyomtatott művel, kiderül, hogy a kettő egymással teljesen megegyezik úgyannyira, hogy a nyomtatott kiadvány a kézirat szövegét nemcsak tartalmilag követi hűségesen, hanem formailag is teljesen alkalmazkodik hozzá, mintegy tükörképét adja a kéziratnak: a könyv minden egyes lapján ugyanaz a szövegrész van kinyomtatva, mint ami a kézirat megfelelő lapjain áll.

Egyetlen olyan adat fordul elő a kézirat katalógusbeli címleírásában, ami a nyomtatott mű megfelelő helyével nem egyezik, ti. a datálás. A kézirat ui. — mint jeleztük — 1798-ban jelent meg, a katalógus ellenben 1788-at közöl. Meggyőződünk azonban róla, hogy az utóbbi évszám sajtóhiba.

*

Ami a zágrábi *Karikléa*-kézirat két possessorát illeti, e tekintetben először azt kell tisztázni, ki is volt az a Mérey Sándor, aki 1796-ban, „sokkal minek előtte ki adódott volna”, Dugonictól ajándékuul kapta a pesti kéziratnál (és a kiadványnál) három évvel korábbról, 1795-ről datált manu-scriptumot.

12. *A magyar irodalom története*. III. köt. Szerk. Pándi Pál. Bp. (1965.)

13. Kratochvill Baróti Dezső: *Dugonics András és a barokk regény*. Szeged, 1934. 23. l.

Erre a kérdésre is könnyűszerrel lehet válaszolni, minthogy Szinnyei *Magyar írókjának* VIII. kötete 1103–1106. hasábjain nevezettről hosszas tájékoztatást kapunk. Kiderül innen, hogy a kézirat első possessora az előkelő középnemes Kaposmérői Mérey-család sarja volt, azon ősi familiáé, amely az előnévétül használt Kaposmére falut még a XIII. században IV. Béla királytól kapta donációként.¹⁴

A szóban forgó Mérey Sándor 1779-ben született mint Mérey Lajos kir. táblai ülnök és Dióssy Anna fia. E rangos nemesifjú a kilencvenes években a pesti egyetem jogtudományi karának hallgatója volt, s már ekkor is foglalkozott irodalommal. Glosius Sámuelnek, Pest megye főorvosának felszólítására anyanyelvünkre fordította a bécsi Hofbibliothek igazgatójának, az európai híró Michael Denisnek a magyar nemzethez intézett *Proprecticon inclitae nationi Hungarici* című dicshimnuszát s ezt 1796-ban nyomtatásban is megjelentette. Emellett ugyanezen időben több külföldi, többnyire német színjátékot is lefordított magyarra.¹⁵ Nyilvánvaló, hogy mint kezdő szépíró kapcsolatba került a közismert nagy mesterrel, Dugonicsal, aki — úgy látszik — annyira megkedvelte és megbecsülte az ifjút, hogy *Kariklájának* 1795-ben írt eredeti kéziratát emlékül adta neki.¹⁶ — Mérey tanulmányai végeztével közhivatali és közéleti pályára lépett: már 1800-ban a Kir. Tábla jegyzője volt, kevéssel utóbb kir. ügyész, majd országgyűlési követ, főispán, vbt. tanácsos, kir. kamarás lett, végül pedig elnyerte az egyik legmagasabb országos főméltóságot, a királyi személynökséget. Érdekes, hogy politikai karrierje ellenére sem hagyott fel az irodalmi tevékenységgel: évtizedeken keresztül folytatta ifjúkorában megkezdett drámafordítói munkásságát. Szinnyei bizonyossága szerint, fordításainak egész sora maradt ránk. Tagja volt a Pest vármegyei magyar színjátszó társaságra felügyelő bizottságnak is.¹⁷

Íme, ez az előkelő literary gentleman volt Dugonics *Karikléa*-kéziratának első possessora.

Hogy ki volt az a G. von Mérey, akinek bélyegzőlenyomata is szerepel a zágrábi kézíraton, nem állapítható meg. Mérey Sándornak ui. több gyermeke volt, de egyiknek a neve sem kezdődött G. betűvel. Feltehetőleg ez a második possesszor egy rokon volt, mégpedig horvátországi rokon. A Mérey-családnak ui. egyik ága — általunk nem ismert időben — a Dráván túl

14. Nagy Iván: *Magyarország családai*. VII. köt. Pest, 1860. 415. skk. 1.

15. Szinnyei, i. m. VIII. köt. 1103–1105. h. — 1796-ban egyébként még egy becesz irodalom-, illetve színészettörténeti forrásul szolgáló jegyzéket is készített Mérey a XVIII. század második felében magyar szerzők által írt eredeti és fordított színművekről. E munkáját (*Magyar játékszíni darabok lajstroma a magyar fordítók és szerzők nevek rengyében, három szakaszokra osztva*) az eredeti kézitról leírva egész terjedelmében közli Bayer József: *A magyar drámai irodalom története* című alapvető munkájának II. kötetében, Bp. 1897. 409–426. l.

16. Tette ezt a szerző annál inkább, mivel a *Karikléa* tervezett kiadása elé Csokonai Vitéz Mihály által 1795-ben *Dugonics oszlopa* c. versét némely hiányaiban Mérey egészítette ki. Prónai, i. m. 149. l. — Az 1789-i kiadás megjelenése előtt Csokonai — akit úgy látszik ekkor egy új ünnepi óda megírására kértek fel — így nyilatkozott: „*Állítanék Dugonicsnak itt is örök oszlopot újra, de minek rakják, lám negyedik éve rakék.*” Csokonai Vitéz Mihály minden munkája. I. köt. Bp. 1973. 421. l.

17. Szinnyei, i. m. uo.

szerzett magának birtokot s beleolvadt a horvát nemességbe, elhorvátosodott.¹⁸ Mint ilyen nem állt egymagában: évszázadokon át — rendszerint házasságkötés révén — számos magyar nemes család települt meg Horvátországban s lett horválttá. Ám az ilyen, egymástól elkülönült rokoncsaládok tagjai között azért nem szakadt meg minden kapcsolat. Így a magyar és horvát anyanyelvű Méreyek között sem. A gimnáziumban elsajátított latin nyelv már a korábbi századokban lehetővé tette köztük akár az írásbeli, akár a szóbeli érintkezést. De a XVIII—XIX. század fordulóján már összekötő kapocs szerepét játszhatta közöttük a német nyelv is, amelyet a legjelentősebb középneemes családok fiai többnyire szintén megtanultak, akárcsak a mánásifjak. (A bécsi Teréziánium tanulóinak névsora meggyőző bizonyosságot nyújt erre.) A katonai pályára, vagy nyugati főiskolákra való tanulásra szükséges előkészület ezt okvetlenül megkövetelte. A német nyelvnek a középneemesség körében való használatára a legismertebb példa Kazinczyé. De közvetlen bizonyítékul éppen Mérey Sándor német műveltsége szolgál.

Mindezek alapján okkal feltehetjük, hogy G. von Mérey, Sándor rokonához hasonlóan, mélyen gyökerezett a német kultúrában, sőt talán az anyja is német nő volt. Ez lehet a magyarázata annak, hogy nevét von szócskával összekötve írta. De a magyar nyelvet is jól kellett ismernie — ezt talán hosszabb ideig tartó magyarországi tartózkodása idején sajátította el —, különben aligha törekedett volna Mérey Sándortól, vagy annak hagyatékából a magyar *Karikléa*t megszerezni. Halála után azonban Dugonics műve Horvátországban maradt s valamelyik örököse révén közvetlenül vagy közvetve kerülhetett a Horvát Nemzeti Könyvtárba.

*

Összefoglalva az elmondottakat, a szóban forgó zágrábi kéziratról a következőket állapíthatjuk meg:

1. A *Karikléa* nem ismeretlen mű, hanem *A szerecsenek* című Dugonics-regény variánsa, korábbi, úgylehet első kidolgozása.
2. A mű 1798-ban *A szerecsenek* címen került sajtó alá s vált publikussá.
3. A zágrábi *Karikléa* nem egyetlen kéziratot kidolgozása a szóban forgó műnek. Van egy hazai kidolgozása is, amelyet az Országos Széchényi Könyvtár őriz *A szerecsenek* címváltozatában.
4. *A szerecsenek* kinyomtatása a Széchényi Könyvtár példánya alapján történt.
5. A zágrábi kéziratnak a szerző után Mérey Sándor előkelő nemesúr volt az első possessora, aki maga is évtizedeken át foglalkozott irodalommal.
6. A zágrábi *Karikléa* a Mérey-család horvátországi ágának egyik tagja, G. von Mérey hagyatékából kerülhetett horvát nemzeti tulajdonba.

18. Boničić, Ivan von: *Der Adel von Kroatien und Slavonien*. Nürnberg, 1899. — *Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch*. Bd. IV., Abt. 13., S. 117., Tafel 84.

EIN UNBEKANNTES DUGONICS-MANUSKRIFT. DIE ZAGREBER „KARIKLÉA“

J. BERLÁSZ

Der Verfasser fand während seiner Forschungen in der kroatischen National- und Universitätsbibliothek den handschriftlichen Roman *Karikléa* von András Dugonics (1740–1818), dem bedeutenden ungarischen Roman- und Bühnenschriftsteller, dem führenden literarischen Vertreter des adelig-nationalen Widerstandes unter dem Kaiser Joseph II. vor. Über den Roman konnte an Ort und Stelle nicht festgestellt werden, ob er in Druck erschien, ob er überhaupt der ungarischen Literaturgeschichte bekannt ist. Es konnte auch nicht festgestellt werden, wie das ungarische Manuskript in die kroatische Nationalbibliothek geraten ist.

Die ungarischen Fachbibliographien zu Hause untersuchend schien es so, daß die *Karikléa* als Werk unseren Literaturhistorikern nicht bekannt ist, weil es weder von der aus 14 Bänden bestehenden, zwischen 1891 und 1914 erschienenen Bibliographie von József Szinnyi, noch von der von György Kókay im Jahre 1975 herausgegebenen modernen literaturgeschichtlichen Bibliographie, nicht einmal von einer im Jahre 1969 erschienenen speziellen Dugonics-Bibliographie registriert wurde. Es wurde sogar von der neuen fünfbändigen Synthese *A magyar irodalom története (Die Geschichte der ungarischen Literatur)* nicht erwähnt.

Das Rätsel konnte durch zwei Dugonics-Biographien, durch die von Sándor Endródi im Jahre 1881 und durch die von Antal Prónai im Jahre 1903 herausgegebenen Werke, sowie durch die Abhandlung von László Rajka aus dem Jahre 1917 und mit der Hilfe der Forschungen des Verfassers in der Széchényi Nationalbibliothek gelöst werden.

Alle aufgeworfenen — der Zahl nach sechs — Fragen des Verfassers konnten in genügender Weise beantwortet werden. Es konnte festgestellt werden:

1. Die *Karikléa* ist kein unbekanntes Werk, sondern eine Variante, wahrscheinlich die erste Fassung des Romans *A szerecsenek (Die Mohren)*, den Dugonics auf Grund des Romans *Aithiopika* von Heliodoros, dem byzantinischen Schriftsteller aus dem 3. Jahrhundert geschrieben hat.

2. Das Werk wurde im Jahre 1798 in Druck gegeben.

3. Die *Karikléa* von Zagreb ist nicht die einzige Manuskriptbearbeitung des Romans. Eine Variante mit dem Titel *A szerecsenek* besitzt die Széchényi Nationalbibliothek.

4. Der Druck des Werkes *A szerecsenek* erfolgte auf Grund des Manuskripts unserer Bibliothek.

5. Die Zagreber *Karikléa* bekam ein vornehmer Adeliger, Sándor Mérey, Übersetzer deutscher Dramen, als Geschenk von Dugonics im Jahre 1796.

6. Aller Wahrscheinlichkeit nach konnte die *Karikléa* von diesem Mérey in den Besitz eines Mitgliedes des kroatischen Zweigs der Mérey-Familie — nach dem Besitzstempel auf dem Manuskript — G. von Mérey und dann wahrscheinlich im vorigen Jahrhundert in kroatisches Nationaleigentum geraten.

Készttség, újítás, periodizáció a kelet-közép-európai romantikában

FRIED ISTVÁN

A kelet-közép-európai (irodalmi) romantika¹ jellemzőjéül általában az újítást szokta emlegetni a kutatás, azzal a fenntartással, hogy mindaz, ami e régió egyes nemzeti irodalmaiban — a formát, sőt, nem egy ízben egy adott mű eszmei rétegeit tekintve — újnak, merésznek számított, az az angol, a francia vagy a német irodalomban már régebben, de legalább is néhány évtizeddel azelőtt már közkincsnek volt tekinthető. Még pontosabban fogalmazva: a kelet-közép-európai irodalmakban a nem pusztán nyelvi (s ezzel párhuzamosan nép- és nemzet-) felfogást illető újítás, „megújulás” manifesztálásával berobbanó romantika lényegében — egy bizonyos típusú kutatásban — *receptiós* folyamat részeként jelenik meg. Olyan receptiós folyamat részeként, amelyben elsősorban a nem-hazai, a nem-nemzeti, azaz a más irodalomból származó elemek hozzák létre a változást előkészítő vagy megvalósító tényezőket. Eltekintve az egyoldalúan és mechanikusan értelmezett „hatás”² fogalmától, még ebben a följebb jelzett és

1. A kelet-közép-európai romantika egyes kérdéseiről már több tanulmányban szölkünk: *Die Fragen des Überganges vom Klassizismus in die Romantik in der Dichtung von Mickiewicz, Mácha, Prešeren und Vörösmarty*. In: *Studia Slavica* 19 (1973) 143—151.; *A nemzeti eposz kelet-közép-európai sajátosságaihoz*. In: *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* 5 (1974) Nr. 18.: 93—108.; *Az epika átváltozásai*. In: *Ragyognak tettei. Tanulmányok Vörösmartyról*. Szerk.: Horváth Károly, Lukácsy Sándor, Szörényi László. Székesfehérvár 1975. 129—145.; *Beiträge zur Untersuchung des historischen Romans in Ostmitteleuropa*. In: *Hungaroslavica*. Red.: László Hadrovics. Budapest 1978. 25—37.; *A kelet-európai romantika néhány jellegzetessége*. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1976/77*. Budapest 1979. 445—458.; *A kelet-közép-európai romantika jellegzetességeiről*. In: *Filológiai Közöny* 26 (1980) 153—168.; *Tipologija slovenszko i vengerszko romantizma*. In: *Studia Slavica* 26 (1980) 139—154.; *France Prešeren und die europäische Romantik*. In: *Slavica* 17 (1981) 85—94.; István Fried: *Einige Besonderheiten der Anfänge der Romantik in Mittel- und Osteuropa*. In: *Aufklärung und Nationen im Osten Europas*. Szerk.: Sziklay László. Budapest 1983. 333—372.
2. A „hatás” fogalmáról és alkalmazhatóságáról: *Actes du IVe Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée*. Vol. II. *Termes et notions littéraires: imitation, influence, originalité*. Fribourg 1964.; Erwin Koppen: *Hat die Vergleichende Literaturwissenschaft eine eigene Theorie? Ein Exempel: Der literarische Einfluss*. In: *Zur Theorie der Vergleichenden Literaturwissenschaft*. Hg. von Horst Rüdiger. Berlin—New York 1971. 41—64.; Viktor Makszimovics Zsirmunskij: *Szravnitelnoe literaturovedenie. Vosztoz i zapad*. Leningrad 1979. (Különösen a 81. lapon: Byron és Walter Scott hatása Puskinra.).

vitathatatlanul differenciáltabb felfogásban is ott kísért a sokáig érvényesnek elfogadott, és számos irodalomtörténész vizsgálódási szempontjai között még ma is előkelő helyen szereplő szemlélet, amellyel — nem vitás, előzmények, előkészítés után — éppen a romantika szakított radikálisan: a költészet, az irodalom megtanulhatóságáról, szigorú szabályrendszerbe illeszthetőségéről, a — goethe-i szóval élve — *egyedül a törvény adta szabadság*³ költőt ihlető lehetőségeiről. Ha következetesen haladunk végig a följből érintett irodalomszemlélet útján, akkor el kell fogadnunk az irodalmak közötti érintkezés alapelvét az *átvétel*, a *receptió*, az *utánzás*, kevésbé éles megfogalmazásban: a *nemzeti irodalomba asszimilálásnak* valóban minden nemzeti irodalomban bizonyos — olykor nem is csekély — szerepet játszó tényét. A magunk részéről kételyünket fejezzük ki az irodalmi-esztétikai változások, megújulások, felújulások mechanikus felfogásával szemben, de ugyanúgy kételkedünk annak az irodalomfelfogásnak helyességében is, amely a nemzeti irodalmak „önelvűsége” ürügyén jórészt mellőzi az irodalmak közötti érintkezéseket, vagy mellékes helyre szorítja. Találtunk olyan nemzeti irodalomtörténetet is, amely bevezető fejezetben ismertette („leírta”) az ún. világirodalmi áramlatokat, irányzatokat, majd a további fejezetekben, a bevezető fejezettől jórészt függetlenül, tárgyalta az adott nemzeti irodalom történetét.⁴

Arról van szó mindkét — szélsőséges — esetben, hogy mind az irodalomnak a hatás — pusztán befogadás „összefüggésében” előadott folyamata, mind pedig a nemzeti irodalomtörténetnek mintegy „hermetikus” vizsgálata éppen megkülönböztető sajátosságaitól fosztja meg az elemzésre kerülő irodalmat: ti. önként vállalt és igényelt, azaz „teremtő” érintkezéseitől, az alkotási folyamatra is „ható” irodalmi és irodalmon kívüli mozzanatoktól, — és ezzel szoros összefüggésben azoktól az európai (nyelvű) vagy kisebb, esetleg tágabb, Európán kívüli nem-európai nyelvű alkotóihoz, alkotásaihoz hasonlítható művészi magatartásformáktól, amelyek nélkül aligha képzelhetők el, aligha magyarázhatók a nemzeti irodalom változásai. *Művészi magatartást* említettünk; továbbfűzve gondolatunkat: az alkotónak képzelt és valóságos közönségéhez való viszonyát⁵ tartjuk fontosnak, az alkotó helyzetét, lehetőségeit, igényeit, a nemzet, a nép, az emberiség „életében” játszott-vállalt szerepét, és ebből következően, illetve ezzel harmonizálva: a megszólalás műfaji, nyelvi, szorosabb értelemben vett

3. „In der Beschränkung zeigt sich erst der Meister, / Und das Gesetz nur kann uns Freiheit geben.” [Natur und Kunst...] In: Goethes *Werke* Bd. IV. Sophienausgabe. Berlin 1891. 129.

4. *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Budapest 1965. A hasonló jellegű és célzatú szlovák és cseh „akadémiai” irodalomtörténetek legfeljebb a cseh és a szlovák irodalom kapcsolatairól szólnak, világirodalmi kitekintést nem tartalmaznak. Vö.: Milan Pišút—Karol Rosenbaum—Viktor Kochol: *Literatúra národného obrozenia*. Bratislava 1960.; *Dějiny české literatury*. II. *Literatura národního obrození*. Red.: Felix Vodička. Praha 1960. A szlovén akadémiai irodalomtörténet viszont — utalásszerűen ugyan — kitér világirodalmi összefüggésekre: Lino Legiša — Anton Slodnjak: *Zgodovina slovenskega slovstva* II. *Romantika in realizem*. I. Ljubljana 1959.

5. Mindazonáltal erős tartózkodással fogadjuk Hans Robert Jauss fejtegetéseit. Vö.: *Literaturgeschichte als Provokation*. Frankfurt am Main 1974.

poétikai sajátosságait, amelyek más költők hasonló sajátosságaival együtt egy adott korszakban—időszakaszban kialakult, majd szélesebb körben elfogadott—utánzott *stílussá* összegződnek. Azért is problematikus, ha az időben előrehaladva mind szélesebb körű, mind gyakoribb irodalmi érintkezéseket kizárjuk vagy legalább is mellőzzük, mert ilyen esetben nem láthatjuk tisztán egy adott nemzeti irodalom fő fejlődési tendenciáit, illetve nemzeti specifikumul nem lényeges vonások válhatnak. Ugyanakkor — nevezzük ezúttal így! — a „hatás”-nak, általában az irodalmak közötti érintkezésnek túlbecsülése nem teszi lehetővé a rendszerint nem közvetlen érintkezések, számos esetben fordítással, adaptálással vagy átköltéssel (ritkábban: utánzással) nem igazolható jelenségek bemutatását és értékelését, pusztán az irodalmi kapcsolatok primer formájának dokumentálását. A „hatás” *folyamata* közvetettebb, összetettebb, minthogy két jelenség mechanikus összekapcsolódásából levezethetnők. Minthogy a magunk részéről — ez esetben a *romantikáról* szólva — a *művészi magatartást* az elemzés, a vizsgálódás nélkülözhetetlen tényezőjének, majdnem kulcsfogalmának tartjuk, ezért szükségesnek véljük a kelet-közép-európai irodalmak romantikus korszakának bemutatásakor az eddig elfogadott fogalmak és magyarázatok részben újragondolását. Nem elégedhetünk meg *egyfelől* a nemzeti irodalomtörténeteknek éppen a romantikus hagyományból táplálkozó korszakolási elveivel, amelyek — számunkra — legfeljebb tudománytörténeti beccsel rendelkeznek, de semmiképpen sem „magyarázhatják” az irodalom változásait, különösképpen pedig nem minősíthetik azokat. *Másfelől* nem elégedhetünk meg azzal a komparatisták által hangoztatott és sok vonatkozásban jogosultnak tekinthető elmélettel, amely a kelet-közép-európai irodalmak XVIII—XIX. századi irányzatait részben a „nyugati”-akhoz, részben egymáshoz viszonyítottan is „megkésett” jelenségekként fogja föl, többnyire hangoztatva, hogy e megkésettség nem sorolható az értékkategóriák közé, „csupán”(?) időrendi, periodizációs (segéd) fogalomként szolgál. Más kérdés, hogy az ilyképpen értelmezett késettség eleve leszűkíti a művészi alkotások körét; ti. a „nyugati” irodalmakhoz képest mutatkozó késettség mechanikus (már pedig egy bizonyos fokig szükségszerűen mechanikus) felfogása feltételezi, hogy az *átvétel*, részben az *utánzás* az irodalmak közötti kapcsolat elsődleges, majdnem kizárólagos formája. Ezáltal viszont az irodalmi változások okául jórészt külső, nem feltétlenül irodalmi tényezők kerülnek az előtérbe. Tápot látszik adni e szemléletnek az a tény, hogy a kelet-közép-európai irodalmak *más* talajon, olykor *gyökeresen más* körülmények között alakultak, más volt a tágabb értelemben vett társadalmi, a szűkebb értelemben vett irodalmi (művészi) környezet, amelyben az alkotók működtek, más jellegű volt a művek kiadásának, terjesztésének lehetősége, és így tovább. A magunk részéről erősen hiszünk abban, hogy a közönségpszichológia és a mentalitástörténet eddig jórészt figyelmen kívül hagyott módszereit szervesebben kellene bekapcsolni az irodalmi kapcsolatok, írók monografikus feldolgozásába. Abban azonban nem hiszünk, hogy pusztán e módszerek — az esztétikai-irodalmi elemzést helyettesítve — célhoz vezetnének, azaz irodalmi alkotások létrejöttének, irodalmi változásoknak akár megközelítően pontos magyarázatát adnák. Egyébként is, a „receptióesztétika” egy adott nemzeti irodalom szerzői és olvasói közötti

viszony tekintetében sem tud mindig megnyugtató válasszal szolgálni,⁶ az irodalmak közötti kapcsolatok, tehát például francia szerző—irodalmi alkotás és magyar olvasó viszonyában végképpen nem alkalmas egyes irodalmi művek sorsának nyomon követésére. A közönségigény, -visszhang nem feltétlenül van szinkronban új irányzatok jelentkezésével, a fordítások nem bizonyosan (akár feltételezett) közönségre appellálással igazolják létüket. És egyáltalában, a gazdasági elmaradottság vagy csupán az eltérő társadalmi „fejlődés” egyként lehet „talaja” az átvételnek-utánzásnak, továbbá az „eredeti” műtől való alapvető eltérésnek. Nyilvánvalónak tetszik, hogy társadalmi vagy gazdasági mozgásból közvetlenül nem vezethető le irodalmi-művészeti jelenség, jóllehet bizonyos „külső” feltételeket (nyomdaviszonyok, művek kelendősége, a megrendelők, az olvasók anyagi helyzete, újságok léte és nemléte, azok jellege stb.) aligha hagyhatunk figyelmen kívül.

Mindezt tekintetbe véve, vesszük szemügyre a késettség⁷ és az újítás jelenségét a kelet-közép-európai irodalmak romantikus periódusára vonatkoztatva, s ezzel kapcsolatban utalunk a korszakolásnak — úgy véljük — célszerűbb lehetőségeire. Minthogy egy nagyobb régiót vizsgálunk, többnyire nem leszünk tekintettel olyan, a nemzeti irodalomtörténetben viszont számon tartandó jelenségekre, amelyek a fő tendenciáktól különböző változatot képviselnek anélkül, hogy a fő tendenciákat lényegesen módosítsák. Abból a feltételezésből indulunk ki, hogy Kelet-Közép-Európa irodalmi (tehát az orosz és a német irodalom között található irodalmak) viszonylagos *egységet*⁸ alkotnak, azaz egy szintetikus elemzés számára igazolható *zónaként* foghatók föl, miközben a zónában lelhető valamennyi nemzeti irodalom jól látható egyedi vonásokkal rendelkezik. Másik feltételezésünk az, hogy ezek az irodalmak az adaptálás mikéntjében és az adaptálás célját tekintve jártak el hasonló módon.⁹ Bár a „nyugati” irányzatokból, egyes alkotásokból más-más gondolatokat, tanulságokat vontak le a maguk számára, az irodalom rendszerének teljessé tételében, terminológiai korszerűsítésének elérésében többnyire azonos módon jártak el, még akkor is, ha ezek az irodalmak másképpen voltak „differenciálatlanok”. Így az egyes nemzeti irodalmak, költők jórészt egymáshoz hasonló viszony- és

6. Manfred Schmeling (hg.): *Vergleichende Literaturforschung. Theorie und Praxis*. Wiesbaden 1981.

7. László Sziklay: *Einige methodologische Fragen der vergleichenden Literaturgeschichte* (*Die ungarisch-slavisches literarischen Beziehungen*) 9 (1963) 311—335.; *La formation de la conscience nationale moderne dans les littératures de l'Est de l'Europe*. In: *Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale* I. Budapest 1971. (Különösen: 60.); Sziklay László előadása az 1972. okt. 2—5. között rendezett felvilágosodás-konferencián, Mátrafüreden. Vö.: *Les Lumières...* II. Budapest 1975. 83—89. Különösen: 85.

8. Erről a kérdésről részletesen, sok példával: *La Littérature Comparée en Europe Orientale*. Conférence de Budapest, 26—29. oct. 1962. Réd.: István Sötér, etc. Budapest 1963.; Sziklay László: *Szomszédainkról. A kelet-európai irodalom kérdései*. Budapest 1974.

9. István Fried: *Zu den Problemen der ostmitteleuropäischen Komparatistik und Kontaktologie* (*Aus den Kapiteln der tschechisch-ungarischen literarischen Beziehungen*) In: *Studia Slavica* 26 (1980) 325—349.

kapcsolódási rendszert (vagy felfogást) teremtettek meg, általában egymástól függetlenül, a „források” többnyire hasonló értelmezése, felhasználása révén.

Hogy tisztán láthassunk a periodizáció problémakörében, a késés, a késétség fogalmát kell előbb körüljárunk. A késés lényegében azonos a *décalage chronologique* (Phasenverschiebung)¹⁰ fogalmával, amelynek több értelmezése lehetséges. Tétélezhetjük azt, hogy az európai (vagy európai nyelvű) irodalmak története egységes irodalomtörténetként¹¹ fogható föl, amelyben bizonyos történelmi korszakok vagy stílusirányzatok több-kevesebb szabályossággal váltják egymást, tehát egymásnak többé-kevésbé azonos módon adják át helyüket. Ilyen módon a fejlődési fővonálhoz képest lehetségesek ugyan elágazások, de ezek az alaptendencia variánsai. Az irodalomnak megvan a maga mozgási törvénye, „önelvűsége”, amely — e felfogás szerint — nem változhat nemzeti irodalmakként, és törekvéseire inkább a fő tendenciába való tudatos bekapcsolódás, a „korstílus”-hoz idomulás a jellemző. Ennek a felfogásnak lényegileg ellentmond az a szemlélet, amely elsősorban és majdnem kizárólag az irodalmi alkotás *nyelvi* anyagára szűkíti le vizsgálódási szempontjait. S míg az előbbi szemlélet a történetiségnek mechanikus alkalmazásával magyarázza egyes irodalmak „ütemeltolódásait”, az utóbbi szerint nem lehet ilyenről szó, minthogy az irodalmi alkotásnak majdnem kizárólag a nyelvhez kötött elemzése és értelmezése célszerű. Minden fordítás, ennek következtében minden irodalmak közötti kapcsolat egy, az eredetitől alapvető vonásaiban eltérő művet hoz létre, amelynek magyarázatában ismét csupán nyelvi megközelítés lehetséges.

A késétség tétélezése tehát a történeti(bb) módszer hozadéka, és — nem tagadjuk — még ebben a formában is fontos tényezője az egyes nemzeti irodalmak, valamint az irodalmak közötti kapcsolatok és végső fokon akár a regionális, akár az európai szintézis értelmezésének. Csakhogy minden olyan kísérlet, amely a „nyugati—kelet-közép-európai” relációkra szűkíti le a késésnek, a késétségnek jelenséggé váló alkalmazását, a régebbi típusú irodalomszemlélet foglyává válik. Ugyanis egyes korszakokban, a „nyugati” irodalmak is késésben lehetnek egymáshoz képest (így például a

10. Sziklay László egy tanulmányában „ütemeltolódás”-ról beszél, amely a „nyugati” és a „kelet-európai”, valamint a különböző „kelet-európai” irodalmak között figyelhető meg: *A történelmi folyamat periodizációja a XVIII. század végén és a XIX. században Közép- és Kelet-Európa összehasonlító irodalomtörténetírásában*. In: *Helikon Világirodalmi Figyelő* 20 (1974) 73—77.

11. Az európai (nyelvű) irodalmak története megírásának lehetőségei, illetve a világ-irodalom fogalma körüli viták a komparatizistikának egyik legfontosabb területét alkotják. E kérdésekről: Zoran Konstatinović: *Weltliteratur. Strukturen, Modelle, Systeme*. Freiburg 1979.; *Actes du 7e Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée*. Vol. II. *La littérature comparée aujourd'hui: théorie et pratique*. Dir.: Milan V. Dimić, Eva Kushner. Stuttgart 1979.; Dionýz Đurišin: *Spezifische Formen interliterarischer Gemeinschaften*. In: *Komparatistik. Theoretische Überlegungen und südosteuropäische Wechselseitigkeit. Festschrift für Zoran Konstantinović*. Hg.: Fridrun Rinner und Klaus Zerinschek. Heidelberg 1981. 63—70. Szempontunkból különösen fontos: Horst Rüdiger: *Die Begriffe „Literatur” und „Weltliteratur” in der modernen Komparatistik*. In: *Schweizer Monatshefte* 51 (1971) 32—53.

német korai romantika megelőzi a francia romantikát, s a francia romantika egyes képviselői olykor látványos gesztussal köszönik meg a német „elődök”-nek az ötletet vagy az indítást). Tehát a „nyugati” irodalmak egymáshoz való viszonyát sem bizonyosan párhuzamos tendenciák jellemzik; és az sem bizonyos, hogy a késés mindig ugyanazok között az irodalmak között mutatható ki.

Nyilvánvaló, hogy a francia „doctrine classique” recepciója nélkül ki tudja, miféle német klasszicizmus alakult volna ki. Még Lessing is állandó (és nem mindig igazságos) vitában állt a francia klasszicizmussal és német híveivel. Később, August Wilhelm Schlegel elméleti fejtegetéseiben tártá föl Racine *Phèdre* c. színművének néhány jellegzetességét,¹² különös tekintettel az Euripides drámaíráásával való egybevetésből adódó tanulságokra. S ezzel lényegében a csak a romantikában megnyugtató feloldáshoz jutott vitában foglalt állást: ti. az antikok és a modernek vitájában; az új kor írójának mennyire lehet példaképe az antik irodalom. Ezzel párhuzamosan Mme de Staël romantikát ösztönző elméletének *forrása*, jórészt hivatkozási anyaga a német irodalom, jóllehet a klasszika éppen úgy, mint a romantika.¹³ Továbbhaladva az időben, ideidézzük az előbb csak utalásban említett példát. Victor Hugo nem csupán a maga drámaíráának, regényíráának igazolására használta föl a német korai romantika megállapításait, pl. a groteszkről, hanem drámaírói világának szerves részévé is tette annak jelképeit. Áruklódó jel a *Ruy Blas* c. dráma egy részlete. Az első felvonás dialógusára emlékeztetünk. Don César és Ruy Blas párbeszédéből tudjuk meg, hogy a valaha merészen álmodozó, de lakájsorba kényszerült Ruy Blas II. Károly spanyol király német származású feleségébe (Philipp Wilhelm von der Pfalz leányába, Maria Annába) szerelmes. Az ő kedvéért vállalja a nem épp veszélytelen kalandot.

„Mais juge! elle aime une fleur bleue
D'Allemagne... — Je fais chaque jour une lieue,
Jusqu'à Caramanchel, pour avoir de ces fleurs.
J'en ai cherché partout sans en trouver ailleurs.”¹⁴
(Az én kiemelésem. F. I.)

12. *Comparaison entre la Phèdre de Racine et celle d'Euripide*. In: Œuvres de M. Auguste-Guillaume de Schlegel, écrites en français et publiées par Eduard Böcking. II. Hildesheim—New York 1972. 333—405.
13. *European Romanticism*. Ed.: István Sótér—Irina Grigorevna Neupokoyeva. Budapest 1977. Különösképpen Sótér István bevezető tanulmánya.; Horváth Károly: *A romantika*. Budapest 1978. Az addigi kutatások-viták összefoglalása: Lilian R. Furst: *Further Discriminations of Romanticism*. Neohelicon 3 (1975) Nr. 3—4.; 9—26. Vö. még: *L'absolu littéraire. Théorie de la littérature du romantisme allemand*. Présentée par Philippé Lacoue-Labarthe et Jean-Luc Nancy. Paris 1978.
14. Victor Hugo: *Ruy Blas. Les Burgraves. Œuvres Complètes*. Paris é. n. (Collection Nelson) Magyar fordításban: „De hadd gyónok neked! — Van egy kedves virága... / Kis, kék, német virág... A harmadik határba, / le Caramanchelig naponta elmegyek / néhány szálért — sehol másutt nem lelni meg...” (Mészöly Dezső ford.) V. Hugo: *Válogatott drámái*. Bp. 1962. 397.

Érdeemes elidőznünk e részletnél egy kissé. *Némethon két virága* nyilvánvaló utalás Novalis meseerdejének két virágára. Miként az is, hogy nem könnyű megszerezni, távol nyílik emberek lakta helytől, megtalálása kockázattal jár. Ennek a finom utalásnak azonban itt, a Ruy Blas első felvonásában fontos funkciója van: jelzi Ruy Blas helyzete és vágyai, lakájvolta és nemes érzelmei ellentétét, egyben jelképezi az elvagyódást, a szenvedély költészetét is. S még verstanilag is hangsúlyt kap a *két virágban* kifejezésre jutó jelkép, sőt, mintegy távlatot is az enjambement-nal. A költő a sorvéggel kettévágott birtokos szerkezet tagjaival zengeti ki egyrészt a vágyat, és terjeszti ki térben másfelől. Egészen konkrét földrajzi és magasabb szférába emelten jelképes ölelkezik itt. Az idézett részletben a Ruy Blas szemével látott, illetve az általa elképzelt (melyet három ponttal és gondolatjellel szakít félbe, nem zárva le a gondolatot) átadja a helyét a hangsúlyozottan személyesnek, a megvalósítottnak.

Ezzel a példával a francia romantika egy jellegzetes gesztusát írtuk le,¹⁵ és egyben a „kölcsonzés”-nek, az irodalmak közötti kapcsolatnak egy változatát is dokumentálni véltük.

Ha mármost a kelet-közép-európai romantikának az 1820-as esztendőkből kibontakozó regényfelfogását, majd még később jelentkező regényírói attitűdjét vizsgáljuk, vagy akár a nem annyira elméletben, mint inkább a drámaírói gyakorlatban megnyilvánuló drámafelfogását, akkor Victor Hugo közvetlen „hatása”, fordításokban megnyilvánuló „jelenléte” aligha vitatható, jóllehet ebben a hatásban-jelenlétkben benne van a német korai romantika irodalomszemlélete is. Ez azonban mind az irodalmi műveknek, mind pedig az irodalomszemléletnek jórészt a felületét érinti. Ebből a nem tagadható „hatás”-ból, recepcióból, érintkezésből nemigen következtethetünk a kelet-közép-európai romantika leglényegesebb jegyeire. S nem tárhatjuk föl azt az irodalomfelfogást, amely az adott alkotások igazolására vállalkozhatott. Nem elegendő tehát, ha csupán odáig jutunk el, hogy rögzítsük, miszerint a Schlegel-fivérekéhez vagy a Victor Hugoéhoz képest milyen késéssel jelennek meg a hasonló (funkciójú) elméletek vagy alkotások a kelet-közép-európai irodalmakban. Ugyanis a figyelmesebb elemzés éppen azt derítheti föl, hogy túl az apróbb, a más nyelvi közegből adódó eltéréseken, lényegi vonásokban különbözik a kelet-közép-európai mű a „nyugati”-tól. Aligha lehet többé-kevésbé egyenes vonalú folytatásról, vagy többé-kevésbé adaptált elméleti tételek alkalmazásáról, vagy gondolati vagy művekben realizálódott „korrespondenciák”-ról szólnunk. Anélkül azonban, hogy bizonyos típusú átvételek, bizonyos típusú „hatások”, adaptációk hangsúlyos szerepét tagadnók.

A romantika periódusára korlátozva mondandónkat, a késésnek és az adaptációnak (a kettő ugyanis következik egymásból) másfajta felfogását írónk le. Elképzelhető, hogy egy írói attitűdöt késve ismernek meg a kelet-közép-európai irodalmak, és ennek következtében immár nem pusztán az attitűd híre és művekben kifejezésre jutott példája érkezik meg, hanem az a *legenda* is, amely a valóságos írói attitűdöt homályba burkolta, és az az

15. H. R. JAUSS: *Das Ende der Kunstperiode. Aspekte der literarischen Revolution bei Heine, Hugo und Stendhal*. In: i. m. 107–143.

irodalom is, amely ennek az attitűdnek az értelmezéséből, irodalommal poétizálásából keletkezett. Ha pusztán a valóságos recepciókat elemezzük, akkor is elénktűnik, hogy — most már néven nevezve — nem csupán Byron alakja, irodalomszemlélete, műfaji újítása, világnézete stb. ihleti hasonló jellegű (nem magatartásra, de) alkotásokra Kelet-Közép-Európa írástudóit, hanem a byroni életműtől egyre jobban függetlenedő hőselképzelés is, valamint olyan antitézisekre alapított szemlélet, amelynek megfelelőit nem kizárólag Byronnál, hanem például Victor Hugonál is megellehetjük. Különben sem a teljes byroni életmű érdekelt a kelet-közép-európai írókat, hanem mindenekelőtt az életmű első fele. Emellett a kelet-közép-európai romantika¹⁶ olyan elemekkel is színeződött, amelyek csak részben vezethetők vissza Byronra. Pontosabban szólva: nem minden byronisztikusnak ható mű köszönheti megszületését Byronnak.

Egészen konkrét példával élve:

Byron nagyhatású liriko-epikus poémáiban¹⁷ megteremti a törvényen kívülinek, a kalóznak, a renegátnak, a világfájdalmas hősnek, sőt, a „nép” javáért küzdő nemesnek az alakját, aki részben alkotója vonásait is magán viseli. Számos adattal rendelkezünk arra vonatkozólag, hogy a kelet-közép-európai romantika jelentős alkotói részben ismerték Byronnak ezeket az elbeszélő költeményeit, részben — mint pl. France Prešeren — fordították. Nyilván e fordítások, illetve a közvetlen és a közvetett megismerkedés erőteljesen hozzájárultak ahhoz, hogy a kelet-közép-európai irodalmakban is megjelentek a hasonló alakok, hasonló jellegű poémák (elbeszélő költemények) hőseiként. Vörösmarty Mihály *Eger* (1827.)¹⁸ c. elbeszélő költeményének a költő érdeklődése és további „költői” útja szempontjából lényegesnek tetsző epizódja forrásul a kutatás régóta Byron *The Siege of Corinth* c. művét jelöli meg. A szövegszerű párhuzamok és némileg a hősfelfogás analógiája mellett figyelmet érdemel a „couleur locale” sok vonatkozásban szintén hasonló funkciója, nevezetesen az „orientalizmus” is. De mind ezen a területen, mind pedig a hősfelfogás kérdésében a lényegi eltérések jelzik az adaptálásnak, a hatásnak korlátozott jelentőségét. Ugyanis, bár Byron metrical romance-a is a múltban játszódik, a kitágult térbeli dimenzió mellé látszólag a történelmi dimenzió járul, valójában sem az orientalizmus, sem pedig a történelem nem több a romantika által hang-

16. A kelet-közép-európai romantikáról vö. 1. sz. jegyzetben i. m., továbbá: Julian Krzyżanowski: *Polish Romantic Literature*. New York 1968.; Litteraria XVI. 1973. *Literární romantizmus*. Ved. red.: Cyril Kraus. Bratislava 1974.; Zoran Konstantinović: *Zum Begriff der Romantik in den südoesteuropäischen Literaturen*. In: *Teilnahme und Spiegelung. Festschrift für Horst Rüdiger*. Hg.: Beda Allemann und Erwin Koppen. Berlin—New York 1975. 327—339.; Zofia Szmydtowa: *W kręgu renesansu i romantyzmu. Studia porównawcze z literatury polskiej i obcej*. Warszawa 1979.; *Obdobje romantike v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi (tipološka problematika ob jugoslovanskem in širšem evropskem kontekstu)*. Ed.: Boris Paternu, etc. Ljubljana 1981.
17. Max Milner: *Le Romantisme I. 1820—1843*. Paris 1973. 133. Byron utóéletéről, sikerének „titkai”-ról vö.: Thilo von Bremen: *Lord Byron als Erfolgsautor*. Wiesbaden 1977.
18. Vörösmarty Mihály *Összes Művei* 5. *Nagyobb epikai művek* II. S. a. rendezte: Horváth Károly és Martinkó András. Budapest 1967.

súlyozott „couleur locale”-nál, majdnem egzotikumnál. Sem a „Kelet”, sem a történelem nem átélte élménye Byronnak, alig több a költészet új területeinek meghódítási kísérleténél. Nyilvánvaló, hogy az élmény eredetisége és önállósága nem jelent értékítéletet, de minősítheti az írói magatartást. E magatartás felől tekintve lesz érthető, hogy a mű középpontjába nem a történelem, még csak nem is Kelet színes világa kerül, hanem a *meghasonlottság*. Ez igazolja a főszereplő, Alp renegáttá válását. S ennek a lelki (nem folyamatnak, hanem) állapotnak háttéréül szolgál a történelem és az orientalizmus. Vörösmarty a hazai történelemből veszi a történetet. A történelem számára elsősorban és mindenekfölött hazai történelem, amelynek értelmezése, irodalommal stílizálása egészen más költői magatartást követel, mint amelyet Byron alakított ki. A Vörösmarty reprezentálta magatartástól sem egészen idegen a meghasonlottság, ennek a fajta költőnek viszonya a világhoz sem felhőtlen. Csakhogy itt pl. a renegát (aki az *Eger* c. műnek csupán egyik, bár igen fontos szereplője) nem hordozza magán alkotója vonásait, nincsen meg benne az a spleen, az a fáradtság és az a víziókban jelentkező bizonytalanságérzés, amely a byroni hősök sajátossága. Mind a történelem, mind pedig az orientalizmus lényegesen több ürügynél, egy végtelen helyzet és egy különleges egyéniség kétségeinek megszólaltatásánál. A szituáció Vörösmartynál történelmi: a törökök 1552-ben hasztalanul ostromolták Eger várát. A par excellence nemzeti költő gesztusai és nem a romantikus önportré hitelesítésének szándékai irányítják a cselekményt. Csupán kiindulópontul jelölhetjük meg a byronizmust. Mind „Kelet”, mind pedig a renegátság következménye, a meghasonlottság egészen más jellegű jelenségekkel, helyzetekkel szembeesítve méretnek meg, kerülnek be a magatartás-változatok hierarchikus rendjébe.

S míg Vörösmarty e művében mindez epizód, addig a renegátság, az árulás Adam Mickiewicz *Konrad Wallenrod* (megjelent 1828-ban)¹⁹ c. haténekes poémájának fő motívuma. A byroni indíttatást²⁰ nehéz volna tagadnunk, jöllehet az árulás, a renegáttá válás okai nem a sértettségben, nem a nemzettel-világgal meghasonlottságban keresendők, hanem a költő értelmezte történelmi szituációban, valamint azokban a morális dilemmákban, amelyek a cselekvés céljai és lehetőségei között tapasztalhatók. A nemzeti történelem és lét itt is megélt élményként determinálja a főhős mozgási terét. Ebben a történelemben ágyazottságban érthető meg lényének rejtelmessége, titokzatossága, cselekedeteinek rugója — egész gondolatvilága, amelyből nem hiányzik a meghasonlottság, a világgal szembefeszülő akarat sem. Ám éppen nem oly módon, mint amilyennek Byront még Shelley is láttatta a *Julian and Maddalo*-ban, és amilyené Byron kalózát, Laraját, Alpját vagy akár Manfredjét megalkotta. A morális dilemma értékelhető úgy is, mint egy régebbi típusú etikai rendszerből következő magatartás

19. Adam Mickiewicz: *Dziela*. Tom 2. Powieści poetyckie. Warszawa 1955.

20. Stanisław Windakiewicz: *Walter Scott i lord Byron w odniesieniu do polskiej poezji romantycznej*. Kraków 1914.; Maria Janion—Maria Żmigrodzka: *Romantyzm i historia*. Warszawa 1978. Különösen: 45—47.; Zofia Szmydtowa: i. m. 385—397.; Czesław Miłosz szerint a Konrad Wallenrod Mickiewicznek legbyronibb műve (the most «Byronic» of his works). *The History of Polish Literature*. London—Toronto 1969. 220.

és a jelenkorból majdnem szükségszerűen adódó magatartás antinómiája. E feltevést gyengíti a romantikus hősalkotásra törekvő írói szándék, a byroni hóstípusok némely vonásának átvétele Wallenrod jellemrajzába. A renegátság önmagában feszültségek, egymással hadakozó indulatok hordozója, tragédiát sejtet. Csakhogy Byronnál a személyiség vívja szabadságharcát a múlt mentalitása, erkölce, a tavi iskola költőit is beleértve, természetfelfogása stb. ellen, Mickiewicznél (és Vörösmartynál) a nemzet és a történelem az az élmény, amely a személyiség cselekedeteit vezérli, és amelyhez viszonyítva értékelődnek át a „byroni” jellemvonások. Így a renegátok morális dilemmáit nem pusztán a környezet, a világ értetlensége, beszűkültsége vagy éppen ellenséges volta okozza, hanem a múlt árnyai mellett ott kísértenek a jelen fenyegető hatalmai is, még ha a történelem allegorikus jelmezeibe öltöztetve is.

Ekképp összegezzük ennek a vázlatosan felrajzolt példának néhány, számunkra fontos tanulságát:

Byron a *Childe Harold's Pilgrimage* c. művében, metrical romance-aiban megteremtette a később byroni hősnek nevezett személyiséget, akinek alkotójuk vonásaival színesített egyénisége *később*, az 1820-as esztendőkből megjelent a lengyel és a magyar irodalomban. Ha az „eredeti” byroni hősöket egybevetjük lengyel és magyar megfelelőivel, akkor nem annyira az adaptálást, az utánzást vagy a nemzetivé asszimilálást regisztrálhatjuk, mint inkább az újrateemtést, az újrafogalmazást, azaz a lényegileg eltérő hősformálást és hőselképzelést. Aligha kielégítő magyarázatot a szóban forgó irodalmak „eltérő környezete”. Hiszen a lengyel és a magyar irodalom nemcsak az angolhoz képest rendelkezik eltérő környezettel, hanem egymáshoz képest is. Jóllehet a „byroni” modell tagadása, mintegy bármennyire öntudatlan vita a byroni felfogással, egyként jellemzője a lengyel és a magyar költő elképzelésének és alkotói módszerének. Sőt, e tagadás, e vita csak egyik, bár kétségtelenül fontos eleme a műveknek, de valószínűleg nem a legfontosabb. A szerzők elsősorban a mű világszemléleti rétegeiben szakadnak el a byroni műtípustól. Éppen a személyiség szabadságharca mellé emelt nemzet—történelem-elképzelésben hoznak az eddigi irodalomban sosem voltat: s ezáltal a személyiség szabadságharcát is olyan dimenziók közé helyezik, amelyekbe eddig nemigen juthatott. A *késés* — ha bizonyos műfaji és hóstípusbeli elgondolásokat veszünk alapul — tehát nem azt jelenti, hogy a nyugati „minta” módosulásokkal egyszerűen később ismétlődik meg pl. a lengyel vagy a magyar irodalomban.

Ha a problémakör *műfaji*²¹ vetületére figyelünk, akkor sem nyugodhatunk bele a *késésnek* vagy *adaptációnak* mint minősítő tényezőnek mechanikus alkalmazásába. Ugyanis — visszatérve példáinkhoz — mind az *Eger*, mind pedig a *Konrad Wallenrod* csak részben elégíti ki a byroni metrical romance-szal szemben támasztott igényeket. Legalább olyan mértékben módosulásai a hazai epikus hagyománynak, illetve olyan, az epiká-

21. A műfaji problémák megvilágításához sok ötletet kaptunk az alábbi művekből: *Die Gattungen in der Vergleichenden Literaturwissenschaft*. Hg.: Horst Rüdiger. Berlin—New York 1974.; Willy R. Berger: *Gattungstheorie und vergleichende Gattungsforschung*. In: Schmeling: i. m. 99—124.

ban megnyilatkozó újítói szándékok dokumentumai, amelyek a külföldről hozott példával elsősorban a hazai hagyomány továbbélését erősítik. Még akkor is, ha lényeges mozzanatokban egyben a hazai hagyomány átalakulásáról számolhatunk be. Nyilvánvalóvá lett, hogy a sok évszázados műfaji hierarchia csúcsára helyezett homéroszi (vagy vergiliuszi) eposz egyre inkább egy olyan világnak, olyan szemléletnek és egyben olyan mentalitásnak hordozója, amely legfeljebb elmúlásával, konfliktusaival, de semmiképpen sem eszményként lehet jelen a kor irodalmában. Az előbb említett konfliktusok nem a romantika sors üldözte személyiségeiéi. Éppen ellenkezőleg. A visszavonhatatlanul elavulttá, tehetetelként érzett múlttá válás dokumentumai. Más kérdés, hogy elsősorban nyelvi okok miatt a „nemzeti” hőseposz — formailag a legteljesebben — Homérosz- és Vergiliusz-fordításokban valósult meg Kelet-Közép-Európa irodalmaiban, és mindenekelőtt költők szándékában, vállalásában hagyományozódott a romantika alkotóira, akik a nemzeti őskor, a nemzeti fénykor, az „ősi dicsőség” „nemzeti” jellege mellett, azt kissé árnyékba rejtve, sokkal inkább a „rejtelmes”, a „romantikus” elemeket helyezték az előtérbe. Éppen ezért az epika extenzív totalitása helyett a szubjektum intenzív totalitását kifejezve, az eszményszerű nemzeti hősök galériájába behozták ama byroni tulajdonságokkal rendelkező, vívódó, sors üldözte hőst: a romantikus titánt, a csalódott, a renegáttá lett, örök boldogtalanságra kárhoztatott, titkolt szenvedélyektől marcangolt lelkű szereplőt. Már maga az a tény, hogy a hagyományos epikai figurák, a stabil világrendet képviselő eposzi szereplők közé ilyen „szabálytalan” hősök kerülnek, arra készítette a szerzőket, hogy az eposzi kereteket tágítsák, illetve a lényegében elfogadott és vállalt műfajt alkalmassá tegyék arra, miszerint a tulajdonképpen nem-eposzi epizódok és a nem-eposzi figurák a mű szerves részévé váljanak. Ezzel azonban a hagyományos szerkezet, a szereplők egymáshoz való viszonya, azaz hierarchikus tagozódása stb. felbomlik, és létrejön az epikának olyan változata, amely a hagyományos eposztól éppen úgy eltér, mint az innovációt hathatósan segítő byroni műfajtól. Aligha jogosult tehát — műfaji vonatkozásokban — pusztán *késésről* beszelnünk, jóllehet az sem tagadható, hogy a byroni műfaj tanulmányozása vagy fordítása szerepet kapott ennek a fajta kelet-közép-európai epikának alakulási folyamatában. Minél messzebb távoztunk időben a byroni művektől, annál jellegzetesebb és egyénibb lesz a kelet-közép-európai epika a verses regénytől a liriko-epikus poémáig, a bölceleti vonatkozású epikus kompozíciótól a népköltészet modorában szerzett elbeszélő költeményig.²²

A jelenség — természetesen — nem kizárólag „nyugati” — „keleti” viszonylatban ismerős. A műfaj történeti kutatás már régebben is szólt műfajok „permanens mutáció”-járól, mások az irodalmi műfajok „dinami-

22. Az újítószerű romantikus műfajok körül nagy még a terminológiai bizonytalanság. Az egyes nemzeti irodalomtörténetek más-más fogalmi megnevezésekkel élnek, bár mind a műfajok pontosabb körülírására, mind az osztályozásra történt már kísérlet: Irina Grigorevna Neupokoeva: *Revolucionno-romanticzeszkaja poema pervoj polovinu XIX. veka. Opit tipologii zsanra*. Moszkva 1971.; Zlatko Klátik: *Slovenský a slovanský romantizmus. Typológia epických druhov*. Bratislava 1977.

kájá"-ról elmélkednek.²³ Itt azonban a műfaji változások, átalakulások nem egy esetben fordítások és adaptálások kísérőjelenségei (vagy következményei), s ez kissé bonyolítja az irodalmi kapcsolatokat. Tekintettel kell lennünk ugyanis arra, hogy a kelet-közép-európai költők, írók — elméleti írásaikban, vitairataikban, recenzióikban stb. — ritkán építettek föl olyan gondolati (filozófiai vagy esztétikai) rendszert, amelynek elemeivel ne találkoztunk volna már a megnevezett „nyugati” alkotóknál (adott esetben Byronnál vagy Victor Hugonál, esetleg a korai német romantika képviselőinél). Sokszor az érvelés módját is máshonnan kölcsönzik, „hazai” alkotásokkal szemben a „nyugati” művek mércéjét állítják, azokkal szembesítik.

Így hát amikor a *késés tényét* emlegetjük, nem csupán évszámokra, több-kevesebb körütekintéssel alkalmazott egybevetésekre kell hagyatkoznunk. Több tényezőt kell bevonnunk a vizsgálódásba, amelynek a „forrásfeltárás” csak egyik része. Legalább olyan mértékben kell látnunk a „hazai” hagyományokat, amelyekről el akarnak térni az alkotók, vagy amelyekkel szemben egy másik hagyományt akarnak megteremteni (akár úgy is, hogy elfeledett hagyományokat támasztanak föl). E másik hagyomány kialakításának szándéka felől nézve, nem a késés lesz a leglényegesebb mozzanat, hanem a források értelmezése, beillesztése egy másik konvencióba. Felfoghatjuk ezt a folyamatot úgy is, mint írónak és olvasónak (ezúttal a befogadó-író: olvasó!) találkozását. Recepciós folyamatként tehát, amelyben a recepció írói alkotási folyamat része. Ezúttal az olvasó úgy recipiál, hogy egyben mindjárt el is távolodik a recipiálandó alkotástól vagy szerzőtől. Nem pusztán értelmezi, hanem kizárólag egy általános vagy hazai ízlés-norma vagy esztétikai eszmény alapján osztályozza, rangsorolja. Viszonyát a recipiálandó alkotáshoz nem feltétlenül a hazai *uzusba* való beillesztés gesztusa határozza meg. Sokkal inkább az a jellemző, hogy a recepció és az újítás szándéka egyként jelen van ebben a folyamatban, amelyben nagyon ritkán szűkül a recepció egyetlen mozzanatra, egyetlen műre. Sokkal inkább életművekben és felfogások együttesében megnyilvánuló, sokszor egymást kiegészítő vagy egymással ellentétes irányzatok szelektív befogadására kerül sor. A Byron-„hatást” mindenképpen Byron műveinek, egyéniségének és a hozzá kapcsolódó legendáknak hazaivá asszimilálásában látjuk. Az epika megújítására irányuló kelet-közép-európai törekvések Byron metrical romance-ait, valamint a többnyire Byronon, ezenkívül azonban még a hazai hagyományokon (pl. a hazai barokkon) átszűrt Tassonak epikáját is felhasználták, nem szólva egyéb, szintén a hazai hagyományból származó jelenségekről. Emlékeztessünk arra, hogy France Prešeren lefordította ugyan Byron *Parisináját*, de a romantikus titánról szóló epikus költeményében, a *Krst pri Savici* (*Keresztelés a Szavicán*) c. eposzban (s most jobb megnevezés híján használjuk e műfaji megjelölést) mégsem Byron nyomán indult el műfajilag, a hangvételt illetőleg. Szlovén őstörténeti elképzeléseihez

23. Rüdiger (hg.): i. m. (1974) Főleg Jörg-Ulrich Fechner dolgozata fontos. Megfontolást érdemel Gerhard R. Kaiser megállapítása: „Gattungen sind Kommunikationssysteme, Strukturen, die den Austausch spezifischer Informationen regeln. Als Kommunikationssysteme sind sie wie die Gesellschaft insgesamt einer bestimmten Dynamik unterworfen.” (60.)

dantei és tassoi versformára lelt (tercinára és ottava rima-ra). A költészet-felfogást illetőleg *Byronnal szemben* a német korai romantika és részben a lengyel romantika eredményeit gyümölcsözteti a szlovén költő.²⁴ K. H. Mácha német és lengyel közvetítéssel jutott Byronhoz,²⁵ a törvényen kívüli figurája rendkívüli módon érdekelte. Nem kevésbé a végtelen szenvedélyek, a sors üldözte tragikus hősök problémája. A hazai barokk hagyomány azonban átüt a távoli byroni „ihletés”-en, s a *Május* [*Máj*] c. líriko-epikus poémában nem utolsósorban azért távolodhat el a szerző a byroni ideáltípustól, mert egy másfajta szerkesztési elv szerint szervezi a művet, nevezetesen egy Mácha által kialakított és szorosan a cseh nyelv lényegéhez kötött *zenei* elv szerint. Mácha természetfelfogása, a természettel egylényegű hősnek ábrázolása Novalisra utalhatna vissza, ha a líriko-epikus poémának, a *Május*nak csupán néhány elemét tartanók szem előtt. Hőszábrázolás, természetfelfogás, a konvenciók (költői konvenciókat is beleértve) elleni lázadás és zenei szervező elv azonban szoros egységet alkot, s a természetfelfogás a *hazai* táj költői felfedezésére irányuló kísérleteket is magában foglalja. Nem a romantika holdsütötte meseerdejében bolyong a hős, hanem a rejtelmes cseh erdőkben. Mindez nem jelenti, hogy Máchához Novalis és Byron életműve ne jutott volna el.

Vörösmarty Mihály verses epikája mutatja talán a legbeszédesebben a hagyománytól és az európai romantikus epikától való elszakadást, s egy új típusú, kelet-közép-európai romantikus epikus nyelv megteremtését. Nemzeti őstörténeti jellegű érdeklődése fokozatosan adja át a helyét olyan kísérleteknek, amelyek a nemzeti mitológiából emberiségi mitológiát teremtenek. Ebben a hazai és a nemzetközi meseekincset, kozmogóniai képzet, romantikus nyelv- és költészetfilozófia egyként föllelhető egyes elemeivel. Mindezzel párhuzamosan a byroni hős átadja a helyét a népmeséből, az antik és a „keleti” mitológiákból származtatható figuráknak. Az orientalizmusnak, a költői világteremtésnek, a költő és a világ viszonyának immár egészen más felfogása lesz jellemző a még részben hagyományos versformában (hexameterben) alkotott művekre. A nézőpont változása lesz a költői kísérlet eredménye; olyan költői magatartás kialakulása, amely a világnak, a múltnak szinte valamennyi rezdülését a vívódó-meghasonlott költői egyéniségen átszűrve adja. S egyben az elvágódásnak, a nagymúltú aranykor-képzetnek látomásos megjelenítését, mesei-mondai keretben, mitológiai háttérrel. Bizonyos külső jegyek alapján következtethetnénk arra, hogy a német korai romantika „hatása”-t dolgozta fel az 1820-as esztendő második felében Vörösmarty Mihály. Erre ugyan egyelőre nem áll elég közvetlen filológiai bizonyíték rendelkezésünkre, jóllehet ennek a — akár közvetett — „hatás”-nak teljes tagadása semmiképpen sem indokolt. Lényegesnek tetszik azonban, hogy Vörösmarty nem regényt írt (mint Novalis vagy Fr. Schlegel), hanem kisebb terjedelmű eposzok formájában formált regény-

24. Boris Paternu: *France Prešeren in njegovo pesništvo*. I—II. Ljubljana 1976—1977.; István Fried: *France Prešeren*. . . 1. sz. jegyzetben i. m.

25. Karel Hynek Mácha: *Spisy I. Básně a dramatické zlomky*. Připrav.: Karel Janský. Praha 1959.; Fried István: *K. H. Mácha romantikájának jellegéhez*. In: *Helikon Világirodalmi Figyelő* 21 (1975) 339—344.

szerű eseménysorozatot, pikareshregénybe is illeszthető történeteket. Mickiewicz *Konrad Wallenrod*jában lényegében olyan cselekményt foglalt verses epikává, amelyet később majd romantikus regények fognak freskószerűen fölfesteni.²⁶ A nemzeti történelem vízióját a szlovén művelődéstörténetben nem a történetírás rögzítette a XIX. század első felében, hanem elsőként és talán a legnagyobb hatással a *Krst pri Savici*.

Az viszont meggondolandó, hogy a följbbe megnevezett szerzők életművében a verses epika (eposz, metrical romance) a költői pályának csak az egyik szeletét meghatározó műfaj. Ám miután bebizonyosodott, hogy csak egy bizonyos fokig válhat ez a megújult verses epika az új gondolatok és új személyiség-, élet/világ-eszmény hordozójává, a verses epika mellett vagy éppen szakítva a terjedelmesebb verses epikával, a költők más műfajok felé fordultak. Ezek: a regény és a dráma. Még Prešeren is szükségét érezte annak, hogy legalább is foglalkozzék a szlovén nemzeti dráma megteremtésének gondolatával,²⁷ Vörösmarty, Mickiewicz és Mácha²⁸ esetében pedig a verses epikában bekövetkezett váltással nagyjából párhuzamosan következik be a dráma, illetve a regény, a novella létrehozására irányuló szándék. E kétféle műfaji kísérlet egymást feltételezi, egymást magyarázza. Akár úgy is, hogy a verses epikában megszólaltatott gondok, fölzengő dallamok folytatása és kiegészítése, olykor kiteljesítése a szintén nem hagyományos módon megalkotott drámákban és regényekben (novellákban) található.²⁹ S ami még lényegesebb: a verses epika felől kapu nyílik a külső formát tekintve drámai, a gondolati — bölcséleti vonatkozásokat, a színpadszerűséget tekintve éppen nem drámai művekre. Ez utóbbit úgy is értjük, hogy a drámai formában megírt alkotás nincs tekintettel az adott kor színpadtechnikájára, tehát az előadhatóság követelményeire. Ezeknek igen fontos vonása az, hogy mind a személyiség konfliktusaira építő, mind pedig a nemzeti fenyegetettség-érzést tudatosító elemeket tágabb, emberiségi viszonylatok közé helyezik. Ezáltal részben teljesítik a „progressive Universalpoesie”-ként³⁰ megjelölt romantikus célkitűzést, részben az egyéni, a

26. Henryk Sienkiewicz: *Krzyszak*. Tom. 1 — 2. Warszawa 1960.

27. France Prešeren: *Poezija im pisma*. Ljubljana 1964. Prešeren levele Matija Čophoz 1832. március 7-én: „Schreibe mir, welches *metrum* einer krainischen Tragödie am meisten konvenieren würde...” (317.)

28. Máchánál — a költő 26 évet élt összesen — a prózai és a verses epika transzformációja egyazon lendület eredménye. A *Máj*-t 1834-ben kezdte el írni, *Cikáni* c. regénye 1835-ből való, a *Křivoklad* c. regény utószava 1835-ből, *Křál Frídřich* és *Bratřy* c. drámatörédékei 1832-ből.

29. Walter Scott kelet-közép-európai recepciójára módszertanilag is igen tanulságos: Felix Vodička: *Počátky krásné prózy novověské*. Praha 1948.

30. Friedrich Schlegel kifejezése (116. Fragment). A teljes célkitűzés emígy hangzik: „Die romantische Poesie ist eine progressive Universalpoesie. Ihre Bestimmung ist nicht bloss alle getrennte Gattungen der Poesie wieder zu vereinigen und die Poesie mit der Philosophie und Rhetorik in Berührung zu setzen. Sie will Poesie und Prosa, Genialität und Kritik, Kunstpoesie und Naturpoesie bald mischen, bald verschmelzen, die Poesie lebendig und gesellig und das Leben und die Gesellschaft poetisch machen, den Witz poetisieren und die Formen der Kunst mit gediegenem Bildungsstoff jeder Art anfüllen und sättigen und durch die Schwingungen des Humors beseelen.” *Athenaeum. Eine Zeitschrift. Auswahl*. Leipzig 1978. 86.

nemzeti és az egyetemes vonatkozásoknak az eddigiektől eltérő arányával — és ezzel párhuzamosan: a lírai, az epikai és a drámai elemek, „formák” egybemosásával újfajta műfajt valósítanak meg. Ehhez természetesen igénybe vesznek olyan forrásokat is, amelyek a verses epika megújulását nem ösztönözhatték. Aligha elhanyagolható Goethe Faustjának szerepe a kelet-közép-európai romantikus irodalmakban, gondolván ezúttal a műfaji példaadásra, a műfaj adta lehetőségre, amely különböző versformák változtatását biztosítja, s mindezt a megfelelő bölcséleti távlatból szemlélve. Az „égiek” és az Ősgonosz harca, a „szellemi” és a „materiális” világ dualizmusa nem elsősorban a szubjektum tépettségét, meghasonlottságát példázza, hanem az ember választási lehetőségeit. Egyszer egy jelképesnek felfogható vándorút tanulságaiba ágyazza (mint Vörösmarty *Csongor és Tündéjében*), máskor a pártharcokban széthulló emberiség tévelygéseit mutatja be (mint Zygmunt Krasiński *Nieboska komediajában*), vagy éppen a megtisztulás-átlényegülés és az áldozatvállalás emberiségi és kozmikus perspektíváját ábrázolja (Mickiewicz *Dziadyjában*). E művek háttérében is föl lehet fedezni a hazai hagyományokat. Vörösmartynál a vándorszíntársulatok „házi” szerzőinek színműveiből származhattak át motívumok, típusok, helyzetek, Krasiński joggal hivatkozhat Mickiewicz kérdésfeltevéseire, Mickiewicz pedig hazai hiedelemvilágra. De legalább ilyen mértékben szükséges e művek, szerzők szembesítése az európai romantika néhány alaptételével: mint pl. Calderonnak Novalis (és Au. W. Schlegel) közvetítésével szinte közhellyé vált élet—álom motívumával, a Napóleon-élménnyel, a novalisi kereszténység-vízióval, népszokások és hiedelmek romantikus stilizálásával stb. De sem a hazai, sem az ún. világirodalmi kapcsolódások nem magyarázzák eléggé az e művekben realizálódott fordulatot. Hozzáátéve ehhez, hogy ez a fordulat nemcsak a nemzeti, hanem a *világirodalom* szempontjából is fontosnak tetszik. Ebben az esetben mindenekelőtt az adott költői műből kell kiindulnunk, amelynek immár természetes kontextusa a világirodalom. Még hozzá olyan értelemben, hogy az eddigi, túlnyomórészt befogadói szerep helyébe az *átadói*, de legalább is európai szempontból is *újítói* magatartás lép. Igaz, hogy az átadói szerep erősen viszonylagos, ha úgy értjük, mikor és hányan fordították az általunk följebb megnevezett műveket. Legfeljebb Mickiewicz vált Európa-szerte ismertté, a Collège de France-ban tartott előadásai,³¹ illetve néhány művének *német* változata³² segítették a lengyel irodalom és a lengyel ügy iránt érdeklődőket a tájékozódásban. Viszont, nézhetjük ezt a kérdést másképpen is. Szerzőink olyan lényeges novumokkal gyarapítják az európai romantikát, amelyek nem pusztán önálló variánsként értékelendők, hanem fő tendenciaként. Még akkor is, ha e művek megmaradtak a nemzeti irodalom keretein belül.

Az előbbiekben két műfaj kelet-közép-európai változatáról szóltunk: az egyik demonstrálta a folyamatot, amelynek eredményeképpen a nemzeti

31. Adam Mickiewicz: *Vorlesungen über slawische Literatur und Zustände*. Bd. 1—2. Leipzig 1843.

32. *Herr Thaddäus*. Leipzig 1836.; *Konrad Wallenrod*. Leipzig 1834.; *Die Bücher des polnischen Volkes und der polnischen Pilgerschaft* [Paris] 1833.

eposz funkcióját vállaló verses epikából az eposztól eltérő jellegű verses epika lett. A másik ennek az eposztól eltérő jellegű verses epikának továbbalakulását követte nyomon. Ti. ez az amúgy is lírai elemekkel átítatott epikus mű fokozatosan töltődött föl drámai elemekkel, a permanens mutációnak jó példáját reprezentálva. Pontosabban szólva: a nemzeti eposz h. sszú várakozás után sem valósult meg annak tisztán vergiliuszi formájában. A tassoi—byroni kihívás eleve módosította az írói törekvéseket. Mindamellett maradt az igény és az olvasói elvárás a verses elbeszélésekkel szemben. Az epikus elem azonban fokozatosan szorul háttérbe a lírai, illetve a drámai elemmel szemben, és majdnem egy időben keletkeznek a metrical romance kelet-közép-európai megfelelői, valamint a drámai költemények. Ezek első hírnökeiként Mickiewicz több részletben szerzett *Dziadyja*, Vörösmarty: *Csongor és Tündéje* és Krasiński *Nieboska komediaja* jelent meg. Az újtípusú verses epika több vonatkozásban köthető Byronhoz, a drámai költemény előképe Goethe *Faustja*, amelynek csak részben olvasói, inkább (a *Faust* II. részének) kortársai az általunk emlegetett szerzők.

Már a kelet-közép-európai verses epika is — tipológiaiilag, a filozófiai-morális tartalmat tekintve, valamint az újfajta hangzásra törekvés szempontjából — egybevethető Alfred de Vigny és Shelley hasonló műfajú költeményeivel, de jórészt ugyanígy egybevethető ez angol és francia példával a kelet-közép-európai drámai költemények világa is. Ám ez az egybevetés inkább a romantika különböző változatai szembesítésének szférájában történhetik meg. S főként műfaji, illetve hangvételi jellegzetességek hasonlóságára lehetünk figyelmesek, és a költészettel kapcsolatos magatartás bizonyos analóg vonásaira. Ezeken belül elsősorban a költőnek mint törvényhozónak (és általában a törvényhozónak, a kiválasztottnak), mint prófétának, de legalább is a költészetet küldetésként felfogó hitnek domináns szerepére a költői magatartásban. Más kérdés, hogy A. de Vigny és Krasiński más perspektívából jeleníti meg a vezetésre kiszemelt férfi tragédiára ítéltségét. Igen jellemző, hogy Vigny *Moïse* (1820) c. költeménye végzetes magányra kárhoztatott hőse szerzőjének kétségeit és reménytelenségbe fúló végtelen szomorúságát példázza. A kiválasztott egyben el kell, hogy tépje magát minden kötéllektől, ezért sosem adatik meg néki a boldogság. A bibliai történet a címszereplő jelképivé emelését is biztosítja. Krasiński drámai költeményének³³ utalásai között ott leljük az elbukott lengyel forradalom mozzanatait, a megosztott lengyel társadalom ellentmondásait. A kiválasztottság, a „nép” és a költő (vagy a kiválasztott) viszonya problémakörének jórészt egymástól eltérő felfogását dokumentálhattuk följebb. Másféle világtörténelmi—nemzeti történelmi perspektívába állítja a francia, illetve a lengyel költő az egyéni-költői és a nemzeti sorsot. Még Krasiński is, aki az említett három kelet-közép-európai költő közül a leginkább törekedett arra, hogy a nemzeti vonatkozásokon túl általánosabb érvényességgel rendelkező kicsengést is adjon drámai költeményének.

33. Zygmunt Krasiński: *Dziela*. Wrocław 1958. Maria Janion: *Zygmunt Krasiński — debiut i dojrzalosc*. Warszawa 1962. A szerzőnő Byron *Manfredjät*, Vigny, Hugot is emlegeti a drámával kapcsolatban.

Nem jár több sikerrel más jellegű hasonlóságok felderítése sem. A *Faust*, a *Manfred* nem feltétlenül követendő példa. Nem bizonyos, hogy a szimbolikusan értett szellemvilág, a természet és a társadalom byroni vagy goethe-i értelmezése szab irányt. A hazai viszonyokba ágyazottság, a hazai mese- és mondavilág, szokások, hiedelmek nem csupán a *couleur locale* kétes értékű rangját jelentik, hanem lényegi elemeket. A (szűkítsek le erre) Jó és a Gonosz küzdelme más dimenziókat kap a *Faustban*, mást a *Csongor és Tündében*. Az utóbbi (eredetileg) reneszánsz szerelmi történet feldolgozása, amelyben az emberiség történelmét félelmetes vízió formájában dolgozza bele a költő, egyben a spanyol barokk dráma néhány formai elemével feldúsítva a színművet. A népköltészet irodalomba emelésére is sor kerül. A népköltészet azonban nem Herder vagy Rousseau, még csak nem is Arnim—Brentano vagy Grimm értékelése szerint lesz a színdarab egyik alkotó elemévé. Mickiewicz és Vörösmarty hol az egykor volt tündérvölgy terét és emlékét látja a népköltészetben, hol a mélységesen mély ösztönvilág üzenetét, hol nemzetivé színezett költészetet, hol pedig ama patriarchális nemzet-képzet irodalmi dokumentumát, amellyé egyik-másik kelet-közép-európai költőnk a nemzeti történelmet stilizálja. A nemzeti, a történelmi és az archaikus, illetve a szorosabban jelenhez kötött és az időtlen—egyetemes egyszerre van jelen ezekben a művekben, és egyúttal ezekben a népköltészet, -hiedelem, -szokás-felfogásokban. S ez egyben jelzi, hogy néhány, inkább *külső* hasonlóság ellenére mely lényeges pontokon térnek el a kelet-közép-európai alkotások az újabb típusú „nyugati”, tehát a Vigny-féle verses epikától, Shelley elbeszélő költeményeitől, *Prometheus Unbound*-jától.

A népköltészet és a népi hiedelemvilág, valamint a nemzeti történelem nem mindegyik műben lelhető föl ugyanazokkal a hangsúlyeloszlásokkal. A *Csongor és Tündének* például nincsen nemzeti történelmi háttére, halvány utalások is alig-alig találhatók erre vonatkozólag. Sokkal inkább a mítosz és az egyetemesség felől tekinthető ez a drámai költemény. Nem is szólva a *Nieboska komédiáról*, amelynek például nincsenek „népköltészeti” vonatkozásai, és a nemzeti történelem, nevezetesen az 1830-as lengyel felkelés is inkább csak ihletőként, kiindulópontként van jelen a színműben, olyan elemként, amelyből általános törvényszerűségek következnek. A *Dziady* viszont mind a hagyománynak, mind a közeli múlt lengyel történelmének szintézisét adja, magatartásformát és életérzést egyként körvonalaz. E művek történelemfilozófiája, az egyetemesre irányzott szemlélete új minőséget hozott a nemzeti irodalmakba. Romantikus történelemfilozófia ez, a történelem és a személyiség összeütközéseinek formáit és következményeit tárja föl, a személyiség prometheuszi vonásai mellett a sziszifuszi vonásokat is megvilágítja. A végletes elkeseredéstől az elzárkózásban föllelhető boldogságig próbálja meg az ember előtt megnyíló lehetőségeket, és figyelmeztet azokra a csapdákra, amelyeket az ész mindenhatóságában hívó, a táguló világba és saját erejébe belekaprázni látszó személyiség még csak alig sejt. A körforgás kegyetlen törvényeire hívja föl a figyelmet Vörösmarty, a nagyívű fejlődés a kikerülhetetlen véget idézi föl; a társadalmi osztályok szűk látókörű önzésére, kiüresedésére mutat rá Krasiński. És Mickiewicz is

csak egy alig magyarázható, a misztikummal érintkező átlényegülésben reménykedik.³⁴

A *Faust* a drámai költemény formájára szolgáltatott példát, Vörösmarty és Krasiński, valamint Mickiewicz legfőljebb kiindulópontul fogadhatták el a Faustot. Az emberiség-költeménynek más változatát teremtették meg. A különféle nemzeti történelmi vonatkozások ekkor még feloldódnak az emberiség-történelmi vonatkozásokban anélkül, hogy „konkrét” történelmi jelenetek bemutatására sor kerülne. (Itt kivétel a *Dziady*, amely a közeli múlt lengyel eseményeit viszi színpadra.) Az emberiség történelme a boldogságkeresés, a léhelyzetek történelmi dimenzióba helyezése révén vetül elénk, és itt még nem az adott nemzetre irányuló teleologikus felfogás szerint értelmezve. Sokkal inkább az emberi létezés feltételein, az Ember történelmén (és lehetőségein) töprengenek a költők.

Ha mindezeket tekintetbe vesszük, a *periodizáció* problémakörében is megkísérrelhetjük az eddigieknél talán differenciáltabb álláspont kialakítását. Elfogadható az a nézet, amely szerint egyetlen nemzeti irodalom periodizációját sem alkalmazhatjuk az irodalmak közötti kapcsolatokra, a regionális vagy világirodalmi szintézisre. Ugyanakkor egyetlen nemzeti irodalom fejlődéstörténetét, változásait sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Amennyiben mégis igaz volna az a tétel, mely szerint a kelet-közép-európai irodalmak lényegében a „nyugati” irodalmak útját járják végig — „megkésve”, abban az esetben legalább is kétféle periodizáció volna szükséges: egy a „nyugati”, egy a „kelet-közép-európai” irodalmak részére. Ez viszont lehetetlenné tenné az európai irodalmak szintézisének megalkotását, hiszen nemcsak az állandó „kettős időszámítás” zavarná meg a tárgyalás menetét, hanem az ismétlések célszerűtlen sorozata is. Ti. a „nyugati” irodalmakban már megfigyelt, elemzett jelenségek ismét előkerülnének, esetleg alacsonyabb szintű változatként.

Mégsem ez a gyakorlati szempont készítené arra, hogy a késettséget csak meghatározott körben, szigorúan körülírt jelenségcsoportra alkalmazva ismerjük el érvényes kategóriaként. Anélkül, hogy az eddig elmondottakat elismételjük, kiemeljük ezúttal is a késetség és az újítás egymást kiegészítő jelenségét. A késetség — mint láttuk — a legtöbb esetben nem azt jelenti, hogy a „nyugati” jelenség, műfaj, irány stb. pusztán megismétlődik a „kelet-közép-európai” irodalmakban.

1. Többnyire lehetőségek, a már kipróbált tapasztalatok vonzzák a kelet-közép-európai írókat.

2. Olyan jellegű recepcióra kerül sor, amely az eredeti jelenséggel együtt más jelenséget, a műfaji kísérlettel együtt más típusú műfaji kísérleteket, az adott irányzattal együtt esetleg más jellegű irányzatot is adaptál, asszimilál, hasonít át az adott nemzeti irodalomba.

3. A tapasztalatok és a lehetőségek adaptálása felszabadítja az önálló kísérletező kedvet. S bár esetleg a „nyugati” ötlettől, műfajtól, műtől

34. Megfontolandó Cz. Miłosz véleménye Słowacki, Mickiewicz és Krasiński drámáinak, nevezetesen a *Kordian*nak és a *Nieboska* komedianak jellegéről: „Central is the problem of action versus poetry and the spiritual transformation of the hero.” I. m. 234.

ihletve, a kísérletek nem mind tökéletesebb imitációra, hanem éppen ellenkezőleg, a mind inkább nyilvánvaló eredetiség megvalósítására irányulnak. Ilyen módon a nemzetivé asszimilálás többnyire párban jár az újítással. Vagy pedig az eredetileg más kontextusban létező művek, műfajváltozatok a másik nemzeti irodalom keretei között nem hasonlóképpen valósulnak meg. A romantikának minden mástól megkülönböztető gesztusa a hagyományosan értett imitációtól, a tolmácsszereptől való elfordulás, az ingerült tagadás — és a sohasem hallott hangzatok, a sohasem látott képek kikísérletezése. A kelet-közép-európai irodalmakban erre éppen ekkor különleges mód nyílik. A kelet-közép-európai romantika időben jórészt egybeesik a költői nyelv megújításával. Mácha, Mickiewicz, Vörösmarty és Prešeren „nyelvteremtők”, nem a grammatikai-szókincsfejlesztő nyelvújítás értelmében, hanem kifejezetten és mindenekelőtt a költői nyelv kifejezés-és ábrázolásbeli, továbbá akusztikai jellegű megújításában gyümölcsözőtettevékenységüket.

Éppen ezért — elismerve bizonyos körülmények között a késétség fogalmának jogosult voltát — a kelet-közép-európai irodalmak nagyobb regionális egységeinek, illetve az európai irodalmak romantikus korszakának periodizációjában nem látunk megoldhatatlan problémákat. Igaz ugyan az, hogy amikor a német és az angol korai romantikus költők — teoretikusok a színre léptek, akkor a lengyel, a magyar, a cseh, sőt, még az orosz irodalomban szinte semmi nem mutatott az 1810-es évek második felében jelentkező romantikus törekvésekre. Arról nem is szólva, hogy a szlovák romantikában például csak az 1840-es években történt meg a romantika végleges áttörése, amint lényegében a szerbben is. Ezzel szembeállíthatjuk ugyan azt a nem eléggé hangsúlyozott tényt, hogy Chateaubriand viszonylag korán, a XIX. század első évtizedében (!) fordítóra lett a cseh és a magyar irodalomban,³⁵ a század második évtizedében a lengyelben, valójában az említett irodalmak romantikus korszakát megelőzve, és a későbbiekben nem érvként és igazolásként szolgálva. Másfelől viszont az „orientalizmus” felé tájékozódásban, ódák és balladák romantikus értelmezésének kérdésében például a lengyel és a magyar romantika új elemekkel gyarapította az elméleti fegyvertárat, megelőzve Victor Hugó ilyen irányú kötetait és fejtegetéseit. Az is tény, hogy a kelet-közép-európai irodalmakban általában később csengett ki a romantika. Főleg a történelmi regények és ezzel kapcsolatban a nemzet- és népertelmezések romantikus vonásai színezik tovább a gondolkodást, mint a „nyugati” irodalmakban és közgondolkodásban.

Bizonyos eltolódást (aszinkronitást), ennek következtében számos eltérést elkönnyvelhetünk a „nyugati”, illetve a kelet-közép-európai irodalmak romantikus periódusában, nagyjából — egészében mégis két főtípust állapíthatunk meg. Ez első főtípusba tartozó romantikus alkotók többnyire a romantika „eredeti”, többé-kevésbé „tisztá” változatát reprezentálják, a romantikus esztétikai gondolkodásnak ama formáját, amely határozott gesztusokkal utasítja el a klasszicizmus normatív esztétikáját és poétikáját. Helyzetére és létezési módjára jellemző a francia forradalom eseményeinek

35. Csehül: *Atala aneb Láska dvou divochů na poušti*, 1805. Magyarul: *Atala, vagy két Indus szerelme a' Luizianiai pusztákon*, 1803.

fogadtatása: ti. a lelkesültséget és ünnepélyességet viszonylag hamar felváltotta a csalódás, a kiábrándultság, és ezzel kapcsolatban költői (közép-kor)-utópia konstruálása, sosem-volt világok vizionárius megjelenítése, valamint (mindebből következően és mindezzel párhuzamosan) a természet és a szellem azonosítása. A költői jelképekben a végtelenbe vágyódás kap alakot, illetve, az út „befelé”, és e belső világnak és a végtelennek hasonlósága.³⁶ A második főtípusba sorolható költők legalább olyan mértékben vitatkoznak (romantikus) elődeikkel, mint a klasszicista doktrínákkal, sőt, ez utóbbit olykor közvetlen elődek túltengő—kiüresedett retorikájával állítják szembe, mint Byron Pope-ot a tavi iskola poétáival, vagy Shelley Wordsworth költészetének első korszakát a másodikkal. De — mutatis mutandis — ideszámíthatjuk Heine kritikáját a német korai romantikáról.

Tény, hogy közvetlenül esztétikai-irodalmi, továbbá irodalmon kívüli okok Kelet-Közép-Európa költőinek és a francia forradalomnak másféle kapcsolatát, hatásviszonyait eredményezték. Smajd Napóleon — és általában a történelmet formáló, illetve a történelemben is szuverenitását megőrizni tudó vagy nem-tudó ember kérdéskörében kapnak hangot a fenyegetettség, az elvágyódás, a „tündérvölgy” motívumai. Mindazonáltal a kelet-közép-európai romantikák első típusba sorolható költői nem „reprodukálják” Novalis kereszténység-vízióját, nem Fr. Schlegel hátrálását a Szent Szövetségbe. A még sorolható eltérések sem leplezik azonban, hogy bizonyos *funkcionális* hasonlóságok léteznek; sőt, alapjában véve a nemzeti irodalmak alakulásában költőink szerepe, helyzete is mutat analóg vonásokat. Konfrontációra hálás téma: Novalis és Mickiewicz felfogása a kereszténység, Róma helyéről a jelen és egy utópisztikusan elképzelt világban, a költővé érés megfogalmazása Novalisnál és Vörösmartynál, a poéma változatai az angol, az orosz, a cseh, a lengyel és a magyar irodalomban, és így tovább. A hasonló vonások főleg az elsőnek jelölt költőtípusnak a nemzeti irodalomban betöltött funkciójában tetszenek majd ki.

A kétféle költőtípus a kelet-közép-európai romantikában is megjelenik.³⁷ Csakhogy az utóbb színre lépő költők felerősítik az első költőtípusnál áttételesebben és irodalmivá stilizáltan meglevő népies felhangokat, népdal- vagy népmóránc-imitációkat. Továbbá a líra és a verses epika (s részben a dráma) területén más, nem feltétlenül romantikus áramlatoknak is bővebb érvényesülési lehetőséget biztosítanak, és ez például az epikus

36. A német korai romantika e szempontból különösen fontosnak tetszik. Novalis: *Schriften*. Bd. 1. Stuttgart 1960. Paul Kluckhohn bevezetője. Gerda Heinrich: *Geschichtsphilosophische Positionen der deutschen Frühromantik (Friedrich Schlegel und Novalis)*. Berlin 1976.; Friedrich Hiebel: *Novalis. Deutscher Dichter, europäischer Denker, christlicher Seher*. Bern—München 1972.; Helmut Pfotenhauer: *Aspekte der Modernität bei Novalis*. In: *Literaturwissenschaft und Sozialwissenschaften*. 8. *Zur Modernität der Romantik*. Hg.: Dieter Bänisch. Stuttgart 1977. Különösen: 111—112., 116., 119—120. Az angol korai romantikára vö.: Szenczi Miklós: *Valóságkűtség és képzelet. Adalékok a romantikus esztétika kialakulásához*. Budapest 1975.; René Wellek: *A History of Modern Criticism*. 1. *The Later Eighteenth Century*. 2. *The romantic age*. London 1961.

37. A szlovén romantika két korszakát igen tanulságosan elemzi Boris Paternu: *Recepcija romantike v slovenski poeziji*. In: *Slavistična Revija* 21 (1973) Különösen: 114—118.

műfajok vonatkozásában újfajta elbeszélő költemények létrejöttét eredményezi.

A magyar irodalomban ilyen jellegű váltás történik Vörösmarty Mihály és Petőfi Sándor között, a cseh irodalomban K. H. Mácha és Čelakovský után bontakozik ki Erben életműve, a szlovén irodalomban Prešeren életművének csak bizonyos mértékig folytatója Simon Jenko, aki éppen nem az epikus formákban, inkább rövidebb lírai műfajokban jeleskedik. A szlovák irodalomban a Štúr-iskola költőinek kell reprezentálniuk mindkét költőtípust a szórványos előzmények után, még hozzá oly módon, hogy a nem kevésbé normatív eszmerendszerben gondolkodó mester, L'udovít Štúr szinte idegesen utasítja el a költészet byroni lehetőségeit, és egy idealizált — stilizált népeszménynek, valamint egy azzal harmonizáló, a költészetet majdnem prakticista szemszögből tekintő magatartásnak rendeli alá romantikus küldetésstudatát. (Lényegében ezzel hasonló attitűd jellemzi a bolgár költőt, Hriszto Botevet is.) A lengyel irodalom romantikus korszaka némileg eltérő vonásokkal rendelkezik. Mickiewicz frontáttörését nem a következő nemzedék által végrehajtott „klasszicizálás” követte, tehát nem a romantikának nem romantikus forrásból való felújítása. Mickiewicz hatalmas szintézise egyben kihívás is volt az őt követő költőknek, részben vele vitázva alkotott J. Slowacki és Z. Krasiński, az emberiség-költeménynek, a drámának, a liriko-epikus poémának újabb lehetőségeit megpróbálva. A lengyel romantikából azonban jórészt hiányzik ama „népi—nemzeti” irodalom és ideológia, amely a magyar irodalomban Petőfi Sándorra és Arany Jánosra hivatkozva, a szlovákban a Štúr-iskola tagjainak tevékenységében bontakozott ki.

Egészében mégis a kétféle romantikus költőtípus egymást követő korszakokban teremti meg a kelet-közép-európai romantikát, az 1810-es esztendőktől az 1850-es esztendőig ívelve. S amikor az 1840-es években másféle irányok, mástípusú eszmeáramlatok lépnek be a nemzeti irodalmakba, a romantikák eleinte a másféle irányok egyes elemeivel gazdagodva, azoktól ösztönözve képesek újabb változatok megteremtésére. Olyannyira, hogy nem halnak el az 1850-es esztendőkből. Van olyan alkotó, és van olyan műfaj, aki, illetve amely szívósan és állhatatosan ragaszkodik a romantika módszereihez, „ars poeticá”-jához. Más irodalmakban romantikától ihletett életmű jöhet létre akkor, amikor már régen nem a romantika kérdésfeltevései a legfontosabbak az alkotók számára (mint pl. a román irodalomban, ahol M. Eminescu a korai német romantikának nemcsak motívumait, hanem emblematicáját is feldolgozza. Igaz ugyan, hogy korszerűbb áramlatok is alakítják Eminescu költészetét. De a népköltészet irodalomba emelését is körülbelül úgy végzi el, ahogy Slowacki *Balladynájában* használja a népköltészeti motívumokat).

A romantika nem múlik ki Kelet-Közép-Európában az 1850-es esztendőkből, lényeges elemei még jónéhány később kibontakozó alkotó életművét is színezik. S ez nem magyarázható kizárólag avval, hogy jónéhány alkotó éli túl bőségesen az általunk kijelölt korszakhatárt.

Általában elmondhatjuk, hogy a romantikus periódusban kialakult, nemzetközpontú történelemszemlélet sok tekintetben határozza meg irodalmi művek (poémák, történelmi drámák és regények stb.) eszmeiségét, és

az is tény, hogy a mind erőteljesebben teret követelő pozitivistá filozófia, majd az ezt részben megelőző, részben követő realizztikus, sőt, naturalisztikus (pl. a zolai kísérleti regény főbb gondolatait visszhangzó) áramlatok csak szűkebb korlátok közé tudják szorítani a romantikus törekvéseket, de teljesen felváltani többnyire képtelenek. A kutatás joggal mutatott rá arra, hogy mit köszönhet például Gárdonyi Géza, Alois Jirásek vagy Henryk Sienkiewicz történelmi regényírása a hazai és a nemzetközi romantikus hagyománynak.³⁸ Nyilvánvaló, hogy íróink hasznosítják mindazokat a tapasztalatokat, módszereket, amelyeket a XIX. század regényirodalma felhalmozott. De mind témaválasztásuk, mind pedig a jellemábrázolás módja, és nem utolsósorban a regényből kicsendülő „ideologikum” a romantikus nemzeti irány követőiként láttatja őket. S itt nem pusztán arról van szó, hogy a romantika által megteremtett—népszerűsített műfaj vagy pedig annak néhány „formai” eleme illeszkedik bele egy másféle kontextusba. Bár ez utóbbira bőven akad példa. Ilyen a metrical romance és a verses regény továbbélése a XIX. század második felében (a byroni „indíttatás”-hoz sok esetben Puskin *Anyegin*-jének ösztönzése járul).³⁹ A továbbélő verses epika az iróniát, olykor a versformát, a közbevetett mondatok humort keltő hatását kölcsönzi Byrontól, netán Puskitól, hogy aztán egy nem-romantikus, olykor a dezillúziót kifejező mű kontextusába helyezze. A történelmi regény följebb említett képviselőinél éppen fordított a helyzet: romantikus kontextusba kerülnek nem-romantikus mozzanatok, részletek. Az írói magatartás a romantikus alkotóéra vall, még akkor is, ha nem jellemző is rá az első írótypus vallotta—meghonosította attitűd. Az írók regényeikbe illesztett zsánerképekkel, az aprólékos, forrástanulmányokról árulkodó leírásokkal, a lélektani ábrázolás némely „fogásával” a történelmi hitelesség illúziójával — kis túlzással élve — a „realizmus” látszatát keltik.

A kelet-közép-európai irodalmak romantikus periódusát az 1810-es esztendőök végétől számítjuk, az 1820-as évek végén, az 1830-as esztendőök elején kisebb cezúra következik, tehát akkor, amikor a drámai költemények megjelennek az egyes nemzeti irodalmakban (nevezetesen: a lengyelben és a magyarban). Az 1840-es években újabb fordulatot regisztrálhatunk, a népies törekvések fölerősödését tartjuk annak; hogy az 1850-es években már csak néhány területen, más áramlatoktól érintetlen, más irányzatok mellett éljen tovább, egyes irodalmakban szinte századunkig. Ez a viszonylag hosszú, de messze nem egynemű periódus a progressive Universal

38. László Sziklay: *Le roman historique au tournant du siècle. Sienkiewicz, Jirásek, Gárdonyi*. In: *Studia Slavica* 15 (1968) 371—384.; I. A. Bernstein: *Szugi bii romana v szlavjanszkij literaturah na rubezse XIX i XX vekov*. In: *Szlavjanszkij literaturü. VII. Mezsdunarodnij szjezd szlavisztov. Dokladii szovetszkij delegacii*. Moszkva 1973. 479—498. A szerző idézi Jiráseket: „Nekünk különösképpen fontos emlékeznünk nemzeti múltunkra. Erőt ad nekünk, cselekvésre késztet bennünket.” A kijelentés 1892-ből való.

39. István Sőtér: *Evgenij Onegin i vengerszkij roman*. In: *Acta Litteraria* 9 (1965) 349—359.; Nikolaj Ivanovics Kravcov: *Roman A. Sz. Puskina „Evgenij Onegin” v szlavjanszkij literaturah*. In: *Problemü szravnitelnoogo izucsenija literatur*. Moszkva 1973. 196—259.

poesieként meghatározott romantikának *önálló változata*, újítás az egyes nemzeti irodalmakhoz képest, és újítás általában is. A késettiséget csak az angol és a német korai romantikához viszonyítva hangsúlyozhatjuk, ám ebben az esetben is tekintetbe kell vennünk a késettiség és az újítás egymást támogató-kisegítő jellegét. A későbbiekben olyan új elemek színezik-gazdagítják a kelet-közép-európai romantikát, amelyek éppen nem a késettiségből fakadnak (fakadhatnak ugyan abból is), hanem az újító szándékokból, és nem feltétlenül romantikus forrásokból. Ennek megfelelően a kelet-közép-európai romantikák periodizációja viszonylag nagyobb nehézség nélkül beilleszthető a romantika általános periodizációs kísérletei közé. Elősegítik ezt olyan megfelelések, mint pl. Victor Hugo, Vörösmarty és Krasiński kísérletei a drámaírás területén az 1820-as évek végén, az 1830-as esztendők elején, A. de Musset *Éjszakáinak* (*Les Nuits*: 1835–1837, ezen belül *Nuit de Mai*: 1835.) és az e művel rokon *hangvételő* Mácha-poéma (*Máj*: 1836.) időbeli egybeesése, amely túl a véletlenként is fölfogható azonos évszámokon, a tendenciák, a költői magatartások hasonlóságát is reprezentálja, ezúttal sem leplezve el a lényeges különbségeket sem.

A pusztán „nyugati” romantikákra szorítkozó vizsgálat leszűkíti a romantika érvényességi körét, fontos mozzanataitól, vonásaitól fosztja meg. Az előbb regionális, majd a szélesebb körű szintetikus elemzés derítheti csak föl: mennyire inkább az újítás, mint a késettiség a meghatározó tulajdonsága a kelet-közép-európai, illetve a „nyugati” romantikáknak.⁴⁰

ОТСТАВАНИЕ, ОБНОВЛЕНИЕ, ПЕРИОДИЗАЦИЯ РОМАНТИКИ ВОСТОЧНО-ЦЕНТРАЛЬНОЙ ЕВРОПЫ

И. ФРИД

Автор статьи отрицает ставший уже общеприятным взгляд, по которому общая характерная черта литератур Восточно-Центральной Европы — это стремление догнать в развитии западные литературы.

По мнению автора, можно говорить о дифференцированных и о менее дифференцированных литературных системах, о широком и о менее широком образе литературной жизни, о развитом и о менее развитом вкусе читающей публики, но нельзя утверждать будто бы английская, французская или немецкая литературы были образцом, которому хотели бы подражать восточно-центрально-европейские литературы. Всё это, конечно, не касается вопроса рецепции. На примере Байрона автор показывает, что означал на деле так называемый байронизм данной зоны.

Стоящий вне закона, „рenegат“, разочарованный человек появляется и у восточно-центрально-европейских романтиков на фоне ориентализма.

40. „Die Romantik ist wieder aktuell” — állapította meg Klaus Peter. Ez a német kutatás számára azt jelenti, hogy újra kell gondolnia Novalis, a Schlegelek, Brentano életművének problémáit, azaz szakítani kell a Heinétől Lukács Györgyig, bizonyos körökben uralkodó felfogással. A lengyel kutatás a Krasiński-kérdésben kell, hogy differenciáltabb nézetekkel foglaljon állást. Az újjáéledő romantika-kutatásokról: *Romantikforschung seit 1945*. Hg. von Klaus Peter. Königstein/Ts 1980. Bevezetés.

Но — предупреждает автор статьи — за проблемами как стоящего вне закона (outlaw), так и „ренегата“, так и ориентализм а стоит неоднородная историческая, национально-историческая и идейно-историческая действительность; этому в байронизме уделяется большое внимание не столько из-за усиления „couleur-locale“, сколько с целью образования исторического окружения. В этом же понятии ставится вопрос жанрового обновления. Правда, „poème d'humanité“ (поэма человечества) возникла в английской и немецкой литературах (Гёте, Шелли) прежде, чем в восточно-центрально-европейских литературах. Несмотря на то, для поэм человечества восточно-европейских литератур характерно не следование английскому или немецкому примеру, а намерение создать новый тип литературного произведения, соединяющего на высоком уровне лирики, эпос, драму и философию. В мифологии такого типа произведений входят отечественные сказы, народные сказки, легенды и настроение романтической тоски бесконечному. Автор статьи основываясь на принципах венгерского литературоведения, в частности на взглядах выдающегося литературоведа Яноша Хорвата, говорит об „универсальном лирическом сочувствии“, и показывает, как это последнее модифицирует национальные космогонии и мифологии, какое место занимают поэмы человечества в восточно-центрально-европейских литературах в один и тот же период в национальной и в общечеловеческой перспективе. Именно поэтому характерной чертой этих романтических произведений будет не *отставание* (décalage chronologique), а *обновление*. С обновлением связывается попытка автора создать периодизацию развития романтического направления.

Он говорит о двух типах поэтов. Первый тип создает национальную романтику, другой развивает её в направлении классического стиля; произведения первых — представляют собой оригинальный, более или менее чистый вариант романтики, создают поэтическую утопию при помощи видений, изображают никогда не существовавший мир. У этих поэтов идентифицируются „природа“ и „дух“. В поэтических символах воплощается тоска по бесконечности. Другой тип поэтов представляет собой направление, стремящееся к более простым разгадкам. Их поэзия преисполняется восприятием более простым миром народной поэзии. Эти поэты или вообще отрицают риторику или противопоставляют ей средства, при помощи которых можно обращаться к более широкой публике. Разумеется, чистых типов мало, всё-таки мы считаем эту типологию подходящей даже к относительно удовлетворительному решению нелегкой проблематики периодизации. Автор приходит к выводу, что граница проходит не между „западной“ и „восточно-центрально-европейскими романтиками, а только между этими двумя типами романтических поэтов.

Ambrus Zoltán az író és a könyvgyűjtő

FALLENBÜCHL ZOLTÁN

1981-ben százhusz esztendeje, hogy született: 1982-ben ötven éve, hogy elhunyt. Ez a kettős évforduló alkalmat ad arra, hogy felidézzük az író emlékét.

Ha egy íróra mondhatjuk, hogy a könyv és betű szeretetét már a családjából hozta magával, úgy Ambrusra ez kétségkívül áll.

Édesapja, Ambrus József 1825-ben született Csíkszentkirályon, lófő-székely családból, tehát a székely társadalom középrétegéből eredt. Mádefalva után azonban a szegényebb lófőket is besorozták a határőrségbe, így Ambrus eleit is. A nagyapa állatorvos volt. Egyik könyvét, Wolstein Amadeus Johann munkájának magyar fordítását, eredeti szép zöld selyem kötésben, az író haláláig kegyelettel őrizgette és az megvolt később is a család tulajdonában egészen a gödöllői könyvtár pusztulásáig. Az ifjabb Ambrus Józsefet a család papnak szánta. Csíksomlyón, majd Vajdahunyadon tanult, s már nem sok ideje volt hátra tanulmányai befejezéséig és pappászenteléséig, mikor a világ hirtelen nagyot fordult. 1848 őszén tanára, Csiszér páter azzal lépett diákjai elé: „Fiúk, a haza veszélyben van. Én elmegyek honvédnek!” Kiürült a szeminárium, a kispapok katonának álltak; Ambrus József is. Kétszer sebesült meg; először már Alibunárnál, másodszor, súlyosabban, Isaszegnél. Amint újra fegyvert foghatott, visszatért csapatához. Ott volt Világosnál, s mikor a sereg oszlani kezdett, ő is elindult Erdély felé. De nem jutott messzire. Seprősen a Czárán földbirtokos család szállást adott a bujdosó honvédnek, házitanítóként alkalmazva gyermekei mellé a már akkor több nyelvet beszélő művelt fiatalembert. Mikor azután a viszonyok némileg enyhültek, Ambrus József az Északkeleti Vasúttársaságnál helyezkedett el tisztviselőként. Debrecenben kapott állást, itt ismerkedett meg későbbi feleségével is.

Speth Vilma, a feleség maga is érdekes családból származott. A Speth nemzetség Délnyugat-Németország területén igen elterjedt, ősi familia, Speth Vilma dédapja mint orvos Mária Terézia idejében jött Magyarországra. és seborvos volt nagyatyja, Speth Fülöp is, természettudományos érdeklődésű ember, aki kémiai kísérlet közben robbanásba halt bele. A család az idők folyamán már teljesen megmagyarosodott; Speth Ferenc, Vilma édesapja már magyarosan két t-vel írta a nevét. Gazdatiszt, majd bérlő volt — mint Vörösmarty édesapja is. Vilma édesanyja, Kovácsóczy Jo-

hanna, a reformkor neves, de ma már elfeledett lapszerkesztőjének, Kovacsóczy Mihálynak volt a testvérhúga. A Spett és a Kovacsóczy családban a magyar, a latin, a német nyelv mellett a francia is járta. Nemcsak divatból, hanem elsősorban azért, mert a Kovacsóczyak anyai ágon a Rákóczi-szabadságharc után Franciaországba emigrált Polareczkyekkel tartottak rokonságot, és régi olvasó, tájékozott emberek lévén, igényük volt a nyelvismeret. A francia kulturális orientációt Ambrus Zoltán már szüleitől, sőt őseitől készen kapta.

Mikor 1860-ban Ambrus József és Spett Vilma Debrecenben házasságot kötnek, egy új, csupán fizetésre támaszkodó értelmiségi család alapjait vetik meg. Spett Ferencet, az apóst, tönkretette anyagilag az 1848/49-es szabadságharchoz való hűsége; minden készpénze Kossuth-bankóiban volt és így elértéktelenedett. Ambrus Józsefnek volt ugyan egy kis földvárománya a Székelyföldön, de hozzá sok testvére is; így az új tűzhelyhez nem remélhetett támogatást. A fiatalok azonban nem bánták a kezdeti szűkös éveket; jókedvűen dolgoztak és sokat olvastak.

Az elsőszülött, Ambrus Zoltán 1861. február 28-án született Debrecenben, a Szent Anna-utcában, a kálvinista város katolikus negyedében. Szinte szimbólum ez, egyfajta kisebbségi sors, különállás tudata már a zsenge gyermekkorban is. Debrecen az első iskolaévek szintere is. Ezek az emlékek, ötven évvel később, elemi erővel törnek majd fel *A tóparti gyilkosság* című kisregényében.

Erdélyi hagyomány, magyar környezet, értelmiségi helyzet, irodalmi érdeklődés segítik az íróat abban, hogy azzá váljon, amivé lett: rangos magyar íróvá.

Első olvasmányai a *Biblia* és a *Szentek Élete*. A két szépen illusztrált kötetet mindvégig megőrizte könyvtárában. De nemcsak valláserkölcsei ismereteit gyarapítja, hanem érdekli a szépirodalom is. Shakespearét és Cervantest szerette; ezeket a köteteket is megőrizte. Sokkal később majd, ötvenes éveiben, Cervantesről írt tanulmányával lép be az Akadémia tagjai közé is. De most még inkább a történet érdekli, nem az író.

A színház is már gyermekkori élmény. Ebben közrejátszott, hogy édesanyjának egyik rokona, Foltényi Vilmos, aki a gödöllői Grassalkovics-uradalom mérnöki irodáját hagyta ott az „életet jelentő deszkák” kedvéért, ekkoriban a debreceni színház közkedvelt bonvivant-színésze. Alakja az említett kisregényben Boldényi bácsi-ként jelenik meg. Az ő révén ismerkedik meg a gyermek Ambrus Zoltán nemcsak a színművekkel, az előadásokkal, hanem a színház egész belső életével, technikájával is. Ez a meghitt kapcsolat a színházzal egész pályafutásán végighúzódik. Nemcsak az írói munkásságban bukkannak fel minduntalan színházi motívumok, hanem úgy ismerik meg, mint színházi szakembert, noha ő maga sosem szerepelt sem előadóként, sem rendezőként nyilvánosan.

1871-ben a család néhány évi biharmezőkeresztesi tartózkodás után Budapestre települ át. Világa eddig Debrecen volt és a mezőkeresztesi, ma is meglevő vasútállomási épület — ez is meg-megjelenik novelláiban — most egy új nagy élmény; a nagyváros, az éppen fellendülőben levő metropolis hat rá, a maga sokrétűségével, fény- és árnyoldalaival egyaránt. Ő maga is együtt válik nagyvárosivá Pesttel, melyből ekkor lesz Budapest, és így

1. Ambrus Zoltán arcképe. (1928 körül)

lesz a nem helybeli születésű Ambrusból az évek során irodalmunknak talán az első igazi nagyvárosi, budapesti írója.

A hatásokat azonban nem szabad eltúlozni. A gyermek Ambrusban erős egyéniség lakozik, s ez az erős egyéniség a maga módján dolgozza fel az őt ért hatásokat. Sem a nagyvárost, sem a színházat *nem fogadja el úgy, ahogyan van*. Javítani akar, küzd a jobbert, szót emel az általa helytelenként felismert ellen. Így alakul ki benne a bírálói alkat. Határozott véleménye van mindenről és ennek a véleménynek hangot is akar adni. Ezt az alkatát már tanárai is felismerték a pesti piarista, majd a budai királyi

2. Az Ambrus—Spett—Kovacsóczy család csoportképe (1870 körül). Ambrus Zoltán, mint kisleány, két leánytestvére közt elől középen a földön ül. Mögötte édesanyja Ambrus Józsefné Spett Vilma (ülő sorban balról a negyedik); mellette édesanyja, az író nagymama, özv. Spett Ferencné Kovacsóczy Johanna, Kovacsóczy Mihály reformkori író és lapszerkesztő testvérhúga (jobbról a harmadik). Az álló sorban balról a harmadik Ambrus József, Ambrus Zoltán édesapja (felesége mögött). Mellette, papi civilruhában sógora, Spett Gyula (jobbról a harmadik). Az ő segítségével jutott ki Ambrus Zoltán Párizsba.

katolikus főgimnáziumban és kedvelték az aktív, minden iránt érdeklődő ifjút. Nem véletlen, hogy első nyomtatásban megjelent műve, az 1879-ben még T. Z. jelzéssel közzétett ismertetés Björnson akkor műsorra került *Leonarda* című színművéről. Ekkor még nem több tizennyolc évesnél. A bíráló feltűnést kelt, s ettől kezdve az újságok szerkesztői szívesen veszik írásait.

A szép sikert hamar gyász követi. Édesapja, ki nemrég lépett csak elő az Északkeleti Vasúttársaság reklamációs irodájának főnökévé, 1880 tavaszán hirtelen megbetegszik. Az orvosok arra a sebre gyanakszanak, melyet az isaszegi csatában a vállába kapott golyó okozott. Jó levegőt tanácsolnak számára. Így az egész család a nyár folyamán a közeli, egészséges fekvésű Gödöllőre megy nyaralni, ahova Ambrus Józsefnét régi családi emlékek is fűzik: nagyszülei, dédszülei éltek itt mint uradalmi hivatalnokok. A Kálváriára néző földszintes házban vesznek ki lakást, a mai Erzsébet-park mellett. Ambrus József azonban a jó levegő és az orvosi tudás már nem segíthet. A Kálváriára néző szobában fejezi be júliusban földi pályafutását, harmincegy évvel az isaszegi csata után; ott is temetik el, néhány száz méternyire az ütközetben elesett bajtársaitól.

Különös, de ebben a bérelt házban, ugyanabban a szobában, ahol a nagypapa meghalt, születik tizennégy évvel később unokája, Mihály Dénes, a televízió feltalálója.

Ettől az időtől kezdve Gödöllő különös szerepet játszik az író és egész családja történetében. Előbb itt nyaralnak, szinte rendszeresen, időről-időre kivett bérlésekben, majd, 1897-től saját házban, a Lovarda utcában. Ez a ház, a Lovarda utca 2 (később, átszámozva, a II. világháború után 6. szám) fogadja később magába az író halála után könyvtárának nagyrészét is.

Az édesapa halálával az ifjú Ambrus Zoltán felett beborult az ég. A szeretett szülő elvesztéséhez anyagi gond is járul, mert az édesanya kap ugyan özegeyi nyugdíjat, de keveset. Így a fiatalembernek korrepetálnia kell, az akkori idők szokása szerint, jómódú, de szerény képességű iskolatársaival. Azért nem csügged. A jogra iratkozik be az érettségi után, amellet a Szénásky-féle ügyvédi irodában irnoki, illetve joggyakornoki munkát végez. Amit keres, részben haza adja, részben könyvekre és színházjegyekre költi. Az irodában, mely mágnások ügyeit viszi, megismerkedik a társadalmi problémákkal. Az ügyvédségből kiábrándul: nem az igazságszolgáltatás, hanem a magánérdek vezeti az ügyvédet. Ő inkább bíró szeretne lenni.

Szépen halad a tanulással s közben megnyílik előtte a pesti társasélet is, írókkal, színészekkel ismerkedik meg.

De még többet szeretne tanulni; s így vetődik fel egy hosszabb párizsi utazás terve.

Ez időben a *Nemzet* című lapnak dolgozik, több-kevesebb rendszerességgel, de az ügyvédi irodát elhagyva, állandó jellegű állást is szerez a Földhitelintézetnél. Arany László osztályán működik irnoki minőségben; főnökének segítségére van az időközben elhunyt Arany János hagyatékának rendezésében.

Az utazás terve egyre közelebb kerül. Már előbb is tett nyári szabadság alatt európai körutakat. Most a cél: egy-két félév hallgatása a Sorbonne-on.

1885 az az esztendő, amikor a álom megvalósulhat. De minden álom megvalósulásának vannak feltételei. Az övének is. Az Ambrus és a Spett családban szokásos erős rokoni összetartás teszi lehetővé számára a kinttartózkodást. A Földhitelintézet csak fizetéstelen szabadságot ad, a pénzt a nagybátyja, Spett Gyula plébános adja. Spett Gyula maga is homme des lettres: fordít franciából, Bougeaud Emil: *A kereszténység és korunk* című művének részben fordítója, részben kiadója, de cikkez is, Szentannai irodalmi névvel. Hogyne támogatná unokaöccsét; hiszen idegen szegény diákokat is taníttat, segít mindenkin, akin csak tud.

Az új nagy élmény tehát Párizs. Ambrus nem ment ki előkészület nélkül. Ekkor már szinte tökéletesen beszél franciául, úgy, hogy nyelvi nehézségei — az első párizsi kifejezések megismerése után — nincsenek. De a megélhetés sokba kerül odakint, s az irodalmi élettől sem akar elszakadni. Ezért a *Nemzet* számára tárcacikkeket, színházi és irodalmi ismertetéseket küld Párizsból. A lap kiküldött tudósítójának tekinti ugyan, de a valóságos kis tanulmányoknak beillő cikkeket nem tudja úgy megfizetni, ahogyan ez a kinti élethez szükséges lenne. Ráadásul Ambrus bűvárkodik a nagyváros

könyvkereskedéseiben is, szeretne könyveket venni; de ehhez a *Nemzet* honoráriumai nem elégségesek. Marad főbázisnak a nagybácsi támogatása.

Párizsban Ambrus megismerkedik az ottani irodalmi és művészeti élettel, de találkozik a kint élő magyar kolónia tagjaival is. Karlovszky Bertalan, Justh Zsigmond a barátai; egy időben ott tartózkodik Jászai Mari is. És ott barátkozik meg későbbi sógorával, Mihály Józseffel, a műfordító tanárral, az *Egyetértés* című lap munkatársával is.

Főként természetesen tanul. Ott van a Sorbonne-on, az egyetemi előadásokon, de ott van mindenütt, ahol valamit látni, hallani, tapasztalni lehet. Olcsó kis szállóban lakik. Megfigyeli lakótársai életét. Ez számára később irodalmi és lélektani nyersanyag is, amit majd novelláiban dolgoz fel. De most még inkább tanul. Az sem dőlt el végérvényesen, hogy megmarad-e az irodalmi és színibírálatnál, vagy önállóan is fog-e írni? Gyermekekorában már írt verset, regényt, novellát; de most egyelőre inkább a bírálat foglalkoztatja még. A kor Párizsa nagyon alkalmas a tájékozódásra. 1885-ben vagyunk, tizennégy évvel egy Franciaország számára elvesztett háború és egy forradalom leverése után. A jobb- és a baloldal most is csatázik, az irodalmi, művészeti élet azonban pezseg, a gazdasági élet dinamikusan fejlődik. Párizs tele van emigránsokkal, bevándorlókkal, szerencselovagokkal; sokan a nemzeti kereteket szűknek érzik. Sok mindent lehet hallani a vendéglőkben ebéd vagy vacsora közben is. Társasági életre is sokféle mód nyílik. Számos későbbi novella és a háborúellenes *A kém* című kisregény élményanyaga itt, most rakódik le a lelkében.

Egy esztendő telik el, amikor hazatér Párizsból, hogy befejezze tanulmányait és újra elfoglalja íróasztalát a Földhitelintézetnél. Visszazökken a kerékvágásba, csakhoggy...

Aki hazatér Párizsból, óhatatlanul elégedetlen az itthoni állapotokkal. Az irodalom kevés ember ügye. A politika meddő szócséplés, frázis. El kellene érni a nagy nyugati országok kulturális színvonalát idehaza is, olvasóközönséget teremteni az újabb irodalom számára...

A feladat az irodalomra várna: de a régi nagy írói nemzedékből már kevesen vannak. Petőfi, Vörösmarty már rég nem élnek; nemrég Arany is meghalt. Madách, Tompa, Kemény mind a sírban vannak már. Jókai van a zeniten, de ő nem igényel irodalmi vezetős szerepet, megelégszik a régebbi dicsőséggel. Az irodalmi életnek viszont kellene egy vezető személyiség. A fiatalokra vár, hogy irodalmi vezetőt válasszanak maguknak. Mert a közjogi, meddő vitákba merülő magyar társadalom számára nagyon fontos az olvasott és a deklamált szó: az irodalom és a színház. Nyelvében él a nemzet; most lenne meg a lehetősége annak, hogy a soknemzetiségű országban, a magyar nyelv potenciális fölényével, legalább a lényeges dolgokban, közös akaratot alakítson ki a nemzet. Ez az előrejutás útja, nem a vitakozás.

Az értelmiségi ifjúság vezérének szerepére a Párizsból jött Ambrus nagyon alkalmasnak látszik. Nyelveket beszél, egyetemes európai tájékozódású, ismeri helyünket a világban. Amellett szinte reprezentánsa a magyar értelmiségi középrétegnek. Nem az agrárvilágba visszahúzódó, mint Gozsdu vagy Justh, hanem urbánus. Nem mágnás, vagy mágnásorientált, bár sokban konzervatív. Nem újabb bevándorló, asszimilált, hanem gyökeresen

magyar. Az irodalmár ifjúság sokat beszél róla, irodalmi kávéházakban, szerkesztőségekben benne látják a nemzeti és az egyetemes emberi értékek szerencsés, polgári tónusú ötvözetét. Ambrus ismeri a nyugati, liberális társadalmat, és érti az irodalom, a sajtó és a színház szerepét az itt is áhított intézményrendszerben, melynek nálunk még csak a váza van meg. Ismeri a francián kívül az angol, a német, olasz, spanyol és az orosz irodalmat is. Van összehasonlítási alapja. Úgy gondolják a fiatalok, hogy ő lesz az irodalom vezére.

Ambrus csak vonakodva vállalja ezt a szerepet. Ő inkább maradna a bírálathoz; nem kíván szerepelni. Párizsban Renan szkepszise azzal a hatással volt rá, hogy ne kívánja a vezetéset, mely úgyszólván mindig problematikus. A fiatalság viszi magával — nem ő keresi az irodalom-szervező magatartást. De ha egyszer már kívánják tőle, hát ellátja.

Első novellája, a *Messziről jött levelek* 1886-ban jelenik meg az *Ország-Világ* című lapban. Műfajilag itt dől el a későbbi novellista sorsa. A novella nagy feltűnést kelt. Szokatlan a téma is. Egy 1848-as osztrák tiszt Magyarországon élő özvegyéről szól, aki férje sírját ápolva egyre várja tőle távol élő katonatiszt fiának leveleit. Nem jön rá, hogy a leveleket nem a fia írja. Az már régen föbelőtte magát valamilyen ügyből kifolyólag; de egy barátja egyre küldözi az anyának szóló leveleket, hogy a szegény öregasszonyban tartsa a lelket... Ha valaki úgy gondolná, hogy ez irodalmi motívum: annak meg kell gondolnia, hogy nem: ez motívum az életből. 1849, 1856, 1859, 1866, 1871 után számos katonazöveg élt Európában, akinek keserű sorsa volt, hogy férje emlékének és távoli gyermekeinek éljen. Ambrus édesanyja maga is szorgalmasan ápolta férje sírját Gödöllőn... A novella azért is figyelmet keltett, mert Arad, Újépület, Haynau után a magyarság zöme gyűlölettel gondolt az osztrákokra. A novella humanizmusa azonban sajnálatot tudott ébreszteni az 1849 sebeit még ki nem hevert, sokban osztrákfaló olvasóközönség előtt a volt ellenség hozzátartozója iránt. Ez az ambrusi magatartás egyik első irodalmi megnyilvánulása volt.

Közben írja a lapoknak tárcacikkeit és végzi mindennapi hivatali teendőit. Főnöke, Arany László, az Arany János-hagyaték feldolgozásánál erősen igénybeveszi a segítségét. Ő javítja ki barátja, Justh Gyula egyik-másik regénykéziratát is. A kávéházakban úgy hallgatják irodalmi ítéleteit, mint a megfellebbezhetetlen orákulumot. Ignótus, Krúdy még sokáig emlékeznek erre az időszakra. A kávéházakban folytatott irodalmi vitákat nem őrizte meg sem napilap, sem monográfia. Azonban Ambrus olyan tekintélyre tett szert e viták során, hogy morálról, társadalomról, irodalomról, művészetéről, sőt még a politikáról vallott nagyon határozott nézeteit vagy teljesen el tudta fogadtatni társaival, vagy legalábbis tiszteletet tudott nekik szerezni. Sajátos ötvözet volt az övé: konzervatív és progresszívista, összeurópai és magyar, keresztényi és pozitívista egyszerre. Mindenről jól kialakult véleménye volt. Konzervatívizmusa morális jellegű, a kétévezredes keresztény gondolkodáson alapuló, szociális programja messzemenően kizsákmányolásellenes, a sokaság érdekeit védelmező, szinte osztályharcos. A kettő azonban nála egyesül, az emberiség erkölcsi haladásába, tökéletesedésébe vetett reménnyel. Bizonyos, hogy sokat és sokfélét olvasott. De

nem őt alakították olvasmányai — ezek lényegén, karakterén nemigen változtattak — hanem ő használta fel olvasmányanyagát saját nézetei, szemlélete továbbépítéséhez. Nem receptív, hanem expresszív alkat volt, és ez már korai írásaiban is megnyilvánul. Hatásának talán éppen egyéniségének ereje volt a kulcsa.

Felmerül a kérdés: mi volt abban az időben a fiatal írók törekvése, és mi volt az, amiben Ambrust példaképnek tekinthették?

Az ifjú írónemzedéknek voltak, sokszor határozottan meg sem fogalmazott, tartalmi és formai törekvései, melyeknek érvényesítéséhez azonban először az akkori uralkodó kritika frontját kellett áttörni.

Greguss Ágost esztétikáját, annak hegeli szellemét, elvont kategorizálását az új nemzedék gátlónak érezte. De még erősebb volt az ellenérzés utódával, Beöthy Zsolttal szemben, ki a népnemzeti irodalmi irány monopolhelyzetét kívánta megerősíteni és aki valósággal esztétikai diktátorként lépett fel, ezzel azonban magát a népnemzeti irányt is a provincializmus veszélyébe hozva.

A fiatal nemzedék írói több helyet kívántak a korproblémáknak, különösen a társadalmi struktúra változásával, jelesen az urbanizációval járó kérdéseknek is az irodalomban. Darwin és Taine hatására a kiválás és az öröklődés, a lélektani, személyiségi problémák, egyén és külvilág ütköződé-
sének kérdései, a társadalmi átrétegződés foglalkoztatják őket. Őszintébb, nem túlidealizált és nem is sablonokba vagy jelszavakba szorított írói megnyilvánulást igényeltek; ezzel együtt a műfajbeli kísérletezés több lehetőségét, a kötött esztétikai normák enyhítését is szerették volna elérni; az addig meglehetősen domináns líra helyett a prózai elbeszélő mű felé keresték a formai kibontakozást. Mindez azonban akkor az irodalmi tekintélyekkel szemben nagyobb függetlenséget is jelentett.

Ambrus ugyan nem vállalta sem Taine, még kevésbé Darwin determinizmusának képviselőjét — igyekezett belsőleg is minden irányzattól függetlennek maradni. Ezt önkritikus szelleme is így sugallta. Tudta ugyanis, hogy minden irányzathoz való csatlakozás előbb-utóbb függőséget jelent. Megelégedett azzal, hogy az új szempontokat, egyéniségének megfelelően felhasználja. Viszont ugyanakkor megtette azt, amit akkor többi író társai nem tudtak vagy nem mertek megtenni: magára vállalta a polémia, a küzdelmet az irodalmi tekintélyekkel, Beöthy Zsolttal, az egyetemi irodalmi tanszékkal, sőt az Akadémiával szemben is, az új irodalomért. A lélek-
ábrázolás nagyobb differenciáltságának jogát, a fekete-fehér norma árnyaltabb feloldását kívánta és számonkérte a nagyváros — kevésbé a falu — problémái iránti megértést az irodalom hivatalosaitól. Különösen érzékeny volt az őszinteség kérdésében. Ambrus meggyőződése az volt, hogy az őszinteség a problémák felvetésében a megoldás első feltétele — ha azok a problémák egyáltalán megoldhatóak. Bírálataiban nem kímélte a hatalmasok hiúságát, s ezzel sok ellenséget is szerzett magának, viszont ugyanakkor bátorságot öntött a fiatalabb írónemzedékbe, s ezzel végül sikerült is frontáttörést elérnie.

Az 1887. és 1888. évek rövid boldogság és szörnyű tragédia időszaka Ambrus életében.

Társaságban megismerkedik egy nagyon szép és igen művelt, csendes és jólelkű leánnyal, Tormássy Gizellával. A leány édesapja temesmegyei főszolgabíró volt, résztvett az 1848/49-es szabadságharcban; a kiegyezés után szabadelvűpárti képviselő volt, de ekkor már nem él. Gizella édesanyja a Martinovics-perből ismert Laczkovits család sarja. A leány irodalmi hajlandóságú: novellája és műfordítása jelenik meg az Ország-Világ folyóirat hasábjain, amellet nagyon szépen tud zongorázni is. A Tormássy család tagjai, mivel vagyonukat nagyrészt elvesztették, szerény polgári viszonyok közt élnek Budapesten, bérlakásban, a Huszár-utcában.

Ambrus Zoltán és Tormássy Gizella vonzalma szerelemmé erősödik. 1887. júniusában kötnek házasságot. Az ezt követő esztendő az író életének legboldogabb szakasza. 1888. májusában egészséges szép kisleányuk születik, kít Gizella névre keresztelnek. A fiatal anya azonban három héttel később belehal a szülést követő komplikációba.

Ambrus teljesen össze van törve. Apátiájából édesanyja emeli ki. Őhöz költözik a józsefvárosi Zerge (ma: Makarenkó) utcába. Az édesanya veszi gondjaiba a félárva kisleányt is, akit ezután már ő nevel.

A tragédiába belebetegedett Ambrus 1889-ben Lublófürdőre utazik üdülésre. Itt új élmény várja, mely irodalmi munkásságának döntő fordulatot ad. Megismerkedik egy Marianne von Hohenbrunn nevű szép és művelt, jólelkű, ugyanakkor igen gazdag osztrák leánnyal, aki nagyon megszereti Ambrust. Kész lenne arra is, hogy egy katonatiszttal való eljegyzését felbontsa, csakhogy Ambrus neje lehessen. De az íróban annyira él elhunytt feleségének emléke, hogy nem tud új házasságra gondolni; pedig a leány nagyon szimpatikus neki is. Ambrus rövid boldogságának történetéből és a lublói találkozából irodalmi alkotás fakad: a *Midas király*.

A képzeletbeli elemekkel is bőven átszőtt regény folytatásokban jelent meg a Magyar Hírlap hasábjain 1891. szeptembere és 1892. márciusa közt. A közönségnél nagy feltűnést kelt, az íróvilág különleges figyelemmel kíséri. A szubjektív élmények, bár megváltoztatott formában és a lélek spon-tán, szabad ábrázolása a kor irodalmában itt törnek át talán a leghatásosabban. De ugyanakkor a *Midas király* az intellektuális reflexiók regénye is.

Az olvasó számára meglepő, mi mindent talál a *Midas király*-ban.

A történet maga nem nagyon bonyolult. Bíró Jenő festőművész, aki megcsömörlött a párizsi művészélettől és az ottani érvényesülési módoktól, hazajön Budapestre és Kőbányán rajztanár lesz. A külsőerzsébetvárosi bérházban, ahol lakik, egyik házbeli ismerőse szeretné hozzáadni a leányát. Bíró azonban jobban érdekli az ugyanebben a házban özvegyasszony nővérével együtt teljes visszavonultságban élő, hajdan jobb napokat látott művelt és előkelő leány, Völgyessy Bella, aki féligmeddig már elszánta magát a házasságra egy katonatiszttal, aki iránt azonban becsülésnél egyebet nem érez. Bíró és Bella szemérmes, lassan érlelődő szerelme boldog házassággal végződik, melyben a mindennapok apró nyomorúságait is megszépíti az egymásért élés és Bíró ihletettségből kibontakozó festői művészete, amit azonban a külvilág sehogy sem akar elismerni. Mikor kisfiúk, Palika megszületik, Bella meghal. És éppen az ő halála napján beáll a fordulat Bíró elismertetése ügyében. Ettől kezdve, mint a frígiai monda Midás királyának, minden arannyá válik a keze alatt, minden sikerül neki.

3. Ambrus Zoltánné Tormássy Gizella (1867–1888) az író első felesége, leányának édesanyja. Ő volt a „Midas király” című regény Völgyessy Bellájának ihlető élő alakja, mintaképe.

Vagyon, összeköttetés, bámulat, kitüntetés: minden^{re} osztályrészül jut, csak a boldogság nem. Feleségét sehogy sem tudja elfelejteni. Elkeseredésben már-már öngyilkosságra gondol; de kislánya sírása visszatartja a végzetes lépéstől, melyre a sátán csábítja. A regény második részében Bíró nagyvilági életét ismerjük meg. Sikersorozatában is gyötri az a gondolat, hogy eladta

a tehetségét, a gazdagok és hatalmasok szolgálatába szegődött, s elhagyta ihlete is. Már csak a rutin viszi előre. Ebben az állapotban találkozunk Trouville-ban Galanthay Masa grófnővel, egy kedves, csinos, szeleburdi, de nagyon gazdag és talán túlságosan is művelt leánnyal, aki mentes az előítéletektől és aki megnyeri a festő rokonszenvét. Bíró részéről ez nem szerelem, de annál inkább az Masa részéről. A makacs lány, családja ellenére, elhatározza, hogy a festő felesége lesz. Bíró, kisleány, Palika érdekében kapitulál és feleségül veszi a grófkisasszonyt. Nem boldog. S mikor Masa rájön, hogy Bíró titokban első felesége emlékének él, s valóságos szentélyt rendez be neki — a festő nem bírja tovább a kettősséget, főbelövi magát.

A regényben domináns a lélekrajz: a spleentől a boldogságon át a kétségbeesésig ívelő belső átalakulás rajza. Amellett azonban a nagyon intellektuális Bíró lélekábrázolása, tépelődései során az író módját talál arra, hogy a kor minden problémájáról elmondja a maga nagyon is határozott véleményét. Sőt, túlhaladva a korproblémákon egyetemes emberi, világnézeti kérdéseket feszeget, s azokat minden oldalról megvilágítva, a maga módján rájuk választ is ad.

Az első rész még egészen regényszerű, bár ebben is van egy interpolált novella, a *Mese a kakastollas emberről*. A második rész azonban már a szó szoros értelmében „formabontó”-nak mondható. Levelek, naplórészletek — Masa reflexiói — feszítik szét a hagyományos keretet. Mindez akkor rendkívüli figyelmet keltett, kivált az íróemberek között. Ez a fajta többség új volt a hazai írók számára. A későbbi irodalomtörténetírás egyes képviselői Baskircsev Mária naplójának hatását vélik felfedezni itt a regényre; a napló ebben az időben jelent meg franciául Párizsban. Csakhogy a regény ekkor már régen készen volt Ambrus koncepciójában, úgy hogy az olvasmány-hatás lehetőségét nyugodtan kizárhatjuk, legfeljebb időbeli coincenciáról lehet szó. Azt is meg kell jegyezni, hogy ez a műfaji változás a regényen belül a történet egészét nem bontja meg. Viszont a sok apró reflexív részlet, mely a történethez csak Bíró vagy Masa lélekábrázolásának összefüggésében kapcsolódik, tulajdonképpen önállóan is megállna, mint valamilyen publicisztikai cikk, esetleg aforizma, lebilincseli az olvasó figyelmét. Érezhető a regényen, hogy Ambrus előbb publicista volt, azután novellista és ezután lett regényíró. Ezért az irodalomtörténészek közül némelyek a *Midas király*-t „roman à thèse”-nek, tézisregénynek tartják. A Midas azonban több ennél: hatalmas összefoglaló körképe a nyolcvanas évek magyar és összeurópai intellektuális problémáinak, világszemléletének, művészetének. Elgondolkodtató, nem könnyű fajsúlyú olvasmány, igen terjedelmes is; ezért a kiadók csak évek múlva vállalkoztak kötetben való megjelentetésére, akkor, amikor az intellektuális igényű közönség számára már megnőtt. A regény azóta is mindig megtalálja olvasótáborát. 1906 és 1967 közt több, mint tíz kiadásban jelent meg, általában tizezren felüli példányszámban. Ma is ez Ambrus legismertebb regénye, s vele ifjan, már harmincéves korában a magyar irodalom élvonalában kapott helyet.

Annak az írónak, aki szinte egy lélekzetvétellel már ifjan ilyen művet alkot, újabb munkáival ismét bizonyítania kell a közönség előtt. Azok,

akik a *Midas király*-nál kifogásolták a terjedelmet és a „formabontás”-t, a következő regénynél el kellett, hogy némuljanak. A *gyanú*, mely 1892-ben jelent meg, szinte azonnal a *Midas* után, csaknem ellentéte az előbbi műnek, nagyon is tömör kisregény. Ez is magán viseli az író alkati tulajdonságait, de itt minden koncentráltan a cselekményt szolgálja.

Hogy a történetnek volt-e valóságalapja, vagy pedig teljesen képzelet műve-e, arról Ambrus soha sem nyilatkozott. Később, leánya kérdésére sem szólt erről. Még azt sem mondta meg, hogy a regény hősnője bűnös-e vagy ártatlan az író szerint. Nem ez a lényeges — volt a véleménye — hanem a regény ügyvéd főszereplőjének lelki válsága.

A kisregény hőse, Szombathy Károly védőügyvéd, elvállalja egy gyilkossággal alaposan gyanúsított leány, Irén védelmét. Irént azzal vádolják, hogy megmérgezte azt a súlyosan beteg borkereskedőt, akinek otthonában anyja a házvezetőnői tisztet ellátta. A borkereskedő titkon szerelmes volt a szép és művelt leányba, ezért a javára végrendelkezett, kitagadva egyetlen rokonát. Ezen épül a vád. Az ügyvéd hisz a leánynak és sikerül is a felmentését elérnie. Közben annyira megszereti, hogy feleségül veszi. Jól élnek, gyermekeik vannak, mikor egy este a börtönbe került rokon a rabkórházba kéreti Szombathyt és megesküszik előtte, hogy ő ártatlan; a gyilkos tehát csak Irén lehetett. Szombathyban most feltámad a gyanú a felesége ellen. Nem tud olyanul élni, aki embert ölt, hiába esküszik meg Irén gyermekeik életére, hogy ártatlan. A gyanú öngyilkosságba kergeti Szombathyt.

A regény — mely kriminalisztikai írásműnek is beválik — mindenestől lélektani tárgyú. Mint Bírónál, itt is, Szombathynál, a belső élet ábrázolásán van a hangsúly.

Ez a belső szilárdság, mely nemegyszer hőseit a pusztulásig viszi, nagyon jellemző Ambrus műveiben. Ezek hősök a szó legszorosabb értelmében, akkor is, ha valamilyen csekély dologhoz ragaszkodnak, mint például a *Goliath* című novella meteorológusa, számtalanszor átírt, de soha el nem fogadott verses színdarabjához (1888), vagy a *Csák Máté a gázgyárban* Boróczy Titusza, aki egész éven át robotol, hogy szabadsága alatt, egy hónapig ősi fészékében régi módon a nagyurat játszhassa (1890). És ha ezeknek a hősöknek a jellemzésénél nem is hiányzik az ironia, de egyfajta sajnálatot és mély együttérzést is érez az olvasó azok iránt az emberek iránt, akik nem alkalmazkodnak, hanem mernek önmaguk lenni, az egész külvilág ellenére is.

Az érzelmi élet ábrázolásában Ambrus a novella tömör műfaját találta a legjobbnak. A műfaj megválasztása nem véletlen. Míg a *Midas*-ban még egyszerre mindent ki igyekezett fejezni, ami foglalkoztatta, most már elválasztja a tárgyakat. Ez az időszak a tiszta költészetre való törekvés — prózában. Legjobban az ún. „conte bleu”-iben a „kék mesék”-ben látható ez a törekvés. Elbeszélő ereje, jellemzőkészsége tömören nyilvánul meg. Sehol egy felesleges szó. Ezek a novellái szinte építészeti szabályossággal vannak megkomponálva. Regényei mellett ma is ezek: a *Ninive pusztulása* (1893), *Pókháló kisasszony* (1893), *Dom Gil a zöld nadrágú* (1894), *Mese a halászárról és a tengerészről* (1895), *Az Ispilánti leányok* (1898) meg a *Bob az oroszlán* (1898) a legismertebb művei, melyek hamarosan számos idegen nyelvre lefordítva is megjelentek és azóta is szerepelnek a századforduló

magyar irodalmára kiterjeszkedő idegennyelvű — hazai és külföldi — antológiákban. Pedig ezek a novellák a nyelvi cizelláltság miatt nagyon is próbára teszik a műfordítói képességet. A *Mese a halászlóról és a tengerészről* című conte bleu-ból, még Ambrus életében, Henri Baudin párizsi filmrendező, játékfilmet akart készíteni: ezt csak a nagy gazdasági válság akadályozta meg. E képszerű novellák megjelenítése a vásznon tervként azóta is újra meg újra felmerül.

Az 1890-as években Ambrus eleinte a *Magyar Hírlap*ba ír novellát és tárcacikket, de kezdettől fogva munkatársa a Kiss József szerkesztésében megjelenő *A Hét*-nek is. Volt olyan időszak, amikor ketten alkották a redakciót. Amellett Ambrus hivatalnok is: a Földhitelintézetnél közben kiadmányozóvá lépett elő. 1891 óta tagja a Petőfi-Társaságnak. Mindez számos kötelezettséget ró rá. Ekkora munkásságot csak felfokozott élettempó mellett lehetett bírni. De Ambrus, szervezetének szívóssága következtében, bírta ezt a tempót.

1894-ben megismerkedik egy szép fiatal énekesnővel, Benkő Etelkával, akit nagy lelkitusa után feleségül vett. Egyre ez a téma foglalkoztatja: két nagyon különböző körből jött ember házassága lehet-e szerencsés? Az *Őszi napsugár* (eredetileg: *Szeptember*) című regényében, mely 1895-ben hagyta el a sajtót, ez a kérdés még a meglett férfi és a fiatal leány vonzalmának kontrasztjában jelenik meg. Hódy Balázs, temetkezési intézeti tisztviselő és lírai költő albérlőként él a Fodor családnál, melynek leánykáját, Ellát, aprócska kora óta ismeri. Feleségül venné; de mikor annak fiatal udvarlója akad, önként visszavonul. A regény befejezéséből sejteni lehet, hogy Ellát ez az udvarló nem veszi el, mert szegény leány, tehát hoppon marad. Ez a regény *A Hét* hasábjain látott napvilágot. Következő nagyobb regényében, a *Giroflé és Girofla*-ban, mely négy évvel később az *Új Idők*-ben jelent meg, már más a kérdésfeltétel. Itt nem az életkor a probléma, hanem az eltérő társadalmi helyzet. Elveheti-e feleségül Vidovics Feri, a dúsgazdag bácskai földbirtokosfiú a szegény kis kezdő színésznőt, Haller Mirát? Vidovits sokat vívódik önmagával. Ambrus válasza feltételes: igen, elveheti — de számítania kell a külvilágra, annak megbotránkozására is. Ha a leányszöktetéssel záródó regény jól is végződik — ez Ambrus kevés irodalmi „happy end”-jeinek egyike — tervezett, de megírásra már nem került folytatása, a *Szívárvány*, már nem lett volna ilyen szerencsés végű. A színpadról a házasság révébe ért Haller Mira a terv szerint utóbb visszatér a színpadra, de boldogságát sehol sem találja meg és a tervezett regény végén holttestét a velencei lagúnából fogják ki. Ennek a megírására már nem került sor, s ezért az irodalomtörténet Ambrus legderűsebb műveként könyveli el a *Giroflé és Girofla*-t.

Ambrust, novellái egy részének derűs hangja miatt, mint humoristát is számontartják. Ilyen például az *Emberrablás*, melyet Mátyás Iván a rádióban gyakran hallható musicallá dolgozott át, vagy *A porcelán*, melyből 1972-ben televíziós játék készült. De ez a humor inkább ironia, s általában az író munkáinak hangja inkább komoly, s az évekkel ez egyre komolyabbá is válik.

A második házasságból nem származtak gyermekek. A fiatal asszony mindig visszavágyik a színpadra, s évek múlva el is szerződik az Operaház-

hoz énekesnőnek. A házasság kiegyensúlyozott, de nem éri el az első boldogságát.

Ambrus, hogy jobban az irodalomnak élhessen, elhagyja a Földhitelintézetet és teljesen az irodalmi munkából keresi meg létfenntartását. Ezzel elveszíti azt a függetlenséget, amit eddig rövid munkaidejű és aránylag kevés dolgot adó íróasztala jelentett számára. Anyagi gondjai azonban nincsenek, mert hatalmas munkabírása megbirkózik az irodalomból való megélés cseppét sem könnyű feladatával. Mindenütt szívesen veszik írásait és neve miatt abban a szerencsés helyzetben is van, hogy ő szabhatja meg, mi az, amiről írni hajlandó. Így a munka nem teher, hanem öröm a számára. De ez az időszak a mozgékonyság időszaka is. A *Magyar Hírlap* után a *Pesti Napló*, a *Pesti Hírlap*, a *Független Magyarország*, *Az Újság* és a *Magyar Nemzet* munkatársa, végül, a világháború előtt és alatt *Az Est*-é. De ugyanakkor sokat ír Herczeg Ferenc lapjába, az *Új Idők*be és a kimondottan konzervatív *Magyar Figyelő*-be is, majd az újonnan induló *Nyugat*-ba.

Többször ő maga is vállalkozik lapszerkesztésre. 1900-ban egy évig az *Új Magyar Szemlé*-t szerkeszti, melyben sikerül neki az egyre inkább polarizálódó irodalom mindkét oldalának képviselőit egyazon orgánumban hasábjain termékeny diszkusszióra megnyernie. A szerkesztésben alapelve az, hogy csak színvonalas munkát kíván közreadni. Mintája a francia *Revue des Deux Mondes* című folyóirat, mely ott már évek hosszú sora óta áll fenn. Inkább konzervatív jellegű orgánumban ez, az Académie Française tagjai sűrűn írnak bele, de mégsem válik egy csoportosulás szócsövévé. Nagy előnye, hogy mindig aktuális is tud lenni. Franciaországban ez a folyóirat évtizedek hosszú során át állott fenn, még a második világháború előtt is megjelent. Ambrus, Párizsból való hazatérte után is kitűnően fel tudta használni ezt a folyóiratot arra, hogy információit a francia irodalmi és közéletéről szinten tartsa. Előfizetője volt mindvégig és könyvtárában meg is őrizte az évfolyamait. Idehaza egy hasonló jellegű folyóirat fenntartása — főként kellő anyagi támogatás hiányában — csak egy évig sikerült. De így is jelentős eredmény volt az *Új Magyar Szemle* fenntartása, mert benne sok lehetőség jutott szóhoz. Az *Új Magyar Szemle*ben jelent meg Ambrus műfordítói tevékenységének egyik legismertebb darabja, Flaubert *Bovaryné*jának fordítása is.

A századforduló körüli években a magyar irodalom a politika hatására kettészakadt. Az irodalmi jobb- és baloldal egyaránt létrehozzák a maguk sajtóorgánumait. Ambrust mindkét tábor szeretné maga mellé állítani. Ő azonban őszintén és lelkiismeretesen megvallja, hogy egyiknek a programjával sem ért egészen egyet. A miért? kérdésében inkább baloldalinak lehet őt tekinteni, de a radikalizmus útját nem vállalta. Az írói függetlenségre éppen ettől az időtől kezdve egyre erősebben hat mindkét oldal nyomása. A két tábor ismételtelen tett kísérletet rá, hogy őt egészen magának nyerve meg, de Ambrus nem állt kötélnek. Ez visszahatott sorsára is, mert mindkét tábor lassan visszahúzódott tőle és nem kolportálta műveit. De azért gondjai nem voltak így sem. A Révai kiadó cég, bár számára kedvezőtlen feltételekkel, 1906-tól sorozatban kiadta összes műveit. Ezek, több év alatt összesen 16 kötetben jelentek meg. Aranyozott bordó vagy világoskék

színű sorozatban kerültek forgalomba. E kötetek némelyike ma is felbukkan valamelyik antikváriumban, bár inkább a későbbi utánnyomásokkal és kiadásokkal lehet találkozni.

Ez az az időszak is, amikor Ambrus könyvtára nagyon megnövekszik. A klasszikusok mellett, amelyek számára állandó munkaeszközök is, a kortárs irodalom is egyre jobban bevonul bibliotékájába, nem kis részben tiszteletpéldányok formájában. Emellett nagyon jelentős a folyóiratállománya, mely szintén dokumentációs célt szolgál. Könyvtárához lehet számítani saját cikkeinek kiváogatgyűjteményét is — megőrizte írásait, az összes művek kiadása is részben így vált lehetővé — de eltett általa jelentősnek tartott idegen írásműveket is, többnyire széljegyzetelve. Ez mind dokumentatív szempontból történt. Hogy éppen ezért tágas dolgozószo- ba nélkül nem tudott megenni, egészen természetes.

De nemcsak hatalmas munkáiram jellemezte. A fárasztó munkában felüdülést gödöllői tartózkodásai jelentettek a számára.

Édesanyja 1897-ben a kastély mögötti csendes Lovarda utcában egy kis házat vett, és itt lakott rendszerint kora tavasztól késő őszig, de néha télen át is. A ház száma akkoriban Lovarda utca 2. volt; a második világháború után a 6. számot nyerte. Ide jött az író is pihenni, édesanyjával elbeszélgetni — és dolgozni is. A hosszú kert végében, közel a csendes utcához, deszkából ácsolt faasztalon dolgozott, itt írt novellát, tárcát, színi-bírálatot. A nyári hónapokban sokszor beutazik pár órára Pestre, aztán megint kijön ide, édesanyjához és kisleányához, akit a szerető nagyanya nevel.

Közben utazgat Olaszországban, Ausztriában, Németországban is. Megélhetési viszonyai jók, a közönség tiszteli, megbecsülésben van része. De mindezt sokat, nagyon sokat dolgozik és ez idő előtt megviseli egészségét. Sok időt vesz igénybe a könyvkiadásban való közreműködése is. Ilyen például a *Klasszikus Regénytár* szerkesztése, amit egyideig egyedül, majd Voinovich Géza társaságában lát el, akit ő vezetett be az irodalmi életbe.

Irodalmi munkásságában, kivált novelláiban, a századforduló körüli években hangsúlyváltozás észlelhető. Egyfajta csalódottság, pesszimizmus erősödése jellemzi munkáit. A művészproblémák mellett a „sokaság”, az átlagember sorskérdései egyre erősebben foglalkoztatják. Leplezetlenül kizsákmányoltnak érzi magát és nem is alaptalanul. Az irodalom üzletté lett és ő nem tartozik azok közé, akik mások munkájából meg tudnak gazdagodni. Egyre erősebben érzi a szabad pálya hátrányait is.

1902-ben *Solus eris* címmel jelenik meg egy újabb, nem nagy terjedelmű regénye, mely valósággal támadás a konok, alkalmazkodásképtelen társadalmi konzervativizmus ellen, mely különösen a szellemi emberek életét keseríti meg.

Regényének hőse, Asztalos Gyula, fiatal, de nagyon tehetséges, népi eredetű festőművész. Mestere ajánlására kerül a jablonkai kastélyba, ahol az utolsó magyar oligarcha, Szepessy Kristóf báró él a családjával. Ez a főnemesi allűrökben gondolkodó dúsgazdag és fanatikus úr, aki a tulajdon gyermekeit is tönkretette rangszerűségi rögeszméjével, előbb elhalt menyee, majd az attól maradt árva kis unokája képét festeti meg Asztalossal. A művész beleszeret a kis Kata grófnőbe, aki egyébként maga is rangon aluli

házasságból származott. A leány még szökésre is hajlandó volna, csakhogy Asztalos Gyuláné lehessen. De Asztalosban sokkal több a felelősségtudat. Kata sorsa iránt, semhogy elvigye a leányt a bizonytalanságba. Kata tervét leleplezik. Az öreg báró, unokája és a többi családtag nagy könyörgésére is csak úgy lenne hajlandó beleegyezni a házasságba, ha Asztalos egyszerű s mindenkorra lemondana a festésről és elvállalna egy tanácsosi állást valamelyik minisztériumban. Ebbe a mélységesen megsértett művész nem egyezhet bele: de ha beleegyezne is, Kata *akkor* már nem tudná szeretni. Így hát elválnak útjaik — örökre.

Már a rövidrefogott tartalomból is kiviláglik az az erős társadalomkritikai töltet, mely Ambrusnak ezt a regényét jellemzi. Szepessy Kristóf báró szinte a merev, megcsontosodott magyar feudalizmus szimbólumává válik, mint Asztalos Gyula a művészi függetlenségévé és a polgári-köznépi büszkeségévé. De bármilyen ellentétes alakok is, és az író bármennyire is nem titkoltan Asztalos mellett foglal állást, egy bizonyosfajta emberi elismerést a kemény ellenféltől sem tagad meg, mert ő is a saját *meggyőződéséből* cselekszik úgy, ahogyan cselekszik. Ez a fajta lovagiasság a mindenkori ellenfelekkel szemben egyébként nagyon jellemző Ambrus egész írói és emberi magatartására.

Egyébként Asztalos a négy nagy ambrusi regényhős közül talán a legszerencsétlenebb. Bíró tragikus, de küzdő hős; Hódy rezignáltan önként vonul vissza; Vidovics, kedvező helyzetével élve, legalábbis az elkészült regényben, győz; Asztalosnak tulajdonképpen nincs választása, vissza *kell* vonulnia. Ez a *kell* az új elem Ambrus századforduló utáni írásaiban. Egyre kevésbé lát reményt a kitörésre; de azért nem adja fel a harcot az irodalmi önérvényesítésért.

Nem lehetséges felsorolni Ambrusnak ebben az időben keletkezett novelláit. Ezek száma oly nagy, hogy pusztán felsorolásuk felülmúlja egy ilyen korlátozott terjedelmű tanulmány kereteit. Mégis, néhányat kivételt kell tenni, mert nagyon jellemzőek. Ilyen az 1904-ben megjelent *Szent Szerafin megtérése*, majd az 1908—1910 körül keletkezett *A bazár ég* és a *Húszéves háború*, melyekben életfilozófiáját fejti ki. Ambrus az irodalomban hivatást látott; életszemlélete ideális szempontok után igazodott; nem kedvelte a másokat kihasználó és cinikus embereket és kivált nem szenvedhette az igazságtalanságot. Ezért nemegyszer sűrűlódásai voltak a kiadókkal, különösen a Révai-céggel, mely őt is igyekezett kihasználni. Igyekezett magát tehát, amennyire lehetett, a kiadóktól függetleníteni. E függetlenség fő bázisa a *különböző* folyóiratokba és napilapokba való írás volt. Igyekezett közel maradni a lapszerkesztőségekhez és a kiadóhivatalokhoz területileg is. 1911-ben a József körút és az Üllői út sarkán álló nagy háromemeletes bérházba költözött, ott a csendesebb harmadik emeleten tágas ötszobás lakást vett ki, s bár ez a lakás csak bérlemény, innen már nem is megy el máshova lakni haláláig, csak egy-egy külföldi útra vagy gödöllői nyaralásra; máshova nem kívánczik. A tágas lakásban jól el tudja helyezni egyre szaporodó könyvtárát, és vendégeket is méltóképpen fogadhat. A földszinten levő Valéria kávéházban szereti átfutni a napilapokat, ~~és~~ fogadja azokat is, akiknek nehezére esik a három emelet megjárni.

4. Ambrus Zoltán pesti könyvtárszobájában (1912 körül). A mennyezetig érő hatrészes nagy könyvtárszekrény az egész szobafalat végig elfoglalta. A szoba túlsó (nem látható) falán is könyvesállvány, ill. szekrény volt. Pontosan ugyanígy állott a gödöllői Ambrus- emlékszoba is 1934 és 1944 között a könyvtárral.

Munkáját nagyon segíti, hogy kisleánya, Gizella, ki közben felnőtt és elvégezte a felsőbb leányiskolát, majd tanítónői oklevelet szerzett, s aki maga is folytat önálló irodalmi munkásságot, a korrektúrában, levelezésben, irattára rendbentartásában tevékenyen közreműködik; valósággal titkári teendőket lát el mellette.

Ambrus szerette a rendet, éppen ezért könyveit, cikk-kivágatait, feljegyzéseit, melyek idővel nagyon megszáporodtak, külön szobában gyűjtötte össze. A bibliofília és a könyvtár problémáját két 1906-ból való novellájában találjuk említve, *A könyvtárosné* és a *Könyvmolyok* címűekben, melyekből félreérthetetlenül kitűnik, hogy a gyűjteményeknek már ekkor nagy kedvelője volt. Azt írja ugyan, hogy „... a tudomány, milyen kellemes játék, de milyen veszedelmes és hálátlan szerető!” — de azért örömmel és sokat olvas. Ez, publicisztikai munkássága miatt szükséges is a számára. Érdeklődési köre nagyon tág volt; ezt e sorok írója, halála után fennmaradt könyvtárának állományát böngészve, maga is tapasztalta. De gyűjtőtevékenységében Ambrust elsősorban az vezette, hogy a klasszikusok és az ismertebb írók — utánanézés céljából — meglegyenek. Könyvtára tehát részben referenzs-jellegű volt. Valószínűleg látszik, hogy korábban kevesebb könyvet gyűjtött; de ezekben az években, amikor anyagilag tehetős, vásárolja és részben dedikálva kapja könyvtárának jelentékeny részét. E sorok írója számos lexikonra és lexikon jellegű enciklopédikus kiadványra emlékszik vissza. Voltak régi memoár-kiadásai, közte elsősorban XIV. Lajos,

a Régence és XV. Lajos kori memoárok. Ambrust ez a kor érdekelte; a francia XVIII. századra némelyik novellájában is utal, sőt az egyik, az *Egy kis tévedés* című, a forradalom idején is játszódik. Könyvei jórészt francianyelvűek voltak, de sok német és angol, sőt olasz nyelvű művet is mondhatott magáénak, s természetesen igen sok magyar könyvet is. Így például az Akadémia által kiadott történeti monográfiák közül többre emlékszik vissza e sorok írója, mint Ruskin: *Velence kövei*, Fruin: *Tíz év Németalföld szabadságharcából*, Takáts: *Rajzok a török világból*. E sorozat egyik-másik köteténél Ambrus is közreműködött, például Jules Payot: *Az akarat nevelése* című, Veszely Ödön által fordított kötetet ő nézte át. (1905-ben jelent meg.)

A könyvtárral jelentőségben vetekedett irattára. Ambrus kezdettől fogva eltette — amint már említettük — cikkeinek egy-egy példányát is, néha kettőt is, későbbi sajtó alá rendezés céljából is. E kivágatgyűjteményének egyrésze elkerülte a pusztulást, s most is megvan. De ugyanígy megőrizte Ambrus a fontosabbnak tartott levélfogalmazványokat is, ami levelezésének sajtó alá rendezésénél nagy segítséget jelentett.

Ez a jól megőrzött dokumentációs anyag segítette Ambrust utóbb abban, hogy a lapokban szerteszórt írásait kötetben is megjelentethesse. Ilyen volt az Élet kiadvállalat által 1914-ben közreadott *Színházi Esték* című színműbírálatkötet. Ambrus az eredetileg megjelent cikkekből a kötetben kihagyta az aktuális utalásokat, mindazt, ami az előadásra vonatkozott, tehát a színészek játékára és a rendezők munkájára vonatkozó részleteket: a bírálatokból az került be a szövegbe, ami magára a darabra vonatkozik. Ezek tehát elsősorban irodalmi és dramaturgiai vonatkozások. Évtizedek múlva ezért sokan úgy vélték, hogy Ambrus a színpadon a játékelemet nem értékelte kellően, mivel ez nem került bele a kötetbe.

Az *Új Időkben* jelennek meg 1908–1910 közt azok a humoros-írónikus hangú írásművei, melyekben az író sorsán elmélkedik. E hosszabb novellák főhőse Légváry Artúr, az irodalomból élő szerző tipikus alakja, aki a megélhetésért kénytelen-kelletlen kiszolgálja a közönséget, és, bár tisztában van azzal, hogy helyzete mennyire megalázó, mégis derűsen viseli el sorsát. E novellákat kötetben egyesítve 1910-ben a *Nyugat* adta ki *Kultúra füzertáncal* cím alatt. Ebben az időszakban, két évvel később, jelenik meg a *Nyugatban* a *Mozi Bandi kalandjai* címet viselő humoros hangulatú írásműve. Kalandos diáktörténet ez. Hősét, Csipiszt, nálánál idősebb és erősebb osztálytársa, a Bika, szüntelen mozibajárásra csábítja, persze Csipisz költségén. Közben fantasztikus történetekkel traktálja naiv és félnék barátját, míg az, egy vad álom után rájön, hogy Bika elvonja a tanulástól, a kötelességteljesítéstől. A mű egyfelől ironikus kigúnyolása a fiatalság soraiban lábrakapó moziörületnek; de a figyelmes szemlélő a sorok közt egyfajta baljós társadalmi előérzetet is felfedezhet; a kalandorság felülkerekedésének veszélyétől való félelem bujkál a sorok közt. Bika mintha csak típusa lenne a mozi-kinevelte gátlástalanságnak, mellyel szemben a Csipisz-szerű jóhiszemű, de gyenge emberek védtelenek. A későbbi évtizedek megmutatták, hogy Ambrus baljós előérzetei cseppet sem voltak alaptalanok.

Az 1914-es évben jelent meg a gyermekkori emlékekre támaszkodó *A tóparti gyilkosság* című regénye. Ennek hangvétele a kezdeti derűs epizód

után komor hangúra vált át. Hőse, az egóban, visszaemlékezésszerűen elbeszélő író, ki magát itt Gombos Imrének nevezi, szintén kissé naiv és jóhiszemű ember. Egy utcai diákverekedésnél védelmére kel a városban még idegen Lóránt Agenornak, egy színészházaspár fiának. Agenor barátságába fogadja Gombost. Agenor mindig színházat játszik, s újdonsült barátját is ráveszi erre. Mivel a festett világból vett történetek rabja, Imrét is egyre jobban beleviszi a fantasztikumok, rejtelmek világába. Titokban elárulja Gombosnak, hogy gyilkosságot követett el: megölt egy kapitányt, hogy megtorolja a nővére becsületén esett sérelmet. Imre mindent elhisz neki; csak később tudja meg, hogy Agenor túlfűtött fantáziájával voltaképpen bolonddá tartotta. Agenor testvére még kiskorában meghalt; az egész mese kitalálás és irodalmi reminiszcencia volt csupán. Hanem a történet vége tragikus. Gombosból híres orvosprofesszor lett, és a sors úgy hozza, hogy Lóránt Agenor, a gyermekkori barát, a karjai közt hal meg, mint ünnepelt énekes-táncos színész, akit a betegség ifjan visz sírba olyan élet után, mely csupa „terefere, tréfa, tánc” volt.

Ambrus az első világháború előestéjén állott irodalmi pályafutásának csúcspontján. Művei külföldre is eljutnak: a *Midas királyt* németre és olaszra, az *Őszi napsugárt* franciára fordítják le, novellái angol, spanyol, svéd fordításban is ismertté válnak. Az egyetemen Riedl Frigyes professzor mint a magyar irodalom fontos kortárs személyiségét ismerteti hallgatóinak; ismert és méltányolt író és kritikus. És még nem is öreg: csak ötvenhárom éves.

Ekkor tör ki az első világháború.

Az övéhez hasonló munkásság számára ez nagy csapás. Minden teret a sajtóban a háború foglal el. Az élet militarizálódik: az irodalomtól a háborús lelkesítést várják a hivatalos fórumok, de egyideig maga a közvélemény is. Ambrus ilyen írásra nem kapható, mert gyűlöli a háborút, mint az emberi gonoszság és ostobaság megnyilvánulását. A *Nyugat*, Az *Est* és a *Világ* hasábjain jelenteti meg moralizáló, egyértelműen háborúellenes cikkeket és színibírálatait.

Ekkor írja — 1915-ben — a *Háború* című utolsó kisregényét, mely utóbb *A kém* címmel látott kötetben napvilágot. A kisregény a *Nyugat* hasábjain jelenik meg, s egyetlen tiltakozás a háború ellen. Keretes történet ez: 1885 szilveszterén egy francia tanár, az 1870/71-es háború veterán tisztje meséli el az írónak, hogyan akasztatott fel, fölöttesei parancsára, egy földhözragadtan szegény öregasszonyt, akinek csak annyi volt a vétke, hogy utat mutatott annak a német tisztnak, akinek a szüleinél valaha fiatal korában szolgált. Lambert tanár úr gyűlöli a háborút, mert „...a jóság, a részvétérzés és az emberiség: isteni törvények...” és „...a háború a legborzalmasabb valami a világon, mert felszabadítja azokat a démonokat is, amelyek a békében le vannak láncolva...” „...és a háború nem ártatlan abban, ha időnként nagyon elszaporodnak azok, akik fütyülnek minden erkölcsre.” 1915-ben az ilyen megnyilatkozásokért hamar nyakába akaszthatták az írónak hazafiatlanság vádját. De Ambrus nem ijedt meg ettől. Sok írótársával ellentétben, megtagadta a háborús propaganda szolgálatát.

Az 1915. év azért is nagyon tragikus időszak az életében, mert ekkor veszíti el nagyon szeretett édesanyját. Édesanyja 77 évet élt, s mindvégig értő olvasója volt fiának. Koporsóját lovaskocsin hozták ki a Józsefvárosból Gödöllőre, s a koporsót kocsin követte a család is. Mintha csak Völgyessy Bella *Midas király*-beli temetési menete elevenedne meg a valóságban... A hozzátartozókban tudatosodik: Valaki eltávozott közülük, Valaki, Akinek nagy része volt abban, amit az ambrusi életműnek nevezhetünk...

Ambrusban most már felülkerekedik a rezignáció. Ekkoriban írja meg azt a novelláját is, mely írói és emberi hitvallását foglalja össze. A *fületlen ember* című novella, mely szintén a *Nyugatban* jelent meg, Daniel Defoe-ról szól. Defoe megtört és fáradt ember, akiben felmerül a gondolat, hogy irigyelje a könyvek „örök békességét”; de azért bátran vállalja meggyőződését, és még a kenyérért sem képes a megalkuvásra. „Csak az igazat kerestem és megírtam a meggyőződésemet; mindig csak azt írtam, amit igaznak és a milliókra nézve tanulságosnak, hasznosnak tartok...” „...akárhová írok, mindenütt kikötöm, hogy csak a magam meggyőződését írom meg, mások eszméit nem, utasítást nem fogadok el... Én nem vagyok se tory, se whig; a tory párttól nagy szakadékok választanak el, de sok kérdésben a whigekkel sem érthetek egyet... Semmilyen zsoldos szolgálatra nem vagyok kapható...” Defoe — s vele Ambrus is — írásait hívja tanúságul maga mellett. „Tanúim az írásaim. Ezek bizonyosságot tesznek róla, hogy a nép érdeke meg a haladás ügye mindig hűséges szolgájának talált... ott, ahol akár a polgári szabadságot, akár a vallásszabadságot kellett védelmezni, én sohase hiányoztam a legelső sorból... Ami hazámnak nagy érdeke, az nekem mindig személyes ügyem volt: mindig az igazságot és a szabadságot szolgáltam... Az írásaim tanúskodni fognak mellettem, talán századok múlva is.”

A novella egyébként annak a küzdelemnek a története, melyet Defoe-nak kiadójával, Taylornal kellett vívnia azért, hogy a *Robinson Crusoe* megjelenhessék, mely Taylornak dűsgazdagságot, Defoe-nak viszont csak a továbbtengődés lehetőségét jelentette. E történelmi tárgyú novellában író és kiadó, szellemi ember és hatalom feszültsége tömören, dinamikus átéléssel jelentkezik. Szépirodalom és publicisztika sajátos, megkapó egységben nyilvánul meg benne.

Ebben az időben választják be a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé is. Meg kell írnia székfoglaló előadását; de másirányú sürgős munkák miatt erre csak az utolsó percben gondolhat. Előadását, Cervantes-ről, egyetlen éjszaka alatt írta meg. Ezt utóbb ő maga is csodálta, hogyan sikerült néhány óra alatt annyira koncentrálnia, hogy az általa régen, gyermekévei óta szeretett és tisztelt íróról mindent ennyire tömören elmondjon, amit sok év óta akart.

Ugyanebben az időben, 1917 nyarán kerül a Nemzeti Színház élére. Már többször szóba került a neve, amikor igazgatóváltásra került volna a sor a színháznál: de most nagy kedvvel fogadja a felkérést. Ötvenhat éves. Örül az új állásnak, mert azt reméli, tehet valamit ebben a pozícióban a magyar színházügyért, megvalósíthatja irodalmi terveit is. Még nem tudja, hogy élete egyik legnehezebb periódusa következik.

Azzal tisztában volt, hogy lesznek nehézségei. De azzal, hogy ennyire nehéz helyzettel kell megbirkóznia, mint amilyenbe valójában került, nem számolt, hiszen eddig még egyetlen nemzeti színházi igazgatónál sem volt példa erre.

Keserves korszak ez. A háború, majd az azt követő pénz- és nyersanyaghiány miatt nincs mód a színház legalapvetőbb anyagi szükségleteinek kielégítésére sem. A költségvetés a színház szükségleteit nem fedezi. Már pedig pénzügyi alapvetés nélkül nincs sem színdarab, sem díszlet, sem színész. Ambrus azonban nem csüggedt. Azonnal felismerte, hogy az egyetlen út a nehézségeken való felülemelkedésre az, ha sikerül a színházat nyereséggé tennie. A rossz felszerelésen nemigen lehetett segíteni, de jó színművekkel és jó előadásokkal valamennyire ki lehetett egyensúlyozni a hátrányos helyzetet. Az előadások okozták a kisebb gondot: Ambrus úgyis a klasszikusok bemutatását tartotta elsődlegesen nemzeti színházi feladatnak; erre most volt lehetőség, bár gyenge külsőségek közt. Nehezebb volt a szereposztás kérdése. Minden társulati tagnak nem lehetett eleget tenni; és a színház belső anarchiája, a színészek egymásközi rivalizálása, vitája az egyes szerepekért rengeteg gondot okozott neki. Hol diplomáciával, hol eréllyel végre elérte, hogy a Nemzeti Színháznak az utóbbi években már szinte bomlófélben levő együttese munkaképessé vált. Olyan műsorpolitikát alakított ki, mely a közönségre is vonzó volt, és a meglevő színészgárdát is aránylag a legjobban tudta foglalkoztatni. Gondja volt új, fiatal színészek szerződtetésére is. Kiss Ferenc, Bajor Gizi, Úray Tivadar az ő felfedezettjei voltak, bár a színháznak az anyagi nehézségek miatt nem mindig sikerült a foglalkoztatásuk; s a két rivalizáló rendező: Hevesi Sándor és Csathó Kálmán is bizonyosfokig rákényszerült a közös ügy: a Nemzeti Színház érdekeinek szolgálatára.

Kétségtelen, hogy Ambrus a színházat elsősorban irodalmi intézménynek tekintette; a Nemzeti Színházat pedig különösen annak. A színpadot főként interpretációs színhelynek tartotta; de azért nem becsülte alá a színészi teljesítményt sem. Író, rendező és színész együttes produkciójának tekintette a jó előadást; de az alapot mégis a mondanivalóban látta. Ezért is igyekezett mindenáron a gyenge színdarabokat távoltartani a Nemzeti deszkáitól. De jó új darabok lekötésére ritkán volt alkalma. Ami viszont a rendezés ügyében való konzervativizmusát illeti, ez nemcsak esztétikai normákból folyt, hanem annak is következménye volt, hogy ebben az időben a színházak állapota általában olyan volt, amilyen nem ad módot nagyobb rendezői kísérletezésre; nemcsak a Nemzeti Színháznál volt ez így, de másutt is. A színdaraboknak pedig olyanoknak kellett lenniök, melyek biztos közönségre számíthatnak. Ezért azután az igazgatóságának korszaka, írói meggyőződése miatt is, a színházi adottságok miatt is, a klasszikus színművek korszaka volt. De egyes új darabok is, mint Gárdonyi *A bor* című vígjátéka, az ő igazgatósága alatt kerültek színre. Ambrus invitálta is az írókat, Gárdonyit, Herczeget, Móriczot, hogy adjanak színműveket a Nemzeti Színháznak.

Mint igazgatónak egészen egyedi volt a helyzete. Még a királyság idején nevezték ki igazgatóvá, a Károlyi-kormány, majd a Tanácsköztársaság megerősítette e tisztségében és a kormányzáság korszakának első

éveiben is a helyén maradt. Anélkül, hogy pozíciójának megtartásáért lépéseket tett volna, az a tisztelet, mely mint elismert író ővezte, mindig megtartotta állásában. 1921 folyamán már gyakran támadták — és nemcsak jobbról, hanem balról is — főleg azért, mert objektivitását és a színvonalhoz való ragaszkodását nehezményezték. A gyenge darabok szerzői nem feledték el neki, hogy protezsált művük nem jutott át kritikai szűrőjén.

Egykori író-barátja, Pekár Gyula, most nemzeti irányúnak minősített politikai karrierista, különösen sokat ártott terveinek. Rossz néven vette neki azt is, hogy a tanácskormány megszűnése után védelmébe vette s nem engedte elbocsátani azokat a színházi tagokat, akik a Tanácsköztársaság idején amellé állottak. A fő támadási ok azonban az volt, hogy ellene szegült a színház személyi és dologi állománya dilettáns célokra való felhasználásának.

Nem jártak el vele szemben méltányosan nyugdíja ügyében sem. Mikor 1921-ben a Nemzeti Színház éléről távozott, huszonöt évi drámapírálói és öt évi igazgatói tevékenység után akkora nyugdíjat állapítottak meg a számára, amekkorát ebben az időben egy másodosztályú szakaltiszt kapott.

Pedig a színigazgatás időszakára Ambrus nagyon ráfizetett, a szó szoros értelmében. Minden téren.

Szinte teljesen megszűnt az irodalmi munkássága. Írásra nem jutott ideje: adminisztrálnia, intézkednie, ellenőriznie, tárgyalnia kellett. Az író elnémitotta az igazgató. Anyagilag is rosszul járt. A fixfizetés ebben az időben alig ért valamit, mert az árak folytonosan emelkedtek. Az inflációs idő alatt, hogy szükségleteit némileg fedezhesse, kénytelen volt szőnyegeiből, képeiből, sőt könyveiből is el-eladni egyet mást, mert az igazgatói fizetés sem volt elég a megélhetéshez. De a legrosszabb az, volt, hogy az egészségi állapota is megrendült. Színigazgatói működése alatt szinte semmilyen pihenése nem volt. Gödöllői házáat a hadsereg tartotta elrekvirálva; üdülő katonák voltak oda beszállásolva, akik lakták a házat, de karban nem tartották. Azt csak a háború után kapta vissza Ambrus, teljesen tönkremenve, romos állapotban. A kert, melyet édesanyja annyi szeretettel és türelmes munkával gondozott, elvadult, néhol sívó homokká vált. Csak egyszer jutott el, igazgatósága idején, nagyon megrongált egészséggel Ambrus Balatonfűredre. Szerencsére, erős szervezete kibírta ezt az időszakot is.

Pedig a Nemzeti Színháztól való megválásának időszakában még kettős gyászeset is sújtotta. Egy súlyos veseoperáció után meghalt második felesége, aki hosszú éveken át az Operaház tagja volt és számos dalmű címszerepét is énekelte — például a *Pillangókisasszonyt* és *Carment* — majd pedig ugyancsak nagyon szeretett hugát, Ambrus Vilmát veszítette el. Ambrus Vilma tanítónő volt, vidéken élt. Most, nyugdíjba menve, Pestre jön; már megvan a lakása is. Egy vidéki üdülésről azonban holtan hozzák vissza. Gödöllőn temetik el, a szülők mellett.

A kettős haláleset nagyon megtörte Ambrust. Visszahúzódik a világtól. Keveset ír; inkább olvas. 1921 és 1924 közti években könyvtára is jelentős gyarapodásnak indul.

Közben magánéletében örömök is érik. Leánya, Gizella, ki időközben elvégezte a polgári iskolai tanárképző főiskolát és állásba került Budapest

Székesfővárosnál, a közeli Práter utcai polgári leányiskolánál, 1923-ban férjhezment Fallenbüchl Tivadar polgári iskolai igazgatóhoz, a későbbi háztartási és gazdasági szakiskola megalapítójához, egy akkor új iskolatípus szervezőjéhez. A házasságból 1924-ben egy kislány született, aki anyai nagyatya után szintén a Zoltán nevet nyerte. Az író leányával, vejével és kis unokájával élt együtt, télen Budapesten, az Üllői út 36. számú házban — melynek másik címe a levelezésben gyakrabban használt József körút 87. — nyáron pedig Gödöllőn, a Lovarda utcai házban, melyet lakható állapotba hoztak.

5. Ambrus Zoltán gödöllői nyaralója az újjáépítés után. (1934. évi nyári állapot). A háromrészes ablak mögötti szobában volt elhelyezve az Ambrus-könyvtár.

Ambrus munkakedve a családjában őt ért örömök ellenére is csak lassan tért vissza. Ennek oka, mint azt ő maga is hangoztatta, a felhős politikai, de különösen kultúrpolitikai helyzet volt. Ambrus eszménye az volt, hogy az irodalomban mindenki szabadon fejthesse ki képességeit, és a bírálat csak az alkotást, annak színvonalát méltányolhassa: de a valóságos helyzet ettől távol áll. A kultuszkormányzat másféle mértékkel mér a saját elváratainak és másfelével azoknak, akik nem osztják orientációját. Ambrus íróbarátai jobbára baloldalinak és így mellőzendőnek, sőt ellenségnek minősülnek. Ambrus nehezen viselte el, hogy az egyetemes emberi és színvonalbeli mérce sérelmet szenvedett. De azért nem adta fel a reményt, hogy szavával sikerül az egyre fokozódó ellentéteket tompítania.

Miklós Andornak jól prosperáló sajtóvállalkozásánál, az Est-lapoknál talált magának állandó foglalkozást. Színibírálatokat, irodalmi ismertetéseket írt, majd általános társadalmi kérdésekről is, sőt néha világpolitikai eseményekről is, de sohasem az aktualitásnak: mindig az egyetemes morális szempontokat keresve. Publicisztikai tevékenységét hivatásként fogta fel.

Különösen sokat feszegette a *Pesti Napló*-ba írt cikkeiben a francia irodalom belső harcainak kérdését. Ez jó ürügyül is szolgál részére, hogy áttételesen, de érthetően elmondja ezekkel a cikkeivel azt, amit idehaza a nagyonis óvatossá vált sajtó nem mer hangoztatni.

Ebben a munkájában jelent számára roppant segítséget, hogy saját és családjának stabil anyagi viszonyai miatt gondot fordíthat a könyvszerzésre. Ebben az időben a francia könyv olcsó és könyvkereskedések útján az író számára lehetővé vált mind a nagyarányú rendelés, mind az előfizetés Párizsból. Francia irodalmi lapokat járat: némelyikből most is megvan még néhány szám a margón jelzéssel. (*Gringoire, Candide, Je Suis Partout, La Plume*). Az *Illustration*-t is járatta. A napi- és hetilapok minden számát ugyan nem őrizhette meg — ezek tárolására 5×6 méteres alaprajzú dolgozószobája sem lett volna elégséges — de mindazt, ami munkájához kellett, s amiről úgy gondolta, hogy később egyszer még érdekes lehet a számára, eltette. Ilyen nagyarányú dokumentumörzés megfelelő regisztrálást és tárolást kívánt. Ambrusnak ebben nagy segítségére voltak leánya és veje, kik mindketten tökéletesen beszéltek franciául, s így a nagyarányú könyv- és sajtóanyag rendbentartásában nem volt probléma. A könyvtár, amennyire e sorok írója rá emlékszik, tematikus rendezésű volt. A nagyarányú gyarapodás — a posta szinte mindennap hozott, főleg francia, de magyar könyveket is — mindazonáltal felvetette a helyhiány kérdését. A mennyezetig érő polcok mellett a húszas évek vége felé egy nagy, a szoba közepére állított, minden oldalról körüljárható könyvespolc segítette az elhelyezést; de ez sem volt elégséges. Ahogyan mondani szokás, „minden tele volt könyvekkel” — de azért ebben a kollekciónban rend volt, Ambrus pillanatok alatt megtalált mindent. Tengernyi könyvét nemcsak gyűjtötte de olvasta is — e sorok írójára mély benyomást tett, hogy a legtöbb könyvben ott talált egy-egy ceruzás függőleges vonalat az író által fontosnak tartott soroknál: de kézírásos bejegyzésekre, észrevételekre nem emlékszik. Viszont a lényeges részeknél gyakran volt a könyvekben, rendszerint szintén francia eredetű, sokszor színes, könyvet reklámozó, karton könyvjelző is. Francia olvasmányaira Ambrus a *Pesti Napló*-ba írt cikkeiben gyakran reflektált is.

A *Pesti Napló*-ba írt cikkek éppen ezért nagyon figyelemreméltók a francia irodalomnak az 1920-as évekbeli hazai visszhangjának vonatkozásában is.

A szépirodalmi munkásság ebben az időszakban nagyon háttérbe szorult. Novellát már csak egyet írt, *A költő* címmel az *Est*-be 1924-ben. Többi szépirodalmi munkái, „karcolatok”, humoreszkek, párbeszédes rajzok — szinte egytől-egyig társadalmi töltésűek. Ambrusban a szépíró most már a publicista váltja fel, és — bizonyos vonatkozásban — a regisztráló munkát végző irodalomtörténész és kritikus. A párbeszédes rajzot egyébként, mint műfajt, a magyar irodalomban már a századforduló előtt ő honosította

meg. Ezt a tényt már Riedl Frigyes is rögzítette, bár Ambrus, szerényen, nem tulajdonított az elsőség tényének jelentőséget. Életének ebben az időszakában azonban még egyszer előveszi régi figuráját, Berzsényi bárót. Ironikus formában elmondja véleményét az önző és korlátolt pénzarisztokráciáról, de a magyar társadalomban még meglevő feudális allűrökről is. Humanizmusa, mértéktartása azonban itt is megnyilvánul. Berzsényi nem ellenszenves, inkább csak nevetséges. Ambrus nem akarta, hogy művei bármilyen irányú agitáció eszközei legyenek. Ő a hangsúllyal, és a stílussal kívánt befolyásolni, de elvetette az egyes emberek vagy csoportok elleni támadás módszerét. Vezérelve mindig az emberiség, a mértéktartás és a színvonalasság voltak. Azt remélte, hogy a bírálat elég erős fegyver ahhoz, hogy jobb belátásra térítsen, s ezért különösen érzékenyen reagált a bírálat korlátozására. Amikor egyszer, már élete vége felé, egy Mussolinit bíráló kitétele miatt egy mondatot kihagytak a vasárnapi *Pesti Napló* cikkéből, felháborodottan tiltakozott a szerkesztőnél: ilyet vele ne tegyenek, más-képpen otthagya az Est-lapokat. Öregén is később volt lemondani szépen jövedelmező és főleg örömteljes munkát jelentő állásáról, mint meggyőződése és véleménynyilvánítása korlátozását elviselni.

Ahogy cikkeiben kiállt az általa vallott meggyőződés mellett, ugyanúgy tett társadalmi téren is, ahol erre módja volt. Erre a Baumgarten alapítványnál nyílt lehetősége. Babits, a kurátor mellett tanácsadó testület ítélte oda a díjakat az alapító intenciói szerint. E tanácsadó testületben Ambrus volt az egyik legtekintélyesebb tag. El tudta érni, hogy baloldali író is számbajöhetett a díjra; de társai nem mindig voltak ilyen elszántak, s így szándékait nem mindig vihette keresztül.

A kormányzat ezt a tevékenységét nem nézte jó szemmel. De meg kell hagyni, hogy ez Ambrus megbecsülésén nem változtatott; minden irodalmi megnyilvánulásra őt is meginvitálták, sőt a kormányfőtanácsosi cím adományozásával meg is igyekeztek nyerni. Ambrus erre csak fáradtan legyintett: ez a megkésétt kitüntetés, élete alkonyán, számára már nem volt öröm.

Egyik utolsó műve, az *Író és titkára* című, hatrészes sorozatában, mely csak 1981-ben, majdnem félszázaddal halála után jelent meg kötetben, Anatole France-ról és titkáráról, Broussonról szól: ebben a beérkezett író rezignációjának ad hangot.

Utolsó éveiben a társadalmi élet fárasztotta. Ha lehetett, családja körébe húzódott vissza. Övéinek szeretete sok csalódásért kárpótolta; de a sorukon érzett aggodalom, a jövő perspektíváinak előérzete, erre is rávetette az árnyát. Előre megmondta, hogy nem nagyon sokára egy újabb háború fog bekövetkezni, amelynek következményei még kiszámíthatatlanok.

Ezekben az időkben családotól nyaranta körülbelül egy hónapot töltött az Adriai tenger mellett, az akkor Olaszországhoz tartozó Lovranában. Ez volt a teljes pihenése. Utána, augusztusban Gödöllőn voltak mindannyian: de itt már dolgozott. Főleg a vasárnapi *Pesti Napló* cikkeket írta itt egy gyalult deszkákból ácsolt faasztalon, földbeásott fapadon ülve a kert végében, a Lovarda-utcai kertkapu mellett, nézegetve a nagyon gyér jövőst-menést, gondolatokba mélyedve.

De volt még egy gödöllői programja is: szeretett a vasútállomási étteremben üldögegni estefelé, egy-két pohár szódás bor mellett, hallgatva

a vonatok fütytyét és zörejét, néha negyedórakig szótlanul nézve környezetét, olykor lehunyta szemmel, merengve. Meg is mondta hozzátartozóinak, mire gondolt ilyenkor: szüleiére, gyermekkorára, a biharmezőkeresztesi vasúti állomásra, későbbi utazásaira — és az egész nagyvilágra, melyet annyira behálózna az utak és vasutak s amelyben az emberek mégis oly nehezen jutnak el egymáshoz... És gondolt a Nagy Útra is, amelyre neki is nem-sokára el kell készülnie...

Ahol a háborúban utóbb elpusztult étteremben csendben üldögélt, most az új vasútállomás kis virágágyai vannak.

A család, anyagi erőit összeszedve, újjáépítteti a már dűledező házat. A tervrajzon egy megjelölés: „Öregúr szobája”. Fáradt mosollyal nézi a rajzokat; de azért örül nekik.

S sorok írójának felvillan egy emlékképe ebből az időből. A gödöllői ház tornácán, petróleumlámpa fényénél rója az író a sorokat az újság számára. A cikknek időre készen kell lennie...

Az utolsó nyáron már nagyon fáradt; nagyon izgatja a világválság, családjá — és az egész emberiség sorsa. Különösen a németországi fejlemények aggasztják. „Ha Hitler uralomra kerül, elkerülhetetlen a világháború” — mondja nemegyszer.

Ekkor már keveset jár ki; de sokat olvas. Szinte mindig könyv vagy ceruza és papír van előtte. A szó szoros értelmében az írásban él.

1932. február 28-án éjszaka, budapesti lakásán távozott el az élők sorából. Influenzáét követő szívgyengeség vitte a sírba. De utolsó cikkének, az *Átértékelés*-nek korrektúráját még a halálos ágyán is kijavította.

Temetésén még egyszer — és talán utoljára — ott van az *egész* magyar szellemi, irodalmi élet, a jobb- és a baloldal egyaránt. „Az ő ravatalánál nincs kettészakadt magyar irodalom” — írja a róla szóló nekrológban egy író társa...

Azután — a ház újjáépítve áll. A kegyelet megőrizte benne Ambrus könyvtárát, kéziratait, használati tárgyait. Körülbelül nyolcezer kötet könyv — talán több is, de ennyi egészen biztosan. Készül a cédulakatalógus; hiszen az 1920-as évek francia irodalmából szinte minden fontosabb mű megvan benne és sok százra, talán ezernél is többre megy a dedikált kötetek száma. És amellet még a budapesti lakáson is maradt mintegy ezer kötet. A zöm azonban Gödöllőre került, ahol szépen felállítva könyvespolcokon sorakozott a könyvtár, egy egész szoba falait betöltve. A könyvespolcok alatt fiókok: bennük kéziratok, képek, iratok, levelek. Minden szépen rendezve. E sorok írójának szülei sokat dolgoztak a könyvtár rendezésével; időnként bevontak abba másokat is, például azt a latinszakos egyetemi hallgatónőt, aki ekkor — a harmincas évek közepén — e sorok írójának órákat adott. A gyűjtemény teljesen rendezett volt. Nyaranta e sorok írója, az iskolai tananyagtól felszabadulva, boldogan forgatta a köteteket, örömmel regisztrálva a nagyatyjának szóló baráti hangú írói dedikációkat: Gárdonyi, Herczeg, Babits, Bródy, Tömörkény, Móra és még felsorolni is nehéz, hány más író; de nemcsak tőlük, hanem egyetemi tanároktól, tudósoktól és természetesen sok kevésbé ismert szerzőtől is. Különösen jól emlékszik e sorok írója a Gutenberg könyvkiadó vállalat klasszikus sorozataira:

6. Fallenbüchl Tivadarné Ambrus Gizella (1888–1982), az író leánya, életrajzírója és műveinek bibliografusa, a budapesti Ambrus-gyűjtemény szobájában (1961). A háttérben levő szekrényben Ambrus Zoltán könyvei és róla szóló irodalom.

Victor Hugo, Dumas, Tolsztoj, Thackeray, Dickens, Zola sorozataira, melyeket sűrűn forgatott. Bársony István baráti dedikációval ellátott könyvét *A rab király szabadon*-t, s Herczegnek ugyanilyen művét *A királyné futárja*-t e tanulmány írója többször is végigolvasta; az utóbbinál felmerült benne is egy percre a kétely, hogy „a rákosi sívó homokon” vajon fennmaradhat-e ez a könyvtár, s ha igen, meddig? Pedig akkor még nem volt háború.

Sok könyv volt ebben a könyvtárban az 1848/49-es szabadságharcról és az azt követő időszakról: történeti művek, melyek Ambrus számára még

közelmúlt voltak, e sorok írójának azonban már távolabbi történelem; azután számos folyóirat teljes, vagy hézagos évfolyamai: például a *Revue des Deux Mondes*, az *Illustration*, a magyar irodalmi életből az *Új Magyar Szemle*, a *Szerda*, a *Századok Legendái*, a *Nyugat*, a *Magyar Figyelő*, a *Budapesti Szemle* és az *Akadémiai Értesítő*. Azután a francia lexikonok: *Tout en Un*, *Larousse*, és olyanok is, melyeknek címe már nem jut e sorok írójának eszébe. Ott voltak a Ványi-féle *Magyar Irodalmi Lexikon*, a *Színházi Lexikon* és még sok más segédkönyv. Megvoltak a német és az angol irodalom klasszikusai, eredeti nyelven, díszes kiadásban, és sok nyelvkönyv, szótár. Ott voltak a régi memoárok is, Saint Simon emlékiratai, finom bőrkötésben, vagy a *Chronique de l'Oeil-de-Beuf*, egy Louis-XIV-memoár múlt századi kiadása. Voltak politikai pamfletok is, régiek és újabbak, például a Tharaud-fivéreknek az 1920-as évek Magyarországról szóló művei is és mások. És ott voltak a család régi könyvei mellett az író unokaöccsének, Mihály Dénesnek, a televízió feltalálójának kezdeti technikai publikációi is. A könyvtár zöme azonban szépirodalmi volt, különösen francia — nagyon különböző színvonalú — de ez nem is lehetett másként, hiszen a rendelés folyóiratrecenziók és könyvkereskedői prospektusok alapján történt; Ambrus még ezeket a prospektusokat is megőrizte.

Aztán — aztán, igen, eljött a háború, amelyről Ambrus előre megmondta, hogy még szörnyűbb, még pusztítóbb lesz, mint az első világháború volt; és hiábavalóbb is.

E sorok írója 1944. november 2-án délután látta utoljára a régi könyvtárat — megkopasztva, megtizedelve; de még állt. Azután édesanyja, 67 éves beteg férjét és hadköteles korú fiát kockáztatni nem akarva, amíg lehetett, a helyi érdekű vasúton egyedül többször kiment Gödöllőre, és a szó szoros értelmében a hátán hozta be azt, amit lehetett. Így menekült meg a levelezés, a feljegyzések nagyrésze, fogalmazványok, iratok zöme. November közepétől azonban Gödöllő már hadművelleti terület volt, frontvonal. Az utolsó hírt december 10-én a Lovarda utcai nyaralótárs, dr. Németh Sándor kultuszminisztériumi tanácsos hozta: a ház még áll! Másnap már gödöllői harcokról keringtek a hírek és az összeköttetés teljesen megszakadt.

A háború áldozatául esett a nagy könyvtár, a kéziratok egyrésze és szinte minden személyes használati tárgy: a Pestre menekítésért már szeptember óta ismételtelen tett kísérletek teherautóért, szállítási lehetőségért — nem vezettek eredményre. Pedig e sorok írója, még szeptemberben, kétségbeesett kísérletként, szülei engedélyével azt is megpróbálta, hogy a Nemzeti Múzeumnak ajánlja fel a gyűjteményt, ha azt onnan elhozzák, a Múzeum pincéjébe. Azt a választ kapta, hogy a gyűjtemény a Magyar Nemzeti Múzeumban sincs biztonságban, mert háború van és nincs teherautókapacitás. Maradt egyetlen lehetőség: a család menekítette azt, amit lehetett — és úgy, ahogyan bírta.

Ami megmaradt, tizenkét évvel később még egy tizedelésen esett keresztül. A történelem szelejtez: habent sua fata libelli.

...A könyvek, a tárgyak visszatérhetnek a földbe, ahogyan visszatér maga az ember is. A hely, ahol élt, és a mű, amiért dolgozott, amiért élt: megmarad. Minden pusztulás ellenére is.

ZOLTÁN AMBRUS, SCHRIFTSTELLER UND BÜCHERSAMMLER (1861 – 1932)

ZOLTÁN FALLENBÜCHL

Zoltán Ambrus ist eine sehr bedeutende Gestalt der ungarischen Literatur und spielte im literarischen Leben der Jahrhundertwende und später eine wichtige Rolle. Die Gelegenheit der 120. Jahreswende seiner Geburt in 1861 und die 50. Jahreswende seines Todes in 1932 gab dem Verfasser einen Anlass zu dieser kleinen Studie.

Zoltán Ambrus war, sozusagen, von der Wiege an ein Bücherfreund. Sein Vater, Joseph Ambrus von Csikszentkirály in Siebenbürgen gebürtig (1825 – 1880) entstammte selbst einer gebildeten Széklerischen Familie. Sein Grossvater war Tierarzt: einige seiner Bücher, so z. B. das Werk von A. J. Wolstein blieben über 130 Jahre, bis 1944 in der Familiensammlung erhalten. Joseph Ambrus wollte Priester werden, aber der ungarische Unabhängigkeitskampf 1848/49 brachte ihn aus dem Seminarium aufs Schlachtfeld. Nach dem Waffenstillstand von Világos wurde er, der viele Sprachen kundige, zuerst, als verborgener Emigrant innerhalb seines Vaterlandes, Privatlehrer bei der Familie Czárán in Seprős, dann Beamter der K. K. Privil. Nordost-Eisenbahngesellschaft in Debrecen. Dort lernte er seine Ehefrau, Wilhelmine Spett (Speth) kennen. Die Familie Speth – eine sehr alte Sippe des südwestlichen deutschen Gebietes – kam als Ärzte- und Chyrurgenfamilie nach Ungarn zur Zeit Maria Theresias. Wilhelmine von Speth war mütterlicherseits die Nichte des zu seiner Zeit sehr bedeutenden ungarischen Journalisten Mihály Kovacsóczy (1801 – 1842). Auch die Spett und die Kovacsóczy – eine Wirtschaftsbeamtenfamilie aus dem magyarischen Kleinadel – waren eifrige Leser. Allen Familienmitgliedern war die Kenntnis der lateinischen, deutschen und französischen Sprachen gemein.

Unter solchen Umständen ist eine Interesse für Bücher des Schriftstellers schon von Kindheit gegeben. Seine ersten Lektüren waren die *Bibel*, das *Leben der Heiligen*, dann später Cervantes und Shakespeare. Schon mit Kinderjahren war er, durch einen Verwandten, der die Ingenieurlaufbahn mit dem Schauspielereleben verwechselte, mit dem Theaterwesen in Kontakt gekommen. In einem seiner späteren Werke: *A tóparti gyilkosság* (Der Mord auf dem Seeufer 1914) kommen diese Debrecener Kindeserinnerungen zum Gelten.

Seit 1871 wohnte die Familie in Pest; Ambrus studierte zuerst im Piaristen- dann im Königl. Katholischen Obergymnasium zu Buda. Als häufiger Theaterbesucher entwickelte er in sich schon früh den Talent des Kritikers. Sein erster in Druck erschienener Artikel ist eine scharfe Kritik über das Theaterstück von Björnson: *Leonarda* (1879). Damit war er auf einem Schlag berühmt geworden. Schon als Schüler sammelte er eifrig Bücher; er hatte besonders für Dramaturgie Interesse.

Der frühe Tod seines Vaters bei der Sommerfrische in Gödöllő im Juli 1880 wies ihn auf den Brotverdienst. Er studierte Jura an der Universität Pest, arbeitete daneben in einem berühmten Advokatenbüro der Stadt als Praktikant und Kanzellist, lies aber seine Interesse für Literatur nicht fallen. Er schrieb Theater- und Bücherrezensionen für die Zeitschriften und Zeitungen, verdiente damit gut und half nicht nur der Familie, sondern kaufte auch sich weitere Bücher. Nach der Absolvierung seiner juristischen Studien kam er als Kanzellist zu der Ungarischen Bodenkreditanstalt (Földhitelintézet) und blieb in dessen Diensten als Beamter über ein Jahrzehnt lang.

1885 gelang ihm mit der Hilfe seines Onkels, des Kanonikus Gyula (Julius) Spett ein längerer Aufenthalt in Paris und Frankreich. Der Onkel war selbst literarisch tätig, als Übersetzer der Werke von Emile Bougeaud, und Herausgeber von Moralliteratur. Ambrus studierte an der Sorbonne, hörte dort unter Anderen auch Renan und wurde mit dem Taine'schen Positivismus wohl bekannt, welches ihn gewissermassen beeinflusste. Inzwischen schrieb er viele Artikeln für die Tageszeitung *Nemzet* (Nation) aus Paris und wurde schon damals ein Vermittler französischer Kulturlebens in Ungarn. Durch seine Artikeln berühmt geworden, wurde er nach der Rückkehr nach einem Jahr einer der Anführer der jungen Schriftsteller. Die Forderung dieser war eine Modernisierung der ungarischen Sprache, Emanzipation der Prosa gegenüber das einseitige Überwiegen der Lyrik in der Literatur, und Beschäftigung mit den aktuellen Problemen in den Werken. Ambrus war auch dazu geeignet: durch seine Kritik wurde er bald zu einer literarischen Autorität.

Mit der Belletristik fing er auf dem Gebiet der Novelle 1886 an. Seine erste Novelle *Messziről jött levelek* (Briefe aus der Ferne) brachte schon wegen der Behandlung des Themas Aufmerksamkeit, denn der Humanismus und Sympathie gegenüber der armen Wittwe eines 1849 in Ungarn gefallenen kaiserlichen Offiziers war damals selbst, in der austrophoben ungarischen Literatur eine Seltenheit. Schon in dieser Novelle kam seine Grundhaltung: Humanismus, Rittlichkeit, Respekt des Mitmenschen zur Geltung. Sein Standpunkt war immer jener der christlichen Moral, wenn auch von dem Geist des „Fin de siècle“ etwas pessimistisch beeinflusst. Der Kampf in der ungarischen Literatur ging damals besonders in der Richtung, um eine tiefere psychologische Analyse geben zu können. In seinem ersten grossen, und bis heute best bekannten Roman *Midas király* (König Midas, auch in Deutsch erschienen; besprochen auch im Werk von Bompiani) gibt er die geistige Wandlung eines Kunstmalers, dessen erste Ehe glücklich ist, aber in Armut verläuft: nach dem Tod der geliebten Frau wird er aber reich und gefeiert, findet aber mit der zweiten Ehefrau, einer Gräfin, keinen echten seelischen Kontakt, und stirbt, ganz verzweifelt, auch in seiner Kunst enttäuscht, durch Selbstmord. Zu diesem Roman gab dem Schriftsteller das persönliche Erlebnis seiner ersten Ehe Anlass. Seine Frau, Gizella v. Tormásky (1867–1888) war selbst eine junge Schriftstellerin, künstlerisch begabt. Nach einem Jahr glücklichster Ehe, starb die junge Frau bei der Geburt ihrer Tochter, Gizella Ambrus (1888–1982), die als Halbweise durch die väterliche Grossmutter Ambrus erzogen wurde.

Auch der nächste Roman, *A gyanú* (Der Verdacht; auch deutsch erschienen beim Verlag Reclam in Leipzig) hat tragisches Ende. Es handelt sich darin um einen Advokaten, der eine, im Mordfall beschuldigte junge Dame zum Freispruch bringt, sie heiratet, aber dann, infolge einer Angeberei, den Glauben an ihrer Unschuld verliert und Selbstmord begeht. Dieser Roman ist, wenn auch vielleicht auf Grund eines damaligen Falles fussend, eigentlich ein psychologischer Roman. Ambrus hatte ein reges Interesse für Psychologie; er sammelte jene Bücher, die sich mit Psychologie beschäftigten; aber seine literarische Wirkung als praktischer Psychologe in der Literatur ist früheren Datums, als seine Sammeltätigkeit.

Die Romane folgten eine Reihe von Novellen, die berühmt wurden und in viele Sprachen übersetzt erschienen. Besonders eine Reihe von sog. „contes bleues“ wurde sehr bekannt — einer von ihnen kam noch Jahrzehnte später bis zum Filmszenarium — und diese sicherten Ambrus einen ständigen Platz in der ungarischen Literatur, mehr noch, als seine Romane.

1894 von neuem verheiratet mit einer jungen Sängerin, gab Ambrus seine gute Stelle bei der Bodenkreditanstalt auf und lebte nun von der Literatur, das heisst aus der Journalistik. Das bedeutete ihm, als sehr respektiertem Schriftsteller zwar eine hohe Bezahlung seiner Artikeln und Novellen, aber zugleich ein überstrengtes Arbeitstempo. Auch seine weitem Romane *Őszi napsugár* (Herbstsonne, ersch. in französisch als *Soleil d'automne*) und *Giroflé és Girofla* (G. und G.) hatten Beifall beim Publikum, aber er konnte sich nunmehr schwer für grössere Arbeiten freimachen. Die Tagesarbeit der Journalistik und die dramaturgische Betätigung bei dem Ungarischen Nationaltheater brachten ihn viel Ehre bei. Er hatte dabei die Gelegenheit, ausländische, besonders französische Bücher und Periodika zu bestellen, die er aufbewahrte. Er redigierte auch ungarische Periodika z. B. *Új Magyar Szemle* (Neue Ung. Revue), nach dem Muster des *Revue des Deux Mondes*, aber in Ungarn konnte eine solche Zeitschrift, mangels von einem wohlhabenden und zugleich gebildeten Publikums nur kurze Zeit bestehen.

Ambrus war übrigens auch als Übersetzer von Flaubert und Maupassant berühmt geworden. Bei der Spaltung der ungarischen Literatur in eine Rechts- und eine Linksorientierung blieb er, Verteidiger der Objektivität und des künstlerischen Niveaus, neutral, und damit verlor er viele Freunde. Die Ausgabe seiner Sämtlichen Werke seit 1906 und sein überspanntes Arbeitstempo sicherte ihm einen hohen Lebensstandard gegenüber den meisten Schriftstellern: Reisen, schöne Wohnung und grosse Bibliothek gehörten zu diesem Niveau. Als Erfrischung galten Auslandsreisen, besonders in Italien und Deutschland, aber auch Aufenthalt in der Sommervilla zu Gödöllő, in der Lovarda-utca, wo seine Mutter die halbverweiste Tochter, die Lehrerin wurde, erzog.

Seine Haltung war immer: Unabhängigkeit. Sein Roman *Solus eris* (1902) — Liebe eines Kunstmalers und einer jungen Gräfin das zum Scheiden der Lebenswege führt, ist auch ein Dokument dafür. Ambrus war der erste in der ungarischen Literatur, der die Haltung des Intelligenzlers und besonders des Künstlers literarisch und ethisch anspruchsvoll schilderte.

Ambrus war ein Mann von Überzeugung und dadurch schied er aus den literarischen Cliquen-Kämpfen aus. Seine anerkannte Betätigung als Kritiker führte zu seiner Ernennung zum Direktor des Ungarischen Nationaltheaters 1917: dieses Amt bekleidete er, trotz den politischen Umwälzungen bis 1921. In ständigem Kampf mit den verschiedenen Prä tensionen um ein anspruchsvolles Theater, wurde er müde, und zog sich dann, nur eine ständige Kritikerrolle bei der Tageszeitung *Pesti Napló* behaltend, ins Privatleben zurück. Sein letzter Roman *A kém* (Der Spion) war ein leidenschaftlicher Protest gegen den Krieg als solchen, im Jahre 1915. Er erhielt die Auszeichnung eines Oberregierungsrates i. J. 1924.

Seine Privatbibliothek war ungefähr 8—10 000 Bände gross. Neben Lexika und anderen Reference-Werken sammelte er besonders Prosaliteratur, hauptsächlich Romane. Fast vollständig war die bedeutende zeitgenössische französische Romanliteratur und Kritik; dann Memoiren, Kulturgeschichte, und Klassiker. Er hatte auch eine Sammlung seiner eigenen, sehr umfangreichen, zerstreut erschienenen Artikeln, ferner von literarisch interessanten Artikeln. Wegen Dokumentation bewahrte er sorgfältig seine Korrespondenz. In dieser Arbeit waren seine Tochter — Mittelschullehrerin — und der Schwiegersohn Tivadar Fallenbüchl (1877—1949), Mittelschuldirektor, ihm behilflich und nahmen ihm, mit dem eintretenden Alter, alle Lasten der Dokumentation von der Schulter ab. So konnte er sich auch im Alter frei mit den literarischen Studien und Schriftstellerbetätigung beschäftigen. 1924 hatte er die Freude noch, Grossvater zu werden, danach lebte er ganz zurückgezogen im Kreise seiner Familie, vom literarischen Leben sich immer mehr entfernend, jedoch bis zum Todestag literarisch arbeitend. Er starb am 28. Feber 1932.

Sein Nachlass wurde von der Familie sorgfältig aufbewahrt. Die Bibliothek und Privatgegenstände wurden im Familiensommersitz Gödöllő gut geordnet erhalten, bis zum Dezember 1944, wo die Bibliothek bis zu wenigen Stücken Opfer des Krieges wurde. Die Handschriften gingen zum Teil verloren; die Korrespondenz konnte zum grossen Teil gerettet werden und ist heute noch im Besitz der Familie. Die Tochter Gisella Fallenbüchl geb. Ambrus verfertigte nach ihrer Pensionierung eine Bibliographie der väterlichen Werke und schrieb auch eine Monographie seines Lebens, welche einstweilen noch in Handschrift geblieben ist.

Ambrus war einer der wenigen Schriftsteller in Ungarn, der nicht nur literarisch schaffend war, sondern auch eine Dokumentation hinterliess, die für die Literaturgeschichte wichtig gewesen war.

Kiadja az Országos Széchényi Könyvtár
Felelős kiadó: dr. Molnár Ferenc

Egyetemi Nyomda — 84.2188 Budapest, 1984
Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató
Készült 800 példányban, 47,95 (A/5) ív terjedelemben

Ára: 130,— Ft